

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

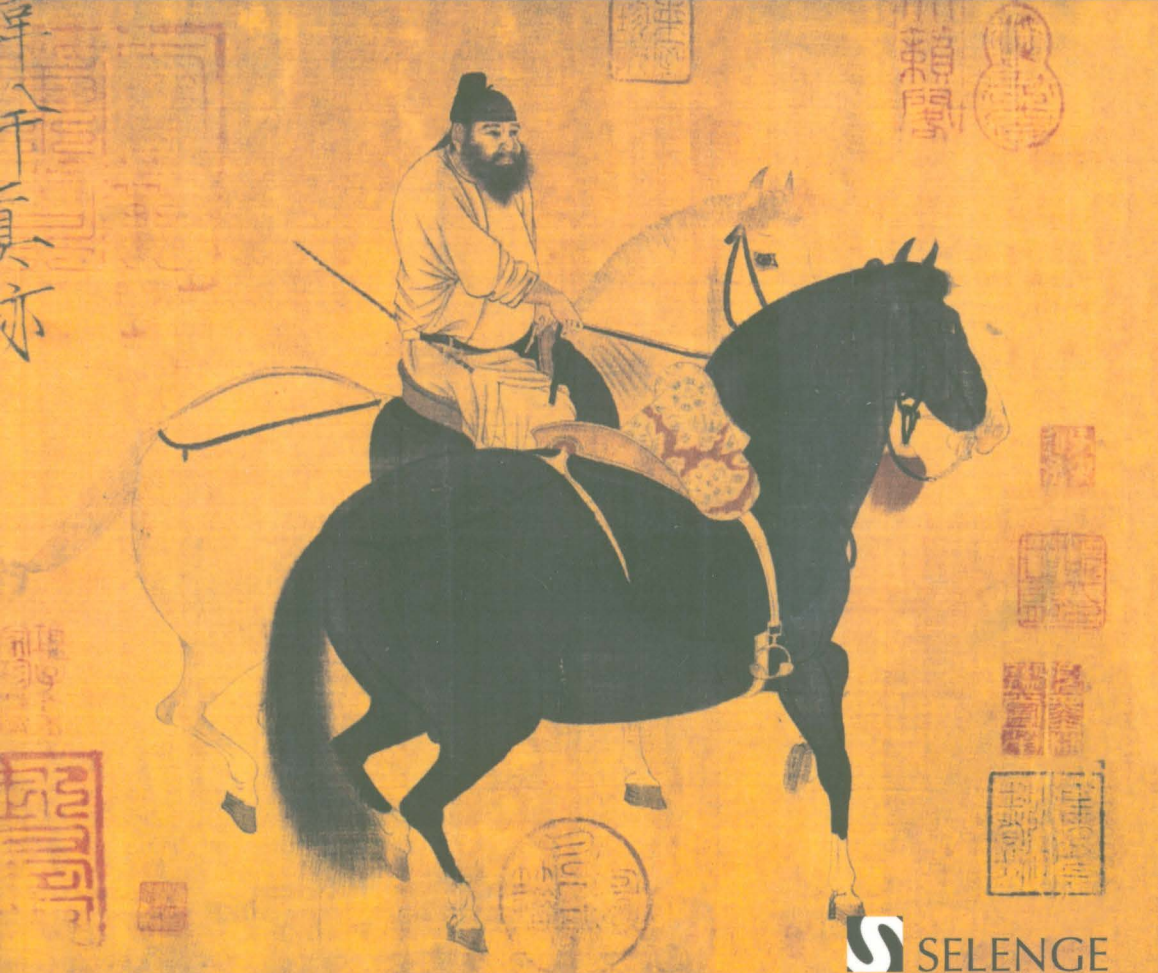
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SEMERKAND'IN ALTIN ŞEFTALİLERİ

EDWARD HETZEL SCHAFER

Çeviren: Serkan Acar

GÖKTÜRKLER VE UYGURLAR DÖNEMİNDE
ULUSLARARASI TİCARET

SELENCE

SEMERKAND'IN ALTIN ŞEFTALİLERİ

**GÖKTÜRKLER VE UYGURLAR DÖNEMİNDE
ULUSLARARASI TİCARET**

EDWARD HETZEL SCHAFER

SEMERKAND'IN ALTIN ŞEFTALİLERİ

**GÖKTÜRKLER VE UYGURLAR DÖNEMİNDE
ULUSLARARASI TİCARET**

EDWARD HETZEL SCHAFER

**Notlarla Birlikte Çeviren:
Serkan Acar**

İstanbul, 2020

SELENCE YAYINLARI

No: 101 | Tarih Serisi: 85 | Temmuz 2020, 1. Baskı

ÖZGÜN ADI

The Golden Peaches of Samarkand

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Kadir Yılmaz

YAZAR

Edward Hetzel Schafer

ÇEVİREN

Serkan Acar

EDITÖR

Serkan Acar

YAYIMA HAZIRLAYAN

Şahin Uzun

SON OKUMA

Mustafa Kara

KAPAK TASARIMI

Şevket Dönmezoğlu

KAPAK GÖRSELİ

Han Kan, Atları Güden Bir Adam, VIII. Yüzyıl

SAYFA DÜZENİ

Hilal Yazlık

BASKI-CİLT

Repar Dijital Matbaası

ISBN

978-605-4944-46-0

SERTİFİKA NO.

40675

Selenge Yayınları,
Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında
metin ya da görseller yayınevinin izni
olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

Edward Hetzel Schafer ve Eseri Hakkında.....	13
Önsöz.....	15
Alıntılar	16
Levhaların Fihristi	17
Çin Hanedanlarının Başlangıç Tarihleri.....	18
Tang Hanedanı Hükümdarlarının Cülus Tarihleri.....	19
GİRİŞ	21

I. TANG HANEDANI'NIN İHTİŞAMI

1- Tarihî Meseleler	29
2- Tang Hanedanı'nda Ecnebiler	34
3- Gemiler ve Denizyolları	35
4- Kervanlar ve Karayolları.....	39
5- Tang Hanedanı'nda Ecnebi İskân Yerleri.....	40
6- Ecnebilerin Halleri	53
7- Haraç.....	57
8- Egzotik Üslûp	60
9- Egzotik Literatür	68

II. EŞREF-İ MAHLUKÂT

1- Savaş Tutsakları	79
2- Köleler.....	83
3- Cüceler	90
4- Rehineler.....	92
5- Haraç Olarak İnsan	93
6- Sazendeler ve Rakkaseler.....	95

III. EVCİL HAYVANLAR

1- Atlar	107
2- Develer	126
3- Sığırlar	129
4- Koyunlar ve Keçiler	132
5- Merkepler, Katırlar ve Yaban Eşekleri	133
6- Köpekler	135

IV. VAHŞİ HAYVANLAR

1- Filler	139
2- Gergedanlar	145
3- Aslanlar	146
4- Leoparlar ve Çitalar	151
5- Samurlar ve Kakımlar	152
6- Ceylanlar ve Dağ Keçileri	153
7- Meçhul Hayvanlar	155
8- Meçhul Bir Etobur	155
9- Dağ Sıçanları	156
10- Firavun Fareleri	156
11- Gelincik veya Dağ Gelinciği	157

V. KUŞLAR

1- Doğanlar ve Şahinler	160
2- Tavus Kuşları	165
3- Papağanlar	169
4- Devekuşları	173
5- Kalaviñkalar	175

VI. KÜRKLER VE TÜYLER

1- Geyik Derileri	178
2- At Derileri	180
3- Fok Derileri	180
4- Sansar ve Türevlerinin Derileri	180

5- Leopar Derileri	181
6- Aslan Derileri.....	182
7- Diğer Deriler	182
8- Köpekbalığı Derileri	183
9- Hayvan Kuyrukları.....	183
10- Tüyler.....	184
11- Tavus Kuşu Kuyrukları.....	186
12- Kuş Tüyü Giysiler	188
13- Böcek Süslemeleri	192

VII. BİTKİLER

1- Muhafaza ve Üretim	198
2- Hurma Ağaçları	201
3- Kutsal Hint İncirleri.....	202
4- Sal Ağaçları	203
5- Safran Bitkisi	205
6- Nāga Çiçekleri	207
7- "Buda Diyarının Yaprakları"	207
8- Nergisler	208
9- Lotuslar	208
10- Nilüferler	213

VIII. AĞAÇLAR

1- Kırmızı Sandal Ağacı.....	219
2- Gül Ağacı.....	220
3- Sandal Ağacı	221
4- Abanoz Ağacı	224

IX. BESİN MADDELERİ

1- Üzümler ve Üzüm Şarabı.....	228
2- Halile	234
3- Zerzevat	236
4- Nefis Yiyecekler	237
5- Deniz Ürünleri.....	239

6- Baharatlar	240
7- Şeker.....	245

X. AROMATİKLER

1- Tütsü ve Maltızlar	249
2- Öd Ağacı.....	261
3- Lake Ağacı.....	264
4- Kokulu Tropik Reçine	264
5- Kâfur	265
6- Sığla Balsamı.....	268
7- Guggul Sakızı ve Aselbent.....	269
8- Buhur	271
9- Mürrüsâfi.....	272
10- Karanfil Yağı	273
11- Putchuk.....	274
12- Silhat Esansı	275
13- Yasemin Yağı.....	276
14- Gül Suyu.....	276
15- Amber	278
16- Onycha.....	279

XI. İLAÇLAR

1- Eczacılık.....	297
2- Citragandha	308
3- Thēriaca	308
4- Kakule.....	308
5- Küçük Hindistan Cevizi.....	310
6- Zerdeçal ve Cedvar.....	310
7- Pelesenk Ağacı.....	306
8- Kudret Helvası.....	307
9- Pelesenk Yağı	308
10- Şeytantesi.....	308
11- Çadırıuşağı Otu	308
12- Hint Yağı Bitkisi.....	310

13- Altın Yağmur Sinamekisi	316
14- Deniz Yosunları	316
15- Ginseng.....	317
16- Muhtelif Otlar	318
17- Kursak Taşı.....	320
18- Olnul	320
19- Piton ÖdÜ	322
20- Beyaz Balmumu.....	323
21- İnsan Saçı.....	323
22- Göztaşı	324

XII. DOKUMALAR

1- Altın Bir Elbise	328
2- Yünlü Elbiseler	328
3- Halılar	329
4- Taşpamuğu.....	331
5- Keçe	332
6- Keten	333
7- Varṇakā	333
8- Ponje.....	334
9- Yabanî İpek.....	334
10- Çok Renkli İpekliler.....	335
11- Su Koyunu ve Buz İpekböceği	335
12- Pamuklu.....	337
13- "Sabah Güneşi Doğarken Bulutlar"	340

XIII. RENK VEREN MADDELER

1- Asya Maymunu Kanı.....	344
2- Laka.....	346
3- Ejder Kanı.....	347
4- Sapan.....	347
5- Dikenli Salyangoz Moru?.....	348
6- Çivit.....	348
7- Bhallākata	349

8- Meşe Mazısı	350
9- Hint Zamkı	350
10- Pul Mavisi	351
11- Sarı Zırnık.....	351

XIV. SINAÎ MADENLER

1- Tuz	354
2- Şap	356
3- Nişadır	357
4- Sodyum Borat	357
5- Güherçile, Sodyum Sülfat ve İngiliz Tuzları	358
6- Kükürt.....	359
7- Kırmızı Zırnık	360
8- Mürdesenk	360
9- Çamaşır Sodası	361
10- Elmas.....	361

XV. MÜCEVHERAT

1- Yeşim Taşı	365
2- Kristal	370
3- Akık	372
4- Malakit	373
5- Lapis Lazuli	375
6- Metal Özü	383
7- Cam	379
8- Ateş Gözü	385
9- Fildişi.....	391
10- Gergedan Boynuzu	393
11- Balık Dişleri.....	395
12- İnciler	395
13- Kaplumbağa Kabuğu.....	399
14- Neptün Beşiği	399
15- Mercan	400

16- Kehribar	401
17- Kara Kehribar	404

XVI. METALLER

1- Altın.....	406
2- Mor Altın	412
3- Gümüş	413
4- Pirinç	416
5- Altın ve Gümüş Sikkeler	416

XVII. DÜNYEVÎ ŞEYLER

1- Muhtelif Aletler	419
2- Fener Ağaçları.....	421
3- Zırh.....	422
4- Kılıçlar ve Mızraklar	425
5- Yaylar ve Oklar	427

XVIII. KUTSAL EŞYALAR

1- Kutsal Emanetler	430
2- Tasvirler	432

XIX. KİTAPLAR

1- "Exotica"	435
2- Kitapçılar ve Kütüphaneler	438
3- Seyahat ve Coğrafya Kitapları.....	440
4- Dinî Kitaplar	441
5- Bilimsel Kitaplar	444
6- Nota Tablaları ve Haritalar	446

BİBLİYOGRAFYA	447
DİZİN	473

**Elinizdeki çeviri eser Türk kimliğini yücelten ve ölümsüz kılan
Göktürk kağanlarının ruhlarına ithaf olunmuştur.**

EDWARD HETZEL SCHAFER VE ESERİ HAKKINDA

Amerika Birleşik Devletleri'nin Seattle şehrinde 23 Ağustos 1913 tarihinde doğan Edward Hetzel Schafer ilk ve orta eğitimini burada tamamladıktan sonra ailesiyle birlikte Los Angeles'a taşındı. Babasının maddî sıkıntıları sebebiyle yedi yıl boyunca bir gıda toptancısında çalıştı. Zikredilen zor dönemde Los Angeles Halk Kütüphanesi'nden büyük ölçüde istifade etti ve muhtelif konularla birlikte, özellikle Eski Mısır tarihine merak saldı. Gençlik yıllarının başında fizik ve felsefeye yoğunlaştıysa da Kaliforniya Üniversitesi (UCLA) Antropoloji Bölümü'ne kayıt yaptırdı. Lisans eğitimini başarıyla tamamladıktan sonra Sinoloji tetkiklerini destekleyen bir kurumdan burs kazanarak Havai Üniversitesi'nde yüksek lisans programına girdi. "*Tang Hanedanı Devr-i Saltanatında Çin'deki Fars Tacirler*" başlığını taşıyan tezini 1940 yılında savunarak bilim uzmanı oldu. Doktora yapmak amacıyla 1941 yılında girdiği Harvard Üniversitesi'nde Japonca ve Arapça öğrenmeye başladı. Mamafih aynı yılın sonunda Japonlar Pearl Harbor baskınını gerçekleştirince eğitimine ara vermek zorunda kaldı; Amerikan Ordusu Donanma İstihbarat Teşkilatı'nda vazifelendirildi ve burada yabancı diller uzmanı sıfatıyla görev aldı.

II. Dünya Savaşı sona erince 1945 yılında Berkeley'e dönen Schafer, ünlü Sinolog Peter A. Boodberg'in danışmanlığında yarım kalan doktora çalışmasına devam etti. Danışman hocası, Bolşevik Devrimi'ni müteakip (1920 yılında) ailesiyle birlikte sığınmacı olarak Rusya'dan Amerika'ya göç etmek zorunda kalmıştı. Schafer, "*Güney Han Hanedanı'nın Son İmparatoru Liu Ch'ang Dönemi*" başlıklı tezini 1947 yılında savunarak doktorasını tamamladı ve aynı yıl Berkeley Şark Dilleri Fakültesi'nde akademisyen olarak göreve başladı. Ancak 1949 yılında kendisine dikte edilen Anti-Komünist bir bildiriye imzalamadığı için 17 akademisyenle birlikte üniversiteden ihraç edildi. Fakat bir süre sonra görevine iade edilerek 1953 yılında daimî kadroya alındı.

1958 yılında profesörlüğe yükseltilen Schafer, 1955-1967 yılları arasında sahasında dünyanın en meşhur süreli yayınlarından biri olan *Journal of the American Oriental Society* dergisinin Doğu Asya editörlüğünü yürüttü ve 1984 yılında kendi isteği ile emekli oldu. Schafer bibliyoman bir şahsiyet ve çok yönlü bir akademisyendi. Polonyalı ünlü piyanist-bestekâr Frederic Chopin'in sıkı bir hayranıydı ve Orta Çağ kilise mimarisi hakkında muazzam bilgi sahibiydi. Vahşî yaşamın zarafetini, güzelliğini temaşa etmek ve nadir bulunan kuş türlerini gözlemlemek için sıklıkla dünyanın muhtelif tropik bölgelerine seyahat ederdi. Daimî tecessüs ve arama faaliyeti içerisinde olup yaşam kalitesini yükseltmekten haz duyan bu âlim nihayet 9 Şubat 1991 tarihinde vefat etti.

Pek çok alanda hüküm verebilecek donanım ve kabiliyete sahip olan bu zâtn Sinoloji araştırmalarına katkısı tahmin edilemeyecek kadar büyüktür. Çin dili ve edebiyatının inceliklerini hocası Peter A. Boodberg'den öğrenmiş ve kendini iyi yetiştirmişti. Yüksek seviyede titizlik isteyen eski Çince metinleri analiz edip yorumlama konusunda Paul Pelliot'nun izinden giderek filoloji bilgisini ikmal etmişti. Elinizdeki şaheserini ithaf ettiği Berthold Laufer'in materyaller dünyası hakkındaki muazzam bilgisine hayran kalmış ve bir bakıma onun takipçisi olmuştu. Yine Arthur Waley'in klasik Çince metinleri tercüme ederken düştüğü mufassal ve mükemmel şerhlerin farkına varmış ve ondan büyük ölçüde istifade etmişti. Zaten ihtişamıyla göz kamaştıran Tang döneminin edebiyatını, belagatını, hissiyatını, sembolizmini ve daha başka bütün güzelliklerini irdelerken bunlardan faydalanmış ve sahip olduğu ilmi ilkelerle ilgili olarak bir defasında samimiyetle şu sözleri sarf emişti:

Ben maddî kültür ile alâkalı Orta Çağ Çin edebiyatı metinlerine hususi ilgi duyan bir filologum. Standartlarımı ve değerlerimi el-Birunî, Agricola ve hatta Chaucer gibi âlimlerin öğrencisiymişim gibi belirledim. Esasen her şeye burnunu sokan bir 'tarihçi' ya da haddini bilmez bir "linguist" olarak hatırlanmaktansa kabiliyetsiz bir filolog olmayı tercih ederdim. Ama gel gör ki, her iki şekilde de anıldım¹.

Çin dili, edebiyatı, tarihi ve özellikle maddî kültürü üzerine çalışan Schafer, doğal olarak İç Asya, Japonya, Kore, Tibet ve Güneydoğu Asya tarihi ile de ilgilenmek zorunda kalmıştı. Bir düzineden fazla kitabı, yüzden fazla makalesi bulunan bu velut müellifin başyapıtı ise hiç şüphesiz ki tercümesini takdirlerinize sunduğumuz *The Golden Peaches of Samarkand & A Study of Tang Exotics* başlıklı eseridir. Gerçekten yoğun bir mesainin ve olağanüstü titiz bir çalışmanın ürünü olan bu kitabın Türk kültürüne ve İslamiyet öncesi Türk tarihine büyük katkı sağlayacağını umuyoruz. Zira Göktürk ve Uygur kağanlıklarının hüküm sürdüğü dönemi konu edinip Eski Türkler hakkında emsalsiz bilgiler sunması ve Çin'deki Türk modasından bahsetmesi fevkalâde ilgi çekicidir.

Yayınlandığında akademik mahfillerde büyük sükse yapan ve hak ettiği rağbeti gören bu kitabın yabancı bir dile ilk tercümesi 1981 yılında Ruslar tarafından yapıldı: *Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан* (Çev. Ye. V. Zeymal-Ye. İ. Lubo-Lesniçenko, Moskova 1981). İkinci çevirisi ise 1995 yılında *Sama'erhan de jin tao: Tang dai bo lai pin yan jiu* (Çev. Wu Yugui, Pekin 1995) başlığıyla Çinceye yapılan tercüme idi. Esasen bu kitabın Türkçeye kazandırılması fikri Ahsen Batur'a ve Türk kültürüne değerli katkılar yapan Selenge Yayınları'na aittir. Uzun süren tercüme ve editörlük işleri için şahsıma göstermiş oldukları sabırdan dolayı kendilerine şükranlarımı sunarken, kitabın bibliyografyasını hazırlayan değerli yüksek lisans öğrencim Asya Paşaoğlu'na da teşekkür ederim.

Serkan Acar
Bornova, İzmir
23 Nisan 2020

1 Yazar hakkındaki biyografik bilgileri şu iki eserden edindik: David B. Honey, "Edward Hetzel Schafer (1913-1991)", *Journal of Asian History*, Vol. 25, No. 2 (1991), s. 183-193; James Cahill, Elizabeth Colson, Jeffrey Riegel, "Edward Schafer", *University of California: In Memoriam*, 1991, s. 183-185.

ÖNSÖZ

Bu kitabın ilk bölümünün büyük kısmı bana ait değildir. Çünkü Tang medeniyeti hakkında ilim tahsil eden Amerikan, Avrupalı, Çinli ve Japon öğrencilerin çalışmalarından ziyadesiyle yararlandım. Okuyucular son bölümlerde daha çok bana ait özgün mütalâayı bulacaklardır lakin teferuatlı bilgi ve tenkitlerin ekseriyetini kitabın sonundaki notlar bölümüne¹ bırakmaya gayret ettim. Ancak müteakip bölümlerde de pek çok âlimin desteğini aldım. İfa edilmesi gereken bir cambazlık olsa da bugün hayatta olan veya terk-i dünya eyleyen tüm meslektaşlarıma yardımlarından ötürü minnettar olduğumu belirtmeliyim fakat kitabın hakikaten emsalsiz bir kişilik olan Berthold Laufer'e adandığını da ifade etmek isterim.

Yoğun emek verilerek hazırlanan bu kitap "American Council of Learned Societies" tarafından sağlanan araştırma bursuyla ortaya çıkmıştır, bundan dolayı kendilerine sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Yüce gönüllülük göstererek, "Cambridge Gonville and Caius College"daki şahsi kütüphanesinde bulunan bilim ve teknoloji tarihi ile ilgili kitap ve makaleleri kullanmama müsaade eden Dr. Joseph Needham'a da hassaten müteşekkirim.

Aksi belirtilmedikçe metin içerisindeki şiir tercümeleri bana aittir, en çok emeği geçen ikinci şahıs ise Mr. Arthur Waley olmuştur. I. ve II. bölümlerdeki özdeyişler, Kutsal Kitap'ın mütecanis versiyonundan iktibastır.

Bu eser Berthold Laufer'in aziz hatırasına ithaf olunmuştur.

Edward Hetzel Schafer
Berkeley, California
Şubat, 1962.

1 Kitabın İngilizce baskısında sonda müstakil bir bölüm içerisinde verilen notlar, Türkçe baskıda ilgili sayfalarda dipnot olarak gösterilmiştir. [e.n.-S.A.]

ALINTILAR

ALINTILAR: Arthur Waley'in Çince'den tercüme *170 Chinese Poems* adlı eserinde yer alan, "The Prisoner" ve "The People of Tao-chou" isimli şiirlerinden mısralar, George Allen & Unwin, Ltd. ve Alfred A. Knoph, Inc.'in müstakil izinleriyle iktibastır. Tamamı verilen "Foreign Fashion" adlı şiir, müşfik Mr. Arthur Waley'in müsaadesiyle kopya edilmiştir.

LEVHALAR: II, III, IX ve X. Levhalar, Joint Administration of National Palace and Central Museum, Taichung'un; V, VII, VIII, XI, XIII ve XIV, Trustees of the British Museum'un; IV ve VI, *The Secret Oasis* (Chicago: University of Chicago Press, 1953) başlıklı kitabın yazarı Irene Vongehr Vincent'in; XII. Levha, The Seattle Art Museum'un başkan ve müdürü olan son derece nazik Dr. Richard E. Fuller'in; XV, *Wei-ta-ti i-shu ch'ua-t'ung t'u-lu'nun* (Shanghai, 1951-1952) müellifi Cheng Chen-to'nun; XVI ise, India Office Library'nin izinleriyle basılmıştır. Gösterilen sanat objelerinin tamamı T'ang dönemine aittir.

Her bölümün başında bulunan bezemeler, T'ang dokuma ve seramikleri ile daha başka resimli parçalar esas alınarak çizilmiştir.

LEVHALARIN FİHRİSTİ

- I- Rölyef, Borobudur, Java.
- II- Yen Li-pen, "Haraç ile gelen yabancı elçi", muhtemelen geç döneme ait bir kopya
- III- Yen Li-pen, "Haraç ile gelen yabancı elçi"
- IV- Tun-huang, duvar resmi, cennet sahnesi
- V- Seramik cüce
- VI- Tun-huang, Doğu Türkistan orkestrası
- VII- Tun-huang, duvar resmi, at bezeyen insanlar
- VIII- Hu Kuei, "Avlanmak"
- IX- Seramik, yüklü deve
- X- Chou Fang, "Haraçgüzar bir devletten gelen egzotik hediye"
- XI- Üzerine sarı nilüfer yerleştirilmiş Tără ya da Avalokiteśvara
- XII- Seramik, şarap tulumu tutan tacir
- XIII- "Ruhların rehberi olan Kuan-yin"
- XIV- Fil suretinde maltız
- XV- Lu Leng-chia, "Yabancılar Arhat'a mercanağacı sunuyorlar"
- XVI- Tun-huang palmiye yapraklarında Nepal'e özgü elyazmalarında Prajñāpāramitā

ÇİN HANEDANLARININ BAŞLANGIÇ TARİHLERİ

M.Ö.	1500	Shang
	1000	Chou
	221	Ch'in
	206	Han
M.S.	220	Üç Krallık
	265	Chin (Tsin)
	317	Kuzey ve Güney Hanedanları
	589	Sui
	618	T'ang
	907	Beş Sülale (Kuzey)
		On Krallık (Güney)
	960	Sung
		Liao (Kitan) ve Chin (Kin)-Kuzeyde (Cürcen)
	1260	Yüan (Moğol)
	1368	Ming
	1644	Ch'ing (Mançu)

T'ANG HANEDANI HÜKÜMDARLARININ CÜLUS TARİHLERİ

618	Kao Tsu
627	Tai Tsung
650	Kao Tsung
684	Chung Tsung / Jui Tsung / İmparatoriçe Wu
705	Chung Tsung (İkinci cülusu)
710	Jui Tsung (İkinci cülusu)
712	Hsüan Tsung
756	Su Tsung
763	Tai Tsung
780	Te Tsung
805	Shun Tsung
806	Hsien Tsung
821	Mu Tsung
825	Ching Tsung
827	Wen Tsung
841	Wu Tsung
847	Hsüan Tsung
860	I Tsung
874	Hsi Tsung
889	Chao Tsung

GİRİŞ

Isırdığım incirin ne olduğunu
Tasavvur edemezsin,
Ve buz gibi kavunu
Altın bir tabağa silme doldurulan,
Çok büyük şey benim için ona sahip olmak
Ne güzeldir kadife gibi tüylü bir şeftali
Ve tek bir çekirdeği dahi olmayan berrak üzüm...

Christina Rossetti, Goblin Market

Egzotik şeylerin cazibesi zamanımızda da gücünü yitirmemiştir. Pek çok Amerikan mecmuası onlarca misal vazetmektedir: "Aşk rayihası Fransız parfümleri", "Üç yüz yılı aşkın bir süredir zanaatkârların ürettikleri pabuçlar: Belçika ayakkabıları", "İsveç mühendisliği ve işçiliğinin görkemli sembolleri: İsveç otomobilleri", "Kraliçe Victoria zamanındaki tatları tam olarak yansıtan İspanyol şarapları", "İsviçre'nin en seçkin armut ağacı, akağaç ve kiraz ağacından mamûl İsviçre blok flütü", "Sırrı itina ile korunmuş ve ustaca yıllandırılmış İngiliz cini", "zamanın yıpratamadığı nitelikte Siyam meşesi zemin kaplamaları", "Garbî Hindistan ıhlamur ağaçlarının letafetiyle hakiki serinlik ve tazeliğin doruklarına ulaşmış, mahallî ambalajlar içerisindeki Virgin Adaları tıraş losyonları" ve "Adaların tüm efsanevî zenginliklerini haiz Havai macadamia fıındığı". İskoç viskisini, Alman fotoğraf makinalarını, Danimarka'nın gümüş çatal bıçak takımını, İtalyan sandaletlerini, Hint pamuklu kumaşını (madrass), Endonezya biberini, Çin ipeğini ve Meksika'nın tekilasını zikretmeye gerek bile yok. Bu büyümlü mamûlleri çoğunlukla arzularız zira yurdumuzda bu neviden herhangi bir şey mevcut değildir ya da birisi, ecnebilere ait malların yerli mallarımızdan daha iyi olduğu konusunda bizi ikna etmiştir. Daha da önemlisi, bu emtia bize efsunlu diyarlardan geldiği için zihnimizin tahayyülünden ayrılan imgeler; savaş, dış ticaret ve diplomasinin pratik "gerçekleri" olmuşlardır. Hakikaten seyahatte iken söz konusu malları satın aldığımızda ışıltılı hayal dünyamız, gerçek yaşamda vücut bulmuş olur.

Bu kitabın başlığı "Semerkand'ın Altın Şeftalileri" olarak seçildi zira ilk bakışta akla "Hesperidlerin Altın Elmaları"nı getirmektedir; "Ölüm-süzlük Şeftalileri" (Peaches of Immortality) Uzak Batı geleneğinde, James Elroy Flecker'in "Semerkand'a Altın Seyahat" ve Flecker'in "Hassan" piyesindeki Frederick Delius'un "Semerkand'ın Altın Yolu" nağmesinde görülür ki Çinliler tarafından kullanılmıştır. Mitoloji ve mûsikîdeki bu imalar bir tarafa, altın şeftaliler hakikatte de var olmuştur. Semerkand Krallığı, VII. yüzyılda iki kez resmî hediye olarak güzel sarı şeftalileri Çin sarayına göndermişti: "Kaz yumurtası gibi büyüktüler ve renkleri altına benziyordu, onlar 'altın şeftali' olarak da adlandırılırdı"¹. Bu muhteşem meyveleri veren bazı ağaç türleri Doğu Türkistan bozkırları boyunca uzanan elçilik heyetleri tarafından getirilir ve Ch'ang-an'daki sarayın bahçesine dikilirdi. Fakat bunların ne tür meyveler olduğunu ve nice tatlar taşıdığını elan tahmin etmek mümkün değildir. Bu maddeler göz kamaştırıcı gizemler, arzulanan tüm egzotik şeylerin simgesi ve Tang İmparatorluğu ahalisinin malûmu olmayan nesnelerdi.

Tang Hanedanı zamanında Çin'in Uzak Doğu'da bulunan komşularına, özellikle de Japonya, Kore, Türkistan, Tibet ve Annam'a sanat ve âdâb-ı muâşerette ne denli katkıda bulunduğu oldukça iyi bilinmektedir. Tahta kalıptan resim basma sanatı, şehir planlamacılığı, giysi tasarımı ve şiir sanatından söz etmek dahi, çevresindeki bahse konu memleketlerin Tang Hanedanı'na olan kültürel borcunun büyüklüğü hakkında sadece ipuçları vermektedir. Ayrıca Çin'de yabancılar tarafından aranan ya da Çinlilerin kendileri tarafından yurt dışına götürülen malların muhteşemliği malûmumuzdur: Lüks ipekli tekstil ürünleri, şarap, porselen, madenî eşya ve ilaçların yanı sıra şeftali, bal, çamfıstığı² gibi enfes lezzetler ve elbette medenî aygıtlar, harika kitaplar ve muhteşem tablolar³.

Bununla birlikte, Çin 735 yılında Japonya'ya gidip sefir Tajihino Ma-bito Hironari ile birlikte avdet eden Budist Tao-hsüan gibi elçilerin ya da Hint bir Brahman rahibine, Kamboçyalı bir sazendeye veya Farisî bir tabibe eşlik eden vekillerin marifetiyle, Doğu ile Batı memleketlerinin sanat aktarımında kültürel çöççatanlık rolü üstlendi⁴. Bu ecnebler tarafından Tang kültürüne yapılan katkı, fevkalâde kalabalık Çin şehirlerindeki pek çok araştırmanın dürtüsü olmuştur. Din ve gökbiliminde Hint, kumaş desenleri ve metal işlemeciliğinde Fars, mûsikî ve raksta Tohar, kıyafet ve âdâb-ı muâşerette Türk tesiri bu dehşetengiz yekûnun yalnızca cüzi bir parçasıdır.

1 Laufer 1919, 379; TFYK, 970, IIb; THY, 99, 1774; THY, 100, 1796.

2 Reischauer 1955a, 82. Japon seyyahlar tarafından alınan ve kolay çürüyen ürünlerle istinat etmektedir.

3 Soper 1950, 10. Kore'nin Silla yerlilerinin üstat Chou Fang'ın çok sayıda tablosunu satın aldıkları ve onunla birlikte eve götürdükleri anlatılır.

4 Tatakusu 1928, 22.

Tang Hanedanı'nın ithal ettiği maddeler çok iyi bilinmemektedir ve bahse konu maddeler bu kitabın ana konusunu oluşturmaktadır. Atlar, deriler, kumaşlar, kürkler, kuzeyin silahları, fildişi, nadir bulunan ağaçlar, ilaçlar, güneyin aromatikleri, dokumalar, değerli taşlar, endüstriyel mineraller, Batının rakkaseleri⁵, özellikle VIII. yüzyılda bu gibi şeyler, Tang Çin'inde onları alabilecek kudrete sahip kimselerde bir imrenmeye sebebiyet vermiştir.

Yukarıdaki vurguya rağmen bu kitap ne Orta Çağ ticareti hakkında yararlı bir istatistik sunar ne de haraç sistemi hakkında büyüleyici bir nazarıye vazeder. Eser hümanistik bir deneme olarak tasarlanmıştır lakin ticarî emtia kitabın asıl mevzuudur. Üstelik beşerî ve cismanî bulgularda takriben aşikâr bir çelişki ya da muamma bulunmamaktadır. Marcel Proust, "Swann's Way"ın (Scott Moncrieff tercümesi) girişinde şunları yazmaktadır: "Mazi; âlemin dışında, aklın ulaşamadığı, vesveseye düşemeyeceği-miz bazı maddî varlıklarda (maddî varlıkların bize verdiği hislerde) mah-fuzdur". Celebes'in kakadu papağanından, Semerkand'ın it eniğinden, Magadha'nın tuhaf dua kitaplarından, Champapura'nın etkili ilaçlarından her biri farklı zaviyeden Çin muhayyelesini yansıtır Tang yaşamını değiştirmiş ve en nihayetinde bir şiirde, bir fermana, kısa bir hikâyede ya da bir cülus töreni bildirgesinde somutlaşmıştır. Egzotik objelerin bulunduğu bu yazınsal türlerin bir kısmında yeni ve uzun bir hayat zuhur eder ve nihayet, bedensel ölümden sonra dahi bir nevi muhayyel suret kalır. Ussal libastan yoksun Çin hudutlarına ilk ulaşıldığında, bir zamanlar anayurdunda sahip olduklarının pek çoğu yitirilmiş ve erişilen bu platonik hakikat kaybolmuştur artık. Bundan dolayı, Sunda Adaları'ndan misal verilen her şey; mesela kakadu papağanı bilgeliğin, it eniği hikâye ve resimlerde görülen sevgiye gark olmuş çocuksu bir yüreğin, lanetlenmiş sutra⁶ bir el yazısını ilk kez gören afallamış talebelerin ve rayihalar ise bir degüstatörün badesi haline gelen, şaraba katılmış yeni bir lezzetin tecellisi olmuştur.

Benzer sebeplerden ötürü bu kitaba "Semerkand'ın Altın Şeftalileri" adı verilmiştir. Kısmen gizemli olan bu meyveler bir zamanlar bir tür "hakikat" olmalarına rağmen gerçek hayatta yalnızca edebî ve mecazîdirler.

Aşağıdaki açıklamalarda kitapta geçen mühim kavramları ve isimleri izah etmeye çalıştım fakat uzman olmayan kişiler için açıklayıcı olamayabilir.

ŞİİR

Şiirlerin tercümelerinde ve bazı bölümlerinde farklı imgeleri muhafaza etmeye gayret göstermekle birlikte anlaşılamama riskini göze alarak şiirlerin zarafetini bozmamak adına orijinal lisanındaki hususiyetlere sadık kalmayı tercih ettim.

5 Balazs 1931, 53-53. Bu dönemde Çin'in dış ticareti hakkında genel bilgi verir.

6 Sanskritçe yazılmış Budist metinleri. [e.n.-S.A.]

ESKİ TELAFFUZLAR

Orta Çağ'a ait Çince olmayan şahıs, yer ve eşya adları verilirken genellikle varsayılan kullanımlara bağlı kaldım lakin aksan ve fonetik unsurlar sıkıntılı olmasına rağmen Bernhard Kalgren'in güvenilir çalışmasına istinad ettim fakat bazı yerlerde bunları gelişigüzel yalınlaştırdım. Yeniden yapılandırılan bu kelimelere * işareti eklenmiştir. Orta Çağ Çincesinde sonu -t ile biten hecelerde yabancıların -r veya -l şeklinde gösterildiği de hatırlanması gereken önemli bir husustur. Bundan dolayı "myrrh", *muat biçimindedir. Birçok yazar tarafından kullanılan geleneksel Mandarin telaffuzunda (bu aynı zamanda standart modern Çince'dir) bu eski ödünç kelimelerin fonetik biçimlerine ya hiç temas edilmemiş ya da çok kısa değinilmiştir. Bu talihsiz alışkanlığa göre C. Julius Caesar, "C. J. Czar" şeklinde olurdu. Örneğin, eski Kamboçya dilinde, Siyam Körfezi'ndeki erken dönem Kamboçya halkına "Bnam" yani "Dağ" adı verilirdi çünkü bu memleketin kralları kutsal dünya dağının zirvesinde hüküm süren tanrısal varlıklar olarak tasavvur edilmişlerdi⁷. "Pnom-Penh"⁸ adından türeyen modern "Pnom" da bu şekildedir. Tang Hanedanı zamanında bu isim *B'iu-nâm şeklinde transkripsiyon edilmiştir fakat biz bunu Modern Çince'deki Fu-nan'dan zor da olsa ayırt edeceğiz.

ARKEOLOJİ

"Tun-huang" ve "Shōsōin" adları bu sayfalarda sıklıkla görülmektedir. Bunlar Tang sanat eserlerinin temel kavramlarıdır. Tun-huang, Kansu eyaletinde bulunan bir hudut şehridir, Tang zamanındaki resmî adı Sha-chou, burada XX. yüzyılın başlarında gizli bir kütüphane keşfedilmiştir. Orta Çağ'a ait çok sayıda yazma eser ve resimli parşömen tomarı bu hazineden alınarak Sir Aurel Stein tarafından British Museum'a, Profesör Paul Pelliot tarafından Bibliothèque Nationale'e getirilmiştir ki, bugün bunlar üzerinde çalışılabilir. Shōsōin ise Japonya'nın Kyoto şehri yakınlarındaki Nara'da bulunan Tōdaiji isimli Orta Çağ tapınağına bağlı bir ambardır. Asya'nın her yerinden türlü türlü, özellikle de Tang Çin'ine ait zengin eserleri hâvidir. Bazı Japon âlimler bunlara ya da bunların bir kısmına yerel eserler gözüyle bakmaktadırlar ancak söz konusu eserler her hâlükârda muayyen Tang yapıtlarına benzemektedirler veya en kötü ihtimalle "Sahte-Tang" üslûbu olabilirler.

"ANTİK" VE "ORTA ÇAĞ"

Avrupa'da olduğu gibi Çin tarihinde de "Orta Çağ" tabiri yaklaşık aynı zaman aralığına karşılık gelir; "antik" benim kullanımda takriben "kla-

7 Coedés 1948, 6.

8 "Pnom-Penh" Kamboçya'nın başkenti. [e.n.-S.A.]

sik" ile eşanlamlıdır ve hassaten Chou Hanedanı'nın son bölümü ile birlikte Han Hanedanı'nı ifade eder. "Arkaik" ise Shang ve Erken Chou dönemlerini imler. Maalesef Çin lisaniyat geleneğinde "Antik Çin" benim "Orta Çağ Çin'i" tesmiye ettiğim Tang dönemine; "Arkaik Çin" ise "Antik Çin" ya da "Klasik Çin" tabirime denk gelmektedir. "Antik Çince"deki **muat* (myrrh), Tang zamanı, yani "Orta Çağ" kullarımıdır fakat biz buna mesleğimizden dolayı vâkıfız. Dolayısıyla bu linguistik deyimlerden sakınmaya çalışacağım.

HSÜAN TSUNG

İki Tang hükümdarının öldükten sonra aldıkları unvan olan Hsüan kelimesindeki titremi [sesin yüksekliğindeki değişikliklerle gerçekleşen anlam ayrımı] dikkate almasak bile bunların tarihteki mevcudiyetleri malûmdur. Bu iki hükümdardan daha tanınmış olanı VIII. yüzyılda uzun ve efsanevi bir saltanat sürmüştü. Kendisine kimi zaman Ming Huang (Nuranî Işıltı) da denilmektedir. O ve onun "muhterem refikası" Yang Hatun (Kuei-fei)'dan bu kitapta sıkça bahsedilmiştir. Diğer Hsüan Tsung IX. yüzyılın zor zamanlarında iyi bir yönetim sergilemiş olmasına rağmen daha az üne sahiptir. Onu tefrik etmek için Hsüan⁽¹⁾ Tsung olarak adlandırdım.

ROKHSHAN

Hsüan Tsung çağının ananevi kötü adamı, hâlihazırdaki "Mandarin" kayıtlarında umumiyetle Çince olmayan bu isimle anılır. Bu ad "An Lu-shan"ın çağdaş biçimidir. Ben daima Profesör E. G. Pulleyblank'ın onun gerçek isminden uyarladığı "Rokhshan" şeklini kullanırım. Muasırlarının "Rokhshan" tesmiye ettikleri bu zât, Farsça kökenli "Roxana" ismiyle yakından ilgilidir⁹.

HU BARBARLARI

Tang Hanedanı zamanında pek çok yabancı memleketten gelen insan ve emtia Hu tarzında idi. Antik zamanlarda bu sıfat genellikle Çin'in şimal komşuları için kullanılırdı fakat Tang dönemini de kapsayan Orta Çağ'da daha çok Batılıları; bazen Hint, Arap ve Romalıları işaret etse de bilhassa Farsları imlemektedir. Sanskrit dilindeki "Sulī" kelimesi, "Suydik" (Soğdian)'den tercüme edilen "Sûlîka"dan türemiştir, "Farsları" da kapsamaktadır¹⁰. Bunu çoğu kez kötü bir şekilde "Batılı" ya da "Garpli" diye tercüme ettim.

9 Müellifin "Rokhshan" adıyla andığı Türk kökenli "An Lu-shan" VIII. yüzyılın ortalarında Çin'de büyük bir isyan çıkarmış ve ancak Uygur Türkleri tarafından mağlup edilerek 757 yılında öldürülebilmisti. Biz tercümümüzde Türk tarih terminolojisinde yaygın olarak kullanılan "An Lu-shan" biçimini kullanmayı tercih ettik. [e.n.-S.A.]

10 Bagchi 1929, 77, 346-347.

MAN BARBARLARI

Man, Tang Hanedanı'nın güney sınırındaki Çinli olmayan halklara ve yine Çin topraklarında yerlilerle meskûn mahallere verilen bir isimdir. Ayrıca bu isim günümüzde teşhisi zor olan, bazı Hindiçin kabilelerine de verilirdi.

LİNGNAN

Güneyin büyük eyaleti Lingnan günümüzde tam olarak Kwangtung ve Kwangsi eyaletlerine tekabül eder. Bu ismi serbest bir şekilde kullandım.

ANNAM

Annam "Güneyin güvenli bölgesi" ya da "Güneyin huzurlu bölgesi" anlamına gelmektedir. Daha doğrusu Lingnan'ın güneyi ve Champa'nın kuzeyinden hemen sonra, Tongking ya da Kuzey Vietnam'da bulunan Tang Hanedanı'nın bir "müstemlekesine" verilen emperyal bir isimdir.

CHİNRAP

Chen-la adı verilen (Mandarin telaffuzunda) Bnam (Fu-nan)'ı da kapsayan Kamboç ulusu. Etimolojik izahı Profesör Pelliot tarafından mahirane bir biçimde yapılmıştır: Chinrap (Münhezim Çin), günümüzdeki Siem-reap (Münhezim Siyam) gibi¹¹.

KOÇO

Ahalisinin büyük kısmı Çinançkânt (Çin'in şehri)'ten olan Turfan'daki büyük Tang garnizonu, resmî adı Hsi-chou (Batı Adası) idi¹². Çinlilerin kendileri Kao-ch'ang demektedirler, mahallî söylemi Koço'dur. Genellikle bu sonuncu biçimini kullandım.

SERİNDİA

Tang Hanedanı ile Maveraünnehr arasındaki uçsuz bucaksız bölge; "Çin Türkistanı", "Doğu Türkistan", "Tarım Havzası", "Orta Asya" ve "Sinkiang" gibi muhtelif adlarla bilinir. Ben Sir Aurel Stein tarafından verilen "Serindia" ismini kullandım¹³.

11 P. Pelliot, *Memoires sur les coutumes du Cambodge*, 1951, s. 81.

12 V. Gabain 1961, 17.

13 Biz tercümemizde bölgenin gerçek ismi olan Doğu Türkistan'ı kullanacağız. [e.n.-S.A.]

ROMA

Tang ahalisi Doğu Roma İmparatorluğu hakkında bir şeyler biliyor ve Roma'nın bozuk bir telaffuzu olarak, bazı şark dillerinden türeyen "Hrom" a benzer bir biçim kullanıyordu. Ben ise bu adı bazen "Rûm" bazen de "Roma" şekliyle kullandım. Eski transkripsiyonun çağdaş telaffuzu ise "Fu-lin" dir. Bu, ananevî olarak münasip olmasına rağmen benim hiçbir suretle kullanmadığım Tang varyantından oldukça farklıdır.

CHOU

Tang İmparatorluğu pratikte "chou" adı verilen ve ABD'nin eyaletlerine çok benzeyen idarî birimlere ayrılmıştı. "Chou", "etrafı sularla çevrili toprak parçası", yani "ada" veya "kıta" anlamına gelmektedir. Yü isimli bir kahramanın Çin topraklarını sel sularından arındırarak, ilk dokuz "chou"yu nasıl teşkil edip insanların yaşayabilecekleri yerler haline getirdiği hakkında mühim bir efsane anlatılır. Bunu "ada eyaleti" hatta sadece "ada" şeklinde tercüme edebiliriz ayrıca bu İngilizler için hayret verici bir durum değildir zira "Isle of Ely", "Essex Country" ve "Chambridgeshire" ile mukayese edilebilir. Öte yandan "Ile de France" ile de kıyaslanabilir. Lakin "Isle of Ch'u" ve "Isle of Lung" yerine genellikle "Ch'u-chou" ve "Lung-chou" biçimlerini tercih ettim.

SZU

Geleneksel olarak, Çin'deki ilk Budist müessesesi, Han Hanedanı zamanında bir hükümet binasına ev sahipliği yapan ve "szu" tesmiye olunan yapıdır. Bundan dolayı bütün Budist manastırlarına ve dinî yapılarına (tapınaklar, eğer bu kelimeden çok sayıda bina anlaşılır ise, büyük bir teşekküldeki yapılar ve bahçeler) "daire" denir. Söz konusu "szu" kelimesini "daire" ya da "tapınak dairesi" şeklinde tercüme ettim. Bazı hükümet binalarına Tang zamanında dahi "szu" denilmekteydi.

BİTKİLER

Bu kitapta zikredilen bitkileri tanımlarken temel olarak şu eserleri esas aldık:

G. A. Stuart, *Chinese Materia Medica: Vegetable Kingdom*, 1911.

B. E. Read, *Chinese Medicinal Plants from the Pen Ts'ao Kang Mu A.D. 1596*, 1936.

I. H. Burkill, *A Dictionary of the Economic Products of the Malay Peninsula*, 1935.

I T'ANG HANEDANI'NİN İHTİŞAMI

Zenginliğin, malların, ticarî eşyaların,
Gemicilerin, kılavuzların...
Malların denizaşırı ülkelere vardığında,
Birçok ulusu doyurdun;
Büyük zenginliğin, çeşit çeşit mallarınla
Dünya krallarını zenginleştirdin.

Hezekiel 27: 27-33

1- TARİHÎ MESELELER

Li Hanedanı tarafından idare edilen T'ang İmparatorluğu'nun kıssası Asya'nın her yerinde maruftur ve mazideki bu ününü Uzak Doğu'da halen devam ettirmektedir. Konuya kısaca temas etmemiz yerinde olacaktır. Zira imparatorluğun üç asırlık resmî mevcudiyeti her dönemde mütecanis olmamıştır; kökten değişimin azameti ile değişmeyenin kısmiliğini ya da sadece zarif bir biçimde tebeddüle uğrayanları hesaba katarak, rastgele çizilen bir çerçeveyi zorlanmadan kabul etmek ve kronolojik bir iskelet kurarak hikâyemize şekil verip bunları münasip bir biçimde tefrik etmemiz elzemdir. Neyse ki, esas meşgalemiz ticaret ve sanat olduğundan, takriben asra mütenasip ve meşakkatsiz bir tasnif yapabiliriz. Bunların hakikate uygunluğu da pek fena değildir.

VII. yüzyıl fetih ve iskân yüzyılıydı. Li Sülalesi Çinli Sui Hanedanı'nı devirdi ve aynı şekilde muhteris rakiplerini telef etti. Çok geçmeden, şimdiki Moğolistan'a hâkim olan Doğu Türkleri, Mançurya ve Kore'deki Koguryö ve Paekche devletlerini ve en nihayetinde de Doğu Türkistan

nam-ı diğer Çin Türkistan'ındaki kadim şehir devletlerini hükmü altına aldılar¹. Bu bölgelerde inşa edilen Çin garnizonları kutsal topraklara da imî insan ve emtia akışını mümkün kılıyordu. Ekseriyetle fiyatların düş-tüğü ve ekonomik istikrarın sağlandığı bir asırda köylüye çiftlik arazisi dağıtımı, yeni ve muhkem bir vergi sisteminin teşekkülü, oluşturulan mükemmel bir düzen çerçevesinde her yetişkin mükellef taraftan ödenen hububat vergisinin üç katına çıkarılması, evlerde kadınlar tarafından üretilen ipekli kumaş ve keten dokumalardan tahsil edilen aile vergisi (bir parça ham ipek veya kenevir) ile aile reisi tarafından ifa edilen dönemlik amme hizmetleri ve angaryalar olanaklı hale geliyordu². Bu devir, yeni fırsatlar ile güzel bir istikbale kavuşmak için toprak arayan ve az gelişmiş bölgelerdeki mecburî askerlik, su taşkınları ve barbar istilalarından kaçan çok sayıda göçmenin şimdiki Merkezi ve Güney Çin'e yerleştiği hareketli bir çağdı³. Yine Türk kültürü ile geleneksel bağları olan kuzeyin eski aristokrasisi aleyhine, güneyin taşralı evlatlarının devlet kademeleri ve siyasî iktidardaki konumlarını sabitledikleri bir sosyal değişim çağıydı. Bahse konu inkılap İmparatoriçe Wu'nun devr-i saltanatında doruk noktasına ulaştı ve VII. yüzyılın son on yılı içerisinde Chou İmparatorluğu nihayet buldu⁴. Bu zaman, Budist felsefesine eşlik eden Hint astronomi sanatı, matematik, tıp ve lisanîyat ile şaha kalkan Hint kültürünün Çin yaşamına büyük ölçüde nüfuz ettiği bir çağdı. Ve nihayet ecnebilere ait türlü türlü lüks malların tecrübe edildiği ve sarayın dışına taşarak şehirlerde meskûn umumun arasına yayıldığı bir zamandı.

VIII. yüzyıl, 765 yılına kadar uzanan "Orta Tang" dönemi, Tang edebiyat eleştirmenlerinin (Tu Fu, Li Po ve Wang Wei) "bolluk" devridir. Aynı zamanda pek çok felaketten sonra aheste bir iflâh sürecine girip IX. yüzyılın ikinci on yılına kadar süren ve edebiyatta gerçek bir canlanma ile sonuçlanan dönemdir (Han Yü, Po Chü'i ve Liu Tsung-yüan)⁵. Yüzyılın ortalarından sonra büyük bir değişim vuku bulmuştur. Hakikaten

1 Bu devir tarihinin mükemmel bir özeti için bkz. Goodrich 1959, 120 vd.

2 Hanedan yönetiminin ilk on yılı boyunca fiyatlar yüksekti fakat son on yılında kısmen yükselmesine rağmen VII. yüzyılın genelinde düşüktü. Ch'üan 1947, 102-109. Vergiler için bkz. Balazs 1931, s. 43-55 ve Pulleyblank 1955, 125. Angarya bedeli olarak bir miktar ipek verilebiliyordu. İmparatorluğun uzak bölgelerinde hafifleştirilmişti; bundan ötürü Lingnan'ın köylüleri sadece pirinç, tâbi kılınmış Türkler ise koyun ve madenî para veriyorlardı. Büyük ticaret ve endüstri şehirlerinde ise durum daha değişti; ticaret merkezi olan Yang-chou hububat ve ipek yerine nakdi ödeme yapıyor, imalat kenti olan Ch'eng-tu ise ipek olarak ödüyordu. Vergiler üç isimle anılıyordu: *Tsu* (tahıl), *tiao* (ipek) ve *yung* (angarya). Ayrıca daha düşük arazilerin büyüklüğü ile orantılı olarak toprak ve hane vergileri de mevcuttu.

3 Pulleyblank 1955, 27.

4 Pulleyblank 1955, 48-49.

5 Ogawa Shōichi 1957, 97; Schafer 1951, 411. Özellikle "eski usûl" düzyazı (*ku wen*) ve hayal ürünü kısa hikâyeler. Pulleyblank 1960, 113, Kültürel Rönesans ile hanedanın manevî dirilişine karşı başlayan bir akımı birbirine bağlamaya gayret eder.

söz konusu yüzyıl iki eşit parçaya bölünebilir; birincisi doruk noktasına ulaşmış ve muhteşem ikincisi ise iyileşmeye mütemayıl ve alelâcayıptır. "Tang Bolluğu" tesmiye olunan bu devirlerden ilki zenginlik, emniyet ve ucuzluğun hüküm sürdüğü uzun döneme, Hsüan-Tsung'un şaşaalı saltanatına benzemektedir: "Gök kubbenin altında pahalı hiçbir şey yoktu"⁶. Herhangi biri "güneyde Ching ya da Hsiang'a, kuzeyde T'ai-yüan veya Fan-yang'a, batıda Szu-ch'uan ya da Liang-Fu'ya gidebilirdi ve her yerde seyyahlara azık sağlayacak dükkânlar ve pazar yerleri mevcuttu. Birkaç bin li⁷ kadar yol alsalar dahi bir çakı bile taşımalarına gerek yoktu"⁸. Gezginler bu güvenli yollarda atlar ve katırlarla seyahat edebilirlerdi⁹ ve Yangtze Irmağı mansabından payitahta uzanan oldukça gelişmiş karmaşık kanal sistemi, ipek vergisi tahsilini mümkün kılan su taşımacılığına uygun biçimde tasarlanmıştı; ayrıca bu kanallar ecnebi memleketlerden gelen lüks emtianın nakli için de kullanılıyordu¹⁰. Mükellef kara ve su yolları deniz aşırı ticareti teşvik ediyordu lakin genç hükümdar Hsüan Tsung'un hissiyatında öylesine büyük bir değişiklik meydana geldi ki bu zât dünyanın paha biçilmez ziynetine tamah etmediğine dikkat çekmek amacıyla henüz saltanatının başlangıcında, sarayında biriktirdiği değerli madenler, taşlar ve mefruşat ürünlerinden müteşekkil muazzam servetini yaktı. Fakat birkaç yıl sonra, yurt dışından gelen zenginliğin Kanton'da birikmesinin de tahrikiyle imparator pahalı ithal mallara heves etmeye başlayıp dış ticaretin sağladığı kazanımları kıskançlıkla seyretti¹¹. Tafta parçalarının normal değerinin ölçümü ve bir deveden bir dönüm araziye varıncaya kadar herhangi bir şey satın alırken kullanılan kadim olağan ekonomi¹² gıcırdadı ve nihayet 731 yılında resmen onaylanan para ekonomisine geçit verilmesi özellikle Yang-chou ve Kanton gibi ticarî merkezlerde eşi benzeri görülmeeyen bir refahla sonuçlandı¹³. Nakit para ticareti geliştirdi ve bunun kabulü tekâmül eden tacir sınıfı için bir lütuf oldu. Bu, kaçınılmaz olarak VII. yüzyıl vergi sisteminin boşluğunu doldurdu: 780 yılında yürürlüğe giren "çifte vergi" reformu aynı verginin yerini aldı ve altı aylık angarya nakit parayla ödenebilir hale geldi. Söz konusu de-

6 Ch'üan 1947, 109-126, özellikle 111-112. 725 yılı gibi iyi dönemlere göre, enflasyonun yüksek olduğu 764 yılında payitahta pirinç 500 misli daha pahalı idi

7 Li: 500 metre uzunluğunda Çin uzunluk ölçü birimi. [e.n.-S.A.]

8 Ch'üan 1948, 144-145.

9 Ch'üan 1948, 145.

10 Pulleyblank 1955, 35-36.

11 STCH, I, 26b-27a; Nakamura 1917, 352.

12 Kuzeybatıda bulunan Tun-huang'ın tahılı ya da uzak güneydeki Kanton'un altını, zencefili ve fildişi gibi diğer mahallî ürünlerde de aynı durum geçerliydi. Ch'üan 1948, 107-114.

13 Ayrıca bunun sonucunda yeni bakır madenleri açıldı ve madenî sikke kesim usûlü gelişti. Ch'üan 1948, 144-148. VIII. yüzyılın ikinci yarısında sikke ihracına karşı muhtelif fermanlar çıkarıldı fakat buna rağmen tacirler gittikleri yere sikkeleri de götürdüler. Reinaul 1845, 72-73; Kuwabara 1930, 34-35.

ğişim gelişmekte olan para ekonomisine olumlu yansdı ve tacir sınıfını epey teşvik etti¹⁴. Yeni finans dñnyası sadece altın çağını yaşayan tacirler tarafından değil çöküntüye uğrayan müstakil reñçerler ve hanedana ait vakıflardan imtiyaz sahiplerine verilen küçük arazilerin ortadan kaybolmasıyla da temsil ediliyordu. Bu nedenle bahis konusu yüzyıl topraksız insanların ve bahtsız icar sahiplerinin müstakil çiftçilerin yerini aldığı ve zengin toprak sahipleri ile büyük malikâne ashabına karşı koydukları bir çağdı. Bu mücadelenin neticesi ise angarya ve ağır vergiler olmuřtu¹⁵.

Hsüan Tsung'un devr-i saltanatı tropik güney bölgesinin yerlisi, askerler ve aristokrat politikacıların düşmanı, güneyliler ile tacirlerin yareni olan harikulâde bir kariyere sahip devlet ricali mñntesiplerinden Chang Chiu-ling tarafından temsil edilen yeni edipler zümresinin utku çağı olmuştu. Lakin aynı dönemde hükümdara bel bağlayan güçlü bir yönetim tarafından desteklenen Li Lin-fu'nun diktatörlüğündeki imtiyazlı sınıfın nihaî zaferi de geldi¹⁶. Bu yanaşma diktatörün ölümüyle Hopei'deki "halis" Çin kanı taşıyan aileler tarafından desteklenen "Muhteşem"¹⁷ An Lu-shan yeni zuhur eden bir hükümete karşı koydu ve idaresindeki askerlerle kuzeydoğu hududundan Sarı Irmak Vadisi'ne girip iki payitahtı da yaęmaladı¹⁸. Öyle ki, söz konusu yüzyılın ikinci yarısı gerileme ve yıkım çağıydı bundan ötürü nüfusta muazzam bir azalma görüldü¹⁹. Bu, aynı zamanda hudutlarda büyük değişikliklerin yaşandığı bir asırdı: Yeni Nan-chao Devleti (sonraki Yünnan Eyaleti)'nin cengâverleri doğrudan batı istikametine yönelerek Burma ve Hindistan'a sevk olundular ve bağımsızlıklarından feragat etmediler. Çin'in mütekebbir dostları ve

14 Ch'üan 1948, 133; Balazs 1931, 82-92. Ayrıca ticareti kolaylaştıran kredi mektuplarının ilk kez VIII. yüzyılda görülmesi de dikkate değerdir; bunlar IX. yüzyılın başlarında hükümet tekelinde olan kullanışlı dokümanlardı. Balazs 1960, 204.

15 Balazs 1931, 82-92; Pulleyblank 1955, 30.

16 Pulleyblank 1955, 55-56.

17 Çince "An Lu-shan" (bkz. Giriş bölümü) ismi şimdiki standart lehçenin telaffuz biçimidir. İsim Soğda idi ve isyan karışık bir yapılanma arz ediyordu.

18 Pulleyblank 1955, 26-27, 75-81, 103.

19 Büyük isyandan bir yıl önce, 754 yılı nüfus sayımına göre bu yüzyılın ortalarında Çin'in tamamının nüfusu elli iki milyon civarında idi. Batı payitahtı Ch'anggan yaklaşık iki milyon, doğu payitahtı Lo-yang ise bir milyonun üzerinde nüfus barındırıyordu. Diğer büyük şehirlerden Wei yine bir milyonun üzerinde, Ch'eng-tu ise aşağı yukarı bir milyondur. Nüfusu beş yüz binin üzerinde yirmi iki şehir daha vardı. Lakin Kanton gibi zengin bir liman kenti iki yüz binin biraz üzerinde idi. Büyük isyandan sonraki dönemlerde yapılan nüfus sayımı kayıtlarının (764 yılı) şahadetine göre, Çin nüfusunun sadece üçte biri (yaklaşık on altı milyon) hayatta kalmıştı. Muharebelerle kuşatılmış kuzeydeki düşüş daha büyüktü, nüfusun yaklaşık dörtte üçü yitirilmişti. Fakat bu oran büyük ölçüde abartılmıştır, iç savaşın ülkeyi harap etmesinden sonra yapılan nüfus sayımı kayıtları hatalıdır ve vergiye tâbi olmayan kişilerin büyük kısmı nüfus sayımına dâhil edilmemiştir: Rahipler, tacirler, ecnebler, mülk sahipleri vs. Balazs 1931, 14 vd., 23; Fitzgerald 1947, 6-11.

hasımları olan Uygur Türkleri bu yüzyılın ortalarında yeni bir güç olarak yükseldiler. Mançurya'da filizlenen Kitan Hanedanı (iki asır boyunca büyük bir tehlike arz etmedi) Çin garnizonlarının mukavemetini yıktı. Tibetliler Kore kökenli Büyük General Kao Hsien-chih tarafından denetim altına alınıncaya kadar batı ticaret yoluna tacizlerde bulundular. Fakat bu büyük kahraman 751 yılında Talas Irmağı boylarında konaklayan Abbasîlerin şiddetli hücumları altında ordusunun dağıldığına şahit oldu. Akabinde Türkistan'ın kontrolü Müslümanların eline geçti ve bunlar hakikaten her tarafta görünmeye başladılar: Arap birlikleri Muhteşem An Lu-shan'ın baskısı altındaki hükümete yardım etti ve (bilakis) birkaç yıl sonra Arap korsanlar Kanton'u yağmaladılar²⁰. Her nevi Budistler, Suriye kökenli Nesturîler ve dahi Uygur tâbiyetindeki Manihaistler türlü hikmetlerini göstererek, Çin şehirleri bünyesinde bulunup siyasî otorite tarafından muhafaza edilen kutsal mekânlarda ilahiler terennüm ettiklerine göre, bu asır haricî itikatlara müsamaha gösterilen bir çağdı.

Kültürel ve iktisadî dirilişten sonra An Lu-shan tarikiyle kuzeyden gelen rahatsızlık IX. yüzyılın ilk yirmi yılına kadar sürdü. Bizim nazarımızda 820 yılı civarında başlayan bu asır, hanedanın nihayet bulduğu 917 yılında sona erdi. Çifte vergi kanununun neşredildiği sönük dönemi bu meşum asrın ilk otuz yılında tedricen yükselen fiyatlar çağı takip etti. Kuraklık ve çekirge istilası gibi doğal afetler insanoğlunun yıkımlarıyla birleşince hem temel ürünlerde hem de lüks ithal mallarda kıtlığa neden olup küresel bir çileye dönüştü²¹. Bu yüzyılda insanlığın en ölümcül felaketi, VII. ve VIII. asırlarda memleketin tamamını tahrip eden Huang Ch'ao İsyanı idi zira özellikle 879 yılında Kanton'da ecnebi tacirlere uygulanan katliam ticareti onulmaz biçimde hasara uğrattı ve bu önemli gelir kaynağını imha etti²². Bu dönem haraçgüzar ve bağımlı devletlerin yanı sıra yeni rakipler olarak zuhur eden, Antik Çin'in Vietnam'daki müstemlekesinin²³ muasır müstevlileri Nan-chao idaresi ile kudretli ve medenî Uygurların yerini alan Kırgızların, ürkek Çin otoritesi içerisinde yer aldıkları bir çağdı. Uygur Kağanlığı savunmasız Çin'e dinleri olan Manihaizm'i bırakarak çöktü ve 845 yılında bu din Budizm ile birlikte, haricî itikatların büyük zulümlere maruz kalmasıyla gadre uğradı; dinî yönetime son vermeyi hedefleyen ruhban sınıfı ise vergi kanunu muvacehesinde kutsal bronz heykellerin pek çoğunun madenî sikkelere dönüştürülmesine müsaade etti²⁴. İktisadî amiller sadece

20 Bunların daha fazlası için bkz. Goodrich 1959, Fitzgerald 1938. 758 yılında Kanton'u harabeye çeviren Araplar ve Farslar muhtemelen deniz yoluyla Hainan Adası'ndan gelen korsanlardı. Schafer 1951, 407. T'ang döneminde Çin ve Türkistan'daki tüm Müslüman unsurlar için bkz. Drake 1943, 1-40.

21 Ch'üan 1947, 112-147; Ch'üan 1948, 129-133.

22 Nakamura 1917, 558, Levy 1955, birçok yerde, özellikle 117.

23 Özellikle bkz. Pelliot 1904, 134, 141.

24 Bir sürü referans arasından özellikle bkz. Goodrich 1959, 129-131. Wright 1951, 33-47, henüz VII. yüzyılda başlayan vakitsiz Anti-Budist oluşumları ele almaktadır.

korku ve yabancı düşmanlığına hizmet eden nesillerde etkili olabilirdi²⁵. Yine bu asır devlet kudretinin merkezkaç güçler tarafından ölümcül biçimde zayıflatıldığı bir zamandı. Büyük eyalet diktatörlerinin karargâhları minyatürlerde imparatorluk sarayları olmuş ve nihayet X. yüzyılda Li Hanedanı ve onların muazzam T'ang İmparatorluğu sırı kadem basmıştı.

2- T'ANG HANEDANI'NDA ECNEBİLER

Bu muhteşem topraklara, fasılasız değişen üç asır boyunca, kimisi mütecessis, kimisi tutkulu, kimisi paralı asker, hemen hemen tüm Asya milletlerinin yerlileri akın etmiş, bir kısmı ise zorla getirilmişti. Fakat zikredilen en önemli üç muhacir zümresinin umumiyetle diplomat, ruhban ve tacirlerden oluşması politika, din ve iktisat alanlarına büyük menfaat sağladı. Bu diplomatlardan en büyüğü, Sâsânî Hükümdarı III. Yezdigerd'in evladı ve VII. yüzyılda Çin hükümdarının nevi şahsına münhasır yanaşması olan Firûz idi²⁶. Fakat onun gibi hanedanın nimetlerinden faydalanmak amacıyla taltif isteyip hükümet temsilcisi olarak görevlendirilen, yükselen ya da düşen çok az kimse vardı. Hindu Budistlerin sayısı oldukça fazlaydı lakin Pers ruhanîler ise muhtelif inançlara sahipti: Ch'ang-an'daki Mecusî tapınağı bir ruhanî tarafından 631 yılında yeniden inşa edildi, Nesturîler 628 yılında yükselen bir kilise ile onurlandırıldılar, Manihaistler ise tuhaf doktrinlerini 694 yılında saraya sundular²⁷. Genç Türk kağanları Umman'dan gelen mücevher tacirlerinin yollarını gözler, Japon hacılar ise Soğd kervanlarındaki harika şeylere bakakalırlardı. Hakikaten bir tâbiyet bağdaşmasını tasavvur etmek neredeyse imkânsızdı ve inancın ifşası görölmezdi. Çin'e gelen seyyahların tamamı egzotik eşyalar alırlardı; bunlar ya hükümdarın hediyesi ya satılan eşyalar yahut adamlarına verilen sıradan şeylerdi. Buna mukabil bazıları burada şan ve şerefe kavuşur ve Soğdlu tacirler Annam'a imparator vekili olarak atanırlardı²⁸. Bir kısmı da geri dönerken altın kapaklı siyah bir porselen vazo satın alan Umman'ın Yahudi taciri gibi variyet sahibi olurdu. İçerisinde "... Gözleri yakuttan yapılmış, en iyi misklerle müzeyyen altın bir balık... Vazonun içindekiler elli bin dinar değerinde idi"²⁹. Gelenlerin kimisi de hikmet arayışı içerisin-

25 Wright 1957, 37.

26 Schafer 1951, 409. Farsça isimlerin Latin alfabesiyle yazımında Christensen (1936)'i takip ettim.

27 Schafer 1951, 408-409.

28 Pulleyblank 1955, 134.

29 Quenel 1928, 92-95. Belki de bu balık T'ang döneminde elçiler tarafından taşınan balık şeklindeki nişanlardan biriydi. Bu dönemde Çin'de Yahudiler de vardı fakat bunlar IX. asrın Fars Yahudileri idiler. Rabinowitz (1946)'in eserinde geçen Eldad ha-Dani oldukça dayanağısız bir örnektir. Yine de Orta Çağ boyunca Çin'deki Yahudilerin çoğu Farslardan müteşekkil olmalıydı. A. Stein (1907, 570-574) Çin Türkistanı'ndaki Dandân-Uiliq'de 708 yılına tarihlenen İbrani alfabesiyle Farsça yazılmış bir ticaret mektubu bulmuştur. Yine VIII. yüzyılda ilahî ve yalvaç bö-

de olabildiğince mütevazıydı; Çin klasiklerini hakkıyla tercüme etmeleri için beybabaları tarafından gönderilen aristokrat Tibet gençleri gibi...³⁰.

3- GEMİLER VE DENİZYOLLARI

Çin'e giden iki yol vardı: Kervanlar ile karadan ve ticaret gemileri ile denizden. Hint Okyanusu ve Çin Denizi'nde işleyen büyük gemiler muhteris Garphıları göz kamaştırıcı Şark'a taşıyordu. Özellikle 660'lı yıllar boyunca Koguryö ve Paekche devletleri Silla Hanedanı tarafından yıkıldıktan sonra, kuzeyde denizcilik sanatı ve ticaret daha çok Korelilerin elinde idi. Bu muzaffer devletin elçileri, korsanları, tacirleri ve ayrıca münhezim kavimlerin mültecileri kitleler halinde gelirlerdi³¹. Kore gemileri Sarı Deniz'in kuzey kıyıları ile Shantung Yarımadası boyunca limanlar arasında dolaşarak ticaret yaparlardı. Bu, en azından VII. yüzyılın sonunda Japonya ile Silla Hanedanı düşman oluncaya kadar Japonya'nın Hizen bölgesinden yelken açan gemilerin olağan rotasıydı³². Huai ve Yangtze ırmakları mansabında hatta Hang-chou Körfezi'nde Sillalılardan çekinen Japonlar VIII. yüzyılda Nagasaki karşısındaki açık denizlere yayılmak zorunda kalmışlardı³³. Fakat IX. yüzyıla gelindiğinde Japon hacılar ve ulaklar, son derece tehlikeli olduğu tecrübeyle sabit deniz yolculuklarından çekindikleri için daha emniyetli olan Kore gemileri ile yolculuk yapmayı tercih ettiler ve Çin gemilerinin tehdidine rağmen Shantung üzerinden Huai mansabına ulaşmış, Yang-chou yerine daha güneyde bulunan Chekiang ve Fukien'de karaya çıktılar³⁴. Bahse konu sularda Silla gemilerinin hâkimiyeti görülmesine karşın kültürel açıdan T'ang Hanedanı'na bağlı olan Mançuryalı P'o-hai Devleti'nin ticaret gemileri de buralarda seyahat ederlerdi³⁵ ve Teng-chou ile Shantung'da Sillalılara ait olanların yanı sıra P'o-hai sefirlerinin konaklamaları için hükümete ait işletmeler bulunurdu³⁶. Lakin ekseriyet hakikaten Çin topraklarında mühim bir ecebebi zümreyi teşkil edip Yangtze Irmağı ile Sarı Irmak arasındaki kanal sistemi üzerinde bulunan Ch'u-chou ve Lien-shui şehirlerindeki geniş

lümlelerinin yazılı olduğu bir varak Pelliot tarafından Tun-huang'da bulunmuştur. Bkz. White 1942, 139-140. Ayrıca Orta Çağ'da Uzak Doğu'daki Yahudi tacirler hakkında geniş bilgi için bkz. Needham 1959, 681.

30 TS 216b, 4135b. Konfüçyüs ile ilgili klasikler ile Shih chi'nin kopyaları birçok tartışmadan sonra nihayet 731 yılında Tibet'e gönderilmiştir. TCTC, 213, 13a-13b.

31 Reischauer 1955a, 277-281.

32 Chao 1926, 961; Reischauer 1940, 146.

33 Chao 1926, 961; Balazs 1932, 53; Reischauer 1940, 150-153.

34 Balazs 1932, 53; Reischauer 1940, 156, 160-161. Sillalılar tarafından istila edinceye kadar adanın güneybatısındaki Paekche Devleti gemilerini Sarı Irmak ötesine doğru Chekiang'daki Hang-chou Körfezi'nde bulunan Yüeh-chou'ya gönderdi. CTS, 199a, 3616a.

35 Reischauer 1955a, 277-281.

36 Reischauer 1955a, 143.

bölgelerde yaşayan ve diğer yabancılar gibi birtakım dokunulmazlıkları bulunan Korelilerin elindeydi³⁷.

Bununla birlikte, Çin'in denizaşırı ticaretinin kısm-ı azâmı Güney Çin Denizi ile Hint Okyanusu üzerinden gerçekleşir ve muvakkaten esen muson rüzgârları tarafından idare edilirdi. Kanton Limanı'ndan ayrılan gemiler evvela kuzeydoğu musonlarına yelken açarlardı; güz mevsiminin sonunda ya da kışın yelken halatları çözülürdü³⁸. Garbi Çin'e binlerce mil uzaklıkta olan Basra Körfezi'nin büyük limanlarından ayrılışları da kuzeydoğu muson rüzgârlarıyla olur hatta Kanton ticaret gemileri ayrılmadan Müslüman gemileri yola koyulurdu. Eylül ya da Ekim aylarında Basra veya Siraf'tan hareket ederler ise kış mevsiminin uygun musonlarıyla birlikte Basra Körfezi'nden çıkarak Hint Okyanusu'nun ötesine geçmiş olurlar ve Haziran ayında yakalamayı umdukları güneybatı muson rüzgârları onları Malay'dan kuzeye, Güney Çin Denizi üzerinden Çin'in güneyindeki son duraklarına götürürdü. Hem Doğu hem de Batı'daki kade "kışın güneşe yazın kuzeye" yelken açmaktı³⁹.

Hint Okyanusu VII. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar her millete ait gemilerin seyrüsefer eylediği işlek ve güvenli bir okyanustu. Umman Denizi Müslüman güçler tarafından korunuyordu ve Abbasî Hilafeti'nin payitahtı, Şam'dan Basra Körfezi'nin başında bulunan Bağdat'a taşınınca Doğu ticaretinde muazzam bir gelişme görüldü⁴⁰. Bir Arap şehri olan Basra, Bağdat'a en yakın liman kenti idi fakat en büyük gemiler buraya yanaşamazdı. Aşağı Basra'da körfezin başındaki Ubullah, Pers İmparatorluğu'nun eski bir limanıydı. Lakin körfezin İran tarafında, Şiraz'ın aşağısında bulunan Siraf en zengini idi. Bu kent tüm zenginliğini Doğu ticaretine borçluydu ve 977 yılında bir deprem sonucu yıkılıncaya kadar körfeze hâkim oldu⁴¹. Bura sakinleri ekseriyetle Farslardan müteşekkildi fakat Arap inci avcıları ile Mezopotamya ya da Umman'dan gelip Hindis-

37 Reischauer 1940, 162; Reischauer 1955a, 281, 284-285. IX. yüzyılda Japon rahip Ennin Çin'i ziyaret ettiğinde bu göçmen Korelilerin çoğu çoktan Çin nüfusuna karışmışlardı. Artık Çin'deki Koreli gemiciler onların dillerini konuşur olmuşlardı. Ennin ayrıca Çin payitahtının yolu üzerinde bulunup, başlangıçta Koreli sefirlere kervansaray olarak tasarlanan Budist manastırlarında kalan "Silla Münzevileri"ne de tesadüf etmişti. Reischauer 1955, 150.

38 Kuwabara 1930, 48, 97.

39 Kuwabara 1930, 48, 97; Hourani 1951, 74-75; Villiers 1952, 7, 56-57, 113-114; Wheatley 1961a, xviii-xx ve 42-43. Kuwabara'nın belirttiğine göre Çinliler M.S. II. yüzyıl gibi erken bir tarihte güneybatı musonlarını biliyor olmalıydılar. Gerçekten Hacı Fa-hsien V. yüzyılda Endonezya'dan Shantung'a giderken bu rüzgârları kullanmıştı. VII. yüzyılda I-ching Kanton'dan kuzeydoğu musonları altında denize açılmıştı.

40 Hourani 1951, 61-64. Fakat İndus Irmağı mansabı havalisindeki sularda korsanlar vardı.

41 Sauvaget 1948, 41; Hourani 1951, 69.

tan ve Çin'e gitmek için gemi alan maceraperest tacirler de yok değildi⁴². Uzak Doğu ile ticarî ilişkiler içerisinde olan Siraf bir doğal felaket sonucu düşmüş, Basra çoktan önemini yitirmiş ve 870'li yıllarda Ubullah'taki Afrikalı köleler isyan etmişlerdi⁴³.

Sonraki zamanlarda da bu limanlardan Farsça konuşan mürettebatın bulunduğu muhtelif milletlere ait gemiler yelken açmıştı; güney denizlerinin uluslararası ticaret dili (lingua franca) Farsça, Türkistan karayollarının ki ise Soğdca idi⁴⁴.

Hint Okyanusu'na açılmak için Umman'ın Maskat şehrinde dururlardı; galip ihtimalle korsanların mekân bellediği Sind sahillerindeki limanlara uğramaktan çekiniyorlardı veya doğrudan Malabar'a geçerlerdi⁴⁵ ve oradan, "Aslan Diyarı" ya da "Yakutlar Adası" olarak da adlandırılan, Seylan'a giderek mücevherat satın alırlardı⁴⁶. Buradan doğuya doğru Nikobar Adaları'na yollanırlar, belki de Hindistan cevizi ve amber elde etmek için kanolarda seyahat eden üryan vahşilerle değiş tokuş yaparlardı. Akabinde Malay Yarımadası'na çıkarlardı, Kedah'a uğradıkları düşünülmektedir, Malakka Boğazı'ndan Hint efsanelerindeki altın topraklara, Suvarnabhūmi'ye seyrederlerdi. Nihayet yaz aylarının alata musonlarının itici gücüyle Şam işi ipekli dokumaların (damasko) alım satımını yapmak üzere kuzeye Hanoi veya Kanton'a hatta daha kuzeye yönelirlerdi⁴⁷.

T'ang zamanında Çin limanlarında demirleyen çok sayıdaki açık deniz ticaret gemilerine Çin lisanında şayan-ı hayret biçimde "Güney denizlerinin ticaret gemileri", "Batı bölgelerinin ticaret gemileri", "Man Barbarları'nın ticaret gemileri", "Malezya ticaret gemileri", "Sri Lanka ticaret gemileri", "Brahman ticaret gemileri" ve özellikle "Fars ticaret gemileri" gibi çok sayıda isim verilmişti⁴⁸. Fakat bu çağdaki Çin yelkenlileri hiçbir

42 Lewicki 1935, 176-181; Sauvaget 1948, 41. İlk eserde belirtildiğine göre VIII. yüzyılda İbâdî mezhebine bağlı tacirler Siraf'tan Çin'e gidiyorlardı. Bunlardan biri olan Ummanlı Ebu Ubeyde öd ağacı almak için buraya gelmişti.

43 Hourani 1951, 78.

44 Pelliot 1912b, 105; Schafer 1950, 405. Karayollarında Farsça Soğdcanın yerini sadece XIII. yüzyılda aldı.

45 Braddell (1956, 13)'in belirttiğine göre Hindistan'ın batı sahillerindeki Malabar Hinduların denize açılmaları için çok daha uygun bir yerdi ve bundan dolayı ilk zamanlarda doğu sahillerindeki Coromandel'den daha kalabalıktı.

46 VIII. yüzyılın başlarında keşiş Vajrabodhi, Seylan'ın bir limanında değerli taş ticareti yapmak amacıyla buraya gelen otuz beş Fars yelkenlisi görmüştü. Hasan 1928, 98.

47 Hourani 1951, 70-72; Schafer 1951, 406; Wheatley 1961a, 45. Keşiş Hui-ch'ao'nun hikâyeleri ile büyük deniz güzergâhındaki diğer rivayetlerde geçen Fars-Uzak Doğu ticaretinin tasviri için özellikle bkz. Schafer 1951. Asıl daha önemlisi için bkz. Pelliot 1904, 215-363, 372-373.

48 Kuwabara 1930, 46-47. Muhtemelen Hint Okyanusuna antik zamanlarda Saba Arapları açıldı; Sâsânî Farsları ise ticareti Seylan ötesine Uzak Doğu'ya genişletti. Hasan 1928, 85.

suretle uzun ve tehlikeli Sıraf yolculuğuna çıkamazlardı. Uzun okyanus yolculuklarında seyre uygun Çin gemileri birkaç asır sonra Sung, Yüan ve Ming döneminin başlangıcında zuhur etti⁴⁹. Bununla birlikte, Tang zamanında batıya giden Çinli seyyahlar yabancılara ait gemilerle yol alırlardı. IX. ve X. yüzyıl Arap müelliflerinin bildirdiklerine göre; Basra Körfezi limanlarında demirleyip Endonezya'dan tarçın ve sandal ağacı getiren Çin yelkenlilerine, bizim "Çin yelkenlileri" ya da "East Indianmen"⁵⁰ tesmiye ettiğimiz "Çin ticaretine bağlı gemiler" kastedilmektedir, Araplar ve Farslar "Çinli" derlerdi. Zira bunlar Çin yakınlarından ya da doğrudan Çin'den gelen yelkenlilerdi⁵¹. Aynı şekilde Çin kayıtlarında geçen "Fars gemileri" de genellikle sadece "Basra Körfezi ticaretinde işleyen gemiler", çoğu kez Malay ve Tamil mürettebatlı, olarak anılmışlardır⁵².

Çin kaynaklarının şahadetine göre, bu kazançlı ticarete çalışan en büyük gemiler Seylan'dan gelirdi. 200 fit uzunluğundaki bu gemiler 600-700 kişi taşırdı. Bunların çoğu filikalara sahipti ve muhabere güvercinleri bulunurdu⁵³. Basra Körfezi'ndeki Latin yelkenlileri daha küçüktü, gövdeleri

49 En azından XII. yüzyıldan itibaren Çin gemileri ticarete mühim bir unsur haline gelmişlerdi.

50 Eskiden Hindistan ile İngiltere arasında ticaret yapan gemilere verilen isim. [e.n.-S.A.]

51 Yamada 1959, 135-140. Yamada, Çin gemilerinin Hindistan'a kadar ilk kez gidişlerinin IX-X. yüzyıllarda gerçekleştiğine inanmaktadır.

52 Hourani 1951, 46-50; Paris 1952, 275-277, 655; Wolters 1960, 346; Laufer'in Endonezya'da ikinci bir "İran" bulma girişimi, gördüğü Fars gemicilerin Malayca kelimeleri hâvî bir jargonla konuşmaları, "Güney Denizleri'nin" muhtelif eski kıyafetlerini giyinmeleri ve kendi ürünlerinin yanı sıra Hint mallarını Çin'e götüremelerini başlangıçta anlayamaması yüzündendi. Bkz. Laufer 1919, 468-487 ve yerinde tenkitler için Chang Hsing-lang 1930, Cilt 4, 185-193. Şu hususta Pelliot ile aynı fikirdeyim. "... Sung Hanedanı'ndan önce tüm metinlerde zikredilmiş olan Po-ssu ile özbeöz İran kastedilmiş olabilir... Fakat XI. ve XII. yüzyıllarda bu isim yanlış olarak bir Malay Devleti için kullanılmıştır... Belki de bu Pase adı (Pasei ya da Pasi) İran'ın tahrif olmuş biçimidir". Pelliot 1959, 87. "... Po-ssu gemileri yaklaşık 1000 yılına kadar sadece 'Fars gemilerini' imliyordu..." Pelliot 1959, 102.

53 Hirth and Rockhill 1911, 28; Nakamura 1917, 348-451; Chang Hsing-lang 1930, Cilt 2/3, 181; Kubawara 1930, 86-89; Hornell 1946, 143-146; Hourani 1951, 109. Bazı klasik kaynaklarda Hindistan ve Batı'da "deniz kıyısında görülen" kuşların, Hz. Nuh'un kuşları gibi, mektup taşımayıp bir kara parçası aradıklarından bahsedilir. Nakamura, Chang Chiu-ling isimli nazıra ait "uçan köleler" isimli güvercinlerin onun için mektup taşıdıklarını kanutlarıyla göstermiştir, muhtemelen bunları Kanton'daki Fars ya da Seylanlı tacirlerden öğrenmişlerdi. Bkz. KYTPIS (TTTS, 3), 43a. Bu mülâhaza Çin'e VII. asrın ahirinde girmiş olmalıydı. Fakat söz konusu asrın başlarında Tai-Tsung, Ch'ang-an ile Lo-yang arasında "Ordunun Rehberi" isimli çok sevdiği beyaz doğanı ile mektup gönderiyordu. Bkz. CYCT (TTTS, I), 53b. Bundan dolayı başka kuşlardan ziyade güvercinlerin kullanılmaya başlanması sadece son gelişmeler kapsamında olan bir yenilikti. VIII. yüzyılın ortalarında Kanton'a giden Keşiş Chien-chen'in nazarından altmış yetmiş fit uzunluğundaki gemilerin tasviri için bkz. Takakusu 1928, 466-467.

karavela gemileri şeklinde inşa edilmişti, yani kalasları kenardan kenara çivilenmeyip Hindistan cevizi lifleriyle tutturulmuş⁵⁴ ve balina yağı ya da siyah verniğe benzeyen Çin verniği ile su geçirmez biçimde yapılmıştı⁵⁵.

4- KERVANLAR VE KARAYOLLARI

Şark milletlerinin zenginlikleri kuzey, kuzeybatı, güney ve güneybatıdan karayoluyla gelen develer, atlar ve katırların sırtlarındaki navlunlardan kaynaklanıyordu. Mançurya ve Kore halklarının mamûlleri Tunguz ve Proto-Moğol boylarının yaşadıkları Liao-yang ormanları ile ovaları üzerinden gelir ve P'o-hai Körfezi kıyı şeridinden hareketle mühim bir menzil olup dağlarla denizin birleştiği yerdeki dar bir geçitte bulunan Büyük Sedd'e ulaşınca sona ererdi. Burada "Kara Ejder" (Lu lung) adlı bir kasaba ile Tang zamanından itibaren kuruyan Yü isminde bir ırmak vardı, yine bu mahalde bir Çin sınır kalesi ve gümrük binası da bulunuyordu⁵⁶.

Büyük İpek Yolu, Kuzeybatı Çin sınırından başlayıp Gobi Çölü hududunca uzanır, Semerkand, İran ve Suriye'de nihayet bulurdu. Yumen Geçidi⁵⁷ ötesinde hiç de cazip olmayan başka yollar da vardı. Kervan yolları bazen insan ve yük hayvanlarının iskeletleri ile tespit edilirdi. Mesela Tun-huang'dan Turfan'a uzanan, Beyaz Ejder Kumtepleri ile bir bölümünde kadim Lobnor Gölü tuz kabuklarının bulunduğu güzergâh pek korkunçtu. Bu namütenahi çöl cinlerin ziyaretgâhı olduğundan kervan-başları Hami (I-wu)⁵⁸ üzerinden menzil almayı tercih ederler ve bu suretle Turfan'a daha kuzeyden, dolambaçlı yollardan ulaşırlardı⁵⁹. Turfan'dan batıya yönelen seyyahlar, Tanrı Dağları'nın kuzeyinden ilerleyerek Batı Türkleri'ne ait arazilerden ya da güneybatı yoluyla, söz konusu dağların güneyinden devam ederek Kuça ve Doğu Türkistan'ın diğer vaha şehirlerinden geçerlerdi. Bununla birlikte Tun-huang'dan esrarengiz Kunlun Dağları'nın kuzey hududu boyunca uzanan paralel bir güney yolu daha

54 Bindirme kaplamaları yerine kalaslar üst üste döşenirdi.

55 Kuwabara 1930, 86-89; Hourani 1951, 88 vd; Schafer 1951, 405-406. Orta Çağ'da Çin denizlerindeki "p'o" ticaret gemilerinin Endonezya savaş gemilerine dönüş-türüldüğüne ilişkin bir nazariye için bkz. Christie 1957a, birçok yerde.

56 TS, 39, 3724d; TPHYC, 70, 10h. Buranın stratejik açıdan önemi için bkz. Matsui 1959, 1397-1432. Tang dönemindeki büyük ticaret yolları için bkz. Chao 1926, 960-961. Chao yedi tane tespit etmiştir. Bunlardan biri Ying-chou yolu üzerindeki An-tung idi. Ayrıca Chia Tan'ın ünlü yol güzergâhları için bkz. TS, 43b, 3735d-3736d ve Pelliot'un bu metne düştüğü haşiyeler için bkz. Pelliot 1904.

57 Yumen Geçidi nam-ı diğer Jade Gate, Çin'in bugünkü Kansu Eyaleti'nde, Tun-huang'ın kuzeybatısında yer alan bir geçittir. [e.n.-S.A.]

58 Miller 1959, 8.

59 Chavannes 1905, 529-531; A. Stein 1925, 481 ve fotoğraflar 34-36; A. Stein 1933, 160-162; Bergman 1939, 42; Miller 1959, 23.

vardı ki Hoten üzerinden Pamir Dağları'na ulaşırdı⁶⁰. Bu yollar sadece türü kendine özgü meziyetleri bulunup, muhteris tacirler için yeraltı kaynaklarını bulabilen ve ölümcül kum fırtınalarını önceden haber veren çift hörgüçlü develer (Camelus Bactrianus) ile aşılabılırdi:

“Ne zaman böyle bir fırtına çıkacak olsa sadece yaşlı develer bunu önceden kestirir, hemen durup hep birlikte hırlamaya başlar ve ağızlarını kuma gömerlerdi. İnsanlar bunun bir işaret olduğunu hemen anlar ve derhal onların ağız ve burunlarını keçe ile sararlardı. Bu fırtına çabucak gelir ve bir anda geçerdi fakat kendilerini muhafaza edemezlerse ansızın ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kalırlardı”⁶¹.

Oldukça eski fakat Tang zamanında seyrek de olsa kullanımda olan bir diğer ticaret karayolu bugünkü Yünnan Eyaleti'nden başlayıp ikiye ayrılır, Burma'daki Yukarı İravadi'nin dehşetengiz uçurumlarından geçer ve buradan da Bengal'e ulaşırdı. Yünnan daha sonra Tang yönetiminin zapturapt altına almak için beyhude yere uğraştığı bir barbar bölgesi haline geldi. Burma'ya giden bu eski yolu ihya etme çabaları en nihayetinde sınırlarına baskın düzenleyen Tibetlilerden ziyade Çinlilere karşı daha dostane davranan VIII. yüzyılda zuhur etmiş Nan-chao Devleti'nin yükselmesiyle sukût-ı hayale uğratıldı. Fakat Nan-chao 863 yılında Tong-king Hanedanı tarafından istila edildikten sonra Çin nihayet onların askerî kudretini kırabildi. O zamana kadar kazanımlarını kısıtlı ölçüde kullanabildiği için Çin'in dış ticaret hacmi epey düşmüştü. Söz konusu Burma yollarından biri de bu muhite pek de uzak olmayan Myitkyina'nın kehribar yatakları yakınından geçerdi ki şimdilerde burası yalıçapkını rengeindeki yeşim taşlarıyla meşhurdur. Pekin'in değerli taşları çoğunlukla Yünnan üzerinden bu kadim güzergâh yoluyla gönderilirdi⁶².

Sonuç olarak, Budist hacılar kimi zaman dolambaçlı ve müşkül güzergâhları tercih edip Tibet üzerinden Hindistan'a gider ve ekseriyetle Nepal yollarından inerlerdi⁶³.

5- T'ANG HANEDANI'NDA ECNEBİ İSKÂN YERLERİ

Şimdi de yabancıların toplandığı ve memleket dâhilinde yollara düşüp seyahat ettikleri Çin şehirleri ile kasabalarına göz atalım. Güneyden başlayalım. Tang öncesi dönemde denizciler umumiyetle Güney Çin Denizi'ne, hâlihazırdaki Hanoi yakınlarında bulunan Tongking Limanı'na gelirlerdi. Fakat Tang sonrasında Arap ve Hindu tacirler ile bunlara ait

60 Bu yolun ayrıntılı bir tasviri IX. yüzyılda Tun-huang'da bulunan anonim bir coğrafi eserde yapılmıştır. Bkz. Lionel Giles 1932, 825 vd.

61 PS, 97, 3041b; Schafer 1950, 181.

62 Pelliot 1904, 134, 141, 150-153, 175-178; Laufer 1905, 234, 237; Christie 1957, birçok yerde, Tang zamanında Burma yolunun ayrıntıları üzerinde durulmuştur.

63 Bagchi 1950, 19.

büyük ticaret gemileri Kanton'a ve hatta daha kuzeye yönelmişlerdi⁶⁴. Bu sırada Çin'in merkezindeki Chiao-chou, Tongking ve ona bağlı Lungpien Limanı'nda tembul fındığı çiğneyen Annamlılar üzerinde egemenliğini tesis etmişti⁶⁵. Chiao-chou denizaşırı ülkelerle ticaret yapmasına rağmen VII. yüzyılda Kanton'un yükselmesiyle önemini kaybetti, bununla birlikte asla ve kat'a bir bütün halinde yok olmadı. Hatta VIII. yüzyılın ortalarında bir dereceye kadar canlandı ve bu yüzyılın sonlarına doğru Kanton'daki hasis memurlar ile murahhasların kestikleri haraçlar yüzünden yabancı tacirler Chiao-chou'ya gitmeyi yeğlediler⁶⁶.

Mamafih ecnebi tacirler ile meskûn güneyin şehir ve kasabaları arasından Arapların Hanfu, Hinduların ise Çin tesmiye ettikleri Büyük Kanton Limanı'ndan daha âbâd bir yer mevcut değildi⁶⁷. Bununla birlikte Kanton barbarların ve vahşî hayvanların yaşadığı, lanetlenmiş illetlerden mutazarrır, tropikal bakir bölgelerle hemhudut bir sınır şehriydi fakat liçi, portakal, muz ve banyan gibi meyveler bolca bulunurdu. 200.000 kişilik nüfusunun büyük kısmı "barbar" olmasına karşın Tang imparatorlarının devr-i saltanatında tam bir Çin şehri olmuştu⁶⁸. Burası zengin bir şehirdi ama aksayan bir yönü vardı: Çatıları kamıştan yapılmış çok sayıdaki sıkışık ahşap evler üç katmanlı surlarla çevriliydi ve bunlar 806 yılına kadar feci yangınlarla mükerreren kül olup gitmişti ancak akıl ve izan sahibi bir vali çıkıp çatıların kiremitle kaplanmasını buyurmuştu⁶⁹. Bu müteharrik ve muhayyel şehrin halicindeki: "... Brahmanlara, Farslara ve Malaylara ait, hamulesi dağlar gibi yığılı hesapsız sayıdaki ticaret gemilerinin tamamı aromatikler, ilaçlar, nadide ve mükellef şeylerle yüklüydü"⁷⁰. Rayihalı tropik ağaçları ve adeta efsanevî enfiyeleri karşılığında bu esrarlı ecnebi-lerin ipek balyalarına, Çin işi sandıklarına ve kölelerine sahip olmak için uğraşıldı. Onlar güneyin menfaati için kuzeyin refahından feragat etmeye hevesli Çin tacirlerini zenginleştirip, şehir ve eyalet valisinin mevkii-nin yücelmesini mümkün kıldılar: "... Vali her askerî birliği için bir adet

64 Pelliot 1904, 133.

65 Ishibashi 1901, 1051-1063; Kuwabara 1930, 19-20; Balazs 1932, 53-54. Arap coğrafyacıların (mesela İbn Hurdadbih) zikrettiği Lukin muhtemelen bununla aynı yerdi; isim Lupin'in bozulmuş halidir.

66 Nakamura 1917, 361. Kuwabara 1930, 16-17.

67 Pek çok Budist metninden iktibas yapan Nakamura bu yabancıları tespit etmiştir. Özellikle "Cina" adıyla anılan Hindular, Kanton ve "Mahâcina"ya yani "Büyük Çin" ve Ch'ang-an'a giderlerdi. Hanfu Çincedeki Kuang-fu'da gelmektedir, resmî adı ise Kuang-chou idi. Nakamura 1917, 247.

68 Balazs 1932, 23, 56. Zenginliğine rağmen Kanton büyük bir şehir değildi. VIII. yüzyılda Çin'de beş yüz binin üzerinde nüfusa sahip yirmi beş şehir bulunuyordu. Ebu Zeyd'e göre (IX. yüzyıl) Kanton'da yüz yirmi binin üzerinde ecnebi tacir yaşıyordu.

69 Balazs 1932, 55; Sauvaget 1948, 6.

70 748 yılında bu limanı ziyaret eden Budist Keşiş Chien-chen'in de belirttiği gibi. Takakusu 1928, 466-467.

olmak üzere, altı adet yak kuyruğu⁷¹ taşırdı, haşmet ve izzet bakımından ise Göğün Oğlu'ndan ayırt edilemezdi"⁷².

Ticaretle iştigal etmek ya da uygun rüzgârları beklemek amacıyla Kanton'da kalmayı yeğleyen muhtelif ırk ve milletlere mensup birçok kimse- nin hayatını kolaylaştırmak için bu ziyaretçilerin pek çoğu, imparatorluğun müsaadesiyle ırmağın güneyinde kurulan Kanton ecnebi mahallesine yerleştirilmişti. Bunlar hassaten görevlendirilmiş bir aksakal tarafından yönetilirlerdi ve dahi memleket yasalarının haricinde bazı imtiyazlara sahip idiler⁷³. Burada Araplar ve Seylanlılar gibi medenî milletlerin mensupları "Beyaz Man Barbarları" ve "Kızıl Man Barbarları" gibi uygarlıktan nasibini kısmen almış kavimlerin tacirleriyle dirsek temasında bulunurlardı⁷⁴. Yine burada Hintli Budistler gibi geleneksel yolda gidenlerin, mavi lotuslarla müzeyyen havuzları kokular saçan manastırları,⁷⁵ uğradıkları zulümden ötürü Horasan'dan kaçan Şiî Müslümanlar gibi heterodoksların Uzak Doğu'da diktikleri camilere bitişik bulunurdu⁷⁶. Velhasıl-ı kalam burada her renkten yabancılar ile çeşitli vilayetlerden gelen Çinliler öğlen neveti ile toplanır, büyük pazardaki insan kalabalığı depolarda görüşür, dükkânlarda pazarlık eder, her gün akşam nevetiyle dağılır ve her biri kendi mahallesine döner ya da kimi zaman akşam pazarında acayip şiveleriyle bağırarak pazarlık ederlerdi⁷⁷.

71 Yak (Tibet Öküzü) kuyruğu orduda kullanılan "tuğ" a delalet etmektedir. Bilindiği üzere tuğ, at ya da yak kuyruğundan yapılırdı. Cümlemin devamındaki Göğün Oğlu (Çince: Tien-tse, İngilizce: Son of Heaven) ise Çin imparatorlarının kullandığı unvandır. [e.n.-S.A.]

72 Yine Chien-chen. Takakusu 1928, 467. Çince metin (burada tarafımdan tercüme edilen) galiba Nakamura'da bulunmaktadır. Nakamura 1917, 487-488. Ayrıca Orta Çağ'da Kanton için bkz. Ishibashi 1901, 1063-1074.

73 Balazs 1932, 56; Sauvaget 1948, 7; Schafer 1951, 407.

74 Nakamura 1917, 487-488.

75 Takakusu 1928, 466. Tang döneminde Çin'e giden Hindu Budist hacıların listesi için bkz. Baghci 1950, 48-55.

76 Hourani 1951, 63. XII. yüzyılın başlarında coğrafyacı Mervezi tarafından muhafaza edilen bir ananeye göre bu mezhebin üyeleri 749 yılında kaçmış ve karşısında liman bulunan Çin'in büyük bir ırmağı üzerindeki adaya yerleşmişlerdi. Bu liman kuşkusuz Kanton idi. Fakat olduğu gibi aktarılan bu ananeye ilgili bende bazı tereddütler oluştu.

77 Bir toptancının mallarını istiflediği depo ya da ambara "ti", ürünlerin perakende satıldığı dükkânlara ise "tien" adı verilirdi. Bkz. Chu 1957, 13. Chou, Kanton'un yanı sıra diğer büyük şehirlerde de sürdürülen akşam nevetine açıklık getiriyor. Chou 1948, 23. Fakat şair Chang Chi bir şiirinde Kanton'da memuriyetinden ayrılan bir arkadaşıdan söz ederken şunları yazmıştı: "...akşam pazarında barbarların uğultuları dalgalanıyor" ChTs, han 6, ts'e 6. Çünkü akşam nevetiyle insanlar yaşadıkları şehirlerdeki mahallelerine geri gönderilirler ve köprüler gece boyunca kapatılırdı. Galiba Chang Chi'nin bahsettiği akşam pazarı şehrin büyük merkezi pazarlarının hilafına mahallî idi. Fakat mühim bayram akşamlarında ve şenliklerde büyük şehirlerdeki pazarların açık kalmasına

Bu müreffeh şehir ebrulî bir geçmişe sahipti zira cinayetlerle lekelenmiş, korsanların talanlarına maruz kalmış ve ahlâksız devlet memurlarının soygununa tanıklık etmişti. Cinler gibi kendi kendine varlığını sürdürme eğilimindeydi zira biri yekdiğerini vücuda getirmişti. Örneğin sütliman bir asırda Lu Yüan-jui isimli vali mevkiinin sağladığı üstünlükle bir Malay yük gemisini yağmalayıp kaptanını öldürtmüştü. Bu hadise 684 yılında vuku bulmuştu. Merkezî hükümet faziletli bir kimseyi bu habis adamın yerine atamış⁷⁸ fakat aynı yıl payitahtın canlı hayatından sürgüne gönderilen daha başka ipek küppeliler de ortaya çıkmıştı. Bunlar kederlere gark ettikleri talihsiz tacirlerin zararlarını tamamen kendileri tazmin etmişlerdi. Elbette bununla Kanton'da asayiş ve düzenin sağlanıp saraya gelen lüks emtianın ve hükümet gelirlerinin garanti altına alınması amaçlanmış, VIII. yüzyılın başlarında ise sorunlu şehirlere, mühim ve kimi zaman yararlı olabilen "Ticaret Gemileri Komiseri", bir nevi gümrük memuru, atanmış⁷⁹. Bu durum kısmen yağmaya maruz kalan ecnebilelerin hükümdar hazretlerine ağlayıp sızlanmaları ve ısrarları ile gerçekleşmişti⁸⁰. Lakin söz konusu şehirdeki bedbaht simsarlar sadece Çinlilerden müteşekkil değildi: Yağmacı bir zümrenin hücumuna uğrayan Araplar ile Farslar vali tarafından 758 yılında kovulmuş, ambarları yağmalanmış, meskenleri kundaklanmış ve muhtemelen Hainan Adası'ndaki bir korsan yatağına gemilerle sürgün edilmişlerdi⁸¹. Bu felaket, şehri yarım asır boyunca ehemmiyetini yitirmiş bir liman haline dönüştürmüştü ve ecnebi gemileri bunun yerine Hanoi'ye gitmişlerdi⁸².

Tekâmül gösteren değerli taşlarla müzeyyen bu hudut şehri başka bir sorunla daha uğraştı, imparatorluk sarayındaki hadımağaların mühim bir mevki olan "Ticaret Gemileri Komiseri" olarak atanmaları "saray pazarları" adıyla gizlenen yeni bir musibetin doğmasına sebebiyet verdi ki, bu mütekebbir şahsiyetler ticarî faaliyetlere burunlarını sokmaya başladılar⁸³.

izin verilirdi. Bkz. Örneğin YHTC, 7, 50'de belirtildiğine göre, tebdil-i kıyafette bürünmüş zengin bir adam geceyi şarap içip kadınlarla geçirmek için nakit dolu şişkin cüzdaniyla bir akşam pazarını dolaşıyordu. Büyük şehirlerdeki pazarlar çalınan 300 davulun sesiyle öğlen vakti açılır ve güneş batmadan evvel 300 gonk vuruşuyla kapanırdı. TLT, 20, 13b.

78 TS, 4, 3640d; TS, 116, 3942d; CTS, 89, 3357c.

79 Tam tarihi bilinmiyor. Bkz. Kuwabara 1930, 8; Balazs 1931, 54.

80 Nakamura 1917, 353.

81 Nakamura 1917, 354. Nakamura'nun iddiasına göre bu Arap kıtaları bir isyanı bastırmasına yardım etmeleri için halife tarafından 757 yılında General Kuo-Tzu-i'ye gönderilmiş olabilirler. Fakat bu zümre içerisinde Farsların mevcudiyeti ile yağmacıların gemide bulunması ve dahi çok sayıda Farsı ve daha başka ecnebiyi tutsak ederek Hainan'da esir köyleri kurmuş olan büyük korsan Feng Jo-fang'ın güdümünde bulunmaları beni düşünceye sevk ediyor. Pek çok Fars denizci onun mürettebatına katılmış olmalıydı. Bkz. Schafer 1951, 407.

82 Wang Gungwu 1958, 82-84.

83 Nakamura 1917, 362.

Zikredilen haşmetli haytalardan biri imparatora isyan edecek kadar ileri gitti. Bu hadımağanın kıyımı güçlkle bastırıldı. Bütün bunlar olup bitirken ticaret hakikaten durma noktasına geldi. Şair Tu Fu bu zamanda kaleme aldığı iki şiirinde Kanton'dan kuzeye doğru akan lüks malların inkıtaa uğradığına dikkat çekmiştir: "Güney denizlerinin parlak incilerinden uzun zamandır ses yok"⁸⁴ ve "Şu aralar canlı bir gergedan ya da yalıçapkını tüyü tedarik etmek nadirattan"⁸⁵. Hatta 769 yılının iptidasından başlayarak bahtsız ecnebileri para cezasına çarptırmadan üç yıl boyunca limanı yöneten ve bu suretle devr-i saltanatında denizaşırı ticaret hacmini on misli arttıran Li Mien gibi güvenilir bir vali dahi⁸⁶ düşük rütbeli memurların çapulculuğuna engel olamamıştı⁸⁷. Küçük ölçekli hırsızlıklar binlerce kez görülmüş, VIII. yüzyılın sonlarında olduğu gibi ara sıra zuhur eden Wang O benzeri büyük vurguncular ise memur kisvesine bürünerek kamudan alınan vergiyi münhasıran kullanıp hudutsuz sayıdaki fildişi ve inci sandıklarını kuzeydeki ailelerine göndermişler ve böylece devlet hazinesini kendi zimmetlerine geçirmişlerdi⁸⁸. Bu müzmin ve vahim illet bazı şehirlerdeki ticarî faaliyetlerin güneyde Chiao-chou ve Hai-yang'a, Ch'ao-chou limanına ve daha kuzeye sapmasına sebebiyet vermiştir⁸⁹. Lakin nedendir bilinmez Kanton şehri ve gönenci tamamen harap olmuştur: IX. yüzyılın ilk on yıllarında burada namuslu ve zeki valiler bulunuyordu⁹⁰ ve emtia akışı da oldukça düzenliydi, söz konusu asrın son çeyreğinde ise hanedanın ölümcül sancıları başlamıştı. İsyancı şehzade Huang Ch'ao şehri 879 yılında harabeye çevirmiş, ecnebi tacirleri kılıçtan geçirmiş, ipekböceklerinin beslendiği dut ağaçlarını ve başlıca millî ihraç ürünlerini imha etmiş ve suretle Kanton'un zenginlik ve saygınlığına büyük ölçekli zarar vermiştir. Hülasa, şehir aynı yüzyılın sonlarında yeniden ihya edilmişse de hiçbir zaman tam anlamıyla eski haline dönememiştir⁹¹.

84 "Chu chiang" CCCCTS, 483.

85 "Tzu P'ing" CCCCTS, 150. İsyân ile ilgili tartışmalar için bkz. Nakamura 1917, 351-352, 355-356.

86 CTS, 131, 3436d; Nakamura 1917, 356-357.

87 Onun görev süresinin sonunda Kanton'dan ayrılıp payitahta döndüğü, bagajlarının uşakları tarafından arandığı ve denizaşırı memleketlerden getirilen değerli nadide eşyalarının tamamen ırmağa atıldığı bildirilmektedir.

88 CTS, 151, 3482b; TS, 170, 4042b; Nakamura 1917, 360; Balazs 1932, 57-58.

89 Nakamura 1917, 363.

90 Hsü Shen (görev süresi: 802-806), Cheng Yin (görev süresi: 811-812) ve K'ung K'uei (görev süresi: 817-819). Liyakatli valilerin tamamı yasadışı vergileri yürür-lükten kaldırıp, gereksiz ithal ürünleri azaltıp, mallara el koymaktan kaçındılar ve "Güney Denizlerinin Tanrısına" ibadeti özendirdiler. Özellikle Han Yü'nün övgüsüne mahzar olan K'ung K'uei'nin reformları dikkat çekicidir; akabinde ise Ch'ao-chou'ya sürgüne gönderilmiştir. Nakamura 1917, 364-365, 489-491.

91 TS, 9, 3655d; Nakamura 1917, 559-560; Levy 1955, 114-115, 117, 121; Wang Gungwu 1958, 82-84. Chekiang Eyaleti'nde bulunup Arapların Canfu tesmiye ettikleri Ch'üan-chou (çok sonraları Marco Polo'da Zayton diye geçer) limanı uluslararası deniz taşımacılığında olağanüstü bir mevki elde etti. VII. yüzyılda Ch'üan-

Sung Hanedanı zamanında Güney Çin Denizi'nden büyük ticaret gemileri tedricen Fukien ve Chekiang limanlarına yönelmeye başlamışlar ve Kanton önemini korumasına rağmen inhisarını sonsuza dek kaybetmiştir.

Hindu bir keşiş, Javalı bir sefir ya da Champalı⁹² bir tacir Kanton'dan kuzeye doğru Çin'in efsanevî payitahtına veya öteki büyük şehirlere seyahat etmeyi arzuladığında dağların şimali set çektiği iki güzergâhtan birini seçerdi. Bunlardan biri kuzeye doğru uzanıp şimdiki adı "Kuzey Nehri" olan Chen Irmağı'ndan geçip Shao-chou boyunca devam eder, kuzeydoğuya kıvrıldığı yerde "Erik Ağacı Geçidi"ne ulaşır⁹³ ve Kan Irmağı Vadisi'ne inip muhtemelen Hung-chou üzerinden günümüzdeki Kiangsi Eyaleti boyunca ilerlerdi. Burada pek çok Fars bulunurdu⁹⁴ ve Uzun İrmak nam-ı diğer Büyük Yangtze üzerinden ticaret şehri Yang-chou veya Çin'in kalbinde bulunan başka bir yere varılırdı. Aşılan bu yol Erken T'ang döneminde epey artan ticaret ve seyrüsefer hacmini arzulan seviyeye getirememişti fakat burjuva hayranı sonradan görme bir Güneyli olan, büyük nazır Chang Chiu-ling yeni ve muazzam bir yol inşa edip uluslararası ticareti canlandırdı ve Kanton şehrinin gelişimine katkıda bulundu. Bu büyük iş 716 yılında başarıldı⁹⁵.

Oldukça eski olup daha az kullanılan öteki yol ise kuzeybatıya, Yukarı Kuei (Cassia) Irmağı'na doğru bugünkü Kwangsi Eyaleti'nin doğu kısmı boyunca uzanır ve bin fitten daha az irtifadaki kaynağını takip ederdi. Ayrıca Hunan Eyaleti'ndeki Tan-chou (Ch'ang-sa) üzerinden seyyahları şimali doğru, Merkezî Çin'in sulak ovalarına taşıyan Büyük Hsiang Irmağı'nın membai da buradaydı. Li Irmağı da tesmiye olunan Hsiang'ın kaynağı esasen T'ang Hanedanı zamanında dahi kullanılan eski bir kanal vasıtasıyla Kuei'nin membaiına bağlanmış böylece kuzey ve güney yönlerine akan ırmakların kaynakları şimdi özdeş hale gelmişti. Kanton'dan mütemadiyen Orta ve Kuzey Çin'e hatta payitahta çıkan tüm güzergâhlara ırmak yollarını kullanarak küçük kayıklarla seyahat edilebilmesi de bu yüzdendi⁹⁶.

chou'da Müslüman misyonerlerin bulunduğuna ilişkin sağlam olmayan kanıtlar vardır. Filvaki IX. yüzyılda ecnebi tacirler mevcuttu ve X. yüzyılda bağımsız diktatörlerin kontrolündeki Fukien limanları kayda değer gelişim gösterdiler. Bunlar deniz taşımacılığı ile uğraşan Ch'üan-chou ve Fu-chou'ya uğrayan ecnebleri himaye ediyorlardı. Schafer 1954, 78.

92 Champa=Çam: Bu tarihi isim şimdilerde Vietnam ve Kamboçya'da yaşayan etnik bir topluluğu imler. [e.n.-S.A.]

93 Sözde burada çok sayıda erik ağacı bulunduğu için "Mei-ling" deniliyordu. Ayrıca "Ta yü ling" adıyla da anılıyordu.

94 Hsiang 1933, 33; Schafer 1951, 408-413.

95 Nakamura 1917, 254; Schafer 1951, 407 (n. 36). Özellikle bkz. Chang'ın CTW'deki tahriri, 291, 1a-1b. T'ang şehirlerinin yolları ve pazarları hakkında kısa izahat için bkz. Yen 1954.

96 Nakamura 1920, 252-261. Kutsal Kanal (Ling ch'ü) bağlantısı güneyin fethini ve kuzeye münakaleyi kolaylaştırmak için M.Ö. III. asırda inşa edilmişti. Bu önemli su yolları General Ma Yüan'ın birliklerine yiyecek göndermek için Han Hanedanı

Bu iki güzergâhtan da IX. yüzyıl şairlerinden Li Ch'ün-yü'nün bir beytinde bahsedilmiştir:

Bir zamanlar Cassia Irmağı'nda demirlerdik usulca yağmur çiselerken
Ve yine burada, Erik Ağacı Geçidi'nde, eve dönüş yolumuz kesilmişti⁹⁷.

Lakin hangi güzergâh izlenirse izlensin seyyahlar yelkenlerin, kürekçilerin, akıntıların ve dahi VIII. yüzyılın sonlarından başlayarak vapur çarklarının itici gücüyle Yangtze'nin güneyindeki büyük gölleri rahatlıkla geçer ve umumiyetle menzilleri⁹⁸ olan muhteşem Yang-chou şehrine ulaşırlardı.

Yang-chou VIII. yüzyılda Çin'in incisiydi zira ikbal umuduyla yanan bir kimse burada terk-i hayat eylerdi⁹⁹. Şehir zenginlik ve güzelliğini, suyunu Büyük Kanal (Çince Nakliye Irmağı tesmiye olunur) vasıtasıyla Merkezî Çin'in tamamına akıtan Yangtze Irmağı'nın mansabındaki mevkiine borçluydu ki, dünyanın her yerinden gelen mallar bu ırmak yoluyla kuzeyin büyük şehirlerine taşınırdı. Bundan dolayı oldukça önemli bir şahsiyet olan millî tuz inhisarından sorumlu imparatorluk vekilinin idare merkezi buradaydı ve Asyalı tacirler de burada bir araya gelirlerdi. Yine T'ang Hanedanı, suyolları ağının kavşak noktası olduğundan Çinlilere ve ecnebilere ait emtianın tamamı buraya getirilir ve dar teknelerle kuzeye nakledilirdi¹⁰⁰. Tuz (herkes ihtiyaç duyardı), çay (bu dönemde kuzeyde oldukça popülerdi), değerli taşlar, aromatikler, Kanton'da üretilen ilaçlar ile Szechwan'dan Yangtze'ye gelen kıymetli Şam işi ve goblen kumaşların dağıtım merkezi olmasından ötürü şehir halkı zenginleşmişti¹⁰¹. Diğer taraftan Yang-chou'nun finans merkezi ve altın borsası olması hasebiyle burada sermayedarlar da tacirler kadar mühimdi. Uzun lafın kısıası bu canlı burjuva kentinde para kolaylıkla deveren ederdi¹⁰². Yang-chou ayrıca bir sanayi şehriydi; enfes madenî eşyaları, özellikle bronz aynaları, Ch'ang-an'ın genç civanmertleri arasında moda olan fötr şapkaları, ipekli mefruşatı, işlemeli ve rami çarşafı, VII. yüzyıldan beri Magadha'dan gelen saf şekeri, tekneleri ve ince marangozluk işleri oldukça meşhurdur¹⁰³. Yang-chou hovardaların ve şık giyimli insanların kentiydi; bura-

zamanında genişletilmişti. Onarıma muhtaç olup aralıkları bulunmasına rağmen hâlâ T'ang ve Sung dönemlerindeki haliyle kullanılmaktadır.

97 "Chiu tzu p'o wen che-ku". ChTS, han 9, ts'e 3, ch. 2, 13a.

98 Çark ile çalışan ve rüzgâr ile akıntıya karşı sağlam biçimde yol alabilen vapur çarklı gemiler 785 yılı civarında bu göllerde hanedan mensubu Li Kao tarafından geliştirildi. Bunlar ekseriyetle savaş gemisi olarak kullanılırlardı. Kuwabara 1930, 95-96.

99 JCSP, 9, 88, T'ang şiirinden iktibas. Orta Çağ'da Yang-chou için özellikle bkz. Ishibashi 1901, 1309-1314.

100 Ch'üan 1947a, 153, 165-166.

101 Ch'üan 1947a, 154-157.

102 Ch'üan 1947a, 153.

103 Ch'üan 1947a, 161-163.

da en güzide işret âlemlerine her daim ulaşılabilirdi yine teferrüçgâh ile bahçelerin ve dahi tıpkı Venedik gibi namütenahi kayıkların seyrüsefer eylediği zikzaklı kanalların şehriydi¹⁰⁴. Mehtap ve deniz fenerlerinin, nağme ile raksın ve hafifmeşrep kadınların beldesiydi. Szechwan'daki Ch'eng-tu şehrinin meşhur zarafetine ve mutantan eğlence hayatına yerleşen; "Önce Yang sonra ben" nüktesiyle buranın emsalsiz refahı ile değersiz mevkiine vurgu yapılmıştır¹⁰⁵.

Ecnebi tacirlerin burada dükkân açmaları kaçınılmaz bir gereklilikti¹⁰⁶. Bunların sayısı önemli bir yekûn tutuyordu zira asi Tien Shen-kung'a bağlı başıbozukların 760 yılında şehri yağmalarken birkaç bin Arap ve Fars taciri katlettiklerini biliyoruz¹⁰⁷. Söz konusu felakete rağmen IX. asrın sonlarında İmparator Huang Ch'ao'ya bağlı Pi Shih-to ve Sun Ju gibi muhalif kumandanlar, büyük kaplanın kuyruğunu kovalayan çakallar, tarafından harabeye çevrilinceye kadar şehir ihtişam ve zenginliğini muhafaza etti. T'ang Hanedanı'nın enkazından neşet eden Wu Devleti tarafından X. yüzyılın başlarında şehir kısmen de olsa eski görkemine kavuşturuldu lakin aynı yüzyılın ortalarında, son müstevli Wu Devleti'nin halefi olan Güney T'ang Hanedanı zamanında, Kuzey Chou Devleti tarafından tekrar tahrip edildi¹⁰⁸. Erken Sung Hanedanı zamanında Yang-chou'nun sunduğu bu kasvetli manzara Uzun Irmak yakınlarında bulunup ahiren Chenchou ismiyle anılacak olan Yang-tzu'ya bağlı köylerde ticaret, münakale ve finansmanın gelişimini teşvik edip, sanayi ürünlerini doğrudan başka yerlere aktaran yeni hanedan imparatorlarının takip ettikleri siyaset ile daha da fenalaştı¹⁰⁹. Bununla beraber XII. yüzyıl müelliflerinden Hung Mai VIII. ve IX. yüzyıl şairleri tarafından vurgu yapılan Yang-chou'nun coşkunluğunu büyük bir şaşkınlıkla ifade etmiştir. Burası onun yaşadığı dönemde ise "insanın burun deliklerini sızlatan" bir yer olmuştu¹¹⁰.

Yang-chou ve Büyük Kanal'ın azameti Sui Hanedanı imparatorlarının işiydi fakat filizlenmeye esasen VIII. yüzyılda başlamıştı. Bu çağda nüfusunun ve maddî zenginliğinin fevkalâde artmasıyla Sarı Irmak Havzası'nın tarıma elverişli bölgeleri her iki payitaht ile daha başka kuzey şehirlerine yetersiz geldi ve bundan ötürü Yağntze bölgesinden hububat ithal edildi. Bu yeni talepler eski kanal sisteminde umulmadık bir bozulmaya sebebiyet verdi. Çaresi ise daha 734 yılında bulunmuştu: Yang-chou'dan Ch'ang-an'a kadar hassas noktalarda tahılın layıkıyla muhafaza edilebi-

104 Ch'üan 1947a, 149-153; Chu 1957, 41-42.

105 Bu nükte JCSP, 9, 88'de bulunmaktadır.

106 Çağdaş literatürde Fars dükkânlarından bahsedilir. Bkz. Nakamura 1920, 244.

107 CTS, 110, 3402d; CTS, 124, 3426b; TS, 141, 3988d. Bu sırada toplam nüfusu dört yüz elli binin üzerinde idi.

108 JCSP, 9, 88.

109 Ch'üan 1947a, 166-175. Madenî eşya yapımı Ch'ang-sha ve Kuei-lin'de, ipek taksitili ise Hang-chou'da gelişmişti.

110 JCSP, 9, 88.

leceği hububat ambarları inşa edilmişti zira sistem karşı tarafta bulunan başka bir noktaya münakaleye her zaman müsaade etmiyordu. Bu durum gecikmeyi, sekteyi, çürümeyi ve hırsızlığı önlemiş, uygun ebattaki gemilerle pirinç ve darı nakliyesini de serbest kılmıştı. Söz konusu güzergâhla kuzeye doğru sabit ve güvenli bir akış sağlanmıştı. Umulmadık ya da en azından uluorta olmayacak biçimde, gemilere zorlukla yüklenen hamule ile kurulan yeni ağın suyolları Uzak Güney'den gelen lüks emtianın miktarını arttırdı.¹¹¹ Fildişi, kaplumbağa kabuğu ve sandal ağacı yığılı mavnalar ise aslında hububat taşımak için tasarlanmıştı.

Tıpkı mavna kaptanı gibi herhangi bir seyyah da, iktisat ile ilgili bu ciddi sorunlardan bîhaber biçimde Yang-chou'dan ayrılıp (at ya da at arabası ile seyahat etmeyi yeğlemezse) kuzeye ve batıya, "Nakliye Irmağı"na doğru ilerler ve gemilerin etrafında kanat çırpın devasa yaban ördeği ve kaz sürüleri karşısında şaşkına dönerdi¹¹². Güneş ışığında kar gibi parılayan tuz mavnalarını geçer ve mutlaka her ikisi de ecnebler, özellikle de Farslar, için münasip yerleşim birimleri olan Sui-yang ve Ch'en-liu'nun müreffeh kasabalarında duraklar ve yine Kutsal Ateş¹¹³ Mabedi'nin bulunduğu yarım milyondan kalabalık bir şehri olan Pien-chou (K'ai-feng)'ya uğrardı fakat bu şehrin bir metropol ihtişamına kavuşması istikbalde gerçekleşecekti. En nihayetinde seyyah doğu payitahtına, kadim Lo-yang şehrine, ulaşırdı.

Çin'i ziyaret eden ya da buraya yerleşen ecnebler Kanton ve Yang-chou gibi güneyin muazzam ticaret şehirlerinde toplanma eğilimi gösterirlerdi. Mamafih yine onlar kuzeyin kutsal şehirlerine, siyasî iktidar merkezlerine ve başarılı bir tacirden ziyade meşhur bir bibliyofil ya da büyük bir asker addedilen asilzadelerin konaklarına da birlikte giderlerdi. İki büyük payitahttan Lo-yang ikinci sıradaydı ve bir milyondan fazla nüfusuyla imparatorluğun ikinci büyük şehriydi¹¹⁴. Binlerce yıllık kutsal geleneklere sahip bu şehir ihtişam bakımından Ch'ang'an'dan geri değildi ve kendisine bahşedilen ruhanî hava batıdaki rakibinden biraz daha ılımlı ve daha latifti. Wu imparatoriçesinin "Tanrısal Metropolü"¹¹⁵ idi nitekim XI. yüzyıla gelindiğinde Çin'in en görkemli ve en güzel şehri olacaktı. Saraylara, teferrüçgâhlara ve kalabalık memur kitlesine sahipti. Enfes meyve ve çiçekleri, desenli Şam işi kumaşları, halis ipekli bürümcükleri ve her türden porselen eşyası meşhurdu¹¹⁶. İki kısımdan (fang) müteşekkil Güney Pazarı isimli muazzam bir çarşısıyla birlikte yüz yirmi panayırı bulunurdu,

111 Pulleyblank 1955, 35-36, 183-187.

112 Reischauer 1955, 20.

113 Schafer 1951, 408.

114 TS, 38, 3721b, Balazs 1931, 23. Lo-yang'ın resmî fakat daha az maruf ismi Honan-fu idi.

115 Shen-tu.

116 TS, 38, 3721b.

sokaklar türü kendine özgü kapların mezadı durumundaydı ve binlerce münferit dükkân ile büyük mağaza mevcuttu¹¹⁷. Ecnebler iş veya ticaret maksadıyla buraya gelirlerdi, aralarında üç mabetten müteşekkil Kutsal Ateş'in de bulunduğu, yabancı ilahların mutat tapınakları da buradaydı ki, bunlar adeta bir Fars kolonisinin mevcudiyetine şahadet ediyordu¹¹⁸.

Batı payitahtı Ch'ang-an'ın doğusunda yapay bir göl ve başka gemilere yük aktarmak için 743 yılında bir havuz inşa edildi. Bu yıl içerisinde adeta büyülenmiş Kuzeyliler "Güneyin gemileri kuzeyin atları" darbimeselini şiar edindiler. Söz konusu havuzlarda toplanan gemileri imparatorluğun her yerinde görmek mümkündü, rüsum ve mahallî vergiler yüklenen emtia ise saraya yollarırdı: Kuzeyin kırmızı keçe ile kaplanmış eyeri, güneyin lâl rengindeki acı mandalinası, doğunun ipek püsküllü Hint keçesi ve batının kan kırmızı şapı. Bahse konu eşyalar Yagntze kayıkçılarının modasına uygun, bambu ağacından mamûl özel yağmur başlıkları ile uzun kollu elbise ve hasır ayakkabılar giyinen mürettebatın bulunduğu mavnalarla gönderilirdi¹¹⁹. Bu, Kanton'dan dönemin en büyük şehrine su yolları vasıtasıyla her daim yapılan bir seyrüsefer idi.

Ch'ang-an yaklaşık iki milyon vergi mükellefiyle uzun ırmaklar ve kanallar ağının diğer ucunda bulunan Kanton'dan on kat daha kalabalıktı. Payitahtın ecnebi nüfusu nispeten yoğunu¹²⁰. Bu beynelmilel unsurlar güney limanlarından oldukça farklı bir yapı arz ediyordu. Söz konusu topluluğun esas kitlesi kuzeyliler ve batılılardan müteşekkildi: Türkler, Uygurlar, Toharlar ve Soğdlar; buna karşın Kanton'un sakinleri ise Champalar, Kmerler¹²¹, Javalılar ve Seylanlılardan ibaretti. Bununla birlikte her iki şehirde de pek çok Arap, Fars ve Hindu bulunuyordu. İranî nüfus en mühimleri olmalıydı. Hatta T'ang idaresinin bunlarla ilgili işleri takip eden "Sārthavāk" (kelimenin tam karşılığı Kervanbaşı) kalemi mevcuttu¹²². Ch'ang-an doğu ve batı olmak üzere, her biri çok sayıda pazardan oluşan iki büyük panayıra sahipti. Asilzâdeler ile memurlara ait malikânelerin yakınında bulunan Doğu Panayırı daha az kalabalık, daha ıssız ve daha zengin iken Batı Panayırı ise daha gürültülü, daha avamî, daha berbat (mücrimler burada cezalandırılırdı) ve daha egzotikti. Muh-

117 Katō 1936, 48. Tacirlerin bir arada bulundukları böyle bir sokaktan daha sonraları "hang" (sıra sıra dükkânlar) adı verilen "tacirler loncası" türemiştir.

118 Hsü 1932, 5, 33b; Drake 1940, 352.

119 Nakamura 1920, 246-247; Chao 1926, 953-954; Pulleyblank 1955, 37; TS, 134, 3978b, CTS 105, 3393a. Bu ekibin kurucusu Wei Chien idi. Mürettebat kendini "Uzaklardan ve Enginlerden Nakliye Yapan Ekip" (Kuang yü'n t'an) tesmiye ederdi.

120 631 yılında Türk yurdu istila edildikten sonra yaklaşık on bin ailenin T'ang Çin'i-ne getirilip Ch'ang'an'a yerleştirildiği belirtilmektedir. Hsiang 1933, 4. T'ang devrinde Ch'ang'an için ayrıca bkz. Sirén 1927.

121 Kamboçya yerlilerine verilen isim [e.n.-S.A.]

122 Soğdca olan *Sārthavāk* besbelli ki Çince **Sât-pâu'*nun muadili idi (Albert Dien ile özel görüşme 12 Şubat 1961, H. W. Bailey ve başkalarının tetkiklerine istinaden).

telif emsalsiz mamûlleri barındıran her pazarın dört bir tarafı ambarlarla çevriliydi ve hepsinin bir reisi (hang t'ou) vardı. Her biri yasa gereği özel bir imza kullanmak zorundaydı. Çok sayıda ecnebi tacirin ürünlerini sergiledikleri Batı Panayırı'nda ise ardı ardına kasapları, nalbur esnafını, esvapçıları, saraçları, ipekçileri ve eczacıları görmek mümkündü¹²³. VIII. yüzyılın ortalarından sonra çay ticareti bilhassa revaçtaydı. Nevzuhur çay içme modası sadece Çinlilere münhasır değildi, Uygurlu ziyaretçilerin payitahta geldikleri vakit her şeyden önce atlarını mahmuzlayarak bir çayhaneye gittikleri bildirilmektedir¹²⁴. Batı Panayırı'nda, içerisinde çay tutkunu hemşehrileri bulunan yabancı esnaf ile Uygurlu tefecilerin eline düşüp hesapsız borç batağına saplanmış Çinli tacirler ve nakit para karşılığında topraklarını, eşyalarını, kölelerini hatta emanetlerini ipotek ettiren yeni yetme Çinli haytalar dikkat çekerek. Fiyatlar IX. yüzyılın başlarında durmadan yükselip herkes borç batağına saplanınca bu tefeciler baş belası olarak addedilmeye başlandı. Gerçekten de Türklerin kendini beğenmişliği hudutsuzdu: Bunlardan biri güpegündüz bir taciri hançerleyerek öldürdüğü için hapse düşmüş ve hadiseye dâhil olan hiçbir Çinliye sorulmadan, reisi tarafından kurtarılmıştı¹²⁵. Kamuoyunun nefreti son haddine ulaştı ve 836 yılında "muhtelif renklerdeki insanlar" ile ihdas edilecek tüm kişisel münasebetler yasaklandı¹²⁶. Uygurların tahammül edilemeyecek seviyeye ulaşan mütekebbir tavırları, söz konusu yüzyılın ortalarında patlak veren ecnebi düşmanlığı ile yabancı dinlere zulmün mühim bir sebebiydi.

Ne var ki, bir kimse kendini yüz farklı şekilde teselli edebilirdi ve alacaklarını toplamaya devam etmek de bu nevidendi. Faraza, yine bir kimse şehrin hemen her yerine dağılmış zengin Budist tapınaklarındaki muhtelif yortularda, kutlamalarda ve dramatik temsillerde arz-ı endam eyleyebilirdi. Bunlar arasında köken itibarıyla Hindistan ve Türkistan Budist halklarına ait olup, eşi benzeri bulunmayan, bir çırpıda cezbedici ve yüksek duygulara hitap eden eğlenceler de olurdu¹²⁷. Ya da Doğu Panayırı ile imparatorluk sarayı arasındaki P'ing-k'ang'ın تنها yerlerinde iş tutan kevaşeler arasında başka türden bir avuntu da arayabilirdi. Burada mûsikî, raks ve dalkavuklukta ustalaşmış meşhur sosyete orospularını bulabilir ve dünyevî lezzetlerin en yücesini tatmak umuduyla bir aşüfte seçerek

123 Katō 1936, 49-51, 60. Bir pazarın esnafları ile reisleri Sung Hanedanı zamanında, başkanlarıyla birlikte tacirler loncası teşkil ettiler.

124 TS, 96, 4087b. Bu malûmat "Ch'a ching"ın müellifi Lu Yü'nün biyografisinden iktibastır. O, bu yeni moda hakkında pek çok şey yazmıştır.

125 TCTC, 225, 4a. Bu hadise 775 yılında olmuştu.

126 TFYK, 999, 26b, Wen Tsung'un fermanı: CTW, 72, 2b-3a; Hsiang 1933, 34. Hükümet özel tefecilerin oranını % 7 olarak belirlemişti ancak bunun T'ang zamanında % 6 ile kısıtlanması dikkat çekicidir. Balazs 1960, 205.

127 Ishida Mikinosuke 1932, 67; Gernet 1956, 228-232.

"patroniçeye" bir gece için yaklaşık 1.600 akçe bayılırdı¹²⁸. Beybabasının itibarıyla caka satan yeniyetme bir aristokrat ya da devlet memurluğu sınavını tek çare olarak görüp muvaffakiyet arayan genç bir mektepli, insanı alıp götürən bu dilberlerden birine şüphesiz âşık olabilirdi. Şayet biraz da edebiyata aşına ise okuduğu şiirler ve anlattığı hikâyelerle etrafını gizemli ve sahte bir hava kuşatıverirdi¹²⁹. Şehrin doğu hududu boyunca uzanan bir bölgede bulunan meyhanelerdeki işret meclisleri nispeten pahalı fakat fevkalâde egzotikti. "İlkbahar Güneşi Geçidi"nin güney kısmı, Lo-yang ve doğusu, ise bir yareni ile gezintiye çıkanlar için muhteşem bir eğlence mekânıydı. Burada açıkgöz bir meyhaneci egzotik güzelliğe sahip Batılı bir kızı istihdam ederek gelirlerini arttırabilirdi. Bir Toharistanlı ya da bir Soğdlunun tabiriyle, kehribar ya da akik kadehlerde türüne ender rastlanan şaraplar sunulur ve özellikle sokulgan tavırlarıyla Batılı oğlanların flüt eşliğinde icra ettikleri danslar kişioğlunu günaha davet ederdi: "Batılı bir hurinin beyaz elleriyle işaret ederek çağrıda bulunduğu bir yabancı, altın bir kupa ile kendini sarhoş ederdi"¹³⁰. Kimisi altın saçlı bu itaatkâr yeşil gözlü güzel kızlar, şairleri şaşkına çevirir ve onların yapıtlarına damgalarını vururlardı. Li Po'nun deyimiyle:

Kanun çalınır "Ejder Geçidi'ndeki Yeşil Pavlonyalar" arasında
 Yeşim taşı kadehteki enfes şarap gökyüzü kadar berrak
 Kanuna temas edip hafifçe dokunduğum gibi seninle içeceğim asilzâde
 Yüz yüze gelip kızardığımız vakit "lâl rengi, yeşile dönüşecek"
 Çiçek simasıyla Batılı huri,
 Kan gibi şarabı daha da ısıtacak ve ilkbahar esintisiyle tebessüm edecek
 İlkbahar esintisiyle tebessüm edecek
 Bürümcük bir elbise içerisinde rakslar!
 "Seni başka diyarlara götüreceksin asilzâde, şimdi sarhoş musun?"¹³¹.

128 Kishibe 1955, birçok yerde. Kuşkusuz vizite genel ekonomik dalgalanmalar ile kadının şöhretine göre değişirdi. Zarif bir orospu hayranından üç yüz bin bakır parayı nakit olarak almıştı. YHTC, I, 6.

129 Chu 1957, 114-115. Ch'ang-an'da orospuların konakladıkları yerler ile meşhur ev sahibelerinin biyografileriyle ilgili çarpıcı tasvirler için bkz. TTTS içindeki PLC, 8, 1a-22a ve Kishibe 1955. "Vesikalı" ve "vesikasız" orospular için bkz. Wang Tung-ling 1930.

130 Li po, "Sung P'ei Shih-pa-t'u nan kuci Sung shan", LPTWC, 15, 1a; Hsiang 1933, 36-37; Ishida Mikinosuke 1942, 54-63.

131 Li po, "Ch'ien yu tsun chiu hsing", LPTWC, 3, 8a. "Kalıplaşmış lâl rengi görünür..." ifadesi görsel halüsinasyonu imler: "Dosdoğru görmemiz imkân dâhilinde değildir". Görünüşe bakılırsa ilk mısra antik kaynaklarda zikredilen ve kanun yapımında gövdenin temel bir parçası olan en güzel pavlonya ağaçlarıyla ilgili klasik bir şarkıya (bkz. Chou li, Ch'un kuan, Szu yüeh) tekabül etmektedir. "Bağlantı parçaları" ise "chu" adıyla anılır. Bu kelime tam olarak kanunların başka parçaları olan "se" ya da "cheng" köprülerini tanımlamak için kullanılır. Bu şiirde kanun için kullanılan "ch'in" kelimesi köprü anlamına gelmez. "Batılı huri" anlamındaki "hu chi" ise Çince Batılı, Kuzeyli veya belki de İran kökenli zarif

Bu keyifli şiir ile Ch'ang-an'dan ayrılıp ecnebilerin birlikte görünmedikleri öteki Çin şehirlerine kısaca göz atalım. Yabancı tacirler elbette kendilerine kazanç sağlayacak her yerde görülebilirlerdi. Onları Szechwan'ın yukarı vadisinde değerli taftaları ararken ya da Tung-t'ing Gölü havalisindeki sulak ovalarda bulmak mümkündü¹³². Fakat tüm bölgeler büyük şehirlere su yolları ağıyla bağlı değildi bundan dolayı ecnebilerin çoğu batıya, Türkistan içlerine giden kervan yollarına yakın yerlere yerleşme eğilimindediler. Gobi Çölü ayrımında düzenli aralıklarla inşa edilip kervansaraylarla donatılmış Çin şehirleri vardı. Buralarda Fars ateşperestler ve mûsikîşinaslar bulunurdu ki bunların tamamının sadakatinden şüphe duyuluyordu: Erdemli bilgeler ile mihmandarların bildirdiğine göre; Çinli memurlar bir yıl dayanabilmişler ertesi yıl ise Türkler sahneye çıkmış ve Tibet prensleri de çoğu kez bunların başbuğlarına boyun eğmişlerdi. Liang-chou'nun kadim şehirleri olan bu çok dilli ve türü kendine özgü ileri karakollar daha önce Hunlara ve onların göçebe haleflerine tâbi idiler. Bir zamanlar buralara egemen olan muhteşem cengâver Ko-shu Han kısmetli misafirlerini görülmeye değer sessiz tiyatro gösterileri ve kılıç kalkan oyunları ile eğlendirirdi ayrıca kırmızı dudaklı sakileri de oldukça dikkat çekiciydi¹³³. Liang-chou VIII. yüzyılda Beyaz Kaplan burcunun tesirinde yaşadıkları için sert ve direnme gücü yüksek mizaca sahip olmalarıyla meşhur yüz binden fazla daimî sakine kavuştu¹³⁴. Bu ahalinin bir kısmı Çinli idi fakat pek çoğu Çin modasına uygun bir takma ad alan Hindulardan ibaretti; etnik kökenleri itibarıyla Sindü olan bu topluluğun kısm-ı âzamı ise mahrecini Amu Derya ile Sır Derya hudutlarında yaşayan halklara dayandırılıyordu¹³⁵. Bir ırmak boyunda kurulup hâlâ varlığını sürdüren ve Hsien-pi lisanında "kemik iliği" anlamına gelen, arkaik Moğolca adıyla Tümigen başta olmak üzere atların otlatılması için en mühim arazi burası idi. Söz konusu isim bu toprakların verimliliğine delalet ediyordu¹³⁶. Ayrıca burada çok güzel Şam işi kumaşlar, keçeler ve yabanî at derileri ile ismi zikredilmeyen, baş ağrısı için mükemmel bir ilaç üretiliyordu¹³⁷. Hakikaten çeşitli ırk ve uluslardan insanların kaynaştığı bir yer olan Liang-chou, tıpkı XX. asırda Havai-Amerika münasebetlerinde olduğu gibi, gösterişten uzak egzotik Çin mallarının bir nevi sembolüydü. Liang-chou'nun melez mûsikîsi önceleri yabancı ve yaygın iken, başından beri tamamen öyle olmasa da, Uzak Doğu'nun orta çağlarının başlangıcında yeniden moda olmuştu.

ve genç bir güzel kadına delalet eder. "Chi" evvelce "Chou'lu asil kadın" anlamında iken bu çağda "sosyete orospusu" mânâsındadır.

132 Nakamura 1920, 244-245.

133 Ishida Mikinosuke 1932, 65-66; Drake 1940, 352; Schafer 1951, 408.

134 TPHYC, 152, 4a.

135 TPHYC, 152, 4a.

136 Boodberg 1935, 11.

137 TS, 40, 3726d. Bu ürünlerden sonuncusu yeraltından çıkarılan rayihalı "ağıotu"ndan yapılıyordu. *Conioselinum univittatum* (ch'iung-ch'iung).

6- ECNEBİLERİN HALLERİ

Çin'in yabancılara karşı sergilediği tavır ve takip ettiği siyaset ahmakça değildi. Veleve ki egzotik mallara rağbet en üst seviyede olsa bile bir ecnebi için izlenecek en iyi yol, hakikaten pek çok kimsenin yaptığı gibi Çin adetlerini ve düşünce yapısını benimsemektir. Bununla birlikte hükümetin her zaman bunu yaptırabilmesi mümkün olmuyordu. Mesela 779 yılında bir ferman çıkarılarak payitahtta yaşayan bir Uygur Türkü yaklaşık bin kişi ile birlikte Çinlilerin yöresel kıyafetlerini giymeye icbar edilmiş ve onlara Çinli kadınları "ayartarak" evlenmeleri, cariye edinmeleri ya da herhangi bir şekilde Çinlileri ciddiye almamaları yasaklanmıştı¹³⁸. Bu yasa ahalinin Uygurlu tefecilere karşı kin ve nefretinin artmasıyla sonuçlandı. Fakat bunun gibi başka kanunlar çıkarılmış olsa da esasen hiçbirisi 836 yılında Kanton eyalet valisi olduğu vakit Çin geleneklerinin iffetini korumaya çalışan ve yabancılarla evlilik konusunda özgür olan Çinlileri ecnebilerle birlikte yaşarken bulan Lü Chün gibi muhafazakâr bir eyalet valisinin şevk ve gayretini bu ölçüde arttırmamıştı. Bu zât onları ayrılmaya zorladığı gibi sonradan evlenmelerine engel oldu ve hatta ecnebilerin arazi ve ev satın almalarını da menetti. Lü Chün kendini ahlâk abidesi bir şahsiyet olarak telakki ediyor ve berbat durumdaki bir limanın inzibat işleriyle meşgul oluyordu. Velhasıl-ı kelam bu şahsiyet bir nevi etnik yobaza dönüşmüştü¹³⁹.

Haddizatında Çinliler, zengin (ve bu nedenle imrenilen) bir Fars,¹⁴⁰ zencî (ve dolayısıyla gudubet) bir Malay, pespaye görünümlü, çıplak (ve bundan ötürü edepsiz) bir Champa hüviyetine bürünmüş ve devlet siyasetinde çok az söz sahibi olmuşlardı. Bütün bunlar ahalinin muğlak vaziyetini izah edebilmek için kifayetsiz kalan sözlerdi. Aynı şekilde şehrin meyhanesinde çalışan zarif bir kadının hasretiyle yanıp tutuşan genç bir şair, umumhanede oynatılıp çakırkeyif Batılları temsil eden kasketli, mavi gözlü ve yüksek burunlu komik kuklaların devrilip konukların boş kadehlerini işaret etmelerine gülmekte idi¹⁴¹. Türkistanlı muhâriplerin ve rakkaselerin Çin şehirlerinde hudutsuz ölçüde rağbet gördükleri fakat aynı zamanda kendi halinde (ama zengin) binlerce Fars ve Arap tacirin Yang-chou'da toplu katliamlara maruz kaldıkları bir asırdı. Egzotik ürünlerin çok ucuz ve rahat ulaşılabilir olmadığı IX. yüzyılda ise fevkalâde romantik yadigârlarla müzeyyen egzotik literatür pek revaç buldu. Uzak Batı'nın hayırsever zenginleri hakkında hikâyelerin her yerde¹⁴² anlatılıp tecessüsün arttığı bu çağ yine ecnebilere şüphe ile yaklaşıp zulme uğrattıkları bir zamandı. Değişken tavırların sergilendiği bu yüzyılda, ecnebilerin özellikle ırsî aristokrasiye karşı sınav sistemiyle vücuda getirilen

138 THY 100, 1798; TCTC, 225, 20b.

139 TS, 182, 4062c; CTS, 177, 3538c.

140 Schafer 1951, 410.

141 Ishida Mikinosuke 1948, 75, 88. Bu kuklalara *chiu hu-tzu* ya da *pu tsui hsien* denilirdi.

142 Schafer 1951, 413-422.

eşraftan tanıdıkları var ise devlet kademelerinde yüce mevkilere gelmeleri mümkündü; mesela IX. yüzyılın ortalarında bir Arap, "Yüce Efendi" (chin shih) unvanını elde etmişti. Bir ecnebinin ruhsal anlamda "ideal" bir kimliğe kavuşabilmesi için pek çok etkene gereksinim duyulurdu: Fiyatların yükselmesi, zengin tacirlere karşı kin beslenmesi ve Çin topraklarına hücum eden yabancılara müsaade edilmesi¹⁴³. Ecnebilere karşı itimatsızlık ve münafaret açıkçası egzotik ürünlere duyulan özlem ile bağdaşmadı. Bu tutku VII. ve VIII. yüzyılın mesut ve bahtiyar günlerinde bir hakikat iken IX. ve X. yüzyıl edebiyatında sadece hatıraya dönüştü. Ecnebilerin Çin silahlarının ve Çin sanatının üstünlüğünü küresel anlamda kabul etmesi ve sıradan Çin halkının uzak diyarlara ait nadir eserlere iştiaak duymasıyla birlikte mazinin mesut günleri yâd edildi. Tabii ki, günümüzde eski bir Alman askeri Fransızlar ile eşit olduğunu kabul etmeyerek bedava Fransız şarabı içtiği günlere özlem duyabilir ya da eski bir İngiliz memuru imparatorluk idaresinde medeniyetten mahrum Hindistan'ın hazinelerini hatırlayarak derunî düşüncelere dalabilir. Ecnebiler için yabancılara ait lüks mallar çok muteberdir.

Çin'in alım satıma karşı sergilemiş olduğu tavır hakkında birtakım belirsizlikler vardı. Ticaret siyaseti kargaşadan asla azade değildi. Halkın en çok ihtiyaç duyduğu ürünler ile yüksek zümrenin pek arzuladığı emtia'nın tedavülde olması daha muhtemeldi. Hükümetin tuz, demir ve madenî para ile bazen de şarap ve temel tüketim ürünleri gibi yerli mallar üzerindeki inhisarı dışarıdan gelen lüks malların kontrolü için de model oluşturuordu. Kanton'da yeni kurulan "Ticaret Gemileri Komiserliği" VIII. yüzyılda eski "Tuz ve Demir Komiserliği" esas ve düşüncesi üzerine ihdas olunmuştu. Buranın başında bulunan memur, hükümetin arzuladığı ürünleri satın alıp (özellikle saray ve saray tarafından hüsn-ü kabul gören zümrelerin) kontrolünü yapar, gümrük kaçakçılığını önler ve eski dâhili inhisar usûlünün bir modelini uygulardı¹⁴⁴. Bu durumun doğal bir sonucu olarak ticaret diplomasinin dibine kadar gömülmüştü ve Göğün Oğlu'nun beynelmilel otoritesinin tezahürü olarak kabul edilip umumiyetle muazzam miktardaki kıymetli eşyalardan müteşekkil ecnebi milletlerin imparatorluk sarayına sunduğu armağanlar hakikaten uluslararası ticaretin mühim bir parçası olmalıydı¹⁴⁵. Vergi ödemeye icbar edilmiş "haraçgüzar devletlerin" de bu hikâyenin sadece bir parçası oldukları söylenebilir. Esasen hem T'ang egemenliğinin ulaşmak üzere olduğu hem de uzak yerlerde bulunan ecnebi milletler, büsbütün kendi çıkarlarının dışında, armağanlar gönderir ve onların başına bela olmamak için Çinli-

143 Reischauer 1955a, 220. T'ang döneminin sonunda ecnebilerin (sadece Arapları kapsadığı belirtilen) siyasî ve içtimai kudretinin delilleri için bkz. Chang Ch'angku 1951, 6-7.

144 Balazs 1932, 54 vd.

145 Mesela bkz. Balazs 1932, 54; Reischauer 1955a, 40.

lerden makbul “hediyeler” alırlardı¹⁴⁶. Bu düzen yabancı tacirler için kuşkusuz birtakım sakıncalar barındırıyordu. Bir tacir tamamen bağımsız bir mümessil değildi: Usûlen mallarını muhakkak imparatorluk payitahtına arz etmesi umulurdu aksi takdirde gümrük kapısında hükümete ait bir ambarda alıkonulurdu. Hür teşebbüse yeltenen bir kimse ise muhtemelen resmî görevlilerin müdahalesine maruz kalır hatta bir musibete dahi uğrayabilirdi. Çin’de yerel bir yüksek memur, hükümetin katı kurallarla çizdiği hudutlarda ziyadesiyle serbest tavırlar sergilediği takdirde kellesini riske atmış olurdu¹⁴⁷. Hatta halka serbestçe satış yapmasına izin verilen bu ecnebinin malları,¹⁴⁸ hükümet temsilcilerinin sıkı denetimi altında büyük pazarlardan birine götürülerek satılırdı. Daha da kötüsü, çıldırasıya arzu edilen bu ithal ürünlerin tamamı, son derece kıskanç bakışlarıyla hükümetin kazancına halel geleceğinden endişe duyan memurları kendi memleketlerinde geçmişte bir zamana götürürdü. Bununla birlikte 714 yılına ait bir fermana bakarak ihracı ya da ecnebilere satışı yasaklanan ürünlerin türleri hakkında bir hüküm verebiliriz: Duvar kâğıdı dokumaları, Şam işi kumaşlar, bezler, bürümcük kumaşlar, süslemeler, daha başka çok beğenilen ipekliler, yak kuyrukları, inciler, altınlar ve zincirler¹⁴⁹. Öte yandan ithal ürünler ile Çin için tasarlanmış alelâde ve millî değerlere zarar verebilecek ürünler üzerinde ansızın değişiveren hükümet sınırlamaları görülmekteydi ki bu durum tacirlerin hamulelerinde en kazançlı malların bulunduğu delil olabilir. Filhakika sorumlu ithalatçı, lüks malların taklitleri ile halis olmayan ürünleri sattığı takdirde hapis cezasına çarptırılırdı¹⁵⁰ ancak Kanton’da yaşayıp ince zevklere sahip imparatorluk sarayına sunulan egzotik “nadir” ürünlerin imalatında uzmanlaşmış fırsat fakiri Fars bir keşiş tarafından ifşa edildiği gibi fark edilmezse oldukça kârlı bir işti¹⁵¹. Fakat ithalat ve ihracatın hangi koşullarda ve nasıl yapılacağını bilen hikmet sahibi ve dürüst bir tacir ise Çin topraklarında faaliyet gösteren binlerce ecnebi tüccar gibi çok iyi mevkilere gelebilirdi. Ancak en akıllıları bile muhtelif tehlikelerle uğraşmak zorunda kalırlardı: Eğer mahallî idareci Çinli bir memurun hassasiyet gösterdiği ahlâkî düsturlara fevkalâde

146 Farquhar 1957, 61. Ming zamanında telif edilen yazılar bunu çok açık biçimde betimler.

147 Payitaht yolunda ticaretle uğraşan bir Japon sefirin karşılaştığı güçlükler için bkz. Reischauer, 1955a, 81.

148 En azından bazı durumlarda izne ihtiyaç duyulurdu, örneğin “The Hsi (bir Mançuryalı) onları Batı Pazarı’nda mallarını takas etmeleri için göndererek izin istedi”. T’FYK, 999, 25a. Bu hadise 716 yılında olmuştu. Aynı kaynak payitahtta ticaret ile uğraşmak için daha başka nazik rica örnekleri de vermektedir.

149 THY, 86, 1581. Aynı ferman “bazı” metallerin kuzey ya da güney hudutlarından çıkarılmasını da yasaklıyordu. Şüphesiz bununla muhtemel düşmanlara silah yapımında kullanacakları hammadde akışını engellemeyi amaçlanmışlardı.

150 Kuwabara 1930, 190.

151 Schafer 1951, 409. Bkz. CTS, 8, 3081c. Bu keşiş imparatorluk temsilcileri ile yakın ilişki içerisinde idi.

özen göstermiyorsa "gümrük resmi" adı altında tacirin mallarının kayda değer bir kısmı pekâlâ yağmalanabilirdi. Gümrük muhafaza memuru namuslu bir kimse olsa bile hükümetin yaptırımlarının aşırıya kaçmış olması muhtemeldi. Arap bir coğrafyacı, Çin'e ulaştıkları vakit mallarının üçte birini imparatorluk ambarlarına teslim etmeye mecbur olduklarını hemşehrilerine bildirmişti¹⁵². Fakat hiçbir şey müebbet ve önceden kestirilebilecek durumda değildi. Önceki yılın geçici hevesleri sonraki yılın düsturu olmuştu. Kazanç elde etmek umuduyla tacirlerin durumlarının iyileştirilip daha makul hale getirilmesi yönünde zaman zaman saraydan bir buyruk gelirdi. İmparator Wen Tsung 834 yılında bir marazdan kurtulduğu için bu türden bir ferman çıkarmıştı. Muhtelif suçlar işleyen zümreler için genel af mahiyeti taşıyan bu ferman aynı zamanda Kwangtung, Fukien ve Yang-chou'ya denizaşırı memleketlerden gelip ticaretle iştigal eden ecnebleri açıkça imparatorluğun himayesi altına alıyordu. Ayrıca mahallî idarecilere, onlara tahammül edemeyecekleri vergiler yüklememelerini ve serbestçe ticaret yapmalarına müsaade etmelerini vazediyordu zira imparatorun şefkat dolu himayesinde onlara yer verilmişti¹⁵³.

Mamafih Çin'de ikamet eden ecneblerin başka sorunları da vardı. Alım satım ile rabtası olmayan içtimaî ve iktisadî engeller ile yüz yüze gelirlerdi. Eğer bir kimsenin talihi kendine yar değilse Çin'de terk-i dünya eyler, malları mühürlenir, eşi ya da varisi hemen bulunmazsa bu mallar devlet tarafından haczedilirdi¹⁵⁴. Mirasçılar için geniş kapsamlı bir araştırma yapmak mümkün değildi. Bundan başka bir ecnebi, Çinli bir eş ya da cariye almışsa Çin'de kalması elzemdi çünkü hiçbir surette Çinli bir kadını alarak onunla birlikte memleketine dönemezdi. Özellikle evlerinden uzak oldukları için kaçamak yapmak suretiyle teselli arayan yabancı ülke elçileri ve onların maiyetleriyle geçici evlilikler yapan Çinli kadınların korunması amacıyla tasarlanan bu ferman 628 yılında yürürlüğe girmişti¹⁵⁵. Bu kural elbette göçebe bir başbuğa armağan olarak gönderilen saraylı bir prenses için geçerli değildi. Müstakbel kocası ikbalde Çin siyaseti için ehemmiyet arz edecekse bir hatun homurdanmasına bakılmaksızın bozkıra gönderilebilirdi. Kudretinin altın çağında Uygur kağanına bu türden bir hatun IX. yüzyılın başlarında gönderilmişti; buna mukabil (güya) onu götüren elçiye de hediyeler sunulmuştu: Devetüyünden ku-

152 İsmi Ebu Zeyd idi. Bkz. Reinaud 1845, 34; Kuwabara'ya göre bu ithal ürünlere "Tang shu" adlı kaynakta "hsia ting shui" ya da "Tang kuo shih pu" isimli eserlerde "p'o ch'üeh" denilmekteydi. Kuwabara 1930, 188.

153 CTW, 75, 3a. Bu erken tarihte Fukien eyaletinin uluslararası ticarete mühim bir yere sahip olduğunun belirtilmesi ilgi çekicidir.

154 Nakamura 1917, 245. Nakamura'nın da dikkat çektiği gibi bu durum, öldüğü vakit hemen değerli bir taş gibi bazı menkul hazinelerine el konulan zengin bir ecnebiyi tasvir eden Tang hikâyelerinin bir Çinlinin muhayyilesinde neden rağbet gördüğünü izah etmektedir.

155 THY 100, 1796; TLSI, 2, 70-71.

maşlar, sırmalı kumaşlar, samur kürkleri, yeşim taşı yüzük kaşları, bin at ve elli deve¹⁵⁶. Fermana boyun eğerek ya da kendi tercihi ile VIII. yüzyılda eşleri ve çocuklarıyla birlikte Ch'ang-an'da kırk yıldan fazla yaşayan pek çok ecnebinin varlığını kaynaklardan okuyoruz¹⁵⁷. Diğer taraftan, ecnebilerin ayrımcılık üzerine inşa edilen despotik kanunlara uymakla mükellef olduklarını da belirtelim. Bu kanunlar kendi reislerini seçme hakkı tanınan Çin şehirlerindeki yabancı kolonilerinde kısmen hafifletilmişti ve koloni mensupları arasındaki hukukî davalara anayurdunun kanun ve âdetlerine göre bakılırdı¹⁵⁸.

7- HARAÇ

Sıradan bir tacir Çin pazarlarında alım satım yapmak için öncelikle resmî makamlardan izin alır ve hemşehrilerinin yanında ikamet ederek kendi işiyle ilgilenmeye başlardı. Ne var ki, ticaret yapmak ya da şahane armağanlarını takas etmek suretiyle kazanç sağlamak hususunda önceliği olsa bile, haraçgüzar ulusların tüm elçileri veya yabancı bir hükümeti temsil eden bir sefir sıkıcı debdebelerle karşılaşmaktan pek sakınırdı. Şüphesiz memleketi haraç ödemekle mükellefti ancak nemalandığı lütufkâr ahbablarıyla görüşmek için bir odaya kapandığı vakit elçi olduğu halde pek çok şeyi görmemezlikten gelebilirdi. Bazı durumlar ise müstesnaydı: Haraç olarak getirilen hediyelerin mahiyetini ya da hanedanının son temsilcisi olan firarî Sâsânî şehzadesi Firûz'un Arap zaferine karşı Tai Tsung'un himaye ve yardımına mazhar olmak amacıyla Çin imparatoruna itaatini arz etmesinin alametini kimse bilemezdi¹⁵⁹. Elçiler genellikle sıradan bir siyasetçi, hükümdarın yakın bir akrabası, güzide bir ruhanî veya belki de zengin bir tacir olabilirlerdi ve bundan ötürü maruzatlarını ilettikleri vakit zorluk çekmezlerdi. Çok uzak memleketler ise ticareti teşvik etmek amacıyla kendi elçilerini göndermekten ziyade dost komşularının sefirlerinden birine ricada bulunurlardı. Bu durumun tipik bir misali, Bali kralının Champalı bir elçinin maiyetine kendi temsilcisini dâhil etmek suretiyle yerli ürünlerinin numunelerini 630 yılında Çin sarayına göndermesi idi¹⁶⁰.

Bir sefir Çin payitahtına ulaştığında dokunulmazlık hakkı elde etmek için resmî bir vesikaya ihtiyaç duyardı. T'ang Hanedanı'nın iltifatına ya da himayesine mazhar olmak isteyen yabancı bir hükümdar arzuhalıyla birlikte ya altın bir kuşak ile çok renkli latif bir kaftan gönderir ya Çinli bir yüksek memura akıl hocası muamelesi çeker ya Çin klasiklerinden

156 THY 97, 1748. Sene 821, prenses T'ai-ho kung-chu idi.

157 TCTC, 232, 18a.

158 TLSI, 2, 40. Bununla birlikte davalılar farklı milletlerden iseler, söz gelimi biri Silla'dan diğeri Paekche'den (her ikisi de Koreli olmasına rağmen), dava Çin yasalarına göre karara bağlanırdı.

159 CTS, 198, 3614b.

160 CTS, 197, 3609d.

birini istinsah ettirir ya da bu türden bir şeyler yapardı. Fakat her şeyden önemlisi içerisinde elçinin resmî nişanının bulunduğu güzel bir cüzdanı armağan etmekle mükellefti¹⁶¹. Bu nişan bronz bir balık daha doğrusu bir balığın yarısı biçiminde olurdu. Tang Hanedanı ile düzenli diplomatik ilişkilerini sürdüren tüm devletlere bunun gibi sıra ile numaralandırılmış iki parçadan müteşekkil on iki adet balık verilmiş ve her birinin üzerine tahsis edildiği devletin adı kazınmıştı. Balıkların "erkek" kısımları Çin sarayında kalır "dişi" kısımları ise "haraçgüzar" devletlere yollanırdı. Çin'e gönderilen bir elçinin sırmayla işlenmiş cüzdanındaki tılsımlı balığın üzerinde bulunan numaralar onun kaç ayda Ch'ang-an'a ulaşacağına delalet ederdi. Eğer payitahttaki bu eşleştirmede parçalar birbirini tamamlarsa bu elçinin devleti tarafından yetkili kılındığına kanaat getirilir ve tanınan haklar ile ayrıcalıklara mâlik olurdu¹⁶². Bu imtiyazlar tüm sefirler için hiçbir zaman aynı olmazdı. Mesela sefarete yapılacak gıda tahsisi anayurtlarının Çin'e olan uzaklığı ile orantılıydı. Bu nedenle Hindistan, İran ve Arabistan'ın temsilcilerine altı aylık, Kamboçya, Sumatra ve Java elçilerine dört aylık, Çin'e hemhudut Champa'dan gelen sefirlere ise sadece üç aylık istihkak verilirdi¹⁶³. Büyük güçlerin temsilcilerine de kolaylıkla öncelik tanınmazdı: Uygur Kağanlığı ve Abbasî Hilafeti'nin elçileri "haraçları" ile birlikte eşzamanlı olarak Çin sarayına 11 Haziran 758 tarihinde geldiklerinde huzura önce çıkmak için birbirleriyle kavga etmişlerdi. Bu durum meratib silsilesini tayin etmek için taht sahibinden özel bir fermanı gerekli kıldı: Sağ ve sol kapıların kullanılması suretiyle her iki sefirin aynı anda huzura çıkmasına müsaade edildi¹⁶⁴.

Sefaret heyeti payitahta ilk geldiğinde, bir süreliğine şehrin anayönlere bakan dört büyük girişinde bulunan kervansaraylardan birinde konaklardı¹⁶⁵. Bundan sonra elçilerin etkinlikleri hem hanedan üyelerinin cenaze törenlerinden hem de yabancı misafirlerin karşılanıp ağırlanmasından sorumlu olan Hung-lu Dairesi¹⁶⁶ memurları tarafından icra edilirdi¹⁶⁷. Bu

161 TFYK, 999, 13b-22a, bu şeylerin tamamı hakkında örnekler barındırır. Cüzdanın karşılığı "yü tai" (balık kesesi) idi.

162 THY, 100, 1795. Bu tılsımlarla ilgili tartışmaların tamamı için bkz. Rotours 1952, birçok yerde, özellikle s. 75-87.

163 THY, 100, 1798. Bu düzenlemeler 695 tarihli bir fermanla yapılmıştı.

164 CTS, 10, 3089b.

165 TLT, 18, 11a-18a. Bu kervansaraylar Chung-shu (Dâhili Belgeler) Dairesi tarafından idare edilirdi.

166 Arkaik bir adlandırma olan "Hung-lu"nun anlamı belirsiz hale gelmiştir. "İlanların Duyurulması" mânâsında olduğu söylenmekte idi fakat "lu" kimi zaman "ortaya koymak veya ilan etmek" anlamında kullanılmasına rağmen "hung" (genellikle "yaban kazı" anlamına gelir) kelimesini "duyurmak" (ya da buna yakın bir şey) ile izah etmek güç görünüyor.

167 648-705 yılları arasında bu birime açıkça "Konukları Denetleme Dairesi" (Szu-pin szu) deniliyordu. Yeni gelen sefaretlere bu usûl üzere kabul edilirdi. 840 yılında Ch'ang-an'a ulaşan Japon elçi heyetinin tasviri için bkz. Reischauer 1955, 283 vd.

önemli makamın hayli yoğun olan temel mesuliyetleri vardı bundan başka devlet ve özellikle de askerî strateji uzmanları için büyük ehemmiyeti haiz ecnebi memleketler hakkındaki bilgi alışverişini yapmakla da mükellefti. Bir elçi Çin'e ulaştıktan hemen sonra ordunun özel bir temsilcisi görüşmek üzere onun yanına gönderilirdi. Bu görevli, elçiye memleketinin coğrafyası ve gelenekleri hakkında sorular sorar ayrıca bilgi edinmek amacıyla bir harita çizdirirdi¹⁶⁸. Söz konusu dairenin başında, VIII. yüzyılın ikinci yarısında büyük coğrafyacı Chia Tan bulunuyordu. Onun dünya coğrafyası hakkındaki dikkate şayan malumatının diplomatlar ile kişisel olarak görüşmeler yapmasından kaynaklandığı söylenegelmiştir¹⁶⁹.

Elçilerin Çin'deki azami ikamet süreleri imparator tarafından tayin edilirdi. Filhakika devletin haşmeti ve Tang Hanedanı müntesiplerinin dehşetengiz kudretini kullanmak suretiyle ecnebilere baskı yapmak için her şey inceden inceye düşünülmüştü. Eğer elçi yeterince yüksek bir rütbeye sahipse kış gündönümünü bekleyerek haraçgüzar prensler için tertip edilen mutantan kabul törenine katılır ve huzura çıkmadan evvel yan yana dizilmiş on iki muhafız ile yüz yüze gelirdi. Kılıç kullanmakta ustalaşmış muhafızlar, kargılı piyadeler, mızraklı süvariler ve okçuların her bir mangası, farklı renklerde debdebeli kaftanlarla bunlara uygun papağan kanadı veya tavus kuşu tüyü ile müzeyyen başlıklar giyinirler ve leopar, yaban eşiği ya da yiğitlik ve cesaretin başka bir remzi nakşedilmiş bir sancak taşırlardı. Hatta daha düşük rütbeli bir sefir de öncelikle huzurda nöbet tutan saray muhafızlarını görürdü. Beşe bölünen bu kıtaların dördü Mançurya kar sülünü kuyruk tüyü ile tezyin edilmiş kırmızı mintan ve kaftan giyer beşincisi ise vahşî at figürleri işlenmiş lâl renginde harmani kuşanırdı. Tamamının kuşağında kılıç ve değnek bulunurdu¹⁷⁰. Bu manzara ile gözleri kamaştırılan yabancı temsilciler huzurda yere kapanır ve akabinde hediyelerini sunarlardı. Tahta yaklaşan başsefir hazır bulunan Çinli görevliler¹⁷¹ tarafından kulağına fısıldanan talimatları yerine getirir ve eğilerek imparatoru selamlayıp: "Himayelerinize aldığınız falanca vassal ulusun cüretkârlığını bağışlayarak memleketlerinden gönderdikleri bu hediyeleri kabul buyurunuz" derdi¹⁷². İmparator haşmetli ve sessizce oturmaya devam eder fakat teşrifat görevlileri onun adına hediyeleri kabul eder ve elçiden imparatorun yardımcılara dağıtılabilecek diğer arma-

168 TS, 46, 3741b.

169 Yü Kung-ku 1934, 8-9. Yü'ye göre Chia bir Manihaist idi. Bu öğretinin gizemlerini Uygurları ziyaret ettiğinde öğrenmişti.

170 TS, 23a, 3677d.

171 "Shih-chung: İç hizmetkârlar".

172 "Fan" (muhafaza altına almak, korumak) haraçgüzar bir devletin maruzatını uygun bir biçimde ileten kimseye verilen isimdi. Zira yaygın bir kanaate göre tüm yabancı devletler Çin'in koruması altındaydı, "Fan" ayrıca "ecnebi" anlamına da gelirdi.

ğanları alırdı¹⁷³. Buna mukabil haraçgüzar hükümdar ve sefiri sembolik olarak ödüllendirilir lakin Göğün Oğlu'nun vassallık düsturu mucibince Tang idaresinde yankılanan unvanlar ile değerli hediyeler onlara "bağış" olarak verilirdi¹⁷⁴. Nitekim Śrībhoja kralı,¹⁷⁵ İmparator Hsüan Tsung'a haracının nişanını gönderdiğinde imparator bu alameti tanıyıp şöyle buyurdu: "...Bu ona giydirilen hâkimiyet kaftanı olmalı ve uzak diyardan gelen bu adam 'Sol Kol Muhafızlarının Büyük Kumandanı' [unvanıyla] ödüllendirilmeli ve yine ona mor kaftan ve altın işlemeli bir kemer vermek suretiyle ihsanda bulunmalıyız"¹⁷⁶. Kralı adına bu payeyi kabul eden sefirin bilahare yollara düştüğü görüldü. İmparator şimdi hizmetinde olanlardan daha huzur verici bir armağan bekleyebilirdi; tıpkı VIII. yüzyılın başlarında Japon bir elçinin getirdiği gibi:

"Japon ulusu uzak denizlerin ötesinde olmasına rağmen elçilerini bizim kapımıza gönderdi. Mat mavi dalgalar onları karşıya geçirdi ve kendi diyarlarından bize armağanlar sundular ve bu ayın on altıncı günü "Dâhili Belgeler Dairesi"nde gelen elçiler Mabito Makumon ve diğerlerine bir ziyafet verildi"¹⁷⁷.

8- EGZOTİK ÜSLÛP

Aristokratlar ile onları taklit edenlerin arzuladıkları ender bulunan güzel şeyleri getiren insanlar bunu bir usûl dairesinde yaparlardı. Günlük yaşamın her faslında ve tüm toplumsal zümrelerde egzotik şeyler Çin üslûbuna sirayet etmişti: Fars, Hindu, Türk figür ve süslemeleri her türlü ev eşyasının üzerinde görülmüştü. İthal kıyafet ve yiyecekler ile ecnebi mûsikîsi özellikle VIII. yüzyılda yaygınlık kazanmıştı¹⁷⁸ lakin Tang çağının hiçbir devri de bundan azade değildi. Şair Yüan Chen gibi VIII. yüzyılın ahirinde kalem oynatan bazı kimseler bu yeniliklere matem tutmakta idi:

Garbın atlıları toz toprak gibi yükselmeye başladıklarından beri
Kürk ve pösteki, acı ve pislik kapladı Hsien ve Lo'yu
Cins-i latif, garplılar gibi makyaj yaparak garpli kadınlara
benzemeye çalışıyor
Sanatçılar garp ezgilerini sunup kendilerini garp mûsikîsine vakfediyorlar¹⁷⁹.

Hsien ve Lo, Ch'ang-an'ın iki merkezidi (kaybolan Hsien-yang'ın itibari kisvesi altında) ve Lo-yang'da bu modalar salgın hastalık derecesinde idi.

173 TS, 16, 3667c. Tang shu'nun bu bölümü düzenlenen merasimi oldukça ayrıntılı biçimde tasvir eder.

174 Reischauer 1955a, 79-80.

175 Sumatra'da. Tanımlama için bkz. Pelliot 1904, 321 vd.

176 Hsüan Tsung, "Pao tz'u Shih-li-fo-shih Kuo chih", CTW, 22, 17b.

177 CTW, 17, 1a-1b. Chung Tsung'un saltanatı.

178 Hsiang 1933, 42; Ishida Mikinosuke 1942, 65-66.

179 "Fa ch'ü", YSCCC, 24, 5b.

Bazı Çinliler ne pahasına olursa olsun Türk dilini öğrenirlerdi¹⁸⁰. Sıkı talebelerin ulaşabildiği Türkçe-Çince bir sözlük mevcuttu¹⁸¹ ve kimi Tang dönemi Çinli şairlerin kullandıkları vezinlerde Türk halk ezgilerinin tesiri görülmekte idi¹⁸². Pek çok kimse kendini Budizm'e adanmış bir kısmı da Sanskritçe öğrenmişti. Fakat Korece, Toharca, Tibetçe ya da Champa lisanı gibi başka dillerle birlikte bunların zikredilen lisansları ne derece öğrendiklerini bilemiyoruz.

İki payitahtta da Türk ve Doğu İran kıyafet modasını takip etme eğilimi mevcuttu. Tang Hanedanı zamanında kadınlar ve erkekler dışarıya çıktıkları vakit, özellikle de at sırtında "barbar" başlığı takarlardı. Aristokrat sınıfa mensup kadınlar VII. yüzyılın başlarında başlık ile peçeyi birlikte kullanmayı tercih ederler, bir nevi kaftana ise "mi-li" adını verirlerdi. Mağrur kadınların yüzleri ile bedenlerinin büyük kısmını kuşatan bu esvap gizemlerini korumaları ve gözleriyle kendilerini süzen mağandalardan bakışlarından sakınmaları hususunda onlara yardımcı olurdu¹⁸³. Fakat bahse konu yüzyılın ortalarında uzun peçe yerini "şapkaya"¹⁸⁴ bıraktıktan sonra iffet kavramında bir yozlaşma yaşandı zira geniş siperli şapka ile kukuleta sadece omuzlara kadar düşüyor ve dahi yüzü açık bırakıyordu. Esasen uzun tozlu yolculuklarda başı korumak için tasarlanan bu şapka hem kadınlar hem de erkekler tarafından kullanılırdı fakat özellikle kadınları sakıncalı biçimde fark ettirdiği için ilgi çekiciydi. Yeterince kapalı arabalarda seyahat edebilen bu arsız kadınlar 671 tarihli bir fermanla suçlu ilan edilmeye çalışıldı ise de sonradan bu durum göz ardı edildi. Kadınlar VIII. yüzyılın başlarında erkek binicilik kıyafetleri ve çizme giyinip, Türk başlığı takarak ya da başı açık biçimde şehir sokakları boyunca ata bindiler¹⁸⁵. Orta Tang dönemindeki diğer egzotik akımlar ise erkeklerin kullandığı leopar derisi başlıklar ve kadınların tercih ettiği, kolları ve vücudu saran İran usûlü dar ve sıkı üstlük ile birlikte giyilen pileli etekler ve boynu saran uzun şallardan ibaretti. Hatta saç tasarımları ve makyajları da "Çin'e ait olmayan" bir karakter arz ediyordu. Aynı zamanda VIII. asrın saraylı hatunları saçlarını "Uygur topuzu" yaparlardı¹⁸⁶. Bununla birlik-

180 Fitzgerald 1938, 173-174.

181 Liu Mau-tsai 1957, 199. Bu eserin adı "Tu-chüeh-yü" (Türk Dili) idi. Sözlük IX. yüzyılın sonuna kadar, belki de daha bir uzun süre Japonya'da bulunuyordu. Fujiwara Sukeyo, *Nihon-koku genzai-sho mokuroku* (891-897) adlı eserine bu sözlüğü kaydetmişti.

182 Ogawa Tamaki 1959, 34-44.

183 Hsiang 1933, 41; Soper 1951, 13-14; Acker 1954, 171 n. 2; Cheng Chen-to 1948, özellikle 113; Mahler 1959, 108-109 ve XXXI.

184 Wei-mao. Mahler 1959, 109-110, XV.

185 Hsiang 1933, 42-43; Ishida Mikinosuke 1942, 65-66; Soper 1951, 13-14; Acker 1954, 171 n. 2. Başka tür bir ecnebi modası ise koni biçiminde siperli uzun şapka idi fakat Çinliler tarafından kullanıldığı kesin değildir. Hsiang 1933, 43; Mahler 1959, XIX.

186 Yüan Chen şöyle tasvir etmişti; saç şekli "yığılı" ve Çinli olmayan yüzü "koyu sarı" rengine. Hsiang 1933, 42; Ishida Mikinosuke 1942, 67; Mahler 1959, 18, 32,

te, müstemleke zihniyete gösterilen temayül karşısında memleketin halis gelenekleri de yaşıyordu filhakika IX. yüzyılda Liang-chou gibi şehirlerin halkı (herkesin bildiği yabancı hayranlığına meyletmişlerdi) özgürce ecnebi âdet ve kıyafetlerini benimserken Tibet hâkimiyetindeki Tun-huang ahalisi Çin kıyafetlerini canlı biçimde muhafaza ediyordu¹⁸⁷.

Türk geleneklerine gösterilen büyük ilgi yaygınlık kazanınca bazı aristokratlar şehrin göbeğinde dahi meşakkatli çadır hayatına devam etmişlerdi. Şair Po Chü-i evinin avlusuna gök mavisini keçeden iki Türk çadırı kurup konuklarını bunlarda ağırlamış ve görkemini ifşa etmek için çadırlarını kış rüzgârından korunacak biçimde döşemişti¹⁸⁸. Şehirlerdeki bu türden çadır sakinleri arasında Tai Tsung'un büyük oğlu bedbaht Prens Li Ch'eng-ch'ien gibi en seçkin şahsiyetler de mevcuttu ki, bu asilzade her şeyde Türkleri taklit ederdi. O, Çince den ziyade Türkçe konuşmayı yeğlerdi ve saray bölgesinde tam bir Türk karargâhı kurmuştu, tıpkı Türk kağanı gibi giyinir, çadırının önünde kurt başlı sancağın altında oturur, hizmetini Türk kıyafetli kulları görür ve haşlanmış koyun etini kendi kılıcıyla parçalara ayırırdı¹⁸⁹.

Prens kesinlikle taklitçi olmasına rağmen barbar yemeklerinin pek azına düşküncüydü. Fakat başka soydan gelen ecnebilerin yemeklerini çok beğenirdi. Bunların en fazla rağbet göreni hassaten buharda pişirilip çeşitli susam tohumları serpilmiş muhtelif türlerdeki küçük "ecnebi" kekleri ile yağda kızartılmış çöreklerdi¹⁹⁰. Bunları hazırlama mahareti Batı'dan öğrenilmiş olmasına rağmen hem yerliler hem de yabancılar tarafından beğenilir ve umumiyetle Batılılar tarafından üretilip satılırdı. Bu yüzyıla ait yaygın bir hikâyede, gün ağarmadan önce zamazingosunun evinden dönüp mahalle kapısının açılacağını bildiren sabah nevbetinin sesini bekleyen genç bir adamın uğradığı pastacı anlatılır:

"Mahallenin kapısına geldiğinde kapının sürgüsü henüz açılmamıştı. Kapının yanında Batılı bir pastacı oturuyordu; sadece onun lambaları yolu gösteriyor ve onun ocağı tütüyordu. Cheng-tzu onun penceresinin altında oturup neveti beklemeye başladı"¹⁹¹.

VIII. Çoğunlukla İran kökenli olan daha başka pek çok ecnebi modaları Mahler tarafından betimlenmiştir. Uygur topuzu için bkz. CHP (SF, 77) 2a.

187 Waley 1960, 240.

188 Ishida Mikinosuke 1948, 144-155; Liu Mai-tsai 1957, 203-204. Bununla birlikte genel olarak Mısırlıların gibi Çin evleri de ecnebi tesirine karşı dirençliydi. Oyma tapınakların Budist kozmolojisine göre desen verilmiş egzotik tavanları görünüşe bakılırsa sadece Çin geleneklerinin ulaşamadığı Tun-huang gibi yerlerde yapılmış olabilir. Bkz. Soper 1947, 238.

189 Hsiang 1933, 41; Fitzgerald 1938, 173-174; Maenchen-Helfen 1957, 120.

190 Hsiang 1933, 45-46; Reischauer 1955, 297. Nebatî yağ endüstrisi ile hem kek hem de aydınlatmaların önemi için bkz. Gernet 1956, 146-149.

191 Bu, VIII. yüzyıl müelliflerinden Shen Chi-chi tarafından yazılan kurnaz peri hakkındaki kısa romanda bulunan ünlü "Jen shih" hikâyesinden iktibastır. Bkz.

Öte yandan zenginler ve elitlerin masaları için hazırlanan güzide yiyecekler vardı. Bunların bir kısmı pahalı ithal ürünlerden yapıldı lakin ecnebi yemek tariflerine göre hazırlanmamış olmaları muhtemeldi. Özellikle rağbet görenler "bin altın değerindeki ıtırly bitkilerle yoğrulmuş heykel biçimindeki kekler" gibi rayıhalı ve baharatlı yiyeceklerdi¹⁹². Fakat bir kısmı, fırında buğulanmış hafif ve kabarık "Brahman" buğday lapası gibi, besbelli ki ecnebi tariflerine göre yapılmıştı¹⁹³.

Kılık kıyafet, ikametgâh, yiyecek ve günlük hayatın daha başka hususiyetleri üzerindeki egzotik tesirler sanattaki egzotizmle paralellik arz ediyordu. T'ang Çin'ine doluşan ecnebler hem ressamalar hem de şairler tarafından betimlenmiştir. Elbette egzotik sanatçılar her çağda mevcuttu zira bir kimse mizacının dışına çıkarak kendi zamanının herkesçe beğenilen güçlü kültürel akımlarına temayül gösterebilirdi. Ne var ki, egzotizm son dönemlerde çok serpilmiş ya da alelâcayip şahsiyetlerle irtibat kurup pek canlanmıştı. Bundan ötürü özellikle emperyalist fetihler ve ticarî büyüme ile ilişkili hale gelmişti. Tipik egzotik sanatçılar kendi memleketlerini yüceltir ve aynı zamanda kabahatlerini ifşa eder, zulmü yüklenir, ecneblerden yararlanır, mazlum ve mağdurları romantik bir şekilde betimlerler. Delacroix ve Gauguin'in tablolarındaki Cezayirli ve Tahitililere benzeyen Gozzoli ve Bellini'nin resimlerindeki Mağribî ve Saracen¹⁹⁴ tasvirleri aynı ölçüde engin ve mütehakkim bir medeniyetin bulgularını teşkil ederler. Yukarıda bahsettiklerimiz bunların T'ang Hanedanı'ndaki muadilleri idiler. Filhakika dinî egzotizm de dâhil olmak üzere, Rönesans sanatındaki Mecusî tasvirleri etrafında odaklanan bu misaller, Uzak Doğu Budist sanatında göze çarpan Hindulara münhasır çehresiyle idealleştirilen Arhatlara¹⁹⁵ benzemektedir.

Bazı Orta Çağ eleştirmenleri egzotik tabloları resim sanatının özel bir kategorisi olarak kabul etmezler. Örneğin IX. ve X. yüzyıl sanatını değerlendirmek için uygun bir zaman olan XI. yüzyılın âlimlerinden meşhur Kuo Jo-hsü eski tabloları "faziletin alâmetleri", "kahramanlık", "manza-

TPKC, 452, 1b. Bu hikâyenin tercümesi yapılmıştır "Dragon King's Daughter", 1954, 7. Ayrıca şu hikâyeye bkz. "The Foreigner Who Solds Cakes". Burada esas karakter kendi memleketinin zengin bir adamıdır fakat Çin'de yıllarca kimsesiz ve mütevazı bir biçimde yaşamıştır. TPKC, 409, 9a-9b.

192 SP, 72a. Bu kitap, "kuyruk yakan" (shao wei) tesmiye olunup, büyük bir bakanın göreve başlaması münasebetiyle düzenlenen müsrif bir şöenin yemek listesini vermektedir. Söz konusu kitabın müellifi onuruna fevkalâde bir şöen yapılan Wei Chü-yüan'ın kendisidir. Ayrıca bkz. Edwards 1937, I, 192-193.

193 SP, 69a.

194 Haçlı seferleri zamanında Müslümanlara verilen ad ya da Suriye ve Arabistan kabileleri mensubu kimse. [e.n.-S.A.]

195 Sanskritçe bir kelime olan "Arhat" ağırbaşlı, liyakatli kimse anlamına gelmektedir. Budist öğretilerde kin, nefret ve cahillik gibi duygulardan arınmış kusursuz insanları imleyen bir unvandır. [e.n.-S.A.]

ranın tasviri", "rağbet gören akım ve gelenekler" gibi başlıklar altında tasnif eder lakin ecnebi tabloları için hususî bir sınıflandırmaya girişmez ve kimi zaman egzotik temaları işlemesine rağmen bunların teferruatlarını Hint kökenli tanrılara münhasırmış gibi müşahade eder. Bu suretle İndra¹⁹⁶ resmedildiğinde "...acımasız ve azametli gösterilmelidir..."¹⁹⁷.

Diğer taraftan XII. yüzyılda hüküm süren Sung Hanedanı müntesiplerinden Hui Tsung'un resim koleksiyonu kataloğu olan "Hsüan ho hua p'u"nun anonim müellifi, ecnebileri gösteren tablolar hakkında kısa bir tahrir bırakmıştır¹⁹⁸. Eserlerinin pek çoğu Sung dönemine intikal eden ressam Hu Kuei ve mahdumu Hu Ch'ien'in T'ang barbarlarını mükemmelen tasvir ettikleri numuneleri de bunların kapsamına dâhil etmek gerekir. Bu adamlar uzak diyarlarda icra ettikleri av sahneleri, egzotik atları, develeri ve yırtıcı kuşlarıyla nam salmışlardı¹⁹⁹. Kimliği meçhul katalogcumuz Çin ile mukayese edildiğinde daha bayağı nitelikte olan barbar kültürüne ait bu türden resimlerin de hakikaten değerli olduklarını belirtir. Kuşkusuz böylesine didaktik bir şovenizm Erken T'ang zamanına nazaran Sung döneminde çok daha yaygındı. T'ang döneminin karakteristik düşünce yapısı ecnebi bir öznenin hor görülen ihtişamının tersimiyle kışkırtılmış, Sung zamanında ise vesveseli ve küstahça bir tekebbüre dönüşmüştü. Konunun değerini takdir etme hususundaki görüşleri ne olursa olsun T'ang devri sanatseverleri gibi Sung sanat kolektörlerinin de söz konusu tablolarda kullanılan renkler ile üslûptan büyük keyif aldıklarından emin olabiliriz. Eleştiri yazılarında egzotizm ve diğer akımlar hakkındaki genelleme içeren ifadelerin seyrekliğine rağmen özgün sanatçılar tarafından en iyi biçimde işlenen temalara ilişkin tenkitlere bakarak sanatsal akım ve eğilimlerin basit bir resmini kolaylıkla çizebiliriz. Eğer bunu yaparsak T'ang imparatorlarının askerî kudretlerinin zirve yapıp kalabalık barbar kitlelerinin T'ang sarayına zorla biat ettirildiği bir devir olan VII. yüzyılda T'ang resim sanatındaki egzotik öğelerin zuhur ettiği fevkalâde bir asır ile yüz yüze geliriz. Zafer kazanmanın kibriyle ecnebiler tâbi olarak gösterilmiş ve söz konusu durum resimlerle tasdik edilmiştir. Hâl böyle iken şimdi de T'ang edebiyatındaki egzotik unsurların muazzam çağı olarak nitelenen IX. yüzyılın serencamına bakabiliriz. Ecnebi temalarını işleyen en ünlü ressam olan Yen Li-te ve aynı derecede meşhur karındaşı Yen Li-pen, İmparator Tai Tsung'un cesaret kokan simasını resmetme şerefine nail olmuşlardı. İmparatorun ilk zamanlarının tersim edildiği bu tabloda ressamın kendisine ait egzotik unsurların bulunmadığı ifade edilmektedir²⁰⁰. Âlim Yen Shih-ku şimdiki Kweichow Eyaleti'ne epey uzak mesafedeki dağlarda yaşayan bir

196 Hinduizm'de hava ve savaş tanrısı. [e.n.-S.A.]

197 Soper 1951, 9-11.

198 HHHP, 8, 222-224.

199 HHHP, 8, 225-228.

200 Soper 1950, 11.

yerliyi 629 yılında saraya getirdi. "Başlığı siyah ayı postundan mamûldü, kaftanının önündeki eğimde bir altın vardı, üst giyecekleri kürktendi ve ayaklarına deri tozluklar takmıştı". Shih-ku antikiteden münasip örnekler kullanmak suretiyle kısa ve özlü bir şekilde göndermede bulunmuş ve akabinde şöyle demişti: "Bugün imparatorluk erdeminin sayısız memleketlere ulaşmasıyla birlikte bitkilerden örülüp tüyler ile süslenen kıyafetler saraya girdi ve misafirler barbarlara ait iskân yerlerinde karşılanır oldu. Filhakika görsel olarak sunulan bu manzara söz konusu erdemin gelecek nesillere ulaşacağını göstergesidir". Buna bağlı olarak Yen Li-te bu onur verici sahneyi resmetmekle vazifeli kılınmıştı²⁰¹.

Ecnebi memleketlerin resimleri stratejik haritalardan güçlkle ayırt edilirdi ve aynı tür araştırmaların üzerine inşa olunmuşlardı. Hiç kuşku yok ki farklı konuların işlendiği Tang dönemi tasarımları daima nesnel ve estetikti. Memlekette insan manzaralarını resmetmekle görevlendirilen Yen Li-pen mütevazı temsillerini Tai Tsung'un sarayına 643 yılında gönderdi. Çalışmaları arasında "Batı bölgelerine" ait iki tablo da bulunuyordu²⁰². Diğer taraftan Chou Fang ile Chang Hsüan da VIII. yüzyılın sonlarında faaliyet gösteren üretken kadın ressamlardı;²⁰³ yüzyılı aşkın bir zaman sonra ise Li kardeşler Roma İmparatorluğu'nun bir parçası olan görkemli Rûm (Prom, Hrom ya da modern Çincesi Fu-lin) diyarının tasvirlerini yaptılar. Bu sahnelerin hususiyetlerini hâlihazırda tasavvur edemiyoruz lakin günümüze kadar ulaşsalar emsalsiz hazineler olacaktı²⁰⁴. Mamafih büyük Wang Wei'nin "Tuhaf Ülkeden Garip Bir Manzara" adlı eseri bugün tanımlanamamaktadır²⁰⁵.

Böylesine uzak diyarlarda yaşayan insanların yerli kıyafetleri içerisinde garip simalarına vurgu yapılarak resmedilmeleri olağandı. Ecnebi tasvirlerinin tamamında, bunların çoğu kati suretle tarihlendirebildiğimiz Tang zanaatkarları tarafından yapılan küçük toprak heykelciklerdir, Uygurları yüksek başlıklı ve mağrur bir edayla, Arapları (muhtemelen) siyah yüzlü, doğana benzeyen burunlu, kıvrıkcık saçlı ve kazma dişleriyle sırtır biçimde müşahede ediyoruz ki Arapların tamamının etnik yapısında Helenistik üslûbun tesiri görülüyor²⁰⁶. Fakat büyük ressamlar gibi Tang çömlekçilerinin de gözde modelleri egzotik şahsiyetler olmasına rağmen bunların suretlerinin sadece birkaçı günümüze kadar ulaşmıştır. Galiba haşmetli bir aslan suretinde tasvir edilen Çin imparatoruna sunacağı haraçları taşımaktan ötürü eğilip bükülen kimselerin Yen Li-pen tarafından

201 Soper 1951, 74. Tercüme Soper'e aittir.

202 LTMHC, 9, 273; HHHP, 1, 60.

203 Chou Fang'a ait "Yang Kuei-fei Leaving the Baht"ın tüm sahneleri fevkalâde göz alıcıdır. HHHP, 6, 166-172.

204 HHHP, 5, 155-159; 6, 166-172. Her iki ressamda Yang Kuei-fei'yi sevdiği papağanına talim yaptırırken tersim etmişlerdir.

205 HHHP, 10, 262.

206 Mahler 1959, 81-84 ve birçok yerde.

çizilen resimlerine de sahip değiliz²⁰⁷. Bundan böyle ne Li Chien ve mahdumu Li Chung-ho'nun tasvirlerinde²⁰⁸ ne Chang Nan-pen'in "Tütsü ile Tavafl Ritüelini İfa Eden Kore Kralı" tablosunda²⁰⁹ ne Chou Fang'ın "Hindu Kadın"²¹⁰ resminde ne de Chang Hsüan'ın "Japon Amazon" tablosunda²¹¹ atlı barbar okçularını göremiyoruz. Fakat Tun-huang duvar resimlerinde garip suratlı, olağandışı başlıklar giyinmiş ve egzotik saç kesimlerine sahip pek çok Türkistanlıyı görebiliyoruz²¹². Mahallî Çin garnizonlarının himayesinde olup ziyaret edilen tapınakların duvarlarında askerlerin, devlet kâtiplerinin ya da Türkistan vaha şehirlerinin birinden geçen rind hacıların ve hatta acayip varlıkların bile görüldüğü olurdu: Helenistik kıyafetleriyle Budalar, Fars tipindeki en saf dünyevîler ve coşkun Hint mäsallarıından fırlamış çıplak kadınlar²¹³.

Bu türü kendine özgü yıllar boyunca, özellikle sefirlerle birlikte Çin sarayına hediye olarak gönderilen yabancı diyarların vahşî canavarları ile bilhassa Çinlilerin hayranlık duyup elde etmeyi arzuladıkları meşhur şahinler, av köpekleri ve atlar gibi evcil hayvanlar hemen hemen aynı ölçüde rağbet görüyorlardı²¹⁴.

Bir de T'ang sanatçıları ecnebi diyarların tanrıları ile azizlerini tasvir etmeyi severlerdi zira bu toprakların tamamında Budizm serpilmişti. Bir deri bir kemik kalmış kaba kaşlı Hindu Arhatlar ile rengârenk değerli taşları ıslıl ıslıl parıldayan Bodhisattvalar²¹⁵, Buda kanunları ile muhteşem

207 HHHP, 1, 60.

208 LTMHC, 10, 324; Soper 1950, 19. Yabancıların hallerini resmeden diğer iki meşhur ressam ise Li Heng ve Ch'i Min idi. Ch'i Min bazen Ch'i Chiao ismiyle de anılır. Bkz. LTMHC, 10, 313.

209 Soper 1951, 25.

210 HHHP, 6, 166-172.

211 HHHP, 5, 155-159.

212 Özellikle mağarada Buda için yas tutanlar IX. yüzyılda resmedilmişlerdir. Gray 1959, 57.

213 Grousset 1948, xxxiv-xxxv, Kuça yakınlarındaki Qyzyl [Kızıl] duvar resimleri tasvir edilir.

214 LTMHC, 10, 313, 324; Soper 1950, 19. "Sibirya" ya da "İran" üslûbunda yapılan yontulmuş hayvan figürleri üzerindeki egzotik etkinin özel numuneleri burçlarla ilgili hayvanların mermerden mamûl temsillerinde görülür. "Bu neviden kabartmalar bir "üslûp"tan ziyade bir "moda"yı ibraz ederdi... T'ang egzotik kültüründeki tüm muadilleri gibi Çin heykelticiliğinin normal kronolojik biçimsel gelişiminin gerçekten dışındadır". Rowland 1947, 265-282. Bu görüşün egzotik nesne resimlerine uygun düşüp düşmediğini bilemiyoruz.

215 Bu tür kıyafetlerin müzik tarihinde ilginç bir tesiri vardır. Eski şarkı "P'u-sa ("B'uo-sat) man", muhtelif zamanlarda yazılmış lirik ezgiler, IX. yüzyılın kimliği meçhul, beğenilen bir sanatçısı tarafından icat olunmuştu. Söz konusu adın anlamları "Bodhisattva Barbarları" ya da tam anlamıyla "Man Barbarları" (gibi giyinen) idi. Su O'ya göre (TYTP, 2, 58b) bu isim Man Barbarları'nın yaşadığı Kadınlar Ülkesi'nden gönderilen sefaretin kılık kıyafetinden türemiştir. Haraç getiren bu elçiler geleneksel Bodhisattva resimlerinde olduğu gibi altın kasketler ile baştan

Çin geçitlerinin koruyucuları sayılan kadim tanrılar İndra ve Brahman²¹⁶ ve diğer kutsal muhafızlar Kuzeyli göçebe ve Çin kültürlerinde kısmen özümsemiş, Kuzeyin koruyucusu Kuvera, Çin'de sakallı ve bıyıklı gösterilmişti²¹⁷. Bu türden biçimsel karışıklıklar kimi zaman egzotik öğeleri tersim eden ressamların Çin üslûbunu tercih etmelerinden kaynaklanıyordu tıpkı Budist unsurları ihtiva eden bir tabloda Hindu tanrıca Devi figürünün büyük efendiye geyşa suretinde sunulması²¹⁸ ya da İtalyan orospuların Rönesans dönemi Meryem Ana suretlerine bürünmeleri gibi. Uzak periler ülkesi gibi Budist cennetlerinin tariften ilişkisiz ayrıntılarıyla donatılmış tablolarında bu melez insanların tasvirleri sınıflara ayrılmış olmalıydı. Erken Tang dönemimde Budist ikona sanatçıların en seçkinlerinden biri Hotenli²¹⁹ bir ecnebi idi, Saka dilinde Vişa İrasangā²²⁰ adıyla anılan bu zât-ı muhteremi Çinliler Yü-ch'ih I-seng tesmiye ederlerdi. İmparator'dan aldığı salıkla Çin sarayına aşağı yukarı VII. yüzyılın ortalarında gelen bu ressam, çok renkli kabartmalarda dikkat çeken üslûp model alınarak biçim verilen ve kendi mazilerinden bağımsız olarak yaygınlık kazanan İran kökenli muasır bir resim tarzını da kendisiyle birlikte getirmişti. Bahse konu üstadın yaptığı bir Devarāja²²¹ resmi günümüze kadar ulaşmıştır. Büyük üstat Wu Tao-hsüan'ın onun tarzını bir şekilde etkilemiş olduğu belirtilmektedir ki, bu iz Tun-huang Mağaraları'nda dahi bu-

aşağı boncuklu şeyler giyinmişlerdi. Bu ülkeyi hâlihazırda tanımlamak mümkün değil fakat Hindistan'da "maderşahî=anaerkil" bir teşekkül olduğuna şüphe yoktur. Orta Çağ Çin kaynakları Hindiçin ve Endonezya'nın kadın-erkek kıyafetlerini çoğunlukla aynı isimle betimlerler. Bu suretle Champa kralının boncuklu şeyler giyindiği belirtilmişti, TFFK, 959, 17b, "...Budist bir tasvir gibi bezenmişti". Sung dönemi eseri "P'ing-chou k'o-t'an'da belirtildiğine göre "P'u-sa man" adı Kwangtung'da yaşayan "ecnebi" (Endonezyalı ya da Hindiçinli?) kadınları imlemektedir ki bu kısmen doğrudur. Hirth bu adın transkripsiyonunun "Müslüman" olduğunu teklif etmişse de bunu kabul etmek mümkün değildir. Yukarıdakilerin tamamı Kuwabara 1930, 67-69'da bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Baxter 1953, 144. Bu tarz bir ezgi ile ilgili son çalışmada (Chang Wan 1960, 24) bahse konu isim Burma etnik adı olan "Pyusa-(wati)-Man" gibi transkripsiyon edilmeye çalışılmıştır ancak bu sav yanlıştır çünkü isim konuyla ilgisi olmayan çağdaş Mandarin fonetiğine istinat etmektedir. Daha sonra da temas edeceğimiz gibi haraç sefaretinin tamamı değilse de çoğu TYTP'de mitlere özgü biçimde tasvir edilmiş ya da Su O'nun nesrinde en zengin biçimde işlenmiştir. Belki de bu şarkı hakikatte değilse de Su O'nun hayal mahsulü hikâyesinde aslına sadık olabilir.

216 Soper 1951, 11, n. 122.

217 Jayne 1941, 7.

218 YYTT, hsü chi, 5, 218. Ch'ang-an'daki "Po ying szu" tapınağındaki resimlerde.

219 HHHP, 1, 63 ve "Tang ch'ao ming hua lu" (Çev. Soper 1950, 11)'ya göre o bir Toharistanlı idi. Fakat LTMHC, 9, 278-279 onu Hoten'in yerlisi yapmıştı; Nagahiro'da, 1955, 71-72, bu görüşü desteklemektedir.

220 Sanskritçe "Vijaya"dan. Hsiang 1933, 6.

221 Güneydoğu Asya'da idareyi elinde bulunduran yönetici sınıf tarafından yüceltilmiş Hindu-Budist bir kült. [e.n.-S.A.]

lunmaktadır²²². Çin'in büyük şehirlerindeki Budist tapınaklarına, kalınlığı değişmeyen anahtar figürlerin kullanıldığı "demir tel" usûlü adıyla anılan Batı tekniğinin de onun tarafından getirildiğine inanılmaktadır²²³. Viśa sadece egzotik resimler değil egzotik nesneler de yapmıştı zira "Kuçalı Rakkase Kız" tablosunu hafife almamak gerekir²²⁴.

9- EGZOTİK LİTERATÜR

Resim ve heykel sanatındaki muazzam egzotizm çağını müteakip egzotik şeylerle ilgili literatürün zirveye çıkması neredeyse iki asır gecikmeli olarak gerçekleşti. "Modern" (bu yalnızca birkaç asırlıktı) nitelikteki biçimsel düzyazıya karşı VIII. yüzyılın sonlarında başlayan nesirdeki "eski usûl" akımıyla ilintili bu yeni açılım bir tepki olarak ortaya çıktı. Fakat bu çağda ecnebi zevkleri nesrin yanı sıra şiirde de görüldü. Yine IX. asrın en iyi şairlerinin büyük çoğunluğu zengin renklere, ecnebi hülyalara ve romantik imgelere celb-i dikkat eyledi. Düşsel öğeleri, muhayyel simgeleri ve etkili tasvirleriyle söz konusu asrın özgün bir şairi olan Li Ho mübalağa sanatı ile "kehribar", "şarap", "soğuk kızıl" ve "güz çiçekleri" gibi dar anlamlı sözcükleri geniş anlamda kullanmaya mütemayildi. "Ch'u tz'u" gibi ağır bir klasiği ve Zen tarikatının "Lañkavatāra-sūtra" adlı eserini okumaya düşkün bu delikanlının halleri bizi şaşırtmamalıdır; Sung tenkitçilerinin "şeytanî kabiliyete sahip" dedikleri bu zât genç yaşta terk-i dünya eylemiştir²²⁵. "Kurung Sefiri" şiirinde olduğu gibi egzotik şeyler ona doğal gelirdi veya kıvrıkcık saçlı ve yeşil gözlü bir barbar delikanlıyı tasvir ederdi²²⁶. Yaz başlangıcında kuzey barbarları durgun ve hazırlıksız iken onlara harp açmayı savunan askerî raporuyla tanınmış bir devlet görevlisi olan Tu Mu da ona benzeyen başka biriydi²²⁷. Tatbikî kabiliyetleri ne olursa olsun Tu Mu romantik zümrenin bir şairi idi ve şaşıalı mazinin hatıralarına onun dörtlüklerinde sıklıkla rastlanılırdı:

İşlemeli bir örtü Ch'ang-an'ı hatırlatıyor

Dağların zirveleri arasından sırayla açılır bin kapının her biri

222 Hsiang 1933, 6-7, 52-56; Ishida Mikinosuke 1942, 179-180; Soper 1950, 11; Bailey 1961, 16. Bu ressamın anlaşılması güç kronolojisi için bkz. Nagahiro 1955, 72-74. Tun-huang duvar resimlerindeki bazı erken dönem T'ang figürleri kalıplaşmış yüz ifadeleriyle vurgulanmıştır ve "...belirli bir etki ve konuma sahiptir...". Gray 1959, 54. Bir çeşit Hindu ya da Doğu Türkistan'a özgü bu üslûbun Viśa tarafından saraya getirilmesi belki de hayretle karşılanmıştı.

223 Trubner 1959, 148

224 Sung koleksiyonunda. YYKYL, a-7.

225 Arai 1959, 5-6, 11-12. "Esrarengiz" ve "manevî" sözcüklerini çağrıştıran "Şeytanî" kelimesi "kuei"nin tercümesidir.

226 LCCKS, wai chi, 14b-15a.

227 CTS, 147, 3474c.

Kızıl tozlar içindeki bir atlı ile genç yoldaşı gülümsüyor
Lakin hiç kimse bilmiyor getirilen kral meyvelerini²²⁸.

Bu şiir uzun yıllar önce Hsüang Tsung ile aziz dostunun kış aylarını geçirdikleri Ch'ang'an yakınlarındaki kaplıcalarda bulunan metruk sarayın manzarası üzerine söylemiştir²²⁹ ve dostunun arzusunu gerçekleştirmek için Kanton'dan özel ulaklarla getirilen kral meyvelerine (liçi) gönderme yapılmıştır. Bahse konu devrin özgün şairlerinden üçüncüsü ise Yüan Chen'dir. Bu büyük şair mazinin safderun ve klasik standartlarını hasret ve tutkuyla muhayyilesinde canlandırır. Söz gelimi VIII. yüzyılda Szu Irmağı kıyılarındaki, en kadim literatürde meşhur, çan yapımında kullanılan ananevî taşlardan vazgeçilip bazı yeni taşlara²³⁰ rağbet gösterilmesinden müteessir olmuş ve "Hsüan Tsung'un 'yeni' mûsikîyi beğenip sevmesine" rağmen birkaç muasırının kadim mûsikî dinlemesi karşısında heyhat çekmiştir. Hatta Yüan Chen dörtlüklerine halkın gösteriş peşinde koştuğunu yazmış²³¹ ayrıca yeni ve egzotik şeyler yüzünden adeta küplere binip ağıtlar yakmıştır. Amma velakin onun yobazlığına rağmen bu dörtlükler ecnebi memleketlerden getirilen gergedanlar, filer, Türk atları ve Birmanya çalgı takımları gibi egzotik şeylerin şair üzerindeki tesirlerine bağlıdır. Uzun lafın kisası Yüan Chen garip bir biçimde egzotizm muhalifiydi.

Ne var ki, T'ang şiirinde egzotizmin tarihi henüz yazılmamıştır. Muhteşem T'ang hikâyelerinin mühim bir türünü teşkil eden egzotik temalı nesir hikâyelerin çoğu pekâlâ malûmdur. Özellikle IX. yüzyılın ilk yılları boyunca her tür modaya uygun fantezi ve olağanüstü şeyler, söz konusu yüzyılın başındaki ve sonundaki yirmi yıl içerisinde serpilmişti. Bereket versin ki, bunların pek çoğu XII. asra intikal etmişti. Çin'e getirilen ya da Çin'de aranan harikulâde değerli taşlarla ilgili hikâyelerinin müşterek yanı gizemli bir ecnebi tarafından getirilmiş olmalarıdır. Bu taşlar ki kirli suları temizleme, gömülü hazineleri bulma ve denizciler için uygun rüzgârı getirme gücüne ya da bu türden memnuniyet verici birtakım başka özelliklere sahiplerdi²³². Geç T'ang devrinde kendini gösteren bu fantastik

228 Tu Mu, "Kuo Hua-ch'ing kung", FCWC, 2, 6b.

229 Bu romantik temayla birlikte edebiyat da gelişmiştir. Bkz. Schafer 1956, 81-82.

230 "Szu Irmağı kıyılarındaki litofonlar", "Shu chung"de zikredilir. Çinliler geleneksel çan imal edebilmek için yıllar boyunca bu bölgede söz konusu taşın orijinalini bulmaya çalıştılar. Bkz. Schafer 1961, 50-51. Zor bulunan bu maddeye "Hua-yüan taşı" denilirdi. YSCCC, 24, 4b'de bulunan "Hua yüan ch'ing"ın şiirine bkz. Öyle görünüyor ki, Hsüan Tsung klasik çanların yeni maddeler ile tecrübe edilmesinden hoşlanıyordu. Zira "indigo sahrasının yeşil yeşim taşından" (lan-t'ien, Ch'ang-an'ın güneyindeki dağlarda) yapılmış bir sete sahip olduğunu beyan etmişti. Bu sonuncu madde yeşim taşı değildi fakat yeşile çalan mermerdi. Çanlar litofon yapımında mahir olan Yang Hatun tarafından hazırlanırdı.

231 Yüeh fu.

232 Schafer 1951, 417-421.

tecessüs²³³ şaşılacak derecede kuvvetli idi ve manzara resimleri insanda hayranlık uyandırır²³⁴. Ayrıca ecnebi ister istemez romantik bir biçimde sanata dâhil olmuş, esrarengiz hikâyelerdeki en saf suretler ve yabancı diyarlardan getirilen enfes ürünler, özellikle de imparatorluk sarayına haraç olarak sunulduğu söylenen muhteşem antikalar misal teşkil etmişti. Hâl böyle olunca özgün ithal malların letafeti, karalar ve denizlerin hiçbir yerinde tesadüf edilmeyen emtianın cazibesi ya da saf altın armağanların yerine, gösterişli fakat değersiz bir murat ve dahi asılsız bir muhayyileden mülhem taklitleriyle uğraşmak mecburiyetindeyiz.

Tahayyül den beslenen hayal mahsulü armağanlar T'ang edebiyatında elbette ilk kez zuhur etmemişti. Antikitede Göğün Oğlu Mu için yapılan harikulâde armağanlardan haberdarız ve bu zamandan itibaren ecnebi memleketlerden gelen olağanüstü hediyelerle ilgili hikâyelere her dönemde rastlıyoruz. Kızıl Kuzgun halkı tarafından ilahî idare kabiliyetine sahip kadim Chou İmparatoru Mu'ya iki kız sunulmuş ve o da bunları kendisine cariye²³⁵ yapmıştı. Zira Coromandel Sahilleri'nden²³⁶ haraç-armağan olarak gönderilen (ya da ince zevkli kişilere hitap eden XIII. asır kaynaklarından birinin bize ifade ettiği şekliyle) bu melez kızlar en iktidarsız erkekleri bile azgın bir aslana dönüştürebilecek cinstendi. Eski çağlara ait bu türden cezbedici güzellikler, fiziksel riskler ve ruhsal vahametlerle dolu ecnebi memleketlere yapılan seyahatlerde öğrenilen eski inançlar ve Çin hudutları ötesinde her yerde görülen ürpertici serüvenler ile pekiştirilmişti. Dağ yollarının hepsinde bekleyen ve her tropik dalganın altına gizlenen perilere ve canavarlara çabucak inanılırdı²³⁷. Ecnebi memleketlerden gelen insanların ve eşyaların doğal olarak sihir belasını taşıyor olmaları muhtemeldi, hatta T'ang dönemi gibi geç zamanlarda bile bilinmeyen efsunlu kokular ile çok tehlikeli büyüleri barındıran egzotik ürünlerin görülmesi

233 VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar bazı sanatçılar tarafından resimde evham verici imgelerin yaratıldığı ve hatta bu modanın genişlediği ileri sürülmüştür; kayalık bölgelerdeki canavar ve insan tasavvurları ile kötüye işaret olarak algılanan Batı'daki bazı sürrealizm alâmetleri. Bkz. Baltrušaitis 1955, 212-213.

234 Loehr 1959, 171. Bu akıma gösterilen merak daha belirgindi ve XI. yüzyılın sonunda gösterişsiz bir üslûba dönüştü.

235 MTTC, 10.

236 KHTS, b, 14a. Bu ülke Mapaerh idi. (Krş. YS, 210, 6596b, burada "erh" kelimesi "iki" yerine "çocuk" şeklinde yazılmıştır). Zayton'dan başlayarak yaklaşık 100.000 li uzunluğunda büyük bir ülkeydi. Bu yer adının Çince şeklinin Arapça olan Malabar'dan transkribe edildiği görülmektedir. Profesör Paul Wheatley bana söylediğine göre, bu Coromandel'in bir bölümünü ya da tamamını kapsamaktadır.

237 Kiang 1937, birçok yerde. Seyahat etmeyi tehlikeli ruhsal teşebbüsler olarak sunan ve eski Çin edebiyatında (belki de sadece söylencelerden bir kesit sunulmaktadır) sıklıkla görülen bu sürükleyici kitaplar seyyahların dikkatli olup nelerden sakınmaları gerektiği üzerine tasarlanmıştı. Bir yolculuk rehberi örneği olan "Shan hai ching"e göre seyyahların sapa yerlerde canavarlarla karşılaşmaları mümkündü.

mümkündü. Fakat insanlar her dönemde, hatta çağımızda bile, eğer uzak diyarlarla alâkalı ise acayip hurafelere inanmaya mütemayildirler. Hülasa muhayyel hediyeler mefhumu IX. yüzyılda garip karşılanmıyordu. Kitaplar kadim ve fitrî geleneklere açıkça yeni bir zevk sunuyor, bununla beraber T'ang çağının ilk yarısında vuku bulan olaylarda işlenmemiş öğeler bulunuyordu zira Çin'de görülebilen muhtelif egzotik mallar olağandışı idi. Cismanî ve ruhanî egzotizm VII. ve VIII. asırların zevkleri içinde tekâmül etti. Ecnebler ile tecessüs uyandıran tuzaklarına sıklıkla rastlamak mümkündü ve onların yarattığı moda her yerde hâkim olmuştu. Bu şakrak ve coşkun çağda, kimi zaman gerek duyulduğunda, Göğün Oğlu müsrif ve safdil halka ibret olsun diye garip ve hoyrat mallar satılmasını ve dahi haraç malları arasına tuhaf ürünler sokulmasını yasakladı. Bunun şayan-ı dikkat ve gösterişten uzak bir numunesi hanedan müessisi tarafından, devr-i saltanatının ilk yıllarında çıkarılan bir fermanla tebarüz eder²³⁸. Şunu da belirtmek gerekir ki, söz konusu buyruğu çıkartmaktaki asıl amaç daha önce saltanat süren Sui Hanedanı'nın tedbirsizliğini düzeltmekti. Ferman şöyle idi: "...cücüler, kısa bacaklı küçük atlar, pigme sığırlar, garip mahlûklar, tuhaf kuşlar ve bu türden faydasız şeylerin arzı her hâlükârda tamamen kesilecek ve son verilecektir. Dört bir yana duyurulup ilan edile! Herkes işitip idrak ede!". Bu kararname uzun zaman etkili olamadı fakat taht sahibi tarafından benzeri yasaklamalar müteaddit defalar çıkartıldı²³⁹. Söz konusu ferman beş renkli Java muhabbet kuşu ya da kar beyazı Mançurya avcı doğanı gibi nadirata yönelik değilse beyhude şeylerin aleyhine çıkartılmıştı.

Ancak VIII. yüzyılın ikinci yarısındaki karışıklıklardan sonra tahribata uğramış memlekette denizaşırı ve uzak diyarlardan gelen ender şeylere daha az tesadüf edildi. Kanton IX. yüzyılda yağmalanıp ecnebi tacirlerin katledildiği Huang Ch'ao talanının ardından ise çok daha azaldı. Aynı yüzyılda ecnebi dinlere büyük zulüm uygulandı, Çinliler sadece ecnebi dinleri, ecnebi rahipleri, ecnebi zahitleri değil yabancı kitapları ve yabancı tanrıların suretlerini de dışlama eğilimi gösterdiler.

Zira beynelmilel bir devri, bir ithalat asrını, karmakarışık bir yüzyılı ve nihayet altın bir çağı müteakip, IX. yüzyılın başlarında inkıraza uğramak umulmadık bir şey değildi; ne var ki, dağların ve denizlerin ötesinden gelip çılgınca arzulanan Budist elyazmaları, tıp kitapları, mükellef sırmalı ipek kumaşlar, nadir bulunan şaraplar ve belki de sadece gezmek amacıyla Türkistan'dan gelen hokkabaz bir seyyah gibi muhteşem şeylere artık kolayca ulaşılamazken, antikitenin ihtişamlı hikâyeleri yeniden etkin bir canlılık kazanmış ve nostaljik imgelerin duygulara bağışlanması olanaksız hale gelmişti.

238 CTW, 1, 13b. Ayrıca bkz. TS, 1, 3634d, 29 Kasım 618.

239 Örneğin bir Chung Tsung tarafından; CTW, 16, 13a-13b. Bir diğeri Hsien Tsung tarafından; CTW, 59, 6b.

Yine IX. yüzyılda yazılan, uydurma ithal ürünler ile fantastik armağanlar hakkındaki T'ang hikâyelerinin büyük çoğunluğu hakiki mucizelere dönüşüp ötesine geçti²⁴⁰. Hâl böyle olunca, egzotik mamûlat modası yerini edebiyattaki egzotik mübalağa akımına bıraktı. Asrî bir tenkitçinin de belirttiği gibi:

"Cismanî âlemde artık yokuz. Bir kandil ateşi kadar zayıf ışık saçan ruhumuz masallar ülkesinde. Tabiat 'bir sanat eserinin eşsiz iç doğasına' dönüşmüş. Âlem dipsiz bir okyanusun karanlıklarına gömülüp burada 'hoş kokan bir hayâl' olarak kalmış"²⁴¹.

Efsanevî İmparator Hsüan Tsung'un saltanatını anlatan hikâyelerin çoğu onu kozmopolit bir çağın en ihtişamlı hükümdarı, egzotik şeylerin erbabı ve ölüm döşeginde dahi romantik olan her şeyin sembolü olarak tasvir eder²⁴². Onun zamanında Kuça udlarının sesini işitmek mümkündü! Bir asır sonrasında ise bunlar sadece hayal olmuştu.

Bu nevi hatıralardan birkaç örneği buraya alalım:

Hikâyede anlatıldığına göre; bir Çin imparatoruna vassalları tarafından "memleketin diğer hazineleriyle" birlikte iki beyaz yüzük gönderilmişti²⁴³. Dünyanın zirvesindeki dağlarda bulunup ölümsüzlük hayalleriyle ilişkilendirilen müphem ve eski figürlerle tezyin edilmiş bu yüzükler "Batı Hükümdarının Annesi"ne aitti. Bunlar halk edebiyatında meşhur daha başka efsunlu yüzükleri anımsatmaktadır. Yüzüklere sahip olmakla çevrelerindeki tüm devletleri muhkem biçimde kendilerine tâbi kılacaklarını umut etmişlerdi²⁴⁴.

Yine Tongking'den bir parça altın sarısı gergedan boynuzu gelmişti. Bir mabette altınla kaplanan bu boynuzu getiren sefir onun soğuk havayı giderme gücüne sahip olduğunu söylemişti ki, bu boynuz gerçekten tüm

240 Ogawa Shōichi, 1957, 112-114, T'ang alacakaranlığının karakteristik şiirsel motiflerini sınır çatışmaları, iç savaş ve tarihî yadigârlar olarak tasnif etmiştir. Bizim sunduğumuz "fantastik armağanlar" son bölümün alt türüdür.

241 John C. H. Wu 1939, 165. İktibas ettiğimiz bu şiirsel paragraf T'ang döneminin son dönemlerine tekabül etmektedir; Li Shang-yin, Tu Mu, Wen T'ing-yün ve daha başkaları.

242 Bir uyanış olarak kabul edilen VII. asrın sonlarındaki Tai Tsung'un saltanatı IX. yüzyıl edebiyat yadigârlarında sadece kısmen zikredilmiştir.

243 *Tingkuo pao*.

244 Tai Tsung'un icra-yı saltanatı için bkz. YYTT, 1, 3-4. Bu hikâye fantastik ayrıntılara ve doğaüstü abartılara rağmen tarihî hadiselerle istinat etmektedir. "Su Tsung ch'ao pa pao" (TPKC, 404, 1a-3a'dan iktibas) hikâyesi Budist bir rahibeye kutsal bir keşiş tarafından verilen ve 760'lı yıllarda memlekete barış ve refah getiren mücevherlerle ilgili muhteşem izahat sunar. Bu durum dönemin imparatorunun "Mücevher Heveslisi" (Pao ying) adıyla anılmasına da vesile olmuştur. Aynı hikâyenin muhtasar biçimi YYTT'de de görülür. Yüzüklerle ilgili hikâyeyi de bu kaynaktan sundum. Bu mücevherler ya da hazineler gerçekten tasvir edildiği biçimde taht sahibine sunulmuştu. Bkz. CTS, 10, 3090c; Yeh Te-lu 1947, 101-103.

çevresine sıcak hava yaymıştı²⁴⁵. Benzer şekilde "iyi kehanetler çırası" tesmiye olunan yüz dal çıra da, söylendiğine göre, Kansu bölgesindeki eski bir devlet olan Batı Liang'dan gönderilmişti. Bunlar demir kadar sertti ve on gün boyunca ateş olmadan yanabilirdi fakat yüksek ısı yaydığından bunlara yaklaşmak mümkün değildi²⁴⁶.

Akik taşına çok benzeyen cilalı bir taştan kabaca işlenmiş bir parke de Kuşa'dan makam-ı şahaneye gönderilmiş bir armağandı. Talihi kendisine yar olan bir zât karalar ve denizler boyunca yaptığı seyahatler sırasında uykuya daldığı vakit gördüğü rüyalarla kutsanırdı; velev ki meçhul bir fani olsun. Hikâyede anlatılanlara bakılırsa sonradan görme devlet adamı Yang Kuo-chung'un yanına giden bu zât Hsüan Tsung'un kıymetli refikinin amcazadesi nezdinde hüsn-ü kabul gördüğü için oldukça talihliydi²⁴⁷.

Minerallerin en mükemmeli olan güzel yeşim taşının her daim rağbet görmesi ise şöyle bir hikâye ile vurgulanmıştı: Hsüan Tsung'un, saltanatının ortalarında, hazinesinde her ikisi de çok uzun zaman önce gönderilen güzel yeşim taşları ile tezyin edilmiş bir kemer ve bu taştan oyulmuş bir kupa bulunuyordu. Lakin kısa süre önce Batı'dan gönderilen hediyeler arasında efsanevî beş renkli yeşim taşından mamûl bir eserin bulunmamasına hayret etmişti. Hükümdar "Batı Güvenliği"nden sorumlu kumandanlarına, mesuliyetlerini yerine getirmeyen barbarları (kim oldukları belirtilmemiştir) azarlamalarını emretti. Bu ihmalkâr barbarlar belki de bitip tükenmeyen yeşim taşı ocaklarına sahip olan Hoten'in yerlileriydi ve söz konusu barbarlar mûsikîlerinin zarafeti ile kadınlarının letafetine rağmen Çinlilere benziyorlardı. Bunlardan her kimin yolu Ch'ang-an'a düşse rengârenk güzel malları da götürmeyi aksatıp ihmal etmiyorlardı. Ne yazık ki, kervanları karlı Pamirlerin hududundaki dar vadilerde yaşayıp sarık giyinen bitli Küçük Belur halkının saldırı ve yağmasına maruz kalmıştı²⁴⁸. Kara haber mukaddes saraya ulaştığında Göğün Oğlu hiddetlenerek Çinlilerden ve sayısız barbarlardan müteşekkil kırk bin kişilik bir ordu gönderip yağmacıların payitahtını kuşattı ve yeşim taşını geri aldı. Küçük Belur kralı hemen boyun eğip yağmaladığı malları mütevazı bir şekilde T'ang Hanedanı'na yıllık haraç olarak sunmanın yollarını aradı. Lakin bu kabul görmedi ve bedbaht Gilgit şehri talan edildi. Muzaffer Çin kumandanı kuşatmadan geriye kalan üç bin kılıç artığını da alarak memleketinin yoluna düştü. Barbar bir kâhin tarafından tefhim edilen ölüm kehaneti onun peşini bırakmamıştı. Filhakika bekâr bir Çinli ile mücerret bir barbar arkadaşı hariç tüm ordu büyük bir fırtına sonucu kırılmıştı. Talihsiz

245 KYTPIS (TTTS, 3, 42b-43a). Ayrıca gergedan boynuzundan mamûl muhteşem şeyler için bkz. Laufer 1913, 315-370.

246 KYTPIS, 45a.

247 KYTPIS, 41b-42a.

248 Çince bu memlekete "Küçük Po-lü" denilmektedir. Ülkenin hükümdarı Gilgit'te ikâmet ederdi. Bkz. Chang Hsiang-lang 1930, 5, 160.

Hsüan Tsung nihayet bu hazineden mahrum kalmış ve ordusundan geri kalanları aramak için bir bölük göndermişti. Bedenleri çıplak bir ordu, donmuş tutsaklar ve buzdan askerlerle karşılaşan bu zümre onların hemen eriyip ve bir daha zinhar görünmediklerine şahit oldu²⁴⁹.

Bahse konu efsunlu yıllarda hiçbir şey imkânsız değildi. Bu, VIII. asrın şaşaalı âleminde arz-ı endam eyleyen egzotik düş gücüne sahip müelliflerin muhayyilelerinde yeniden yaratmayı denedikleri bir ölüm biçimiydi.

Muhayyelat usûlünün en mühim numunelerinden biri de IX. yüzyılın ahirine yakın telif edilen bir kitaptı. Bu eser, her türlü düş gücünün kullanıldığı pek çok şayan-ı dikkat T'ang kitabının hilafına neredeyse tamamen egzotik harikalar konusuna hasredilmişti. "Tu-yang'dan Muhtelif Derlemeler"²⁵⁰ isimli kitap 876 yılında âlim Su O tarafından yazılmıştı²⁵¹. Burada nadirattan bazı şeyler tasvir edilmiştir:

"Parlayan efsunlu fasulyeler"²⁵² bir ülke olduğu ifade edilen "Güneş Ormanı"ndan gönderilmişti; "Güneşin Kaynağı" olarak yorumlanan bu yerin "Japonya" olduğunu söylenmek mümkündür²⁵³. Kuzeydoğunun uzak denizleri üstünde bulunan bu ülkenin en çok dikkat çeken hususu günümüzdeki X-Ray cihazları gibi insanın iç organlarını gösterip muazzam ışık saçan değerli taşlara sahip olmasıydı ki bu sayede tabipler onları daha hızlı muayene ve tedavi edebiliyorlardı. Koyu pembe rengindeki fasulyeleri ise birkaç fit öteye ışık saçarlardı²⁵⁴. Eğir kökü yaprakları ile pişirildiğinde kaz yumurtası büyüklüğüne ulaşırdı. İmparator bizatihi

249 YYTT, 14, 109-110.

250 *Tu-yang tsa pien*.

251 Bkz. Su O'nun kendi önsözü, CTW, 813, 27a-27b. Müellif kendini "Shih i chi" ve "Tung ming chi" gibi kadim muhteşem kitapların genç hayranı olarak betimlemişti. O, çok zorlu çalışmalardan sonra imana gelmişti; "cennette ve dünyada var olmayan hiçbir şey yok". Bu kitap TTTS, 2'de mahfuzdur ve kısaca tetkik edilmiştir, bkz. Edwards 1937, 83-85. Dr. Edwards bu kitabın uyandırdığı etkiyle ilgili olarak Alexander Wylie, 1867, 14'ten iktibas yapmıştır: "Shu i chi'nin telif usûlünden sonra pek çok beyanat sahte görünmeye başladı". Fevkalâde yetersiz bir ifade! Bununla birlikte, Po Shou-i (Po 1937) T'ang ve Sung dönemlerinde aromatiklerin ehemmiyeti ile ilgili çalışmasında, bu muhteşem kitaptan iktibaslar yapmıştır velev ki tarihî değerleri olsun. Bereket versin ki Su O'nun hikâyeleri yaygınlık kazanmıştır ve son asırlara kadar fantezi yazarları tarafından kullanılmaktadır. XIV. yüzyılda "Shan chü hsin hua" için Yang Yü tarafından kullanıldığı gibi. Bkz. Franke 1955, 306.

252 *Ling kuang tou*. Edwards'ın bu paragrafının tamamında İngilizce bir versiyonu bulunmaktadır. Edwards 1937, 1, 84-85.

253 "Jih-lin" belki de "Jih-pen"den tashih edilmiştir. Su O tarafından iktibas edilen ülkenin adı ve muhteşem taş Jen-Fang'ın V. yüzyıla ait kitabından alınmıştır. SIC, b. 12b.

254 Çin'de değil fakat yabancı memleketlerde X-Ray taşının M.Ö. III. yüzyıldan beri bilindiği söylenmektedir ve ilk imparator tarafından bu taşta "Kemikleri Yansıtan Hazine" adı verilmiştir. YYTT, 10, 73. Fasulyelerin yerli adı *k'iet-tā boncuklar.

muhteşem fasulyelerden birinin tadına baktığında beklediğinin de ötesinde lezzetli buldu. Üstelik bunlar imparatorun birkaç gün boyunca açlık ve susuzluk hissine kapılmamasına sebebiyet vermişti.

Başka bir şahane ürün de süsleme amacıyla yapılara ve insan suretlerine yerleştirilen kristallerdi; bunlar ıslandığında genişleyip, kuruduğu vakit büzülen "su ipekböceği"²⁵⁵ ipeğinden mamûl sırmalı örtülerin gönderildiği gizemli güney denizlerindeki bir memleketten gelmişti. Bu diyardan gönderilen yiyecek vücudu rüzgâra binecek kadar hafifleten bir nevi rayihalı buğday idi ve kimi mor pirinç tanecikleri gençlik kudretini yeniden başışlayıp insan ömrünü uzatırdı.

Suların ruhu olup minyatürlerde kristalize edilen ejderler de rağbet gören diğer armağanlardı. Mesela "ejder boynuzu firkete"²⁵⁶ ile "suda batmayan boncuk" bu cümledendi²⁵⁷. Muhteşem bir firkete "parlayan efsunlu fasulyeler" ile birlikte armağan edilmişti. Bu firkete yeşim taşına benzeyen kara erik rengine bir taştan yapılmış ve insanüstü bir ustalıklarla ejder biçiminde oyulmuştu. İmparator Tai Tsung bunu gözdesi olan güzel Tuku Hatun'a hediye etmişti²⁵⁸. Bir gün imparator ve gözdesi ejder başlıklı kayıkla gölde dolaşırlarken firketenin üzerinde mor bir bulut teşekkül etti. Hükümdar firketeyi avucuna alıp üzerine su serpti ve oluşan buharan iki ejder çıktı, göğe yükselerek doğu yönünde gözden kayboldular. "Suda batmayan boncuk" siyah, delikli ve garip yüzeyi pul pul idi. Bunu taşıyan kimse suyun üzerinden salimen geçebilirdi. İmparator iyi bir yüzücünün koluna beş renkli bir ip bağlayarak (ejderlerin zehrinden endişe ettiği için) bunu tecrübe etti. Bu adam dalgaların üzerinde yürüyüp suyun derinliklerine daldı ve ıslanmadan suyun yüzeyine çıktı. Bilahare saray kadınları bir havuzda bu boncuk ile oynarlarken zikredilen boncuk kara bir ejdere dönüştü.

Alelâcayip kuşlar ile içi doldurulmuş kuşlar da arzu edilen haraçlardı. Tüneyen, ötücü siyah bir kuş olan "ateş çıkaran serçe"²⁵⁹ bu mealdendi ve Shun Tsung'un cülusunun nişanesi olarak gönderilmişti. Bahse konu kuşun ateşe karşı bağışıklığı vardı. Hülâsa Çin kültüründeki "feng-huang" Batı'da yanlış olarak Zümrüd-ü Anka tesmiye edildiği. Buna karşın söz konusu kuş gerçek bir Zümrüd-ü Anka idi. Hindistan'da "samandal" adıyla anılırdı (Arapların "vak vak" dedikleri anlaşılmaktadır) ve derisi yanmazdı²⁶⁰. Bu olağanüstü şey hükümdarın yatak odasında bulunan kristal bir

255 Bu yaratıklar ve ürünler tekstille ilgili olan XII. bölümde tartışılacaktır.

256 *Lung chüeh ch'ai*.

257 Bkz. CTS, 52, 3281d.

258 *Lü shui chu*.

259 *Ch'üeh huo ch'üeh*.

260 Laufer 1915, 320-321. Quennell 1928, 148, "vak vak" ile ilgili "samandal"ı şöyle tasvir eder: "Yeşil bir papağana benzeyen, tüyleri kırmızı, beyaz, yeşil ve mavi benekli". Fakat bizim Çin ateş kuşlarımız siyahtı.

kafese konmuştu. Mumları yakmak için nafile teşebbüsleri oradaki hizmetçileri neşelendirirdi. Başka bir memleketten ise iki rakkase gönderilmişti, bunların adları tamamen hayal mahsulü yaratıklar olan "Işık Saçan Zümrüd-ü Anka" ile "Uçan Simurg"²⁶¹ idi. Başlarındaki altın taşlar isimlerini aldıkları fantastik kuşların imgeleri ya da timsalleriyle bezenmişti. Bunlar liçi, altın tozu ve "ejder beyni" kâfur ile beslenirlerdi.

Türü kendine özgü ve sıradışı birtakım ısıtma aygıtları mevcuttu. "Her daim sıcak olan kazan"²⁶² ile ateş olmadan yemek pişirilirdi. Bu kullanışlı eşya bin yıl önce Han Hanedanı tarihlerinde anlatılan fantastik hikâyelerde isimleri zikredilen memleketlerde hüküm süren efsanevi bir krallığın gönderdiği haraçtı. Bu şey kazanı ısıtmak için kullanılan köze benzeyen kırmızı "sıcak yeşim taşı" ile ilgiliydi.

Bununla birlikte soğuk kaynaklar da aynı derecede mükemmel ve kullanışlıydı. "Çok katı buzlar"²⁶³ binlerce yıllık buzulların bulunduğu büyük bir dağdan getirilebilirdi. En sıcak güneş ışınlarıyla bile erimezdi. Çam ağacı şeklinde görülebilen yarı saydam "çam rüzgâr taşı" soğuk rüzgârların şekillendirmesiyle oluşmuştu. Hükümdar yaz aylarında bunu kendisine yakın tutardı.

Daha az rağbet gören, fakat hâlâ merak uyandıran, başka bir şey de "günüşiğini değiştiren bitki" idi²⁶⁴. Muz ağacına benzer ve daima karanlık bir bölgenin etrafını sarardı. Bunun esrarengiz fazileti imparatorun hoşuna gitmezdi.

Bu literatürün içindeki olağanüstü şeylerin bazıları kolayca hakikate dönüşebilir ya da en azından gerçeği yansıtabilirdi. Pek çok armağan gibi Kore'deki Silla Krallığı tarafından Tang İmparatoru Tai Tsung'a gönderilen "beş renkli halı"²⁶⁵ da böyle bir hediye idi. Fevkalâde tezyin edilmiş bu halıda rakkase, mûsikîşinas, dağ ve ırmak figürleri görülüyordu. Bunların arasında kanat çırpıp uçtuğu görülen her nevi kuş ve haşerata bakıldığı vakit odanın içini hafif bir esinti kaplardı.

Hindiçin'in öd ağacından oyulup kıymetli taşlarla tezyin edilen, yaklaşık on fit uzunluğunda "sayısız Buda heykelinin bulunduğu bir dağ" mevcuttu²⁶⁶. Bunları da Sillalılar göndermişti. Tüm Buda heykellerinin bulunduğu bu dağın üzerine binalar yapılmıştı ve doğal yeşil alanlar var-

261 "Ch'ing Feng" ve "Fei lan". İran'ın "Simurg"u Çin'in hayal mahsulü "Luan"ını karşıladığından büyük bir şaşkınlık yaratmamış olmalıdır. Çin'in "Feng"i ile Batı'nın "Phoneix"inin daha basmakalıp muadelesine nazaran "Luan" Argus sülününün zenginleştirilmiş bir tasavvuruydu.

262 *Ch'ang jan ting*.

263 *Ch'ang chien ping*.

264 *Pien chou ts'ao*.

265 *Wu ts'ai ch'ü-shu*. "Beş renkli" sıfatı "tüm renkler" veya "gökkuşağı renkleri" anlamına gelmektedir.

266 *Wan fos han*.

dı ayrıca incilerin ve değerli taşların tamamı fevkalâde ince ayrıntılarla işlenmişti. Mütediyyin bir Budist olan imparator bir tapınağa bu kozmik sembollerini yerleştirmiş ve zemine de "beş renkli halıyı" serdirmişti. Bu muhteşem objeler bütün yönleriyle tasavvur edilemeyebilir²⁶⁷.

Ayrıca "Chu-lai kuşu"nun²⁶⁸ da bazı suretlerde zuhur etmiş olması ihtimal dâhilinde idi. İmparator Te Tsung sıklıkla hayvanları ve göz kamaştıran kuşları eğitmesine rağmen umumiyetle Budist öğretinin müsaade ettiği yaratıklarla ilgilenirdi. Lakin 781 yılında güney memleketlerinin birinden gönderilen güzel Chu-lai kuşundan vazgeçememişti. Gagası kırmızı, eflatun-mavi kuyruğu ise gövdesinden uzundu. Çok zeki-ydi ve insanların verdiği emirleri anlardı. Sesi gür ve keskindi. Anlaşıldığı kadarıyla tropikal bir saksağan²⁶⁹ olan bu zarif kuş saray halkı tarafından çok sevilir ve en kıymetli nefis yiyeceklerle beslenirdi. Geceleri altın bir kafeste geçirir, gündüzleri sarayın avlusunda uçardı ve "ne arsız atmaca ne de azametli doğan yanına yaklaşmaya cesaret edemezdi". Ne yazık ki, bir gün bir kartal tarafından yakalanıp canından olmuşu. Saray halkı içten içe yasa büründü ve mahir bir hattat olan bir saray erbabı "Prajñāpāramitā-hrdaya-sūtra"²⁷⁰ onun altın ruhunu altın işlemeli bir kâğıda tersim etti²⁷¹.

Güney denizlerinin bilinmeyen bir diyarından "karakaşlı bakire" isimli on dört yaşında bir kız gönderilmişti, "Lotus Sutra"nın yedi küçük parşömenini marifetle süsleyip ayak uzunluğundaki bir parça sanatkâr taffası üzerine mükemmel surette karakterleri işlemesi onun dikkate şayan hünnerleri arasındaydı.

Yapılan bu olağanüstü tasvirler "Su O'nun" kitabında tertip ve tanzim edilen muhteşem şeylerden sadece bir örnekti. Görüldüğü üzere bazıları Japonya ve Silla gibi gerçek ülkelere, bir kısmı uzun zamandan beri isimleri zikredilmemiş kadim milletlere ve kimisi de tamamen hayali diyarlara atfedilmişti. Mamafih T'ang dönemine ait muteber kaynaklardaki haraç kayıtlarını gözden geçirirsek, "gerçek ülkeler" de dâhil bu hediyelerin hiçbirinden söz edilmediğine şahit oluruz. Su O'nun hikâyeleriyle örtülü olup VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile IX. yüzyılın başlarını kapsayan bu dönemde, müellif kendi devrinden bir asır öncesini, T'ang ihtişamının ikindi

267 Bu anlaşılması güç eserlerin türleri T'ang ve Sung dönemlerinde gerçekten rağbet görüyordu.

268 *Chu-lai niao*.

269 Hindiçin'in yeşil saksağanı kırmızı gagaya, yeşil tüylere, yeşil-mavi kuyruğa ve beyaz perçeme sahipti. Daha başka saksağan türleri dahi vardı. Zeki tavırlı, nahoş sesli ve rengârenk haliyle bu kuşu akla getirirdi.

270 *To hsin ching*.

271 Bu kuşa sahip olmak, bir savaş beyi iken İmparator Shun Tsung tarafından payitahttan Mançurya'ya sürülen Chu Tz'u'nun kudretinin arttığının alâmetiydi. Chu Tz'u kendini imparator ilan etmişti. Söz konusu alâmet ise kuşun Çince söylediği sözlere dayanıyordu: "Chu emreder". Ayrıca bu sesler gerçek bir hediye gibiydi.

vakti ile gün batımını uzaktan inceler. Fakat Su O zamanındaki duygusuz ve nahoş günlere henüz gelinmemiştir. Esasen Su O'nun betimlediğini iddia ettiği yıllar boyunca Uygur atları, P'o-hai rakkaseleri, Burma mûsikîşinasları, Champa gergedanları ve inkıraza uğramış Pers İmparatorluğu bakiyelerinin incileri ile kehribarları görülmekteydi. Su O, sadece bu alacakaranlık yıllardaki mevcut ithal ürünlere ait kayıtların eksik yönlerini efsunlu ve hazzedilen şeylerle ikmal etmişti. Hülâsa onun kitabı alım satımın yapıldığı periler ülkeleriyle siyaset âleminin arkaik ihtişamına hasredilmişti. Antik egzotizmin tılsımı, müphem mücevherler ve unutulmuş meraklarla süslenmişti. İhtişamın azaldığı VIII. yüzyılın ahirinde gelen sefirlerin anlattığı hayal ile harmanlanmış bu türden hikâyelerin bir kısmı uydurmadır, bununla birlikte bahse konu kayıtlar haris bir değirmencinin öğüteceği zahire değil hassas bir şairin istifade edeceği şeylerdir²⁷².

272 XIV. yüzyılda Yang Yü'nün yaptığı gibi. Franke 1955, 306.

II EŞREF-İ MAHLÛKAT

Altını, gümüşü, değerli taşları, incileri, ince keteni,
İpeği, mor ve kırmızı kumaşları, her çeşit kokulu ağacı,
Fildişinden yapılmış her çeşit eşyayı, en pahalı ağaçlardan
Tunç, demir ve mermerden yapılmış her çeşit malı, tarçın ve
Kakule, buhur, güzel kokulu yağ, günnük, şarap, zeytinyağı,
İnce un ve buğdayı, sığırları, koyunları, atları, arabaları ve
Köleleri, insanların canını...

Vahiy 18: 11

1- SAVAŞ TUTSAKLARI

Orta Çağ'da Çin'e dışarıdan getirilen mallar arasında âdemoğulları da dikkat çekerdi. Bilinen ve bilinmeyen ecnebi memleketlerden alınan çok sayıdaki erkek, kadın ve çocukların bir kısmı henüz analarının karnındayken getirilmiş fakat gel gör ki kötü kaderleri yüzünden T'ang gök kubbesi altındaki saltanat erbabının kaprisleriyle taksim edilmişlerdi.

Kalabalık gasıp Çinlilerin yedi iklim dört bucaktaki barbar ordalarını temizledikleri VII. yüzyıl boyunca çok sayıda erkek zorla köle yapıp savaş tutsağı olarak Çin'e gönderildi. Bunlar arasında en büyük zümreyi Türkler teşkil ediyordu zira Moğolistan bozkırları ile Doğu Türkistan çöllerinden binlerce esir alınmıştı. Ayrıca Mançurya ve Kore halkları da Çinlilerin eline düşmüş ve Göğün Oğlu ile dalkavukları için zahmetli işlerde çalıştırılmaya gönderilmişlerdi. Hatta sivil halkı da aynı mukadderat bekliyordu. Çin'in 645 yılında Koguryo'ya karşı düzenlediği sefer sırasında Liao-tung şehrinde meskûn on dört bin kişi imparatorluk ordu-

sunu mukavemet gösterdiği için tevkif edildi. Bunlar köleliğe mahkûm edilmişlerdi fakat daha sonra Tai Tsung'un ihsanı ile avf-ı şahaneye mazhar oldular¹. Ancak bahtı kendisine yar olmayan binlerce kişi payitahta gönderilip kazanılan zaferin bir nişanesi olarak ahaliye teşhir edildi ve muzaffer komutan tarafından Büyük Mabet (T'ai Miao)'te Göğün Oğlu ile kutsal ecdadına sunuldu.

Bu gibi durumlarda cihangir, kibirli göçebelere mahsus kıyafetler giyer, payitahtın doğu kapısının dışında ordusunu tam teçhizat hazırlar ve görkemli saray muhafızlarını içtima ederdi. Teşrifatçının işaretleriyle birlikte tören alayı başlardı. Önde iki atlı birlik gider; flüt, mey, klarnet², davul ve çanlar çalınır ve bir koro bu gibi büyük hadiseler için hususî bestelenmiş dört zafer şarkısını söylerdi. "İmparatorluk Zafer Kutlamaları"³ adı verilen zafer şarkısı şöyle devam ederdi:

Dört deniz haşmetmeaplarının rüzgânıyla kaplandı
Bin yıl boyunca onun faziletiyle temizlendi
Barbar kıyafetlerini yeniden giymeye gerek kalmadı⁴
Bugün elde ettiğimiz fazileti ilan ediyoruz!

Bu kompozisyona uygun en az bir koreografi düzenlenirdi: Açılış töreni zafer şarkısının icrası ve "savaş" dansıyla başlardı; 632 yılında gümüş zırhlı 128 genç Tai Tsung'un zaferini kutlamıştı⁵. Bando ve koro-yu tüm ahalinin büyük hayranlıkla izlediği bahtiyar askerler takip eder ve onların arkasından da canlı ganimetler kafilesi yani tutsaklar gelirdi. Bunlar şehirden saraya doğru Büyük Mabet kapısına ulaşınca kadar ilerler ve burada mûsikîşinaslar susar; tapınağın dışında toplanan kalabalık ise hükümdarın müteveffa imparatorların ruhlarına şükranlarını arz edip adaklarını sunarak kutsal töreni bitirmesini beklerdi. Daha sonra bando tekrar vurmaya başlar ve cihangir komutan ile adamları Göğün Oğlu'nun onları beklediği bir şahtanın önüne ilerlerdi. Onlar burada resmen kabul edilir ve yeniden zafer şarkıları söylenirdi. Nihayet başlarına üşüşülen bedbaht esirler derdest edilerek isyan ve inat numuneleri olarak ifşa edilir ve barbar âdâb-ı muaşeretine uygun şekilde mukadderatın onlar için ne şekilde tecelli edeceğini öğrenirlerdi⁶. Akabinde bu zavalılar, paye sahibi devlet ricali ile liyakat derecelerine göre ödüllendirilen

1 CTS, 199a, 3615d. T'ang öncesi dönemde sivil halkın toplu halde esir edilmesi hakkında bkz. Wang Yi-t'ung 1953, 303.

2 Kamış Kavalı: *Hsiao*, Flüt: *Ti*, Mey: *Pi-li*, Klarnet: *Chia*.

3 *Ho ch'ao huan*.

4 Bunlar botlar ve "barbarların" modasına uygun pantolonlardan müteşekkil savaş kıyafetleri idi. Krş. Waley 1923, 117-118. "Tatar" kıyafetleri normal savaş giysileri idi.

5 Fitzgerald 1933, 153-154.

6 THY, 33, 617-610'da bu merasim çok ayrıntılı bir biçimde tasvir edilmiştir.

orduya sadık yüksek dereceli memurlara verilir ve düzenlenecek büyük şölenle insanları eğlendirmeleri umulurdu⁷.

Büyük fatih Tai Tsung'un ölümünden sonra halefi Kao Tsung, Batı Türkleri Yabgusu Ashina [Aşina] Holu'nun ele geçirilmesi şerefine düzenlenen kutlamalarda yeni bir zafer merasimi başlattı. Bu asil tutsağı şehrin kuzey batısındaki "Şaşaalı Tümülüs"te⁸ medfun olan Tai Tsung'un ruhuna takdim etti. Bunu Büyük Mabet'teki mutat ayın izledi ve tâbi boyların başbuğları sarayın önünde toplandı⁹. Bu aşikâr yenilik belki de mağlup bir hükümdarı boğazlamak suretiyle, terk-i âlem eyleyen imparatorların ruhlarına kurban etmek esasına dayanan arkaik bir geleneğin muğlak ve gizli dirilişi idi. Bununla birlikte, bu hadise sonraki zamanlar için örnek teşkil etti¹⁰ lakin Ashina Holu'ya merhamet gösterilip canı bağışlandı.

Ecdadının türbesine asil bir tutsağı sunan bu dinsel güdü, eşyanın mutlak tabiatı mucibince ecnebi bir başbuğu Çin imparatoruna vassal kılan siyasî itikat ile tahkim edilmişti. O, imparatora karşı girdiği savaşta adeta meşru metbuuna karşı yapılan isyanı yönetmiş ve ölüm ile cezalandırılmayı hak etmişti. Çin hizmetindeki Koreli General Kao Hsien-chih tarafından 750 yılında tutsak edilen Taşkent hükümdarının¹¹ suçu ve yazgısı da böyleydi¹². Fakat Çinli generaller tarafından ele geçirilen mühim şahsiyetlerin pek çoğu bu tarz kederlere gark olmadı. Büyük General Su Ting-fang tarafından 660 yılında ele geçirilerek Doğu payitahtına getirilen Batı Türkleri Başbuğu Tümen'in durumu daha karakteristik bir örnektir zira payitahtta Çinli kumandanın bizzat kendisi onun sadece esaret hayatı yaşamasını savunmuştu¹³. Hakikaten 649 yılında payitahtta getirilen Kuça hükümdarı gibi pek çok asil tutsağa bazen hususî hürmet gösterilirdi. Bu sonuncusu ölmüş imparatorların ruhlarına adandıktan sonra serbest bıraktı ve "Sol Kol Muharip Muhafızlarının Büyük Kumandanı" unvanıyla taltif edildi¹⁴.

Müphem olmakla birlikte bazı asil tutsakların öldükten sonra dahi taltif edildikleri görülmüştü zira bu müphemlik bir hükümdarın mazide sahip olduğu ünlü bir savaş atının şanı ile mukayese edildiğinde belirgin hale gelebilirdi. Örneğin Hindistan'a gönderilen muhteris ve gayretkeş hükümet temsilcisi Wang Hsüan-ts'e, T'ang Hanedanı'nın izzetini zedeleyen pek çok Tibetli ile Nepalliden, muhteşem Magadha şehrini yağma-

7 THY, 14, 321'de belirtildiğine göre 669 yılında Koryô'dan gelen mahkûmların sunulmasından sonra Li Chi ve ona tâbi olanlar için bir şölen düzenlenmişti.

8 *Chao ling*.

9 THY, 14, 320-321.

10 666 yılında tümülüse sunulan Koreli tutsaklar gibi. THY, 14, 321.

11 *Shih kuo*.

12 TS, 135, 3980b.

13 THY, 14, 321.

14 THY, 14, 320. Diğer iki seçkin tutsak da Türk idi. Bkz. THY, 14, 320 (650 yılı için) ve THY, 321 (681 için).

layıp, kadın-erkek iki bin kişiyi tutsak edip bununla birlikte sayısız at ve sığır ele geçirmek suretiyle intikam almıştı. Tutsaklar arasında "cebren ele geçirilip" 648 yılında Çin'e gönderilen Magadha hükümdarı da vardı. İki yıl sonra Tai Tsung'un ölümü üzerine sefiri Wang Hsüan-ts'e son imparatorun "Şaşaalı Tümülsü" yapılmadan önce taşa oyulmuş âsi Hintli figürünün bulunduğu bir abide dikmişti¹⁵. Böylece imparator bir yadigâr ve sembolden ibaret olan son şöhretine de kavuşmuştu.

Mamafih sıradan mahkûmların sadece öldürülmeleri ya da köleleştirilmeleri beklenebilirdi¹⁶. Po Chü'i'nin 809 yılında yazdığı "Tutsak" adlı şiirinde tam da bu şekilde bir hikâye anlatılır. Arthur Waley'in tercümesiyle:

Zincire vurulmuş Tatarlar!
Zincire vurulmuş Tatarlar,
Kulakları delik, yüzleri yara bere içerisinde Çin diyarına getirilmiş
Göğün Oğlu onlara merhamet ederek canlarını bağışlamış
Onları güneydoğunun uzak yerlerine, Wu ve Yüeh topraklarına gönderiyor
Sarı paltolu zarif bir memur adlarını ve sanlarını kaydediyor¹⁷.

Savaş tutsaklarının bir kısmı yüksek rütbeli sivil ve askerî devlet memurlarına köle olarak dağıtılmıştı fakat çoğu "devletin kölesi" yapılmış ve devlet ricali tarafından lazım gelen işlerde çalıştırılmak üzere atanmıştı¹⁸. Belirli koşullar altında, örneğin bir iç savaş sırasında Çin'e getirilen tutsaklar, özel bir yasayla genel af çıkarılması sonucu serbest bırakılmışlardı. Elde ettikleri hürriyet onların nitelikleriyle de ilgiliydi: Sadece Tang döneminde değil daha 545 yılı gibi erken bir tarihte elleri kelepçeli pek çok savaş tutsağı adil bir biçimde memleketin dul kadınlarına taksim edilmişti¹⁹. Böyle bir talih safdil barbarlar tarafından tahayyül dahi edilemezdi.

İster umumî ister hususî köle olsun bedbaht tutsakların etnik kökenleri mesleklerini tayin ediyordu. Moğolistan ve Türkistan'ın göçebeleri çoğunlukla at çobanı, seyyis ve asilzâdelerin at arabalarına uşak yapılırdı. Zekâ ve eğitim devlet kölesi olmak için önemliydi: Kim bilir dokuma ya da seramikle ilgili mühim bir sınaî mevkii ya da daha üstünü, belki de imparatorluk sarayında²⁰ bir muhafız,²¹ bir mütercim veya bir rakkas gibi

15 CTS, 198, 3613d; YYTT, 7, 57.

16 Wang Yi-t'ung 1953, 301.

17 Waley 1941, 174. Burada bu güzel şiirin çok daha fazlası mevcut.

18 Wang Yi-t'ung 1953, 302.

19 WS, 12, 1932d.

20 Medley 1955, 267-268. Medley'in müşahedesine göre, "VIII. ve IX. yüzyıllara gelindiğinde imparatorluk hizmetindeki kölelerin sayısı azalmış ve pek çoğu yüksek fiyatlar karşılığında pazarlarda satılmıştı. Saray kölelerine sadece nitelikleri ve duruşları yüzünden değil saygınlıkları ve saray dedikoduları ile skandallara şahit oldukları için de hassaten itibar edilirdi".

21 Tai Tsung ve Hsüan Tsung'un özel muhafızları içerisinde savaşlarda tutsak edilmiş kimseler de bulunurdu. Pulleyblank 1955, 142.

mutemet bir vazife. En kötüsü ise Po Chü-i tarafından betimlenen Türkler ile 851 yılında Kanton bölgesine yollanan Tibetliler ve Uygurların başına geldiği gibi zincire vurulmuş bir tutsağın bir iş ile meşgul olmak üzere, sıtmaya sebep olan mikroplu havası, yerli kafatası avcıları ve timsahlarıyla meşhur güney hudutlarına doğru son yolculuğuna gönderilmesi²². Casusluk faaliyetlerine karşı divanelik derecesinde vesveseli olan IX. yüzyıl devlet erkânı, yerlilerin yaşadıkları topraklar ile kuzeyin dağlık bölgelerinde bulunan pisliğe gömülmüş ileri karakolları, tutsakları istihdam etmek için en uygun yerler addederlerdi. Çin geleneklerine ve Çinlilere yüksek sadakatle bağlı olanlar hürriyetlerine VII. yüzyılda daha kolay kavuşurlardı. Bununla birlikte, en iyi ihtimalle bir ecnebi köle, yüce bir efendi veya hükümete bağlı ise, kabiliyeti ya da çevirdiği dalaverelerle nüfuz kazanıp zengin olabilirdi. Gerçekten de bazı hanelere bağlı köleler askerî yetenekleri ile sarayın önemli şahsiyetleri arasına girmişlerdi. Koreli bir âsinin oğlu olan Wang Mao-chung böyle biriydi, baş döndürücü mevkilere yükselmiş ve sadece aşırı ihtirasından dolayı yer ile yeksan olmuştu²³.

Fakat savaş tutsakları soylu bir aileye ya da saygıdeğer kimselere tahsis edilecek kadar talihli değiller ise genellikle gayr-ı şahsî kurumlara köle olurlardı. Bu aynı zamanda umumî mükellefiyet kaideleri altında vatana ihanetten mahkûm edilmiş kimselerin ailelerinin de alını yazısıydı. Bir ihtimal avf-ı şahane ya da genel bir af ile azat edilinceye kadar, Çin'i koruyan setlere taş yığmaya ya da tarıma elverişli arazilerin etrafına set çekmeye icbar edildiklerinden dolayı tutsaklar ile vatan hainlerinin mukadderatları nispeten birbirine benzerdi²⁴.

2- KÖLELER

Çinli köleler hazine ve ambarların sorumluluğunu üstlenir
Ecnebi köleler sığırlar ile koyunların bakımından sorumludur
Bacakları kuvvetli köleler ata bindiğim zaman eyerleyip üzengi takarlar
Güçlü köleler kudretleri ile toprağı sürerler
Yakışıklı köleler çalgı çalıp şarap sunarlar
İnce belli köleler bana şarkı söyleyip raks ederler
Cüceler yemek yediğim sedirde kandil tutarlar

Arthur Waley tarafından tercüme edilmiş Tun-huang elyazmalarının birinde geçen bu cümleler, mevki makam tutkusu ve zengin bir aile reisinin zevk-i sefasına kavuşmak için yanıp tutuşan genç bir damadın muhayyilesinde husule gelmiştir²⁵.

22 THY, 86, 1573. Balazs 1932, 10.

23 Pulleyblank 1955, 42, 46.

24 Balazs 1932, 2-3.

25 Waley 1960, 162.

Galip ihtimalle tacirler tarafından tedarik edilen hane kölelerinin çoğu hanımın oda hizmetinden tutun da av hayvanı bekçiliğine varıncaya kadar ev işlerinde kullanılıyorlardı²⁶. Geç T'ang döneminde yeni bir köle membaı ehemmiyet kazanmıştı: Suçlu durumuna düşüp umudunu yitiren borçlular ve mülk sahipleri, kendilerini ve çocuklarını mehil müddeti ve hatta kayd-ı hayat şartıyla toprak sahipleri ile alacaklılarına satarlardı²⁷. Lakin tipik T'ang köleleri, köle tacirlerinden parayla alınanlardı. Egzotik şeylere karşı daima ilgi duyan mutaassıp şair Yüan Chen uzun bir şiirinde bu insan tacirlerini betimlemiştir. Şair vesveseli yüreği kazanç arzusuyla yanan, dünya malına düşkün, menfaat elde edecekse ölü veya diri her şeyini satmaya hazır muhteris bir madrabazı teşhir eder:

Mat mavi denizde inci avlar
İncilerini biriktirip Ching ve Heng'e götürür
Şimalde Tangut atlarını satın alır
Garpta Tibet papağanlarını yakalar
Ateş Ülkesi'nden yıkanmış bezler
Shu Yurdu'ndan mükemmel dokunmuş duvar halıları
Yüeh'in tenleri pürüzsüz köle kızları
Hsi'nin kaşı gözü parlayan uşakları²⁸.

Akıllı köle tacirleri alım satım işlerini doğup büyüdüğü yerlerde yaparlardı. Kanunlar ile desteklenen kadim gelenekler bir Çinliyi satmayı tehlikeli kılmıştı. Eğer köle kaçırılmışsa suçlu tacir cürmünden ötürü idam cezasına çarptırılabilirdi. Bununla birlikte, bir hane reisi iktiza ettiği hatunlarından ya da çocuklarından birini satar ve reisin arzusu onların iradesi olurdu²⁹. Umumiyetle ecnebi köle ticareti yapmak daha güvenliydi mamafih vicdanî sorumluluk duymalarına da gerek yoktu zira onlar gerçekten dünyadaki en anlamlı şey olan eşref-i mahlûkattan sayılmazlardı³⁰. Bundan dolayı yürürlükteki yasalardan muaf tutulma-

26 Balazs 1932, 11'de Roma'daki kölelerin hilafına, Orta Çağ boyunca Çin'de kölelerin ziraî üretimde çok az kullanıldıklarına dikkat çekmiştir. Bununla birlikte Wang Yi-t'ung 1953, 334-335'te Kuzey Wei ve Sui'de seçkin kimselere toprak dağıtıldığı vakit tarlalarda çalıştırılmak üzere bir miktar kölenin de verildiğini göstermiştir.

27 Balazs 1932, 13.

28 YSCCC, 23, 10a-10b. "Yıkanmış bezler" taş keten idi. "Ateş Ülkesi (ya da Adası)" Çin'in güneyindeki toprakların romantik ve mitolojik ismidir. Shu Yurdu: Szechwan, Hsi ise Mançuryalı bir kavim idi.

29 Wilbur 1943, 90.

30 Krş. Pulleyblank 1958, 206-207. Bir köle kanunlar karşısında hür bir insanla eşit değildi. Yanlış veya doğru, sahibi tarafından bir suç ile itham edildiğinde ölüm cezasıyla karşı karşıya gelirdi. Hür bir insana şiddet uygularsa ölüm cezasına çarptırılırdı. Hür bir kadınla sevişirse uzun yıllar hapse atılırdı velev ki bu iş kadının rızasıyla gerçekleşsin. Wilbur 1943, 151 n., 156. Ecnebi kölelerin Çinlilerle evlenmesi ya da hür bir Çinli tarafından kabul edilmesi yasaklanmıştı. Ba-

malları koşuluyla herhangi bir ecnebi uyrukluyu satmaları daha kolaydı. Malları korsan Feng Jo-fang tarafından yağmalanıp gasp edilen Fars bir tacir Hainan Adası'ndaki Wan-an havalisinde bulunan esir kamplarına düşmüştü³¹. Savaş tutsağı olmayıp Samanîlerin³² insan tacirleri tarafından Maveraünnehr'den ihraç edilen köleler, itaatkâr sığırtmaçlar ya da kaçırılarak Çin hudutlarının ötesine geçirilen bu sonuncuların evlatları galip ihtimalle Türk idiler lakin belalı göçebeler ile sulhun akdedildiği T'ang Hanedanı'nın ikbal devirlerinde bu neviden bir uygulamaya müsamaha gösterilmezdi³³. Hatta Uzak Doğu güzergâhı üzerinde bulunan Harezmi'den Slav kölelerin alınması dahi imkân dâhilinde idi³⁴. Zengin hanelerde hizmetçi, cariye ya da eğlence kaynağı olarak büyük rağbet gören Koreliler, bilhassa Koguryö ve Silla kızlarından müteşekkil dişi Koreliler, de köle olabilirdi³⁵. Söz konusu zevk ticareti Sarı Deniz sularında arz-ı endam eyleyen çapulcu korsanlar tarafından destekleniyor ve Kore Yarımadası hükümetlerinin ihtarlarına neden oluyordu. Shantung bölgesinin Çinli valisi 692 yılında kıyıya çıkarılan kölelere dost Silla Krallığı'na karşı işlenen bu gibi suçları sormuş ve uyguladığı baskı neticesinde durumu epey toparlamıştı³⁶. Fakat çekişmeler bazı yerlerde devam ediyor olmalıydı. Dar fikirli kimseler tarafından kimi zaman tenkit edilmiş olmalarına rağmen bu kızların güzellikleri dillere destandı. Örneğin 646 yılında Koguryö Devleti bir önceki yıl kuşatma altına alınan Liao-tung ahalisinin tutumundan dolayı şükranlarını arz etmek üzere Tai Tsung'a bir elçi göndermişti. Sefaret heyeti şükranlarının bir nişanesi olarak iki güzel kadın da getirmişti. Lakin hükümdar onlara şöyle demişti:

"Geri dön ve efendine de ki gerçekten bu armağanlar erkeklere çok güzel ve sevimli görünmelerine ve dahi şehvet uyandırmalarına rağmen memleketlerinde bulunan babalarından, analarından, ağabeylerinden ve kardeşlerinden ayrıldıkları için ben onlara acıyorum. Onların yürekleri yaralı iken ailelerinden alıkoyup güzelliklerine bakma inafsızlığını yapamam".

Daha sonra onları evine geri gönderdi³⁷.

Çinli olmayan kölelerin en büyük membaı Fukien, Kwangtung, Kwangsi ve Kweichow'daki yeni mütecaviz hükümler olan Çinlilerin ara-

lazs 1932, 11; Wilbur 1943, 158. Bu kanunlar Çin ırkına adi bir kanın bulaşması korkusuyla çıkarılmıştı. T'ang kanunları köleleri de korurdu. Bkz. Pulleyblank 1958, 212-217

31 Nakamura 1917, 488; Takakusu 1928, 462.

32 Barthold 1958, 236, 240. Samanî Devleti Türk kölelerin satışı için tacirlere ruhsat vermişti ve Türk köleler Fergana'nın önemli ihraç malları arasında idiler.

33 Bu iş 701 yılında çıkarılan bir fermanla yasaklanmıştı. THY, 86, 1569.

34 Barthold 1958, 235. Makdisi'den iktibas (X. yüzyıl).

35 Wilbur 1943, 92-93.

36 THY, 86, 1571. Silla elçisi iki yıl sonra Çin imparatorundan Shantung sahillerinde ipsiz sapsız dolaşan yurttaş Korelilerin geri gönderilmesini rica etmişti.

37 CTS, 199a, 3615d.

sında yaşayıp çevreleri kuşatılmış Tai ve diğer yerlilerden ibaret Güneyli kabilelerdi. Bu fenalığı kınayıp yasaklamak için saraydan ferman üzerine ferman çıkmasına rağmen köle tacirleri ağlarına düşürdükleri talihsiz "barbarlara" merhamet etmezlerdi nitekim görünen o ki çıkartılan fermanların sağladığı başarı pek azdı³⁸. Şimdiki Annam sınırının çok uzağında olmayıp sapa bir mevkide bulunan Yung-fu kasabasından mutat senevî haraç olarak saraya gönderilen genç kölelere ilişkin VIII. yüzyılın sonunda çıkarılan Te Tsung'un fermanı bu mealde karakteristiktir: "...analarının ve babalarının diyarlarından ayrılmalara sebebiyet verip aile ve akrabalık bağlarını zedelediği için hakikaten insanlık dışı. Buna son verilsin!"³⁹. Bu ferman devlet nezaretinde yerli köle alımını sonlandırmış olmalıdır fakat münferit muamelat devam ediyordu. Güneyin uzak bölgelerinde köle ticaretine karşı bir ferman daha IX. yüzyılın ortalarında çıkarılmıştı. Bu fermanla Hsüang Tsung bir kalbe sahip olduğunu ifade ettiğine göre sıradan yerli halkın durumu barbarlardan daha iyi değildi: "...gündüzleri cehennemî sıcakta toprağı sürüp, sular içerisinde çapa yapmayı ve geceleri aç kalmayı kim ister ki..." bunlar ağır vergiler altında ezilip oğulları ile kızlarını satmaya mecbur kalıyorlardı. Bundan dolayı muzır kimseler tarafından kullanılıyor ve en nihayetinde imparator şöyle buyuruyordu: "...gergedan boynuzları ve fildişleri gibi erkekler ve kadınlar da emtia ve zenginliktir"⁴⁰. Korelilerin arasında olduğu gibi güneyin yerlileri içerisinde de genç köle kızların çok rağbet gördüklerine ilişkin bazı alametler mevcuttur. Mümtaz bir vali olan K'ung K'uei, 817 yılında Kanton'da resmen göreve başladığı vakit yerli köylerinden alınan kızların satışını yasakladı⁴¹. Muasır şair Chang Chi bunlardan birini şu sözlerle tasvir etmiştir:

Güney hududuna, Bronz Sütunlar'ın yakınında, ilkbahar zehirli otlar getirir
Seyyahların Altın Boynuzlu At'a ulaşmalarına kaç gün var?
Kulaklarında yeşim taşından küpeler bulunan bu kızlar kimin hanesinde?
Kendini kopuzla bağlamış, Deniz Tanrısı'nı davet ediyor⁴².

38 Balazs 1932, 6-7; Pulleyblank 1958, 207-217. T'ang öncesi asırlarda daha kuzeydeki eyaletlerin yerlileri köleleştirilmişlerdi. Örneğin Szechwan'ın Liao kabileleri hükümet politikası çerçevesinde tutsak edilip köleleştirilmişlerdi. Wang Yi-t'ung 1953, 307-308.

39 CTW, 50, 6b-7a.

40 CTW, 81, 9b-11a.

41 CTS, 154, 3486a; Nakamura 1917, 364.

42 CSYSC, 6, 18a. Buradaki Bronz Sütunlar, Batı'nın Herkül Sütunları gibi, Çin medeniyetinin güneydeki geleneksel hudutlarını imler. "Altın Boynuzlu At", "Altın Topraklar" yerine kullanılmış olmalıdır. Her ikisi de "chin lin" tesmiye olunurdu. "Altın Topraklar" Annam'daki T'ang garnizonunun adıydı ve eski zamanlarda güneyde tam olarak tanımlanamayan bir memleketti. Buraya Suvamadvîpa ya da Suvamabhūmī (Chin-chou), Altın Yarımada, denilirdi. Bkz. Pelliot 1903, 226; Luce 1924, 151-154; Wheatley 1961a, 116-117.

Tang Hanedanı'nın bir diğer büyük köle membaı Ganj Nehri ötesindeki Hindistan idi. Hindistan'dan getirilen kölelere, "Kurung Bnam"⁴³ topraklarından gelen köleler mealinde "Kurung Köleler", eski Kamboçyalıların deyimiyle "Dağların Kralları" denilirdi. Sanskritçe muadili ise "Śa-ilarāja" idi. Bu, Java ve Sumatra'nın Śailendra kralları gibi, kutsal kozmik dağın hâkimi olan "Kmerlerin" sembolik dışa vurumuydu⁴⁴. "Tang Kitabı"nın deyimiyle, Champa'dan güneye doğru: "...tamamı kıvrıkcık saçlı ve siyah tenli idi ve hepsine birden Kurung denilirdi"⁴⁵. Bu köleler en geniş anlamıyla "Malaylar" tesmiye olunurdu. "Kıvrıkcık saçlı" olanlar genellikle Vedda⁴⁶ tipinde idi bununla birlikte Kmerler ve ötekiler de dalgalı saçlı halklardı, hatta Dravidler ile Hint Okyanusu'nun diğer halklarının da böyle olmaları muhtemeldi. Bunların çoğu kabiliyetli yüzücüler olarak nam salmışlardı, dalgaların altına gözü açık dalıp dipteki kayıp bir nesneyi bulabilirlerdi. Pek çoğu inci avcısı olarak eğitilmiş olmalıydı.

Kun-lun halklarını VIII. yüzyıl ile erken IX. yüzyılın büyük Budist leksikografı Hui-lin şu şekilde betimlemişti:

"Bunlara da Kurung denilir. Güney denizlerinin irili ufaklı adalarında yaşayan barbarlardır. Tenleri koyu siyahtır ve çıplak gezerler. Vahşi hayvanları, gergedanları, filleri ve bu tür mahlûkları evcilleştirebilirler. Birçok uruk ve türleri vardır: Zencî, Turmi [?], Kurdang [?] ve Kmer. Hepsi basit ve aşağılık insanlardır. Memleketlerinde hiçbir görgü kuralı ve toplumsal sorumluluk yoktur. Geçimlerini sağlamak için soygunculuk ve hırsızlık yaparlar, "rakshah" ya da kötü ruhlar addettikleri insanları yiyip çiğnemeye düşkündürler. Dillerini doğru konuşamaz ve birbirlerini tam olarak anlamazlar, bundan dolayı birkaç farklı ve "tecrit edilmiş" kavme ayrılmışlardır. Suyun içinde yapamadıkları şey yoktur, bütün bir günü suda geçirirler dahi hayatta kalabilirler"⁴⁷.

Bu tasvirde özellikle siyah derililere (bunlara Farsî "siyah" da denilirdi) ve çıplaklara karşı, Çin'e mahsus budun merkezli (ethnocentric) bir yaklaşım olup Han Hanedanı zamanından beri mide bulandırıcı olarak

43 Christie 1957a, 352. Bugünkü Kmer, "krong phnom". Bununla birlikte Kmerlerin memleketine Çinliler tarafından *Bnam* (Dağ) da denilirdi. Modern millî lisanda *Fu-nan* şeklinde geçtiğinden tanımlanamaz bir hale gelmiştir. (Bkz. Giriş bölümü).

44 Bu algılama biçiminin yadigârları için bkz. Braddell 1956, 16.

45 CTS, 197, 3609d. Burada bazılarının orijinal Khmer'e daha sadık olduğu varsayılrsa da Kurung en yaygın biçimiyle, Çince transkripsiyonu esas alınarak, "K'un-lun" şeklinde kullanılmıştır. "Ku(t)-lun" (Kurung?), ve özellikle de "Ku-lung" (antik ejderha), Çinlilerin Bnam'ın hükümdar ailesini tanımladıkları bir addır. Pelliot 1904, 230. "K'un-lun"un "Prum" ve "Krom" gibi yerel biçimlerde kullanımları da mevcuttur, Arapçaya ise "Komr" ve "Kâmrûn" şekillerinde yansımıştır. R. Stein 1947, 238.

46 Sri Lanka'da yaşayan etnik bir topluluğu imler. [e.n.-S.A.]

47 ICCYI, 81, 835c. "Khmer" Çince **Kâp-miet* bkz. Pelliot 1959, 599. Benim kullandığım "Turmi" **Tuæt-mjiç*; "Kurdang" ise **K'uat-d'âng*'dir.

kabul edilen şayan-ı dikkat bazı misaller görüyoruz. Ayrıca daha başka kaynaklar da Çin'in güneyindeki tüm memleketleri "Kurung" olarak tasnif etmekte ya da "Kurung"u Sanskrit kitaplarındaki "Dvīpāntara" ile müsavî saymaktadırlar⁴⁸ fakat Hui-lin'in ifadeleri bu ıstılahı Hint kültür çevresinin "menfaatlerini" kabul etmeyen Endonezyalıları ile sınırlandırmış görünüyor, hâsılı bunlar adaların Hint kültürüne intisap etmemiş yerlileri idiler.

Büyük Li Te-yü, Ch'ao-chou'ya sürgüne gönderilirken bir deniz kazası sonucu kıymetli sanat koleksiyonunu yitirdi ve suyun altına dalarak bunu bulması için bir "Kurung kölesi" aldı. Burada çok sayıda timsah bulunsa da barbar bir yüzücünün başarısız olarak itibarına hâle getirmeyeceğinden emindi⁴⁹. Sahil bölgelerindeki Hindular ile suda yaşayan Malaylar bu tür hikâyelere rağbet ederlerdi. Bunlardan birinde⁵⁰ kabiliyetli bir hırsız olan genç köle, güzel bir kadından randevu almak için kadının parmaklarıyla yaptığı belirsiz işaretleri yorumlamaya çalışır. Bu köle daha sonra intikam

48 Pelliot 1959, 600; Wheatley 1961a, 183.

49 Nakamura 1917, 263, LPLI'dan iktibas. Ayrıca bkz. Chang 1929, 96, "P'ing-chou k'ot'an"dan iktibas. Bu doktrinin başkahramanı Chang Hsing-lang idi. Orta Çağ'da Çin'in "K'un-lun" köleleri Araplar tarafından Afrika'dan getirilen zencilerdi. Bkz. Chang 1929 vd.; Chang 1930, Vol. 3, 48-81; Chang 1930a, vd. O, söz konusu insanları "siyahî" olarak tanımlarken esasen Çince metne dayanır. Çiniler bunların Champalardan, Farslardan, hatta o dönemdeki ekvatorial bölgenin tüm müstemleke halklarından daha siyahî olduklarını vurgulamak için bu terimi kullanmışlardı. Chang ayrıca bunların kıvrık ve dalgalı saçlarından bahsetmiştir fakat bu Hindistan, Hindîçin ve Endonezya halklarının ortak bir özelliğidir. Yerliler Hindistan halklarından bariz bir biçimde tefrik edilirdi tıpkı şimdi bizim ayırt edebildiğimiz gibi. XII. yüzyılda Sung metinlerinde, "P'ing-chou k'ot'an", geçen kıvrık "sarı" saçlı "şeytan köleler" tabiri ise tam bir bilmecedir. Chang, tetkikinin İngilizce versiyonunda Çince "huang" kelimesini tam olarak "sarı" yerine muğlak bir biçimde "sarımsı kahverengi" biçiminde tercüme ediyor ki bu bize layıkıyla yardımcı olamıyor. Muazzam güce sahip, bu kapkara "şeytan köleler" besbelli ki "Kurung köleleri"nden farklıydı. Bu gözü pek yüzücüler Papua ve Melanezya'nın tıpkı günümüzdeki bazı kabileleri gibi, saçları ağarmış bazı siyahî ırklarından olmalıydılar. Bir kısmı da muhtemelen Afrikalı zencilerdi. Cheng Chen-to 1958, 5'te çoğunlukla kıvrık saçlı seyisler olduğu anlaşılan, seramikten mamûl bazı küçük mezar heykelciklerini "K'un-lun köleleri" olarak tanımlamıştır. Bunlar bir nevi Hint giysisi ya da Malay peştamalı giyinmişlerdi; bkz. Mahler 1959, 84, 88. Hirth and Rockhill (s. 32), henüz 1911 yılında K'un-lun köleleri hakkında kâfi derecede sarıh bilgiler sunmuşlardı: "...tamamı Malaylara, Malay Yarımadası cüce zencilerine ve güneyin adalarında yaşayanlara benziyorlardı". Pelliot belki de kıvrık saçlı K'un-lun kölelerinin tedricen Zenc bölgesinin gerçek siyahîleri ile karıştığını düşünmekte haklıydı. "Bir başka deyişle Afrika'dan gelen zenciler Çin'de K'un-lun adıyla maruf iken Afrikalı olmayan Endonezyalı siyahîlere de 'zenci' deniliyordu". Pelliot 1959, 600.

50 "K'un-lun köleleri" P'ei Hsing tarafından TPKC, 194'te bulunan "Ch'uan ch'i"-den kopya edilmiştir.

güden sahibinden kaçıp Lo-yang pazarında ilaç satmaya başlar⁵¹. Zahiren Çin'e aitmiş gibi görünse de, söz konusu hikâye Hint ve Arap masalları-na çok benzemektedir. Geç T'ang döneminde zuhur eden egzotik edebiyat akımının hususî bir alâmeti olan bu söylence oldukça karakteristiktir⁵².

Öyle görünüyor ki, T'ang zamanının kısa bir bölümünde siyahî köleler olarak bilinen küçük bir saraylı zümre mevcuttu. Nadirattan da olsa Çinliler tarafından bunlara "Zencî" deniliyordu, Malay Takımadalar Bölgesi'nde siyahî insanları belirtmek için genel geçer bir terim olan bu kelime "Zenj" ve "Janggi" gibi biçimlere de tebdil edilmişti⁵³. Söz konusu isim kadim ve en geniş anlamıyla "Zengibar" yerlilerini işaret ediyordu, sadece günümüzde bu adı taşıyan adayı değil ekvatorial Doğu Afrika'daki geniş bölgenin tamamını, ayrıca burası kuzeydoğu musonları eşliğinde Basra Körfezi'nden gelen gemiler için doğal ve sakın bir limandı. Dolayısıyla o zamanlar her siyahî bir zencî idi. Kalinga'nın Java ulusundan üç sefaret heyeti (bunların hükümdarı Hindistan cevizi şarabı içer ve memleketin "zehirli kadınları"⁵⁴ ile ölüm uykusuna daldardı) 813-818 tarihleri arasındaki altı yıl boyunca Hsien Tsung'un sarayına gelmişti. Bunlar canlı gergedanlar ile beş renkli papağanlar gibi bazı ender bulunan şeylerle birlikte birkaç zencî oğlan ve kızı da beraberinde getirip imparatora sunmuşlardı⁵⁵. Bundan başka 724 yılında, Sanskrit âlimleri ile Budist zahitlerin merkezi olan "Śrīvijaya"dan T'ang dönemindeki "Deva-putra"ya zencî bir kız gönderildiğine ilişkin bir kayıt daha mevcuttur⁵⁶. Bu siyahî delikanlılar ile bakire kızlardan edebiyatta hiçbir iz kalmamışsa da tarihlerde bunlardan kısaca bahsedilmiştir. Sadece VIII. ve IX. yüzyılın şaşaalı sarayının geçici heveslerinden ibaret olan bu kimseler Avrupa'nın Rokoko tarzındaki başı kapalı zencîlerinin sahip oldukları gibi daimî bir itibarı asla kazanamışlardı⁵⁷. İlk kez Kalinga hükümdarının eline nasıl düştükleri kesin

51 Dragon King's Daughter 1954, 89. Chang Hsing-lang 1930a, 44-59'da Kurung köleleri hakkında bu ve daha başka hikâyelerin metni verilmiştir.

52 Sarkıların dili için bkz. Burton 1934, Vol. I, 774 ve Vol. I, 931'deki "The Tale of Aziz and Azizah" a atıfta bulunan hususî not.

53 Çince transkripsiyonu *Səng-g'ji ya da *Səng-g'jie. Schlegel 1898'de yanlışlıkla bu adı *Siyamlı* mealinde okumayı denemiştir, Pelliot 1904, 289-291'de de bu şekilde gösterilmiştir. Krş. Pelliot 1959, 597-603.

54 "Zehirli genç kızlar"ın aslı tarihi için bkz. Penzer 1952, 3-71.

55 813 yılındaki dört kız için bkz. THY, 100, 1782; TS, 222b, 4259c. 815 yılındaki beş oğlan için bkz. CTS, 15, 3111b; CTS, 197, 3610a; TFK, 972, 7a. 818 yılındaki iki kız için bkz. CTS, 197, 3610a; THY, 100, 1782; TFK, 972, 7b.

56 TFK, 971, 6a. Endonezyalılar Çince'deki "Göğün Oğlu" unvanını "Deva-putra" şeklinde tercüme etmişlerdi. Takakusu 1896, 136.

57 Balazs 1932, 13'te zencî kölelerin (Chang'ın teorisini kabul ederek Kurung köleleri de bu zümreye dâhil eder) Çin ekonomisinde mühim bir rol üstlenmediklerini ileri sürmüştür. Gerçek şu ki, kıvrık saçlı Malay kölelerin şahsî köle olarak (şayet öyle iseler) kullanılmasının fevkalâde yaygın olduğu anlaşılıyor fakat "zencî kölelerin" çoğunun sadece on yıl kadar görülmesi tuhaftır.

olarak bilinmese de genellikle Afrika'dan geldikleri kabul edilir. Hindu korsanların 712 yılında Seylan hükümdarı tarafından halifeye gönderilen bir gemiyi yağmalayıp "Habeş köleleri" ele geçirdikleri söylenegelmştir⁵⁸. Bu dönemde siyahî köleler Hindistan sahilleri boyunca satın alınabilir ve galiba Java'ya kadar getirilirlerdi⁵⁹. Zengibar ve Somali sahillerinde⁶⁰ Çinli tacirler tarafından getirilen T'ang sikkelerinin bulması imkân dâhîlindedir. Lakin Java ve Sumatra'dan Çin'e gönderilen tüm siyahî tutsaklar Güneydoğu Asya'da aynı şekilde köleleştirildi ki, bugün dahi buralarda siyahî insanlar mevcuttur. T'ang zamanında Sumatra'nın kuzeybatı köşesinde bulunan bir ada "Kat-kat Zencî Ülkesi" adıyla bilinirdi ve ada halkının acımasızlığından dolayı denizciler bunlardan çok korkarlardı⁶¹. Genç zenciler Kalinga ve Śrivijaya'ya yakın bu gibi yerlerden kolaylıkla Ch'ang-an'a gönderilebilirlerdi.

3- CÜCELER

Gerek yerli gerekse ecnebi cüceler, küçük insanlar ve pigmeler, diğer Orta Çağ halklarında olduğu gibi T'ang dönemi Çin'inde de ilgi çekiciydi. Fakat bu moda erken dönem Çin hanedanlarına nispetle T'ang zamanında daha belirgin bir şekilde tebarüz etmemişti. Konfüçyüs "çalıkuşu" anlamına gelip "Chiao-yao"⁶² tesmiye olunan cüceler ile konuşurken kendini üç fit yüksekliğindeki bir mankenin boyutuna indirgemişti. Ananeye göre bu küçük çalıkuşu insanlar Çin'in güneybatısında bulunan uzak diyarlarda yaşıyorlardı ancak bazı kimseler onların güneydoğu denizinde bir adada bulunduklarını belirtmişlerdi⁶³. Bunlar eski devirlerde haraç olarak Çin'e fildişi, bataklık mandaları (carabao) ve Hint öküzü gönderirler-

58 Mookerji 1957, 133.

59 Sung Hanedanı döneminde Zengibar Adası'na "Kurung Zencî Ülkesi" (Modern Çince'de "K'un-lun Tseng-ch'i kuo") denilirdi. Bu Zencî Kurung Ülkesi (güney denizlerinde) idi. Bkz. Chang Hsing-lang 1929, 97. Ayrıca bkz. Goodrich 1931, 138-139, örneğin Yüan Hanedanı zamanındaki zencî köleler ve Ming Hanedanı dönemindeki Endonezyalı (Sundalı) köleler.

60 Mathew 1956, 52. İtalya'nın egemenliğinde bulunan Somali'ye bağlı Mogadişu'da ve Zengibar'a bağlı Kazerwa'da.

61 TS, 34b, 3736c; Pelliot 1904, 349. Anlaşıldığı kadarıyla Malay Yarımadası'nın batı sahillerinin dışında. Profesör Paul Wheatley, Batlamyus'un "Konko" ya da "Kokko-nagara" olarak adlandırdığı yerin bu bölgedeki bir yerle ilişkisi olduğunu iddia etmektedir (özel görüşme 19 Ekim 1959).

62 Kelimenin muhtelif yazım şekilleri mevcuttur, biri de "Chiao-liao"dır. Eski yazımları sırasıyla şöyle idi: *dz'iaū-ngieu ve *dz'iaū-lieu. "Chiao-nao" (*tsiāu-njau) ya da "Chiao-liao" (*tsiāu-liau) "küçük kuş, çalıkuşu"na benzemektedir. Kelimenin kökü besbelli ki "küçük" mealindedir. Bkz. TT, 7, 104-105'te Konfüçyüs'ün ayrıca Kuo yu (Lu yü) dediği de belirtilmiştir.

63 TT, 7, 105a. Çin tarihinde cüceler hakkında genel bilgi için bkz. Wada 1947. YTTT, 10, 80'de bir T'ang mütehasşısının belirttiğine göre otuz inç uzunluğundaki bir mumyanın çalıkuşu adam olduğu düşünülmektedir.

di. Münzevî insanlar olan bu cüceler mükemmel yüzücülerdi⁶⁴. Chou ve Han hanedanları zamanında bahse konu tropikal bölge cücelerinin, siyahî insanların ya da bugünkü Senoiler⁶⁵ gibi dalgalı saçlara sahip kimselerin görüldüğüne ilişkin kesin bir malûmat yoktur. Fakat onlar da eğlendiren, raks eden ve şarkı söyleyen saray cücelerine sahiplerdi.

T'ang imparatorlarının da cüceleri vardı. Bugünkü Hunan Eyaleti'nin güney bölgesinde bulunan Tao-chou kasabasında epey cücenin doğduğu ve her yıl bunlardan bir kısmının "haraç" olarak saraya gönderildikleri kaydedilmiştir. Po Chü-i IX. yüzyılda onlara ilişkin kayıtlar tutmuştur. Arthur Waley'in tercümesiyle:

Tao-chou topraklarında
İnsanların çoğu cücedir
Onların en uzunları asla üç fitten daha fazla uzamazlar
Pazarlarda cüce köleler olarak satılıp her yıl saraya gönderilirler
"Tao-chou topraklarının doğal ürünlerinden biri olarak sunulup"
tasvir edilirler
"Sunulan doğal ürün..." alelâcayip bir şeydi⁶⁶.

Bir insan taciri olan Yang Ch'eng VIII. yüzyılın sonlarında, arz edilen bu olağandışı ürünleri kendi teşebbüsüyle toplamıştı. Doğal olarak kısa bir süre sonra, neden beklenen haracı göndermediğine ilişkin payitahttan bir mektup almıştı. Yang Ch'eng doğruluktan ziyade parlak zekâsıyla yazdığı resmî bir cevapta, bu bölgede yaşayan yerlilerin "tamamının" anormal şekilde kısa olduğunu ve dolayısıyla onları payitahta gönderip göndermeme hususunda kararsız kaldığını beyan etmişti. Her ne hâl ise, mükellefiyet resmen yürürlükten kalkmış ve Yang'ın adı bu kırsal bölgenin tamamında hayır dua ile yâd edilmiştir⁶⁷.

Yurt dışından ithal edilip mazinin "çalıkuşu adamlarını" hatırlatan cüceler ve pigmeler T'ang seçkinlerine daha ilginç ve tatminkâr geliyordu. Sumatra 724 yılında Denizler İmparatorluğu Śrīvijaya ya da Śrībhoja (Araplar ve Çinliler tarafından bilindiği şekliyle) Göğün Oğlu'na sunulmak üzere Ch'ang-an'a ender bulunan pek çok armağan ile birlikte gerçek bir Kumāra ("veliaht prens" anlamındadır ve muhtemelen gerçek bir veliaht idi)⁶⁸ göndermişti. Hediyelerin çoğu insanlardan müteşekkildi:

64 TuT, 187, 1002b.

65 Malezya'da yaşayan etnik bir topluluğun adıdır. [e.n.-S.A.]

66 Waley 1941, 168.

67 TS, 194, 4083c.

68 Pelliot 1904, 321, 335. Sriboza = Śrībhoja = Śrīvijaya. IX. yüzyılın ahirinde doğudaki Arap seyyahlar Serboza ve Zabedj biçiminde telaffuz ederlerdi, Çincesi ise *Sâm-b'iuat-dz'iei idi. Hindular ise "Altın Ada" tesmiye ederlerdi. Bkz. Wheatley 1961a, 177-183.

Bir mûsikîşinas, zencî bir kız (daha önce ifade etmiştik) ve iki cüce⁶⁹. Aynı yıl bereketli topraklara sahip, her türlü mamûlat ve ürün bakımından zengin Semerkand şehrinden de bir cüce gönderilmişti⁷⁰. "Kısa adamlar" tesmiye olunan bir cüce ırkının da bu şehrin kuzeybatısından epey uzakta yaşadığı çok erken zamanlardan beri Çin'de duyulmuştu⁷¹. Söylenildiğine göre onların yurdu inci ve fosforlu taşlar bakımından zengindi. Başka bir ananeye göre ise Sibirya'daki Türklerin kuzeyinde yaşarlardı ve bu cücelerin yegâne düşmanları, ok ve yay kullanarak şiddetli savaşlar yapabilmelerine rağmen kendilerini yiyen büyük kuşlardı⁷². Bunlar elbette Antik Yunan'ın cüceleriymiş fakat hikâyenin Uzak Doğu versiyonunda Afrika'nın derinliklerine değil Doğu Avrupa ya da Sibirya'ya yerleştirilmişlerdi. Lakin Batı geleneğinde onlar Afrika'ya yerleştirilmiş olsalar da Çin'e de ulaşmışlardı:

"Büyük Ch'in (Roma)'nin güneyinde cüceler vardır. Boyları sadece üç fit uzunluğundadır. Ekinlerini ekip çapaladıkları dönemlerde turna kuşları tarafından yenilmekten korkarlar. Fakat Büyük Ch'in onları korumak için muhafız tedarik etmiştir ve cüceler bunun karşılığında hasat zamanı onları ödüllendirirler"⁷³.

Fakat efsanevî olmayıp Semerkand hükümdarı tarafından gönderilen cüceler neden gerçek olmasın?

4- REHİNELER

Kölelerden başka, arzu etmedikleri halde Çinli efendilere bağlı pek çok çeşit insan bulunurdu. Büyük An Lu-shan İsyanı'nı bastırmak üzere General Kuo Tzu-i'ye gönderilen Arap askerleri VIII. yüzyılda başka bir milletin müntesipleri olup tamamen özlerine uygun yaşamadıklarından dolayı, şaşkınlıktan kuklaya dönmüş bir zümre haline gelmişler ve dahi Tang ahalisi için mütecessis bir temaşa konusu olmuşlardı. Asillere ve saray erkânının yakınlarına karşı dostane davranmayı taahhüt eden bu ecnebi askerlerin durumu, belki içtimaî mevkileri müstesna, payitahtta tutulan rehinelere çok da farklı değildi. Çin ananesinin rehine düzenine

69 TFYK, 971, 6a. III. yüzyılda Japonya'nın güneyinde bir cüce ülkesinden (Chu-ju kou) bahsedilir. Bkz. Wei chih, TPYL, 378, 4a'dan iktibas.

70 THY, 99, 1775; TFYK, 971, 5b. Hacı Hsüan-tsang Semerkand'ı gerçek bir cennet gibi tasvir etmiştir. Bkz. TTHYC, I.

71 Özet için bkz. TuT, 193, 1042a, genellikle "Wei lüeh"e dayanmaktadır. Krş. TPYL, 368, 4a.

72 Anlaşıldığı kadarıyla Grek kökenli olan bu hikâye Çin'de ilk kez III. asırda zuhur etmiştir. Needham 1959, 505. Mevcut versiyonu için bkz. TuT, 193, 1042a, "Tu-c hüeh pen-mo chi"den iktibas.

73 TuT, 193, 1041c. Bu hikâyenin bir varyantı ve klasik türevleri için bkz. Hirth 1858, 202-204. Cüce-Turna hikâyesi, Tun-huang'daki Kuğu Kız hikâyesinin bir versiyonuna yerleştirilmiştir. Bkz. Waley 1960, 154.

karşı olmasına rağmen uluslararası siyasetin muamelatı çoğu kez bu gelenekleri çiğnemeyi elzem kılıyordu. Hakikaten alelâde gerekçeler, yardım-severlikten ziyade tatbiki önem veren bu düzeni zorluyordu. Söz konusu gerekçeler ise klasik ecnebi düşmanlığından kaynaklanıyordu: Çin'de ikamet eden barbarlar rehine olarak tutulmalıydılar zira bunlar muhtemelen fesatçı ya da casus idiler⁷⁴. Tamamen sıradan şeyler yüzünden Türk ve Koreli asilzâdeler, hatta Sâsânî şehzadesi Narsē⁷⁵ dahi VIII. yüzyılın şaşaalı yayılmacı yıllarında Ch'ang-an sarayında tutulmuş ve T'ang hükümeti ihtiyatlı davranarak onları alıkoymuştu. Muteber bir rehine olarak tutulan Narsē belki de mülteci babası Firûz'un ölümünden sonra gönüllü olarak burada kalmıştı⁷⁶. Şeref timsali sayılan kıymetsiz kaftanlara ve sağladığı maddî kazanımlara rağmen bu türden mecburî ikametlere uzun süre tahammül etmek katlanılmaz olmalıydı. Asil erkek rehinelere müreffeh sürgün yerlerinde iyi ve zevkli zaman geçirirler ve belki de sarayda göstermelik rütbelerle avutulurlardı: Saray muhafızları içerisinde bir mevki edinmek olağan bir şeydi. Hiç kuşku yok ki, ecnebi asilzâdelerin evlatları rengârenk Çin kıyafetleri içerisinde olağanüstü yakışıklı görünürlerdi⁷⁷. On yıllar boyunca sarayda ikamet etmiş yaşlı rehinelere basiretli devlet ricali tarafından yurtlarına gönderilmesi sadece barışın hüküm sürdüğü Hsüan Tsung'un zamanında vuku bulmamıştı⁷⁸. Çin'de üstünkörü itibar gören bu tutsaklar kendi yurtlarında farklı şekilde hürmet görürlerdi. Tahkir edilmeye ve köleliğe bu zaviyeden bakıldığında: "Türk beglerinin oğulları Çinlilere köle, el değmemiş kızları cariyeye oldular"⁷⁹.

5- HARAÇ OLARAK İNSAN

Yapmakla mükellef oldukları zorunlu hizmetlerinin yanı sıra birtakım salahiyyetleri bulunsa dahi T'ang sarayına armağan olarak gönderilen ya da Çinliler tarafından "haraç" olarak yorumlanan erkek ve kadınlardan müteşekkil sıradan tutsakların esaretten kurtulmaları oldukça zordu. Bazı sıradışı insanların buna muvaffak oldukları düşünülebilirdi; bununla birlikte, gerçekten de Çin şehirleri antikiteden beri her nevi sıradışı ve acayip nesneleri imparatorluk sarayına göndermeye alışkındı ve şüphesiz bunlar insan da olabilirdi. Bir kuzeybatı kasabasından vücudunun tamamı tapınak suretleri ve muhtelif Buda resimleri ile kaplı, derisinde kabartmalar bulunan, türü kendine özgü bir kadın VIII. yüzyılın başlarında gönderil-

74 Yang 1952, 519-520.

75 Çinceye *Niei-niet-si biçiminde çevrilmiştir.

76 Drake 1943, 7; TS, 221b, 4155b.

77 Saray muhafızı olan bazı memurlar Siyah Savaşçı Kapısı'na atanmalarına rağmen T'ang hizmetindeki ecnebi askerlerin sarayda ikamet etmeleri gerekmezdi. TLT, 5, 12a.

78 Yang 1952, 510.

79 Grousset 1932, 16, Orhun Yazıtları'ndan iktibas.

mişti⁸⁰. Kamboçya'dan gönderilen derileri mum yağı ile yağlanmış, ilkel albino suretinde iki "beyaz başlı adam" da aynı derecede hayret verici idi⁸¹. Fakat uzak diyarlardan gelen insanlar, mesafenin ve ender görülmenin verdiği ihtişamla, daha çok merak uyandırıyorlardı. Uygurların 822 yılında Balkaş Gölü havalisinden Ch'ang-an'a gönderdiği dört Karluk Türkü⁸² veya 669 yılında bir Japon sefareti tarafından getirilen⁸³ kaba sakallı Aynular⁸⁴ yine hediye olarak gönderilen Türk kadınları⁸⁵ ya da millî bir bayramı tebrik etmemin nişanesi olarak gönderilen Tibet kızları gibi⁸⁶.

Uzak ülkelerden gönderilen en güzide armağanlar, egzotik kitapları sayesinde olağanüstü kavrama gücüne sahip, akıllı ve mantık ilkelerini daha iyi kullanan hikmet sahibi adamlardı. Toharistan hükümdarının salığı ile 719 yılında gönderilen, gök kubbenin yapısı hakkında derin bilgi sahibi Manihaist âlim "Büyük Musla" böyle biriydi⁸⁷. Wang Hsüan-ts'e'nin 648 yılında Magadha'dan getirdiği eczacı Nārāyanasvāmin de başka bir örnekti⁸⁸. O, iki yüz sene yaşanabileceğini ve ölümsüzlük iksiri hazırlamaya muktedir olduğunu iddia ediyordu. Bu bilge T'ang sarayı müntesiplerine bazı güzel hikâyeler de anlatıyordu: Hindistan dağlarının esrarlı yerlerinde bulunan bir dibek taşının içinde harikulâde ve emsalsiz bir sıvının varlığından bahsetmişti. Bu tesirli sıvı insan vücudu, ağaç ve metali eritme gücüne sahipti. Sadece devenin kafatasına boşaltılıp su kabağına nakledilebilirdi. Membaı ise bir yabancı suretinde tecelli edip dağcılarını öldürmek için bekleyen taş bir sanem tarafından muhafaza edilirdi⁸⁹. Bu muhterem masalcı Çin imparatoru nezdinde hüsn-ü kabul görmüş, yüksek bir memurun nezaretinde muteber bir mevkii edinmiş ve ömrü uzatan ilacını hazırlaması için kendisine kibarca talimat verilmişti. Görünüşe bakılırsa zamanla nüfuzu azalmış, teşebbüsü başarısızlığa uğramış ve nihayet imparatorluk hizmetindeki görevine son verilmişti. Hayatının geri kalan

80 CYCT, TTTS, I, 52b içerisinde.

81 VII. yüzyılın başları. TS 222b, 4159c. Hindiğin albinolarının gelenekleri ayrıca Grek coğrafyacılar tarafında da bilinirdi. Bkz. Wheatley1961a, 158-159.

82 CTS, 16, 3116d.

83 Reischauer 1955a, 45.

84 Japonya'ya yaşayan etnik bir zümrenin adıdır. [e.n.-S.A.]

85 CTS, 16, 3116d.

86 CTS, 19a, 3135a. Sha-chou (Tun-huang)'daki imparatorluk elçisi Chang I-cha'ao onlara Yen-ch'ing Şenlikleri'nde (muhtemelen imparatorun doğum gününde) dört doğan ile birlikte iki at gönderdi. Bu 866 yılında gerçekleşti. Ertesi yıl çıkarılan bir fermanla bu şenliklerde ve Tuan-wu Festivali'nde kadınların hediye olarak gönderilmesi yasaklandı. TS, 9, 3655a.

87 TFYK, 971, 3b; Chen Yüan 1928, 63-64.

88 Pelliot 1923, 278-279. Wang Hsüan-ts'e ve diğer T'ang seyyahları için bkz. Lian-teh 1933, birçok yerde.

89 Çince **p'uân-d'a* (ayın suyu) adıyla anılan bu çözücü maddenin ismi sorunsal ve **b'uân-d'a-k'ia* (su) için bkz. Pelliot 1912, 376-377. Needham 1954, 212'de haklı olarak bunu mineral asit hatta büyük bir olasılıkla da sülfürik asit telakki etmiştir.

kısmını Ch'ang-an'da geçirmişse de ehemmiyetli bir müşterisi tarafından desteklendiğine kuşku yoktur⁹⁰. Mucize yaratan başka biri de VII. yüz-yılda Batı ülkelerinden gönderilen bir keşişti ki bu zât efsunlu sözlerle ölüleri diriltme kudretine sahipti. Tai Tsung bu iddia edilen gücü sınamak için "gönüllü" bir muhafız buldu. Bu ecnebi sihir yaparak onu öldürdü ve aynı usûl ile hayata döndürdü. Bu hikâye faziletli bir nazırın hükümdara bunun şeytanî bir sanat olduğunu ve esasen iyi bir insana (elbette kendisi) zarar veremeyeceğini söylemesiyle devam eder ve gerçekten söz konusu ecnebi âlim kendi lisanında saray ricaline ilahî okurken ibret-i âlem için öldürülür⁹¹. Talihsiz mucize bezirgânı besbelli ki mahir bir gözbağcı idi fakat öldürme şekli kesinlikle karmaşık ve gelişmiştir.

6- SAZENDELER VE RAKKASELER

Yabancı bir devlet tarafından Çin'e gönderilen, müphem içtimaî mevkilerdeki mütehassısların tamamı içerisinde en fazla rağbet görenler çalgı aletlerini ve mûsikî usûllerini de kendileriyle birlikte getiren sazendeler, hanendeler ve rakkaselerden müteşekkil mûsikîşinaslardı. Japonya'dan Tang sarayına "mûsikî" gönderildiği 853 yılına ait tarihi bir vesikada mukayyittir⁹² mamafih bu kelimeden anlamamız gereken, aktarılabilmesi mümkün olan usûl ve makamların yanı sıra kendi icracıları ile ticarî emtiayı da hâvî olduğudur. Çin'de Batı mûsikîsi hayranları asırlardan beri mevcuttu lakin bu akım Sui imparatorları döneminde yaygın bir moda haline gelmiş ve Tang zamanında da payidar olmuştu. Çin hâkimiyetine giren Batılı ulusların mûsikîleri bir bakıma "tutsak edilmişti" ve akabinde onlardan da "haraç" istenmişti. Ecnebi orkestralar saray vazifelilerinin bünyesinde barınır- dı ve saray halkının yanı sıra vassalların yaşadığı konaklarda düzenlenen "gayr-ı resmî" eğlencelerde de sanatlarını icra etmeleri umulurdu. Buna karşılık "resmî" törenlerde antik Çin enstrümanları eşliğinde, özellikle çan, taş zil ve kanuna benzer bir çalgıyla, ananevî ezgileri çalmaları beklenirdi⁹³.

Egzotik sesleri dinleme alışkanlığı ile bundan mülhem revaç bulan şevk-i teheyyücün dışı vurumu saraydan aristokratlara varıncaya kadar kentsel toplumun tüm katmanlarına yayılmıştı:

Seddin başında bulunan dağ kuşu şarkı söylüyor!
Lo-yang'ın tüm evlerinde Batı mûsikîsi dinleniyor⁹⁴.

90 YYTT, 7, 57; THY, 82, 1522. YYTT'de muhteşem bir Hint ilacı hakkında başka bir hikâye anlatılmıştır. Krş. Waley 1952, 95-96.

91 CHL, TTTS, 3, 15a içerisinde.

92 TFYK, 972, 10b.

93 THY, 33, 609-610. Çin saray mûsikîsine ecnebi orkestraların katılımlına ilişkin ayrıntılar için bkz. Kishibe 1948.

94 Wang Chien, "Liang-chou hsing", ChTS, han 5, ts'e 5, 21a'da. "Dağ kuşu" adı genellikle Kral Sülün (Syrmaticus Reevesii) için kullanılır.

Şairin hiciv yüklü teşbihi muhtemelen modaya uygun eğilimlere mey-letmeyenlere değildi. "Yüksek zümre" arasında yayılan mûsikî modası-
nın esas temsilcileri Ch'ang-an'da bulunan iki resmî "Eğitim Merkezi"⁹⁵
idi. Bunlar asrî Kyoto'daki Gion ve Pontocho ile mukayese edilebilir. Bah-
se konu merkezlerden biri ses sanatçılığında diğeri ise raksta uzmanlaş-
mıştı⁹⁶. Buralara çalgıcılar, icracılar ve rakkaselerin yanı sıra, onlarla aynı
statüye sahip "resmî orospular"⁹⁷ ile en soylu geyşalar hediye edilir ve
Göğün Oğlu'nun zevkini okşayıp onu memnun etmeleri için olağan mû-
sikî eğitimi alırlardı. Bunlar içerisinden yeni mûsikîye aşına olup yüksek
zümreye hitap eden sosyete orospuları ile en aşağı tabakada bulunan şüp-
heli kadınlar sınıfı, şehrin ibnelerinin tavassutuyla T'ang kültürünün mu-
azzam ırmağına girerlerdi. Popüler mûsikînin üstatları olan bu ibneler en
yeni nağmeler üzerinde dikkatle çalışır ve çok beğenilen alaturka şarkıları
daha afili kelimelerle düzenlerlerdi. Bunlar "Çakırdoğanın Azat Edilişi",
"Ejder Kayığında Gezinti", "Güney Barbarlarının Tenkili", "Yeşil Ördek"
ve bu türden daha pek çok popüler nağmeyi söyleyip hem havasın hem
de avamın büyük beğenisini kazanırlardı. Ne var ki, bu işret meclislerin-
de lazım gelen ihtiyat gösterilmezse kadınlar reddedilebilir ve olacakları
hiç kimse önceden kestiremezdi. Lakin hükümdar kısa süre sonra saray
halkının taşkınlık hudutlarını tayin eder ve inci ile yeşim taşlarının tak-
ıldığı, fantezi kıyafetlerin giyilip kadın mûsikîşinasların sanatlarını icra
eyledikleri bu toplantılardaki çılgınlıkları engellemek için bir ferman dahi
çıkardı⁹⁸. Mamafih yönetim tutucu değilse kızlar "Türklerin Üç Yaylası",
"Güney Hindistan", "Kuça Ezgileri" ve "Brahman Yurdunda Seyr-i Meh-
tap Edelim" gibi nağmeleri icra ederlerdi⁹⁹. Bu şarkıların besteleri ecnebi-
ler tarafından yapılmıştı, özellikle de "haraç" olarak gönderilen mûsikî-
şinaslar tarafından, fakat ahalinin beğenisini çok fazla zedelememek için
münasip şekilde düzenlenmişti. Bunları muhayyel egzotik besteler olarak
tahayyül edebiliriz, tıpkı bize ait olan "Hint Ezgisi", "Ganj Nehri Nereden
Akar" ve "Pagan Aşk Şarkısı" gibi.

Bunun VII. yüzyıl karakteristiğini yansıtan, egzotik "muhteva" ve "tar-
za" aşına bir mûsikî olduğu pek söylenemez¹⁰⁰. Muhayyel egzotizm VIII.
yüzyılda hakiki egzotizme dönüştü ve Çin halk mûsikîsi Türkistan şehir
devletlerinin mûsikîsiymiş gibi dinlenmeye başlandı. Hakikaten meşhur

95 Chiao fang.

96 İlki, "sağ tarafta, Kuang-tse fang içinde; sonuncusu, "sol" tarafta, Yen-cheng fang içinde idi. Her ikisi de Lo-yang'da, Ming-i fang'da idi. CFC, TTTS, 8, 80a içerisinde.

97 Wang Yi-t'ung 1953, 328'de her sınıftan "hanende kızlar" "kölelere benziyorlar-
dı" denilmektedir.

98 714 yılında olduğu gibi. TS, 5, 3644b.

99 CFC, TTTS, 8, 80a-90a içerisinde. Bkz. Baxter 1953, 119-120.

100 Erken dönem T'ang sarayı mûsikîşinaslarının ecnebi repertuarı neredeyse Sui Ha-
nedanı ile aynı idi. Sadece Kao-ch'ang (Koço-Turfan vahası) mûsikîsi eklenmişti.

bir şarkı olup, her daim bize Hsüan Tsung'u (saray mûsikîsine müptela bir şahsiyet, otuz bin mûsikîşinasa sahip olduğu söylenmektedir) hatırlatan "Gökkuşağı Pelerin Kuştüyü Elbise" esasen bir Doğu Türkistan Brahman şarkısının yeniden uyarlanmış biçimiydi. Kuça, Koço, Kaşgar, Buhara,¹⁰¹ Semerkand, Hindistan ve Kore'nin mûsikî usûlleri devlet nezareti altında ananevî mûsikî ile birleşmiştir. Gösterişten uzak klasik mûsikî saray müntesipleri arasında IX. yüzyılda yeniden rağbet görmeye başladığı vakit¹⁰² egzotik akım tesiri sekteye uğramış ve görünüşe bakılırsa Endonezya, özellikle de Burma ve Nan-chao Devleti, mûsikîsi Çin'e getirilmesine rağmen T'ang mûsikîsi üzerinde kalıcı bir etki sağlayamamıştır¹⁰³.

Doğu Türkistan'ın tüm mûsikî kültürleri arasından T'ang Hanedanı'nı en fazla etkileyeni açık ara farkla Kuça idi. Saf ve avamî halkın Kuça mûsikî topluluğunun ezgileri eşliğinde sergilediği "davul raksı"nın seyrine doyum olmazdı¹⁰⁴. Ayrıca Kuçalı sazandeler tarafından kullanılan enstrümanlar da rağbet görürdü. Bunlardan en mühimi dört telli ve eğri boyunlu Kuça udu idi zira T'ang halk mûsikîsindeki yirmi sekiz makamın usûl ve ahengi buna istinat ediyor ve besteler de bununla yapılıyordu¹⁰⁵. Ayrıca mey ve flüt de Kuça'da önemliydi ve bundan dolayı Çin'de de popülerdi¹⁰⁶. Kuça enstrümanları içerisinde en çok sevileni, Sanskritçenin yanlış telaffuzuyla söylenen şarkılardaki heyecan uyandıran sesi ve egzotik nağmesiyle az verniklenmiş "davul"¹⁰⁷ idi¹⁰⁸. Pek çok asilzâde gibi Büyük Hsüan Tsung'un bizzat kendisi de bu davul ile icra talimi yapmıştı¹⁰⁹.

T'ang zamanında bir hudut şehri olup esasen Liang-chou adıyla anılan "Batı Liang"ın melez mûsikîsi de oldukça maruftu. Bu, Kuça mûsikîsi ile geleneksel Çin mûsikîsinin karışımından zuhur eden ilginç bir mûsikî idi lakin Kuça udu ile klasik litofonun yan yana gelmesinden kaynaklanan

101 Çin'de bu devirde Buhara'ya "An" Ülkesi denilirdi. Bu isim Partların Askak Hanedanı'nın adının kısaltılmasıyla türetilmişti.

102 VII. yüzyılın "Eğitim Muhiti" daralmış; "Perilerin Mukaddes Mûsikîsi" (hsien shao yüan) gibi Taoist akideyi ima eden zarif ve arkaik bir isimle, küçük ölçekli bir kuruluş olarak işlevini devam ettirmesine rağmen VIII. asrın "Armut Bahçesi" de mülga olmuştu.

103 Yukarıdaki paragrafın tamamı Kishibe 1952, 76-86'dan hülase edilmiştir. Kishibe, Çin mûsikîsi üzerindeki Batı tesirini üç kalemde toplamıştır: 1- Hoten merkezli kadim İranî mûsikî 2- Kuça merkezli Tohar (yeni İranî) mûsikîsi 3- Semerkand merkezli Soğd mûsikîsi.

104 THY, 33, 611.

105 Hsiang 1933, 56; K'ung 1934, 44-46 ve özellikle yeni bir çalışma için bkz. P'an 1958, birçok yerde.

106 Hsiang 1933, 58-59.

107 *Chieh ku*. Mamafih "chieh" (kısırlaştırılmış koç) muhtemelen bu davulun kökeni ile ilgisi olan Kuzeyli bir boyun adıdır. Türkistan ve Hindistan'da çok yaygındı fakat Çin'e Kuça üzerinden gelmişti.

108 K'ung 1934, 62-66. Modern biçiminin tasviri için bkz. Harich-Schneider 1954, 4.

109 Hsiang 1933, 58.

bazı uyumsuzluklar göze çarpıyordu. Ancak VIII. yüzyıl ve sonrasının şairleri tarafından göklere çıkarılmıştı¹¹⁰.

Tang Hanedanı'nın kuzey komşularının hem "hüzünlü" hem de "kudretli" mûsikîsi çok etkileyici idi fakat neredeyse tamamı askerî bando tarafından icra edilirdi. "Davul ile kopuz"un¹¹¹ uyumu, üflemeli çalgılar, davullar ve çanlar ile icra edilen canlı ve coşkun mûsikî, saray merasimleri, zafer kutlamaları ve daha başka millî törenler için çok uygundu¹¹².

Türkistan yoluyla gelenler bir yana Hint kökenli mûsikî de Çin'e girmişti: Hindiçin halkları, yani Champa, Kamboçya ve Birmanya da kendi orkestraları ile rakkaselerini göndermişti, bunlar "Buda'nın Mudraları", "Savaşçının Zaferi" ve "Tavus Kuşu Kral" gibi Budist kutsal kitabından derlenen temaları icra ederlerdi¹¹³. Tang ahalisi bu pantomim rakslarının bazılarında çok hoşlanırdı. Zamanla değişime uğrayıp yozlaşan bu raksları icra eden sanatçıların nesli Asya kıtasında hitam bulmuş olmasına rağmen söz konusu gösteriler XII. yüzyıl Japon sarayının rakkaseleri ve mûsikîşinasları ve hatta Japonya'daki klasik tutkunu bazı amatörler tarafından dahi icra ediliyordu¹¹⁴. Tang Hanedanı ile sıkı sıkıya bağlı olan bu orkestranın yadigârları hâlen Japonya'da mevcuttur. Bunlar üç grup enstrümandan müteşekkildi: Birincisi yatay flütler, meyler ve yüksek perdeden melodilerin çalındığı akort edilmiş "ağız mızıkalarını" kapsayan ağaçtan yapılmış nefesli çalgılar, ikincisi gonk, sehpalı küçük davul ve lâl rengindeki gövdesi altın işlemelerle kaplanmış "büyük asma davulu" hâvî vurmali çalgılar, üçüncüsü ise kanun¹¹⁵ ve ud gibi telli çalgılardı. Bahse konu orkestra genellikle "ağız mızıkası" ile çalınmaya uygun bir peşrevi de ihtiva eden güzide besteleri maharetle icra eder, akabinde ise hafifmeşrep bir kadın zuhur edip tezelden nihayete erdirirdi¹¹⁶. Tang mûsikîsine ait bir drama IX. yüzyılda telif edilen Japonca bir kitapta mahfuzdur ve hâlâ icra edilmektedir, Budist cennetindeki mukaddes bir kuştan ismini alan bu parçanın adı "Kalaviñka"dır¹¹⁷. Söz konusu dramının bir melek tarafından ilahî bir esinle beşeriyete gönderildiği söylenegelmiştir.

110 Hsiang 1933, 58; K'ung 1934, 51-52.

111 *Ku ch'ui*. "Üç telli Hun çalgısı" (*hu ch'in*), Sha-t'o [Sato] Türkleri tarafından da kullanılırdı, muhtemelen Çin'e çok erken tarihlerde girmişti. Eberhard 1948, 55.

112 K'ung 1934, 30-31.

113 K'ung 1934, 75-79.

114 Japon merasim mûsikîsinin ortak adı *gugaku* (saray mûsikîsi), raks nağmelerinin ki ise *bugaku* (raks mûsikîsi) idi. Bu, eski Japon şarkı ve rakslarını (*utamai*), Tang mûsikîsini (*tôgaku*), kadim Kore mûsikîsini (*komagaku*), Çin orkestraları tarafından uyarlanan Japon halk ezgilerini (*saibara*) ve enstrümanlar eşliğinde söylenen Çin-Japon ilahîlerini (*rôei*) de kapsardı. Ben burada sadece *tôgaku* ile meşgul oldum. Harich-Schneider 1954, 1.

115 "Cheng" (Japoncası: "koto") denilen ve perde boğumu olmayıp geçiş mûsikîsi yapılabilen bir tür kanun.

116 Harich-Schneider 1954, 3-5.

117 Japoncada umumiyetle "Karyôbin" tesmiye edilir.

Hindistan'da vücut bulup muhtemelen Champa¹¹⁸ tarikiyle Çin'e aktarılmış, nihayet Japonya'ya ulaşmış ve IX. yüzyılda pek rağbet görmüştür¹¹⁹. Hatta 861 yılında Nara'daki Tōdaiji Tapınağı'na dikilen yeni Vairocana sanemine ithafen, sonradan Çinlileşmiş bir raks ustasının koreografisi ve flüt ustası Wanibe Ōtamaro tarafından çalınan Champa usûlündeki yeni mûsikî eşliğinde de icra edilmiştir¹²⁰. Bu raks hâlihazırda Japonya'da kanat takılıp çiçek desenli taçlar giydirilen dört genç erkek tarafından icra edilmektedir ki bu gençler "Kalaviṅka" kuşunun heyecan verici kutsal sedasını küçük ziller çalarak taklit etmektedirler¹²¹. Japonya'da hâlâ icra edilen bir diğer T'ang pantomiminin adı ise "Po-t'ou" dur¹²². Çılgınca dağıtılmış saçları ile sade elbiseler içerisinde gösterilen bir genç babasını yiyen vahşî canavarı aramaktadır. Bu da Japonya'ya Çin'den gelmiştir lakin Hint kökenlidir¹²³. Diğer pantomimler ise şunlardır: Sarhoş bir barbar başbuğunun temsil edildiği "Şarap İçen Barbar", korkunç suretiyle Tanrı Şiva'nın bir eyleminin gösterildiği "Bhairava Savaş Hattını Kırarken", Polo oyununun bir mizansenisi olan "Topa Vuruş Ahengi"¹²⁴. Tamamı içerisinde en eğlenceli olanı orijinal haliyle korunagelen "Soğukta Kalan Beglerine Su Serpen Barbarlar" olmalıdır¹²⁵. Bu oyun fantastik maskeler takarak davul, ud ve arp seslerinin keşmekeşi içerisinde zıplayıp birbirlerine ve yoldan geçenlere soğuk su serpen ve dahi Çinliler ile ecnebi çıplak gençler tarafından icra edilen bir kış gündönümü raksıdır. Bu maganda oyunu Hsüan Tsung'un faziletli ahalisi nezdinde bir tür skandala dönüşünce 714 yılının başlarında çıkarılan bir fermanla ortadan kaldırılmıştı¹²⁶.

Taklabaz ve hokkabazların gösterileri de genellikle mûsikî temsillerine nispetle daha sıradan kabul edilmezlerdi. Hokkabazların, cambazların,

118 Takakusu 1928, 27-28; Demiéville 1925, 223-224.

119 Harich-Schneider 1954, 4.

120 Demiéville bu orijinal mûsikînin Kamboçya'ya ait olduğunu ileri sürmüştür. 605 yılında Champa'nın Çin tarafından zapt edilmesini müteakip bir sanatçı tarafından Çin'e getirilmiştir. Fakat Çinliler Kamboçya mûsikisinden hazzetmezlerdi (anlaşıldığı kadarıyla Champa mûsikisini de sevmezlerdi) ve bunlar "saf" Hindu tarzında raks mûsikisi olarak düzenlenip daha sonra Çin'e ait addedilirdi. Demiéville 1925, 223-224.

121 Demiéville 1925, 226; Demiéville 1929, 150-157. Levha 16, fig. 1, bu sonuncu kaynakta Kalaviṅka raksçısının kıyafetleri görülmektedir.

122 Eski ismi **puât-d'au* ya da **b'wât-d'au* idi. Takakusu 1928, 27-28'de bunun, Hint Hükümdarı Pedu'nun isminin transkripsiyonu olduğunu ve rakkasın da hain at avcısını temsil ettiğini düşünmektedir. Hsiang 1933, 65'te bu izaha kuşkuyla yaklaşır ve bu adın Türkistan'da bir memleket olan Pa-tou'dan türediğini ileri süren Wang Kuo-wei'nin teklifinin imkân dâhilinde olduğunu belirtir.

123 Harich-Schneider 1954, 5; Esasen Hint mûsikisi ve raksı olmasına rağmen Takakusu bunun da Çin'e Champa üzerinden geldiğini düşünmektedir.

124 Takakusu 1928, 27-28; Harich-Schneider 1954, 4-5.

125 P'o hu ch'i han.

126 Hsiang 1933, 65-69. Japonca versiyonunda rakkaslar kamıştan mamûl yağmurluk giyerlerdi.

akrobatların, ateş yutanların gösteri ve heyulları ile cücelerin maskaralıkları topyekûn "Tasnif Dışı Mûsikî"¹²⁷ tesmiye olunurdu ve bu türden pek çok hokkabaz Türkistan ile Hindistan'dan Tang şehirlerine gelmişti¹²⁸. Kendilerini yaralamayı da kapsayan yanılısma gösterileri Liang-chou ve Lo-yang'daki Ahura Mazda tapınaklarında düzenli olarak yapıldı¹²⁹. Çoğu kez resmî makamlar tarafından müsamaha gösterilmesine hat-ta Hsüan Tsung gibi aykırı hükümdarlar tarafından teşvik edilmelerine rağmen bu ecnebi dalaverecilerin gösterileri bazen kudretli kimseler tarafından yasaklanırdı. Örneğin Kao Tsung, bağırsaklarını dışarıya çıkarıp organlarını keserek yanılısma yoluyla halkı büyüleyen bir Hindu'nun Çin topraklarından çıkarılmasını emretmiş ve bu tür kimselerin artık sınır ötesinden Tang sarayına gönderilmemelerini buyurmuştu¹³⁰.

Eski çağlardan beri parşömenden mamûl oyuncak bebeklerle yapılan gölge oyunlarının Çin'deki mevcudiyeti bilinmesine rağmen kukla gösterilerinin Ch'ang-an'a ilk kez VII. yüzyılda Türkistan'dan getirildiği düşünülmektedir¹³¹.

Çinliler her ne kadar yeni mûsikî sanatlarını, daima içtenlikle karşıladıkları, işinin ehli ecnebi üstatlardan, özellikle Maveraünnehr ve Doğu Türkistanlılardan, öğrenmişler ise de bu hakikatin Çin mağruriyetini inciteceğini tasavvur etmişlerdir ancak bu basit düşünce yapısı ecnebi marifetine galebe çalamamıştır. Bundan dolayı Buharalı bir oyuncu, Semerkandlı bir flütçü, Hotenli bir meyzen, Taşkentli bir rakkas veya Kuçalı bir bestekâr Uzak Doğu'da muhkem vazifeler üstlenebilirdi¹³². Mahir bir ecnebi mûsikîşinas tarafından yapılan ud taksimini müteakip bir saray hizmetkârının terennüm ettiği şarkıyı Tai Tsung'un işitip bunu aslına uygun biçimde yeniden söyletmesine ilişkin bir hikâyeyi meşhur bir müellifin kaleme alması mümkündü. Münhezim bir sanatçı ülkeden ayrılmış ve "...bu durum Batı ulusları arasında duyulduğu vakit onlardan pek çok kişi tevazu gösterip boyun eğmişlerdi!"¹³³. Tang Hanedanı'nın kültürel ihtişamı işte böyleydi.

Göstericilerin çoğu uzak krallıklardan hediye olarak gönderilmişlerdi zira bu kimseler ve bunlara ait mûsikî Tang yıllıklarında kayıtlıdır. Mama-fih Çin'de şöhrete kavuşmuş pek çok bağımsız mûsikîşinas da mevcuttu.

127 San yüeh. Bunların 719 yılında Tohar yabgusu tarafından Ch'ang-an'a gönderilen "kol ve bacakları açık" akrobatlar olduğunu tahmin ediyorum. Bkz. THY, 99, 1773

128 K'ung 1934, 59-62. Örneğin 646 yılında Ch'ang-an'a gelen mûsikî, sihir, cambazlık ve sahte olarak kendini sakatlama konularında kabiliyet sahibi beş Hindu için bkz. Lévi 1900, 327. Waley 1952, 90; Waley 1956, 125.

129 CYCT, 3, 34.

130 "İllüzyon Gösterilerini Yasaklayan Ferman", CTW, 12, 1a.

131 Laufer 1923, 38-39.

132 Kishibe 1952, 68-72'de Tang döneminde yaşayan otuz bir Batılı mûsikîşinasın isim listesini derlemiştir. Verdiği örneklerin tamamı bu listedendir.

133 CYCT (TTTS, I), 51b-52a.

Bunların mûsikîleri Kuça ve Semerkand'ınki gibi resmen saray mûsikîsine dâhil olmasa da halk arasında oldukça rağbet görürdü. Sanatları saray ricali tarafından hor görülen Pamir ötesindeki Kumâdh'ın anonim mûsikîşinasları ile Çinlilerin Ts'ao dedikleri çoğu lavta çalan kimselerden müteşekkil Kabûdhân mûsikîşinaslarının durumu da böyleydi ayrıca bunlar Çin'deki diğer milletlere mensup ecnebi mûsikîşinaslara nispetle sayı bakımından daha fazla idiler¹³⁴. Bu başına buyruk ve avare sanatçıları nazarı itibara almayıp çalışmamıza uygun olan hükümdar ya da halk tabakasına ait köle statüsündeki mûsikîşinasları mülahaza etmemiz gerekmektedir.

Bu istidat sahibi kölelerin en küçükleri olan genç çocuklar, asilzâdeler nezdinde yan flüt sanatçıları olarak rağbet görürlerdi¹³⁵ faraza Hsüang Tsung tarafından "Armut Bahçesi"¹³⁶ göstericileri arasına dâhil edilen Batılı "genç kız" gibi.

Kıvrık saçlı ve yeşil gözlü Batılı genç

Yüksek kulede, gecenin sessizliğinde, esintiyle enine uzanmış
Hint kamışı¹³⁷.

Mûsikîşinas kölelerin en azametlileri hem icracı hem de eğitmen olarak hüsn-ü kabul gören, yaşları kemale ermiş üstatlardı. En azından bazı enstrümanları çalan ve sanatın inceliklerini gerçek mânâda öğrenen bir insan yetiştirmek için ecnebi bir hoca tutulurdu. Hünerli bir Çinli udiye VIII. yüzyılda üslûbunda ecnebilere ait hususiyet saptayan ve hayranlığını ifade eden bir dinleyicisinin; "Bu Kuça usûlü değil mi?" diye sorduğunu ve bunu memnuniyetle karşılayan sazendenin de; "Üstadım hakikaten Kuçalısınız" şeklinde cevap verdiğini biliyoruz¹³⁸. Tanınmış Kuçalı seçkin üstatlardan biri Po Ming-ta idi (köle ya da hür olduğuna ilişkin malûmat yoktur)¹³⁹. Bu zât, yoğun biçimde Kuça mûsikîsinin tesiri altında kalan, Yüan Chen'in şiirinde anılan ve bugün dahi Japonya'da icra edilen "Bahar Bûlbüllerinin Şakıması" isimli meşhur şarkının bestekârı idi¹⁴⁰.

134 Kishibe 1952, 74. Diğer Batı mûsikîlerinin millî menşei Çince isimlerinden de saptanabilir zira söz konusu isimler Batı memleketlerinde kullanılan adlardan türemiştir. Bu ülkelerden Tang Hanedanı'na mûsikî ve mûsikîşinas temin ediliyordu fakat saray ricali tarafından resmen kabul gören Mâimargh (Mi), Keş (Shih), Kabûdhân, Şaş (Shih), Merv (Mu ?), Kushaniyan (Ho), Hoten ve Kumâdh kaydedilmemiştir. Kishibe 1952, 86.

135 *Heng ch'ui*; fakat Tang zamanında bile "ti" tesmiye edilirdi ve dik flüt de vaktiyle bu isimle kaydedilmişti.

136 KSP, TTTS, 4, 63b içerisinde.

137 Li Ho, "Lung yeh yin", LCCKS, "wai chi", 142.

138 LMTC, TTTS, 10, 112 içerisinde.

139 Çin'e gelen Kuçalı muhacirlere genellikle Kuça hükümdarlarının da adı olan "Po" (Beyaz) takma ismi verilirdi. Kuça/Kutsi adının "beyaz" anlamındaki Hint-Avrupa dillerine ait bir kelimeden geldiği ileri sürülmüştür. Bailey 1937, 900-901.

140 Ch'un ying chuan. Hsing 1933, 57. Yüan Chen'in "Fa-ch'ü" isimli şiirinin (YSCCC, 24, 5b'de) bir kısmı I. bölümde tercüme edilmiştir.

Klasik "Konfüçyanist" öğreti hediye olarak insan sunmayı son derece mânâsız ve yozlaşmış bir uygulama olarak addetse de Çin'de en eski zamanlardan beri mûsikîşinas, rakkase, hanende ve sazende olarak eğitilen güzel kızlar bir derebeyinden yekdiğerine armağan olarak sunulurdu. Bununla birlikte pek çok T'ang hükümdarı da vassal asilzâdeler tarafından gönderilen, bilhassa Türkistan'ın Hint kültürüne giriftar olmuş halklarına ait kızları kabul ederlerdi. Yukarı Amu Derya'nın dağlık bir memleketi olup yıllık sürülerini, kızıl leoparları ve siyah tuz madenlerini bolca barındıran Huttal'ın hükümdarı tarafından 733 yılında gönderilen "cins-i latif mûsikîşinas" da bu türdendi¹⁴¹.

Türkistan'dan gelen rakkaselere, genç delikanlılara ve kızlardan müteşekkil tüm göstericilere büyük hayranlık duyulurdu. Bunların gösterileri geleneksel olarak iki gruba ayrılmıştı; "dingin" rakslar ve "çoşkun" rakslar¹⁴². Po Ming-ta'nın "Bahar Bülbüllerinin Şakıması" adlı eseri, gelenekçi zümreyi karakterize eden romantik, edalı ve seviyeli bir raks idi. Fakat halk daha ziyade "çoşkun" raks topluluklarına rağbet gösterirdi ve bundan dolayı T'ang şairleri tarafından sıklıkla bahis konusu edilmişlerdi. Bunlardan üç tanesi hakikaten çok meşhurdu. Biri genellikle dar kollu İran gömlekleri giyip parlak boncuklarla süslenmiş yüksek siperli şapkalar takan Taşkentli delikanlılar tarafından icra edilen "Batının Coşkun Rakısı"¹⁴³ idi. Uç kısımları sallanan uzun kuşaklarla sarılı bu âdemoğulları, çömelerek, hızla dönerek ve zıplayarak şehvanî çalan sazlar ve üflemeli çalgılar eşliğinde raks ederlerdi¹⁴⁴. "Şaş Rakısı"¹⁴⁵ ise, ismini günümüzdeki Taşkent¹⁴⁶ havalisinde bulunan Şaş kentinden almıştır, rengârenk işlenmiş bürümcük kaftanlar giyinip, gümüş kuşaklar takan iki genç kız tarafından icra edilirdi. Bunlar Uzak Batı'nın tipik dar kollu mintanları ile al sırmalı pabuçlarını giyer ve altın taç yapraklarıyla süslenmiş başlıklar takarlardı. Seyirci karşısına öncelikle iki suni nilüfer çiçeğinin yapraklarını saçarak çıkarlar ve davula vurulan hızlı tokmaklar eşliğinde raks başlardı. Bu, şehvetengiz bir rakstı: El değmemiş

141 T'FYK, 971, 95; TS 221b, 4155a.

142 Hsiang 1933, 59.

143 Hu t'eng wu.

144 Hsiang 1933, 60-61. Bu raks Liu Yen Shih tarafından bir şiirde tasvir edilmiştir (ChTS, han 7, t'se 9, 4b). Ishida Mikinosuke tarafından Japoncaya bunun üzerinden de M. Haguenauer tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir, bkz. Ishida 1932, 74. Li Tuan tarafından yazılan aynı temalı başka bir şiir de yine Fransızca olarak Ishida 1932, 73'te mevcuttur.

145 Hsiang'ın tanımı, 1933, 95. O, "Chaj" şeklinde yazmıştır. Farsça şekli *Çaç*, Arapçası ise *Şaş* idi. Barthold 1958, 169. Fakat Chavannes 1903, 313'te Çinceye *Châkar* şeklinde transkribe etmiş ve bunun Buhara ile Semerkand devletlerindeki seçkin bir zümrenin adı olduğunu ileri sürmüştür.

146 Barthold 1958, 171-172.

bakire kızlar, izleyenleri arzu dolu bakışlarla süzer ve en nihayetinde mintanlarını çıkararak çıplak omuzlarını faş ederlerdi.¹⁴⁷

Sırmalı hasır yayılmış mütenasip çift saçılmış
Çalınan boyalı davullar sedayı üç katına çıkarmış
Yanan kırmızı mumlar şeftali yapraklarını diriltmiş
Şaş'tan gelen rakkaselerin fileli mor mintanları bizi aşka getirmiş
Çiçek işlemeli altın yaldızlı kemerler bellerinden sarkmış
Altın taç yapraklı başlıklar pür-şule simalara yönelmiş
Ezgiler çok erken bitti, onlar burada kalmayacak
Bulutların girdabı yağmurun refakatinde, Güneş Taraçası onlara pek ırak¹⁴⁸.

Po Chü-i tarafından telif edilen "Şaşlı Geyşa"¹⁴⁹ isimli bu manzume IX. yüzyılın başlarındaki egzotik şiir akımına güzel bir örnektir. Son mısra da görülen erotik temada, "bulutlar ve yağmur" ve "Güneş Taraçası" gibi eski sembollerde, adeta canlılar ile ilahî doğurganlık mitosunu birleştirilmiş ve üstü kapalı olarak cinsî münasebete atıfta bulunulmuştur. Şeftali yapraklarının dirilmesi ise tuhaftır ki bir gürlemenin göstergesi olarak tecelli etmiştir¹⁵⁰.

Uzak Batı'nın bu pek sevilen genç rakkaselerinin tamamı, VIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca, Hsüan Tsung'un devr-i saltanatı sırasında, Kumādh, Keş, Māimargh ve özellikle de Semerkand hükümdarları tarafından gönderilen "Batı'nın Rakkase Kızları"¹⁵¹ idiler¹⁵². Kolları işlemeli al kaftanlara bürünüp, Şam işi yeşil kispetler ve kızıl ceylan derisi botlar giyinerek raks kürsüsünde atlayan, sıçrayan ve yuvarlanan topların başında fırl fırl dönen bu Soğdlu kızlar zenginlerin ve asilzâdelerin yanan yüreklerine su serperlerdi. Hsüan Tsung onların rakslarının müptelası idi ayrıca Prenses Yang ve An Lu-shan da bu gösterilerden haberdar idiler¹⁵³. Filhakika

147 Hsiang 1933, 61-62. Bu raksın ayrıca bir solo versiyonu da mevcuttu ve Sung Hanedanı zamanında genç erkeklerden müteşekkil bir koro tarafından yapılan şekli ise anlaşıldığı kadarıyla oldukça farklıydı.

148 Po Chü-i, ChTS, han7, ts'e 5, ch 23, 8a içerisinde. Po Chü-i aynı raksa başka bir şiir daha yazmıştı, bkz. ChTS, han 7, ts'e 6, ch. 25, 16a.

149 *Che-chih chi*.

150 "Şeftali çiçekleri" ile ilgilidir. Bkz. Wang Ling 1947, 164.

151 *Hu hsüan nü (tzu)*. "Hu-hsüan"ın etimolojisini "Harezmi"ye bağlayan bir teşebbüs vardır. Ancak delilleri zayıftır.

152 719 yılında Kumādh'tan (TFYK, 971, 3b). 727 yılında Keş'ten iki kişi (TFYK, 971, 7b; THY, 99, 1777). 729 yılında Māimargh'tan (TFYK, 971, 8a). 713 ve 727 yıllarında Semerkand'dan (TFYK, 971, 7b).

153 Ishida Mikinosuke 1932, 71; Hsiang 1933, 63-64; K'ung 1934, 54-55; YFTL, TTTS, 11, 10a içerisinde. Tang sarayındaki cenabi mûsikîşinas "memurların" kıyafetleri hakkındaki tüm ayrıntılar için bkz. TT, 146, 762c. "Batı'nın Rakkase Kızları" hakkında Po Chü-i ve Yüan Chen'in şiirleri vardır. Haguenaue tarafından yapılan Fransızca tercümesi Ishida 1932, 69'da ve Haguenaue'e dayanan İngilizce tercümesi ise Mahler 1959, 147-149'da mevcuttur.

semazenler gibi tutku ile izlenen bu rakslar bazı yerlerde sapkınlık ve bir uğursuzluk alameti olarak addedilirlerdi¹⁵⁴.

Az da olsa Asya'nın başka yerlerinden de mûsikîşinaslar ve rakkaseler gelirdi. Bununla birlikte, Hindîçin ve Endonezya kavimleri içerisinde, güneybatı hududunda bulunan Nan-chao, Çin imparatoruna gösteri yapması için 800 yılında bir çalgı takımı göndermişti¹⁵⁵. Bu egzotik orkestra galiba melez bir karaktere sahipti zira birkaç yıl önce Nan-chao'ya gelen Çin sefiri burada Hsüan Tsung tarafından çok önceleri Nan-chao'ya gönderilen ve hâlâ faaliyetlerini sürdüren Kuçalıların mûsikî gösterisini izlemişti¹⁵⁶. Çin'e VIII. yüzyılın sonunda Nan-chao'nun fetih yolu açıldıktan sonra¹⁵⁷ Burmalı Pyü 802 yılında otuz beş kişiden müteşekkil, Budist kutsal kitabına dayanan besteleri yorumlayan, Çin'in güneyindeki "barbarların" sahip oldukları zenginlikler olan büyük deniz kabuklarıyla beraber ellerini yummalarıyla ve güzel işlemeli bronz davullarıyla tebarüz eden bir çalgı takımı gönderdi¹⁵⁸. Sumatralı Śrībhoja bir mûsikîşinas topluluğunu 724 yılında Hsüang Tsung'un sarayına göndermiş¹⁵⁹ yine IX. yüzyılın ikinci yarısında Kalinga'dan Javalı kadın mûsikîşinaslar da gelmişti¹⁶⁰. P'o-hai Devleti'ni temsil eden on bir Japon rakkase 777 yılında Çin sarayına sunulmuş¹⁶¹ başka bir vesileyle de bir Japon sefareti kutsal addedilen deniz kabuklarını armağan olarak getirmişti¹⁶².

154 TS, 35, 3716c.

155 THY, 33, 620. 794 yılında Tang Hanedanı ile Nan-chao arasında barış sağlanmış ve Eyalet Valisi Wei Kao 800 yılında bu orkestrayı göndermekle yükümlüydü. Müellifin deyimi ile: "...enstrümanlarının akortlarına varıncaya kadar bir orkestranın bütün ayrıntılarıyla tasvir edildiği bilinen ilk belgedir. Çok sonraki dönemlere kadar, Batı mûsikisi ile ilgili buna müşabih bir vesikaya rastlanmamıştır ve başka bir Asya orkestrası ile mukayese kabul etmeyecek türdendir. Ne gariptir ki bunlardan bir tanesi bile Çinli değildi". Twitchett and Christie 1959, 178.

156 Twitchett and Christie 1959, 176.

157 Coedès 1948, 179.

158 CTS, 13, 3105a; THY, 33, 620; THY, 100, 1795; LPLI, a, 4; Twitchett and Christie 1959, 176-179. CTS, 197'de "chen yüan" için veriler 8 tarihi yanlış, doğrusu 18 olacaktır. Hindistan kökenli olan "vīnā" da özel bir Birmanya çalgısıydı, su kabağında yapıp sesi çınlayan bu enstrümana Çince "su kabağı çalgısı" denirdi. Hint kamışının sıradan bir türü olan "vīnā" Çin'e Champa'nın istilasından sonra Sui Yang Ti tarafından getirilmişti fakat Çin zevkine pek hitap etmemiştir. Büyük çalgılarda rengârenk zengin süslemeler bulunurdu. Muhtemelen Birmanyalı mûsikîşinaslarınki de böyleydi. Bkz. Hayashi 1925, 444-452; THY, 33, 620. Po Chü-i bu orkestranın yurt dışında Çin'e sağladığı saygınlığın hanedanı sevince boğmasını tenkit etmiştir: "P'iao'nun mûsikîsi sizin gururunuzu okşuyor. Köylülerin mütevazı sözlerini dinlemeniz daha iyi olur hükümdarım". Bu sözler Arthur Waley'in; "M.S. 802 Yılında Çin Sarayında Birmanyalı İmparatorluk Kâtibi Pwe'nin Şerefine" adlı tercümesinden alınmıştır. Bkz. G. E. Harvey 1925, 14-15.

159 TFYK, 971, 6a.

160 TS, 222c, 4159d.

161 CTS, 199b, 3619d; TFYK, 972, 3b.

162 Reischauer 1955a, 82.

Koguryö ve Paekche VII. yüzyılda bozguna uğradığında Kore halklarının mûsikîsi de tutsak edilmiş ve tüm çalgı takımları, enstrümanları ve edevatlarıyla birlikte zaferin bir nişanesi olarak Çin'e getirilmişti¹⁶³. Koguryö ve onların soyundan gelen sanatçılar bir asırdan fazla süre Çin sarayına sadık bir şekilde hizmet ettiler lakin VII. yüzyılın sonunda yirmi beş besteleri bilinse de VIII. yüzyılın sonunda bunlardan sadece bir tanesi hatırlanmakta idi ayrıca mûsikîşinas tutsaklar atalarının yerel kıyafetlerini de kaybetmişlerdi. Öte yandan VIII. yüzyılın başlarında Paekcheli sanatçıların tamamı ölmüş ya da dağılmışlardı¹⁶⁴. Kuzey Korelilerin (Koguryölular) daha fazla mukavemet göstermesini ise aynı soydan geldikleri Silla halkıyla iki zümreye ayrılmış olmaları hakikatine bağlamak mümkündür. Sillalılar enstrümanlarını 818 yılında Çin sarayına götürdüler ve kudretsiz ecnebi idareciler güç kazandı¹⁶⁵. Tang Hanedanı ile dostane ilişkilerini sürdürerek yarımada yükselen Silla Krallığı fevkalâde güzellikleri ve mûsikî kabiliyetleri ile temayüz eden iki tane çekici genç kızı 631 yılında Tai Tsung'a göndermişti. Hükümdar; "Sesin ve rengin hazzı ile fazilet aşkının mukayese edilemeyeceğini işittik"¹⁶⁶ mealinde bazı veciz söyler sarf etmiş ve mütehammil elçiye, armağan olarak gönderilen Moluk Adaları'na özgü beyaz kakadu papağanını Champa'ya iade etmesini bildirmiş ayrıca egzotik papağandan daha çok merhamet gösterdiği bu güzel bakirelerin Silla'ya geri gönderilmeleri gerektiği hükmünü vermiştir¹⁶⁷.

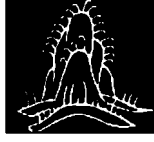
163 THY, 33, 619.

164 THY, 33, 619.

165 TFYK, 972, 7b; THY, 95, 1709.

166 "Ses ve renk" özellikle mûsikî ve kadın güzelliğine delalet etmektedir.

167 TS, 220, 4149c; CTS, 199a, 3616d.

III EVCİL HAYVANLAR

DAUPHIN: Uçan at, Pegasus, ateş burun deliklerinde!
Ona bindiğimde, havada süzülür, uçarım, ben bir şahinim:
Havada hızla gider; yere indiğinde toprak şarkı söyler;
Onun boynuzunun sesi Hermes'in kavalından daha ahenklidir.

William Shakespeare, *King Henry V*,
Perde III, Sahne 7

1- ATLAR

Asker taşımak, müteharrik düşmanlara ve açgözlü hasımlara, özellikle de göçebe halklara, karşı koymak gibi pek çok alanda yaygın olarak kullanılan atlar, Asya sekenesi arasında yüksek itibar ve uzak diyarlara kadar yayılmış ihtişam sahibi Tang idarecilerinin nezdinde muazzam öneme sahipti. Devletin çok sayıda süvari atına ihtiyaç duyduğuna ilişkin nazariyat "Tang Kitabı"nda kesin ve açık bir dille vurgulanmış ve hastalıklardan ötürü hükümete ait yüz seksen bin atın telef olduğu belirtilmiştir: "Atlar devletin askerî hazırlığıdır; eğer Gök [Tanrı] bu hazırlığı ortadan kaldırırsa devlet tökezleyip inkıraza uğrayacaktır"¹. Hanedan kurulduğu vakit fatihler Lu-yung, şimdiki Kansu, meralarında otlayan sadece beş bin ata sahip olduklarını VII. yüzyılın başlarında gördüler. Bunlardan üç bini Sui Hanedanı'nın düşmesi sonucu tevarüs etmiş, kalan kısmı ise Türklerden yağmalanmıştı². Hükümet takip ettiği at politikasını ifa etmekle

1 TS, 36, 3718d.

2 TS, 50, 3752d; Rotours 1948, 884.

mükellef kıldığı eyalet valilerinin tavassutu ile aynı yüzyılın ortalarında Wei Irmağı'nın kuzeyinde, Batı payitahtının yukarı kesimlerindeki kırsal bölgede, bulunan sekiz büyük otlağa yedi yüz altı bin at dağıttı³. Bu tarihten itibaren at sayısını zikredilen yüksek seviyede tutmak için her çareye başvuruldu. Sadece Hsüan Tsung'un saltanatından sonra, VIII. yüzyılın ortalarında savaş belası kırsal bölgeyi harabeye çevirdiğinde, önemli bir değişim yaşandı. Bu facianın akabinde, merkezî otoritenin de çökmesiyle beraber, şanlı asilzâdeler ve yüksek rütbeli eyalet memurları muazzam miktarda canlı hayvan elde ettiler ve en nihayetinde bunlar sayı bakımından imparatorluk hükümetinden daha üstün konuma yükseldiler⁴.

Çok sayıdaki at ihtiyacı karşılanamamıştı; ne var ki, gerekli hallerde hükümdar armağan olarak gönderilen atları kabul ediyordu. Bu faziletli hükümdar rüşvete itibar edilmeyen saltanatına halel getirmemek için rakkase bir kız ya da raks eden bir at dahi olsa, inancını zedeleyen ve kendisine şahsî menfaat sağlayan pahalı armağanları reddediyordu. T'ang Hanedanı'nın ilk üç hükümdarı da umumiyetle bu şekilde amel eylemişti⁵. Ayrıca VII. yüzyıl boyunca ecnebi milletlerin asilzâdeleri T'ang Hanedanı ile akrabalık bağları kurarak menfaat sağlama yollarını aramışlar ve bundan dolayı Çinli bir prenses ile evlenme tekliflerini kabul ettirebilmek için ziyadesiyle arzu edilen yılki sürüleri göndermişlerdi. Dolayısıyla, Çin monarkları için bu hediyeleri kabul etmek dış siyasetin bir gereği idi. Örneğin iki Türk boyuna karşı tatbik edilen farklı muamele mütalâa edelim: Töles Türkleri saraydan kız almak maksadıyla 642 yılında üç bin at göndermişlerdi fakat teklif değerlendirilip sürüncemede bırakıldıktan sonra aşağılayıcı bir ödün olarak algılandığı için T'ang Hanedanı tarafından reddedilmişti⁶. Mamafih ertesi yıl müttefik oldukları Sir Tarduş Türkleri bir kağan oğlu ile birlikte elli bin siyah yeleli boz at⁷, çok sayıda öküz, deve ve keçi göndermişlerdi⁸.

Atın diplomatik ve askerî bir meta, biniciliğin ise aristokratik bir imtiyaz olduğuna ilişkin bir algı biçimi mevcuttu ayrıca bu haksız uygulama hükümetin 667 yılında çıkardığı, zanaatkârların ve esnafın ata binmesini yasaklayan bir ferman ile berkitilmeye çalışılmıştı⁹. Mamafih bu asil hayvanlar imtiyazlarını, toprak efendilerine sağladıkları yararların dı-

3 Ch'i-chou, Pin-chou, Ching-chou ve Ning-chou arasında dağıtıldı. TS, 50, 3753a, Rotours 1948, 887. Otlakların idaresi ile ilgili olarak bkz. Maspero 1953, 88-92.

4 Schafer 1950, 182.

5 Örneğin Kao Tsung 651 yılında köpekler, atlar, çakırdoğanlar ve şahinlerden müteşekkil hediyelerin bundan böyle kendisine sunulmamasını buyurmuştu. Bu suretle anlamsız bulunan avcılık kınanmıştı. TS, 4, 3638c.

6 CTS, 199b, 3617d-3618a.

7 THY, 72, 1306. "Siyah yele", "lo" kelimesinin "Ak" ise "ts'ung" sözcüğünün tercümesidir. Tuan'nun *Shou wen* ile ilgili şerhine bkz.

8 CTS, 3, 3070a.

9 TS, 4, 3639c.

şında, türü kendine özgü mevkilerine borçlu idiler. Eski gelenekler tarafından kutsanan atlara, fevkalâde meziyetler bahşedilmiş ve rabbanî kökenlerinin emareleri belirgin biçimde tebarüz etmişti. Mukaddes sayılan efsanelerde ejderin akrabası olarak tasvir edilip suyun mistik kudretine muadil tutulmuşlardı. Hakikaten Hindistan'ın kutsal yazmalarındaki nihaî efsanelerde zuhur eden, hacı Hsüan-tsang'ın küheylanı gibi göz kamaştıran atların tamamı ejderlerin at bedeninde vücut bulmuş şekliydi ve dahi antikitede Çinlilerin sahip oldukları en uzun atlara tek kelimeyle "ejderler" denilirdi¹⁰.

"Sekiz Bayard"¹¹ adıyla anılan Göğün Oğlu Mu'nun esrarengiz binekleri antik dönemdeki tüm atların en muazzazları idiler. Çinliler tarafından muhteşem safkan bir at olarak tasvir edilen "Bayard"ın tabiatüstü kökeni ile Batı'nın rabbanî atları olan esrarengiz ebeveynlerine sıklıkla vurgu yapılmış ve hatta mecazen kahraman bir insan şeklinde betimlenmiştir. Bunların sanatkârane temsilleri olağanüstüdür fakat büyük hükümdara kutsal ve ıssız K'un-lun Dağları boyunca refakat eden melek suretindeki hayvanlar, Orta Çağ fantastik Çin sanatında mühim bir temadır. Tang mütehassısları tarafından emsalsiz oldukları vurgulanan, V. yüzyılda tersim edilmiş bu anlamsız tasvirlerindeki tuhaf görüntülerin sıradan insanları değil, Konfüçyüs'ün de dâhil olduğu, antikitedeki mukaddes bilgeleri imlediği belirtilmektedir. İster insan ister at olsun, böyle gösterilmeseler dahi, rabbanî varlıklar tuhaf oldukları gibi öteki dünyaya aittirler¹².

Uzak Batı'da yaşayan, "Bayard kemikli, ejder gibi ses çıkaran", muhteşem Gök Kökenli Atlar, Batı'ya ait muhayyel Bayard ile ejderlerin kemikten mamûl kanatlarına sahip idiler¹³. Li Po onları şu şekilde tasvir etmişti:

Kuşan'ın dişlerinden çıkan Gök Kökenli Atlar
Sırtı kaplan desenli, ejder kanatları kemikten¹⁴.

Batıda ejder-atların bulunduğuna ilişkin inanç, kendi kutsallığını güvence altına alıp ölümsüzlüğe kavuşmak için arayış içerisine giren, simyalara efsunlu yemekler hazırlatan, eski zamanlara ait akla hayale gelmeyen (ve ne getireceği bilinmeyen) karmaşık ritüeller düzenleyip kendisini cennete götürecek bir grup esrarengiz at arayan Han İmparatoru Wu Ti zamanına, İsa'dan önce II. yüzyıla, kadar gitmektedir¹⁵.

10 Erkes 1940, 43.

11 *Pa chün*.

12 Liu Tsung-yüan, "Kuan pa chün t'u shuo", LSSC, 16, 8a-8b.

13 *Chün ku ve lung mei* Gök Kökenli Atlar'a geleneksel olarak verilen iki lakaptır.

14 Li Po, "Tien ma ko", LTPWC, 3, 5a. "Kuşan'ın dişleri" Çincesi *Yüeh-chih k'u*; şair tarafından türetilen bu ifade çok klasik bir terim ve aynı zamanda Uzak Batı'ya ait bir istiare olan *yüeh k'u* yani "ayın dişleri"den mülhemdir. Bu sonuncu tabir Lu Kuei-meng'in bir şiirinde de geçer ki sonradan iktibas edilmiştir.

15 Waley 1955, 100.

Sudan çıkan atlar ile ilgili efsane Türkistan'ın muhtelif bölgelerinde malûm idi. Örneğin VII. yüzyılda Hsüan-tsang tarafından ziyaret edildiği vakit, Kuça şehrindeki mabetlerden birinin önünde bir Ejder Gölü mevcuttu. "Suretlerini değiştiren ejderler kısıraklarla çiftleşir. Yabanî atların soyundan gelen, vahşî tabiata sahip bir at cinsini (ejder-at) evcilleştirmek zordur. Bu ejder-atların yavruları uysal olur"¹⁶. Bu hikâyenin kökeni daha batıda, sanatında ve mitolojisinde kanatlı atlarına aşina olduğumuz İranî bölgelerde olmalıdır¹⁷. Hatta Arap kökenli olan uzun bacaklı, ince belli "Tacik" atlarının dahi "Batı Denizi" sahillerinde ejderler ile kısırakların çiftleşmesinden türedikleri söylenir¹⁸. Wu Ti zamanında Sır Derya boyunca bulunan Fergana şehrinin ilahî kökene sahip, Pers hükümdarları için Medya'da yetiştirilen Nesalılar ile akraba, "kan terleyen atlar" hem Batı'da hem de Doğu'da oldukça meşhurdur¹⁹. M.Ö. II. yüzyılda Çin'in Batı'ya açılmasını sağlayan, elçi olması muhtemel, ünlü Chang Ch'ien esasen imparatorluk sefaret heyetine mensup bir kimse idi ve Ejder Çağı'nda Han Hanedanı ahalisi için bu muhteşem atları bulmakla mükellef kılınmıştı²⁰.

Chang Ch'ien onları getirememişti lakin Çinliler en az iki asır boyunca, efsanelerde ejder-at biçiminde tasvir ettikleri Batı'nın güzel atlarına kavuştular²¹. Bu atların kanatları olmasa da "ejder kanadından yapılmış kemiklere" sahip idiler. Moğolların küçük atları ile Çin'deki muhtelif atlardan büyük olmalarına rağmen galip ihtimalle bunlar ideal süvari atları değil fakat merasimlerde kullanılmak üzere özenle beslenen atlardı²². Bu muhteşem atların zoolojik kimlikleri muğlaktır. Ehliyet sahibi bir kimse tarafından "Arî Atlar" olarak tanımlanan bu iri atların antikitede Hazar Denizi civarında yetiştirildikleri malûmdur²³. Belki de günümüzdeki Türkî atların bunların soyundan geldiklerini kabul edebiliriz:

16 Beal 1885, I, 20.

17 Japonya'da muhafaza edilen gümüş bir İran vazosunun üzerinde temsil edilmiştir. Ishida Mikinosuke 1942, 186. Çin'deki büyük mezarların yanında bulunan taştan mamûl kanatlı at heykelleri de bu İranî tarzda olmalıdır.

18 CHC, 5a.

19 B. Schwartz bu atların kan terlemesinin *Parafiliaria multipapillosa* isimli bir parazitten kaynaklandığını ileri sürmüştür. Dubs 1944, 132-135; Waley 1955, 102. Medya'nın kan terleyen atlarından Herodotos da bahsetmiştir. Bkz. Dubs 1944, 135. Nesalılardan atları iri cüsseleriyle meşhurdur; daha küçük olan Medya atları ise garip suretteki başlarıyla ünlüdürler. Bkz. Anderson 1961, 127.

20 Waley 1955, 96.

21 Yetts 1934, 242. Femald'ın belirttiğine göre, Çinliler tarafından ilk elde edilen Batı atları Wu-sun atları idi. Görünüşe bakılırsa bunlar Baktriya atları ile küçük bozkır atlarının kırmalarıydı ve Han Hanedanı hikâyelerinde kanatlarıyla tecessüm etmişlerdi. Bunlar Gök Kökenli Atların ilk numuneleriydi, daha sonra ise Fergana'dan geleceklerdi. Bkz. Femald 1959.

22 Waley 1955, 96, 101-102. Waley bunları Pazırık'ta bulunup buz içerisinde koruna-gelen maskelenmiş boz atlarla mukayese etmiştir.

23 Egami 1951, 94 vd. Egami, Fergana'nın kan terleyen atlarının Han Hanedanı zamanında Hunların elinde bulunan "chüeh-t'i"nin muadili olduğuna inanmakta ve bu sonuncu adın Moğolca *külütei (terleme) sözcüğü ile ayrı kökten geldiğini düşünmektedir.

"İran, Ermenistan ve Küçük Asya'ya yayılmış olmalarına rağmen Türkmen veya Türkî atlar isimlerini anayurtları olan Türkistan'dan almışlardır. Aral Gölü, Sır Derya ve Amu Derya havalisindeki en güzel memleketlerde yaşan bahse konu atların pek çok ırsî özellikleri vardır. Yüksekliği 15-16 karış ve son derece dayanıklı olan bu iri atların burunları kemerli, boyunları kavisli, gövdeleri narin ve bacakları uzundur. Umumiyetle doru ve gri renkte olmalarına karşın bazılarının ayakları siyah ya da beyazdır. Bu hızlı atların sahip oldukları güzellikler Arap soylu olmalarından kaynaklanmaktadır, halis bir cinse aşılanmıştır, hiç şüphe yok ki Moğol cinsi Asya atlarıyla yakın akrabadır..."²⁴.

Han Hanedanı zamanındaki Çinlilerin gözlemlerine bakılırsa Arap unsuru "çifte omurgada" tebarüz etmişti;²⁵ belkemiğinin her iki tarafında bulunup çıplak ata daha rahat binmeyi sağlayan iki kas yükseltisi, klasik Batı antikitesinde fevkalâde hayranlık uyandıran bir özellik olarak algılanmıştı²⁶. Diğer taraftan Li Po'nun şiirindeki "kaplan desenleri" ise eslâfına münhasır bir öge olarak tecelli etmişti, aşağıya doğru inen koyu çizgiler şeklindeki bu "yılan balığı imleri" Norveç boz atı gibi pek çok iptidai atın alâmet-i fârikasıydı ve dahi Asya yaban eşeklerinde sıkça görülürdü.

Tang ahalisi ithal ettikleri, Semerkand'ın sulak topraklarında besiciler tarafından süvari atı olarak yetiştirilen atların halis muhlis Fergana Bayardları ırkından geldiklerine inanırlardı²⁷ ve bu atların karlı, esintisiz Keşmir Vadisi'nde yaşayan "ejder zürriyetine" mensup olduklarını iştmişlerdi²⁸. Gerçekten kan terleyen altı adet atın XI. yüzyılın başlarına ait bir hikâyede VII. yüzyılda Fergana'dan Hsüan Tsung'un sarayına gönderildiğini öğreniyoruz. Bunlar "Kızıl Cherpâdh", "Mor Cherpâdh", "Al Cherpâdh", "Sarı Cherpâdh", "Karanfil Cherpâdh" ve "Şeftali Çiçeği Cherpâdh" tesmiye olunurlardı; "cherpâdh" Soğd lisanında "dört ayaklı hayvan" anlamına gelmektedir. Hükümdar bunları zevkle kabul edip onlara yeni ve barbarlarınkinden daha naif isimler vermiş ve suretlerini büyük salonlarından birinin duvarlarına tersim ettirmiştir²⁹. İsnat edilen bu güzel ve baştan çıkarıcı hikâye, yalnızca hadise vuku bulduktan üç asır sonra yaşayıp geçmişe özlem duyan edebiyatşinas müellif Ch'in Tsai-

24 Lydekker 1912, 148.

25 Dubs 1944, 133.

26 Vergil, Georgica, III, 87: *At duplex agitur per lumbos spina*. Bkz. Anderson 1961, 26.

27 THY, 72, 1306.

28 TS, 221b, 4155a.

29 CIL, 3, 6b. İlk hecesi dış ile özdeşleştirilen *ziap-b'ıwnt biçiminin önsesi ikincisinin dudak ünsüzüne benzemektedir. Bu Tai Tsung'un "Altı Bayard"ından birinin adında görülmektedir (bkz. s. 68). Harada 1944, 389'da söz konusu ismi İranî *aspa* kelimesine bağlamışsa da bu mümkün değildir. R. N. Frye, Çince transkripsiyonum ve yazım biçimimden dolayı, "dört ayaklı" anlamına gelen Soğdca bir kelimenin özellikle "at" için kullanılıp *čarθpâd* biçiminde seslendirildiği ve Çin'de *čirpâd* şeklinde duyulduğu hususunda beni bilgilendirdi.

szu'nun muhayyelatından ibarettir. Söz gelimi, bu rengârenk atların anayurdu için romantik ve arkaik bir isim olan Tu-yüan'ı kullanmıştır. Mafiah hikâyesi büsbütün reddedilemez. Her şeyden önce Çinliler ecnebi memleketler için mülga isimleri kullanmaya mütemayildirler, bununla birlikte tarihî bir kaynakta Fergana'dan Hsüan Tsung'a hediye olarak gönderilen atlarla (maatteessüf tasvir ve isim yoktur) ilgili sahih bir kayıt mevcuttur³⁰. Kaldı ki "Kızıl Cherpādh" tabirine VIII. yüzyıl edebiyatında pek çok kez tesadüf edilmiştir hatta gerçeği söylemek gerekirse bu isim Kansu'nun Ling-wu bölgesinde yetişen ve eşi benzeri olmayan bir tür Çin kedisi için dahi kullanılmıştır³¹. Ben Tang Hanedanı'nın kan terleyen atlarına ve Hsüan Tsung'un tersim ettirdiği atlı duvar resimlerine inanmaya meyilliyim. Lakin hakikat ya da değil, bu atların nesilleri kaçınılmaz olarak muhayyel bir karakter arz etmektedir.

Antikiteden beri Çin'in aşına olduğu at, evvelce Kuzey Asya'nın büyük kısmı ile Avrupa'da görülen ve taş devrinden beri Fransa ile İspanya halklarının bildiği, kış aylarında kabarık tüylü, yelesi dik, iri başlı küçük attı. Asya bozkırlarının yabanî atına ait kemikler ise Çin'in kuzeyindeki Ordos'ta,³² hâlihazırda Çungarya sınırları içerisinde,³³ buzul çağına ait katmanlarda keşfedilmiştir ve soyları da tükenmek üzeredir³⁴. Ayrıca bu yerel Asya atı (*Equus Przewalskii*), Norveç boz atı gibi nispeten saflığı bozulmadan ya da Arap kanı ile karışıp değişime uğrayarak, dünyaya yayılmıştır³⁵. Çinlilerin en çok itibar ettikleri küçük Moğol atı esasen Asya atıydı fakat bunların yelesi çoğunlukla dökümlüydü, perçemi ve kalın kuyruğu da büyük ihtimalle yine Arap ırkıyla karışmasının bir sonucuydu³⁶.

Bilinmeyen ırkların katkıda bulunmuş olması da ihtimal dâhilinde olan bu temel nitelikler esas alınarak antik dönemde pek çok renk ve biçimde at türetilmiştir; geleneksel olarak Hsia Hanedanı ile bağdaştırılan siyah yelesi beyaz atlar, Shang Hanedanı'nın siyah başlı beyaz atları ve Chou Hanedanı'nın kızıl yelesi boz atları gibi. Hatta Chou ve Han hanedanları zamanında at cinsleri ile ilgili söz dağarcığının zenginliği ve kar-

30 741 yılında. TFYK, 971, 13a. Burada Fergana *b'uât-yân-nâ biçiminde transkribe edilmiştir.

31 At için başka bir kedi ismi ise "kırçık gri-mavi" (ch'ing ts'ung) olarak kullanılmıştır. YYTT, 8, 242.

32 Anderson 1943, 29. Yetts 1934, 237'de haklı olarak bu dik yelesi atların karakteristik özelliklerine dikkat çeker. Bunlar Shang dönemi kehanet kemiklerinde de görülür.

33 Lydekker 1912, 71-72; Egami 1951, 104-105. Egami bunun kimliğini Eski Hunlara ait Çince t'ao-t'u terimiyle verir.

34 *Derniers Refuges* 1956, 212.

35 Lydekker 1912, 107. Muhtemelen "Arap" tesiri çok az. Bazıları günümüzdeki cinslerin "Przewalski" ve *Libyan* soyundan geldiklerini belirtmektedirler. Yetts 1934, 251.

36 Lydekker 1912, 107-108.

maşıklığı Çin antikitesinde at yetiştirme sanatının yüksek bir merhaleye ulaştığına şahadet etmektedir³⁷.

İri kıyım Batı atlarına kavuşma hususunda T'ang ahalisinin sergilemiş olduğu tamahkârlığa rağmen birtakım kimsenin beğenilen yabanî küçük atları ellerinde tuttukları görülüyor, 645 yılında ise Tibetliler, adil biçimde saltanat sürdüğü için yüz adet yabanî tarpanı (Asya atı) Göğün Oğlu'na armağan ettiler³⁸. Az veya çok Uzak Batı ırklarıyla karışmış bazı ilkel cinslerden, T'ang zamanında Shensi'de yetiştirilen "kızıl" yelesi beyaz at gibi türü kendine özgü birkaç cins de Orta Çağ'da Çin'e gelmişti³⁹. Bu, galip ihtimalle Chou Hanedanı'nın klasik atları ile Szechwan'ın dayanaklı küçük atlarının bir yadigârı ve T'ang hâkimiyetindeki Sui-chou'nun bir hususiyeti idi fakat yüzyıllar öncesinde Çin'in Batılı komşuları tarafından biliniyordu⁴⁰. Posta atları, süvari atları vb. gibi hükümetin yetiştirdiği "millî atların" pek çoğu, ağırlıklı olarak Arap olmakla birlikte tarpan ve Arap kırmasıydı. Devlet hizmetinde kullanılan bu atların sayısı bazen çok azalır ve VIII. yüzyılın başlarında Hsüan Tsung'un saltanatı zamanında olduğu gibi bu noksanlığın hariçten ikmal edilmesi gerekirdi fiilvaki "Batı Barbarlarının Altı Boyu" ile at ticareti yapılmasına olanak sağlayan bir ferman dahi çıkarılmıştı⁴¹. Fakat Çin'de Arap soylu atların aleyhine olan bir durum vardı zira el altında bulunan çok sayıdaki küçük Moğol atlarına karşı bunları korumak zordu. T'ang Hanedanı'ndan sonra Batı kökenli atların ırkları bozulmaya başladı ve Yüan ile Ming hanedanları zamanında çok sayıda küçük atın Çin'e girmesiyle birlikte erken modern zamanlarda tamamen yok oldular⁴².

Akabinde bu iki çeşit ecnebi atıyla, kuzeyin küçük atı ve batının süvari atı, muhtelif türlerde pek çok orta dereceli kırma at T'ang İmparatorluğu zamanında Çin'e aktı. Çinliler bunları çok sevip hayran kaldılar. Bir kısmının atlar konusundaki egzotik zevkleri Batı'nın ejder atları geleneğine isnat ederken diğer kısmının ise Türkler ve göçebe akrabalarının hükümler

37 Erkes 1940, 34, 41-44.

38 T'FYK, 970, 14b. Laufer bu gibi "yabanî atların" yarı yabanî ve binişe alışkın olduklarını fakat meralarda otlayıp ahırda beslenemeyeceğini belirtir. Bkz. Laufer 1916, 371.

39 T'FYK, 971, 5a. Bu tür Tan-chou'dan gelmiş ayrıca başka yerlerde de zikredilmiştir.

40 TS, 42, 3730a; Sowerby 1937, 284. Burada Shu'nun atının IV. yüzyıl halklarından Tu-yü-hun'a ait olduğu ifade edilmektedir; CS, 97, 1336c. Günümüzde Güney Çin'de bulunan küçük atlar tanımlanmıştır ki muhtemelen bunlarla aynıdır ya da çok yakındır. Bkz. Lydekker 1912, 109-110. Szechwan'ın bugünkü küçük atlarının resmi için bkz. Phillips, Johnson and Mayer 1945, 22. Bu ve daha başka Çin küçük atları "...Moğol atlarından daha kaslı, boyunları daha gelişmiş ve başları nispeten daha yukarıdadır... Ayakları hiç sürçmeyen ve taşlı yollarda yürüme hususunda çok yetenekli olan bu hayvanlar Chungking bölgesinde çok yaygındır". Bkz. Phillips, Johnson and Mayer 1945, 21.

41 "Liu hu". TS, 91, 3899a.

42 Sowerby 1937, 283.

boyuna istinat ediyordu. Bundan başka Çin'de otlayan atlar hiçbir zaman büyük bir imparatorluğun ihtiyacını karşılayacak seviyeye ulaşmamıştı filhakika bir binici veya aristokrat bir polo oyuncusu ihtiyaç hâsıl olduğunda doğal olarak tercih hakkını ecnebi cinslerden yana kullanıyordu.

Çok az kimse tarafından inanılsa da uzak diyarların muhteşem atları hakkındaki rivayetler T'ang ahalisine ulaşmıştı. Söz gelimi, kuzeyin her daim karlarla kaplı "Alaca At Memleketi" (Po ma kuo)'ni duymuşlardı. Bu ulusun Çince adı, bir Türk boyu olan "Ala Yuntlu" (Alaca Atlılar) isminin tercümesi gibi görünmektedir⁴³. Anayurtlarında sabana koşulmayan bu hayvanların T'ang topraklarına getirildiklerinde buna maruz kalıp kalmadıklarını bilmiyoruz⁴⁴. Hatta daha uzaktaki Arap diyarlarında, hayranlık uyandıran savaş atları insanların konuşmalarını dahi anlarılardı⁴⁵. Müslüman murahhaslar bu safkan atlardan bazılarını 703 yılında⁴⁶ Çin'e getirmişlerse de akıbetleri hakkında hiçbir malûmat yoktur.

Kuzeydoğuda, Amur Irmağı'nın güneyinde bulunan P'o-hai'nin Mo-ho⁴⁷ halkı gibi Tunguz ve Moğol sekenesinden gelen atlar daha güvenilir bir tedarik kaynağı idi⁴⁸. Mo-ho halkının⁴⁹ batısında meskûn Shih-wei⁵⁰ ve Mançurya'nın güneyindeki Hsi, 816 yılında hediye olarak süratli atlarını ve bundan bir yıl sonra da mutat haracını sunan sefaretini göndermişti⁵¹. Yine Mançurya'da yaşayıp ikbalde Çin'in kuzeyini fethedecek olan Kitanlar VII. ve VIII. yüzyıllarda sefirleriyle birlikte ormanda koşma hususunda son derece mahir olan çok sayıda küçük at yollamışlardı⁵².

Kuzeydeki Türk boyları T'ang atlarının asıl membaı idi. Çok yönlü ve güzel atları çiftleştiren bu boylar, uzun yolculuklara dayanıklı, avlanmak için emsalsiz ve Hun bozkırlarının sabık ustaları tarafından uzun yıllar önce ehlileştirilmiş, kadim tarpana benzeyen bir hayvan elde etmişler-

43 Pelliot 1959, 135. Pelliot benim "benekli" olarak tercüme ettiğim Çince ismi "alacalı" biçiminde çevirmiştir.

44 TS, 217b, 4143b.

45 YYTT, 10, 78.

46 TFYK, 970, 18a. Bunlara uygun bir biçimde "liang ma" denilmiştir. "Liang" kelimesiyle önemli bir "soydan" geldikleri ima edilmiştir.

47 "Mo-ho" eski Çince **muât-yât*, bunu **marghat* şeklinde okumak mümkündür. Bunlar bir Tatar boyu idi (ya da Tunguz), kimi zaman da Theophilactus Simocat-ta'da geçen *Mourki(t)* boyuyla özdeşleştirilmişlerdir (harf veya seslerin yer değiştirmesi sonucu).

48 Otuz sürüden ikisi 730 yılında getirilmişti. TFYK, 971, 8b.

49 Şimdilerde Hsi gibi bunların da Moğol olduğu düşünülmektedir.

50 747-748 kışında tespit edilemeyen bir miktar ve 836-837 kışında elli sürü. TFYK, 971, 16b; THY, 96, 1722.

51 TFYK, 972, 7a; CTS, 199b, 3619b. THY, 72, 1308'de bu atların Kitan atlarından daha üstün olduğu belirtilmiştir.

52 619 yılı (THY, 96, 1717); 623 yılı (CTS, 199b, 3618d); 719 yılı (TFYK, 971, 3b); 724-725 yılları (TFYK, 971, 6a); 730 yılı (TFYK, 971, 8b). THY, 72, 1308'de belirtildiğine göre; bunlar Türk atlarından daha küçüktü ve kesif ormanlarda koşabiliyorlardı.

di⁵³. Türk atları o kadar önemliydi ki mütekebbir Çinliler hararetle ihtiyaç duydukları bu hayvanları elde edebilmek için pek çok hususta müteva-zı davranmaya icbar olmuşlardı. Bir vesileyle, hanedanın ilk yıllarında, uzak ordugâhından kendisini bizzat çağıran Türk kağanının davetine icabet eden bir Çin prensi kıymetli hediyelerini (içerisinde ipek balyaları ve şarap fıçıları da vardı) ortaya döküp, mağrur bir eda takınarak buyurgan tavırlar sergileyince kabul töreni ansızın resmiyet kazanıp kızgınlığa neden olmuş ve sefaret heyeti Tang sarayına bir at sürüsü ile birlikte geri gönderilmişti⁵⁴. Türkler daha başka küçük lütuflarda da bulunmuşlardı. Armağan edilen şeyler her zaman ihtiyaç duyulup arzu edilen soylu atlar değildi. Kudretli Bilge Kağan 731-732 kışına geldiğinde bir teşekkür nişanesi olarak Tang sarayına elli adet muhteşem at göndermişti. Kağanın genç kardeşi ahiren terk-i hayat eylemiş ve bozkırdaki Türk otağına gönderilen altı Çinli sanatkâr merhum asilzâdenin [Köl Tegin] tasvirini yaparak kağanı gözyaşına boğmuşlardı. Sanatkârlar arzu ettikleri at sürüsü ile birlikte mesut bahtiyar Tang payitahtına avdet etmişlerdi⁵⁵. Dolayısıyla kuzeyde yaşayan Türk boyları, gerek Sir Tarduş ve Dokuz Oğuzlar gerekse daha başka boylar, şu veya bu şekilde imparatorluk ağılına muazzam miktarda, bazen tek seferde beş bin kadar, at göndermişlerdi⁵⁶. Mamafih Çin'in en büyük ve en kibirli at eti tedarikçileri hem dâhilde hem de hariçte ardı arkası kesilmeyen savaşların devam ettiği VIII. yüzyılın ortalarından itibaren at pazarına hâkim olan ve gerilemeye başlayan Tang İmparatorluğu'nda namütenahi bir arz yaratan Uygur Türkleriydi. Uygurlar ve Tibetliler Tang Hanedanı'nın başlıca ecnebi düşmanları ve doğal rakipleri olmuşlar ve en nihayetinde Çin diplomasisi onları da kendine benzetmişti. Akabinde Tibetliler Çin sınırları içerisindeki Lung-yu'dan⁵⁷ binlerce at toplamış ve dahi payitaht Ch'ang-an'ı zapt etmişler; sadece kendi menfaatleri uğruna dağlıları defeden cüretkâr Türkler ise hadsiz hesapsız usûllerle Çinlileri tahkir ve terzil etmişlerdir. Çinlilerin topraklarına saldırılar dahi düzenleyen Uygurların kibirli tavırları karşısında bitip tükenmek bilmeyen şikâyetlere rağmen ecnebler kendi hizmetinde bulunanları kazançlı at ticaretinde imtiyaz sahibi kılarak ödüllен-

53 THY, 72, 1306; Egami 1951, 108.

54 TS, 78, 3872b.

55 TFYK, 999, 18b.

56 Sir Tarduşlara ait büyük sürülerden yukarıda bahsedilmişti. 747 ve 748 yıllarında Dokuz Oğuzlardan (chiu hsing) at gelmişti. Bkz. TFYK, 971, 16a-16b. 626 yılı kayıtlarına göre "Türklerin" elçileriyle birlikte gönderdikleri atlar binlerle ifade edilmiştir (fakat TFYK, 970, 5b bunu kabul etmemiştir). 628 yılı (TFYK, 970, 6a); 704 yılı (yanlış kaydedilmiştir, TFYK, 970, 18b); 717 yılı (TFYK, 971, 2b); 727 yılı (TFYK, 971, 7b); 731-732 yılları (TFYK, 999, 18b).

57 TS, 50, 3753a; Rotours 1948, 898.

dirmişlerdi⁵⁸. Cins atları armağan olarak Ch'ang-an'a getiren hatırlı bir Türk sefaretı artık Doğulu hâkimlerin boyun eğmesini umuyordu. Bu duygusalıktan uzak alım satım işlerinde görgülü fakat "karı kılıklı Çinliler" (ecnebilere göründükleri şekilleriyle) saygıda kusur etmeyip satıcılarının ücretlerini ödüyorlardı. Sıradan bir Uygur atının fiyatı, insanı afallatsa da VIII. yüzyılın sonlarında kırk balya Çin ipeğine muadildi⁵⁹. Paramparça olmuş bir memleket için Kuzeyli sınırdaşları tarafından IX. yüzyılın başlarında ıskartaya çıkarılmış ve kuvvetten düşmüş yüz bin yaşlı ata karşılık bir yıl içerisinde bir milyon top ipek ödemek olağan dışı değildi⁶⁰. Çin imparatoru ara sıra bu yıkıcı ticareti sınırlamaya yeltenmiştir. Uygurlar 773 yılında hususî bir vekil marifetiyle, satmak üzere on bin atı Çin'e göndermişti. Bunların değeri hükümetin bir yıllık vergi gelirinden daha yüksekti. Bundan dolayı anlayışlı bir hükümdar olan Tai Tsung, "...insanların acısını ikiye katlamak istemediğinden, memurlarına ithalat bütçesini hesaplamalarını buyurmuş ve akabinde de bu atlardan altı bininin satın alınmasına izin vermişti"⁶¹.

Türk topraklarının kuzey hududunda Uygurların başının belası olup, solgun yüzlü, yeşil gözlü, kızıl saçlı, iri kıyım adamlar olarak tanımlanan Kırgızlar⁶² buluyordu⁶³. Bunlar VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın ilk yarısında atlarını hasımlarının toprakları üzerinden Çin hududuna geçirmeye muvaffak olmuşlardı⁶⁴. Ayrıca Çin'in Yumen Geçidi'nden Aral Gölü'ne kadar Batı Türkleri ve Aryan unsurlar ile meskûn tüm Türkistan üzerinden T'ang Hanedanı'nın büyük ahırlarına çok sayıda at göndermişlerdi⁶⁵.

Özellikle VIII. yüzyılda, Hsüan Tsung'un mutantan devr-i saltanatında Maverâünnehr'in geniş ovaları, Semerkand,⁶⁶ Buhara,⁶⁷ Fergana,⁶⁸ To-

58 TS, 51, 3754a; Balazs 1932, 53; Levy 1951, 89.

59 TFYK, 999, 25a; TCTC, 224, 19a.

60 TS, 50, 3753a; TS, 51, 3754a; TFYK, 972, 7b; TFYK, 999, 25a-26a; Balazs 1932, 53.

61 TFYK, 999, 25a.

62 Çince **kien-kuən* ya da **kien-kuət* şeklinde geçmektedir; **kir-kon/kirkot* gibi bazı Altay dillerindeki isimlerinin karşılığıdır.

63 THY, 100, 1785. 843 yılında gelen bir sefaretten bahsedilmektedir.

64 676 yılı (CTS, 5, 3074b; TFYK, 970, 16b); 724-725 yılları (TFYK, 971, 6a); 747 yılı (TFYK, 971, 16a); 747-748 yılı (TFYK, 971, 16b).

65 Batı Türklerinden 622 yılı (TFYK, 970, 4b); 627 yılı (CTS, 194b, 3599c); 635 yılı (CTS, 194b, 3599d). Töles 642 yılında (CTS, 199b, 3617d). Türgiş 717 yılı (TFYK, 971, 2b); 726 yılı (TFYK, 971, 6b); 744 yılı (TFYK, 971, 14b). Çumöl 721 yılı (TFYK, 971, 4b). Batı Türklerinin sefaret heyeti 627 yılında beş bin at getirmişti.

66 624 yılı (THY, 99, 1774); 724 yılı (TFYK, 971, 5b); 744 yılı (TFYK, 971, 14b); 750 yılı (TFYK, 971, 17b).

67 726 yılı (TFYK, 971, 7a); 727 yılı (TFYK, 971, 7b); 750 yılı (TFYK, 971, 17b).

68 741 yılı (TFYK, 971, 13a).

haristan,⁶⁹ Şaş,⁷⁰ Keş,⁷¹ Kabudan,⁷² Maimargh⁷³ ve Huttal⁷⁴ gibi zengin şehirleri ve bu havalideki dağlardan çok sayıda Arap atı gelmişti.

Tibet hudutlarında bulunup evvelki ihtişamından çok şey kaybeden Moğol soylu T'u-yü-hun Devleti 652 yılında,⁷⁵ Tibetliler ise bunlardan iki asır sonra armağan olarak at gönderilmişlerdi⁷⁶. Fakat IX. yüzyılın başlarına kadar Tibet önemli bir at membaı olamamıştı zira Uygurlar tarafından aşagılıandıktan sonra⁷⁷ mütekebbir Türklere nispetle çok az sayıda at göndermişlerdi.

Kuşa mükerreren⁷⁸ Hoten bir defaya mahsus⁷⁹ olsa da, Doğu Türkistan şehir devletleri Çin'e at gönderen değerli örneklerdir. Muzaffer Araplar da VII. yüzyılın sonlarında bir kez, VIII. yüzyılın başlarında bir kez⁸⁰ ve görünüşe bakılırsa Hsüan Tsung'un altın çağı boyunca birçok kez seçkin atlarını yollamışlardı⁸¹. Hatta Hindistan'ın kuzeybatı sınırında bulunup acı pirinç yetiştiren, fillerin bolca bulunup Budizm'in hüküm sürdüğü ve Türkler tarafından idare edilen uzak bir memleket olan Kapısa (eski Gandhāra) dahi Tengri Kağan Tai Tsung'un dünyaya egemen olduğu 637 yılında Çin'e at göndermişti⁸². Yine güneybatıda yükselen Nan-chao Devleti de 795 yılında hangi soydan olduklarını bilmediğimiz altmış adet atı Çin'e armağan etmişti⁸³.

69 681 yılı (TFYK, 970, 17a); 720 yılı (TFYK, 971, 4a; THY, 99, 1773); 744 yılı (TFYK, 971, 14b); 748 yılı (TFYK, 971, 17a).

70 746 yılı (TFYK, 971, 15b); 747 yılı (TFYK, 971, 16a).

71 744 yılı (TFYK, 971, 14a).

72 744 yılı (TFYK, 971, 14a).

73 744 yılı (TFYK, 971, 14a).

74 729 yılı (TFYK, 971, 8a); 733 yılı (TFYK, 971, 9b); 746 yılı (TFYK, 971, 15b); 750 yılı (TFYK, 971, 17b). Makdisî Huttal'dan at ihraç edildiğini kaydetmiştir. Bkz. Barthold 1958, 236.

75 TFYK, 970, 14a.

76 CTS, 4, 3075c.

77 817 yılı (TFYK, 972, 7b; THY, 97, 1737); 827 yılı (TFYK, 972, 8b); 836 yılı (THY, 97, 1739); 837 yılı (THY, 97, 1739).

78 631 yılı (TFYK, 970, 7a); 676 yılı (TFYK, 970, 16b; CTS, 5, 3074a); 721 yılı (TFYK, 971, 4b).

79 742 yılında veya belki bu tarihten daha sonra. TS, 110, 3933c.

80 TFYK, 970, 17a.

81 724 yılı (TFYK, 971, 5b); 744 yılı (TFYK, 971, 14b); 753-754 yılları (TFYK, 971, 4b).

82 TFYK, 970, 8a; CTS, 198, 3614a. Çince de özellikle Tai Tsung'u imleyen "Göğün Oğlu" unvanına Türkler "Tengri Kağan" derlerdi. Ishida Mikinosuke 1942, 5 ve 20. Çinlilerin at aldığı diğer Batı memleketleri: 744 yılında Jäguda (TFYK, 971, 14b); 724 ve 725 yıllarında Shighnân (TFYK, 971, 5b ve 6b); 733 yılında "K'o-han-na" (TFYK, 971, 9b) (bir karakterin hatalı kullanılmasıyla Fergana veya Çaganıyan verilebilirdi); 748 yılında "Su-hsieh-li-fa-wu-lan" (TFYK, 971, 17a) ve 746 yılında Taberistan (TFYK, 971, 15b).

83 CTS, 197, 3611b; THY, 99, 1764. Diğer egzotik cinsler için bkz. THY, 72, 1305-1308.

Kuzeyli göçebeler ile yapılan pek mühim at ticareti Ordos bölgesindeki hudut boylarında, hükümetin kontrolü altındaki "Değiş Tokuş Pazarı" (hu shih) yetkilileri tarafından 727 yılında sistematik bir hale getirildi. Bu tedbirin amacı Çin'deki at sayısını arttırmak ve bunları rağbet gören yabancı atlarla çiftleştirmek suretiyle "millî at" kalitesini yükseltmekti⁸⁴. Söz konusu pazarın kurulması vesilesiyle Bilge Kağan dostluğunun bir alâmeti olarak otuz adet muhteşem at gönderdi, bu sırada Çin topraklarına düzenleyecekleri saldırılara iştirak etmeleri için Tibetlilerden Bilge Kağan'a bir mektup gelmişti lakin bu mektup Türk sefaretî tarafından Hsüan Tsung'a teslim edildi. Bu dostane davranışlardan memnun kalan hükümdar zengin hediyelerle birlikte bir elçi heyeti gönderdi ve: "Batı'da, Kuzey ordusunun idaresinde, 'Değiş Tokuş Pazarı' mahiyetinde bir Büyük Sedd Ticaret Kasabası kurulmasına izin verdi. Buradan her yıl on binlerce top ağır tafta ve daha başka ipek balyaları nakledilirdi..."⁸⁵. Burası Çin'e at getiren Kuzeyli boyların daimî bir merkezi haline geldi. Bundan böyle Çin tarihlerinde 748 yılında Dokuz Oğuz, Kırgız ve Shihwei tarafından sunulan altmış dört atın bildirildiği kayıtlara eklenen şu türden ifadeleri okuyabiliyoruz: "Batı'daki Büyük Sedd Ticaret Kasabası hükümet temsilcilerine atları damgalayıp içeri almaları buyruldu"⁸⁶. 729 yılında Tibet hududundaki Kızıl Dağ Geçidi'nde buna benzer bir ticaret merkezi daha kurulmuştu⁸⁷.

Fakat burası daha çok münferit ticaretin yapıldığı bir yerdi. Özellikle kuzeybatıya doğru uzanan Tangut yerleşim alanları burayı zenginleştirmişti. IX. yüzyılın başlarında "...uzak ve yakın diyarlardan gelen tacir seyyahlar getirdikleri ipek ve daha başka ürünleri koyun ve atla takas ederlerdi"⁸⁸. Buna rağmen refah mefhumu muğlak bir şeydi zira aynı asrın otuzlu yıllarında bölge sakinleri, yatırımcı Tangutları sahip oldukları hayvanları düşük ücretler karşılığı satmaya zorlayan açgözlü Çinli memurlar tarafından yoksullaştırılmışlardı. Bu durum tabiatıyla Ordos'un güney hududu boyunca uzanan yollarda Tangutların eşkıyalık yapmasına neden oluyordu⁸⁹.

Hükümete ait büyük ticaret merkezlerinde develer, eşekler ve koyunlar gibi atlar da imparatorluk denetleme memurları tarafından muayene edilerek alınır ve uygun bir otağa ya da imparatorluk ahırlarına gönderilirlerdi. Atlar sınır boyundaki yollardan onarlı gruplar halinde gelir ve

84 TS, 50, 3753a; Rotours 1948, 895; Pulleyblank 1955, 106.

85 CTS, 194a, 3599b; TCTC, 213, 5b-6a. "Büyük Sedd Ticaret Kasabası" (Shou-hsiang-ch'eng) adı verilen üç sınır kasabası vardı. Birisi batıda, Ordos hududundaki Ling-chou'da idi. Ayrıca Kuzey Ordusu (Shuo-fang-chün)'nun yetki alanında da mevcuttu.

86 TFYK, 971, 16b.

87 TCTC, 213, 14b.

88 CTS, 198, 3612a.

89 CTS, 198, 3612a.

her grubun başında bir seyis bulunurdu⁹⁰. Bu atlar daha sonra hükümet temsilcilerinin kontrolünden geçer ve herhangi bir yaralanma, kaybolma ya da çalınma olmasın diye büyük ihtimam gösterilirdi. Hükümetin yetkili kıldığı kişi her hâlükârda atların güvenlik ve sıhhatinden sorumluydu. Atların ölmesi nadirattandı lakin ölürse usûl gereği ölüm sebebi tespit edilir ve kullanılan simsarların sorumluluk dereceleri en küçük tafsilatına kadar saptanırdı. Faraza, mutat posta atları dışında, uzun seyahatlerde kullanılan bir at şayet yolda ölürse eti satılır derisi ise hükümet ambarlarına gönderilirdi. Fakat ölüm hadisesi çölde vuku bulursa burada müşteri ya da yakınlarda ambar bulunmayacağından binici (eğer kendisi geri dönebilirse) sadece atın derisi üzerinde hükümet damgasının bulunduğu kısmını delil teşkil etmesi açısından geri getirmekle mükellefti⁹¹.

Bir defasında her birinde beş bin kadar atın yetiştirildiği bir imparatorluk merasına, büyük "denetleme kurullarının" (chien) birinde, ecnebi hayvanların bulunduğu yüz yirmi hayvandan müteşekkil bir sürü (ch'ün) getirilmişti. Gerek süvari veya posta atı gerekse hanedan üyeleri ya da seçkin bir saraylının binek atı olsun, devlet hizmetine alınıncaya kadar bu hayvanlara burada bakılırdı. Bahse konu atların gövdesinin birçok yerinde bulunan damgalar sahibini, yaşını, cinsini, asaletini ve durumunu gösterirdi. Devlete ait tüm atlar "resmî" (kuan) nitelik taşıır, sağ kürek kısmında denetleyen kurulun adı bulunur ve ayrıca bunlar kuyruklarına da asılırdı. Atın köken itibarıyla hangi millete ait olduğunu; "uçan", "ejder", "kanatlı" gibi çevikliğini ve dayanıklılığını; ordunun sağ kanadına, posta atı olarak "gönderilecek" ya da şahıslar tarafından sağ kanada "bağışlanmış" resmî atlar gibi kelimelerin bulunup hangi işe uygun olduğunu, gösteren damgalar mevcuttu⁹². Bunların bakımını yapan seyisler ve memurlar hayvanların sayılarını belirli ve uygun bir seviyede tutmak ve dahi umulan artışı sağlamakla yükümlü idiler. Kayıtlarında lazım gelenden daha az at görülen, vazifesini kötüye kullanmış memurlar şiddetli cezalara çarptırılırdı: Sadece bir atta görülen noksanlığa ceza olarak bambudan mamûl sopalarla otuz değnek tayin edilmişti⁹³.

İthal edilen bir at eğer asillerin dikkatini celp edecek niteliklere sahip ise otladığı meradan payitahta gönderilip saray atlarına dâhil edilir ve ağıl (hsien) ya da ahırlardan (chiu) birine teslim edilerek sarayın malı olurdu. Atalar cins ve niteliklerine göre, "Uçan Sarı Atlar Ağılı", "Kutlu ve Asil Atlar Ağılı", "Ejder Soylu Atlar Ağılı", "Tao-tu Atlar Ağılı", "Chüeh-t'i Atlar Ağılı" ya da "Gök Kökenli Atlar Ağılı" gibi ağıllara yerleştirilirdi⁹⁴.

90 Bir kişi on öküzden sorumluydu fakat bir çoban altı deve, merkep veya katırdan sorumlu olamazdı. Diğer taraftan yetmiş koyunu idare edebilirdi. TLT, 22, 30a.

91 Maspero 1953, 92, 113-149; Yang 1955, 150.

92 THY, 72, 1350; TLT, 17, 24b-25a, 28a-28b; Maspero 1953, 88-89.

93 Maspero 1953, 89.

94 TS, 50, 3753a; Rotours 1948, 886.

Ağlların beşi, edebiyat ve töre vasıtasıyla yâd edilen,⁹⁵ mazideki soylu atlara binaen isimlendirilmişken “Gök Kökenli Atlar” ise Göğün Oğlu’nun ejder atlarını aradığı yerlerden mülhem romantik bir adlandırmaydı. Bu ağllardaki egzotik atlar, büyük savaşçı başbuğların kullanımı, aristokratların polo oyunu, imparatorluk av partileri, tören alayları ile daha başka şaşaalı ve asilzâdelere münhasır işler için alınabilirlerdi. İran’da ortaya çıkan polo T’ang Hanedanı’nın⁹⁶ başlangıcında, ya da biraz daha erken tarihlerde, Doğu Türkistan üzerinden Çin’e buradan da Kore ve Japonya girmiş ve uç kısımları hilal şeklindeki kavisli sopalar ile oynanıp rakip takımın kalesine gol atmayı hedefleyen bu oyun sade bir şekilde “topa vurma”⁹⁷ adıyla anılmıştır. Bu oyun imparatorlar, saraylılar, prensesler, hatta âlimler tarafından oynanırdı ve dahi saraya ait bir polo sahası da mevcuttu⁹⁸. T’ang ahalisinin polo için hangi atlara itibar ettiklerini bilmiyoruz lakin kaynakların şahadetine göre 717 yılında Hoten şehrinden Çin’e bir çift küçük polo atı gönderilmişti⁹⁹. Söz konusu asil atların, polonun şevk-i teheyyüç ile oynandığı Türkistan ve İran gibi memleketlerden geldiklerini tahmin edebiliriz. Bununla birlikte Tibetliler de olağanüstü yetenekli oyuncular¹⁰⁰.

Fakat Tibetlilere mukabil Çinliler de göz kamaştırıcı olabilirlerdi:

“Ulu Ata (Chung Tsung) zamanında Tibetlilere Büyük Mabet’te bir ziyafet verdiler ve şaha kalkan atların bulunduğu bir gösteri düzenlendiler. Bunların tamamı donatılmış, ipeklerle süslenmiş, beş renge ayrılmış ve altın ile tezyin edilmişlerdi. Üstlerine eyer vurulan bu atların başları tek boynuzlu ve Zümrüd-ü Anka kanatlı idiler. Mûsikî başladığında her biri ritme ayak uydurur, akıcı biçimde uyum sağlar ve şarkının tam ortasına gelindiğinde icracılar atlara içmeleri için şarap sunar onlar da ağızlarını kaplara daldırır ve akabinde yeniden başlarlardı. Bu durum Tibetlileri adamakıllı şaşkına çevirmişti”¹⁰¹.

95 “Uçan Sarı” (*Huai-nan-tzu*) mukaddes bir at idi; “Kutlu ve Asil” (*chi liang*) kadim benekli at idi (*Shan hai ching* şeklinde şerh edilmiştir). “Ejder Soylu” atlara daha önce temas ettik; “*t’ao-t’u*” (kadim tarpanlar?) ve “*chüeh-t’i*” (kadim kan terleyen atlar?).

96 Hsiang 1933, 74. Yaygın kanaat budur. Fakat T’ang Hao bu oyunun yaklaşık olarak M.S. II. yüzyılın başlarında Çin’de ortaya çıkıp batıya doğru yayılarak İran’a irsal olduğunu, Sâsâniler tarafından geliştirildiğini ve daha sonra yeniden Doğu Asya’ya yayıldığını belirtmiştir. Delilleri oldukça uyduruk görünmektedir. Başlıca kaynağı Ts’ao Chih’in bir şiirinde geçen at sırtında oynan bir oyun sahasıdır. T’ang 1957, 2-7.

97 *Ta ch’iu* veya *chi ch’ü*. Hsiang’a göre Çince *ch’iu* (*g’iəu) Farsçadaki *gu’*den türemiştir. T’ang döneminde bu harfiyen çevrilmemiştir.

98 Hsiang 1933, 74-79.

99 T’FYK, 971, 2b.

100 Hsiang 1933, 76.

101 CLWKC.

Chung Tsung'un mûsikî eşliğinde oynayan atlarından birkaç on yıl sonra zuhur eden Hsüan Tsung'un rakkas atları VIII. yüzyılın başlarında daha meşhurdu. Bu sonuncuların sayısı yüz kadardı ve dışarıdan haraç olarak gönderilen en hünerli atların arasından seçilmişlerdi. Zengin işlemlerle süslenip püslenmiş, altın gümüşle bezenmiş ve yelelerine değerli taşlar takılmıştı. Sarı gömlekler giyinip yeşim taşlarıyla müzeyyen kuşaklar bağlayan, yakışıklı ve genç mûsikîşinaslardan müteşekkil iki saz takımı tarafından icra edilen "Alabora Olmuş Kadehlerin Şarkısı" (ch'ing pei ch'ü) eşliğinde girift manevralar yaparak raks edip, başını yukarıya doğru savurup kuyruğunu sallayan bu atlar iki gruba ayrılmıştı. Bunlar üçlü sıra halinde raks edebilir ve sürücüsü tarafından şaha kaldırıldığında öylece hareketsiz kalabilirlerdi. Hükümdarın doğum günü şerefine her yılın sekizinci ayının beşinde düzenlenen ve bir nevi bayram addedilen "Bin Hazan Mevsimi"nde (Ch'ien ch'iu chien), bu güzel hayvanların "İdare Binası" (Ch'in cheng lou) önünde gösteri yapmaları bir gelenek halini almıştı. Bahse konu atlar, bu kutlu zamanlarda altın zırhlar kuşanmış muhafızlar, merasim çalgı takımları, lafazan barbarlar, gösteri yapan filler ve gergedanlar ve dahi zengin süslemeleri bulunan elbiseler giyinip kalabalık gruplar oluşturarak "davul gümbürtüsünde" raks eden saray kadınlarıyla birlikte ilgi odağı olurlardı¹⁰².

Hsüan Tsung tahtından azledildiğinde raks eden meşhur atları da dağıtıldı. Bir kısmı An Lu-shan tarafından kuzeydoğu hudutlarına gönderildi, birkaç tanesi ise askerî işler için kullanıldı fakat ordugâhta askerî bando çalındığı vakit oynamaya başladıklarından bunları kolaylıkla diğer savaş atlarından ayırt etmek mümkündü¹⁰³.

IX. yüzyılın çileci şairi Lu-Kuei-meng bunları adeta Fergana'nın efsanevî ejder atları ile bağdaştırarak şunları yazmıştır:

Ayin derinliklerinden gelen dört yüz toynaklı ejderlerin ahfadından
Altın savaş davullarının eşliğinde azametle oynayıp aheste yürüyen
Nağmelere uyum sağlayarak hükümdar sahibinin ilgisine meylettği görülen
Kızıl Kule'ye dönüp baktıklarında kişnemeye yeltenmeyen¹⁰⁴.

Lu-Kuei-meng'in "Ayin Derinlikleri" mefhumu Li Po'nun Batı Türkistan'daki¹⁰⁵ "Kuşanas'ın Derinlikleri"ne karşılık gelir ve raks eden bu atlar orta dönem T'ang egzotizmüne aittir.

T'ang dönemine kadar, özellikle savaşa ait erdemlerin sergilenip gösterişli dinî merasimlerin yapıldığı zamanlarda, ara sıra çıkarılan muha-

102 TS, 22, 3677b-c; MHTL, TTTS, 4, 8a-9a içerisinde. Hazin bir şekilde biten raks eden atlar hikâyesinin tam tercümesi için bkz. Waley 1952, 181-183. Ayrıca bkz. Baxter 1953, 121-122.

103 MHTL (TTTS, 4), 9a.

104 FLHSC, 12, 15a-15b.

105 Bkz. yukarıda 14 numaralı dipnot.

fazakâr nitelikli fermanlarda yinelenen bir mesele de hükümdara hediye olarak sunulan küçük ve hoş fakat incir çekirdeğini doldurmayan şeylere kısıtlama getirilmesiydi zira bunların devlete bir faydası yoktu. Nitekim hanedanın ilk yılları boyunca küçük atlara yasaklama getirilmiş¹⁰⁶ ve iri yapılı atların lehine sevimli küçük atlardan vazgeçilmişti. Bununla birlikte, üç yıl sonra aynı hükümdar, Kao Tsu, Kore Yarımadası'nın güney-batısında bulunan Paekche'den gönderilen küçük **kuâ-ha* atlarını kabul etmişti¹⁰⁷. Besbelli ki içtenlikle yapılan mutantan mezar merasimleri unutulmuştu. VII. yüzyılın katı ve muharip yönetimlerinden VIII. yüzyılın daha ılımlı ve daha "kültürlü" zamanlarına, Hsüan Tsung dönemine, geçildiğinde küçük atlarla birlikte daha başka nadir bulunan zarif şeyler de saray ricali tarafından hoş karşılanır hale gelmişti. Bu asırda küçük atlar Kore'nin nüfuz sahibi Silla Krallığı'ndan gelirdi¹⁰⁸. Lakin bunlar da yakinen bildiğimiz midilli ya da Öland'ın "küçük midillisi" gibi bir adada, Kore Boğazı'ndaki Quelpart Adası'nda, evrim geçirmiş minik tarpan cinsi atlara benzeyen Paekche'nin küçük atlarıyla aynı ırktan olmalıydı¹⁰⁹. Bu ismi taşıyan küçük atlar M.Ö. I. yüzyılda, yaşlı ve dul bir imparatoriçenin arabasını çektiklerinden beri Çin'de bilinirlerdi¹¹⁰. Bahse konu küçük atlar miladî II. yüzyılda Wei'deki Merkezî Kore Krallığı tarafından gönderilirdi¹¹¹ fakat bunlar sonraki bir ananeyle Koguryö Devleti'nin kurucusu olan efsanevi okçu kahraman Chu Mong'un atları olarak tanımlanmışlardır¹¹². Bununla birlikte, küçük atların tamamının Quelpart havalisinden geldiğine ilişkin malûmat farazidir. T'ang döneminde Çince karakterler ile **kuâ-ha* biçiminde telif edilen bu adın anlamı "bir meyve ağacının altı" demektir ve hâlihazırdaki izahata göre bunlara kazaya uğramadan binebilmek için bir meyve ağacının en düşük dallarına ihtiyaç duyulduğuna delalet etmektedir¹¹³. Fakat köken itibarıyla bir kuzeydoğu lisanına ait olan söz konusu isim, anlamı unutulmuş ve Çinliler tarafından mantık ilkelerine göre düzenlenmiş bir kelime olmalıdır¹¹⁴. Hatta XII. yüzyılda imparatorlu-

106 TS, I, 3634d. Bu gibi yasaklamalar bir devr-i saltanatın başlangıcını temsil eder ve genişleyerek sürerdi ve liberal olanlar şunlardı: Tai Tsung (Sui Yang Ti'yi müteakiben), Kao Tsung (Tai Tsung'u müteakiben), Chung Tsung (Wu Hou'yu müteakiben), Su Tsung (Hsüan Tsung'u müteakiben) ve Te Tsung (Tai Tsung'u müteakiben). Kayda değer bir değişiklik.

107 CTS, 199a, 3616a; TFYK, 970, 4b.

108 723 yılında bir ve 724 yılında iki **kuâ-ha* atı (TFYK, 971, 5a; THY, 95, 1912). 734 yılında "küçük atlar" (TS, 221a, 4156d). Bunların ithaliyle ilgili kayıt yoktur.

109 Lydekker 1912, 110; Laufer 1913, 339-340; Sitwell 1953, 77-78.

110 HS, 68, 0529a. Bu isimle ilgili olarak III. asır müverrihlerinden Chang Yen'i takip edip Yen Shih-ku'nun şerhinden iktibas yaptım. Metinde sadece "küçük atlar" ibaresi geçer. Fakat **kuâ-ha* atları bir sonraki metinde zikredilir.

111 HHS, 115, 0897a; SKC (Wei), 30, 1005b.

112 PS, 94, 3033b.

113 T'ang müfessiri Li Hsien ve daha başkaları bunu söyler. HHS, 115, 0897a.

114 Laufer 1913, 359; LS, 116, 5851b. Laufer 1916, 375'te bu ismi Kore diline dayandırma çabasının beyhude olduğunu belirtir.

ğün tropik güney bölgelerinden gelen küçük atlara dahi bu ismin verilmiş olması pek muhtemeldir¹¹⁵. Bundan başka T'ang döneminde üç fit boyundaki küçük Kore atlarının görülmesi de alışlagelmiş bir şeydi¹¹⁶ fakat bu ölçü tüm küçük yaratıkların boyu için söylenen sembolik bir rakamdı zira söz konusu deyim antikitede bodur insanları da kapsardı¹¹⁷ dolayısıyla küçük hayvanların boyutlarını kesin olarak tayin etmemiz mümkün değildir. T'ang döneminde kullanılan bu hayvanların aynı şekilde Han Hanedanı zamanında da saraylı bir hatunun arabasını çekmek, resmî tören alaylarını süslemek ve ahali içerisinde zuhur eden tekmil kadınısı görünümülü oğlanlara renk katmak gibi işlerde yaygın olarak kullanıldığını tahmin etmek zor değildir. Güzelce süslenmiş bu bodur atların, afili T'ang gençlerini ilkbahar çiçeklerinin serpilmeye başladığı mevsimde payitahtın bahçelerindeki işret meclislerine taşımış olmaları pek muhtemeldir¹¹⁸.

Tai Tsung'un Çin tahtında hak iddia eden rakibine karşı düzenlediği tehlikeli sefer boyunca kendisini taşıyan "Altı Bayard" T'ang dönemindeki diğer tüm egzotik atlardan daha meşhurdu. Bu kusursuzluk numuneleri edebiyat ve sanat sayesinde malûmumuzdur. Hükümdarın bizzat kendisi, onlara karşı duyduğu derin sevgiden dolayı, altı tanesini ya da daha doğrusu heykellerini betimleyip her birine methiyeler dizen kısa bir yazı kaleme almıştır¹¹⁹. Bunlardan biri şöyledir:

"Kızıl Cherpādh": Wang Shih-ch'ung ve Tou Chien-te'nin bindiği sırada rengi safkan kırmızı,¹²⁰ dört ok ile önden bir ok ile arkadan vurulmuş. Methiye şöyle devam etmektedir:

Ch'an ve Chien¹²¹ hâlâ huzursuz
Balta ve teber efendimize uzanmış
Atılğan ayaklar kan renginde terlemiş!
Gök bayraklar muzaffer dönmüş!¹²²

115 KHYHC, 16a. Fan Ch'eng-ta'nın belirttiğine göre, *kuâ-ha ismi imparator için yetiştirilip arabalara koşulan küçük atlara verilirdi ve bunların en uzunları üç fitten daha kısa olup Lung Irmağı boyundaki Te-ch'ing (Kwangtung)'ten getirilirdi. Bu küçük atların en iyilerinin sırtı kadim Gök Kökenli Atlar gibi iki mahyalıydı ve bir taraftan Arap soylu idiler. Bunlar Ming Hanedanı zamanında dahi bu bölgeden haraç olarak gönderilirlerdi. Laufer 1916, 375.

116 PS, 94, 3033b; HHS, 115, 0879a üzerine şerh.

117 Bkz. yukarıda zikredildi.

118 KYTPIS, TTTS, 3, 49b içerisinde. Ishida Mikinosuke 1942, 9. Japon bir âlim olan Matsumoto Eiichi bu sahnenin Budist bir görünüme dönüştürülerek Tun-hu-nag'da kaydedildiğini belirtir. Bkz. Ishida 1942, 9. Maalesef bu çalışmanın orijinaline ulaşamadım (*Ton-kô-e no kenkyû*, levha 78a-b).

119 "Liu ma t'u tsan" CTW, 10, 20a-21b içerisinde.

120 Tai Tsung'un taht için rakipleri.

121 Lo-yang havalisindeki nehirler.

122 Fitzgerald'ın tercümesi ile kısaylayınız, 1933, pl. 3.

Şiir ve heykeltıraşlık sanatı bu savaş atını abideleştirmiştir ancak bahse konu sefer sırasında Tai Tsung tarafından binilip "Sarı Yeleli Demir Kırı At"¹²³ tesmiye olunan bir harp kadanası da sanatta farklı bir rol üstlenmiştir. Bu at Kore savaşlarında öldükten sonra Tai Tsung onun şerefine "Sarı Yeleliye İki Şarkı" isimli bir beste yaptırmıştır fakat görünüşe bakılırsa bu şarkı Han Hanedanı devrine ait kadim bir ezginin taklididir¹²⁴.

"Kan renginde terleme" teşbihi ile "Kızıl Cherpādh"a beslenen sevgi, en azından muhayyelatta, Fergana'nın kan terleyen atlarıyla birleştirilmiştir. Bu altı muhteşem atın damarlarında Batılı kanı dolaşmasına rağmen, bunlardan "Tegin Demir Kırı At" gibi bazılarının isimleri göz önünde tutulursa, şüphesiz söz konusu isimlerin Tai Tsung'a Türklerden geçtiği anlaşılr¹²⁵. Bu meşhur atların ünlü heykelleri, 636-637 kışında imparatorun verdiği emirle taş kabartma suretinde¹²⁶ üstat Yen Li-pen'in çizimleri esas alınarak yapıldı. Söz konusu heykeller Tai Tsung'un ölümünden sonra onun Shensi'deki "Görkemli Mezarına" dikildi fakat sonradan müzelere nakledildiler¹²⁷. Taş atların yeleleri de tıpkı acar savaşçıları gibi kesilmiş ya da topuz haline getirilmişti, muhtemelen İran kökenli olsa da bu Türkistan ve Sibirya'da görülen eski bir gelenektir fakat Han imparatorları zamanından beri Çin'de kullanılmaz olmuştur. Bunlar Tai Tsung'un atlarının Türk kökenli olduklarını teyit ettikleri gibi hem atların hem de biniçilerinin soylu kimseler olduklarını da bir kez daha tasdik etmektedir¹²⁸. Ancak "Altı Bayard"ın asıl nesebi Han Hanedanı'nın meşhur atlarından ziyade Chou İmparatoru Mu'ya ait "Sekiz Bayard"a dayanmaktaydı; bununla birlikte bu imparator, büyük barbar hükümdarlarını boyun eğdiren bir emsal olduğu için onun fevkalâde ayırt edici özellikleri bir nevi Tang millî hazinesi olan kadim bir tabloda hâlâ korunmaktadır¹²⁹.

"Altı Bayard" gibi çok iyi bilinmese de Tai Tsung'un "On Süvari Atı"¹³⁰ da çağının olağanüstü şeylerindendi. Nadir ve güzel atlar hükümdara

123 *Huang ts'ung p'iao*.

124 *Huang ts'ung tieh ch'ü*. TS, 21, 3676d. Antikitede "Sarı Yeleninin Şarkısı" isimli flütle çalınan bir parça mevcuttu.

125 *Te-chin* için *Te-le* bkz. Harada 1944, 389.

126 TFKYK, 42, 12a-12b.

127 "Görkemli Mezar" (*chao ling*): İki figür Pennsylvania Üniversitesi Müzesi'nde, dört figür ise Sianfu Eyalet Müzesi'nde mevcuttur. Fernald 1935, birçok yerde; Fernald 1942, 19-20, 26; Harada 1944, 385-397. Bir yanına imparatora methiyeler dizilmiş diğer tarafına Ou-yang Hsün'ün hüsnühattı ile birlikte resimler yapılmış fakat zamanla aşınmıştır. Waley 1923, 117-118'de haklı olarak belirtildiğine göre, yontulmuş figürde süvari atının göğsünden ok çeken biri görülmemekte, bunun barbar bir seyis olduğu ileri sürülmektedir fakat General Ch'iu Hsing-kung Çin ordusunda o zamanki geleneğe uygun olarak "Tatar" askerî kıyafetleri giyinmiştir.

128 Maenchen 1957, 119-138.

129 Soper 1951, 73-74.

130 *Shih chi*.

hayatının son demlerinde gelmiş ve dolayısıyla onlar ile yakından ilgilenelememişti, bu atların seleflerine ise acı tecrübeler ile değişken muvafakiyetlerin yaşandığı eski günlerde şan ve şöhret vermişti. Bu yeni atlar Türk Kurikan boyunun 647 yılında gönderdiği yüz at arasından bizzat hükümdar tarafından seçilmişti¹³¹. Bu atlar Baykal Gölü'nün kuzeyinde bulunup tamamı zambaklarla dolu topraklarda kuzeyli sığırtmaçlar tarafından zinde ve güçlü hayvanlar olarak Kırgızlarınkine benzer şekilde yetiştirilmiş, damgalanmadan fakat kulakları garip biçimde kesilip burunlarına işaret konularak Çin'in büyük hükümdarlarına gönderilmişlerdi¹³². Seçtiği on atı bizzat Tai Tsung'un kendisi adlandırmıştır:¹³³ "Şahlanan Buz Beyazı", "Parlayan Gümüşî Kar", "Gümüşî Çiy", "Açık Gümüşî", "Alacalı Doru", "Günbatımına Uçan Demir Kırı", "Yıldırım Hızlı Kızıl", "Dalgalı Altın Sarısı", "Tek Boynuzlu Uçan Mor", "Koşan Kızıl Gökkuşağı"¹³⁴.

VIII. yüzyılın bazı sanatçıları tarafından efendilerinin göz zevkine hitaben tersim edilmiş olması kuvvetle muhtemel olan tablolardeki Kurikan atlarını tahayyül edebilmemize rağmen bu türden bir tasarıya ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bütün Çinli at ressamlarının en mümtazı olup ertesi asırda, Hsüan Tsung'un devr-i saltanatı boyunca, yaşayan Han Kan'ın kendisi de egzotik atların meraklısı idi. Kendisi ile gurur duyan Han Kan'ın en güçlü temsilleri ihtişamlı atların geleneksel resimlerinden ziyade doğrudan tabiata dayanır¹³⁵. Belki de T'ang öncesi sembolik hatta fantastik tarza karşılık gelen eski at resimlerini, eksantrik çizgi ve renklerinde alenen görülen imparatorluğa ait ilahî kökenli atlar olarak yorumlayabiliriz. Han Kan at resimlerinde keskin realizm ilkelere benimsen ilk büyük ressam gibi görünüyor. Bu muazzam bir yenilikti. At ecnebi evcil hayvanlar arasında sadece millî güvenlik babında üstlendiği rol ile değil aynı zamanda kutsal addedilen mazideki efsanevi ve tabiatüstü varlıklara olan yakınlığıyla da en yüce mevkîe sahipti. Dolayısıyla Han Kan bir anlamda onu sonsuza dek dünyevileştirdi ve hayret verici biçimde inanılan hayvanlar olarak Gök Kökenli Atlar en son VIII. yüzyılda Çin'de görülmüş oldu. Bu suretle natüralist egzotizm itibar gören sembolizme karşı müebbet bir zafer kazandı.

131 CTS, 3, 3070b; TFYK, 970, 12b.

132 TS, 217b, 4143a; CTS, 3, 3070b; CTS, 199b, 3618b; YYTT, I, 1; THY, 72, 1305.

133 Bu isimler TS, 217b; CTS, 3 ve CTS, 199b içerisinde listelenmiştir. Bu kaynaklar birbirleriyle mutabakat halinde değildir. TS, 217b ile CTS, 199b genellikle mutabaktır ki ben de onlarla aynı fikirdeyim fakat CTS, 3'teki "Tek Boynuzlu Uçan Mor" (Hsiang lin tzu) formu daha uygun gözükmemtedir. Burada, TS, 217b'de "hsiang" (kutlu) ve "hsiang" (uçan) ile CTS, 199b'de "ao" (uçan) çoğunlukla "hsiang" a bağlanmaktadır.

134 Burada "doru at": "yü", "sarı" ise "kua"dır.

135 LTMHC, 9, 303-305; Soper 1950, 12.

2- DEVELER

Tang idaresinin başlangıcında çift hörgüçlü Baktriya devesinin evcil türü Kuzey Çin sakinleri tarafından en azından bin yıldır bilinip kullanılıyordu. Han Hanedanı zamanında yeni ele geçirilmiş Doğu Türkistan topraklarına nüfuz etmek için gönderilen ticarî ve askerî kervanlarda binlerce kez kullanılmıştı¹³⁶. Söz konusu klasik çağda Çinliler bu değerli hayvanları tedarik edebilmek için göçebe Hunlara bel bağlayıp Büyük Gobi ve Tarım çölleri üzerinden kervancılar marifetiyle ticarî mallarını güven içinde nakledebilmeye büyük önem vermişlerdi¹³⁷. Yine T'ang döneminde, bir ara imparatorluğun Türkistan'ın uzak bölgelerine kadar yayılmasıyla birlikte, bu develere büyük ölçüde ihtiyaç duyulmuş ve atlar gibi bunlar da muazzam talep gördüğünden, hâsıl olan gereksinim dışarıdan karşılanmıştı. Develer payitahta hediye, haraç, ticarî emtia ve savaş ganimeti olarak gelirdi. Uygurlar¹³⁸ ve Tibetliler¹³⁹ T'ang Hanedanı'na deve göndermiş, Manas Irmağı¹⁴⁰ boyundaki Çumul'dan yollanan bir sefaret deve getirmiş, Türgiş yurdundan¹⁴¹ deve gönderilmiş ve Hoten'den da bir "eğri bacaklı yabanî deve" yollanmıştı¹⁴². Filvaki develer, umumiyetle Türk boyları arasında, altın, gümüş, bakire kızlar ve köleler gibi büyük kıymeti haiz şeyler arasında idi¹⁴³. Ayrıca irfan âlâmeti ve şiirde yardımseverlik timsali olup, asil hayvanlar arasında yer alırlardı¹⁴⁴. Eski kervan yolları boyunca uzanan Tarım Havzası'nın şehir devletlerinden de temin edilebilirlerdi; Kao Hsien-chih diğer kıymetli mallarla birlikte Şaş şehrinde pek çok deve ele geçirmişti¹⁴⁵. Büyük Kuça şölenlerinde gürleşen develer oldukça meşhurdu¹⁴⁶ bu gürleşler Kırgızlarda da mevcuttu ayrıca develer muhtelif spor müsabakalarında dahi kullanılırlardı¹⁴⁷.

Çin hükümetinin büyük deve sürüleri bu ecnebi kaynaklardan beslenir ve imparatorluğa ait atlar gibi resmî makamlarca idare edilirdi. Her sürünün baş sığirtmacı sadece yetmiş deveden sorumluydu lakin standart sürüleri yüz yirmi hayvandan müteşekkildi¹⁴⁸. Daha başka kalabalık evcil

136 Schafer 1950, 174, 176.

137 Schafer 1950, 177.

138 816 yılı. T'FYK, 972, 7b.

139 837 yılı. THY, 97, 1739. Muhtemelen Baktriyalılar ancak Tibetliler de çevik tek hörgüçlü Arap develerine sahip idiler; TS, 216a, 4135a.

140 721 yılı. T'FYK, 971, 4b.

141 717 yılı. T'FYK, 971, 2b.

142 T'FYK, 971, 2b.

143 Roux 1959, 46.

144 Roux 1959, 59.

145 CTS, 104, 3391a.

146 YYTT, 4, 37.

147 TS, 217b, 4143c.

148 TLT, 17, 24b-25a. At ve sığır sürüleri 120; deve, katır ve merkep sürüleri 70 hayvandan ibaretti. Bununla birlikte bir koyun sürüsü 620 baş idi.

hayvanların yanı sıra bunlar da bugünkü Shensi ve Kansu'ya karşılık gelen Kuan-nei ve Lung-yu eyaletlerindeki otlaklarda tutulurlardı. İmparatorluk sürülerinin miktarı kesin olarak bilinmemektedir fakat 754 yılında Lung-yu'nun devlete ait sürülerinde 279.900 adet sığır, koyun ve deve mevcuttu¹⁴⁹. Ayrıca müşahhas kimselerin bineği ve yük hayvanı olarak da deve beslenirdi. Sığırtmaçların, hayvan terbiyecilerinin ve devecilerin çoğu muhtemelen hem ahaliden hem de eşraftan, Moğolistan, Türkistan ve Tibet ecnebilerinden, istihdam edilirdi; Tu Fu'nun darbimeseli mucibince: "Develeri Batılı babayiğitler zapturapt altına alırlardı"¹⁵⁰.

Hızlı ve dayanıklı devler, özellikle beyaz olanlar, devlet yetkililerine tahsis edilirdi, "Muhteşem Develerin Ulakları" devlet işletmelerinde kullanılır ve özellikle sınır boylarında patlak veren krizlerin haberlerini getirirlerdi¹⁵¹. Fakat bu olağanüstü yük develeri Hsüan Tsung'un refikası Yang Kuei-fei hakkındaki hikâyede olduğu gibi sonradan önemini kaybetmişti. Hikâyede anlatıldığına göre, hükümdar Hindic'in'deki Chiao-chih'den haraç olarak gönderilen on parça Borneo kâfurunu Prenses Yang'a vermişti. O da bunları "Muhteşem Develerin Ulakları" aracılığıyla el altından uzak ve tehlikeli sınır boylarındaki âşığı (öyle olduğu anlaşıyor) An Lu-shan'a yollamıştı¹⁵².

Diğer taraftan, imparatorluk ahırında "Uçan Ejder Develer" de mevcuttu. Payitahta pirinç getiren, büyük şehirlerin hububat ihtiyacını karşılayan ve Göğün Oğlu için kıtlığı çekilen şarap mayasını tedarik eden böylesine güzel hayvanların bu şekilde addedilmesi VIII. yüzyılın sonunda çok da sıradan sayılmazdı¹⁵³. Develerin tuhaf amaçlarla ve düzensiz bir biçimde Çin topraklarına sevk edildiği görülüyordu.

Fakat Çinlilerin kuzey hudutları boyunca uzanan zorba göçebelerle olan ilişkileri develerin kötü bir hayvan gibi görünmesine de sebep olabilmirdi. VIII. yüzyılın başlarında payitahta söylenen bir sokak şarkısında "dağların kuzeyinden gelen altın develer" biçiminde tezahür edip Tang Hanedanı'nın zenginliklerini yağmalayan Moğol yağmacılarının mallarını yükledikleri yük hayvanlarını temsil ettiler¹⁵⁴. Aynı yüzyılın sonunda An Lu-shan'ın izinden giden barbar isyancıların hususi bir sembolü haline geldiler: "Onlar iki payitahta yıkım getirdiler ve gizli yerlerdeki hazine ve nadir eserleri Pan-yang tepelerindeki depolara yığmak için deve-

149 Schafer 1950, 182. Bu bilgi, aynı dönemde bölgede bulunan 325.700 at ile karşılaştırılabilir.

150 Schafer 1950, 185.

151 Schafer 1950, 182.

152 Schafer 1950, 272. "Yang Tai-chen wai chuan"daki bu hikâye Sung Hanedanı zamanında yazılmıştır.

153 Schafer 1950, 182. Te Tsung ile ilgili bu hikâyenin tamamı galiba TS, 53, 3756a'da bulunmaktadır.

154 TS, 35, 3716b.

lere yüklediler"¹⁵⁵. Kuzeyle başbuğlara ve onların deve kervanlarına karşı sergilenen bu tavrın klasik ifadeleri Tu Fu'nun "İmparatorun Torununa Ağıt" şiirinde yerini almıştır. Hsüan Tsung'un tarumar olmuş aile efradına mensup bir prensin betimlendiği bu şiire, An Lu-shan'ın adamları tarafından katledilmekten kurtulma umudu hâkimdir; şair "akıl ve fazilet" sahibi Su Tsung'un tahta çıkıp, isyancılara karşı Uygur Türklerinden medet dilemesini telkin eder. Ayrıca imparator ecdada ait mezarlardan kutsiyet fışkırdığını bildirip hanedanı ve prensi koruma umudunu sonuna kadar sürdürür.

Ch'ang-an'ın surları başında beyaz başlı bir karga
Gece vakti Güz Çağırın Geçidi'ne uçar ve orada feryat eder
Ve buradan ahalinin evlerine uçup çatılarını gagalayarak didikler
Bu çatılar altından utkulu memurlar ecnebilere kaçar
Altın kırbaçları kesilip kınılmış, dokuz attan müteşekkil takımı dağılmış
Kemik ete sıkıca yapışarak beklemez, birbirini iter ve hemen ayrılır
Beline mavi mercandan yapılmış değerli halkalar asılı
Yolun kenarında hıçkırarak ağlayan imparatorun torunu nasıl da mahzun
Ona sorsam kavmini ya da adını söylemeyecek
Lakin sadece ıstırap ve elemi ni beyan edecek ve kölem olmak için yalvaracak
Zaten yüz gününü diken ve çalılar arasında korkuyla geçirmiş
Vücudunda deri kalmamış ve etleri dökülmüş
Fakat yüce teokratın tüm oğulları ve torunları gibi o da sivri burunlu
Sanki sıradan insanlardan birine ejder zürriyeti bulaşmış
Şimdi bu ejderler çöllerde iken köpek ve kurt şehirde
Ve bu imparator torunu bin metal parçadan müteşekkil bedenini koruyacak
Dönüm noktasının yanı başında lafı uzatmaya cesaret edemem
Lakin imparatorun torunu için bu ana katlanabilirim:
Dün gece doğudan kan kokan bir rüzgâr esti
Doğudan gelen develer eski payitahta doluştu
Kuzey bölgelerinden gelen bizim pek vücutlu ve güçlü kollu gençlerimiz
Bir zamanlar cesur ve kuvvetli iken şimdi ahmaklar!
Görüp işittiğim kadarıyla, şimdi büyük varise intikal etti
Kuzeye, mütevazı güney hükümdarının akıl ve fazileti
Çiçek Geçidi halkının yüzünde yaralar açıldı, kar beyaz utançımız silinebilir mi?
Lakin ağzınızdan bir şey çıkmasın diye dikkat edip düşmana göre davranın
Heyhat! İmparator torunu! Gitmemeye gayret et
Beş tepeden alınan muhteşem ilham hiçbir zaman dinmeyecek!¹⁵⁶

Deve değerli bir yük hayvanı olmasının yanı sıra medenî hayata da katkıda bulunmuştu. Tüyünden muhteşem kıyafetler imal edilirdi ve umumiyetle çok yumuşak olan bu kıyafetlere daha sonraları Marco Polo

155 TS, 225a, 4173b.

156 CCCCTS, 44. Ayscough 1929, 220-222'de bulunan bu şiirin tercümesini krş. von Zach 1952, 85-86 ve Hung 1952, 101-102.

büyük hayranlık duyacaktı. T'ang zamanında bu türden devetüyü kumaşlar Kansu'daki Hui-chou ve Ordos'taki Feng-chou'da üretilirdi. Her iki yerleşim de başlıca hammadde kaynağı olan kuzeybatı hududunda bulunuyor ve söz konusu ürünleri düzenli olarak imparatorluk sarayına gönderiyorlardı¹⁵⁷.

Kaldı ki, deve eti yenilebilirdi ve özellikle de hörgüçleri lezzetli addedilirdi. Tu Fu "mavi bir kazanda pişen mor bir devenin hörgücü" diye yazmış ve Ts'en Ts'an'ın hudut boylarındaki Chiu Ch'üan menzilineki bir şölende söyledikleri kayda geçmişti:

Tibet beyleri ile Batılı gençlerin ezgi ve nağmeleri harmanlanmış
Tibet öküzü ile yabanî deve pişiriyorlar...¹⁵⁸.

Kuzey Çin mutfağında haşlanmış ya da ızgara deve eti alışlagelmiş bir yemek değildi dolayısıyla hem deveyi hem de ecnebi âdetlerini müstesna saymak gerekir.

3- SIĞIRLAR

T'ang ahalisinin ihtiyaç ya da hayranlık duyduğu egzotik ürünler arasında sığırın ne derece mühim olduğunu kolaylıkla tasavvur edemeyiz. Çin antikiteden beri, arkaik tanrılara kurban edilmek üzere yetiştirilip çoğaltılan, rengârenk derileri ile olağanüstü ırkları da kapsayan, pek çok sığır türüne sahipti ki bunların çoğu T'ang zamanında kaybolmuştu. Fakat bu çeşitliliğin altında üç asil ırk nispeten saflığını korumuştur. T'ang zamanında bilinen bu en eski üç tür, şimdi olduğu gibi, VIII. yüzyılın büyük eczacısı Ch'en Ts'ang-ch'i tarafından da "sarı inek", "simsiyah inek" ve "su ineği"¹⁵⁹ tesmiye edilmişti ki bu sonuncusu bataklık mandası (carabao) veya su sığırları olmalıdır. Sarı ineğin Avrupa ineği ile Hint sığırının kırmısı olduğu düşünülmektedir¹⁶⁰. Güney kökenli olmasına ve güneyin pek çok karakteristik özelliğini taşımasına rağmen Çin'in tamamına yayılmıştır. Yayılım alanları muhteşem bataklık mandaları ile örtüşmekte idi zira mandalar pirinç tarlalarının yoğun balçıklı topraklarında bulunurken sarı inekler su çarkına koşulup tarla sürerlerdi¹⁶¹. Sarı inek, yabanî bir bölge iken T'ang döneminde yeni yeni Çin hâkimiyetine giren Hainan Adası'nda dahi önemliydi; burada at ve eşek yoktu dolayısıyla insanlar sarı ineklere eğer vurup bunlara biner, dizginler ve at gibi her

157 Schafer 1950, 283.

158 Schafer 1950, 184-185, 273.

159 PTKM, 50a, 19b'den iktibas. Ch'en bu tasnifin çok eski olduğunu ve kendi zamanında dahi bilindiğini belirtmektedir.

160 Sowerby 1937, 286; Phillips 1958, 54. Bu melezleme Swinhoe tarafından "Bos sinensis" biçiminde adlandırılmıştır.

161 Sowerby 1937, 286.

yerini süslerlerdi¹⁶². Kuzey Çin'in siyah öküzü biraz karışıktı zira Güney Asya yabanî öküzü ya da Malezya yaban sığırı gibi Uzak Doğu'nun yerli yabanî öküz türlerinden birinin kanını taşıyor olmalıydı¹⁶³. Her hâlükârda T'ang topraklarının tamamında bir ya da başka bir tür sığır cinsini bulmak mümkündü.

Ayrıca Çinliler bodur sığır ırklarına da mülkiyet, bunlar çok eski zamanlardan beri bilinen Azor Adaları'ndan Corvo'nun¹⁶⁴ "küçük sığırı" ile mukayese edilebilir. Chou Devleti'nin "darı öküzü"¹⁶⁵ ile "giu öküzü"¹⁶⁶ ise muhtemelen küçük kurban hayvanları idiler¹⁶⁷. Kore ve Kwangtung'un küçük atları gibi erken dönemlerden beri Kanton'un güneybatısında, Kao-liang'da yetiştirilen başka bir küçük sığır türü de "pi öküzü" ya da "meyve ağacının altındaki sığır" tesmiye olunurdu¹⁶⁸. T'ang Kao Tsu'nun 618 yılında yayınları¹⁶⁹ küçük sığır ve diğer hayvanların saraya sunulmasını yasaklayan fermanıyla muhtemelen, Çin'e ait bu türden pigmeler ile küçük ve sevimli Bengal hayvanı (gynees) gibi ecnebilere ait olanların takdimini engellenmek amaçlanmıştı¹⁷⁰.

Ecnebi memleketlerden gelen öküzlere ilişkin T'ang ahalisi arasında ağızdan ağıza yayılan hikâyelerin kimi renkli kimi de büsbütün alâleddir. T'ang halkı, kurt soyundan geldiklerini (Türklerle özgü bir husustur) inkâr eden kızıl saçlı, beyaz yüzlü Kırgız halkını tanıyordu. Kırgızlar bir dağdaki mağarada bir tanrı ile bir ineğin çiftleşmesi sonucu türediklerini iddia ediyorlardı¹⁷¹. Fakat ongünsal atalarının ne tür bir hayvan olduğuna ya da Kırgızlar¹⁷² tarafından güdülen evcil sığır ırkının kendilerine benzeyip benzemediğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Çinliler bundan başka, Kuça yerlilerinin yeni yıl kutlamaları boyunca tertip ettikleri eğlenceler arasında boğa güreşinin (at ve deve güreşlerine ilave olarak) de bulunduğunu biliyorlardı. Bu ritüellerin sonucuna göre savaşları kazanıp kazanamayacakları ya da sürülerinin bir sonraki yıl ne durumda olacağına ilişkin öngöründe bulunuyorlardı¹⁷³. Fakat Çin'de hiç kimse bu görkemli boğalardan bahsetmemişti. Daha önce Çinli bir seyyah tarafından görülüp mevcudiyetleri resmen kaydedilmiş olmasına rağmen Tür-

162 LPLI, b, 15.

163 Sowerby 1937, 286.

164 Sitwell 1953, 77-78.

165 *Chi-niu*.

166 Esasen *g'jəu günümüzdeki *chiu* idi; anlamı bilinmemektedir. Çoğu kez *huan* yani "ak ipek" biçiminde yazılmıştır.

167 PTKM, 50a, 19a.

168 SIC, b, 17b; KC, 898, 1b; TPLY'den iktibas.

169 TS, I, 3634d.

170 Bkz. Yule and Burnell 1903, 407.

171 YYTT, 4, 36.

172 TS, 217b, 4143b.

173 YYTT, 4, 37.

kistan'ın devasa boyuttaki beyaz tüylü, geyik kuyruklu ve boynuzlarının uçları arasındaki mesafe on fit olan yabanî boğalar hakkında da herhangi bir belge bulunmamaktadır¹⁷⁴.

Filhakika 628 yılında bir Türk kağanı tarafından binlerce sığır gönderilmesine karşın, böylesine ayan beyan ortada olan bir hadise hakkında dahi itimada şayan olduğunu söyleyebileceğimiz hiçbir kayıt mevcut değildir¹⁷⁵. T'u-yü-hun¹⁷⁶ ve Tibet¹⁷⁷ hükümdarları tarafından gönderilen "sığır" sürüleri ise muhtemelen yaklardan [Tibet öküzü] ibaret olmalıydı ayrıca bu çağda söz konusu halklara ait evcil hayvanlar arasında yalnızca sığır kaydedilmişti¹⁷⁸. Daha açık bir şekilde belirtmek gerekirse, bunlar erkek yak ile dişi Hint öküzünün kırması olan bir nevi Asya sığırı (zobo) idi. İri kahverengimsi siyah yabanî yak ile buna benzeyen fakat biraz daha küçük yarı evcil cinsi ise sadece alpin dağ kitlelerinin dondurucu havasında yetişirdi. Sadece muhtelif renklerde kabarık tüylü, küçük kırma Asya sığırı alçak bölgelerin bunalıcı koşullarına tahammül edebilirdi¹⁷⁹.

VI. yüzyıldan başlayarak, papağanların ve kullanışlı metallerin bolca bulunduğu masmavi Kokonor Gölü¹⁸⁰ havalisindeki T'u-yü-hun anayurdundan haraç olarak, ismi kaynaklarda açıkça zikredilen, yak gelir ve ayrıca meşhur kırçıl sıpalar da armağan olarak gönderilirdi. Büyük bir şölenden önce misafirlerini kendi yaklarını boğazlamaya icbar eden Tibetliler¹⁸¹ ayrıca VIII. yüzyılın başlarında Çin sarayına yak numuneleri de gönderirlerdi¹⁸². Zannedersem bu yalnız hayvanlar uysal küçük Asya sığırlarına benzemiyorlardı fakat payitahtın ince zevkli zümresinin arzusu mucibince gönderilen bu koyu renkli hayvanlar atalarından tevarüs ettikleri muhteşem bir görüntüye sahiplerdi¹⁸³.

Çin edebiyatında yak imajı yabanî ve tehlikeli bir unsur olarak ifade edilmemiştir. Tu Fu şu sözleri kaleme almıştır:

Maviye çalan bol ve mebzul yeşil otlar kuruyup gitmiş
Ayaklarını sürüyerek yürüyen Gök Kökenli Atlar yak öküzlerini takip ediyor
Maziden günümüze asil ve faziletli kimseler bazen kaderin gadrine uğramış
Ahlâksız yeni yetmeler ile muzır gençlerin tamamı beyler gibi imtiyazlıyken¹⁸⁴.

174 YYTT, hsü chi, 8, 241.

175 TFYK, 970, 6a.

176 637 yılı. TFYK, 970, 8a.

177 837 yılı. THY, 97, 1739.

178 TS, 221a, 4151d; TS, 216a, 4235a.

179 Lydekker 1898, 54-55; Lydekker 1912a, 191. Zobo [Asya sığır] siyah-beyaz, gri-beyaz ya da tamamen beyazdır. Ayrıca " küçük siyah boynuzsuz cinsi" de vardır.

180 PS, 96, 3039d.

181 TS, 216a, 4135d.

182 817 yılı. TFYK, 972, 7b. 824 yılı. TFYK, 972, 8a.

183 Yabanî Yak şimdilerde nesli tükenme tehlikesi ile karşı karşıyadır. *Derniers Refuges* 1956, 213.

184 "Chin shu hsing", CCCCTS, 193-194.

Bu satırlarda zikredilen ilahî kökenli asil atların kıtlık ve kuraklıktan mustarip oldukları görülmektedir (bu zor günlerde manevî gıdanın iyi yürekliliğe dönüşmesiyle temsil edilmiştir) ve dahi sadece donuk ve ahmak hayvanlar olarak betimlenen mütevazı Asya sığırlarıyla birlikte ayak sürümektedirler (insan tabiatıyla temsil edilmiştir).

Barbar hükümdarlarının konuklarını eğlendirmek için yak kuyruğu ile süslenmiş tuğlarını sağa sola savurdıkları¹⁸⁵ eskiden beri malûmdur, yak kuyruğuna Çin'de büyük hayranlık duyulurdu; ayrıca sancak, tuğ, şapka bezemesi ve asilzâdelerin arabalarını süslemek için kullanılırdı¹⁸⁶. Bunlar T'ang hükümdarlarının devr-i saltanatında, yüce dağların Tibet'e doğru yükseldiği Szechwan'ın batısındaki uzak kasabalardan düzenli senevî haraç olarak saraya gönderilirdi¹⁸⁷. Ayrıca Asya sığırlarının gür kuyrukları da Hindistan'dan tedarik edilirdi¹⁸⁸. T'ang zamanında saraya gönderilen kuyruklar en nihayetinde büyük bir titizlikle, imparatorluk haremının kadınlarına ait araçlar ile bunlara koşulan kıymetli hayvanlardan sorumlu olan "Arabacı Baş"na teslim edilirdi: "O, at arabaları ile posta arabalarından sorumluydu ve uygun mevsimlerde kullanımı gerekli olan şemsiyeleri, yelpazeleri, süs eşyalarını, tüyleri ve kuyrukları yaptırmakla mükellefti"¹⁸⁹.

4- KOYUNLAR VE KEÇİLER

T'ang topraklarında cinsi mükellef pek çok egzotik koyun türünün (keçi de olabilir zira Çinliler tarafından bu hayvanlar gayet makul bir biçimde birlikte tasnif edilirdi) varlığı bilinmektedir. Muhtemelen en fazla hayret uyandıranı; "topraktan tevellüt eden Roma koyunu" idi:

"Bu koyunun kuzuları toprağın içinden neşet etmişti. Memleketin ahalisi kuzular doğuncaya kadar bekler, sonra etrafını bir çeperle çevirir ve vahşî hayvanların bunları parçalamasına engel olurlardı. Fakat koyunların göbekleri toprağa bağlıydı ve göbekleri kesildiğinde ölürlerdi. Bununla birlikte eğer zırhlı kimseler atlarını onlara doğru sürer ve davul çalınırsa bu koyunlar öylesine ürkerlerdi ki korku içerisinde meleşir, göbekleri kopar ve su içip otlamaktan çatırlardı"¹⁹⁰.

Bir allame bunu "Argonauts" (Zırhlı Adamlar) ve "Altın Pösteki" efsanelerinin aks-i sedası olarak görmeyi ümit etmişti fakat bu rivayet deniz midyesi hikâyesi ile karıştırılmıştır; dolayısıyla zırhlı adamlar, yumuşakçalara karşı savaşçı onların can damarlarını koparan kabukluları temsil

185 "Chou li", "Ch'un kuan", "mao jen".

186 PTKM, 51a, 27a.

187 Chien-nan-tao, Chi-chou, Wei-chou ve Pao-chou'nun eyalet merkezlerinden. TS, 42, 3729d, 3730b-c.

188 Lydekker 1898, 54-55; Lydekker 1912a, 191.

189 TS, 47, 3743d.

190 CTS, 198, 3614c. Bu hikâyenin muhtasar hali için bkz. TS, 221b, 4155c.

etmiş olmalıdır. Fakat bunlara daha sonra değinelim. Ayrıca "topraktan tevellüt eden koyunlar" bazı hususlarda, "Dikili Koyun" hikâyesine yani nebatî yapıya üretilen pamuk fidesine tekabül etmektedir¹⁹¹.

Semer kand'da yetişip, on kedinin ağırlığına denk gelen, büyük ve ağır kuyruklu koyunların da Çin'e getirildiği bildirilmiştir¹⁹². Bunlar mit değildi bilakis Buhara ve Kırgız bozkırlarının iri kuyruklu koyunlarıydı nitekim meşhur Astarhan kürkünün kaynağı da bunların yavruları idi. Bahse konu hayvanlar çok erken bir tarihte bu bölgeden İran ve Suriye'ye de yayılmışlardı¹⁹³.

Ayrıca Kapiş'a'dan bildirildiğine göre, "yalıçapkırı renginde" kuyruğu bulunan mavimsi tonlarda bir yaban koyunu da mevcuttu. Boynuzları tuhaf bir biçimde kıvrılan bu hayvan büyük bharal¹⁹⁴ ya da gök koyunun bir türü olmalıydı¹⁹⁵. Bu güzel hayvanın arduvaz mavi rengi, Baltistan'dan Kunlun Dağları'na uzanıp on bin fitten fazla irtifası olan Çin hududundaki yüce dağların yalın kayalarına karışarak gizlenmesine hizmet ederdi¹⁹⁶.

Karlı Pamirlerin yüksek bölgelerindeki köylüler tarafından yetiştirilip ünlü seyyah Hsüan-tsang tarafından kaydedilen devasa koyunu tanımlamak ise pek kolay değildir¹⁹⁷.

Bir Türk hanzâdesi 626 yılında büyük bir at sürüsü ile birlikte on bin koyunu da Çin imparatoruna sunmuştu fakat bu armağan kabul edilmemişti; hakikaten politik nedenleri bir kenara bırakarak doğruyu söylemek gerekirse, bu çağda Çin ecnebilerin koyunlarına pek de gereksinim duymayıp çok az ithal etmiş gibi görünmektedir. Keçiler de erken dönemlerden beri bilinen hayvanlardı ancak koyun leş gibi kokan göçebelere daha uygundu. Türklerin reddedilen koyunlarının, Çin'de maruf olup Türkistan ve Sibiryâ'nın hususiyetlerini taşıyan çok yağlı ve sarkık kulaklı tür olduğunu tahmin etmemiz zor değildir¹⁹⁸.

5- MERKEPLER, KATIRLAR VE YABAN EŞEKLERİ

Deve gibi merkep de daha geç klasik dönemde, başka bir deyişle Chou Hanedanı'nın sonlarına doğru, anavatanı Kuzey Afrika'dan yavaş yavaş

191 Laufer 1915d, 115-125'de Çin'de çok iyi bir biçimde muhafaza edilen bu efsaneyle ilgili tafsilat verir. Kusurları ise Pelliot tarafından düzeltilmiş ve geliştirilmiştir ayrıca hikâyelerin nasıl karmaşık hale geldiği de gösterilmiştir: Pelliot 1959, 507-531. "Argonaut" mülahazası için Pelliot'a teşekkür ederim. Bu hikâyeler III. yüzyıldan beri Çin'de malûmdur.

192 YYTT, 16, 135.

193 Lydekker 1912b, 171-177.

194 Bharal: Nepal, Tibet, Çin ve Hindistan havalisinde, Himalaya Dağları'nın yüksek kesimlerinde yaşayan bir tür koyun (Himalayan blue sheep). [e.n.-S.A.]

195 *Pseudois Nahura*: Koyun ve keçinin ortasında bir ara türdür.

196 Lydekker 1912b, 305-306.

197 YYTT, 16, 135.

198 Lydekker 1912b, 194-195.

irsal edilerek Çin'de görülmeye başlanmıştı. Fakat bin yıl sonra, güvenilir bir kaynaktaki kayıtlara göre 654 yılında yüz at ile birlikte Tibetliler tarafından gönderilen elli fit uzunluğundaki merkebi hesaba katmazsak, Tang ahalisi nezdinde rağbet görmeyen ve görünüşe bakılırsa ithal edilmesi arzulanmayan yerli evcil bir hayvan idi¹⁹⁹. Fakat şu veya bu şekilde, gerçek bir hadise ile bir mit birbirine karışmamış ise bu devasa merkep görünen o ki, rivayette ifrattan ya da müstensihin kalem sürçmesinden mütevellittir. Ayrıca eczacı Ch'en Ts'ang-ch'i tıpkı su atları ve su sığırları gibi "su merkepleri"nden de bahsedip bunların tüylerinin deniz yeliyle birlikte sonuna kadar kabardığını bildirmişse de bu hikâyeyi hangi seyyahtan işittiği malûmumuz değildir. Zikredilen hayvan tüyleri su ile ıslanmayan su fili ve su samuru gibi ırak bölgelerdeki su canlılarından biri olmalıdır²⁰⁰.

Katırlar da eril selefleri gibi antik dönemin akabinde hatta Han Hanedanı'nın hemen başlangıcında Çin'e girmiş fakat Tang Hanedanı zamanında öylesine yaygınlık kazanmıştır ki yetersiz sayıda at bulunan bir eyaletteki askerlerin katıra bindiği dahi görülmüştür²⁰¹.

Merkep ve katırla aynı familyadan gelen at gibi bir hayvan da Çin'de meşhurdu ve bunun ilk örneği VIII. yüzyılda Uzak Batı'dan haraç olarak gönderilmişti. Linguistik bakımdan merkep (lu) ve katıra (lo) benzer şekilde kaydedilen bu garip hayvanların adı "lou" idi. Çinli lügatçiler 720 yılında Toharistan²⁰² ve 734 yılında İran'dan²⁰³ gönderilen bu tuhaf hayvanları tasnif edememişlerdi ayrıca bu sonuncusunun gönderildiği yerde bolca bulunduğu söylenmekteydi²⁰⁴. Kimi bunun bir nevi at kimi de bir tür merkep olduğunu söylemekteydi fakat hakikatte bu, ıslah edilmesi pek de kolay olmayan "onager" [bir tür merkep] olmalıydı. Türkistan, İran ve Yakın Doğu'da yanlış olarak "yaban eşeği" tesmiye edilen bu hayvan Orta Asya ve Moğolistan yaban eşeği (chigetai) ve Tibet atı (kiang) ile benzerlik gösterirdi²⁰⁵.

199 CTS, 4, 3071c.

200 XVI. yüzyılda Li Shih-chen tarafından belirtildiği gibi. PTKM, 50b, 22a.

201 Bu Ts'ai-chou ve çevresinde olmuştu. TS, 214, 4127b.

202 THY, 99, 1773; TFYK, 971, 4a.

203 Bunlardan ikisi. TS, 221b, 4153d.

204 TS, 221b, 4155b.

205 Lydekker 1912, 180, 183; Sowerby 1937, 285. "Chigetai" ve "kiang", *Equus hemionus*'un türevleri idiler. Bu türlere ait kemikler Çin'de yapılan kazılar sonucunda Bronz Çağı katmanında bulunmuştur. Anderson 1943, 29. Egami 1951, 122'de Han Hanedanı zamanında Hunlarda görülen "to-hsi" ve "chü-hsü"nün bunlar olduğunu gayet makul bir biçimde iddia edilmektedir.

6- KÖPEKLER

Tüm evcil köpek türlerinin beş arkaik cinsten geldiği düşünülmektedir²⁰⁶. Tarih öncesi çağlara ait bu köpeklerden çoğu Çin kökenliydi. Örneğin "Spitz" köpeğinin ilk örneğinden türeyen Çin köpeği (chow) Samoyed ve Tunguz halkları arasında ve hatta Endonezya'nın tropik bölgelerinde ziyadesiyle bulunurdu²⁰⁷. Çok eski bir köpek türü olup Han Hanedanı'na ait taş kabartmalarda görülen tazının ataları ise kuşkusuz arkaik zamanlarda Mısır'dan gelmişti²⁰⁸. Eski Çin'in tamamında en yaygın olanlar Tibet kurdu (Canis niger) soyundan gelen, kuyruğu bukleli, küçük ve kalkık burunlu çoban köpeği ile ayrıca Asurluların beslediği av köpeği, Romalıların "Molossus" cinsi, "Senbernar", "Newfoundland", Buldok ve özellikle Çin soylu minik "Pug" idi²⁰⁹. Hatta VII. yüzyılda haraç olarak gönderilen, belki de anavatanı Tibet'ten armağan edilen bir çoban köpeği büyük Yen Li-pen tarafından resmedilmişti²¹⁰.

Bundan başka Türkistan halkları da Çin'e köpek gönderirlerdi: 713 yılında²¹¹ ve yine 724 yılında²¹² Semerkand, 721 senesinde ise Kuça²¹³. Bunlar, özellikleri hakkında hiçbir şey bilmesek de muhtemelen Çin sarayında büyük rağbet gören av köpekleri idiler. Eğer öyleyse bunlar da Ch'ang-an'daki sarayda bulunan imparatorluğa ait izbedeki yerlerini almışlardı²¹⁴. Ayrıca 697 yılında İmparatoriçe Wu'nun sarayına gönderilen iki başlı köpek ve korkunç kuş gibi beyhude yere merak ettiğimiz şeyler de mevcuttu²¹⁵.

İran'dan gönderilen benekli köpeklere de Çinliler tarafından basit bir şekilde "İran Köpeği" denilirdi fakat bunların soyu belki değildi²¹⁶. VI. yüzyılda bu isimle anılan köpekler iri ve azgın hayvanlardı dolayısıyla insanları parçalayıp yiyebilirlerdi²¹⁷. Galip ihtimalle, benekli İran köpekleri T'ang zamanında da aynıydı.

206 Otto Keller 1909, 91. Bunlar: Spitz (çakaldan türemiştir), Çoban Köpeği (muhtemelen *Canis alpinus*'tan türemiştir), tazi (muhtemelen Habeş Kurdu'ndan türemiştir), Sokak Köpeği (bu da çakaldan türemiştir), Masti yani Çoban Köpeği (Tibet Kurdu'ndan türemiştir).

207 Conrad Keller 1902, 49-50.

208 Laufer 1909, 267-277.

209 C. Keller 1902, 76; Laufer 1909, 248, 262-263; Laufer 1923a, 445.

210 Yen Ch'ang-yen, "Yen Li-pen chih kung t'u"; T'u shu chi ch'eng, "ch'üan", i-wen, 2, 2b. Bu Yen, Chin (Altın) Hanedanı zamanında yaşamıştır.

211 THY, 99, 1775.

212 TFYK, 971, 5b.

213 TFYK, 971, 4b.

214 Bkz. TS, 47, 3743a; Rotours 1947, 222.

215 TFYK, 970, 17b.

216 CTS, 198, 3614b.

217 PCS, 12, 2216c.

T'ang döneminde Batı Asya'dan ithal edilen başka bir köpek ise "Hrom Köpeği"²¹⁸ yani "Roma Köpeği" idi; ilk kez VII. yüzyılın başlarında görülen bu köpek Kao-ch'ang Krallığı ya da Koço'dan hediye olarak gönderilmişti. Hikâyesi ise şöyle idi:

"O, dişi ve erkek köpekler sunmuştu, her biri altı inç boyundaydı ve ayakları da çok uzundu. Bunlar çok akıllıydı. Atlara rehberlik edip dizginleyebilir ve ağızlarında mum taşırlardı. Bunların ilk olarak Roma ülkesinde türedikleri söylenirdi"²¹⁹.

Bu küçük hayvanların dış görünüşüyle ilgili kesin bir şey söylemek mümkün değildir fakat kucağa alınan tipik ve muhteşem köpeklerden başkası olmadığı tahmin edilip, eski Malta ırkına mensup oldukları söylenebilir²²⁰. En nihayetinde bu kabarık tüylü ve sivri yüzlü zeki oyuncaklar Grek cariyeler ile Romalı hatunların en çok tercih ettikleri şeyler arasındaydı²²¹. Bu ırk dikkat çekecek derecede muhafazakâr idi nitekim beyaz olan türü günümüze kadar varlığını korumuştur. Kesin olarak saptayamasak bile beyaz bir Melita köpeğini Sung Hanedanı'na ait bir resimde görmemiz mümkündür²²². Hakikaten Koço'dan gönderilen küçük köpekleri Çin'deki türlerle tam olarak eşleştiremememize rağmen bir ihtimal diğerlerini Uzak Doğu'dakiler ile ikmal edebiliriz. Hsüan Tsung ve sevgilisi hakkındaki hikâyeyi mülâhaza edelim:

"Bir yaz günü haşmetmeapları eğlenceli bir biçimde asil prens ile oynarken Ho Huai-chih'e udu ile bir taksim yapmasını buyurdu. Sevgili eşi kumar masasının başında durmuş onları seyrediyordu. Birkaç yerde haşmetmeabın adamları kazanırken sevgili eşi Semerkand memleketinden gelen süs köpeğini serbest bıraktı. Bunun üzerine süs köpeği masaya tırmandı ve masadakilerin düzenini bozdu. Haşmetmeapları hayli keyiflenmişti"²²³.

Bu ince teşebbüsün kahramanı belki de bir Roma köpeği idi. Ayrıca bunu "Sarhoş Küçük Bey" ezgisinin yinelendiği anonim bir T'ang şairinin şarkı sözlerinde de görebiliriz²²⁴. Mısralar bir aşk ateşini, muhtemelen genç soylu erkeğinin gelmesini bekleyen bir sosyete orospusunu anlatıyor:

Dış kapıda süs köpeği havlıyor
Sahip Hsiao'nun burada olduğunu biliyorum

218 Çağdaş *Fu-lin kou*.

219 TuT, 191, 1030c. Benzer bir kayıt şu kaynaklarda da görülmektedir: CTS, 198, 3612a; TFYK, 970, 5a. Bu köpek türünün ilk kez Çin'de zuhur ettiğini kaynaklar açıkça belirtmektedir.

220 Collier 1921, 143.

221 Otto Keller 1909, 94.

222 Sirén 1928, pl. 21.

223 YYTT, I, 2. Buna benzer hikâyeler çoktur ancak bunu "Kâfur" başlığı altında incelemek daha uygundur.

224 "Tsui kung tzu"

Sıyrılmış çoraplarla esarıs kokan merdivenlerden indim
Lakin zalim sevgilim bu gece sarhoş²²⁵.

“Süs köpeği” mealinde tercüme ettiğim bu Çince kelime yukarıdaki kıtada “küçük”²²⁶ kelimesiyle ilişkilendirilmiştir ve bu yüzden bize söz konusu hayvanın coğrafi mahreci hakkında ipucu vermemektedir. Eşinin Semerkand kökenli köpeği Roma’ya dolayısıyla Malta’ya delalet etmektedir²²⁷. Bazı uzmanlar tüm köpeklere “küçük köpek” (süs köpeğim) denildiğini ileri sürseler de biz burada zikredilen Sahip Hsiao’nun süs köpeğinin Roma köpeği olduğundan çok da emin değiliz. Her hâlükârda Çin’in kalkık burunlu çağdaş köpekleri Malta kökenli değildir fakat muhtemelen fark edilemeyen izlerini taşımaktadırlar²²⁸. Mamafih bu bacaksız ev hayvanları, yerli olsun ya da olmasın, Tang döneminden XVII. yüzyıla kadar şiirin vazgeçilmez özneleri veya makbul imgeleri idiler²²⁹.

225 ChTS, han, 12, ts’e 10, ch. 11, 2a.

226 “Wo”, Laufer’in belirttiğine göre “wo” (cüce) ile aynı köktendir. Laufer 1909, 277.

227 Shiratori 1956, 254’de buradaki süs köpeğinin Semerkand kökenli değil Roma köpeği olduğunu kesin bir dille belirtir.

228 Collier bunların olduğunu düşünmektedir, Collier 1921, 128-131; Laufer bu köpeğin ırkıyla ilgili ısrarlar karşısında kuşkuludur; Laufer 1909, 278-281.

229 Kural olarak küçültme eki alan “wo-tzu” ve “wo-erh” kelimeleri burada hüküm-süzdür. Süs köpeği için kullanılan başka bir kelime ise “pai kou-tzu” sözcüğüdür fakat Shiratori’nin 1956, 247-249’da belirttiği Roma süs köpeği şöyle dursun ben bunun özel bir türü temsil ettiği konusunda bile kuşkuluyum. “Lo-chiang Köpeği” denilen kısa kuyruklu kızılca köpeğin X. ve XI. yüzyıllardaki Szechwan süs köpeği ile eşit sayılıp sayılmayacağı da askıda duran başka bir sorundur. Bkz. THPL, 12, 89. Bununla birlikte benzer yönleri ortaya konulmuştur. Bu sorunlar için bkz. Laufer 1909, 277-280 ve Collier 1921, 130-131. Ayrıca “Lo-chiang Köpeği”nin *chin* (*chiisai-inu*) formunda olduğu söylenir) denilen küçük Japon Süs Köpeği “Spanyel” ile aynı soydan geldiği de düşünülmüştür.

IV VAHŞİ HAYVANLAR

Bu adaya yeni mahlûkatın gelmesi için tanrıya dua ediyorum
Salisbury Ovası'nın devekuşları, Midway'in kunduzları &
Thames'in gümüş balığı için tanrıya dua ediyorum.

Christopher Smart, *Rejoice in the Lamb*

1- FİLLER

Fil Çin'de her zaman için egzotik bir hayvan değildi. Shang Hanedanı hükümdarlarının Sarı Irmak Vadisi'nde hüküm sürdükleri Bronz Çağı'nda fil, avama ait yabanî hayvanlardan biriydi ve besbelli ki faydalı işlerde kullanılmak üzere ele geçirilip evcilleştirilmişti¹. Ancak Kuzey Çin'deki orman örtüsü azalıp insan nüfusu artınca iri hayvanlar güneye doğru ricat ettiler ve tarihî devirler boyunca sadece Yangtze Havzası'ndaki pek az çukur alanda ve bu bölgenin güneyinde görüldüler. IX. yüzyılda Kwangtung'un dağlık bölgelerinde² ve X. yüzyılda bu eyaletin sıcak sahillerinde hâlâ mebzul miktarda mevcut idiler³. Kanton'un doğusunda, Tung-kuan'daki bir pagodada bulunan 962 yılına ait bir yazıt, çiftçilerin ekinlerini ezen bir fil sürüsünün anısına dikilmiştir⁴. Kanton'daki bu fillere ait pembe renkli dişlerin, merasim yazı tableti üretimi için biçilmiş kaftan ve yerli aşçılar nezdinde rağbet gören hortumlarının

1 Schafer 1957a, 289.

2 LPLI, I, 8a.

3 SS, 287, 5264b.

4 NHCSC, 2, 21.

da çok lezzetli olduğu belirtilmiştir⁵. Bu oldukça ilginçtir çünkü ziyadesiyle gizemlidir, kimi zaman “mavi-siyah” olarak betimlenen ve Yangtze Vadisi’nde yaşan siyah filler aşağılayıcı bir isim olan “nehir domuzları” tabiriyle anılıyorlardı⁶.

Zikredilen asırlar boyunca, Shang Hanedanı’nın düşüşünden Sung Hanedanı’nın yükselişine kadar filler kuzey halkları için sadece ender görülen bir şey olarak düşünülmüş, güney halkları için de kimi vakit, sadece harp zamanında, kullanışlı nadirattan sayılmıştı. M.Ö. 506 yılında Ch’u savaşıçıları filleri düşmanlarına karşı göndermiş, M.S. 554 yılında Güney Liang Devleti onları zırh ve silahlarla kullanmış ve 948 ile 971 yıllarındaki büyük savaşlarda ise müreffeh Güney Han Devleti fillerden müteşekkil bir kıta teşkil etmişti⁷.

Fakat bu fevkalâde misaller Çin’in güney hudutlarının uzak bölgele-
rindeki anayurtlarında yaşayıp muazzam ve arzulanan yaratıklar olan
fillerin imgesini lekeleyememişti. Han Hanedanı zamanında Annam sa-
hillerindeki insanların, derinliklerdeki kıymetli şeyleri özellikle de “kö-
pekbalığı halkının gözyaşı” addedilen enfes incileri bulup getirmek için
fillere binip denize girdikleri söylenmektedir⁸. T’ang Hanedanı devrinde
filler hâlâ güneye has, Hindiçin topraklarını sembolize eden hayvanlar
olarak kabul edilirlerdi. Şair Chang Chi onlar hakkında şöyle yazmıştı:

Deniz memleketlerindeki savaşa fillere binerler
Man’ın ada vilayetlerinin pazarlarında gümüş sarf ederler⁹.

Burada filler gümüşle eşleştirilmiştir çünkü her ikisi de Hindiçin’de
bol miktarda, savaş atları ve bakır sikkeler diyarı olan Çin’de ise nadiren
bulunurlardı. Sonradan Çin’e bağlanan Chiao-chou, günümüzdeki Ton-
gking, bu “deniz memleketlerinin” oldukça yakınında bulunuyordu. IX.
yüzyıl şairi Tu Hsün-ch’üeh güneyin tamamen egzotik imgeleri hakkın-
da şiirler yazmıştı; deyişleri şöyle idi: “Man şarkılarının çiçek mağarala-
rındaki aks-i sedası”¹⁰, “O yer ki tüm çiçeklerin ve kuşların adları başka
türü”¹¹ ve “Kızıl muz ağacındaki yapraklarla oynayan rüzgâr”¹². Şair, bir
sürgün ülkesi addedilen Annam ile ilgili bir tasavvurunda filleri zikret-
mekten de geri kalmamıştı:

5 LPLI (TTTS, 7), 40a; PHL, 7, 63a.

6 LPLI (TTTS, 7), 40a; YYTT, 16, 131. T. H. Chang 1926, 105’te T’ang Hanedanı za-
manında Yangtze Vadisi’nde fil bulunmadığını ileri sürse de bu metinleri gözden
kaçırmış görünmektedir.

7 Schafer 1957a, 290-291.

8 TMC; HWTS, 1b içerisinde. Bu memleketin adı (Arkaik Çince) *B’iwâd-lək idi.

9 “Sung nan ch’ien k’o”, ChTS, han 6, ts’e 6, ch. 3, 2a.

10 ChTS, han 10, ts’e 8, ch. I, 7b.

11 ChTS, han 10, ts’e 8, ch. I, 14b.

12 ChTS, han 10, ts’e 8, ch. 3, 2b.

Denizden gelen kölelerle dolu ticaret gemilerinden sesler yükseliyor
Fillerin sırtlarında şallara bürünmüş Man kadınları görülüyor¹³.

Öte yandan Büyük Champa Krallığı'na saldıran Çin kolonilerinde de filler yaygın olarak kullanılırdı. Hint kamışından mamûl zırhlara bürünüp, bambudan yapılmış ok ve yay taşıyan beş bin kişiden müteşekkil güçlü kuvvetli imparatorluk muhafızları savaş meydanına fillerin arkasından giderlerdi ayrıca filler ölüm cezasına çarptırılan kimselerin cellatları olarak kullanılır ve ayakları ile çiğnemek suretiyle onları infaz ederlerdi¹⁴. Her şeyden önemlisi hükümdar halkın içerisinde arz-ı endam ederken dört bir tarafı filler ile çevrilir¹⁵ ve bu iri hayvanların kudretinden istifade edilirdi. Kral III. Bhadravarman ile ilgili olarak 909 yılına ait Sanskritçe bir kayıttan şunları okuyoruz:

"O, Champa kralı, Pāndu'nun oğulları gibi cenk meydanında onun ışıltısıyla parlıyor... Dört bucakta duyulan savaş davullarının sesleri güzel ve devasa fillerin böğürtüleriyle bastırıldı... Hem önünden hem de arkasından sayısız kuvvetler tarafından kuşatılmış zırhlarla mücehhez bir fil bütün haşmetiyle parlarken, güneşe benzeyen ışıltısı tavus kuşu tüyünden mamûl şemsiye ile perdeleniyor"¹⁶.

Filler Kamboçya'da da krallara layık şeylerdi nitekim Bnam yani Güney Kamboçya'nın eski ahalisinin kralı file binerek halkının arasına karıştırdı¹⁷. Muahhar Angkor Hanedanı'nın ecdadı olan kuzey halkı Chinrap'ın kralı, Champalı akrabaları gibi, beş bin filden müteşekkil bir birlik teşkil etmişti. Sırtlarına ağaçtan yapılmış semerler vurulan bu fillerin her biri dört okçu taşıyordu. Bu savaş fillerinin en iyilerine muntazam olarak sebze yedirilmez bilakis çiğ etle beslenirlerdi¹⁸. Hariharâlaya'nın payitahtında hüküm süren Tanrı-Kral III. Jayavarman IX. yüzyılın ortalarında bir Kamboçya kralına yaraşacak şekilde büyük bir fil avcısıydı¹⁹.

Bir zamanlar Malay Yarımadası'nda muktedir bir yönetim kuran fakat uzun zaman önce sırı kadem basan P'an-p'an ulusu da T'ang Hanedanı'na mensup Çinlilerin nezdinde asırlar içerisinde olgunlaşarak Kamboçya'daki gibi semerlerinde yay ve mızrak kullanan dört askerin bulunduğu savaş filleriyle tanınırdı²⁰. Güneybatıda yaşayan Thai ve Burma halkları da yine fil kullanan kimseler olarak dikkat çekmişlerdi. Yünnan'da resmî bir vazife ile görev yapan, "Ling piao lu i" adlı eserin müellifi Liu Hsün burada T'ang ahalisi tarafından yük hayvanı olarak

13 "Tseng yu jen pa chü fu Chiao-chih p'i ming", ChTS, han 10, ts'e 8, ch. 2, 8b.

14 TS, 222c, 4159b; CTS, 197, 3609d.

15 CTS, 197, 3609d.

16 Mojumdar 1927, 118-119. Bu kayıt Tourane yakınlarındaki Hoá-Quê'ye aittir.

17 TS, 222c, 4159c.

18 TS, 222c, 4159c; CTS, 197, 3609d.

19 Coedès 1948, 78.

20 TS, 222c, 4159b.

beslenen at ve öküzler gibi filleri nakliye işlerinde kullanan aristokrat aileleri görünce şaşkınlığını gizleyememişti²¹.

Kaga adıyla anılan bir ülkede yaşadığı söylenen dört dişli beyaz bir fil vardı²². Bu güzel hayvan üzerine bastığı toprakları bereketli hale getiriyordu ve bu yüzden Tang İmparatoru Kao Tsung'a onu elde etmesi için askerî birliklerini göndermesi telkin edilmişti. İktisadî tedbir almayı ilke edinmiş bir idareci olan hükümdar yakışıksız olarak gördüğü bu maliyetli sergüzeşti reddetti ve ayrıca "Ne işe yarar? Garip bir filin bize sağlayacağı menfaat nedir?" dedi²³.

Çin'de filin rağbet görmesinde umumi egzotizmin yanı sıra eski zaman ilimlerinden süzülen ilgi çekici haberler, galip ihtimalle avcılar ile tacirlerin fildişi elde etme istekleri de etkili olmuştu; bununla birlikte bahse konu haberlere ne ölçüde inanıldığını kestirmek olanaksızdır. Güya filler köpeklerin havlamalarından nefret ederlerdi ve güneyli avcılar avlarını korkutmak amacıyla kımıldamadan bu sesleri taklit eder ve en nihayetinde fillerin kulaklarının arkasına sapladıkları bıçaklarla onları öldürürlerdi;²⁴ fillerin hafızası çok güçlüydü ve yavrularından birini derisi yüzülürken gördüklerinde gözyaşı dökerlerdi;²⁵ fil ödü devingendi, beher mevsim başka bir ayağına naklourdu²⁶.

Vahşî fillerin bahtsız güneyli çiftçiler tarafından görülebilmesine ve tacirlerin Çin şehirlerindeki esnaf için fildişi temin edebilmesine karşın evcilleştirilmiş ve canlı filler daha ziyade Hindîçin halklarının, özellikle de Champalıların, sefaret heyetleriyle gelirlerdi. Bu memleket evcilleştirilmiş filleri 650'li yıllarda, Kao Tsung'un ilk saltanatında;²⁷ 680 ve 690'lı yıllarda, İmparatoriçe Wu zamanında²⁸ ve VIII. yüzyılın ilk yarısında, Chung Tsung ve Hsüan Tsung'un devr-i saltanatları sırasında²⁹ müteaddit kereler Ch'ang-an'daki saraya göndermişti. Bu sonuncu zaman diliminde, 709 ve 735 yıllarında, Cham kralı tarafından gönderilen meşhur beyaz filleri hâvî iki armağan tefrik edilmişti³⁰. Bundan sonra Champa'dan kuzeye doğru olağan yollarla daha fazla fil geldiğine ilişkin malûmat sahibi değiliz. Fakat IX. yüzyılın başlarında Çinli General Chang Chou, Chamlardan Annamlıların iki sınır kasabasını geri alıp otuz

21 LPLI (TTTS, 7), 40a.

22 Bu yer tanımlanamamıştır.

23 [C]TS, TPYL, 890, 6a'dan iktibas; YYTT, 16, 131. 671 yılına ait fil hakkındaki bu kayıt "Chou-ch'eng Ülkesi"ne mal edilmektedir.

24 YYTT, 16, 132.

25 YYTT, 16, 131.

26 İlkbaharda sol ön, yazın sağ ön, sonbaharda sol arka, kışın sağ arka. YYTT, 16, 131-132.

27 CTS, 4, 3071c; TFYK, 970, 14a; THY, 98, 1751.

28 TFYK, 970, 17a-17b.

29 TFYK, 970, 19a-19b; 970, 1b, 9a, 11a; THY, 98, 1751.

30 TFYK, 970, 19b; 971, 11a.

bin kişiyi tutsak ettikten sonra içerisinde savaş zırhlarının da bulunduğu pek çok ganimetle birlikte hanedana mensup prensler ve bir miktar Cham savaş filini de ele geçirdi³¹.

Kimi zaman başka memleketlerden de evcilleştirilmiş filler gelirdi. Mesela 651 ve 771 yıllarında Kamboçya'dan;³² 657 yılında yine Kamboçya'ya yakın olup Ziämpâk tesmiye edilen meçhul bir ülkeden;³³ 853 yılında Sumatra'ya ait Jambi'den³⁴ ve hatta 746 yılında pek mümkün görünmeyen bir mahal olarak karşımıza çıkan İran'dan, büyük bir olasılıkla Horasan ya da Maverâünnih'de bulunan bir şehir devletinden de fil gönderilmişti³⁵. Haraç ya da armağan olarak gönderilen bu filler imparatorluk filhanelerinde tutulur, günlük pirinç ve fasulye istihkakları temin edilir ve kış aylarında koyun postu veya keçe battaniyeler örtülerek imparatorun iradesi beklenirdi³⁶.

İmparatorluğun inkişafında Champa'dan gelen bu dev hayvanların kayda değer bir vazife üstlendiklerini söyleyebiliriz. Vietnam'dan IV. ve V. yüzyıllar boyunca getirilerek yerli filbânlar tarafından eğitilip mûsikîşinasların arabalarını çeken filler her daim devlet törenlerinin önemli bir ögesi olmuşlardı. Bu gelenek X. yüzyıldan sonra Sung Hanedanı tarafından yeniden canlandırılmıştı fakat T'ang Hanedanı'nın, güneyli komşularından çok sayıda evcilleştirilmiş fil almış olmasına rağmen bunları söz konusu törenlerde kullandığına ilişkin bir kanıt bulunmamaktadır³⁷. Hakikaten filler bazen hiç kullanılmıyorlardı. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere püritenist taarruzlardan mustarip olan T'ang hükümdarları bunları bertaraf etmek için barbar sefirleri tarafından getirilen "değerli av kuşları ile alelâcayip hayvanları" kullanırlardı. Te Tsung 780 yılında tahtı ele geçirdiği vakit yeni saltanatında tatbik edilecek kemer sıkma politikasının alâmet-i fârikası olarak şahinler, av köpekleri ve yüzden fazla saray cariyesi ile birlikte otuz iki adet Kamboçya filinin de azat edilmesini buyurdu. Bu fillerin tamamı "Ching Dağı'nın güneş gören yamaçlarına" yani siyah cins Çin fillerinin bulunduğu Orta Yangtze yakınlarındaki doğal yaşam

31 TS, 222c, 4159b.

32 T'FYK, 970, 13b; THY, 98, 1752; CTS, 11, 3094b. Kadim Chinrap, muahhar **Mi-uən-tân* yani "Chinrap Ülkesi" ya da Yukarı Chinrap'tan.

33 T'FYK, 970, 15a. Bu isim metinde değiştirilmiş fakat TS, 222b, 4159d'de, en sonundaki -k harfi düşmüş varyantıyla açıkça verilmiştir ayrıca burası vahşi fil sürülerinin çokça bulunduğu bir memleket olarak tasvir edilmiştir. 12 Kasım 1959 tarihinde Profesör Paul Wheatley ile yaptığımız özel bir görüşmede bu memleketin Chou Ch'ü-fei'deki **Sâm-b'âk* olduğunu ileri sürmüştür.

34 THY, 100, 1975.

35 T'FYK, 971, 15b. Metinde belirtildiğine göre bu hayvan İran'dan, büyük bir şehir olan **Xuo-dz'i* hükümdarının elçisi ile gönderilmişti; kuşkuyla birlikte bu isim Kuça/Kuçi'nin bir varyantına benzemektedir.

36 TLT, 17, 20a-20b.

37 TuT, 64, 364c; SS, 148, 4833b-4833c.

alanına gönderildi; burada muhtemelen yerli ırk ile nadir bulunan Kamboçya ırkı melezlenerek geliştiriliyordu³⁸.

Tang zamanında ithal edilen filler umumiyetle daha hafifmeşrep işler için kullanılıyor; imparatorluk dövüş ve raks gösterilerinde rol alıyorlardı. Lo-yang'ın güney kapısında Chung Tsung'un bizzat kendisi 705 yılında fil dövüşlerini izlemişti³⁹. Fakat Hsüan Tsung'un devr-i saltanatında fillerin mevkii ekseriyetle dikkate şayandı. Büyük sarayda hükümdar tarafından düzenlenen bir şölede filler raks edip mûsikînin melodisine ayak uydurmuşlardı ayrıca eğlence boyunca raks eden atların, yüzücülerin, sporcu ve akrobatların gösterileri de resmedilmeye değerdi⁴⁰. Bu muhteşem hayvanların mukadderatı bir barbarlık ile nihayet bulmuştu. An Lu-shan, Lo-yang'ı zapt ettikten sonra başbuğları için bir ziyafet verdi ve ecnebi memleketlerden getirilen filler de dâhil olmak üzere bütün bu hayvanların nasıl gerçek Göğün Oğlu'na, yani kendisine, yöneldiklerini söyleyerek böbürlendi. Hsüan Tsung'un raks eden fillere oynamalarını buyurduysa da filler raks etmediler. Öfkesinden kuduran şâki onların tamamını bir çukurun içine koydurup yakarak öldürttü. Bu vahşet karşısında doğancılar ile mûsikîşinasların hıçkırarak ağlamaktan kendilerini alıkoyamadıkları kaydedilmiştir⁴¹.

Fakat Tang ahalisi için fil, tropikal kuşağın büyük uluslarının bir simgesi olmaktan daha fazla anlam ifade ediyordu ve filin savaş hattındaki ezici üstünlüğü Çinlilerin yaşam biçimindeki uygarlaştırıcı kudret tarafından tahkir edilmişti. Bu dünyevî imge belki de Yen Li-pen tarafından tersim edilen, barbar bir keşişin büyük bir fırça ile bir fili yıkadığı "son derece tuhaf" bir tabloda tecessüm etmişti⁴². Lakin ruhanî ve dünyevî imgelerin birbirine karıştığı Budist bir fil imgeleminin de aynı ölçüde canlı olduğunu ispat eden pek çok kanıt Tang dinî edebiyatında mevcuttur. Güneyin, Gajarâja'nın, kozmik bir muhafızı olan "Fillerin Hükümdarı" Gajapati, tüm haşmetiyle Buda'yı temsil eden "Fillerin Kralı" ve "Aromatik Fil" sıfatıyla sevinç kaynağı olan Bodhisattva karakteristik örnekler olup tasvirlerin yanı sıra dinî içerikli metinlerde de gösterilmişlerdir⁴³. Gerçekten Çinlilerin "Hsiang Wang" tesmiye ettikleri Gajarâja ile bilge bir şahsiyet olan Buda arasındaki geçitte köprü kurmak mümkündür ve yine Hindî'nin krallarının görkemli tasvirleri de mahiyetleri bakımından filleri andırmaktadır.

38 TS, 222c, 4159c; CTS, 12, 3096c.

39 TS, 4, 3643a.

40 TCTC, 218, 17b, özellikle Hu San-hsing'in şerhlerine bakınız. Ayrıca bkz. Lu Ku-ei-meng'in "Tsa chi" (Muhtelif Maharetler) şiiri, FLHWC, 12, 15c.

41 MHTL, 1; PSMC'den iktibas. MHTL'nin mevcut nüshasında bu bölümü göremedim. PSMC ise XII. yüzyıla ait bir eserdir.

42 YYKYL, b, 50.

43 Soothill and Hodous 1937, 390-391.

2- GERGEDANLAR

Fil gibi gergedan da prehistorik ve galiba tarihin erken dönemlerinde Kuzey Çin'de bilinen bir hayvandı fakat eskiden beri gergedanın nadirattan sayıldığı kitapların şahadetiyle sabittir. Muhtemelen üç cins Asya gergedanından ikisi arkaik Çin'de de malûmdu zira Shang, Chou ve Han hanedanları zamanından günümüze ulaşan tek boynuzlu ve çift boynuzlu küçük gergedan heykellerine sahibiz. Bahse konu heykellerin her biri sırasıyla Java (veya Sunda) gergedanı ile Sumatra gergedanını temsil ediyor olmalıdır, nitekim bunların her ikisi de bir zamanlar anakaraya ve adalara yayılmışlardı mamafih hâlihazırda Endonezya'nın ücra köşelerinde bulunmaktadır ve dahi nesilleri tükenmek üzeredir⁴⁴.

Tang Hanedanı zamanında Çin'deki gergedanlar Yangtze Irmağı'nın güney kısmında, Batı ve Güney Hunan'ın büyük bölümünü kapsayan engin arazide ve buraya sınırdaş olan komşu eyaletlerde yaşıyorlardı⁴⁵. İki boynuzlu gergedanlar da yine Hindîçin hududu boyunca uzanan Lingnan'ın ücra köşelerinde yaşamlarını sürdürüyorlardı⁴⁶.

Çinliler muhtemelen hiçbir zaman bunların mahallî özellikler taşıyan kalın derili türlerini, gösteri yapan filler gibi, olağanüstü egzotik gergedanlar olarak eğitemediler. Filvaki harika şeyleri toplayan büyük koleksiyoner Tuan Ch'eng-shih bir gemi kaptanının, memleketinde ahşap gereçler kullanarak gergedanları yakaladığını ve Kanton'daki bir hekimin de onları tasvir ettiğini büyük bir şaşkınlıkla kaydetmişti. Söz konusu hekim bu hikâyeyi Cheng-shih'e aktarmıştı⁴⁷.

Ayrıca evcilleştirilmiş gergedanlar Çin'in güneyindeki büyük uluslardan Tang imparatoruna hayret verici armağanlar olarak da takdim edilmişlerdi tıpkı; 854 yılında "Güney Man" tarafından gönderilip aliecele iade edilen bir gergedan gibi⁴⁸. En büyük gergedan membainin Champa olduğunu müşahade etmek şaşırtıcı olmasa gerektir. Chamlar VII. yüzyılın başlarında evcilleştirilmiş bir gergedanı,⁴⁹ akabinde 640 yılında "Cenete Götüren" (galip ihtimalle tek boynuzlu iri Hindistan gergedanı) tes-

44 Derniers Refuges 1956, 212; Jenyns 1957, 35, 43. Çin'deki gergedanların ihtilaflı filolojik tarihleri için bkz. Jenyns 1957, 33-35. Görüldüğü kadarıyla burada eski yaban öküzlerinin muhtelif türleri birbirine karıştırılmıştır, özellikle de Hint bizonu, manda ve belki de yak.

45 Bu kayıtlar Tang Hanedanı'nın Chiang-nan Eyaleti'nde gergedan boynuzu olarak ödenen mahallî vergi kayıtlarına istinat etmektedir. TS, 40, 3725b; 41, 3729b-3729d. Bunların çoğu Szechwan, Hupei ve Kweichow yakınlarındaki Batı ve Güney Hunan'da bulunmuştu.

46 LPLI (TTTS, 7), 39a-39b. Bu kaynak Tang zamanında Lingnan'daki bulunan çok değişik türlerdeki gergedanların tasnifini sunar fakat bunları iki boynuzlu (Sumatra) cinsin türleri olarak addeder.

47 YYTT, 16, 133-134.

48 CTS, 18b, 3131d.

49 CTS, 197, 3609d. Bu Tai Tsung'un saltanatının başlarında olmuştu.

miye olunan bir türden on bir adet gergedan⁵⁰ ve yine 793 yılında başka bir cinsi⁵¹ Ch'ang-an'a göndermişlerdi. Bu sonuncusu, hem terk-i dünya hem de idame-i hayat eyleyen hükümdarları memnun etmek için Büyük Mabet'te sergilenmişti. Ayrıca VII. yüzyılda Ziämpâk'tan (bizce meçhul bir memleket),⁵² VIII. yüzyılda Chinrap'ın Khmer Krallığı'ndan⁵³ ve IX. yüzyılda Kalinga'dan (meşhur siyahî kızlarıyla birlikte) gelen evcilleştirilmiş gergedanlar da mevcuttu⁵⁴. Kendilerini "İran" suretinde adlandıran bazı Batılı memleketlerden hediye olarak gönderilen gergedanlar VIII. yüzyılın başında düşünülenden daha az idi; bunlardan birisi asil bir prens tarafından gönderilmişti⁵⁵. Yine 824 yılında Tibetliler de daha başka vahşi hayvanlarla birlikte bir gergedan yollamışlardı⁵⁶.

Bu tropik bölge mahlûkatı yaşamak için Çin'in kuzeyinde her zaman uygun bir ortam bulamamıştı nitekim 796 yılında payitahta getirilen bir gergedan sonraki kış bahçe-i hümayûnda soğuktan ölmüştü⁵⁷. Bununla birlikte, hayvanların bazıları hayatta kalmayı başarmışlar ve Hsüan Tsung'un büyük saray şöenlerinde fillerle birlikte gösteri yapmışlardı. Belki de bunlardan biri, Shösöin'de bulunan bir aynanın arkasına nakşedilmiş sedef işlemede görülen iki boynuzlu Sumatra gergedanına örnek idi⁵⁸.

Fakat egzotik imajları bakımından gergedanların bir ehemmiyeti yoktu zira barbarlar arasında yaşayan bir nevi dev mahlûkat olan bu hayvanlar daha ziyade Çin antikitesinin sembolleri idiler. Bilahare müşahede edeceğimiz üzere bunların boynuzları ve mucizevî yararları egzotizm tarihinde mühim bir mevkii işgal etmektedir.

3- ASLANLAR

Asya Aslanı'nın tarihi matemli bir yok oluş hikâyesidir. Bu büyük kedi antikitede Hindistan, İran, Babil, Asur ve Küçük Asya'da bilinen bir hayvan olduğu gibi klasik dönemlerde Makedonya ve Teselya'da dahi bulunmakta idi⁵⁹. Bu zamandan beri sayıları durmadan azalmışsa da XIX. yüzyılda Mezopotamya'nın bir bölümünde, İran'da Şiraz'ın güneyinde ve Gucerat'ta hâlâ görülmekte idiler fakat hâlihazırda bu sonuncusu ha-

50 THY, 98, 1751. Ananeye göre; "Cennete Götüren" (t'ung t'ien) gergedanlar bir ayaktan daha uzun tek bir boynuza sahipti.

51 CTS, 13, 3103a; TFYK, 972, 5b; THY, 98, 1751.

52 TFYK, 970, 15a. Bu yer için bkz. yukarıda 33 numaralı dipnot.

53 TFYK, 971, 18a; THY, 98, 1752.

54 CTS, 197, 3610a; TFYK, 972, 7b; THY, 100, 1782.

55 730 yılında (TFYK, 971, 8a) ve 746 yılında (TFYK, 971, 15b).

56 TFYK, 972, 8a.

57 Yüan Chen'in "Hsün hsi" (Evcil Gergedanlar) adlı şiiri, YSCCC, 24, 6a.

58 TCTC, 218, 17b; Shösöin 1960, güney ambarı, n. 5.

59 Otto Keller 1909, 35, 37-38.

riç diğer yerlerin tamamında ortadan kaybolmuşlardır; bununla birlikte, Kathiawar Yarımadası'nda tehlike altında olmalarına karşın hâlen birkaç aslan yaşamaktadır⁶⁰.

Bu azametli hayvanın pek çok türü hem antikitede hem de Orta Çağ'da Çin'de bulunurdu. Çin'e getirilen hayvanlardan "aslan" için kullanılan iki kelime mevcuttu. Bunlardan ilki, milattan önce Hindistan'dan Çin'e naklolup **suangi*⁶¹ gibi telaffuz edilen bir kelime idi ve maksatlı bir arkaizm haricinde T'ang döneminde kullanılmazdı. İkincisi ise bundan birkaç asır sonra İran'dan gelen **śisāk*⁶² gibi bir sözcüktü ve bu isim Orta Çağ'da söz konusu hayvan için kullanılan yaygın bir ad idi. İlginçtir ki bu sonuncusu Orta Çağ literatüründe şimdi Seylan ismiyle andığımız memleketi adlandırmak için kullanılan en münteşir isim olarak tezahür etmişti. (Bir zamanlar insanların bulunmadığı, cinler tarafından mesken tutulan) bu ada ayrıca "...nadir bulunan mücevherlerin bolluğu"⁶³ ve "...renksiz zirkon ve elmasların bulunduğu bir dağa"⁶⁴ sahip olmasıyla da meşhurdur; nitekim söz konusu şöhreti Eski Hintçede "Ratnadvîpa" (Mücevher Adası) adıyla anılmasına sebebiyet vermişti. Ayrıca IX. asırda Arapça "Ceziretü'l-Yakût" (Yakut Adası)⁶⁵ tesmiye olunmuştu; ne var ki, mücevherlerinin ünü bilinmesine rağmen Seylan için Çin'de bunlara mütenasip bir isim kullanılmamıştı. Fakat eski ve mahallî bir isim olan "Sinhala" (Aslanların Diyarı) ile adlanıştı; görünüşe bakılırsa "Serendip" ten (Sinhala-dvîpa?) türeyen bu isim Basra Körfezi'ndeki denizciler tarafından verilmişti⁶⁶. Seylan'ın Çince ismi "Aslan Diyarı" idi çünkü söylenildiğine göre burada "... aslanları evcilleştirip yetiştirebiliyorlardı"⁶⁷. Bu isim doğrudan "Singhalese" [Sri Lanka] isminin kendisinden ya da buna istinat eden bazı efsanelerden türemiş olmalıdır. Bunlardan birinde "... Vanga kralının kızı bir ormanda bir aslan ile birlikte yaşamıştır"⁶⁸ ancak aslına bakılırsa bu adada aslanlar bilinmiyordu.

Aslan tüm hayvanların en güçlüsü ve en korkuncu olarak Çin imgelemesinde çok derin izler bırakmıştır. İmparator Tai Tsung'a 635 yılında Semerkand'dan bir aslan gelmiş ve Yü Shih-nan'a bu aslanın şerefine bir rapsodi yazması için buyruk verilmişti⁶⁹. Bu âlim-şair ağdalı bir üslup kullanarak, hükümdarın hayvanları hakkında Orta Çağ Çin tarzını huşu içerisinde yansıtan karakteristik bir "fu" kaleme almıştı:

60 Derniers Refuges 1956, 212.

61 Antik Çince **suân ngiei* Arkaik Çince **swân-ngieg* idi.

62 Bu Toharca A idi. Sonrası için bkz. Pulleyblank 1962, 109.

63 TS, 221b, 4155b.

64 Quennell 1938, 154-155.

65 Yule and Burnell 1903, 181.

66 Yule and Burnell 1903, 181.

67 TS, 221b, 4155b.

68 Yule and Burnell 1903, 181.

69 CTS, 198, 3614a; CTS, 2, 3068a; TFYK, 970, 8a; THY, 99, 1774.

Gözlerinin ışıltısı yıldırım gibi
 Sesinin şiddeti gök gürültüsünün aks-i sedası gibi
 Kapları sürer
 Ayıyı yutar
 Gergedanı parçalar
 Fili ikiye böler
 Koca öküzleri dişlerinin arasında öğütür
 Boa yılanı pençeleri arasında kıvrılır...⁷⁰.

Yine aynı aslan hakkında daha geç bir tarihte, Niu Shang-shih tarafından yazılan başka bir rapsodi daha mevcuttur. Yü Shih-nan'ın hılasına, bu aslan hakkında sadece zikredilen elçiye ait rapor dolayısıyla malûmat sahibi olan Niu Shang-shih, bu mevzuyla mazide vuku bulmuş ihtişamlı bir hadise olarak telakki etmiştir⁷¹.

Toharistan'dan birisi VII. yüzyılda ikisi VIII. yüzyılda olmak üzere Tang Hanedanı'na üç kez aslan gönderilmişti⁷². Gönderilen sefaret heyetindeki Toharistanlı bir aristokratın 719 yılında Roma namına iki aslan hediye etmesi oldukça ilgi çekicidir;⁷³ birkaç ay sonra ise "büyük fazilet sahibi" Romalı bir rahip de Ch'ang-an'a uğramıştı. Konstantinopolis'te İkonoklast Leo [717-741] hüküm sürmekte idi fakat söz konusu sefaretin ona ait olup olmadığı konusunda emin olamıyoruz çünkü "Roma" ya da "Rûm" hassaten günümüzde Arapların yaşadığı Suriye'ye delalet etmekte idi.

Hediye olarak gönderilen diğer aslanlar her anlamda refahın hüküm sürdüğü VIII. yüzyılın ilk yarısında, İran'daki Maimargh⁷⁴ (muhtemelen Horasan'ın muğlak bir bölgesinden)⁷⁵ ile Araplardan gelmişti. Bunlardan sonuncusu, Arap Aslanı, İmparator Chung Tsung'un bazı ahlâkî hususiyetleri sorgulaması için bir vesile olmuştu; onun dine olan ilgisi, muhafazakâr yaşam tarzının yanı sıra Buda'ya gösterdiği saygı mucibince avcılık ve doğanla avlanmayı reddetmesiyle zaten görülmüştü. Şimdi ise söz konusu prensibine sadık kalarak bu etobur armağanı reddetmiş ayrıca vekillerinden birinin dikkat çekmesiyle hayvanı doyurmanın epey masraflı bir iş olduğunu da unutmamıştı⁷⁶.

70 CTW, 138, 1b-2b. "Ayı" için anlaşılabilir biçimde "p'i" kısaltması kullanıldığından yanlışlığa sebebiyet vermiştir; "szu" galiba önceleri öküz anlamında kullanılmış fakat Tang döneminde bu anlamını kaybetmiştir; "boa yılanı" ise keyfi ve saçma bir şekilde "pa yılanı" biçimiyle yazılmıştır.

71 CTW, 398, 3a. Şairin yaşadığı tarih bilinmemektedir; orta veya geç Tang dönemi olmalı.

72 657 yılında (TFYK, 970, 15a); 719 yılında iki kez (ilki: TS, 221b, 4155c; CTS, 198, 3614c; TFYK, 971, 3a; THY, 99, 1779; ikincisi: TFYK, 971, 3b).

73 TS, 221b, 4155c; CTS, 198, 3614c; THY, 99, 1779.

74 TS, 221b, 4154a; TFYK, 971, 7b.

75 CTS, 8, 3082c; TFYK, 971, 5a.

76 TS, 102, 3918b; CTS, 89, 3353b.

T'ang zamanında yaşayan Çinliler için aslan Batı'ya ait bir hayvandı ve hiç şüphe yok ki, düşünsel anlamda tıpkı kaplan gibi Batı'yı sembolize ediyordu. Filhakika, Yü Shih-nan'ın şiirinde de görüldüğü gibi, aslan kaplandan daha yırtıcı telakki edilmiş, uzaklardan gelen bu ender hayvanın korkunç heybetine vurgu yapılmış ve bu suretle onun muhayyel kudreti Çinlilerin gözünde ananevî kaplanın da ötesinde abartılmıştır. Hatta bu kudretli imgedeki muğlak bir yansımayı İslam dininden önce Araplardaki Aslan-Tanrı Yaghuth'ta⁷⁷ dahi görebiliriz lakin bu uzak ve dolaylı bir çağrışım olduğu gibi Çinlilerin bu ilahı bilip bilmedikleri de şüphelidir. Aşağıdaki hikâye bir aslanın düşünsel anlamdaki kudretini gözler önüne sermektedir:

"Saltanatının 'olgunluk çağının' sonunda bir Batı memleketi bize bir aslan takdim etti. Ch'ang-an'ın batı yoluna ulaştıklarında onu bir menzildeki bir ağaca bağlamışlardı. Bu ağaç bir kuyunun yarı başındaydı. Aslan korkunç bir şekilde kükredi; sanki tedirgin olmuştu. Ansızın rüzgâr ile gök gürültüsü başladı ve kuyudan bir ejderha fırlayarak kaybolup gitti"⁷⁸.

Besbelli ki batı yönünü temsil eden kaplan ile özdeşleştirilen tabiatüstü güçlere sahip bu aslan doğuyu temsil eden ejderhaya ait kötü kokunun karşıtı olarak addedilmiştir.

Gerek fiziksel gerekse düşünsel anlamda aslanın ürkütücü kudreti başka suretlerde, özellikle bahse konu hayvanın salgıladığı korkunç kokuda da kendini göstermiştir. Sinekler ve sivrisinekler aslan kuyruğundan yapılmış bir elbisenin üzerine konmaya cesaret edemez, kondukları vakit hemen ölürlerd⁷⁹. Bir sazende aslan lifleri gerilmiş bir kanunu tıngırdattığında saz ekibinde bulunan diğer tüm enstrümanların telleri kopardı; görünüşe bakılırsa, bu inanç aslanın ürkütücü kükremesiyle ilişkilendirilmişti⁸⁰. Bir ananeye göre aslan dışkısı da tıpkı buhur gibi etkili bir ilaçtı lakin T'ang eczacısı Ch'en Ts'ang-ch'i bu kanaati düzeltmişti⁸¹. Gerçekten doğru ise (çok zayıf bir ihtimal olmalı) kullanıldığında kan pıhtılaşmasını önliyordu. Ayrıca üzerine sürüldüğü her şeyi olumlu yönde etkiler ve yakıldığında şeytanî varlıkları defederdi⁸².

Hatta bir aslan resmi dahi korku uyandırabilirdi. VIII. yüzyıl saray ressamı Wei Wu-t'ien tuhaf hayvanları tersim etme kabiliyetiyle nam salmış ve:

"...ecnebi memleketler saraya aslan armağan ettiklerinde o bunları resmeder ve tablolar şaşırtıcı derecede canlı dururlardı. Aslanlar geri gönde-

77 Hastings 1927, I, 521.

78 KSP, a, 22.

79 YYTT, 16, 131.

80 YYTT, 16, 131; EYI, 18, 192.

81 YYTT, 16, 131; PTKM, 51a, 25a.

82 Ch'en Ts'ang-ch'i, 51a, 25a; PTKM'den iktibas.

rildikten sonra sadece resimleri muhafaza ve teşhir edilir, bunlar başka bir hayvanın gözüne iliştiğinde ise dehşete düşerdi”⁸³.

Bu ressamın çalışmaları IX. yüzyıl koleksiyonerleri tarafından çok rağbet görmüştü⁸⁴ ve hakikaten armağan olarak gönderilen aslanlar Tang ressamı arasında popüler bir şey haline gelmişti. Örneğin “beyaz olarak nitelenen” bir aslanın Hoten’den gönderildiğini ve Li Po-shih tarafından resmedildiğini biliyoruz⁸⁵. Armağan edilen aslan tasvirlerinin en meşhuru bir sanat üstadı olan Yen Li-pen tarafından yapılmıştı. Görünüşe bakılırsa bu büyük üstadın yaptığı resimler birden fazlaydı zira bir metinde şöyle yazmaktadır: “Bir ayıyı andırır, tüyleri maymun gibi ve uzun kuyruklu” rengi ise siyahtır⁸⁶ ve hakikaten Batı’da bir tür siyah aslanın bulunduğunu Tuan Ch’eng-shih bize bildirmektedir⁸⁷. Yen Li-pen ayrıca bir aslan topluluğu da resmetmiştir, tabloda ellerinde mûsikî enstrümanları bulunan bir grup cariyenin arasında tahtına kurulmuş bir barbar hükümdarı görülmektedir; söz konusu hayvanlar ise “kaplan başlı, ayı bedenli ve sarı-kah-verengi tonlardaki mükemmel renkleri ile ışıldamaktadırlar...”⁸⁸. Bu betimlemeleri yapan Chou Mi’nin belirttiğine göre, her iki tablodaki aslan resimleri de onun döneminde, XIII. yüzyılda, yapılan diğer tablolardaki türe müşabih değildir; bununla birlikte, siyah aslana atıfta bulunarak şunları ilave etmektedir: “Son zamanlarda bunların çok değişik cinslerinin armağan olarak ecnebi memleketlerden gönderildiğini işittim!”⁸⁹. Eğer Chou Mi, Yen Li-pen’in otantik tablolarını tasvir etmişse Güney Sung ve Yüan tablolarındaki aslanları muhayyel ya da yozlaşmış bir suret olarak kabul etmemiz gerekir. Yen Li-pen’in resimlerindeki çarpıcı zıtlıklar ise hayatın kendisinden mülhemdir⁹⁰.

Aslan dinî bir sembolizme de sahipti. Fil gibi aslan da Çin’de Hindistan ve Budizm imgesini çağrıştırıyordu. Kükremesi, düsturunu kâinattaki tüm varlıklara öğretmeye çalışan Buda felsefesinin aşına bir aks-i sedasıydı. Kaldı ki, Buda insanlar arasındaki bir aslan idi; oturduğu her yerde aslan misali oturmuş, bu görüntü seçkin Budist keşişlerine intikal etmiş ve onun tahtlarını yapan zanaatkârların ellerinde hakikate dönüşmüştü. Bu yüzden Li Po keşiş bir ahababının şerefine şöyle yazmıştı: “Senin heybetli oturuşun altın sarısı bir aslanı andırıyor”⁹¹. Son olarak, bir aslanın üze-

83 Soper tercümesi 1958, 13.

84 Soper 1958, 14.

85 YYKYL, a, 23.

86 YYKYL, a, 30.

87 YTT, 16, 131.

88 YYKYL, b, 50.

89 YYKYL, a, 30.

90 Yen Li-pen’in armağan olarak gönderilen aslan tabloları Sung Hui Tsung’un Hsüan ho koleksiyonunda mahfuzdur. HHP, I, 60. Bunlardan birinin daha sonra Chou Mi tarafından tasvir edilmiş olması da ihtimal dâhilindedir.

91 LTPWC, 7, 9a. “O-mei shan yüeh ko Shu seng yen ju chung ching”.

rine binmiş şekilde görülen Mañjuśrī ikonalarının din sanatında popüler bir figür olduğunu belirtelim.

4- LEOPARLAR VE ÇİTALAR

Muhtelif türlerdeki Asya Leoparı⁹² en erken zamanlardan beri Çinlilerce malûmdu ve leopar ananevî simgeler sisteminde mühim bir rol oynamıştı. Antikitede ise kahramanlık ve savaşta asalet sembolüydü; buna bağlı olarak ok ile hedeflerini vuran büyük hükümdarların resimlerinde ritüelleştirilmişti. Eski bir darbimeselde, asil bir kimse ile “tebeddül” eden bir leopar mukayese edilmişti; bununla birlikte, söz konusu darbimeselin mütecanis yorumunda leopar sadece mütevazı, koşullara ayak uydurmaya amade ve taviz veren mümtaz insanlar mealindeydi. Lakin “leopar gibi” deyiminin eski bir anlamı da muhtemelen “düzenbaz” ya da “kur-naz” idi, belki de özellikle ifade ettiğimiz gibi, “savaşta hile” anlamına geliyordu. Bu kaba imaj bize Hristiyan faziletinin simgesel soyut hayvanlarını anımsatmaktadır; tıpkı Orta Çağ Avrupa alegorisindeki vaftiz olunmayı arzulayan ruhun sembolü olan geyik gibi. Bu “savaşçı ruh” çağrışımı her hâlükârda en önde yer almakta idi; nitekim bir zamanlar “cesur süvari” adıyla anılan T’ang dönemi askerleri “leopar süvari”⁹³ ve “dehşet saçan muhafızlar” da “leopar kınlı muhafızlar”⁹⁴ şeklinde adlandırılmışlardı (“Leopar Kını” klasik bir strateji kitabının bir bölümünün adıdır). Aslan imajı gibi leopar tasvirlerinin de şeytanî ruhlar üzerinde güçlü etkisi vardı ve bu hayvanın faziletinden esinlenen bir T’ang asilzadesi kendisi için leopar başı şeklinde bir yastık yapmıştı⁹⁵.

Tamamı VIII. yüzyılın ilk yarısında olmak üzere Batı bölgelerinden haraç-hediye olarak çok sayıda leopar gelmişti. Bunlar Güney Hindistan,⁹⁶ Maimargh,⁹⁷ Keş,⁹⁸ Kandahar,⁹⁹ Buhara,¹⁰⁰ Semerkand,¹⁰¹ İran¹⁰² ve Halifelik¹⁰³ tarafından gönderilmişti; Kandahar’dan gönderilenler “kızıl” leopardı. Kısacası, leoparlar Uzak Doğu’daki saygın mazileriyle birlikte egzotik hayvanlardan idiler.

92 Hindistan, Hindîçin ve Güney Çin’in *Panthera pardus fusca*’sı; Kuzey Çin’in *Panthera pardus fountaneirii*’si; Sibiry ve Mançurya’nın *Panthera pardus orientalis*’i.

93 TLT, 24, 21a-21b.

94 TS, 49a, 3747d.

95 TS, 34, 3713b.

96 TFYK, 971, 4a.

97 TFYK, 971, 8a.

98 TFYK, 971, 7b; THY, 99, 1777.

99 TS, 221, 4154d.

100 TS, 221b, 4153d; TFYK, 971, 6b-7a. İki sefir tarafından getirilmişlerdi.

101 TFYK, 971, 7a-7b; THY, 99, 1775. Üç sefirle birlikte leoparlar da vardı.

102 TFYK, 971, 16a.

103 TFYK, 971, 16a.

Aslan şöyle dursun bir gergedan kadar dahi olmasa da, leopara benzeyen ecnebi bir hayvan türünün de aynı şekilde rağbet gördüğüne ilişkin ipuçları mevcuttur. Galiba 713 yılında Semerkand'dan gönderilen haraç listesinde bulunup Çin lisanında "köpek ve leopar cinsi" ya da "köpekler ve leoparlar gibi" ifadelerle tarif edilen hayvanın bunlarla hemen hemen aynı bir tür olduğu düşünülmektedir. İkisi arasındaki tek benzerlik her ikisinin de av hayvanı olarak eğitilebilmesi idi. Farklı bir metinde de aynı ifadeye tesadüf ediyoruz; 762 yılında İmparator Su Tsung'un çıkardığı bir fermenda "çakır kuşu, atmaca, köpek ve leoparların haraç olarak gönderilmesinden vazgeçilsin"¹⁰⁴ denilmişti. Ayrıca sarayda ecnebiler tarafından sunulan değerli armağanlar ile ilgili düzenlemeler yapılmış ve sunulan hediyelerin karşılığında "çakır kuşları, doğanlar, köpekler ve leoparlar" verilmişti¹⁰⁵. Çakır kuşları, atmacalar, doğanlar ve köpeklerin tamamı Çin'de av hayvanları olarak biliniyorlardı mamafih biz bunlara sadece leoparı ilave edebiliriz.

Av leoparları ya da çitalar¹⁰⁶ bilhassa antilop avlamak için insanlar tarafından çok erken tarihlerde evcilleştirilip eğitilmişlerdi. Sümerler bunlardan istifade etmişlerdi fakat görünüme bakılırsa gözü pek Hititler bu hayvanları evcilleştirmiş hatta avlanmak için panterleri kullanmışlardı¹⁰⁷. Değerli tasmalar takılmış çitalar XVII. ve XIX. yüzyıl Mısır hanedanlarının sanatlarında görülmektedir¹⁰⁸. Ayrıca Hindistan, İran, Ermenistan, Habeşistan ve Kuzey Afrika'da yine XVII. yüzyılda Almanya'da ve XVIII. yüzyılda ise Fransa'da kullanılmışlardı¹⁰⁹. Bir Moğol kağanı büyük bir süre avında bunlardan bin tane ele geçirmişti¹¹⁰. Bu hayvan Batı ve Güney Asya'da da aynı şekilde rağbet görmüştü, dolayısıyla kaçınılmaz olarak Tang Çinlileri tarafından da biliniyor olmalıydı. Fakat bu dönemin yazılı eserlerinde av çitalarından nadiren bahsedilmesi söz konusu hayvanın saray çevrelerince sınırlı ölçüde ve çok kısa bir dönem için kullanıldığına işaret etmektedir. Bununla birlikte Uzak Doğu egzotizm tarihinde gerçek leoparların mevcudiyetinden bahsedip atılğan çitaları da buraya koyabiliriz.

5- SAMURLAR VE KAKIMLAR

Tang dönemine ait haraç kayıtları VII. yüzyılın başlarında Mançurya'dan gelen elçilerin "feng tiao" adıyla anılan bir hayvanı armağan ola-

104 TS, 6, 3647d.

105 TS, 48, 3746a.

106 İki türü mevcuttu: Afrika çitaları (*Felis guttata* ya da *Cynailurus guttatus*) ve Asya çitaları (*Felis jubata* ya da *Cynailurus jubatus*).

107 Friederichs 1933, 31.

108 Otto Keller 1909, 86.

109 Werth 1954, 92. 2 Ekim 1959 Sacramento (California) toplantısında Afrika çitası, yerli türlerinin nesli tükenen Hindistan'a mal edilmeye çalışılmıştı.

110 Otto Keller 1909, 87.

rak sunduklarına şahadet etmektedir. Kitanlar tarafından iki¹¹¹ ve onların Kerulen Irmağı boyundaki kuzey komşuları olup Çinlilerin **Siet-jwei* (modern Shih-wei) adıyla andıkları yerden de bir sefaret heyeti gönderilmişti¹¹². Söz konusu hayvanın adı V. ve VI. yüzyıl metinlerinde, özellikle manzum eserlerde, çok yaygın olmasına rağmen maalesef T'ang edebiyatında nadiren geçmektedir; bahse konu manzum eserlerde ise, sansar gibi parlak kuyruklu bir hayvan olması hasebiyle mecaz-ı mürsel sanatı yapılarak güzellik mefhumuna atıfta bulunulmuştur. Eski gelenek mucibince ağustosböceklerinin yanı sıra bu kuyruklu da muhtelif türlerdeki resmî ya da tören şapkalarını, bhusus subaylara ait olanları, süslemek için kullanılırlardı. Görünüşe bakılırsa, bu moda kuzeyli göçebelerin tisiyle palazlanmıştı¹¹³.

Zikredilen hayvanı mütemadiyen niteleyen "feng" sıfatı bu pahalı ve rağbet gören kuyruklara uygun düşmekte; "parlak, dolgun, tombul, perdahlı" anlamlarına ve dolayısıyla "değme, seçkin" mânâsına gelmektedir. Çin'in kuzeyinde kaya sansarı çok yaygın olsa da "tiao" adı sansar, gelincik, kakım ve bunlara benzeyen hayvanlara verilmişti. Zira bu haraç hayvanlarımız, "değme sansar" ya da "seçkin gelincik", Kuzeyli başbuğların şapkalarına ulamak için en çok rağbet ettikleri Mançurya ve Sibiryâ hayvanları, büyük olasılıkla samur ve belki de kakım idiler. Hem "kara tiao" hem de "ak tiao" (samur ve kakım) Orta Çağ edebiyatında yaygın olarak görülür. Haraç örnekleri (galiba canlı olanlar) imparatorluk bahçesinde veya muhtemelen çiftliklerde hayranlık uyandıran şeyler olarak sergilenir ve Çin topraklarındaki kuyruk ihtiyacını tedarik ederlerdi. Mamafih ilerde sansar ve türevlerinin kuyruk ve derilerinden daha fazla bahsedeceğiz.

6- CEYLANLAR VE DAĞ KEÇİLERİ

Toharistanlı mutavassıtların aracılığıyla Roma'dan T'ang Hanedanı'na gelen esrarengiz sefaretin armağan olarak bir çift güzel aslan getirdiğinden daha önce bahsetmiştik. Aynı sefaret Çinlilerin "ling keçileri" dedikleri bir çift hayvan daha getirmişti¹¹⁴. Çince metinlerde keçilerin bu şekilde tanımlanması ismin anlamını tam olarak izah edebilmemize yardımcı olmamaktadır; "ling keçileri" (ling kimi zaman "kutsal, esrarengiz" ideogramlarıyla yazılmıştır) "goral" [dağ keçilerine benzeyen geyik] idiler

111 Biri 619 yılında (THY, 96, 1717) ve biri de 623 yılında (CTS, 199b, 3618c).

112 629 yılında. CTS, 199b, 3619b; TFYK, 970, 6b. TFYK'deki varyasyon ayrıca "feng leopan"na da karşılık gelmekte ayrıca bu terimin tercümesi kısmen tartıştığımız problemi çözmektedir.

113 Asker kepleri süslemelerine uygun örnekler için bkz. SuS, 12, 2373a. Özellikle VI. asır şairi Chiang Tsung tarafından yazılan "Samur Kürkü Rapsodisi"nde bu rabitaların tamamı hülâsa edilmiştir. Bkz. CLCC, I, 6a

114 TS, 221b, 4155c; CTS, 198, 3614c; TFYK, 971, 3a; THY, 99, 1779. THY 722 tarihini vermektedir, 719 tarihi yanlıştır.

ve dahi Çin'de bunlara bazen "dağ keçileri" de denirdi. Batı dünyasında söz konusu hayvanlara ve türevlerine, Avrupa ve Amerika dağ keçileri de dâhil olmak üzere, müşterek olarak "keçi-ceylan" [goat antelopes] denilmektedir çünkü her ikisine de benzemektedirler¹¹⁵. Fakat goral Batı Asya ile Avrupa'da bilinmiyordu. Gorallar Çin'in hem kuzey hem de güney dağlık bölgelerinde yaşarlardı;¹¹⁶ etleri Tang zamanında hem kuzeyliler hem de güneyliler tarafından yenir ve özellikler güneyliler bu eti yılan sokmasının panzehri olarak kullanırlardı¹¹⁷. Bu hayvanların boynuzları Tang ilaç biliminde önemli bir yere sahipti; Shensi'nin güneyi ile Szechwan'ın kuzeyindeki dağ kasabalarından "mahallî haraç" olarak saraya gönderilen boynuzlar toz haline getirilip bal ile karıştırıldığında her türlü şiddetli ateşlenmeyi düşürürdü¹¹⁸.

Söz konusu "ling keçisi" boynuzlarının daha başka faziletleri de vardı: Bunların ametist renkli Kamboçya elmaslarını kesebilecek sertliğe sahip olduklarına ilişkin eski bir hikâye mevcuttur¹¹⁹. VII. yüzyıla ait bu hikâyenin bir varyantına sahibiz:

"Yüce Görünümlü" nün devr-i saltanatında Buda'nın dişini ele geçirdiğini iddia eden Brahman bir rind vardı ve bundan daha sert hiçbir şeyin olmadığını söylüyordu¹²⁰. Fu I, bunu duydu ve onun oğluna şöyle dedi: "Bu, Buda'nın dişi değil. Fakat ben her şeyden daha sert, elmasa benzeyen bir taşın olduğunu ve bu taşı ezebilen "ling keçisi" boynuzu dışında onunla boy ölçüşebilecek hiçbir şeyin bulunmadığını duydum. Gidip bunu deneyebilirsin!". Rind tuttu... bunu güzelce sakladı¹²¹ fakat oğlu bıkmadan

115 Goral, *Naemorhedus goral* idi. Görünüşe bakılırsa "ling keçisi" kimi zaman, gorala akraba olup Çin'de yetişen iki türü de kapsıyordu; bunlar serow (*Capricornis sumatraensis*) ve takin (*Budorcas taxicolor*) idiler.

116 Sowerby 1940, 67'de şunları ileri sürmüştür: "...Her ikisi de dağlık bölgelerde yaşamasına rağmen ilginçtir ki "serow" ve "goral" gibi hayvanlar Çin sanatında görülmemektedir...". Bu gerçekten enteresandır fakat belki de onlar dönemin sanat öğrencileri tarafından aranan motifler değillerdi.

117 VII. yüzyıl eczacısı Meng Shen, 17, 19b; CLPT'den iktibas.

118 Su Kung ve Meng Shen, 51a, 28a-28b; PTKM'den iktibas. Ayrıca Su Kung, "dağ keçisi" boynuzlarından güzel "semer köprüler" yapıldığını da ileri sürmüştür. Goral boynuzları kısa idi ve "dağ keçisi" adı daha başka yabancı koyun ve keçi türleri için de kullanılırdı. Bu metindeki ibarenin gorala karşılık gelmediğini kabul etmemiz gerekir. Benzer şekilde, modern zamanlarda, Çin eczanelerinde "ling keçisi" ve "dağ keçisi" adı altında muhtelif antilop boynuzları satılırdı; örneğin 1948 yılında Sibiryâ antilobu boynuzları Çin attarlarında yaklaşık 250 dolar gibi fahiş bir fiyata satılırdı. Bridges 1948, 221.

119 Laufer 1915c, 21-22. Bu hikâye Pao P'u-tzu'dan iktibastır, PTKM, 10, 5a. Ayrıca goral ve boynuzu için bkz. PTKM, 51a, 28a. Laufer "koç boynuzu" olarak tercüme edilen ıstılahın "koç kanı"nın bozulmuş hali olduğunu düşünmektedir. Plinius'a göre bir elması kırılabilmesi için onu yumuşatmak gerekirdi. Orta Çağ şiir sanatında koç kanı İsa'nın kanının kudretini sembolize ederdi. Laufer 1915c, 24-26.

120 Bu cümlelerin Çincesi çok açık olmasa da ben bu şekilde tercüme ettim.

121 Bende ki metinde bu cümle oldukça karmaşık görünmektedir.

usanmadan ona yalvarınca uzun bir süre sonra onu ortaya çıkardı. Oğlu boynuz getirip ona yavaşça vurunca ellerinde parçalandı¹²².

Bu goral boynuzu ne idi? Safdil rind, Buda'nın dişine ya da bir elmasa sahip miydi? Fu I'nın oğlunun atılgan ve mütecessis ruhu bu problemlerden hiçbirine çözüm bulamazdı. Roma'nın "ling keçileri" hakikatte ne idi? Eğer bunlar gerçekten Kafkasya ya da Karpatlardan getirilen serow [bir tür dağ keçisi] veya gorala uzaktan akraba olan dağ keçileri idiyse-ler bunda şaşılacak bir durum yoktur. Lakin çok geçmeden goraldan çok farklı olmayan, İran ve Arap ceylanları ya da uysal ve sevecen doğasıyla Yakın Doğu'da sıkça rastlanan evcil mahlûkattan olan Suriye'nin küçük ve sevimli Dorkas Ceylanı gibi birtakım daha başka göz alıcı ve egzotik hayvanlara da sahip olmuşlardı¹²³.

7- MEÇHUL HAYVANLAR

Türkler ve Tibetliler tarafından 647 yılında müştereken Tang sarayına sunulan "at toynaklı keçi"¹²⁴ bir tür tuhaf antilop olmalıydı.

Öküz gibi boynuzları bulunup geyiğe benzeyen ve "barlan" ya da "balan" adıyla anılan bir hayvan da aynı yıl Sir Tarduşlar tarafından armağan edilmişti¹²⁵. Bu isim belki de Orta Çağ Türklerinde tek boynuzlu at olarak bilinen "Bulan" ile bağlantılıydı ve söz konusu boynuzlar ile yağmur ve kar yağdırılırdı;¹²⁶ ayrıca Uygurların kahramanı Oğuz Kağan tarafından öldürülen et yiyici boynuzlu hayvanın da bununla aynı olması ihtimal dâhilindedir¹²⁷. Tunguzlara ve Moğollara ait "guran" ise galip ihtimalle çirkin büyük burunlu saiga antilobu idi¹²⁸. Yoksa "bharal" mıydı?

8- MEÇHUL BİR ETOBUR

Hâlihazırda tanımlayamadığımız **Gaviyap* (?)¹²⁹ (galiba Sanskritçe **gavya* ile ilgilidir ve sığır anlamındadır) isimli bir memleketten, cülus etmesi münasebetiyle Kao Tsung'a korkunç bir ayı gönderilmişti; **t'ien-t'iet* (belki de **tenter* ya da buna benzer bir biçimde kaydedilmişti) adıyla

122 KSTI, TuSCC içerisinde, "Yang" (keçiler), chi shih, 11b. Bu kayıp kitabın fragmanları "Han fen lou", SF, ch. 67'de bulunabilir fakat burada tercümesi yoktur. Başlığı kimi zaman "Kuo shih i tsuan" biçiminde tebarüz etmiştir. Müellifi meçhuldür fakat görünüşe bakılırsa kitap Geç Tang ya da Erken Sung döneminde yazılmıştır.

123 Sclater and Thomas 1897-1898, 107.

124 TFYK, 970, 12a; THY, 100, 1796.

125 TFYK, 970, 12a; THY, 100, 1796. Eski Çince'de **b'wât-lân*.

126 Brockelmann 1928, 42. Bunu P. A. Boodberg'in linguistik teklifine borçluyum.

127 Bang and Rachmati 1932, 687-688. Bu referansı da P. A. Boodberg'e borçluyum.

128 Ramstedt 1949, 125. Ayrıca Türkçe "qulan" (yaban eşiği). Stephenson 1928, 22.

129 Ya **Gabiyp* ya da **Gavyapa*. Eski Çincesi **g'ia-b'ji-jäp*.

anılan bu hayvan beyaz filleri ve aslanları avlayıp yemeye alışkındı¹³⁰. Zikredilen vahşî canavarı tahayyül etmek oldukça zordur. Bu mahlûktan çok etkilenen Li Shih-chen VI. yüzyılda şunları yazmıştır: “Öylesine azgın ve vahşî bir hayvan ki belki bir aslan onu kontrol edebilir!”¹³¹. Esasen koca bir etyemez olmasına karşın bu büyük yaratığın kahverengi bir ayı olması zor bir ihtimaldir. Dağlarda yaşayan Himalaya siyah ayısı bundan biraz daha küçüktür fakat vahşî bir etoburdur. Bu tasavvurdan hareketle söz konusu hayvanın aslan yiyici namına sahip olduğunu belirtmemiz elzemdir.

9- DAĞ SIÇANLARI

Çin'in Szechwan ve Yünnan eyaletlerinin sınır bölgesinin bir bölümü ile Tibet hudut boylarında bulunup, yaklaşık on beş bin fit yükseklikte yaşamasına rağmen belki de Himalaya dağ sıçanını egzotik hayvanlar arasına dâhil etmemize lüzum yoktur. T'ang ahalisi bu küçük hayvanı Moğolca bir isim olan **tarbagha*¹³² ile adlandırmıştı lakin aslına bakılırsa bu isim söz konusu hayvana akraba olup Moğolistan'da sürü halinde yaşayan mahlûkatı imlemek için daha uygundu. Ayrıca bu kelimenin İngilizceye “tarbagan”¹³³ şeklinde girdiğini de biliyoruz. T'ang zamanında Tibetliler kayalık bölgelerdeki yuvalarında yaşayan küçük kemirgen hayvanları avlayıp yemekten hoşlanırlardı filhakika Ch'en Ts'ang-ch'i sıracı hastalığından mustarip kimselere de haşlanmış “targaban” yemelerini tavsiye etmişti; dolayısıyla bahse konu hayvanın bu amaçla Tibet'ten ithal edildiğini varsayabiliriz¹³⁴. Vakıa Lan-chou kasabasından misk ve altın taneciklerinin yanı sıra dağ sıçanları da “mahallî haraç” olarak saraya gönderiliyordu¹³⁵. Lung-yu (şimdiki Kansu) eyaletindeki bu kasaba Moğol ve Tibet dağ sıçanlarının yaşadığı yerde bulunuyordu fakat “tarbagha sıçanlarının” bu türlerinin onlardan haraç olarak alınıp alınmadığını hakkında malûmat sahibi değiliz.

10- FİRAVUN FARELERİ

Aynı yıllarda, Kapişa Ülkesi'nin gönderdiği sefaret heyeti bir **noudyi* sıçanı getirmişti. Burnu sivri, kuyruğu kıvrık olan bu mahlûkat yılanları

130 YTT, 16, 134; TFYK, 970, 13b.

131 PTKM, 51a, 25a.

132 Eski Çincesi **t'uo-puât* ve **d'â-b'uât*.

133 “Tarbagan dağ sıçanı” (*Marmota bobak*); “Himalaya dağ sıçanı” (*Marmota himalayana*).

134 PTKM, 51b, 35a'dan iktibas. Li Shih-chen'in belirttiğine göre dağ sıçanı derisinden sıcak tutan kabanlar yapıldı fakat T'ang zamanında bu amaçla kullanılıp kullanılmadığı bilmiyoruz.

135 TS, 40, 3726c.

yiyebilirdi. Birini yılan soktuğunda hemen ısırılan yeri koklar, üzerine işer ve yara çabucak şifa bulurdu¹³⁶.

Bu hadise 642 yılında olmuştu. Aynı ulus yaklaşık on yıl sonra daha başka kabiliyetli hayvanları da Tang sarayına göndermişti¹³⁷. Bunların Hindistan ve Java firavun fareleri olduğuna şüphe yoktur;¹³⁸ Sanskritçe-de "nakula" adıyla anılan bu hayvanlara muhtelif Hint lehçelerinde ise "newal, neolâ ve nyaûl" gibi isimler verilmişti. Güney Çin ise kendi firavun farelerine sahipti, bunlar yengeç yiyen firavun fareleri idiler¹³⁹ fakat dışarıdan gelen küçük ve vahşi fareler ile rabitaları olmadığı anlaşılmaktadır. Hindistan firavun farelerinin rağbet görüp görmediklerini ya da herhangi bir Tang Hanedanı müntesibi tarafından beslenip beslenmediğini bilmiyoruz.

Vahşi olmalarına rağmen bu hayvanları bağrına basıp onlarla uyuyan kimseler mevcuttu zira bir sıçan tarafından ısırılmayı bir yılan tarafından öldürülmeye tercih ediyorlardı¹⁴⁰. Bu, Hint felsefesine uygun bir mütalâa idi ve galiba Çinliler nezdinde kabul görmemişti.

11- GELİNCİK VEYA DAĞ GELİNCİĞİ

İran'dan **gharnoudja* adıyla anılan sıçana benzer bir hayvan gönderilmişti fakat rengi maviye çalıyordu. Boyu yedi veya sekiz inç uzunluğunda idi ve yuvalarına girip sıçanları yakalardı¹⁴¹.

Bu hayvan galiba Batı'da klasik Antik Çağ'da Grekler ve Romalılar tarafından evcilleştirilerek sıçan ve tavşan yakalamak için kullanılan dağ gelinciği idi¹⁴². Ayrıca Büyük Cengiz Han dağ gelincikleri ile avlanmaya tenezzül dahi etmemişti¹⁴³. Öte yandan büyük bir fare avcısı olan gelincik özellikle klasik dünyada kadınların evcil hayvanı olarak evde tutulurdu¹⁴⁴. İran'dan gönderilen hediyeenin muhtemelen ne olduğunu ise bilemiyoruz.

136 TFYK, 970, 9b. TS, 221a, 4153c ve CTS, 198, 3614a'daki metin ile hemen hemen aynıdır. Bu "sıçan" burada **ñziwok-zi* adıyla anılsa da TS'de **d'ak* tesmiye olunur; görünüşe bakılırsa ikinci hece olan -*zi* hatalıdır. Ancak "nəu" yerine (THY'de verilen) bu transkripsiyonda verilen mütecanis *ñziwok* varyantının geçmesi gerektiği inancındayım.

137 TFYK, 970, 13b; THY, 99, 1776. 652 yılının Ocak/Şubat ayları. Bu isim TFYK'de "ñziwok-d'ia" şeklinde geçer.

138 *Herpetes edwardsii* ve *Herpetes javanicus*, Güney Asya'da her ikisi de yaygındı.

139 *Herpetes urva*.

140 Yule and Burnell 1903, 596, A History of Ceylon, Paris 1701'den iktibas.

141 THY, 100, 1796, Benzer bir pasaj TS, 221b, 4155b ve TFYK, 970, 12a'da geçmektedir. **yuât-nəu* (ya da *ñziwok*)-*d'zia* adı muhtemelen Farsça bir biçimin kayıdır.

142 Otto Keller 1909, 163-164; A. P. D. Thompson 1951, 471.

143 A. P. D. Thompson 1951, 476.

144 Otto Keller 1909, 164-165.

V KUŞLAR

Altın kanatlı, gümüş kanatlı
Kanadı ışıl ışıl parlıyor
Bu surette uçan kuşlar gördüm
Bir ismi olmayan kuşlar
Kendi dillerinde şarkılar söylüyorlar
Şarkıların şarkısı; ve geldiler onlar.

Christina Rossetti, *Birds of Paradise*

Tang Hanedanı zamanında Çinliler yararlı işlerde (doğanları av, güvercinleri posta hayvanları olarak) kullanmak için kuşları eğitmişlerdi; ayrıca kuşları yerler, tababette kullanırlar ve hepsinden önemlisi onlara hayranlık duyarlardı. Daha iri ve daha güzel renkli kuşlar doğal olarak ziyadesiyle dikkat çekerlerdi ve en çok beğenilenler, uzak diyarlardan getirilen kuşlar olurdu zira bunlar kişiöğlunun muhayyilesini daha fazla tahrik ederlerdi. Dolayısıyla, şimdi göreceğimiz üzere, bu kuşlar edebiyatta tasvir olunup sanatta arz-ı endam etmişlerdi: Örneğin Yen Li-pen'in "Bahar Teferrüçgâhında Egzotik Kuşlar"¹ isimli bir tablo yaptığı malûmumuzdur fakat bu resim maalesef günümüze kadar ulaşmamıştır.

Tang bahçe ve teferrüçgâhları nadir ve cezbedici kuşları barındırırdı; imparatorluk koleksiyoncuları sahip oldukları muazzam kaynaklarla, pahalı olanlar da dâhil olmak üzere, çok sayıda kuş satın almış ve saraylarında zevk-i sefa sürmüşlerdi. Bunun bir örneği de 716 yılında söz konusu iş için haremağalarını Yangtze'nin güney bölgesine yollayan maharet sahibi ve atılgan Hsüan Tsung idi.

"... Balıkçıl ve tepeli patkaları bahçesine dâhil etmeyi arzuluyordu. Vekillerinin gittikleri her yerde sıkıntı ve keder vardı. Pien-chou üzerinden bu amaçla menzil alan Ni Jo-shui haşmetmeaplarına şöyle dedi: 'Ekinler ve dutlar vahim bir durumda olmasına rağmen kuşları ve av kuşlarını eğlence amacıyla bahçe ve göletlerinde tutuyorlar. Irmak ve dağların çok ötesine geçip, su ve arazinin durumuna göre naklolup, darı ve et ile beslendikleri için yol muhafızları bunlara bir şey yapamıyorlar fakat siz ululuk ve taht sahibi, insanları hakir görürken kuşlara değer veriyorsunuz. Şüphesiz ululuk ve taht sahibi için Zümrüd-ü Anka alelade bir kuş ve boynuzlu at sıradan bir hayvan addedilirken bir balıkçıl ya da tepeli patkanın ne ehemmiyeti var! Bu kuşlar böylesi bir itibara layık mıdır?' Haşmetmeapları Jo-shui'nin sayesinde kendi eliyle bir ferman kalemeye aldı ve ona kırk pare değerli kumaş ihsan edip sahip olduğu bütün kuşları azat etti"².

Orta Çağ Çin muhafazakâr tutumunun son derece karakteristik bir mülakatını icra eden Ni Jo-shui muhtemelen vecizelerle konuşup ahlâk dersi veren bir kimse idi fakat gerçek meşakkat galiba bu devirdeki muazzam kuş tutkusundan kaynaklanıyordu. Öte yandan fıtratı itibarıyla hassas bir şahsiyet olan Hsüan Tsung zevk ve lüksüne düşkün olmasına rağmen böylesine hümaniter bir yakarışa çabucak yanıt vermiş olmalıydı.

1- DOĞANLAR VE ŞAHİNLER

Doğancılık M.Ö. III. yüzyıldan beri Çin'de bilinen bir sanattı; büyük siyasetçi Li Szu'nun idam edileceği sırada çok sevdiği çakırdoğanı ile konuştuğu söylenir³. Bu devirden sonra, özellikle V. ve VI. yüzyıl "Tatar" kağanlarının himayesi altında, Çin kültürünün kuzey bozkırları ile orman kuşağının gelenek ve sanatına tamamen giriftar olduğu zamanda, Kuzey Çin'de giderek artan keyif verici bir uğraş haline geldi. Bu durum VI. yüzyılda bilhassa Kuzey Ch'i Devleti için geçerli idi⁴.

Zikredilen uğraş T'ang hükümdarlarının devr-i saltanatında da rağbet görüp, hassaten Tai Tsung ve Hsüan Tsung gibi enerjik imparatorların zamanında coşkun hale geldi⁵. Mamafih ananevî ahlâk değerlerinin büyü-süne kapılıp doğancılığı hafifmeşreplik addeden ağırbaşlı bir hükümdar için vaziyet daha farklı olmalıydı. Hâl böyle iken, VII. yüzyılda Kao Tsung doğan ve şahinlerin mutat haraç olarak gönderilmesini nihayete erdiren bir salık verdi⁶. Te Tsung VIII. yüzyılda imparatorluğa ait tiyatroların

2 TCTC, 211, 12b.

3 Schafer 1959, 295.

4 Schafer 1959, 297.

5 Schafer 1959, 298.

6 TS, 3, 3638c; Schafer 1959, 303-304.

yanı sıra ahırları da boşalttırdı⁷ ve IX. yüzyılda Hsi Tsung, Kao Tusng'un izinden giderek saltanatının faziletini belirgin hale getirdi⁸.

Sarayda av köpeklerinin izbesine bitişik olan büyük ahırlarda dört çeşit avcı kuş tutulurdu. En nadir, asil ve etkileyici olanı kartallar, özellikle de altın kartal idi⁹. En zarif ve aristokratik olanlar ise kara gözlü, uzun kanatlı şahinlerdi. Ulu doğanlar balıkçıl ve daha başka iri kuşları, gökdoğanlar ise ördek ve diğer su kuşlarını avlardı. "Yeşil toprakların" akdoğanına ayrı bir değer verilirdi;¹⁰ Tai Tsung bunlardan birine sahipti ve adını "Ordu Komutanı" koymuştu¹¹. Akdoğanların seçkin bir türü olup "kar şahini" adı verileni ise Mançurya'dan gelirdi:

Denizin üzerinde çakırdoğan gölgesi
Boşlukta süzülür kar şahini¹².

Bunlardan sonra gelen atınacalar, küçük ve kısa kanatlı doğu atmacaları, bıldırcın ve ağaçlık bölgelerdeki diğer küçük kuşları tutarlardı¹³. Velhasıl-ı kelim tüm avcı kuşlar içerisinde en fazla rağbet göreni sarı gözlü çakırdoğanlar, nispeten büyük atmacalar ve bunlara benzeyenler idiler; bu orman avcıları geleneksel av partilerinde sülün ve tavşan avlardı¹⁴. Çakırdoğanın ak cinsi Mançurya'dan gelirdi ve değeri çok büyüktü¹⁵. Mafih kara bir çakırdoğan da oldukça kıymetliydi; Tu Fu ak ve kara çakırdoğanlar için bir çift şiir yazmıştı ve bu sonuncusu için şöyle diyordu:

İnsanların arasında yaşayan kara bir çakırdoğan bulunmaz
O denizleri aşar ve galiba Kuzey Kutbu'ndan gelir
Rüzgârın okşadığı düz tüyleriyle erguvanî hudut boylarından geçer
Kışın başlangıcında kimi geceleri güneşli bölgelerde geçirir
Ormancılar onu yakalamak için ağ gerseler de o hilelerini boşa çıkarır
İlkbaharda kazlar kuşkusuz onun korkusuyla geri dönerler
Soğuk boşlukta binlerce mili sadece bir günde kat ederler
Fakat bu altın gözlü ve yeşim taşı pençeli kuşlar her zaman bulunmazlar¹⁶.

Hsüan Tsung'un prenslerinden birinin kızıl bir çakırdoğanı vardı ve onu genç bir asilzâdenin altunî şahini ile çiftleştirmişti; imparatorluk doğancıbaşısı bunların her ikisine de "bulut dağıtan" ismini vermişti¹⁷.

7 Schafer 1959, 304.

8 TS, 9, 3655b.

9 Schafer 1959, 306.

10 Kuzeydoğu Asya'nın *Falco gryffalco grebnitzkii*'si.

11 Schafer 1959, 308-309.

12 Lu Kuei-meng, "Feng ch'ou Hsi-mei...", FLHWC, I, 11b.

13 Schafer 1959, 309.

14 Schafer 1959, 310.

15 *Accipiter gentilis albidus*. Schafer 1959, 311. Bu kuşların ilk kaynağı Mo-ho Ülkesi idi. Örnek için bkz. TS, 219, 4146d.

16 "Chien Wang chien...", CCCCTS, 495.

17 KYTPIS, 3, 68a.

Hiç şüphe yok ki, Tang Hanedanı'nın en muteber avcı kuş membaı kendi hudutlarının ötesi idi; bunların en güzelleri ise imparatora "haraç" olarak gönderilirdi. Tun-huang'ın bağımsız valisi Chang I-ch'ao 866 yılında iki Tibetli kadın ve bir çift kırsağın yanı sıra dört adet de "yeşil pençeli" çakırdoğan yollamıştı¹⁸. Mançuryalı bir hükümrân 715 yılında ise bir çift ak çakırdoğan göndermiş¹⁹ ve VIII. yüzyıl boyunca Kore Yarımadası'na²⁰ hâkim olan P'o-hai çok sayıda çakırdoğan ile şahin yollamıştı. Şair Tou Kung yine Kore'de bulunan Silla'dan gönderilen nadide bir av kuşunu şöyle tasvir etmiştir:

Güzün Taboed Bahçesi'nde hükümdar yeni atına binmişken
Ak çakırdoğan denizin şark hududundan geliyor
Ünlü bir Han Hanedarı mensubu işinden azade, avlanmak için fırsat bulurken
Kar çiseleşmesi gibi, onun kolundaki işlemeli eldivene konmaya çalışıyor²¹.

Kore ve Mançurya doğanlar ile şahinlerin asıl membaı iken Moğolistan ve Türkistan ise ikinci dereceden mühim kaynaklardı. Ancak bilhassa şimdiki Shansi'yi de kapsayan Tai'nin kuzeyinde tesadüf edilip asil kuşlar olarak bilinen Kuzey Çin doğanları da küçümsenemezdi. Bu kara şahinler ile atmacalar Wei Irmağı ise Sarı Irmak'ın birleştiği yerin yakınında bulunup şimdiki Doğu Shensi'yi de kapsayan Hua-chou'dan alınırdı; bunlar en seçkinleri olmalıydı zira imparatorluk sarayı tarafından vergi olarak talep edilirdi²².

Av kuşu besleme konusunda heves sahibi olan IX. yüzyıl müelliflerinden Tuan Ch'eng-shih, elinizdeki kitap için kendisine çok şey borçluyum, tarafından doğancılık üzerine yazılan muhtasar bir ilmî kitap sayesinde (günümüze ulaşan en eskilerinden biri) Tang zamanında yerli doğanların ne şekilde tasnif edildiğine ilişkin ayrıntılı bilgi sahibiyiz²³. Bu zât Çin çakırdoğanlarının pek çok türünü tanımlayıp onlara muhtelif isimler vermiştir. Bunlar ekseriyetle renklerine göre verilmiş adlardı fakat bazıları da kuşların anavatanlarına delalet etmekteydi. Bahse konu isimler arasında; mükemmel bir avcı olan "ak tavşancıl çakırdoğan", "toygar sarısı", "kızıl benekli",

18 CTS, 19a, 3135a.

19 Su Ting, "Shuang po ying tsan" için önsöz, CTW, 256, 12b.

20 722 (TFYK, 971, 5a), 737 (TFYK, 971, 12a), 739 (TFYK, 971, 12b), 741 (TFYK, 921, 13b), 749 (TFYK, 971, 15a), 750 (TFYK, 971, 15b), 777 (TFYK, 972, 3b).

21 Tou Kung, "Hsin-lo chin po ying", ChTS, han 4, ts'e 10, 23a. Tou Kung 762-821 yılları arasında yaşamıştır.

22 TS, 37, 3719d. Ling-chou'dan, kuzeybatıda, her yıl "kartallar, şahinler ve beyaz kuştüyleri" gönderilirdi fakat bunların "kartal ve şahinlerin beyaz tüyleri" ya da "kartallar, şahinler ve beyaz kuştüyleri" olup olmadığı konusunda emin değilim.

23 Schafer 1959, 318-319. Bu risale YYTT'nin yeni edisyonunun son bölümünde "Jou chüeh pu" (Etobur Yırtıcılar) başlığıyla mevcuttur. Han dönemine ait kuşçuluk ile ilgili ilmî bir eser olan "Ying ching" (Çakırdoğan Listesi) ise Tang Hanedanı zamanında unutulup gitmişti.

Kuzey Shansi çöllerinin "erguvan beyazı", Kuzeybatı Hopei kavaklıklarının "Fang-shan beyazı", yaprak döken kuzey meşeliklerinin "toprak sarısı" ve kuzeyin aksedir ormanlarında yaşayan "siyah lekeli ak" mevcuttu²⁴.

Orta Çağ'da Çinliler avlanmak için doğanları yakalayıp eğitime sanatını öğrenmişler ve bu konuda ecnebi üstatlara bel bağlamamışlardı²⁵. Şöyle ki, yavru doğanlar uçarken muhbir güvercinlerle onları tuzağa çekerlerdi; yere doğru uzanan sarıya boyanmış mantar ağacı ve meşe suyuyla gizlenip kurnazca gerilen ağlar ise onları haşerelerden korurdu²⁶. Ya da daha uslu şakirtler bu kuşları meşe ve kavak ağaçları ile yakalarlardı²⁷. Her iki durumda da çakırdoğanların kuyruklarına yeşim taşı, altın ve daha başka madenlerden yapılmış ziller takılır ve atmacaların boynuna nakışlı tasmlar geçirilirdi. Avcı kuşların tamamına deri, yeşil ipek ya da "alacalı sırma ipek kumaştan" mamûl atmaca kösteği takılır, yeşim taşı tasmlar, altın yaldızlı tüneme ağaçları ve oyulup boyanmış kafesler yapılırdı²⁸.

Yerli ya da ithal olsun, doğanlar ve şahinler T'ang ressamı nezdinde rağbet gören şeylerdi. Tai Tsung'un kardeşi Li Yüan-ch'ang, söylendiğine göre Yen Li-pen ve Yen Li-te'den bile daha iyi bir kuş ressamıydı²⁹. Hsüan Tsung'un şaşaalı devr-i saltanatında pek çok meşhur doğan ressamı mevcuttu; bunların en seçkini olan Chiang Chiao (kendisi avcı imparatorun gözdesi idi) bir "boynuzlu çakırdoğan" tersim etmiş ve bu eseriyle Tu Fu tarafından yazılan bir şiire konu olmuştu³⁰. (Aslına bakılırsa bu "boynuzlu çakırdoğan"; "tavşancıl", "sorguçlu kartal" ya da Fars doğancılara ait kitaplarda geçen "hükümdar doğanı" (şahbaz) olsa gerektir)³¹.

Keza doğanlar, şahinler ve kartallar T'ang şiir sanatında genellikle dikkat çekici sembolik figürler idiler: "...mecaz ve teşbih sanatlarındaki parlayan gözler, yıldırım gibi taarruz etme ve meflûç edercesine darbe indirme gibi öğeler Batı'da olduğu gibi Çin şiirinde de malûmdur. Ayrıca şiir sanatında kullanılan tumturaklı ifadelerde doğan acımasız bir yırtıcı olarak tahayyül edilmişti"³². Şair Chang Hsiao-p'iao eğitilmiş bir doğanı cesaret ve prangalara vurulmuş özgür bir ruhun ifade-i âlâmı olarak görür:

O, semiz tavşanların bulunduğu düzlüklerde tahayyül edilir
Bilenmiş gagasını bin kere döndürüp tüylerini silkeler
İpek sicim ile bağlanmış düğümünü gagasıyla gevşetir...!
Ancak sahibi ona seslenmezse uçmaya cüret edemez³³.

24 Schafer 1959, 325-334.

25 Schafer 1959, 298-299.

26 Schafer 1959, 320.

27 Schafer 1959, 298.

28 Schafer 1959, 312-314.

29 Schafer 1959, 300-301.

30 Schafer 1959, 300-301.

31 Schafer 1959, 307.

32 Schafer 1959, 300.

33 Schafer 1959, 299.

Avcı doğanlar ayrıca ana yönler ile de geleneksel olarak ilişki içerisinde idiler; daha ziyade zahiri ve ananevi bir bağla Batı ile ilişkilendirilmişlerdi: "Batı" sonbaharın yönüydü ve bu mevsimde "...kuzeydeki yuvalarından ayrılan doğanlar Çin ovalarının üzerinden güneye doğru göç ederlerdi"³⁴. Doğanların doğal yaşam alanı olan "Kuzey" ile ilişkilendirilenler ise daha gerçekçi idi ve onlar barbarların yurdundan Çin'e getirilirdi.

Viet Kuşu güneyden gelir
Fakat Hu Doğanı kuzey geçidinden...³⁵.

Bunlar Li Po'ya ait sözlerdir. Hsüen Feng tarafından genç bir asker hakkında yazılan kısa bir şiire de burada temas etmek gerekir. Bu şiirde Hu (Kuzey ya da Batı barbarları) Doğanı, yeşilimtırak gözlerle sahiptir (burada biraz serbest davranılmıştır, doğanların gözleri sarımtıraktır ve kartalların kara gözleriyle mukayese edilmiştir), barbarların yeşil ya da mavi gözleri ise merhametsiz olarak tasvir edilmiştir. Bu tasvir sırasıyla alaca at ve kakım postunun egzotik imajlarıyla eşleşmektedir:

Yeşil gözlü bir Hu Doğanı sırmalı zırhıyla yürüyor
Kır at beş çiçeği ve kakım ise ak postluyla
Üç kez pazara götürülüp getirilir fakat hiç kimse onun ne olduğunu bilmez
Altın kulplu kamçıyı altına aldığında şarap kulesine yükselir³⁶.

Uygurların "dönen şahini"³⁷ de bu türdendir ve "leopar, kaplanın küçük kardeşi olduğu gibi çakırdoğan da atmacanın ağabeyi idi"³⁸ yine bazı merhametten yoksun görevlilere de "kara kartal" lakabı verilmişti³⁹.

Bu yırtıcı kuşlar cesaret sembolleri olarak da görülürlerdi: İmparatoriçe Wu'nun muhafız bölüklerinin pek çok komutanının kızıl gömleklerine aslan, kaplan, leopar, çakırdoğan ve şahin resimleri nakşedilmişti⁴⁰. Tang tababetinde kullanılan çakırdoğan da aynı anlayışın daha iptidai bir sureti olarak izah edilmiştir: "Vahşi tilkiler ve kötü cinlerin" saldırısını önlemek için onların eti yenirdi; pençeleri toz haline getirilip suya atıldığında da aynı amaca hizmet ederdi (ve ayrıca basura iyi gelirdi)⁴¹. Hatta dışkısı yakılıp bir kaşık şaraba ilave edilince divanelere dahi deva olurdu (ne var ki ilacın nasıl bir etki yaptığı belirtilmemiştir)⁴². Dolayısıyla zikredilen

34 Schafer 1959, 300.

35 Li po, "Tu lu p'ien", LTPWC, 4, 1a.

36 Hsüen Fang, "Hsia shao nien", ChTS, han 8, ts'e 10, s. 16b. Şair IX. yüzyılda yaşamıştır.

37 Schafer 1959, 308.

38 "Ku yüeh fu", TPYL, 926, 5a.

39 TS, 128, 3968a. VIII. yüzyılın başında Wang Chih-an vermişti.

40 CTS, 45, 3258c.

41 Ch'en Ts'ang-ch'i, PTKM, 49, 12a

42 Su Kung, 49, 12a; PTKM içerisinde.

vahşî kuşlar, hayvanlar âleminin dehşet saçan bu yarı ecnebi doğanları, acı çeken kimselere sirayet ettiğinde kötü ruhlar ve cinlerle olan mücadelelerinde onlara kudret verirdi.

2- TAVUS KUŞLARI

Antikitede yani Han Hanedanı'ndan önce Çinliler sadece Hindistan tavus kuşunu biliyorlardı⁴³. Ananeye göre bu güzel kuş tanımlanamayan bir Batı devletinden Chou Hanedanı'nın ikinci imparatoruna gönderilmişti. Söz konusu hadise yaklaşık olarak M.Ö. I. binyılın başlarında gerçekleşmiş olmalıydı⁴⁴. Muhtemelen bu hikâyeye pek fazla itimat edemeyiz fakat Han Hanedanı zamanında yaşayan Çinlilerin tavus kuşunu daha ziyade, anavatanı Keşmir⁴⁵ ve Part Krallığı'nın egemenliğindeki bir bölgeye, Batı'ya, ait bir kuş addettiklerine ilişkin şüphe yoktur⁴⁶. Mama-fih bu kuş galip ihtimalle o zamanlar seyyahlar tarafından yapılan tasvirler sayesinde biliniyordu. Zikredilen devirde, dünyanın öbür ucunda, İtalya'da, ağaçlık küçük adalarda Hindistan tavus kuşu yetiştiriliyor ve zevkine düşkün zengin kimseler tarafından yeniyordu⁴⁷. Fakat kısa bir süre sonra yeni topraklarda, modern zamanların tropik Güney Çin havâlisinde, görülmeye başlanmış ve Hindîçin'in yeşil tavus kuşuna Çinliler burada tesadüf etmişlerdi. III. yüzyılda bu güzel hayvanın metalik yeşil ve altın rengindeki örnekleri buhur, inci, fildişi ve papağanlar ile birlikte Champa hudut boylarından getirilirdi⁴⁸. Bu muhteşem kuşların gördüğü

43 *Pavo cristatus*.

44 Chou Ch'eng Wang. ChS, TPLYL, 924, 4b'den iktibas. Erkes'e göre (1942, 34); M.Ö. IV. yüzyılda Ch'u bölgesinde evcil tavus kuşlarının bulunduğu tasavvur ediliyordu; bunun zayıf delili olan tabir ise "Chiu ko"da zikredilen "tavus kuşu sayvanı"dır. Bazı kaynakların şahadetiyle buna verilebilecek en iyi anlam Ch'u halkının tavus kuşu tüylerine sahip olduğudur. Ayrıca Erkes bu kuşların Hindistan'dan getirilmiş olması lazım geldiği sonucunu çıkarıyor: "... denn wilde Pfauen scheint es in China nich zu geben". Bundan daha yanlış bir şey olamaz.

45 HS, 96a, 0606d.

46 HsHS ve HC, TPLYL, 924, 5a'dan iktibas. Tavus kuşu her iki kaynakta da henüz tanımlanamayan T'iao-chih Ülkesi'ne yerleştirilmiştir. Chavannes bu yerin Dicle Nehri mansabında bulunan M.S. II. yüzyılın başlarında Partlara boyun eğen Kharakene Arap Krallığı olduğunu düşünmektedir. (T'oung Pao, 8, 176).

47 Otto Keller 1913, 150-151. Bunların M.Ö. II. yüzyılda Romalılar tarafından yetiştirildiği bilinmektedir.

48 SKC (Wu), 8, 1048b. Ayrıca Java'da *pavo muticus* türü bulunmaktadır. Bu sonuncusu Hindistan tavus kuşundan daha görkemli ve daha renklidir. David and Oustalet 1877, 402-403; Delacour 1951, 311. Bu kuş Yünnan'da bulunurdu fakat otoriteler Hindistan tavus kuşunun da burada mevcut olduğu görüşündedirler. Read 1932, 78-79. Orta Çağ'da Yünnan'da görülen tavus kuşları için bkz. TC, 197, 3164c. Beyaz tavus kuşları iyilik alameti olarak addedilirlerdi, 461 yılında olduğu gibi bu anlayış Çin'de kimi zaman kayıtlara geçmiştir. Tang Hanedanı zamanında örneği olup olmadığını bilmiyorum. Bkz. PHL (HHL), 1a-1b. Son dönemler-

rağbet hızlı bir şekilde arttı. Güney Wu Devleti 262 yılında vergi olarak üç bin tavus kuşunu tahsil için bir muhassılını Tongking'e göndermişti. Bu ve buna müşabih vurgunlar Vietnamlılar (şayet böylesine erken dönemde bu tabiri kullanmak mümkün ise) arasına yerleştirilen memurlar tarafından da yapılan isyan hareketleri zuhur etmiş ve müteakip yıllarda vergi memurları katledilmişlerdi⁴⁹.

Lakin Çin ve Hindînin topraklarında yaşayan Çinli sakinlerin aşına oldukları Lingnan'ın tropik sahillerinde de güzel kuşlar mebzul miktarda bulunurlardı ve dahi bunlar T'ang zamanında yıllık vergi olarak Luichow Yarımadası'ndaki Lo-chou ve Lei-chou'dan süslü Hint kamışları, papağanlar ve gümüş ile birlikte Ch'ang-an'a gönderilirdi⁵⁰. Çinlilerin nezdinde "Viet Kuşu" addedilen tavus kuşu Güney'in klasik sembolü idi; filhakika X. yüzyılda kuş meraklısı Li Fang onları "Güneyin Ziyaretçileri"⁵¹ adıyla anmış ve Kuzey bahçelerinde bulunup gökkuşağı gibi renkleri olan bu kuşlardan sitayişle bahsetmişti.

Gelip altın rengi ve duru mavi kuyruğuyla salınır
Yeşim taşı havuzun gölgesinde saçılıp raks eder⁵².

"Viet Kuşu" müşterek bir isim olmaktan ziyade sembolik ve edebî bir sıfat idi. Tavuş kuşu umumiyetle mazi kadar gizemli olan "K'ung Kuşu" adıyla anılmıştı. Bu bize Grekler tarafından devekuşuna verilen "Libya Kuşu", "Arap Kuşu" ve hassaten "Kuş-Deve" isimleri ile Latinlerin "Deniz Ötesinden Gelen Kuş" adlandırmalarını hatırlatmaktadır⁵³. Görünüşe bakılırsa, zikredilen isimler mühim lisanlardaki folklorik jestlerin anılarını yaşatmaktadır. Eski Çin geleneğinde "k'ung", "büyük" anlamına gelirdi fakat makbul addedilen bu etimolojinin sahilliği hususunda hüküm veremiyorum. Eğer böyle ise, "Büyük Kuş" adlandırması bu neviden olağanüstü bir kuşu tesmiye etmek için tuhaf ve yakışsız görünmektedir.

Fang Ch'ien-li tarafından IX. yüzyılda telif edilip Güney Çin'in tabiat tarihi ve coğrafyası hakkında mühim bir çalışma olan "Nan fang i wu chih" adlı eser kayıp olsa da konunun mütehassısları daha başka kitaplarda yapılan iktibaslar sayesinde bu eserin günümüze kadar ulaştığını düşünmektedirler. Bunların birinde T'ang tavus kuşları hakkında bilgi veren icmal bir vesika bulunmaktadır:

de Afrika'da üçüncü bir tavus kuşu türü olan Kongo tavus kuşu (*Afropavo congensis*) bulunmuştur. Delacour 1951, 311.

49 SKC, 3, 1038c; CS, 57, 1234d. Bu sonuncu kaynakta söz konusu hadiseler birkaç yıl sonra cereyan etmiş gibi hatalı biçimde yer alır.

50 TS, 43a, 3731d; PHL (HHL, ts'e 91), 1a-1b. Su Kung, PTKM, 49, 11b'de şöyle demektedir: Lingnan ve Tonking'de çok sayıda tavus kuşu vardı.

51 PTKM, 49, 11b.

52 Wu Yüan-heng tarafından yazılan başlıksız şiir. (VIII. yüzyıl ile IX. yüzyılın başları. ChTS, han 5, ts'e 7 ch. 1, 7a.

53 O. Keller 1913, 74.

"Chiao-chih, Lei-chou ve Lo-chou'da 'K'ung' kuşları çok boldur. Onlar yüksek dağlardaki en uzun ağaçlarda yaşarlar. Büyüklüğü kaz kadardır uzunluğu üç ya da dört fitten aşağı değildir. Boyunları ince ve sırtları kavislidir. Başının üzerinde bir inç ya da biraz daha uzun üç tüy bulunur. Birkaç onluk sürüler halinde uçarlar. Dağ ve tepelere yerleşip dolaşırlar. Seher vaktinde öterek çıkardıkları sesler birbirine karışır. 'Tughu' diye öterler. Dışisinin kuyruğu kısadır, altın ve duru mavi renkleri yoktur. Üç yaşından sonra dahi kuyruğu kısadır fakat beş yaşında iki ya da üç fit uzunluğuna ulaşır. Yazın tüyleri dökülür ancak ilkbaharda yeniden uzar. Sırtından kuyruğuna kadar beş çizgili, altın rengi ve duru mavi, sikkeye benzeyen yuvarlak işaretler bulunur. Kendi kuyruğuna âşıktır ve dağlarda tüneğinde ilk olarak kuyruğunu serebileceği bir yer seçer. Yağmur yağdığında kuyruğu ağırlaşır, yükseğe uçamaz ve dolayısıyla güneyin ahalisi bunları yakalamak için harekete geçerler. Bunlar bazen saklanarak kuşların geçmesini bekler ve canlı canlı kuyruklarını keserler ki bu onların mahallî bir ürünüdür. Fakat kuşlar arkalarına bakarlarsa altın ve duru renkleri ansızın gider. Dağlılar onları tuzağa düşürerek yakaladıkları civcivlerini yetiştirirler ya da kimi zaman buldukları yumurtalarla bir dişiyi kuluçkaya yatırır. Bunları domuz sakatı, taze yeşillik ve bu türden şeylerle beslerler. Birinin el çırpışını, şarkı söyleyip raks ettiğini iştirirlerse onlar da raks ederler. Kıskaç bir tabiata sahiptirler ve renkli elbiseler giyen birini görseler muhakkak surette onu dikizlerler"⁵⁴.

Tuzak yemi olarak kullanılan tavus kuşlarının bacaklarına ip bağlanır ve vahşî kuşlar aşağıya doğru tavus kuşlarının yanına süzöldüklerinde avcılar ağlarını onların üzerine atarlardı⁵⁵. Bu güneyliler vahşî ya da evcil kuşları yakalamak için daha başka usûller de tatbik ederler ve kuştüyü ticareti yaparlardı. Hatta Roma'nın sefa pezevenkleri gibi bu kuşları yerlerdi mamafih bu onların nezdinde eşine az rastlanan bir tat değildi: "Kimi zaman karınlarını doyurmaları için onlar birilerine verilir aksi takdirde kavurma ya da kurutulmuş et yapmak için kesilirlerdi"⁵⁶. Bu nefis et hem bitki hem de hayvan zehrine karşı oldukça etkili bir panzehir idi; tavus kuşu kanı ise "ku" tesmiye olunan kısmen efsunlu bir tür zehrin devası idi⁵⁷.

Bu harikulâde kuşların ne şekilde çiftleştikleri güneylilerin zihnini kemiren bir sorun haline gelmişti. Cenubun meseleleri ile iştigal eden bir Tang talebesi şöyle yazmıştı: "Bunlar ne çiftleşiyor ne de eşleşiyorlar fakat sesleri ve gölgeleri bir araya gelince gebelik vuku buluyor"⁵⁸. Görünüşe bakılırsa, bu hadisede bilhassa hava hareketleri etkili idi; ayrıca eğer dişi, esinti isterse erkek bunu temin eder (ve söylentiye göre) bu suretle

54 NFIWC, 49, 11b; PTKM'den iktibas.

55 PHL (HHLP, ts'e 91), 1a-1b; LPLI (TPKC, 461 içerisinde), 1b.

56 LPLI (TPKC, 461 içinde), 1b.

57 TMJHPT (X. yüzyıl), 49, 11b; PTKM içerisinde.

58 PHL (HHLP, ts'e 91), 1a-1b.

gebe kalırdı⁵⁹ fakat güvenilir bir Budist kaynağından iktibas yapan Tuan Ch'eng-shih'e göre dişi tavus kuşu gök gürlemesi neticesinde gebe kalırdı⁶⁰. Ayrıca tavus kuşunun bir iblis ile çiftleştiği de iddia edilmişti⁶¹.

Tavus kuşunun mûsikî eşliğinde raks etmeye meyyal olduğuna ilişkin Fang Ch'ien-li tarafından tutulan kaydı da belirtmemiz gerekir. Zira bu Orta Çağ edebiyatında iz bırakan bir motiftir. Batı bölgelerinden gönderilen bir tavus kuşunun III. yüzyıl gibi erken bir tarihte insanların konuşmalarını anlayıp parmak şakırdatmasıyla raks ettiğini biliyoruz⁶². Bir ananeye göre sülünler (Zümrüd-ü Anka gibi) suretlerinin bir aynaya yansydıklarını gördüklerinde raks ederlerdi filhakika bu mülâhaza söz konusu kuşların neden Tang aynalarının arkalarına nakşedildiğini de izah ediyor gibi görünmektedir⁶³. Kendi görüntülerinden keyif alan raksçı tavus kuşları Orta Çağ'da Çin'deki muadillerine nispetle "faydasız bir tavus kuşu" şeklinde sunularak sıradanlaştırılmışlardır. Silla kralı tarafından VIII. yüzyılın başlarında armağan olarak tavus kuşları gönderilmişti. Bunların büyüleyici raksları büyük bir doğa ressamı olan Pien Luan tarafından tasvir olunmuştu⁶⁴. Ahiren saraydan kovulup bohem bir ressam olan bu ünlü sanatçı daha pek çok tavus kuşu resmi yapmış ve bunların birkaçı Sung Hanedanı devrine ulaşmıştı; ona ait olan "Muz ve Tavus Kuşu", "Şakayıklar ve Tavus Kuşu" ve daha başka birkaç eser İmparator Hui Tsung'un fihristinde kayıtlıdır⁶⁵.

Budist literatürü, bilhassa "Tavus Kuşu Kral" mefhumuyla tavus kuşu tasvirlerini oldukça zenginleştirmiştir: Hacı Hsüan-tsang, Buda'nın bir tavus kuşunda mücessem olup mucizevî şekilde kayadan şifalı su akıttığına ilişkin bir hikâyeye anlatmıştı⁶⁶ ve Tang Hanedanı'na akseden bir Burma raksı kutsal "Tavus Kuşu Kral"ın anısına ithaf edilmişti⁶⁷. Hindistan'a özgü muhteşem bir tanrıça tarafından pek fazla iltifat gösterilen *Mahā-mayūrī vidyārājñi* ise başka bir tavus kuşu tanrısıydı. Bahse konu tanrıça Çin algısında yağmur yağdırma ve şeytanî illetlerin üstesinden gelme kudretine sahipti; kimi zaman bir erkeğe dönüşen bu muktedir ruh bir tavus kuşunun arkasındaki lotus çiçeğinin üzerine oturmuş olarak gösterilirdi⁶⁸. Tang Hanedanı zamanında Çinceye tercüme edilip ona adanmış pek çok sutra (vecize) mevcuttur, bunların meşhurlarından I-ching ile Amogha-

59 PHL, 49, 11b; PTKM içerisinde.

60 YTT, 16, 127.

61 CW (IX. yüzyıl), 461, 2b; TPKC içerisinde.

62 CS, 924, 5a; TPYL'den iktibas.

63 Hansford 1957, 82.

64 Soper 1958, 224.

65 HHHP, 15, 398-402.

66 Hackmann, 1951-1954, 307-308.

67 TS, 222b, 4160d.

68 Hackmann, 1951-1954, 307-308. Bu tavus kuşu kraliçe hakkındaki hikâyenin tamamı için bkz. De Visser, 1920.

vajra'ya sahibiz⁶⁹ ve ayrıca "Işık Saçan Prens"in Yen Li-pen⁷⁰ ve Wu Tao-hsüan⁷¹ gibi ünlü ressamlar tarafından yapılan tabloları da kâindir.

3- PAPAĞANLAR

Çinliler antikitede kendi topraklarında yetişen papağan sürülerine sahiplerdi; bunlar şimdiki Shensi-Kansu hudut boylarınca uzanan eski kervan yollarının yarı başında bulunan Lung Dağları'nda yaşarlardı. Bu olağanüstü kuşlara bazen "Batı Bölgelerinin Kutsal Kuşları" da denilirdi (büyük olasılıkla günümüzde Szechwan, Yünnan ve Doğu Tibet'te yaşayıp şimdilerde 30° kuzey enlemi havalisinden daha kuzeyde bilinmeyen bir tür yeşil muhabbet kuşu ile mor sineli Derbyan muhabbet kuşu)⁷² zira bunlar konuşma yetisine sahiplerdi⁷³. Mamafih, ne yazık ki, asıl Lung Dağları bölgesinde yaşayan kafes kuşları Orta Çağ'da çapula uğramış ve o zamandan beri bu ırkın nesli tükenmiştir. İmparatorluk sarayının "Altın Yıldızlı Teras"ı için IX. yüzyılda "mahallî vergi" olarak papağanları yakalamakla mükellef kılınıp hayatları hiçe sayılan Lung ahalisine acıyan P'i Jih-hsiu şunları yazmıştı:

Lung Dağları'nın yüksekliği binlerce kulaç
Zirvelerinde papağan yuvaları
Tamamı tehlikeye açık ve riskler sonuna kadar takipte
Bu dağlar hâlâ kasvetlidir
Lung ahalisi ahmak ve kıt zekâlı
Asma geçitleriyle sanki göğe tırmanacaklar
Bunlar boşluktaki bir yuvanın gözcüleri olmalı
Ellerine geçirmek için cebelleşip mücadele edecekler
Yüz kuştan birini yakalayamayacaklar
On kişiden dokuzu bu uğurda ölecek
Lung Irmağı yanındaki garnizonda askerler
Garnizonun askerleri avare değil
Emir gereği kafes yapmak zorundalar
Ve Yıldızlı Teras'ın önüne doğru ilerliyorlar
Lakin bu kuş tüylerinin kendileri için bir değeri yok
Bu lisanda onlar için konuşulmaz
İnsanın kaderindeki bu aşağılanmanın gayesi ne,
Zevk ve eğlence için bu saçmalıklar neden?
Eski bir hükümdarın fazilet timsali olduğunu işittim
Kıymetli kuşlarının hepsini azat etmiş;
Şimdilerde Lung halkının hazzettiği,
Gözyaşları her yıl sel olmalı⁷⁴.

69 Nanjio 1883, 79.

70 HHHP, 1, 59.

71 HHHP, 2, 70.

72 *Psittaculu* (ya da *palaeornis*) *derbyana*.

73 Schafer 1959a, 271-273. Orta Çağ'da Yünnan ve Tibet papağanlarından TC, 195, 3130b ve 197, 3154c'de bahsedilmiştir.

74 Schafer 1959a, 273-274.

Yaklaşık olarak II. asırda, sembolik olarak tavus kuşları ile akraba olan yeni papağan türleri, güneyin kuşları, kuzeyde görülmüştü; bunlar bir süre önce Çin topraklarına katılan Lingnan ve Vietnam'dan gönderilmişlerdi. Tang Hanedanı zamanında gül rengi halkalı muhabbet kuşu, kızıl göğüslü muhabbet kuşu ve mavi ya da çiçek başlı muhabbet kuşu gibi çekici adlara sahip kuşlar Luichow Yarımadası ile Kwangtung'un batı kesiminde bulunurdu⁷⁵. Tavus kuşları gibi bu gösterişli küçük kuşlar da söz konusu bölgenin yerlileri için geçici bir besin kaynağı olmuştur; ayrıca bol miktarda bulunmasından dolayı bu türden rengârenk yaratıkların yenmesi vaka-i adiyeden sayılmış ve mukadderatları Brahmanlar tarafından asil kimselere münhasır kutsal yiyecek olarak tüketilen Hindistan papağanlarının aksine tecelli etmiş veya Roma'ya gönderilerek saygın, zarif ve zevk sahibi İmparator Elagabalus gibi gurmeler tarafından kızartılmış flamingo ile birlikte tüketilmişti⁷⁶. Bununla birlikte gönderilenlerin bir kısmı kuzeyli kuşbazların bahçe ve kafeslerindeki meşhur Lung papağanları ile rekabet halinde idiler. Değerli kuşlar epey çok olmalıydı mamafih X. yüzyıldan itibaren Li Fang'ın bahçesindeki papağanlar "Lung'dan Gelen Ziyaretçiler" biçiminde adlandırılmışlardı⁷⁷.

Fakat III. yüzyıldan sonra, varlıklı kuş erbabının ya da bu kuşları temin etmek için kâfi derecede asalete sahip kimselerin nazarında hem kuzeybatı hem de güney muhabbet kuşlarının yerlerini birdenbire göz kamaştırıcı rakipleri aldılar. Bunlar Hindîçin ve Endonezya papağanları idiler,⁷⁸ bu muhteşem kuşlar tropikal kuşak kavimlerinin eşrafından armağan olarak Çin imparatoruna gönderilir ya da dünyanın öbür ucuna yelken açan denizci ve tacirler tarafından getirilirlerdi (papağanlar her zaman her yerde bulunurdu); memleketin dağlarında bulunanlardan çok daha renkli olanların uzak diyarlardan getirildikleri anlaşıldı:

Şimdi Şarka ait perde çekili
Görkemli kızıl parıltılar
Şimdi erik renginde mor makavlar
Gümüş renkli ırmak boylarında sekiyorlar.

Bu mısralar egzotik yerlerin hiç bitmeyen ihtişamının terennüm edildiği Chatterton'un "Bir Afrika Şarkısı"ndan iktibastır fakat makav Afrika değil bir Amerika kuşudur ve bu tür, Eski Dünya'da bulunup modern zamanlara kadar kimsenin malûmu olmayan bir kuştur. Denizciler ve diplomatlar tarafından Tang Hanedanı'na getirilen papağanlar yeni cins muhabbet kuşları, kırmızı papağanlar ve kakadu papağanları idiler.

75 Bunlar sırasıyla *Psittacula krameri*, *Psittacula alexandri* ve *Psittacula cyanocephala*'dır. Schafer 1959a, 275.

76 Schafer 1959a, 278; Otto Keller 1913, 49.

77 Schafer 1959a, 274.

78 Schafer 1959a, 275-277.

Çin’de güzellikleri ile fevkalâde meşhur olanlar; muhabbet kuşları ve “beş renkli papağanlar” olarak bilinen kırmızı papağanlar idiler. Molük Adaları’nın kırmızı papağanları Orta Çağ Hindistan’ında *pañcavarṇaḡini* (beş renkli papağanlar)⁷⁹ şeklinde adlandırılmışlardı; bu suretle gökkuşağının tüm renklerine de atıfta bulunulmuştu. Hatta muhtemelen bunlara verilen Çince sıfatlar Hintçeden tercüme edilmişti.

Sırtı kavisli, gözleri ateş saçıyor
Körpe bir çiçeğin yaprağı gibi yeşil
Boynunun çevresinde lâl kırmızısı halkalar
Ayaklarının pençesini temizliyor,
Prensesimi bekliyorum, ben meftun oldum⁸⁰.

John Skelton’ın “Konuş, Papağan” adlı bu şiirinin ana figürü bir papağandır. Söz konusu figür Çin’de bulunan egzotik bir muhabbet kuşu olabilir. Getirilen “kırmızı papağanlar” hiç şüphe yok ki, Okyanusya’yı iki büyük faunaya ayıran Wallace Hattı’nın doğusundaki Güneydoğu Asya Adaları’nın lâl ve gül renkli papağanları idiler. Çin edebiyatındaki “beyaz papağanların” ise bu uzak diyarlardan getirilen kakadu papağanları olduğu aşikârdır.

Eskiden beri ithal edilmesine rağmen “kırmızı papağanların” armağan olarak gönderildiğine ilişkin Tang zamanından günümüze ulaşan bir kayıt mevcut değildir. Bununla birlikte, “Güney Hindistan Halkı” 720 yılında gönderdiği bir sefaret heyeti ile birlikte beş renkli, konuşan bir papağan da yollamıştı. Bu sefaret mühim haberler nakletmiştir; Hintliler yaptıkları sayısız zulümlerden ötürü Arapları ve Tibetlileri cezalandırmak için Çin’den bir ordu istemişlerdi ayrıca Hint sefiri yağma ve çapul hareketlerinde bulunan “barbarlara” karşı girişilecek bir tecziye harekâtının Çin’in menfaatleri ile örtüşeceğine dikkat çekecek kadar da marifet sahibiydi. Buna binaen sefire Hsüan Tsung tarafından sırmalı bir kaftan giydirilmiş ve altın yaldızlı deriden mamûl bir kuşak bağlanmıştı⁸¹. Önceki yüzyılda Champa Devleti tarafından gönderilen beş renkli bir papağan Tai Tsung’u hayrete düşürmüştü ve imparator bu kuşu metheden bir rapsodi yazılmasını emretmişti⁸². Bu ve buna eşlik eden beyaz bir papağan sıklıkla soğuklardan rahatsız olduğu için bahse konu akıllı kuşların azat edilip anavatanlarına gönderilmesi için hususî bir ferman çıkarılmıştır⁸³. Malay Yarımadası’nda 655 yılında fillerin bolca bulunduğu⁸⁴ dağlık bir memlekette beş

79 Yule 1903, 521-522.

80 XVI. yüzyıl İngilizcesi ile yazılmış bu şiiri tercüme ederken Rusça çevirisi ile karşılaştırdık. Bkz. E. Şefer, *Zolotie Persiki Samarkanda*, Moskova 1981, s. 141. [e.n.-S.A.]

81 TS, 221a, 4153c; CTS, 8, 3082b; CTS, 198, 3613d; TFYK, 971, 4a; THY, 100, 1787.

82 TS, 222b, 4159b; CTS, 197, 3609d.

83 TS, 222b, 4159b.

84 **Kju-lau-mjët* tesmiye olunmuştur.

renkli bir papağan gönderilmişti⁸⁵. Papağanlar VIII. yüzyılda Śrīvijaya⁸⁶ ve Toharistan'dan gelirdi (komşu Kapiśa'nın adına "Rama" büyük lordu getirirdi)⁸⁷ ve IX. yüzyılın başlarında da iki kez Kalinga'dan yollanmıştı⁸⁸. Konuşma becerisine sahip olan bu çok renkli yaratıklardan biri büyük Hsüan Tsung'un gözdesi olarak kaldı; hatta bu muhteşem kuşun hayırlı kehanetlerde bulunabileceği dahi iddia edilmişti filvaki kadim bir resimli kitapta "Mevsimin Neşesi" adıyla "başı parlak kırmızı, göğsü pembe, tepesi lâl rengi ve kanatları yeşil" surette tezahür etmiştir⁸⁹.

Beyaz kakadu papağanına gelince, daha önce de ifade ettiğimiz gibi Champa'dan bir tane gönderilmişti (fakat buranın yerli kuşu değildi, Endonezya'nın en ücra köşelerinde yakalanmış olmalıydı). Bu, "anlayışı yüksek, zekâsıyla dikkatleri celbeden ve sorulara mükemmel cevaplar veren" bir kuştı ve Tai Tsung ona acıyarak ait olduğu ormana geri göndermişti⁹⁰. Zikredilen kuş ile ona eşlik eden beş renkli papağan, Yen Li-pen tarafından tersim edilmişti. Sung dönemi müellifi ve eleştirmeni olan Chou Mi bu resmin kendisinde olduğunu iddia etmişti:

"Büyük evimin ardiyesinde 'Prum Irap'tan Gönderilen Papağanların Resmi' bulunmaktadır. Bu T'ang Hanedanı'nın 'İhtişamlı Görüldüğü' zamanda sunulmuş olmalıdır. Kuşlar sonradan geri dönmek için özlem duyduklarından Tai Tsung iki kadının koruması altında bunları anavatanlarına geri gönderdi. Dolayısıyla bu, Yen Li-pen'in gerçek bir hatırasıdır"⁹¹.

Yang Kuei-fei'ye ait başka bir meşhur beyaz kakadu papağanı da "Kar Giysili Bakire" resminde mahfuzdur. Oldukça yaygın bir hikâyeye göre, Hsüan Tsung kumar masasında "düşüş" atılınca kaybetme tehlikesi ile yüz yüze gelmiş ve imparatorun gururuna indirilecek kaçınılmaz darbeyi önlemek için yoldaşı olan papağan uçunca, etrafındaki adamlar da dağılmıştı⁹². Bu dokunaklı sahne (hikâyenin başka bir formunda ise Semerkand'dan getirilen bir süs köpeği geçer) üstat Chou Fang tarafından kaydedilmişti⁹³.

Başında on adet uzun pembe tüy bulunan kakadu papağanı ise bunlardan daha görkemliydi; galiba Seram Adası ve Ambonya Adası'nın zarif kırmızı sorguçlu kakadu papağanı⁹⁴ idi. Bu, Kanton'a beş aylık mesafede bulunan denizaşırı bir ada halkının, muhtemelen Molük Adaları, gönder-

85 TS, 222b, 4159c; THY, 100, 1794.

86 TFYK, 971, 6a ve 7b.

87 TS, 221b, 4155c.; TFYK, 971, 3b. Metinde geçen *Xâ-b'ji-siê kelimesini "Kapiśa" şeklinde izah etmeye çalıştım.

88 TS, 222b, 4159c; TFYK, 972, 7b.

89 Schafer 1959a, 278.

90 CTS, 197, 3609d; THY, 98, 1751.

91 YYKYL, hsü chi, 5.

92 Schafer 1959a, 281.

93 Soper 1951, 10.

94 *Kakatoë moluccensis*.

diği armağandı⁹⁵. Uzak diyarlardan gelen sefirler kâfurun yanı sıra papağan da getirirler, geri dönerken at ile bronz çan rica ederler ve istedikleri şeyler kendilerine verilir⁹⁶.

Papağanlar ile ilgili eski bilgilere gelince, ekseriyetle bir papağana dokunmanın ölümcül bir hastalığa sebebiyet vereceğine dair kadim bir gelenek mevcuttu. Esasen bu hastalık papağan dışkısı tozlarının ciğerlere bulaşmasıyla zuhur eden papağan humması idi⁹⁷. O zamanlar papağanlarla ilgi meşhur hikâyeler de vardı ve galip ihtimalle çoğu Hindistan kökenli idi,⁹⁸ şöyle ki, papağanlar evlerdeki hizmetçileri ve kabahat işleyen eşlerini sahiplerine ispiyon ederlerdi. Son olarak papağan hapsedilen zekânın imgesiydi; en büyük bilge değildi fakat "...özgürlüğünü belki de gönüllü olarak yitirmişti zira hürriyetinden vazgeçip kocaya giden bir gelinin ya da efendisinin hususî ilgisine kendini feda eden bir kölenin simgesi olmuştu. Yine belki de yakalanmasına, kafese konmasına ve kederlere gark olmasına sebebiyet veren güzel tüyleri sahibinin gösteriş kaynağı idi"⁹⁹.

4- DEVEKUŞLARI

Çin'de devekuşundan daha fazla hayret uyandıran haricî bir hayvan yoktu lakin VII. yüzyılda Tang Hanedanı'na en az iki kez gönderilmişti. Bu müthiş kuşların ismi biliniyordu çünkü uzun zaman önce, M.S. 101 yılında, Partlar tarafından hediye olarak bir devekuşu yollanmıştı¹⁰⁰. Hiç şüphe yok ki bunlar, 1941 yılında soyları tükeninceye kadar, Suriye ve Arap çöllerinde bulunanlara benzeyen Tohar ırkına mensup devekuşları idiler¹⁰¹. Yetişkin bir erkek devekuşunun başı ve boynu kırmızı veya pembe, gövdesindeki tüyler parlak siyah, kuyruğu ve kanatlarındaki tüyler ise beyazdı. Farslar tarafından bunlara "üstür mürğ" (devekuşu) denilmiş,¹⁰² söz konusu isim Çinceye tercüme edilerek Orta Çağ'da Uzak Doğu'da devekuşunun müşterek adı olmuş, antikitedeki "T'iao-chih'in Büyük Serçesi" adının yerine geçmiş ve bize Grekçe ile Latince'deki devekuşlarının isimlerini anımsatmıştır¹⁰³. Bununla birlikte, bahse konu eski isim de yok

95 İsmi *Nəu-d'ā-yuān şeklinde verilmiş.

96 TS, 222b, 4159d; CTS, 197, 3610a; THY, 99, 1779. THY bu sefaret (647) daha erken bir tarihte gerçekleşen (644) ile karıştırmıştır.

97 Schafer 1959a, 279. Chao Ju-kua'nın eserinde papağan kanatlarındaki tozların bu hastalığa sebebiyet verdiği düşünülmüşse de bu doğru değildir. Bkz. Wheatley 1961, 123

98 Schafer 1959a, 279-280.

99 Schafer 1959a, 280.

100 HHS, 4, 0659c; HHS, 118, 0904d.

101 Bunlara *Struthio camelus syriacus* denilirdi. Bkz. Waley 1952, 74.

102 Hirth and Rockhill 1911, 129.

103 Barbarlar tarafından buna özellikle "Devekuşu" denildiği ifade edilmiştir. Bkz. TFYK, 970, 13b. Han Tarihi'nde ve daha başka kaynaklarda ise "T'iao-chih'in Büyük Serçesi" tesmiye olunmuştur. Yukarıda tavus kuşu bölümünde, Batı'da

olmamıştır; 620 yılında Batı Türkleri kağanı tarafından gönderilen bir elçiliğe ilişkin kayıtlarda sefaret heyetinin “büyük bir T'iao-chih Kuşu” bulunduğu belirtilmiştir¹⁰⁴. Toharistan'dan 650 yılında gönderilen “devekuşu” ise daha meşhurdur: Bir günde 300 Çin mili koşmak, kanatlarıyla vurmak suretiyle bakır ve demiri parçalamak gibi kabiliyetlere sahip olduğu uzun uzadıya kaydedilmiştir¹⁰⁵. En son zikrolunan yeteneği ise T'ang eczacılığına devekuşu gübresinin dâhil edilmesine sebebiyet vermesidir: Yanlışıyla bir parça demir veya taş yutan bir adama bu sıra dışı ilacı yutması tavsiye edilmiş ve yuttuğu şey erimiştir¹⁰⁶.

Bu güzel Toharistan kuşu Kao Tsung tarafından aziz selefi Tai Tsung'un ruhuna sunulmuş ve bu sonuncunun tümölüsü¹⁰⁷ ile Kao Tsung'un kendi tümölüsüne¹⁰⁸ işlenen taş kabartmalar günümüze kadar ulaşmıştır. Kökeni bilinmeyen fakat diğerleri gibi açık ve gerçeğe uygun bir şekilde görünüp, sarahaten gerçek yaşamdan örnek alınmış bir devekuşu da Jui Tsung'un mozalesinde tebarüz etmiştir.

Li Po'nun devekuşu ise baştan sona gizemlidir:

Güz Irmağı'nda goblen devekuşu
Cennetteki erkekler kadar nadir
Dağ Kuşu mahcup, berrak sudan evvel
Tüylerinin yansıdığı kürkü görecektir kadar cüretkâr değil¹⁰⁹.

Bilindiği üzere, sülün kendi tecellisinin güzelliğine meftundur. Bu dörtlükte devekuşu hicap duymaktadır, “goblen” kırmızı, beyaz ve siyahıdır. Esasen “goblen” köken itibarıyla sülünleri niteler: Altın sülüne paylayan çok renkli tüylerinden ötürü kimi zaman, burada olduğu gibi, “dağ kuşu” kimi zaman da “goblen kuş” denilirdi¹¹⁰. Li Po'nun görüp tasvir ettiği devekuşu sadece bir devekuşu değil miydi? Ya da edebiyata armağan edilen basit bir timsal miydi?

devekuşuna verilen isimlere ilişkin tarafımızdan yapılan yorumlarla mukayese ediniz. T'ang Hanedanı zamanında “günümüzdeki gibi devekuşu olarak adlandırıldığı” belirtilmiştir. Pan Ku'nun “Hsi tu fu”, LCCWH (SPTK), 1, 10b, adlı eserinde ise sade bir biçimde “T'iao-chih Kuşu” denilmiştir. T'ang müfessiri Li Shan buna istinaden şöyle demektedir: “Büyük bir kuştur, yumurtaları da su kabına benzer”. Bu haşiye KC'den iktibastır (bkz. PTKM, 49, 11b). T'iao-chih için yukarıya bkz. 46 numaralı dipnot.

104 CTS, 1, 3065c.

105 TS, 221b, 4154d; CTS, 4, 3071a; T'FYK, 970, 13b; Ch'en Ts'ang-ch'i, 49, 11b; PTKM içerisinde.

106 Ch'en Ts'ang-ch'i, 49, 11b; PTKM içerisinde.

107 CTS, 4, 3071a.

108 Laufer 1926, 29-33; Schafer 1950, 288.

109 “Ch'iu p'u ko”, LTPWC, 7, 5a. Burada on yedi şiir bulunmaktadır. Şair “Güz Irmağı”nda yaşamıştır.

110 Bu kuş *Chrysolophus pictus* idi. Read 1932, no. 271.

5- KALAVİŃKALAR

Budist edebiyatında *kalaviŃka* kuşuna ve onun kulağa hoş gelen sesine yapılmış pek çok atıf mevcuttur. Bu göz kamaştırıcı ötücü kuş kendisi için değil Buda'nın sureti ile sesinin zuhuru için tecelli eder, çilenin doğası ve dünyanın faniliğine ilişkin her şeyi büyük bir samimiyetle bildirirdi¹¹¹. Büyük Budist lügatçi Hui-lin bu kuş hakkında şunları yazmıştı: "Bu kuşun türediği yer Karlı Dağlar'dır. Yumurtanın içindeyken ötebilir. Sedası ahenkli ve azametlidir. Sesine kimse doyamaz"¹¹².

Bu mukaddes kuş Uzak Doğu dinî sanatında muğlak bir biçimde tezahür eder ve gerçekten çok farklı bir yaratık olan *kinnara* ile karıştırılır¹¹³. *KalaviŃka* tesmiye olunan Hindistan kökenli bir Çin balesinde temsil edilen (bizim daha önce atıfta bulunduğumuz) bu figür Japonya'da hâlâ kanatlı delikanlılar tarafından icra edilir¹¹⁴.

Bunun gerçek dünyada nafiye yere aranan, dinî metafor ve ikonografiye münhasıran hayat bulmuş gibi görünen bir yaratık olduğu zannedilmektedir. Bahse konu faraziye yanlış olabilir, IX. yüzyılın başlarında Kalinga Krallığı'ndan T'ang sarayına gelen elçi heyeti imparatora bir papağanın yanı sıra birkaç "zenci" delikanlı, pek çok nadir tütsü ve bir *kalaviŃka* kuşu sunmuştu¹¹⁵. O halde bu Endonezya kuşu ne idi? Bunu tanımlayabilmek için doğal yaşam alanı hem Endonezya hem de Hindistan olan berrak ve ahenkli sese sahip bir kuş bulmamız gerekmektedir. Bu koşulları karşılamak çok da kolay değildir zira hususî ve muhtelif farklılıkları hesaba katsak dahi söz konusu iki bölgede birbirine benzeyen pek çok kuş mevcuttur; hatta bazılarının ötüşleri bile aynıdır. Fakat alan, XII. yüzyılda yaşayan bir Çinli müellif tarafından sınırlandırılmıştır. Chekiang'daki bir Budist tapınağının muharriri olan Chang Pang-chi şöyle demektedir:

"Buda'nın tapınağında kirişler ile çatı direği arasında yuva yapan iki *kalaviŃka* kuşu vardı. Büyüklükleri siyah "drongo"¹¹⁶ kadardı ve gövdele-

111 Demiéville 1929, 153; Soothill ve Hodous 1937, 317; Hackmann 1951-1954, 70.

112 ICCYI, 23, 456c. Ayrıca krş. ICCYI, 25, 463a.

113 Ecke and Demiéville 1935, 61-62. Müellifler Zayton'daki taş pagodada kanatları, pençeleri ve bir kuş gibi kuyruğu bulunan, insana benzer bir figürden bahsetmektedirler; bu figür Hintlilerin *kinnarasına* benzemektedir. Aslına bakılırsa *kalaviŃka* ve *kinnara* Çin ve Japonya'da hiçbir zaman kuşa benzer biçimde değildir.

114 Bunların kıyafetleri için bkz. Demiéville 1929, levha XVI.

115 İki kaynak (TS, 222b, 4159c ve THY, 100, 1782) bu hadisenin 813 yılında, daha başka iki kaynak (CTS, 197, 3610a, TFYK, 972, 7a) ise 815 yılında gerçekleştiğini bildirir. Ben içgüdüsel olarak bu sonuncuyu kabul etmeye daha mütemayilim.

116 Çin'in siyah dorongusunun (*Dicrurus cathoecus*) yaygın olarak kullanılan, muhtelif varyantlarda isimleri mevcuttur; **pijē-kap*, **p'iei-kap*, **p'iei-kiep*, **b'ji-g'iep* vs. Bu kuşun metalik siyah tüyleri ve uzun siyah bir kuyruğu vardı; geceden şafak vaktine kadar öterdi ve cesareti ile meşhurdur. Bu kuş yedi şahin ve kargaya dahi saldırabilirdi. Çin'de yaygın biçimde bulunan bir kuştur fakat ismi kimi zaman göçmen bir kuş olan sorguçlu dorongoyu (*Dicrurus hottentotus*) da kapsamakta

rindeki tüyler, yalıçapkını gibi yanardöner renkli koyu çivit mavi idi. Sesleri yeşim taşına vurulduğunda çıkan ses gibi berrak ve tizdi. Her yıl yavrularından sıkılırlar ve daima onları bilmediğimiz bir yere götürürler"¹¹⁷.

O halde, gizemli kuşumuz aşağı yukarı Çin'deki drongo kuşuna benzemektedir ve onun gibi metalik tüylere sahiptir fakat koyu mavi değil siyahtır. Yankılanan sesi oldukça kuvvetlidir. Adalarda ve Hindistan'da bu türden bir kuş mevcut mudur? Evet, cennet drongo¹¹⁸ ya da daha yaygın (amiyane) adıyla büyük raket kuyruklu drongo olarak bilinir. Java ırkına mensup olan *Dicrusus paradiseus formosus* (güzel cennet drongo) parlak mora çalan siyah tüylere, uzun ve geniş kuyruk tüyelerine, "...bir dizi ahenkli sese ve büyük bir taklit yeteneğine" sahiptir¹¹⁹. Hint ırkı için ise şunlar söylenir: "...belki de Doğu'nun en güzel öten kuşudur"¹²⁰.

Niteliklerinin tamamı insanı mutmain ederd: Hindistan'da bu güzel ve cesur kuşun sesi, ışıldayan parlak mavi tüyleriyle, yüksek ormanlarda çınlar ve aydınlığa ulaşp kanun koyan birinin sesinin timsali oluverirdi. Bir Endonezya ya da Yünnanlı hemcinsiyle çiftleşip Chang Pang-chi'yi hayrete düşürmek için alttürlerini XII. yüzyıla miras bırakmıştı. Kalinga kralı ise güzel "cennet dorongo" kuşunu bir doğa harikası ve aynı şekilde bir sadakat amblemi olarak Ch'ang-an'a göndermişti¹²¹.

idi. Bu spesifik Çince isim benzerliği ilk kez Mollendorf tarafından ortaya atılmıştı. Bkz. Read 1932, no. 295a; krş. PTKM, 49, 10a; Wilder and Hubbard 1924, 171.

117 MCML (TSCC), 5, 57.

118 *Dicrusus* (ya da *Dissemurus*) *paradiseus*. Endonezya'nın yanı sıra Hindistan, Burma, Laos, Vietnam ve Yünnan'da çok sayıda alt türleri mevcuttur. Bkz. Delacoure and Jabouille 1931, 84-86.

119 Delacour 1947, 340-342.

120 Fletcher and Inglis 1924, 31.

121 Laufer 1915b, 284'te Kalinga'dan gelen *kalaviñkanın* menşeyini tartışır fakat kesin bir sonuca ulaşamaz.

VI KÜRKLER VE TÜYLER

Göz kamaştırıcı renklerin karmaşık bir suretiydi,
Ateş kırmızısı, zerrin, yeşil ve mavi benekli;
Çizgili bir zebra ve puanlı bir leopar gibi,
Gözleri tavus kuşu gibi kızıl, ince çizgili;
Ve nefes aldığında mehtap kurşurû,
Münhal, pırl pırl ya da kaplanmış,
Tüm ihtişamıyla kasvetli halılar,
Gökkuşağıyla çevrelenip elem ile dokunmuş,
Aniden göründü fani dünyada bir peri misali,
Bir iblisin gözdesi ya da bizzat kendisi gibi...

John Keats, *Lamia*

Gerçek sahiplerinden zorla yüzülmüş hayvan derisi ve kuş tüyünden mamûl giysilere gösterilen temayül belki de insanlık tarihi kadar eskidir mamafih defilelere bakılırsa söz konusu ürünlerin önemini kaybettiğine ilişkin emareler bugün dahi görülmemektedir. Her ne hâl ise, başlangıçta giyim için bu hazır elbiselerin basit bir şekilde elde edinimi hayranlık uyandıran bir durumdu. Üstelik bunları giyen kişi hem vahşî bir güzellik hem de efsunlu güçlerin yanı sıra sıcaklığın rahatlığına da kavuşuyor ve bir bakıma, bir ayı, bir tilki ya da bir kuğuya "dönüşüp" bunların hayret verici faziletlerini de elde ediyordu.

Antik Çin'de omuzlara atılan kürkler hususî bir saygınlık alâmetiydi ve "muhteşem kürklere" sahip olma ayrıcalığına Göğün Oğlu mâlikti; im-

parator bunları büyük ilahlara tapınırken tacı ile birlikte giyerdi¹. İmparatorun kutsal kürkünün kuzu derisinden yapıldığı ve sembolik figürler ile gezegenlerin, dağların ve dünyevî yaratıkların imgeleriyle tezyin edildiği söylenegelmiştir.

Kürkler asırlar boyunca kuzeyli göçebelerin ya da Çinli savaşçıların alâmet-i fârikası veya sadece kuzeylilerin kışlık giysileri oldu. Tang Hanedanı zamanında kullanılan kürklü giysilerin çeşitliliği şayan-ı hayret idi. Beyaz tilki kürkleri, siyah samur kürkleri, kaplan kürkleri, "bin akçe eden kürkler", "erguvanî orman kürkleri", "donuk mavi kürkler" ve hatta "beyaz kumaş kürkler", "goblen kürkler", "pamuk kürkler" ve "yünden yapılmış Şam işi kürkler" dahi mevcuttu². Görünüşe bakılırsa bu sonuncu tabirler kendisiyle çelişen ifadelerdir; kısmî dokuma kumaşlardan mamûl pelerin ve harmanî için kullanılmış hatta belki de hayvan derisiyle kaplanmış, kürk yerine tercih edilen kalın giysiler kastedilmiştir.

Tang İmparatorluğu içerisinde en büyük kürk müstahsili Lu-yung Eyaleti yani kabaca bugünkü Kansu idi. Resmî vergi kayıtlarına göre altın, bileğitaşı, mum, misk ve pamuklu kumaşın yanı sıra "boynuz, tüy, kuş tüyü, deri, kuş ve hayvan postu"³ da saraya bu eyaletten gelirdi. Diğer eyaletlerle ilgili buna müşabih bir kayıt yoktur. Fakat saraylılar için Japonya gibi uzak bir yerden de kürk gelirdi⁴. Bununla birlikte, bir kısmı Uzak Batı'dan gelmesine rağmen ithal kürkler ekseriyetle kuzey kökenli idi ve dahi tamamına barbarların kokusu sinmişti.

1- GEYİK DERİLERİ

Uzak Harezm diyarı meşhur bir kürk ihracatçısı idi: "...samur, kakım, as, bozkır tilkisi kürkü, sansar, tilki, kunduz, benekli kır tavşanı ve keçi..."⁵. Maverâünnahr bölgesi ile Tang Hanedanı arasında hatırı sayılır bir kürk ticaretinin yapıldığına ilişkin hiçbir kayıt bulunmamasına rağmen Harezm'den gelen sefirler 753 yılında Ch'ang-an'a erguvanî renkte geyik derileri getirmişlerdi⁶. Zanaatkârlar, "Fars diyarından Liang-chou"ya,⁷ yani İran'dan başlayıp Türkistan üzerinden Tang hudutlarına varıncaya kadar, imparatorluk sarayına getirilip atölyelerde saklanan kıvıllı hayvan derilerine bunları da dâhil etmişlerdi. Bu İran geyiklerine "ching" adı ve-

1 CL, Ten kuan, *Szu fu*.

2 Bkz. TuSCC, Li i tien, 340, birçok yerde geçen örnekler.

3 TLT, 3, 17a.

4 Li Po, "Sung Wang-wu shan jen Wei Wan huang Wang-wu", LTPWC, 14, 2b.

5 Barthold 1958, 235-236; Makdisi'den iktibas (X. yüzyıl).

6 TFKY, 971, 19a. Bu geyiğin türü bir muammadır. Metinde *t'ung kelimesi verilmişse de başka bir veri ile doğrulanmamıştır; büyük ihtimalle *liang* ya da meşhur *ching* sözcüğünün muharrefidir. *Ching* türünün izahı problemi ise ilerleyen paragraflarda ele alınacaktır.

7 TLT, 22, 14b-15a.

rılmıştı. Ayrıca Çin'in yerli mamûlü olan "ching" derileri de mevcuttu ve bunlar çizme yapımında oldukça büyük rağbet görürdü.

Çin'de çizmenin derin bir mazisi vardı. Bunlar klasik çağda göçebelerden öğrenilmiş ve daha ziyade askerî kıyafetlerde kullanılmıştı. Mamafih bunların ecnebilere münhasır vasıfları hiçbir zaman büsbütün unutulmamıştı. Hatta T'ang Hanedanı zamanında Şaş raksı icra eden bir Ch'ang-sa orospusunun kızı hakkında şunları okuyoruz:

Çok geçmeden Man barbarlarına has çizmelerini çıkardı ve kızıl peçesini açtı⁸.

Hakikaten keçe ile tezyin edilen çizmelerin icat edildiği VII. yüzyılın ilk yarısına kadar çizmeler, saray mabetleri (tien) gibi kutsal mekânlar ile birlikte tabulaştırılmıştı⁹.

En iyi çizmeler şimdiki Kuzey Kwangsi'ye karşılık gelen Kuei-chou'nun "ching" geyiği derisinden imal edilirdi. Bunlar T'ang Hanedanı zamanında saraya mahallî vergi olarak gönderilen eşyalar arasında idiler;¹⁰ ayrıca 938 yılında Fukien'de de üretildiğini biliyoruz¹¹. Bana öyle geliyor ki, yumuşak derisi T'ang çizme ustaları arasında çok rağbet gören bu "ching" geyiği, munçaka benzeyen küçük püsküllü geyik¹² idi; köpekdişleri uzun, boynuzları ise neredeyse gözle görülemeyecek kadar kısaydı. Bu sevimli hayvan Yangtze Irmağı'nın güneyindeki Çin sahil kuşağı ile güneybatının dağlık bölgelerinde yaşıyordu. Bu "ching" geyiğini tanımlamaya daha fazla cüret edemiyorum zira deliller son derece çelişkilidir: İranî Orta Asya'nın "ching" geyiği kesinlikle püsküllü geyik olamaz.

Buna karşın kızıl renkli geyik derisinden mamûl çizmeler de T'ang dönemi boyunca moda idi. Bunların muadillerine Japonya'da elan tesadüf etmek mümkündür; şöyle ki, Shōsōin Hazines'i'nde, kızıl deriden mamûl, altın şeritler, gümüş çiçekler, inciler ve sırmalı kumaşlar ile müzeyyen bir çift merasim ayakkabısı mahfuzdur¹³. Bunların İmparator Shōmu tarafından giyildiği söylenegelmiştir. Tai Tsung'un VIII. yüzyılın sonundaki devr-i saltanatında saray kadınları kızıl sırmalı ipek kumaştan mamûl uzun çizmeler giyerlerdi;¹⁴ bunlar Harezmîlilerin çizme yapım usûlünü

8 ChTS, han 11, ts'e 10, chi nü, 2b.

9 Eski askerî çizmeler deriden mamûldü, evvelce boğazı kısa iken tedricen uzatılmıştı. VII. yüzyılın ikinci yarısında Ma Chou keçe yüzlü bir çizme yapmış ve P'ei Shu-t'ung, VIII. yüzyılın ilk yarısında onlara keçi derisi, çizgili *ching* ve bağcık eklemişti. Çin'de çizmelerin kısa tarihi için Hu Sanhsing'in TCTC'deki şerhlerini inceleyiniz. 221, 12a.

10 TS, 43a, 3732b. Ayrıca bkz. Li Ch'ün-yü'nün Kuei'den gelen *ching* derisi çizmeler üzerine yazdığı şiir. ChTS, han 9, ts'e 2, 12b-13a.

11 Schafer 1954, 69.

12 *Elaphodus cephalophus*.

13 Mosaku Ishida and Wada 1954, pl. 119.

14 Soper 1954, 14.

taklit etmiş olmalıydılar ya da saraydaki gösteriş düşkünleri için Ku-ei-chou geyik derileri Kamboçya verniği ile boyanmıştı.

2- AT DERİLERİ

Kansu Geçidi'nden Ordos ve Moğolların hududuna kadar olan bölge Tang Hanedanı'nın kontrolü altında idi; eyaletlere bağlı şehirlerin gönderdiği haracın alâmeti olarak payitahta düzenli olarak at derisi gelirdi¹⁵. Bu deriler en eski zamanlardan beri kuzey ırmaklarını geçmek için ihtiyaç duyulan sandal ile kayık yapımı ve şaprak¹⁶ üretimi için mühimdi. At derisi zırh kaplamalarının daha sonra Türk topraklarından ithal edildiğini görüyoruz;¹⁷ ayrıca posttan zırh yapımı eski bir Çin geleneği de olabilir zira Tang zamanında at derileri bu amaçla hâlâ kullanılmakta idi.

3- FOK DERİLERİ

Çizgili foklar, benekleri dolayısıyla Çinliler tarafından "deniz leoparı" tesmiye edilir¹⁸ ve Ohotsk Denizi'nde¹⁹ yaşarlardı. Söz konusu hayvanların derileri I. Hsüan Tsung döneminde P'o-hai Mo-ho ve Silla krallıklarından gönderilirdi²⁰.

4- SANSAR VE TÜREVLERİNİN DERİLERİ

Sansar ve benzeri hayvanların kuyrukları iştirilerek dikilen eski kıyafetlerin, özellikle savaşçı başlıklarının, Tang Hanedanı zamanında da kullanıldığını biliyoruz. Bazı yüksek rütbeli sivil Tang memurları da cesaret ve saygınlığın alâmeti olarak bunları giyerlerdi²¹. Mamafih Tatar hududunu geçen gözü pek delikanlılar ile memleketlerine dönen çerçiler ve avcılarının da özel imleri bunlardı:

Birleştirmiş altın örme zırhını
Kulağını örten sansar kürküyle²²

15 TS, 37, 3720c-3721a ve 40, 3727a.

16 Yahut şöyle demeliyiz: Onları oturdukları yerin altına koyarlardı. Nakano 1924, 59-60.

17 TFYK, 971, 3b.

18 *Phoca equestris*.

19 Laufer 1913, 340.

20 730 yılında P'o-hai Mo-ho'dan beş deri (TFYK, 971, 8b); 723 yılında Silla'dan açıkça belirtilmeyen miktarda (TFYK, 971, 5a); 734 yılında yine Silla'dan on altı (TFYK, 971, 10b) deri gönderilmişti.

21 *Shih-chung* ve *Chung-shu-ling*. Bunlarla her zaman bir sansarın, bir Japon vizonunun, bir samurun ya da bir kakının kastedildiğini söylemek kolay değildir. Bunların tamamı ortak bir isimle anılırlardı. PTKM, 51b, 35b; Han Chüeh 1953, 391.

22 Ts'ui Hao (VIII. yüzyıl), "K uyu hsia ch'eng chun chung chu chiang", ChTS, han 2, ts'e 9, 1a.

Bu tabirler Tang şiirinde müşterektir. Sansar ve as derilerinin manevî âleme intibakı hoş ve samimi idi fakat aynı zamanda bunların gerçek sahiplerinin yırtıcı doğalarını da çağırıştırıyordu; bu deriler her zaman kuze-yi, soğuğu, süt içen barbarları ve savaşın sürdüğü hudutlardaki tehlikeleri akıllara getiriyordu. Bahse konu unsurlar Li Ch'i'nin "Aşağı Hudut Boyla-rının Şarkısı"nda tebarüz etmiştir:

Kanton Kaz Kapısı'nda sarı bulutlar
Rüzgâr ve kumların ardında günbatımı
Siyah samur kürkleri içinde bin atlı
Hepsi "Ormanın Tüylü Çocukları"
Şimal karlarına doğru üflenlen altın klarnet
Karanlık sulara kışneyen demir atlar
Otağlarında şarap içen süvariler
Ve bu onların yaşam kaynağı²³

Tang askerî kurumları için sansar, samur, kakım ve küçük kürkler bol miktarda ithal edilirdi. Bundan başka Çin hudut eyaletleri de, süvari sınırı-fına takım taklavat yapımında kullanılması için bu kürkleri imparatorluk saraçhanesine düzenli olarak yollarlardı²⁴. Sıcak tutan yumuşak deriler VII. yüzyılda Mo-ho'nun batısında, Türklerin doğusunda ve Kitanların kuzeyinde iskân eden Ulaghun²⁵ halkı tarafından, VIII. yüzyılda ise özel-likle Sungari ve Amur ırmakları boylarında yaşayan Tunguz Mo-ho göçe-beleri tarafından, kimi zaman binlerle ifade edilen sayıda, gönderilirdi²⁶.

5- LEOPAR DERİLERİ

"Güney Hindistan" (Pallavas?) 720 yılında Tang sarayına bir leopar derisi sunmuş²⁷ ve bundan dört yıl sonra Silla başka bir tane göndermişti; bu sonuncusu hiç şüphe yok ki, uzun yeleli Sibiryâ leoparı idi²⁸. Talihli sahibi için her şey çok güzeldi ve benekli derisi bir şaire ilham kaynağı olmuştu: "Soğuk, leopar kürklerine bürünmüş"²⁹. Sıcaklığı da makbuldü

23 VIII. yüzyıl. ChTS, han 2, ts'e 9, 1, 1a.

24 TLT, 22, 18a.

25 *Uo-lâ-yuən. Muhtemelen Moğol ulayan (kırmızı) ile aynı soydan geliyorlardı.

26 P'o-hai Mo-ho'dan muhtelif vazifelerle elçiler gelirdi (TFYK, 971, 8b; 971, 12b; 971, 13a). Bu metinlerin ilk ikisinde "samur-sıçan" ile "leopar-sıçan" karıştırılmıştır. Kara Su Mo-ho'dan sekiz (TS, 219, 4146d); Büyük (Ya da *d'ai?) p'just-niet Moho'dan ise bir elçi heyeti gelmişti (TFYK, 971, 4a). Kara Su Mo-ho'nun şimdiki Goldi olduğu görülüyor; Kitan halkına ise weji (Orman Adamları) denilmekte idi. Bkz. Wada 1955, 16.

27 THY, 100, 1787. Güney ırkına mensup *Panthera pardus fusca* olduğuna şüphe yoktur.

28 *Panthera pardus orientalis*. THY, 95, 1712.

29 Li Hsien-yung (IX. yüzyıl), "Ho Yin Ya t'ui ch'un lin chi shih", ChTS, han 10, ts'e 2, 2, 12a.

fakat tehlikeli olmalıydı. Vahşi leopar derisi, giyen kişiye bir hastalık bulaştırıyordu; eczacı Ch'en Ts'ang-ch'i şöyle bir ihtarda bulunmuştu: "İnsan, ruhunu ürkütmemek için bunu giyinen biriyle uyumamalı". Dahası, tüyleri bir çıban ya da yaraya bulaşırsa hastayı zehirlerdi³⁰. Birtakım kimse bu tavsiyelere kulak asmamıştı; Taoist öğretinin yetkin temsilcisi münzevî Chang Chih-ho böyle biriydi: "...leopar derisi ve Hindistan cevizi lifinden mamûl ayakkabısını giydiğinde olta iğnesini düşürdü, oltaya yem takmadı, hırsından dolayı balık tutamadı"³¹.

Leopar derisi günlük ve akademik hayatta da kullanılırdı; bir âlim mürekkep paletini bir parça desenli damasko kumaş ile kaplamıştı ve divit kalemını rutubetten korumak amacıyla leopar derisi bir kutuda muhafaza ediyordu³².

6- ASLAN DERİLERİ

"Dördüncü ayda Batı Türkleri'nden Yabgu Kağan sefirlerini gönderdi ve gelen elçi bir aslan derisi sundu"³³. Yıl 622 idi; ayrıca aslan derisi Nemrut ya da Herkül'ün de en kıymetli zafer hatırasıydı.

7- DİĞER DERİLER

Hsüan Tsung'un, barbar dilindeki adı "çivit mavisî ve misk kokulu" mânâsına gelen bir kürk hayvanına sahip olduğu söylenir; bu hediye Tai-Tsung zamanında uzak bir diyardan gönderilmişti³⁴. Söz konusu hayvanın leopar ile eski Çin'de efsanevî bir yaratık olup **tsjau-ngiu* tesmiye edilen hayvanın kırması olduğu söylenegelmiştir; postu Fars çivit mavisinden daha koyuydu ve rayıhası millerce uzaktan hissedilirdi³⁵. Familyasını bilmediğimiz için bu hayvanın kimliğini saptayabilmemiz oldukça zordur; büsbütün efsanevî olmasa bile bunun panda olduğuna dair bir izlenim mevcuttur³⁶. Ayrıca Tibet'in "mavi ayısı" da akıllara gelmektedir.

Elhasıl, VIII. yüzyılda Yukarı Mançurya bölgesinden Mo-ho, karlı ormanların kutsal emanetleri olan beyaz tavşan derilerinin yanı sıra sansar derisi de göndermişti³⁷.

30 Ch'en Ts'ang-ch'i, 51a, 26a; PTKM'den iktibas.

31 TS, 196, 4087a.

32 YHTC, 1, 6.

33 TFYK, 970, 4b.

34 Bu memlekete **Ljəm-zie* Ülkesi denilirdi. Zikredilen hayvanın adı **sjän-g'jwo* (çivit mavisî) ve *zjang-tsjwo* (misk kokulu) suretlerinde verilmiştir.

35 MHTL (TTTS, 4), 16b.

36 Duyvendak 1939, 402 n. 1. Ziyadesiyle mütereddît bir surette iddia edilmiştir.

37 TS, 219, 4146d; TFYK, 971, 4a.

8- KÖPEKBALIĞI DERİLERİ

Köpekbalığı derileri Yangtze Irmağı mansabının güneyinde bulunan tüm Çin sahillerinin bir mahsulüydü ve bu bölgedeki yegâne egzotik üründü, dolayısıyla Çin himayesindeki Tongking'in de mahsulâtı arasındaydı³⁸. Kadim bir esatire göre, Champa açıklarında, denizin dibinde köpekbalığı suretinde insanlar yaşardı; bunlar inci (bu onların gözyaşı idi) bakımından oldukça zenginlerdi ve tuhaf bir Çin ipeği dokurlardı³⁹. Mamafih efsanevî deniz insanları tarafından giyilmelerine rağmen köpekbalığı derileri alelade görülmüş ve herhangi bir hususî cazibeye mâlik olamamıştır. Evvelce bir nevi zırhlı levha köpekbalığı derisinden imal edilirdi ve üzerine mükellef bir zımpara sürülürdü fakat T'ang Hanedanı zamanında daha çok süs eşyası olarak rağbet görür ve kılıç kınlarını kaplamak için kullanılırlardı çünkü bunların sedefli yüzeyleri elde kolayca kaymazdı⁴⁰. T'ang dönemi kılıçları altın, gümüş, ebrulî gergedan boynuzları ve bu türden kıymetli madenlerle müzeyyendi; kınları ise sahtiyanla kaplanırdı. Galip ihtimalle bunları Japonya'nın Nara kentinde bugün dahi görmek mümkündür⁴¹.

9- HAYVAN KUYRUKLARI

Sembolik süs eşyası olarak kullanılan bir hayvanın kuyruğu, söz konusu hayvanın niteliklerinin ve özelliklerinin tamamına delalet edebileceği gibi bir kralın tuttuğu sihirli bir kılıcın ya da mağlup edilen düşmana karşı kazanılan zaferin nişanesi olabilirdi. Bununla birlikte, hiç kuşku yok ki, bazı kuyruklar doğrudan şeref alâmeti idi; bunlar arasında Tibet'ten ya da batıda Tibet'e komşu T'ang topraklarından (bugünkü Szechwan ve Kansu)⁴² ve hatta kuzeyde Çin hâkimiyetinde bulunan Moğolistan'dan ithal edilen yak kuyruklarını zikretmemiz elzemdir⁴³. Kuzeybatıdan gelen beyaz at kuyruğu⁴⁴ ile batıdan gelen tilki kuyruğu⁴⁵ galiba mukaddes güçleri daha mümbit kılıyordu mamafih leopar kuyruğu ile alâkalı bir bahis bulunmamaktadır; bunlar sihirli güç ve kötülüğe karşı koruyucu erk ile ilişkilendirilmişlerdi⁴⁶. Yin-yang kâhin mektebi "Leopar Kuyruğu

38 TS, 43a, 3733a.

39 Schafer 1952, 156, 159-160.

40 NYC (PTKM, 44, 31a'dan iktibas) T'ang Hanedanı'ndan uzun süre öncesi için şu kayıtları ihtiva eder: "... Bu deride sedefler vardır ve kılıç tezyininde kullanılabilir". Aynı kaynaktan alıntı yapan Su Sung ise T'ang Hanedanı'ndan sonrası için şunları söyler: "Bir kılıcın sapını süslemek için kullanılabilir".

41 Örneğin, Shōsōin (1928- ...), IV, 37; Mosaku Ishida and Wada 1954, pl. 25.

42 TLT, 22, 18a; TS, 42, 3729d, 3730b-3730c.

43 TS, 37, 3721a.

44 TLT, 22, 18a.

45 TS, 42, 3730b-3730c.

46 Ch'eng Ts'ang-ch'i, 17, 30a; CLPT içerisinde.

Tanrısı"na inanırdı ve leopar kuyrukları Göğün Oğlu'nu kuşatan teşrifat alâmetlerinin bir parçasını teşkil ederdi⁴⁷. Leopar kuyruğu arkaik zamanlarda askerî nişan olarak kullanılmış, Han Hanedanı zamanında dinî geçit törenlerine hasredilen bir alâmete dönüşmüş ve saray muhitinde de saygı görmüştü. Tang imparatorlarının devr-i saltanatında, imparatorluk meratip sembolleri arasında mühim bir unsur olmuş ve çok sayıda askerin katıldığı yürüyüşlerde lâl rengi vernik sürülmüş ahşap bir direğe asılmış, askerî bir başlık takan kızıl kıyafetli ve deri kuşaklı hususî bir er tarafından taşınmıştır⁴⁸. Bu uygulama, şeytan kovma ayinleri de dâhil olmak üzere tüm tören alaylarında tatbik edilmiş ve leopar kuyruğu hürmet gösterilen bir sembol haline dönüşmüştür. Çok sonraları, Sung Hanedanı zamanında, kaybolmuş ve sadece renkli puanları bulunan sarı bir elbisede sembolik bir unsur halini almıştır⁴⁹.

10- TÜYLER

Bir kuş gibi olmak, bir bakıma başka herhangi bir hayvana hamledilmekten daha çok arzulanan bir şeydi. Bedenin bağımsızlığı, ruhun havada süzülerek uçması, muhayyilenin yücelmesi antikitede mühim bir mülahazaydı ve söz konusu fikriyat Tang Hanedanı zamanında hâlâ canlılığını yitirmemişti. Zikredilen yansımalar "Taoist" tesmiye ettiğimiz gelenek içerisinde son derece titiz bir biçimde gelişim göstermesine rağmen bu öğretinin mefkûresi havada uçup melekleri andıran "kuş tüylü insanlar" idi; ayrıca bunlar her Çinlinin muhayyilesinin bir cüzünü teşkil ediyordu. Buna bağlı olarak havyan derileri gibi kuş tüyleri de tezyinata kullanılabilir ve eşzamanlı olarak Orta Çağ Çin insanında, en azından vücut güzelliği ve aynı zamanda tahayyüle dönüşebilirlerdi⁵⁰.

Peri tüyleri nam-ı diğer kalbi teskin eden kuş tüyleri çok hoş renklerdeydi. Bundan dolayı, Havai kraliyet sanatçılarının meyve özü yiyen drepanid kuşlarına hücum ettikleri gibi, Ch'ang-an'ın imparatorluk sanatçıları da sarıasma kuşunun⁵¹ bu türden fevkalâde güzel sarı tüyleri ile gökkuşağı gibi renkleri olan turkuaz yalıçapkınının tüylerini elde etmeyi pek arzuluyorlardı. Yalıçapkını tüyleri diğerlerine nispetle çok daha önemliydi zira bunlar en eski zamanlardan beri mücevherat ile insan vücudu ya da saraylara yapılan mükellef tezyinatlarda kullanılmakta idiler.

47 TPT, 51a, 26a; PTKM içerisinde.

48 TLT, 17, 17a; SS, 149, 4837a.

49 SS, 149, 4837a. Bununla birlikte, Tang zamanında Su Kung gibi bazı eczacılar muhteşem leopar kuyruklarını sadece sembolik olarak muteber addederler ve özüne kıymet vermezlerdi.

50 Başka bir zeminde değerlendirilen şimdiki Kuzey Shansi'nin beyaz kartal tüyleri ise saray ok yapım ustaları tarafından okları kanatlandırmak için kullanılırlardı. Li Shih-chen, PTKM, 49, 12a; Schafer 1959, 307.

51 *Oriolus cochinchinensis* [=chinensis]. TLT, 22, 14b-15a.

Tang edebiyatında bununla ilgili çok sayıda telmih mevcuttur; otağ ve çadır⁵² gibi büyük eşyalardan tutun da bir parça yalıçapkını tüyü ile müzeyyen yüzükler ile daha başka kadın incik boncuğu gibi küçük eşyalara varıncaya kadar:

İnci ile müzeyyen ayakkabıları çamura batmış
Yalıçapkını tüyünden saç tokasını yağmur ıslatmış⁵³

Bu sırmalı kuşun oldukça pahalı tüylerinin bir bölümü Lingnan'ın uzak bir bölgesinden gelirdi⁵⁴ fakat kısm-ı âzamı sıkıntılı bir Tang ege-menliğinin hüküm sürdüğü Annam'ın mahsulü idi⁵⁵.

Kuş tüyleri aynı zamanda "resim" sanatında da (nasıl bir katkı sağladıklarını bilmiyorum) kullanılıyordu: Çin esinlenmesi olmasa da, Çin mamûlü bir duvar tablosunda, ağacın altında oturan, Japon İmparatoru Shōmu'nun sarayından gelmiş bir hanımefendi görülmektedir ve başka bir tabloda ise hüsnühat ile yazılmış özdeyişler mevcuttur. Bunların her ikisi de tüylerden yapılmıştır ve elan Shōsōin'de bulunmaktadır⁵⁶.

Ayrıca Annam'ın akbalıkçıl tüyü vardı,⁵⁷ bunlar uzak mazide Chou rakkaselerinin merasim asalarının yapımında kullanılırken şimdi ise askerî rütbe alâmetleri için gerekliydi⁵⁸. Bu muhteşem semboller ecnebi prenslerin şerefine düzenlenen kabul törenlerinde muhafızlar tarafından teşhir edilir, bilhassa yedinci sırada bulunan askerlerin forsu göz kamaştırıcı olurdu (bunlar sarı ceket giyer, başlıkları bulut sembolleri ve çiçeklerle tezyin edilir ve küçük mızraklar taşırlardı), forsları ise Hindistan'dan ithal edilen beş renkli muhteşem papağanların tüylerinden yapıldı⁵⁹.

Mamafih antikiteden beri askerî amaçla kullanılan en muazzaz tüyler, güzel sülünler ile Çin'in özellikle batısında, güneyinde ve Doğu Asya'ya hemhudut bölgelerinde ziyadesiyle türeyen tavukgiller familyasına mensup daha başka kuşlar idiler⁶⁰. Ne tür olağanüstü şeylerin bulunduğu

52 Mesela VIII. yüzyılda Wang Yin tarafından bu gibi şeyler hakkında hicivli bir rapsodi bestelenmişti. Bkz. TS, 76, 3868d.

53 Li Hua, "Yung Shih", ChTS, han 3, ts'e 2, p. 4a. Bu şiir fırtınaya yakalanan bir kadını tasvir eder.

54 Ch'in-chou, Uzak Batı Kwangtung'da. TS, 43a, 3732a.

55 Chiao-chou ve Lu-chou. TS, 43a, 3733a. Hirth and Rockhill 1911, 235-236'da tekstil ürünleri için tüy toplamaya 1107 yılında hükümet tarafından yasak getirildiği belirtilmektedir.

56 Mosaku Ishida and Wada 1954, pls. 33, 34.

57 Pek çok türü mevcuttur. Cheng Tso-hsin 1955, 15-17.

58 TLT, 22, 18a.

59 TS, 23a, 3678a.

60 Sonraki örnek iktibastır; Delacour 1951, birçok yerde. Fakat kıyaslayın Read 1932, no. 269-273 ve Cheng Tso-hsin 1955, 90-109. Bununla birlikte tragopanlar ve sülünler hakkında okuyucu için en iyi kaynak: Sitwell 1947, 186-196.

bir göz atalım: Ch'in-ling Dağları'nın kıvılcuklu Davut Kan Sülünü;⁶¹ Çin'in batısında görülen boynuzlu, tüyleri beyaz benekli ve mavi yüzlü Temmink Tragopan Sülünü;⁶² Lingnan'ın mavi-siyah sorguçlu, kırmızı yanaklı ve uzun Beyaz Kuyruklu Gümüş Sülünü;⁶³ Kansu ve Kokonor'un beyaz boynuzlu, kırmızı yanaklı, maviye çalan gri tüylü, gökkuşağı gibi yeşil ve mor renkleri olan Mavi Kulaklı Sülünü;⁶⁴ batı ve kuzeybatının sorgucu altın renkli, sırtı yeşil ve sarı, kızıl karınlı Altın Sülünü⁶⁵ ve galiba hepsinin içerisinde en gösterişlisi olanı, parlak kırmızı, beyaz, mavi, sarı, siyah ve özellikle ışıldayan yeşil rengiyle Tibet ve Güneybatı Çin'in Hatunî Elmas Sülünü⁶⁶. Hasılı daha başka bin bir türlü kuş vardı. Bu gösterişli kuşlardan hangilerinin tüylerini Tang saray zanaatkarlarına kaptırdıklarının tayini mümkün değildir. Kesin olan şu ki, eski gelenekte en muteberi altın ve kahverengi, siyah-beyaz benekli ve çizgili, beyaz başlı, siyah maskeli ve fevkalâde uzun kuyruklu bir kuş olan Revees Sülünü⁶⁷ kuyruk tüyüydü. Kuzey Çin'e özgü kuşların gösterişli tüyleri, müphem ve ihtişamlı maziden beri âsâ, nişan ve başlık yapımı için teşrifat ve ordu zanaatkarlarına verilmekte idi. Hiç şüphe yok ki, geleneksel sembollerin yapımı, saray eğlenceleri⁶⁸ ve en zarif güneşliklerin imali⁶⁹ için Tang sarayı askerî teçhizat deposunda⁷⁰ bu tüylerin rağbet gördüğünü müşahade ediyoruz.

Bununla birlikte hâlâ egzotik dünyanın hudutlarında bulunuyoruz.

11- TAVUS KUŞU KUYRUKLARI

Tavus kuşu kuyruk tüylerinden daha fazla arzulanan tüy yoktu. Bunlar pahalı ipekler ve şellak ile birlikte Annam'ın şehirlerinden ithal ediliirdi⁷¹. Bölgenin yerlileri yelpaze ve toz fırçası yapmak için "altın rengi ve donuk mavi" tüyleri toplardı. Bunlar canlı tavus kuşunun kuyruğunu tamamen kesme eğiliminde idiler çünkü onların deyimine göre, bu uygulama renklerinin solmasını engelliyordu⁷².

İmparatorluk arabalarından sorumlu memur büyük kabul töreninde tavus kuşu kuyruğundan mamûl yüz elli altı adet yelpazeyi tanzim

61 *Ithaginis cruentus sinensis*.

62 *Tragopan temmincki*.

63 *Lophura nycthemera*.

64 *Crossoptilon auroreum*.

65 *Chrysolophus pictus*.

66 *Chrysolophus amherstiae*.

67 *Syrnium reevesii*.

68 TL, 22, 18a.

69 TS, 48, 3747a.

70 SWCY, 8, 290; TuT'den iktibas.

71 TL, 22, 18a; TS, 43a, 3733b. Li Tung (IX. yüzyıl)'un ChTS, han 11, ts'e 2, ch. 3, 11a'daki şiirinde bunların "Nan-hai" den yani Lingnan yoluyla Kanton'dan geldiği ifade edilmektedir.

72 LPLI, 461, 1b; TPKC içerisinde.

etmekle mükellef kılınmıştı. T'ang Hanedanı'nda bu oldukça tuhaf bir şeydi (bununla birlikte o zamana kadar görülmemiş de değildi) zira bunlar Reeves Sülünü kuyruğundan yapılan daha klasik yelpazelerin yerini almışlardı. Sarayda VIII. yüzyılın başında tasarruf etmeye yönelik bir hava vardı ve bu durum tavus kuşu kuyruğundan imal edilen nakışlı maskelerin diğerlerinin yerini almasına sebep oldu⁷³. İmparatorluk inkişaf ettiğinde, imparator birinde dört diğerinde sekiz tavus kuşu kuyruğu bulunan yelpazelerle birlikte, "kızılboyalı yuvarlak yelpazeler"⁷⁴ gibi daha başka parlak semboller de edildi. Wu Tao-tzu'ya ait olduğu iddia edilen, T'ang imparatorunun tasvir edildiği bir resimde tavus kuşu meraklıları meydanda gözükmektedir. Şöyle ki: "...k'ung serçesi meraklısı meydanda iki dirsek arasına yatay surette uzanmıştı"⁷⁵. Zikredilen meraklılar fevkalâde muteber ya da mukaddes zamanların tamamında rağbet görürlerdi. Ölümünden sonra Göğün Oğlu'nu şerefliendirmek için bir unvan verilmesine ilişkin yapılan bir fikir teatisi de bu türdendi. Bu konu hakkında IX. yüzyılda telif edilen bir şiir günümüze ulaşmıştır; sarayda hanedana ait büyük bir salon ya da tapınakta iki imparator eşzamanlı olarak muazzaz kılınmıştır:

K'ung serçesi meraklılarının bir kısmı tütsü masasında görülüyor;
Devlet cüppesi ve ejder kıyafetleri giyinin eldivenler takmışlar⁷⁶.

Görkemli meraklılar hakikaten şiirde sıklıkla görülür; bunları özellikle imparatorluğun ihtişamını ya da lüzumsuz zarafetini şiirlerine yansıtan Wen Ting-yün'ün mısralarında müşahade ettim. Bir örnek verecek olursak:

Kemerli setler üzerindeki ince söğüt dalları birbirinden uzak düşmüş
İç içe "serçe" meraklılarının tamamı, rayihalı yeşim taşları takmış⁷⁷.

Başka biri ise:

Bin bir odadan çıkan sosyete orospularının nakışlı göbekleri
Nice kapılardan çıkan yüce beglerin altın eyerleri
Zarif bulutlar "serçe" meraklıları gibi eğilmiş
Hafif sağanak şeklinde yağın kar samur kürklerini bozmuş⁷⁸.

"Serçe"nin "k'ung serçesinin" kısaltılmış hali; yani "tavus kuşu" olduğunu ifade etmemize gerek dahi yoktur.

73 TLT, 11, 30b.

74 WHTK, 117, 1054a.

75 YYKYL, a, 24.

76 Hsüeh Feng (fl. 853), "Hsüan cheng tien... tsun hao", ChTS, han 8, ts'e 10, pp. 12a-12b'de Shun Tsung ile Hsien Tsung için yapılan ödül törenini betimlemiştir.

77 Wen Ting-yün, "Wan kuei ch'ü", ChTS, han 9, ts'e 5, ch. 2. 1a.

78 Wen Ting-yün, "Kuo Hua ch'ing kung", ChTS, han 9, ts'e 5, ch. 6, 5b.

12- KUŞ TÜYÜ GIYSİLER

Murabut kuşu tüylerinden mamûl modern şallarımız ile devekuşu tüylerinden yapılan pelerinlerimiz cazibesini kaybetmiş ve belki de piyasadan kalkmıştır. Fakat kuş tüylerinin efsunlu kudretleri bütün giysi ve takılarda kendini göstermeye devam etmiştir. Ehemmiyetsiz bir kuş tüyü tezyinatına nispetle, kuş tüyünden mamûl bir pelerin ya da elbise, kuşların ruhuna, manevî kuşlara yahut ideal biçimde tasarlanmış kuşlara daha yakındır. Masallardaki kuş insanların, kuş sahili insanları ya da tüylerini değiştiren kuşlar olup olmadıklarını söylemek güçtür. Bu soru galiba lüzumsuzdur. Her ne hâl ise, bakire kuğu ve kız kardeşleri teması oldukça yaygındır fakat bu zarif hikâyede ya güzel bir kadına ya da bulutlara kanat açan kuşa dönüşme motifi, ruhun kuşa dönüştüğüne ilişkin evrensel imgenin yalnızca bir anlatımıdır. Bunun daha şehvî ve popüler formunu *Binbir Gece Masalları*'ndan biliyoruz; buradaki bakire kuş motifini "Can Şah Hikâyesi" ile "Basralı Hasan Hikâyesi" adlı anlatılardan okuyabiliriz. Ayrıca Behram Gur'u anlatan bir Fars esatiri vardı ki, bu zât hikâyede bir perinin güvercinliğine konulmuştur; söz konusu masalın başka bir varyantı da Hindistan'da mevcuttur⁷⁹. Kuş kadın ile dostları olan kuş tüylü periler, Taoist peri adam ve bunlara benzeyen başka varlıklar erken dönem Çin kültürünün sıradan motifleridir⁸⁰. Burada T'ang zamanından bir örnek sunalım:

"Karanlıkta Giden Serseri Kadınlar' başka bir deyişle 'Gökyüzündeki Tanrı-Kralın Kızları' bir diğer ismiyle 'Yıldız Avcıları'. Bunlar geceleri uçar, gündüzleri saklanırlar; tıpkı hayaletler ve ruhlar gibi. Tüyler kuşanıp uçan kuşlar gibi olurlar ve tüylerini çıkardıklarında kadına dönüşürler. Çocukları yoktur ve erkeklerin çocuklarını yakalamaktan zevk alırlar. Memelerinin ucunda emzikleri vardır. Sıradan insanlar küçük çocuklara şeker verdiklerinde, bu açık bir yerde yapılmamalı ve çocukların giysileri güneş ışığına maruz kalmamalıdır; şayet onların tüyleri giysilerine değerse kuş suretinde bir iblis peyda olacaktır. Onlar kimi zaman bu elbiseleri işaretlemek için üzerlerine kan saçarlar. Bazıları derler ki; doğum sırasında ölenler de bunlara dönüşürler"⁸¹.

Eski efsanelerin muhayyileden başka öteki âlemlerdeki yansımaları da vardı. Hindu Şiva suretlerini gözlemleyen T'ang dönemi hacısı Hsüan-tsang şunlara dikkat çekmişti: Çıplak olanlarla birlikte başlarında kolye olanlar da vardı; kuş tüyü ve tavus kuşu kuyrukları ile bezeli elbiseler giyen çileciler bulunuyordu. O, bu kıyafetin nasıl bir ilham verdiğini söylemiyor⁸². Bu eksantriklik bizi pek de şaşırtmıyor amma velakin Çin'deki

79 Burton 1934, 2924.

80 Eberhard 1942, Vol. II, 156, 287-289. Bakire Kuğu Hikâyesi'nin modern Çince versiyonu için bkz. Eberhard 1937, 55-59.

81 YYTT, 16, 130.

82 TTHYC, 2, [4b].

kuş tüyü elbiselerin hakikatini idrak etmek için kâfi derecede hazır değiliz. "Yü i" (kuş tüyü giyinmiş) tabirinin "Gerçek Taoistler" (deyim yerindeyse) nezdinde bir istiare olduğunu bilmemize rağmen özellikle bir vaka çoktan uhrevî bir olguya dönüşmüştür. Hâlihazırda yaşayan Taoist bir profesörün umumiyetle kuş tüyü elbiseler giyindiği ve hatta oldukça seküler kimselerin dahi aynı yolu izlediklerini öğrenmemiz bizi epey şaşırttı ve de tarihin böylesine geç dönemlerinde.

Takriben M.Ö. II. yüzyılın arketipik günlerinde, Han İmparatoru Wu Ti'nin gözlerinin mucizeler yaratan Taoist müddeiler tarafından kamaştırıldığı devirde, "kuş tüyü giyinen adamlar" tabiri yersiz bir istiare değildi. Örneğin, bir imparatorluk elçisi tarafından kendisine yeşim taşından mamûl bir yetki mührü verilen simyacı Luan Ta kuş tüyü elbiseler giyerdi ve Luan Ta'nın kendisi "tüy gibi beyaz çayırın üzerinde durup, kuş tüyü elbiseler kuşanırdı"⁸³. Tang müfessiri Yen Shih-ku bu konuda şunları yazmıştır: "Elbisesini kuş tüylerinden hazırlayıp, bir melek ya da peri gibi uçup havada süzülme düşüncesine kapılmıştı"⁸⁴.

Peki, bir ziyafete yüz hizmetkârı ile iştirak eden ve "...özel bir kılıç kuşanıp kuş tüyü bir elbise giyinen" Muahhar Han döneminin büyük aristokrati Chao Kang'ı ne yapacağız?⁸⁵ Ya da V. yüzyılın ahirinde, rakik ve ince zekâyı yansıtan el sanatlarında hüner sahibi olan Güney Ch'i Devleti'ndeki imparatorluk prensini, bu zât tavus kuşu tüyünden "uzun bir parça" (muhtemelen pelerin) ısmarladı; "...içinde canlı renkler bulunan, parlak sarı ve yalıçapkını mavisi; hatta bir sülün başı taktı"⁸⁶.

Kanton bölgesinde VII. yüzyılın sonunda anlatılan bir hikâyede İmparatoriçe Wu'ya sunulan, yalıçapkını tüyünden mamûl "Gökyüzü Desenli", "uzun bir parçadan" bahsedir; "...nadirattan, göz kamaştırıcı ve alışlagelmişten farklı". İmparatoriçe bu parçayı gözdelerinden birine verdi, o da başka bir saray mensubunun mor ipek kaftanına karşı iddiaya girdi. "Gökyüzü Desenli" parça çok dikkat çekti, kuş tüyü pelerin zikredilen kaftandan katbekat daha değerli idi; kaftanın sahibi bir saray gözdesinin güzel kıyafetinin itibarlı bir tebaanın kaftanı ile mukayese edilemeyeceğini cesurca söyleyip sinirlenerek çekip gitti⁸⁷. Bu anlatıdan, mor giyim-

83 SC, 12, 0043d.

84 Yen Shih-ku'nun HS'de bulunan *Chiao szu chih*'deki aynı metin üzerine düştüğü şerh.

85 HHS, 107, 0872a.

86 NCS, 21, 1705b. Wei hui Tai zu.

87 CIC (TTTS, 17), 18a-18b. Kuş tüyü giysiler Kwangtung'da Çinli olmayan yerliler tarafından XVIII. yüzyılın sonunda hâlâ üretiliyordu: "...bunlar arasında kutsal addedilen kaz tüyünden mamûl ipek gibi kumaşlar da vardı; kuş tüyleri dokuma tezgâhlarında ustalıkla ve maharetle dokunurdu, kırmızı olanları en pahalısıydı. Bu yaban kazları tüylerinden iki çeşit elbise yapılırdı; birinci kış giysileri, ikincisi ise yaz giysileri idi. Yağmurda ıslanmazlardı; bunlara 'yağmur sateni' ya da 'yağmur bezi' adı verilmişti. Kaz tüylerini işleyerek kıyafet üretme işini Kanton ahalisi

li bu kimsenin, başka sebeplerden dolayı, alçakgönüllü fazilet sahibi bir adama karşı daha kibirli davrandığını çıkarabiliriz; ayrıca saygın bir kâti-bin din karşıtı bir kimseye tepeden baktığına ilişkin emareler de mevcuttur. Sıkı sıkıya bağlı olduğu ukalalığının arkasında duran, cenneti arayan bir Taoistin kadim kıyafeti addedilen kuş tüyü bir pelerinin büyüüne "batıl itikatlarla" düğümlenmiş bu şahsın hisleri; piskoposluk tacı, papaz cüppesi ve papalığa ait daha başka âlâmetler karşısında donakalmış bir Püriteninkine benzemektedir.

Oldukça muteber bir kaynakta daha iyi bilgilere tesadüf ediyoruz; marifet sahibi bir T'ang prensesi muhtelif kuşların tüylerinden mamûl iki etek ismarlamıştı. Bunlar şöyle tasvir edilmiştir: "...bir rengi doğrudan görünür başka bir rengi ise dolaylı olarak, bir rengini güneşten bir rengini gölgeden alır; dahası yüz kuşun suretini bunlarda görmek mümkündür". Bu prenses ayrıca benzeri bir incelikte, "yüz hayvanın" (tamamen şekli bir rakam) kürkünden bir de şaprak [eyer örtüsü] yaptırmıştı. Muhafazakâr görüş bu kreasyonları "kıyafet canavarlığı" olarak yaftalasa da kuş tüyü etekler fevkalâde hayranlık uyandırıcı idi: "...ve soylu kullar ile zengin ev kadınları bu etekleri taklit ettiler, ırmakların ve dağların ötesinden (yani Uzak Güney'den) gelen müstesna kuşlar ile acayip hayvanların tüyleri ve kürkleri o kadar çok toplandı ki nerdeyse nesilleri tükenecekti"⁸⁸.

Hsüan Tsung'a haraç olarak gönderilen altın rengindeki hassas tüylerden mamûl "Altın Tüylü Zümrüd-ü Anka" kumaşının hikâyesi çok geç bir tarihe aittir ve belki de uydurmadır: "... Saraydaki pek çok elbise bunlarla tezyin edilmişti; geceleri göz alıcı bir ışık yayarlardı. Sadece Yang Kuei-fei bunlara kâfi miktarda sahipti ve bir elbise bir de perde diktirmişti; bunlar güneş ışığı gibi göz kamaştırıcı idiler"⁸⁹.

Hsüan Tsung'un Taoist sarayının ve düşüp kalktığı peri misali yarenlerinin etrafını kuş tüyünden mamûl giysilerin hikâyesi sarmış olmalıydı

başlatmıştı". Son derece ilginç olan bu kuş tüyü işlemeciliği için bkz. Macgowan 1854, 58-59. Macgowan ayrıca Kanton bölgesinde tavus kuşu tüyünden yapılan kadın pelerinlerinden bahseder fakat bu zanaat XIX. yüzyılın ortalarından itibaren kaybolmuştur. LPLI, a, 5'te T'ang Hanedanı zamanında Lingnan'da kaz tüyü örtüler imal edildiği kayıtlıdır ama kuş tüyü pelerinelere ilişkin hiçbir şey söylenmez. Antik ve modern zamanlarda, zikredilen bölgedeki tüylerin önemli olduğuna dair daha başka delillerin varlığına istinaden bu işin mevcudiyetini iddia etmek hâlâ makuldür; öyle ki kuş tüyü işlemeciliği orta çağlarda olduğu gibi modern zamanlarda da Lingnan'a mahsus bir uzmanlık idi. Kazvinî'ye göre; renkli tüyler XIV. yüzyılda İslam mensucatına da dâhil olmuştu. Stephenson 1928, 62, 83. Kuvvetle muhtemeldir ki, bu zanaat Çin'de neşet etmişti.

88 TS, 34, 3713a. Krş. Laufer 1915d, 114. Sung Hükümeti 1107 yılında yalıcapkırı tüylerini toplamayı yasaklamak zorunda kalmıştı çünkü sırmalı ipek kumaşların tezyininde kullanıldığı için bu iş kuş katliamına dönüşmüştü. Hirth and Rockhill 1911, 235-236.

89 Laufer 1915d, 114, TuSCC'den iktibas olarak *Lang hsüan chi'*den tercüme.

ki, bu son derece doğaldı. Yang Hatun, efendisinin gönlünü hoş etmek için meşhur "Gökkuşağı Pelerin Kuş Tüyü Etek" şarkısının perilere özgü melodisi eşliğinde raks etmişti; kuş tüyünden mamûl elbisesi hoş ve narindi. Ananevî söylenceye imparatorun ay yüzlü bakireler tarafından icra edilen bu dansın özgün şeklini gökyüzü karanlık iken sarayında seyrettiği ve elbiselerinden dolayı söz konusu raksa bu adı verdiği ifade edilse de, esasen bunun eski bir Türkistan "Brahman" nağmesi olduğu ve imparator tarafından tekrar işlenip yeniden adlandırıldığı malûmdur. Yaşadığı dönemde yüksek bir kasrın üst pervazında okunabilen bir yazı gördüğünü XI. yüzyıl allamelerinden Shen Kua bildirmiştir: "... Yatay yazılmış bir hat, T'ang döneminde yaşayan biri tarafından telif edilmiş Hindî karakterler". Hiç kimse bu yazıyı deşifre etmemiş olsa da gelenekler bunun "Gökkuşağı Pelerin" raks mûsikisinin sözleri olduğunu vadediyor⁹⁰. Eğer ananeler bizi yanıltmıyorsa bu "Brahman" bir metindi ve orijinal nağmeler Doğu Türkistan hattıyla yazıya dökülmüştü. Fakat bundan emin olamayız. Her hâlükârda söz konusu raks ve şarkı hâlihazırda ölü ve yitiktir. Mamafih raksın adı günümüze ulaşmıştır ve ay perileriyle, kuşlarla, Hsüan Tsung ve kıymetli yareni Yang Hatun ile olan rabıtası hâlâ canlıdır. Bunlar sadece Çin'e değil, bununla birlikte Japonya'ya, *Hagomoro* tesmiye olunan Nō piyesine de yadigâr kalmıştır. Bu raks ve piyesin hikâyesi kısmen de olsa melek tüylü pelerini çalan faninin eski ve cihanşümul kıssasına benzemektedir (Bunun T'ang dönemine ait varyantı olan "Bakire Kuğu Hikâyesi"nde dişi kahraman olarak beyaz bir turna görülür ve zikredilen mahlûk insan suretine büründüğünde tüy pelerini beyaz ipekten bir elbiseye dönüşür)⁹¹. Romantik Japon draması da Orta Çağ Çin kültürüne ait "Gökkuşağı Pelerin Kuş Tüyü Etek" raksının bazı örneklerini bünyesinde barındırır; burada Japon bir melek, sırtında tüyler edinmek için bir ahmak gibi rol kesmektedir. Nō, Arthur Waley tarafından tercüme edilmiştir:

Kuş tüylü gök pelerin kanat çırpıyor, kanat çırpıyor
Mio'nun çam ağaçları üzerinde
Mazide Yüzen Adalar, o ise bulutların üzerinden uçuyor
Ashitaka Dağları üzerinde Fuji'nin yüksek tepeleri
Sureti pek donuk
Gökyüzünü sis pus kaplamış
Şimdi her yer görünmez olmuş⁹².

Burada hâlâ canlı olan Yang Hatun'un zarif raksını görmek güzel olurdu; lakin yine belirtelim ki, "Gökkuşağı Pelerin" raksının Japon varyantında gerçek bir hatıra ya da tatlı fakat suni bir arkaizmin varlığından emin olamayız.

90 MCPT, 5, 32.

91 Waley 1960, 149-155 ve 258-260. Bu hikâye Çin'de en azından M.S. 300'den beri bilinmekteydi.

92 Waley 1922, 177-185.

13- BÖCEK SÜSLEMELERİ

Saray sanatçılarının giysileri süslemek ve kibirli müşterilerinin arzu- larını yerine getirmek için fildişi, yeşim taşı ve kaplumbağa kabuğu gibi maddelerin yanı sıra, ihtiyaç duydukları kıymetli materyaller arasında "Mavi-Yeşil Böcek" adı verilen, böceğin kanadını saran kabuklar da bu- lunuyordu ki, bunlar Lingnan ve Annam'dan toplanırdı⁹³. Bunlara bazen "Yeşim Taşı Böcek", bazen de "Küçük Altın Kaplumbağa" denirdi; bu al- tın rengi ve turkuaz böcekler özellikle büyük Batı Nehri'nin kuzeyinde- ki Kwangsi'nin kasabaları ile özdeşleşmişti⁹⁴. Bu bölgedeki böceklerin gökkuşağı misali yanardöner, altın yeşili güzellikleri, tıpkı yalıçapkını ve tavus kuşu gibi, onların kadınların giysilerinin tezyininde, özellikle de saçlarının süslenmesinde kullanılmasına sebebiyet vermiştir. Hatta bun- ları sığ cazibelerinden daha da önemli kılan şey aşk tılsımı olarak sahip oldukları üstünlüktü. Bu küçük yaratıklar: "... Kendilerini yakut kırmızısı hatmi çiçeklerinin içerisine gizler ve burada birbirleriyle çiftleşirlerdi"⁹⁵. Sahip olduğu efsunla Çin'in tamamındaki romantik kadınların duygula- rını anlayan bu böcek onlara hararet aşıları. Bu karakteristik özelliği Li Ho tarafından yazılan bir şiirde görülür:

Mağara misali bir odada düşünceler artık tabulaşmaktan uzak
Çiçeklerin kalbinde tıpkı arı yavrusu gibiler
Kokulu kandilden ılık küller dağılırken
Güzel saçları serpilir mavi-yeşil böcek firketeleriyle
Gece can çekişip ve lambadaki ateş sönerken
Yetişkinleri derin bir uyku bastırır
Bir çift ördek hayal etmek ne güzeldir
Lakin Güney Seddi engeller darbeleri⁹⁶.

Chrysochroa böceğinin bu parlayan kınkanadı Kore ve Japonya'da da benzer bir rol oynamıştır (Japonya'da *Tamamushi* yani "mücevher bö- cek" adıyla anılır). Kişisel süslemelerden de öte geniş bir kullanım alanı vardır. Nara'daki zarif "Tamamushi Mabedi" herkesin malûmudur ve Shōsōin Hazinesi'nde fildişi, örgü kabzalı bir hançer bulunmaktadır ki, bunun ağaçtan mamûl kını *Tamamushi*'nin altın yeşili kınkanadı ile mü- zeyyendir⁹⁷.

Tezyinatta oldukça popüler olmasına rağmen *Chrysochroa* kendini sa- dece mücevherat sanatında gösteren bir böcek değildir. Ariya benzeyen

93 TLT, 22, 14b-15a.

94 Ch'en Ts'ang-ch'i, 41, 16b; PTKM'den iktibas. Bunlar özellikle Pin-chou ve Ch'eng- chou'dan toplanırdı.

95 Wang Ch'i, Li Ho'nun hemen alttaki şiirine düşülen şerh.

96 Li Ho, "Hsien Hsiu-ts'ai... szu shou", ChTS, han 6, ts'e 7, ch. 3, 2a (dördün üçü) ve LCCKS, 3, 7a-7b.

97 Shōsōin (1928- ...), VI, 26.

“altın böcek” ve dahi yeşil altın, memleketin kadınları tarafından ziynet eşyalarını tezyinde ve saç süslemelerinde kullanılırdı⁹⁸. Beşinci günde ya da beşinci ayda yakalanan (bu zaman onların solucanlarla akla hayale sığmayan çiftleşme dönemi idi) bazı çekirgeler ile ağustosböceklerinin de erotik çekicilik kudreti verdiğine inanılırdı; ayrıca kızların giysilerinde takı olarak da kullanılırlardı⁹⁹. Fakat şimdilerde egzotik büyüleyiciliği olan şeylerden alışıldık çekiciliği olan şeylere sürükleniyoruz.

98 Wang Ch’i, Li Ho üzerine şerh, “Nao kung”, LCCKS, 2, 30b. Burası Li-chou idi.

99 Ch’en Ts’ang-ch’i, 41, 16b; PTKM içerisinde.

VII BİTKİLER

Korularda koku yayıp reçine damlatan çok sayıda ağaç vardı
Bazılarının meyveleri altın kabukluymuş gibi parlıyordu
Dallardan hoşça sallanıyorlardı; Hesperid Masalları'nı doğrularcasına
Şayet hakikatsé buradakilerin tatları muhteşemmış.

John Milton, *Paradise Lost*, IV. Kitap

Tang Hanedanı'na VII. yüzyılda Semerkand'dan altın şeftaliler gönderildi; bu, Orta Çağ Çin'indeki tüm egzotik ürünleri pazarlamaya yetkili vekil ve Murahhasların tavassutuyla gerçekleşti¹. Şeftaliler uzak ve sözde haraçgüzar bir krallıktan gelmişti; altın gibi parlayan renkleri onların bahçe-i hümayûnda yetiştirilmesi arzusunu uyandırmıştı. Ecnebilere ait olup söz konusu devirde Çin'e getirilen, irili ufaklı tüm bitki türlerini temsilen bu nefis meyveleri bahçe ve bostanlarda, bir kısmını daimî bir kısmını da muvakkaten, yetiştirmek münasip görülmüştü. Altın şeftalilerin tedricen Ch'ang-an'daki kutsal bahçenin duvarlarının ötesine yayıldığına ya da VII. yüzyıldan sonra söz konusu bahçede varlığını sürdürdüğüne ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte, ilginçtir ki, "altın şeftaliler" Çin'de yetiştirilmişti; zikredilenler belki de orijinal Semerkand şeftalilerinin taklitleri idiler ya da bir ihtimal, tecrübesiz bir bahçıvan tarafından müstakilen yetiştirilmişlerdi. Bunların, bir şeftali ağacı çubuğunun Japon hurması ağacına aşılansarak yetiştirildiği de iddia edilmiştir. Daha da enteresan olanı, aşu yapmak suretiyle altın şeftalileri yetiştirme sanatı, en meşhur Çinli bahçıvan Ch'ang-anlı kambur "Deve Kuo" tarafından biliniyordu; bu ihmalkâr adam, Tao'nun verdiği ilham

1 Bkz. Bu kitabın giriş kısmı ve yine, özellikle THY, 100, 1796.

sayesinde payitahtın tüm zengin ve asil zevatı tarafından himaye edilirdi. Evvelce de ifade ettiğimiz gibi, bu, Li Tsung-yüan tarafından terkip edilen zarif bir alegori idi². Japon hurması rengindeki şeftaliye ilişkin malumat "Ağaç Dikme Kitabı" başlıklı bir eserde mevcuttur; söz konusu kitabın müellifi "Deve T'o" adını taşımaktadır³. Fakat bununla birlikte, bu kayıt hoşça giden bir isnat olmalıdır; zikredilen kitabın mevcut nüshaları üzerinde yapılan titiz bir çalışma adı geçen eserin Yüan Hanedanı devrine ait olduğunu ispatlamıştır. Eğer Liu Tsung-yüan tarafından imgesel bir surette kaydedilen "Deve Kuo"nun ağacının yaşayan bir arketipi mevcut idi ise onun yetiştirdiğinin, Soğd bölgesinden ithal edilen muhteşem altın şeftalilerle eşleştirildiğine itimat edemeyiz. Yazılanlar hakikat olsun ya da olmasın, Li Tsung-yüan altın şeftalilere büyük bir itibar kazandırmıştır; "Ağaç Dikme Kitabı"nın gerçek müellifi olarak efsanevî bahçıvarın takma adı benimsenmiş olsa da şöhreti artmıştır⁴. Mamafih ilerleyen bölümlerde zikredilen kambura ve başka bir egzotik bitki ile olan rabitasına yeniden temas edeceğiz.

Yine de imparatorluk adına şeftali ağacı dikimi saraya ait toprakların dışında da yapılıyor olmalıydı ve zikredilen türden bahçıvanlar onları çoğaltıp yaygınlaştırıyorlardı. Egzotik bitkiler imparatora hediye olarak sunulmak üzere ecnebi memleketlerden geliyor ve bütün imparatorluğa yayılıyordu. Nam salan bir hadise 647 yılında vuku buldu ve "haraçgüzar" milletlerden T'ang Hanedanı'na gönderilmesi için ülkelerinde bulunan sebzeler talep edildi; en nihayetinde hatırı sayılır ölçüde yeni bitki türü, mahsulat ve daha başka şeyler payitahta getirilip burada isimleri ve türleri dikkatlice kaydedilip arşivlendi⁵. Bitkilerin pek çoğu tuttu ve Çin'in yerli florasının bir parçası oldular. İmparatorluğa münhasır bu ithal ürünlere ek olarak, birçok kişi söz konusu egzotik türleri elde etmek için vasıtalar uydurmuş ve bu bitkilerin Çin topraklarına aktarımını sağlamışlardı. Chang Chi'nin IX. yüzyılın başlarında Kanton'daki vazifesinden ayrılan bir arkadaşı için telif etmiş olduğu iki mısra bilhassa yeni bitki türlerinin, özellikle de cazibeli tropik çiçekler ile meyvelerin, tecrübe edildiği güney şehirlerindeki ahvalı bildirmektedir ki, mahsulatın son derece bereketli olduğu görülmektedir:

Denizashırı çiçekler ve Man'dan gelen bitkiler kışın başından sonuna kadar mevcut

Nereye gidersen git, bahçesi bunlarla dolu olmayan hiçbir hane yok⁶.

2 Liu tsung-yüan, "Chung shu Kuo T'o-t'o chuan", LHSC, 17, 2b. Krş. H. A. Giles'in "Pas trop gouverner" tercümesi, H. A. Giles 1923, 142-144.

3 CSS, SF içinde, ts'e 212, 7a (han 106).

4 Mr. Gari Ledyard bu sonuca ulaşan bir metin incelemesi yapmıştır.

5 TFYK, 970, 11b-12b; THY, 100, 1796; Laufer 1919, 303-304.

6 Nakamura 1917, 567; ChTS, han 6, ts'e 6'dan iktibas.

Diğer taraftan gerek güneyde gerekse Ch'ang-an'da, yeni bahçe bitkileri T'ang himayesi altında yaşayan ecnebler tarafından da yetiştiriliyordu. Filhakika karanfillerinden, çuha çiçeklerinden ve lalelerinden ayrılıp Amerika'ya giden Avrupalı göçmenler gibi onların da anavatanlarındaki en çok sevdikleri şeylerden ayrı yaşamaları imkânsızdı. Kaldı ki, bu türden yenilikleri ve tesirlerini şimdilerde tespit etmek zor olsa da ecneblerin bahçe tasarımları da T'ang Hanedanı zamanında Çin'e girmişti⁷. Bereket versin ki, bu gibi yeniliklerin ve güzel tatların kabulü için bir gelenek oluşmuştu. Daha eski değilse, Han Hanedanı döneminden beri Szu-ma Hsiang-ju'nun rapsodileri ile süslenmiş imparatorluk bahçelerinin, efsunlu bir tesire sebebiyet verdiğini ve Göğün Oğlu'nun manevî nüfuzu altında bulunan bütün dünyadaki muhtelif memleketlerin, bitki kaynaklı büyülerle bağlı olduklarını biliyoruz. Zevk bahçeleri daha ziyade dünyevî olsalar da, deyim yerinde ise, Han Hanedanı'ndan önceki asırlar boyunca, imparatorluğa ait büyük parklar hiçbir zaman tam anlamıyla efsunlu karakterlerini kaybetmediler ve ahaliye ait bütün bahçeler, umumiyetle egzotizmin muhteşem numuneleri olanların daha küçük ölçekli taklitleri olarak tebarüz ettiler⁸.

Geoffrey Grigson yerli bitkilerin İngiliz şiirinde nasıl kullanıldığını ve insanoğlunun derunî duygularına hangi surette aksedip onları ne şekilde harekete geçirdiğini göstermiştir; buna karşın egzotik şeylerin İngiliz halkı ile köklü bir geçmişe dayanan yakın ilişkileri görülmemektedir; onun dizelerindeki coşkun ve canlı hava ise bir şairin yapabileceklerinden biraz daha fazladır⁹. Öyleyse, bu durum Çin için de geçerlidir. Erik; umut vadeden bahara, yaşam süresinin uzamasına ve arzulara, şeftali ise; doğurganlığın tecessümüne, ilim ile efsanelerde ölümsüzlüğe, pek çok kadim dostun temsiline ve insan ilişkilerinde zenginliğe delalet ederdi. Liçi böyle değildi; örneğin, Han Hanedanı devrinden beri kuzeyde bilinmesine rağmen T'ang şiirinde dahi egzotik bir meyve olarak işlenmemişti; rengârenkti ve romantik bir cazibeye sahipti fakat sadece sıradan hayallerin ve tutkuların zayıf bir dışavurumuydu; altın şeftaliler ile başladığımız bu bölümün mevzuu az bilinen meyve ve çiçeklerdir. Bunlar bizim nazarımızda egzotizmle ikinci dereceden zenginleştirilmiş olsalar da, Orta Çağ Çin'inden geldikleri için, T'ang tasavvurundaki hakiki rolleri, fantastik Güney Denizleri bölgesinin hatmi çiçeklerine benzemektedir; bunları zambaklarımızla ve güllerimizle mukayese edemeyiz zira onların mahallî ihtişamı galiba kendi anavatanlarında idi.

7 Murakami 1955, 77.

8 Schafer 1961, 3-4.

9 Grigson 1947, 79-85.

1- MUHAFAZA VE ÜRETİM

İyi bilindiği gibi, Hsüan Tsung'un kıymetli eşi Yang Hatun taze liçiyi pek severdi; bu meyve posta atlarıyla Lingnan'dan Çin'in tamamına nakledilirdi ki, hatun da onları bu şekilde temin ederdi. Bununla birlikte, söz konusu narin meyvelerin rengi bir günde değişir ve ikinci günde ise rayıhasını kaybederdi; Ch'ang-an'daki hatuna ulaştıklarında renklerini ve lezzetini yitirmiş olurlardı¹⁰. Bunun üstesinden nasıl gelinebilirdi?

Hemen ifade edelim ki, "kadınların göğüs uçlarına" benzeyen leziz üzümler, Ch'ang-an'a taze ve bozulmamış şekilde Gobi Çölü'nün kenarı boyunca uzanan Koço şehriden getirilirdi. Böyle bir başarının nasıl elde edildiğini sorguladığımızda, Tang edebiyatında hazır bir cevaba tesadüf edemeyiz. Lakin burada ve daha başka yerlerde faydalı ipuçları bulabiliriz. Mesela Harezmi, IX. yüzyılda kurşundan mamul kapların içerisine kar doldurmak suretiyle karpuzları paketleyip ihraç ederdi¹¹. O halde, zikredilen Doğu Türkistan üzümlerinin de, Tanrı Dağları havasından toplanan kar ve buzların içerisinde getirilebileceği düşünülmüş olmalıdır. Bu durum, Güney Çin hududunun tropikal bölgelerinden gelen liçilerin muhafaza usûlünü izah etmiyor. Ayrıca uzak diyarlardan Çin topraklarına getirilinceye kadar bitkilerin nasıl diri tutulduğunu da tam olarak açıklayamıyoruz (tohum olarak getirilmediklerini varsayıyoruz). Bu sorulara muayyen cevaplar bulma umuduna kapılmadan, Tang dönemine ait birkaç esere kısaca göz atıp bitkileri nasıl taze tutup muhafaza ettiklerini inceleyelim.

XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bir şair olan Hung Hsi-wen, Hsüan Tsung ile Yang Hatun'un sıcak bir günde keyif çatarken tersim edildiği bir tabloyu görmüş¹² ve resimdeki sahneyi betimleyen bir dörtlük kaleme almıştı. Yazdığı şiire ise şöyle bir başlık koymuştu: "Şöhreti Işık Saçan ve Sıcaktan Kaçıp Huzurla Zevke Dalan Yüce Hakikatin Resmi":

"Altın Darı" rengine kavun, içi buz dolu kapta çoktan ikiye ayrılmış
Etrafını saran karlı su ile karışıp harmanlanmış; onlar serin çay içiyorlar
Saray hurileri efendilerinin sevgisini kazarup coşmak için henüz haris değiller
Mavi kap hâlâ membandan gelen çiçeklerle dolu¹³.

10 746 yılının yedinci ayı için bkz. TCTC, 215, 13b. Müşarîh Hu San-hsing'in belirttiğine göre; insanların anlattığına bakılırsa Su Shih (XI. yüzyıl) döneminden beri liçiler sadece Güney Szechwan'daki Fu-chou'dan gelirdi. Po Chü-i'den alıntı yapan Hu'ya göre; liçilerin rengi bir günde, rayıhası ise iki günde değişirdi. Dördüncü ve beşinci günde ise rengini, rayıhasını ve tadını tamamen yitirirdi.

11 Mahler 1959, 73-74, burada Barthold'a istinat eder. Görünüşe bakılırsa Çinliler X. yüzyılın ortalarına kadar "Batı kavunu" adıyla andıkları karpuz aşına değillerdi. Bkz. Laufer 1919, 439.

12 Hung Hsi-wen, "Ming Huang Tai chen p'i shu an le t'u", YSH, ch'u chi, ts'e 14, 10b.

13 "Altın Darı" Ch'ang-an'da bir yerin adıdır ve onu buraya dâhil ettim fakat "altın ile öğütmek" anlamındadır.

Hülasa, hizmetkârların, sadece hatununu arzulayan imparatoru görmek için son derece isteksiz oldukları anlaşılıyor. Maalesef bu sanatkârın ne adını ne de yaşadığı zamanı biliyoruz; resim ise Sung hatta Yüan Hanedanı dönemine ait bir çalışma olabilir ve bundan dolayı buzlu kavunlar ile karla soğutulmuş çaylar VIII. yüzyıl için önemli bir kanıt teşkil etmezler. Bereket versin ki, karlı çaya ve T'ang Hanedanı devrinde yaz aylarında yiyecekleri soğutmak için buz kullanıldığına ilişkin her türlü delile kâfi miktarda sahibiz; doğrusunu söylemek gerekirse, bu uygulama Chou Hanedanı dönemine kadar geriye gitmektedir. Hatta kar, kimi zaman yaz mevsimlerinde yenilen bir şeydi ve Ch'en Ts'ang-ch'i bunu hastalıkların kaynağı olarak görmüştü; ona göre buz sadece yiyecekleri ve içecekleri soğutmak için kullanılmalı fakat yenilmemeli idi¹⁴. Bununla birlikte, T'ang zamanında kavunlar muhakkak karın içinde tutulurdu; önceleri, eski gelenekler mucibince, buzlukta ya da kar çukurunda daha sonra ise buzlu çömlüklerde ve kaplarda muhafaza edilirdi¹⁵. Kavun yaz aylarında Ch'ang-an'da popülerdi; buz dolu kapları ise bazen yeşim taşlarından mamul olurdu ki hem kavunlar hem de kapları T'ang şiiirine sıklıkla konu olmuştur. "Yeşim taşı kaptaki buz kadar temiz"¹⁶ imgesi, esasen T'ang zamanından önce dahi, gerçek bir centilmenin halis nezaketinin klişesi idi. Hatta bir tür buzdolabı dahi kullanılırdı; meşhur bir simyacının belirttiğine göre, sarkıt kireçtaşları "soğuk hava deposu"¹⁷ yapmak için uygundu fakat bu depolar kimyahanede deneylerinde kullanılan malzemeler için galiba dayanaksızdı.

Buzluklar ve buz mağaraları ise imparatorluk sarayındakilerle mukayese edilemezdi. Bunlar, "Ekselanslarının Ağaçları Dairesi"nin yani imparatorluğa ait parklar, bahçeler ve meyveliklerin, sorumluluğunda idi. Buralarda görev yapan yetkililer her kış bin kalıp buz depolarlardı; her bir kalıbın uzunluğu üç fit genişliği ise bir buçuk fitti, mahallî idareciler tarafından soğuk dağların vadilerinden kesilen bu kalıplar payitahta gönderilirdi¹⁸.

Sarayda revaç bulan bu gibi kaynakların temin edilmesiyle, meyvelerin, çiçeklerin ve T'ang Hanedanı'nın hükmü altında bulunan uzak diyarlardan gelen makbul ağaç fidelerinin güvenli bir şekilde tanzim edilmesi işi eşit ölçüde ehemmiyeti haizdi. Sui Yang Ti, Szechwan'dan gönderilen, sapları mumla mühürlenmiş mandalinalara sahipti¹⁹ ve XI. yüzyılda Lo-yang'ın en güzel şakayıkları K'ai-feng'deki Sung payitahtına gönderilmek

14 Ch'en Ts'ang-ch'i, PTKM, 5, 22b, ayrıca bu konuda Shih p'u'dan yapılan iktibas.

15 Ishida Mikinosuke 1942, 215-216.

16 Bu kelimeler Pao Chao (V. yüzyıl) tarafından kullanılmıştır.

17 TFCY 3, 13a; CLPT'den iktibas. Bu kitap görünüşe bakılırsa Tu-ku Tao tarafından VII. yüzyılda yazılmıştı. Bazı kaynaklarda Sui dönemine, bazılarında ise T'ang dönemine ait olduğu ifade edilir.

18 TLT, 19, 19b.

19 Yen Ching-yüan 1958, 159.

için hazırlanırken aynı yöntem izlenmişti. Ou-yang Hsiu'nun da dediği gibi: "Onları küçük bambu paketlerine yerleştirdik, atla taşınırken sarsılıp örselenmemesi için üzerlerini yeşil bitki yapraklarıyla kapladık ve birkaç gün sonra kaybolmasınlar diye çiçeklerin saplarını mumla mühürledik"²⁰. Bu usûlün Tang döneminde de uygulandığından emin olabiliriz. Bundan başka, mandalinalar IX. yüzyılın başından itibaren kâğıtlara sarılarak da taşınırdı²¹. Diğer bitkisel ürünlerin de, aynı hassasiyet gösterilerek, benzer şekillerde nakledildiğini söylemek mümkündür.

Ayrıca, bu gibi metotların yanında, Ch'ang-an'a gelen egzotik bitkiler "Ekselanslarının Ağaçları Dairesi"nin başında bulunan yetkili tarafından alınır, haşmetmeaplarının özel ziyafetleri, halk şölenleri ya da kutsal ayinler için hazırda bekletilirdi²². Semerkand'ın altın ve gümüş şeftalileri de böyle yapılmıştı. "Bir fermenda şöyle buyrulmuştu: Bunlar bizim bahçe ve bostanlarımıza dikile"²³.

Tabooed Parkı, Büyük İç Saray'ın kuzeyinde yer alıyordu. Kuzey tarafı Wei Irmağı'na yakındı, doğusunda Ch'en Deresi dizginlenmişken batısı ise boydan boya kadim (Han dönemi) şehirlerinin surlarıyla kaplıydı. Çevresinin uzunluğu yüz yirmi *li* idi²⁴. İçinde bulunmayan kuş ve hayvan, sebze ve meyve yoktu²⁵.

Dünya bahçelerinden beslenen bu fidanlık ve zevk bahçesi aynı zamanda imparatorluğun mühim bir dikim kaynağıydı. Kuzey Çin'in büyük şehirlerini güzelleştirmek için Hsüan Tsung tarafından 740 yılında düzenlenen hususî bir seferde "hem payitahtın yollarına hem de şehir surlarının içindeki parklara meyve ağaçları dikilmişti"²⁶ ki, büyük ihtimalle bu fideler "Ekselanslarının Ağaçları Dairesi"nden getirilmişti.

Büyük imparatorluk parkıyla mukayese edilemese de şahıslara ait bazı parklar ve bahçeler çok geniş ve egzotik türler de dâhil olmak üzere, ağaç çeşitliliği bakımından epey zengin olmalıydılar. Bu şahsî zenginliğin bir alâmeti Yang Hatun'un kardeşi Yang Kuo-chung'a ait bir meskenin genç bir adam tarafından yapılan yeni bir tasvirinde tezahür etmiştir. Onlar ağaç tekerleklerin monte edildiği seyyar bir bahçe kurup içerisinde "en güzel çiçekleri ve görülmemiş ağaçları" yetiştirmişlerdi. Bu çiçek arabası ilkbaharda dolaştırılarak halk arasında sergilenmiş ve bu suretle herkes ihtiva ettiği güzellikleri en ince ayrıntısına kadar görebilmiştir²⁷.

20 LYMTC, 6a.

21 Yen Ching-yüan 1958, 159.

22 TLT, 19, 15b; TLT, 7, 13a-13b.

23 TFYK, 970, 8b.

24 TLT'nin bu neşri bir şerh ihtiva eder: "TFYK'de belirtildiğine göre; burası doğu-batı yönünde yirmi yedi *li* (Çin mili), kuzey-güney yönünde ise otuz üç *li* idi".

25 TLT, 7, 13a-13b.

26 CTS, 9, 3085a.

27 KYTPIS (TTTS, 3), 53b.

Velhasıl, ecnebi diyarlardan gelen başka bir bitki membaı da “Şifalı Bitkiler Bahçesi Üstadı” tarafından idare edilen imparatorluk şifalı bitkiler bahçesi idi. Üstadın kendisi de bizzat “Başhekim Dairesi Âmiri”ne bağlıydı. Payitahtta kâin bu teşekkül ihtiyaç duyulan ilaçları elde etmek için bazı imtiyazlı vilayetlerde toprağı işler ve ekip biçirdi. On altı ilâ yirmi yaş arasındaki delikanlılar burada “Eczacıbaşı” (bu zât sıradan bir ilaç bilimci değil tıbbın muhtelif şubelerinde uzmanlaşmış bir eğitmendi) nezaretinde bahçelerde çalışarak tecrübe kazanırlar; *yin-yang* teorisinin ilaç yapımına tatbiki, şifalı otların coğrafi dağılımı, çıbanları usûlüne göre olgunlaştırma, bitkilerin muhtelif bölümlerinin özellikleri, zehirli ve zehirsiz otlar, ecza terkihi ve daha başka konular üzerinde çalışmalar yaparlardı²⁸. Belirli bir amaç için kurulan bu bahçe T’ang ahalisi tarafından talep edilen çok sayıdaki şifalı bitkinin temin edildiğı mühim bir dağıtım merkezi olmalıydı.

2- HURMA AĞAÇLARI

T’ang döneminde Batı’dan gelen meyve ağaçları sadece altın ve gümüş şeftalilerden ibaret değildi. Hurma ağaçları da vardı. Hurmalar eskiden beri bir Fars ürünü olarak biliniyor²⁹ ve gerçekten T’ang zamanında da ithal ediliyordu. Kanton’a getirilen Fars hurmalarının gevrek ve tatlı karakterleri IX. yüzyıl müellifleri tarafından çok güzel tarif edilmiş³⁰ ve VIII. yüzyıla ait bir ilaç kitabında cilt ve genel anlamda sağlık için yararları bâbında evvelce övülmüştü³¹.

Görünüşe bakılırsa, en yaygın adı “Fars İğdesi”³² olan hurma muhtelif isimlerle anılıyordu. Mamafih ödünç alınan iki isim de oldukça yaygındı, belki de çok yaygın değildi. Birincisi **gurmang* ya da **khurmang* gibi bir şeydi, Farsça kökenliydi; diğeri ise daha gizemli olan **mju-lau* idi fakat al-lamelerimizden biri bunu Mısır dinindeki *bunnu* hatta Grekçedeki *phoenix* ile kökteş görmeyi arzu etmişti³³. “Bin yıllık iğdeler”, Hazar Denizi³⁴ kıyısındaki ılık ve verimli Taberistan diyarı hükümdarının gönderdiği sefirler tarafından 746 yılında T’ang ülkesine getirilmişti fakat gönderilen hurmaların ağaç mı yoksa muhafaza edilmiş meyveler mi olduğu hususu açık değildir. Ağaçların Ch’ang-an ikliminde büyüyüp gelişmesi zordu lakin IX. yüzyılda Kanton’un kenar mahallelerinde bu ağaçların yetiştirildiğine dair güvenilir kaynaklara sahibiz³⁵.

28 TLT, 14, 51a-51b, 52a-52b.

29 Laufer 1919, 385. Bunlar WS ve SuS’da belirtilmiştir.

30 Liu Hsün, LPLI içinde; bkz. Kuwabara 1930, 53.

31 Ch’en Ts’ang-ch’i, 31, 15a; PTKM içerisinde.

32 Laufer 1919, 385. Bu isim YTTT ve Ch’en Ts’ang-ch’i’de zikredilir.

33 Laufer 1919, 385-386.

34 TFYK, 971, 15b.

35 Yine Liu Hsün; Laufer 1919, 386-387. Yü Ching-jang 1954, 193-195. Kaynaklarla ilgili tartışmalar, üzerine yeni herhangi bir şey eklenmeden, daha önce Laufer tarafından çalışılmıştır.

3- KUTSAL HİNT İNCİRLERİ

Kısmen alışılmışın dışında, daha çok dinî ithal ürün olarak bilinmesine rağmen bilgelik ağaçları, Hindistan'ın kutsal incir ağaçlarıydı. Bir Hint kralı 641 yılında Çin imparatoruna bir tane göndermişti³⁶ ve bir tane de 647 yılında Magadha'dan gelmişti³⁷. Magadha'nın böyle bir ağacı bahşetmiş olması tamamen uygundur çünkü burası, söz konusu muhteşem ağaçların anavatanıydı. Sacheverell Sitwell onu şöyle tasvir etmişti:

"Champak ağacının mavi çiçeklerinin kokusuyla havayı nemlendirmesi kâfi değil. Bu çiçekli bitkilerin cennetidir. Gül rengi elma ve büyük gül ağaçları, bir çiçekler şehri, muhteşem bir havaya tesadüf etmek gibi"³⁸.

Magadha'dan gelen bilgelik ağacı Çin kaynaklarında tezahür etmişti; yaprakları "beyaz kavak ağacı" yapraklarını andırıyor ve adına da *pala* deniliyordu. Bu isim Sanskritçe *pippala* ya da bizim ifade ettiğimiz "pepeul" [Hint inciri] kelimesinin kısaltılmasıydı ki, yaygın adı "Aydınlanma Ağacı" anlamına gelen *bodhidruma* idi. Bu isim bize Gautama'nın bu ağaçlardan birinin altında aydınlandığına ilişkin yakıştırmayı hatırlatıyor. Ağacın orijinali Bihar'da bulunan Bodh-Gayâ Tapınağı'ndaydı, yaygın bir hikâyeye göre; din değiştirmeden önce Büyük Aśoka tarafından yakılmış ve mucizevî bir şekilde kendi küllerinden yeniden doğmuştu. Kutsal ağacın başına daha başka felaketler de gelmiş fakat yeniden dikilerek sürekli yayılmış ve ifade ettiğimiz gibi bugüne kadar ulaşmıştı. En meşhur halefi Seylan'daki Anurādhapura'da bulunan bu kutsal ağacın, yeryüzünde şeceresi belgelenmiş en yaşlı ağaç olduğu düşünülmektedir. Hindistan'da *Pundarika* ve *Aśvattha* gibi daha başka isimlerle de anılan bahse konu bilgelik ağacı hemen hemen küresel bir sembol haline dönüşmüştür. Budizm'de bu bilgelik ağacı mutlak surette Hint incirine karşılık gelmez fakat altın, kristal ve mücevherat gibi ışık saçan nuranî bir nesne suretinde telakki edilir³⁹. Budizm'in irfanı hakkında her daim tecessüs sahibi olan Tuan Ch'eng-shih, bütün Hint incirlerinin en büyüğünün geçmiş hakkında bize mucizevî bir hikâye anlatır. Buda, Nirvana'ya çıkarken bu ağaç yapraklarını nasıl döktü? Aśoka tarafından nasıl yakıldı ve nasıl yeniden canlandı? Kral Śāśanka VI. yüzyılda ağacı imha etmek için ne gibi bir teşebbüste bulundu? Ağacın muhtelif isimleri ve daha başka şeyler hakkında şunları yazmıştır:

"Ağacın boyu dört yüz fittir. Altında gümüş bir stupa vardır ve etrafı bununla sarılmıştır, ağacın kabukları tamamen soyulmuştur. Bu memleketin insanları dört mevsim boyunca, sürekli burada tütsü yakıp çiçekler saçarlar ve ağacın etrafını tavaf edip huşu içerisinde tapınırlar. Tang saltanatının

36 TFYK, 970, 9a-9b.

37 TS, 221a, 4153c; TFYK, 970, 11b; THY, 100, 1796.

38 Sitwell 1936, 181.

39 Demieville 1929, 90-91.

ihtişamlı görüntüsü boyunca tapınağa armağanlar sunmak ve *kaşāya* dağıtmak için buraya elçiler gönderdik. "Saadet Beyannamesi"nin beşinci yılında (660) onun kutsal erdemini anmak amacıyla tapınağa bir taş diktik"⁴⁰.

Hint inciri Çin'e T'ang Hanedanı devrinden önce girmişti. Buda'nın mukaddes alameti ve onun tüm insanlara aydınlanmayı teklif edişinin bir sembolü olarak daha çok tapınak arazilerine dikilmişti. Ayrıca Çince bir isim olan "bilgelik ağacı" (bodhi tree) daha başka türlere, özellikle de ıhlamur ağacına teşmil edilmişti⁴¹. Hakiki kutsal incirlerin Gayā'nın Aydınlanma Ağacı'nın gerçek bir sürgünü olup olmadığı hususunu ise bilmiyorum. Eğer Magadha Krallığı böylesine muhteşem bir ağaç fidesini göndermiş olsaydı bunun hususî niteliğinden arşiv kayıtlarıyla emin olabilirdik fakat böyle bir kayıt yoktur. Bundan dolayı kutsal Çin incirinin bildiğimiz Hint inciri olduğunu kabul etmek zorundayız. Ne var ki, nuranî bir anlam yüklenen bilgelik ağacı kısa sürede bahse konu türlerin tamamını kapsayacak hale gelmiştir ki, bunun uzak Hint diyarından takva ile pekiştirildiğini hayal edebiliriz. P'i Jih-hsiu'nun "Ch'i ve Liang formunda" bıraktığı bir dörtlükte, Chekiang'daki T'ien-t'ai tarikatının baş tapınağında bulunan, bu kutsal ve muhacir ağaçtan bahsedilmiştir. Kuo ch'ing ismini taşıyan bu tapınak "Aydınlanmış Diyar" ya da "Saf ve Masmum Ulus" mealindedir.

"Aydınlanmış Diyar" yolundaki çamlık geçit on mil mesafede
Bilgelik ağacının beslediği maymunların bulunduğu düzlükte
Bulutsuz gökyüzünden düşen harikulade yağmur ve sis
Zaten denizden esen rüzgâr bahar dallarının örtüsü⁴².

4- SAL AĞAÇLARI

Sal ağacı adını Hintçedeki *sāl* kelimesinden almıştır. *Shorea robusta* denilen, sarı çiçekli güzel bir ağaçtır; ağır, sert, koyu renkli kerestesi Hindistan'da muteberdir ve özellikle Bengal düzlüklerinin kıyı bölgelerindeki ormanlarda yetişir⁴³. Bu ağacın Hindîçin ve Endonezya ile yakın münasebeti vardır ve bunlar yaygın olarak bilinen Hindistan'daki türlerinden daha dayanıklıdır (şimdilerde yanlış olarak "maun", "Borneo sediri", "Singapur sediri" ve bunun gibi isimlerle anılmaktadır)⁴⁴. Orta Çağ'da bu ağacın Çin'e girdiği ve geniş mikyasta dikildiği bilinse de en azından T'ang Hanedanı zamanında kerestesinin kullanıldığına dair kanıt yoktur. Egzotik menşei, etkileyici çiçekleri ve mühim dinî çağrışımla hayranlık

40 YYTT, 18, 149-150. *Kaşāya* Budist bir keşişin cübbesine verilen isimdir.

41 *Tilia miqueliana*. Demieville 1929, 90-91.

42 P'i Jih-hsiu, "Chi t'i T'ien t'ai Kuo ch'ing szu Ch'i Liang t'i", ChTS, han 9, ts'e 9, ch. 8, 7b.

43 Yule and Burnell 1903, 798; Burkill 1935, 2005.

44 *Shorea kunstleri et al.*; Burkill 1935, 2001-2005.

uyandıran bir ağaçtı çünkü tıpkı bilgelik ağacı gibi bizatihi Buda'nın mazisiyle alâkalıydı. Buda hazretleri Śālavana'da Nirvana'ya ulaşınca, Kuśinagara kenarında bir sal ağacı koruluğu bulunuyordu ve Śāleन्द्रa-rāja yani "Sal Ağaçlarının Kralı" ve aynı zamanda Avalokiteśvara (Kuan-yin) ve Śubhayūva'nın babası lakabını almıştı⁴⁵. Büyük Hsüan Tsung aydaki kristal saraya efsunlu bir şekilde yolculuk ederken gökyüzünü delen bir sal ağacı görmüştü: "Yapraklarının rengi gümüş ve çiçeklerinin rengi bututlarındaki gibiydi"⁴⁶.

Bu kutsal ağacın T'ang döneminden önce Çin'e takva ehli tarafından sokulduğu anlaşıyor⁴⁷ zira ağacın parçaları evvelce pahada ağır hediyeler olarak kabul ediliyordu. Nitekim Bnam kralı ve Siyam Körfezi'ndeki "Malay" halkı⁴⁸ 519 yılında bir sefaret heyeti ile birlikte hediye olarak muhtelif aromatikler göndermişti: "... Sandal ağacından kutlu bir sanem ve śāla ağacının yaprakları"⁴⁹. Mamafih VIII. yüzyılın sonlarında bile bu ağaç hâlâ nadirattan sayılır ve egzotik bir ürün addedilirdi. Li Yung 723 yılında seyyah I-ching tarafından şöhrete kavuşturulan Ch'u-chou'daki Huai-yin-hsien adlı yerleşim birimindeki bir *sāl* ağacının anısına bir kayıt düşmüş ve bir süre Batı'da kalan I-ching VII. yüzyılın sonunda geri dönmüştür. Şair düştüğü notta; "... *sāl* ağacı Merkezî Hisa'ya⁵⁰ yani Çin'e ait değil" demektedir.

Birkaç on yıl sonra, Hsüan Tsung'un "Cennet Hazinesi" devr-i saltanatının başlarında, Uzak Batı'daki imparatorluk mümessili Fergana'dan kestiği iki yüz sal ağacını Ch'ang-an'a göndermiş ve ağaçlarla ilgili ayrıca şunları belirtmiştir: "... Sıradan bitkilerle mukayese edilemez, uğursuz kuşlar bu ağaçlara tünememez. Gövdesinin kabarması bu ağacı çam ve mazıdan değersiz kılmaz; gölgesi şeftali ve erik ağacı yanında itibarsız değildir"⁵¹. Bu ağaçlar birkaç yıl sonra, Tai Tsung devrinde, Batı'daki Çinli memurlar tarafından daha çok gönderildi ve güzel bir örneği payitahttaki "Şefkat ve Lütuf" (*Tz'u en szu*) isimli Budist mabedine dikildi ki, bir asır sonra bu ağaç Tuan Ch'eng-shih tarafından görülecekti⁵². Sung edebiyatında sal ağacından çok sık bahsedildiğine göre, zaman içerisinde iyice yaygınlaştığı anlaşıyor. Ağacın etkin biçimde Çin'e dahil ise VIII. yüzyılın ortalarında olmalıdır.

45 Soothill and Hodous 1937, 323.

46 Waley 1952, 140. Geç T'ang dönemine ait Taoist bir hikâyeden bir parça.

47 Örneğin ecnebi bir keşiş V. yüzyılın başlarında Hunan'daki tapınağın bahçesinde bulunan bir sal ağacını tasvir etmiştir.

48 A. Christie bu halk ile Malay dili konuşulan Champa arasında yakın bir ilişkinin bulunduğunu hususunda ikna olduğunu tarafıma iletmiştir.

49 NS, 78, 2730c.

50 Li Yung, "Ch'u chou Huai yin hsien Sha-la she pei", CTW, 263, 1a.

51 Chang Wei, "An hsi tao chin sha-la shu chih chuang", CTW, 375, 2a-2b. Bu ifadelerin kısa bir varyasyonu YYTT, 18, 147-148'de görülür.

52 YYTT, hsü chi, 6, 227.

5- SAFRAN BİTKİSİ

Antikitede nadir bulunan, en pahalı ve aristokratik çiçeklerden biri de safrandı. Güzün filizlenen bu rayihalı erguvanî çiçeğin anavatanı görünüşe bakılırsa en eski zamanlardan beri yoğun olarak yetiştirilen İran havalisi ve Kuzeybatı Hindistan idi. Koyu turuncu beneklerinden üretilen aromatik boya eski ticaret dünyasının mühim kalemlerindendi. Plinius'un yaşadığı dönemde Yunanistan ile Sicilya'da da yetiştirilir, Romalılar tarafından şaraba çeşni vermek ve tiyatrolarda püskürtülen güzel bir parfümü kalıcı kılmak için kullanılırdı⁵³. Romalı kadınların saç boyası olarak kullanmaları doğal olarak Kilise Babaları tarafından hoş görülmezdi⁵⁴. Çin'de yetiştirilmesine Orta Çağ'da başlanmış, T'ang zamanında üretilen kokulu pudrası revaç bulmuş, zehirlenme vakalarında ilaç ve ayrıca parfüm olarak istifade edilmişse de boya olarak kullanılıp kullanılmadığı malûm değildir⁵⁵.

Çinlilerin "altın yü rayihası" adını verdikleri bu bitki "hoş kokulu altın bir cevher telakki edilmiş ve bu, antikitede tanrıya sunulan şarapların yapımında kullanılmıştır". Maalesef sonuna "rayiha" sözcüğü eklenmese de ithal edilen zerdeçala da "altın yü" ismi verilmiştir. Bununla birlikte, dünyanın diğer kısmında ticarî bir emtia olarak sadece toz hali bilindiği için bahse konu iki isim sık sık karışıklığa sebep olmuştur⁵⁶. Bundan dolayı, ayrıca safran ile yalancı safran da birbirine karıştırılmış, içine yabancı madde katılan hileli safran kullanımı oldukça artmış ve Çin'e çok erken tarihlerde giren limon renkli zerdeçal ve bu sonuncu ile yakın akraba olan Hindistan ve Endonezya'nın rayihalı anaç kabuğu parfüm ticaretinde büyük ehemmiyet kazanmıştır⁵⁷. (Unutmamak gerekir ki, ilaç, parfüm ve tütsü Orta Çağ'da net bir biçimde birbirinden tefrik edilmiyor ve aynı kategoride değerlendiriliyordu; dolayısıyla Orta Çağ kültürü üzerinde modern bir ayırım yapmakta zorlanıyorum. Bana öyle geliyor ki, safranın en yaygın kullanımı ne "ilaç" ne de "aromatik" sanayiinde idi mamafih burada zikredilen bitkiler T'ang ahalisinin malûmu olan canlı çiçekleri vurgulamak içindir).

53 *Historiae Naturalis*, Kitap XXI, Bölüm 18. Ch'en Ts'ang-ch'i safranının "Büyük Ch'in'de yani Roma Asya'sında yetiştiğini belirtmiştir. PTKM, 14, 40a'dan itibaren.

54 Laufer 1919, 309-329. Bu eser safran problemi hakkındaki tüm tartışmaları özellikle de zerdeçal ile karıştırılması sorunun ihtiva eder. Krş. PTKM, 14, 38a.

55 Ch'en Ts'ang-ch'i, 14, 40a; PTKM içerisinde. Laufer 1919, 312'de ilginç bir iddia ortaya atarak Yüan Hanedanı'ndan önce Çin'de safranının ithal bir ürün olarak görülmediğini söyler fakat bunun aksini gösteren pek çok delil mevcuttur.

56 Yü Ching-jang 1955, 33-37'de bazı sorunlar tartışılmışsa da yeni bir fikir eklenmemiştir.

57 Laufer 1919, 322-323; Burkill 1935, 714-715. Yalancı safran=*Carthamus tincturius*, zerdeçal=*Curcuma longa*, limon renkli zerdeçal=*Curcuma zedoaria* idi. Ayrıca limon renkli zerdeçala benzeyen *Curcuma aromatic* gibi ürünler de vardı.

Hindistan 641 yılında, Buhara ise 734 yılında T'ang Hanedanı'na safran göndermişti fakat bunun kurutulmuş safran ya da canlı bitki olup olmadığını bilmiyoruz. En muhkem kayıt ise 647 yılına aittir:

"Kapi [Kapiša?] Ülkesi 'altın *yü* rayihası' sundu. Yaprakları *mo-men-tung* [kara pırasa=*liriope graminifolia*]’u andırıyordu. Çiçekleri dokuzuncu ayda açar ve görünüşü nilüfere [kadehsi] benzerdi. Rengi koyu eflatunî maviydi ve rayihası onlarca adım öteden koklanabilirdi. Çiçek açmasına rağmen meyvesi yoktu ve onu ekmeyi arzulayanlar kök salmasını beklemek zorundaydı"⁵⁸.

Akabinde, bu olay üzerine, tüm bitkiler Çin’e gönderildi.

Buna karşın, hazır safran, ister egzotik ithal ürün isterse yeni işlenmiş bitki olsun, amberli kıyafetlerde ve askılarında kullanılırdı. Şu satırları VII. yüzyılın ikinci yarısının üretken bir şairi olan Lu Chao-lin kaleme almıştı:

Çifte kırlangıçlar uçarak çiftleşir renkli ışık huzmelerinde
Ağ misali perdeler ve dingin mavi yorganlar altın *yü* rayihalı⁵⁹.

IX. yüzyılda ise Ch'en T'ao şöyle demişti:

Güneş şemsiyesinin altındaki koku altın *yü* rayihasıdır⁶⁰.

Bu örnekler bir tür tütsü ya da buhur olduğu hissini uyandırır. Safran yağı parfümü de en azından X. yüzyılın başından itibaren mevcuttu. Bunu, zikredilen döneme ait, elbisesine öd ağacı esansı sürülmüş ve zülfleri safran yağı ile taranmış alımlı bir geyşanın en değerli cevherlerle süslenmiş kuşağından okuyoruz⁶¹.

Bazı Roma şarapları gibi birtakım T'ang şarapları da safranla çeşnilendirilirdi. Li Po, bu türden rayihalı bir bâdeyi tasvir etmişti:

Lan-ling'in en iyi şarabı altın *yü* rayihalıdır
Amber parlaklığında lebaleb yeşim taşı kadehlerde sunulur⁶².

IX. yüzyılın şairleri kimi zaman seleflerinin şiirlerini taslak halinde bulmalarına rağmen, deyim yerinde ise, renk imgesine düşkün ve yeni bir şey yaratmaya mütemayil idiler. Li Po'nun şiirindeki amber renkli şarap, yukarıda da belirtildiği gibi, Li Ho'nun kullandığı şarap mânâsındaki "amber" istiaresini doğurmuştur. Li Po tarafından yazılan başka bir şiir ise IX. yüzyılın müşterek bir metaforu olan "safran" bitkisine delalet eder. Şair şöyle demişti:

58 THY, 100, 1796. Ayrıca TFYK, 970, 11b'de "çiçekleri dokuzuncu ayda açar" cümlesi bozuk olduğundan anlaşılamamıştır.

59 Lu Chao-lin, "Ch'ang-an ku i", ChTS, han 11, ts'e 9, ch. 9, 10a.

60 Ch'en T'ao, "Fei lung yin". ChTS, han 11, ts'e 4, ch. 2, 16a.

61 YHTC, 1, 7.

62 Li Po, "K'e chung tso", LTPWC, 20, 2a.

Irmak boyundaki mahmur söğütlerin dalları altın *yü* rayihalı⁶³.

Bu tasvir kırmızı-sarı yaprakların görüntüsünü yansıtıyordu ya da lügatlerimizin bildirdiğine göre; "safran sarısı" ve "yüksek derecede doygun, parlak sarımtırak kırmızı-sarı renkti". Bir asır sonra Wen T'ing-yün, Li Po'nun imgelemi kadar cüretkâr olmasa da, altın *yü* kırmızısı 'Bahar Ağaçlarını' yazdı⁶⁴ fakat aynı yüzyıl içerisinde Li Shang-yin şakayık bahçesini, etekleri çiçek yaprağından mamûl rakkase kızlar suretinde tahayyül ederek şu dili kullandı: "Giyinmişler altın *yü* eteklerini kıvrak belle-riyle yarışmada raks ediyorlar"⁶⁵. "Altın *yü*" ya da "safran" esasen egzotik bir koku idi mamafih rengi de latifti. "Buradaki renk, mecazî olarak hakikatte safrandan mı yoksa zerdeçaldan mı esinlenerek yaratılmıştı?". Bu teknik soru ne yazık ki cevapsız kalmaktadır.

6- NĀGA ÇİÇEKLERİ

Bir de "Nāga Çiçeği" vardı ki, görünüşe bakılırsa *Nāgapushpa*'nın tercümesidir. Tuan Ch'eng-shih Hindistan'a ait bu "yılan çiçeği" hakkında şunları yazmıştır: "Bizim 'Çin Ağacı'nı andırır; yaprakları yoktur, beyaz çiçeklerinin öz kısmı sandır ve altı yaprağı bulunur. Bize büyük ticaret gemileri tarikiyle gelmiştir"⁶⁶. Bununla birlikte *Nāgapushpa* pek çok Hint çiçeğine verilen bir isimdir ve biz Tuan'ın hangisine dikkat çektiğini bilmiyoruz. Ne bulursa okuyan bu zât güzel sanatlara da mütemayildi. Söylendiğine göre Budist irfanına merak salmış ve Budist edebiyatını çok iyi bilirdi. Pek muhtemeldir ki, egzotik bitkiler hakkındaki derin malumatı gözlemlerinden çok kitabî bilgisine dayanıyordu⁶⁷. Belki de bir Hindolog bu çiçeğin tarifini bize yapabilir.

7- "BUDA DİYARININ YAPRAKLARI"

Tanımlanamayan başka bir Hint bitkisi ise örnekleri 647 yılında Gandhara'dan T'ang Hanedanı'na gönderilen "Buda Diyarının Yaprakları"⁶⁸ adlı nebattı. Bu bitki şöyle tasvir edilmişti: "Sapında beş yaprağı vardır; kırmızı bir çiçektir fakat öz kısmı muhteşem bir sarı, erciği ise mordur"⁶⁹. Çincesi Sanskritçedeki *Buddhakṣetra* isminin tercümesidir ve bu sözcük

63 Li Po, "Ch'un jih tu tso chi Cheng Ming-fu", LTPWC, 11, 11a.

64 Wen T'ing-yün, "Ch'ing ming jih", ChTS, han 9, ts'e 5, ch. 9, 10a.

65 Li Shang-yin, "Mu-tan", ChTS, han 8, ts'e 9, ch. 1, 26b.

66 YTT, hsü chi, 9, 246.

67 Bu zatın biyografisi için bkz. TS, 89, 3896a; CTS, 167, 3515a.

68 Laufer 1919, 402'de "yaprak" yerine "yeşil sebzeler" (*ts'ai*) kullanılmıştır. Görünüşe bakılırsa bu durum benim görmediğim bazı ana kaynaklardaki baskı hatalarından kaynaklanmıştır.

69 TFYK, 970, 12a; THY, 100, 1796. Bu metinler özdeştir ancak TFYK'da bir yerde harf ve seslerin yerlerinin değişmiş olması bundan müstesnadır.

pek çok Budist mezhebinde ve Mahayana eskatologiyasında muhtelif şekillerde yorumlanmıştır. Kelimenin anlamı Buda'nın buyruklarını bilen ve bunlara itibar eden ülke demektir fakat bununla birlikte, mistik bir diyar olarak da düşünülmüş, Buda'nın düsturunun sonsuza dek hüküm süreceği bir "Tanrı Şehri" ve hatta kimi zaman gerçek müminlerin girmeyi arzuladıkları bir cennet, özellikle de "Amitabha'nın Batı Cenneti"⁷⁰ olarak tasavvur edilmiştir. Yoksa bu kutsal bitkinin beş yaprağı Buda'nın beş diyarını ya da cennetini mi temsil ediyordu veya her yaprağının üzerine gizemli bir şekilde ilahî bir yol mu nakşedilmişti?

8- NERGİSLER

Nergisler Orta Çağ'da Çin'e giren bir Roma bitkisiydi. Fakat görünüşe bakılırsa Çince ismi olan **nai-gi*, tıpkı Grekçe adı olan *narkissos* gibi, Farsçadaki *nergis*⁷¹ sözcüğünden gelmişti. Tuan Ch'eng-shih tarafından yapılan çeşitli tasvirlerinde özü turuncu olan pembe bir çiçek olarak görülür. Usanmak nedir bilmeyen bu araştırmacı şunları ilave eder: "Onlar bu çiçekleri aldılar ve sıkarak bir yağ elde edip vücutlarına sürerek 'rüzgârları' ve 'yelleri' azlettiler. Roma Ülkesi'nin kralı ile asilzâdelerinin tamamı bunu kullanırdı"⁷². Plinius da nergisten bir yağ elde edildiğini ve donma vakalarına karşı ısıtıcı etkiye sahip olduğunu belirtmiştir⁷³. Çin tasavvurunda şikâyet konusu olan "rüzgâr" hastalıklarla birlikte düşünülmüştü. Fakat gerçek şu ki, ne çiçeğin ne de yağının Tuan Ch'eng-shih tarafından görüldüğüne dair bir kanıt vardır. Yine de bize ulaşan bilgilerden bazı seyyahların bunun bir örneğini gördüklerini tahmin edebiliriz.

9- LOTUSLAR

Sung dönemi filozofu Chou Tun-i lotusu⁷⁴ öven meşhur şiirsel denemesinde erdemli bir şekilde münzeviyane hayat sürdüğü için kasımpatının asaletine vurgu yapar; kendi çağında, şakayıkın aksine, ilgi gösterilmeyen çiçekler T'ang Hanedanı zamanında oldukça popülerdi, yüksek sosyete (*haute monde*) ile zevkten mahrum ayaktakımının tercihleri birbirine benzerdi. Chou Tun-i yalnız ve tutkuluydu, hayranlık duyduğu lotusa çiçeklerin prensi unvanını vermişti. Bu hükmü verirken çok âdil davranmıştı fakat lotus, şakayık gibi küresel ölçekte sitayişe mazhar olamasa da asla ve kat'a T'ang âşıklarının nâmalûmu değildi. Lotusa verilen değer hatırı sayılır sayıda şair tarafından tasvir edilmişti; özellikle de sandalla toplananlar

70 Soothill and Hodous 1937, 226; Hackmann 1951-1954, 204 ve özellikle Demiéville 1929, 198-203.

71 Laufer 1919, 427-428.

72 YYTT, 18, 153.

73 *Historiae Naturalis*, Kitap XXI, Bölüm 12 ve 75.

74 Chou Tun-i, "Ai lien shou", CLHC, 8, 139.

hakkında lirik bir coşkurluk söz konusudur. Büyük Tai Tsung'un bizzat kendisi bu konuda şiirler yazmış ve hatta kendi zamanına ait mutaassıp resmî tarih kayıtlarına göre bir lotus bahçesini ziyaret dahi etmiştir⁷⁵. Po Chü'i ise burada lotusları toplayan kimseleri seyretmiştir:

Küçük şeftalilerin arasında ufak lotus sandalları
Kısmen toplanmış pembe ve beyaz lotuslar;
Güney Kiang'ın musibet rüzgârından ve dalgalarından uzak
Uyumadan önce burada, Nelumbo Gölü kenarında oturdum⁷⁶.

Bu dörtlükteki tema güneyde bulunan göller bölgesinin güzel kızları tarafından toplanan büyük çiçeklere işaret etmekte, beyaz ve pembe renkli lotuslar ise zikredilen kızların ten renkleriyle kıyaslanmaktadır. Bunlar "Yüeh'in baştan çıkaran kızları ile Ching'in dilberleri" ya da "Wu'nun sosyete orospuları ile Yüeh'in baştan çıkaran kızlarının" karşı konulması güç cazibelerinin ananevi şiirsel dildeki tezahürleriydi⁷⁷. Hem pembe hem de beyaz "Hint" lotusları Tang döneminden çok önceleri dahi Çin'de bilinmesine rağmen yine de egzotik bir zevk olma özelliğini sürdürüyordu. Ch'en Ts'ang-ch'i telif etmiş olduğu ilaçlar kitabında bu çiçekler hakkında şöyle demişti: "... Onları buraya Batı ülkelerinde yaşayanlar, Batılılar getirdiler"⁷⁸. Bundan dolayı lotuslar hakkında çok sayıda şiir yazar Wen T'ing-yün ve Lu Kuei-meng gibi dikkate değer geç dönem Tang şairlerinin egzotik ve romantik temaları dile getirmelerine şaşırmamak gerekir. Ayrıca Tang döneminin sonlarında yaşayan ressamların eserlerinde de lotus merakı görülür. Bu resamlardan biri olan Tiao Kuang, Szechwan'daki Budist mabetlerinin duvarlarını lotus ve bambu resimleriyle tezyin etmiş; "Lotuslar ve Tepeli Patka" adlı resmi ise Sung dönemine kadar ulaşmıştı. Başka bir geç dönem Tang sanatçısı olan Chou Huang aynı konuda iki resimle lotusları ve muhtelif kuşları tasvir eden başka bir resim daha yapmıştı⁷⁹.

Egzotizm akımı içerisinde lotus çiçekleri Hindistan Budist tasvirlerinde devam ederek korunagelmıştır. Budizm öncesi özgün Hint inancında lotus, kendiliğinden oluşumun bir sembolü suretinde mevcuttu. Hatta Brahma'nın bir tasviri de Buda'ya aktarılmıştı. O, burada sade bir şekilde tasvir edilmiş, balçıktan saf bir yaratılış ve Amitaba kültüne bağlı olarak Batı Cenneti'nde kusursuz bir yeniden doğuş biçiminde imlenmiştir⁸⁰. Özellikle ismi Çinceye "Eli Lotus Çiçeği Bodhisattva" şeklinde tercüme edilen *Bodhisattva Padmapāni*, Mahayana Budist ekolünün yaydığı lotus

75 TS, 2, 3637b. 633-634 yılının kışıydı.

76 PSCCC, 28, 7b.

77 Çincedeki bu beylik laflar; *Yüeh yen Ching shu* ve *Wu chi Yüeh yen* idi.

78 PTKM, 33, 23a'dan iktibas.

79 HHHP, 15, 403 ve 405.

80 Lessing 1935, 44-47. Galip ihtimalle burada Budizm'deki lotus sembolizminin tüm unsurlarını bulmak mümkündür.

imgesine örnek olarak gösterilmiş; T'ien-t'ai'nin "Lotus Tarikatı"nın hakikati olan *Saddharma-puṇḍarika-sūtra* ise Çince'de "Lotus Çiçeği Sutralarının Olağanüstü Nizamı" biçiminde ifade edilmiştir. Tang dönemi boyunca fevkalâde etkili olan bu mezhep IV. yüzyılın sonunda, "Beyaz Lotus Gö-lü"nde, Hui-yüan isimli bir dilenci tarafından kurulmuş olmalıdır fakat buradaki "lotus" büyük bir olasılıkla nilüferdi⁸¹.

Ancak gerek hakiki lotus (*Nelumbo/Nelumbium*) gerekse nilüfer (*Nymphaea*), Tang döneminde Çin'de "beyaz lotus" adıyla iyi biliniyor ve daha az tanınan türleri, tıpkı diğer tuhaf bitkiler gibi kutlu addediliyor ve övgülerle dolu kasidelerde bir unsur olarak görülüyordu. Tek bir bitki kökünde açan çok yapraklı ve iki tomurcuklu çiçekler ile bunların benzerleri bu suretle tanınıyor ve ayrıca ressamalar için en gözde temalardan biri oluyordu. Pembe lotuslar ise sıradan bir türdü ve beyaza yakındı. Tang zamanında "Çifte" beyaz lotuslar ya da "bin yapraklı" beyaz lotuslar isimleriyle andığımız türler ise Hsüan Tsung'un Ch'ang-an'daki Muazzam Işıltılı Sarayı'nın bahçesindeki bir göletin hayranlık uyandıran alâmetleriydi⁸². Gerçeği söylemek gerekirse, istisnalar ve edebî atıflar (galiba beyaz nilüferlerle karıştırılmıştı) bir yana bırakılırsa, bu muhteşem çiçeklere sarayın dışında pek tesadüf edilmezdi ve görünüşe bakılırsa beyaz lotuslar Kuzey Çin'de yetişmiyordu. XII. yüzyılda yaşayan bir âlimin bize söylediğine göre; IX. yüzyıldan önce Lo-yang'da beyaz lotus yoktu ve bahçıvan-şair Po Chü-i ilk kez bu yüzyılda Chekiang'dan getirdiği lotusları buraya ekmişti⁸³. Filhakika Po tarafından yazılan pek çok şiirde beyaz lotus teması işlenmiştir. Onun çağdaşı Li Te-yü beyaz lotuslar hakkında yazdığı ilk rapsodi (*fu*) ile iftihar etmişti: "Eskiler sadece pembe lotuslara methiyeler dizmişlerdi öteki hakkında ise hiçbir şiir yazılmamıştı..."⁸⁴. Kısacası beyaz lotus IX. yüzyılda hâlâ biraz egzotikti ve bu durum bilhassa Po Chü-i ve Li Te-yü gibi coşkun bahçıvanların gözünden kaçmamıştı. P'i Jih-hsiu ise kısa şiirinde Hint egzotizmini kullanmış ve bayağı bir şekilde buna "Beyaz Lotus" adını vermişti:

Korkarım saf yağ bile saflığa güçbela ulaşıyor
Sadece *chompaka*'nın kendi kokusuyla müsavi olduğunu ikrar edebilirim
Yarı solgun ile altın tozunun neye benzediğini bilirim:
Alnı sararmış sakın ve uysal kız bir taşkından daha fazlasına mütemayildir⁸⁵.

81 Bundan dolayı Tun-huang'da bulunan keşiş Kuan-hsiu'ya ait şiirde *Saddharma-puṇḍarika-sūtra*'ya "Beyaz Lotus Sutra" (yani Beyaz Nilüfer Sutra) denilmiştir. Wu Chi-yu 1959, 356.

82 KYTPIS (TTTS, 3), 64b. Bu *Tai i ch'ih* (Büyük Gölet) idi.

83 YFL, 9, 2a-2b.

84 Li Te-yü, "Po Fu-jung fu", CTW, 696, 5b.

85 P'i Jih-hsiu, "Po lien", ChTS, han 9, ts'e 9, ch. 8, 3b. *Chompaka* rayıhalı bir çiçektir. *Michelia champaka* ise Çinliler tarafından gardenya ile mukayese edilmiştir. Soot-hill and Hodous 1937, 465.

Bu kızın yüzündeki sarı toz teşbihi masiko ya da sarı zırıkla renklendirilmiş meşhur bir bakım ürünüydü.

Pembe lotus iyi bilinse de beyaz lotus olağan bir çiçek değildi fakat sarı lotus ile mavi lotus ise fevkalâde nadirattandı. Sarı renkte bir Amerikan lotusu bulunmasına rağmen Eski Dünya'nın lotusları arasında sarı alışlagelmiş bir renk değildi. Hiç değilse bu olgu, özellikle dinî sanatta, T'ang ahalisi tarafından biliniyordu. Örneğin Tun-huang'da bulunup günümüze ulaşan bir resimde; pembe etek giyinmiş, göğüslerinin üzerinde kahverengiye çalan sarımtırak bir şal ile gri bir kuşak ve atkı bulunan dişi bir Bodhisattva, belki de Tārā ya da dişileştirilmiş bir Avalokiteśvara, görülmektedir. Bahse konu ilahî varlık oturmuş vaziyette, "...ayak bilekleri hafif çapraz" ve sarı bir lotus üzerinde gösterilmiştir⁸⁶. Bu lotus Hintleşmiş bir ihtiramın mahsulüdür. Şimdiki sarı lotuslar Sung dönemi çiçek süsleyicileri tarafından iyi bilinmesine rağmen T'ang döneminde nadiren görülürdü. Chao Ku IX. yüzyılın ortalarında yazdığı, "Bir Güz Gününde Wu-chung'da Sarı Lotusları Seyrederken" başlıklı şiirinde kırmızı lotuslarla dolu bir gölü nasıl bulduğunu anlatmaktadır: "Geri kalan pembe lotuslar pul pul olmuş"⁸⁷. Bu sarı lotuslar tesadüf eseri mi yayılmıştı? Ya da bahçeciliğin popüler bir sanat olduğu Chekiang'da hünerli bahçıvanlar tarafından mı çoğaltılmıştı? Galip ihtimalle bu sonuncuya dayanıyordu. Bununla birlikte, "sarı lotuslara" yapılan atıflar T'ang döneminden önce başlamıştı. Örneğin IV. yüzyıl civarında yazılan eski bir harikalar kitabında Hunan'ın yabanî derelerindeki sarı lotuslardan bahsedilir⁸⁸. Bunların tamamı lotus olmasa da bir kısmı göl nilüferi ya da sarı nilüferlerle akrabaydı⁸⁹.

Sarı lotuslar o zamanlar oldukça nadir tesadüf edilen doğa harikalarındı. Öte yandan mavi lotuslar da tabiatüstü varlıklar kabul ediliyor ve Tang döneminde gerçek dünyadaki mevcudiyetleri neredeyse efsunlu sanatların bir mahsulü olarak görülüyordu. Fakat bu bizi onları reddedip gerçekdışı addetmemize sebebiyet vermemelidir. Tun-huang'da bulunan dinî içerikli resimlerde kutsal hükümdarlık ya da ilahî isnatlar suretinde görülen pek çok lotus beyaz, pembe ya da lâl rengindeydi fakat birkaçı da mavi idi. "Halis Tibet tarzında" tasvir edilen teni yaldızlı bir Avalokiteśvara'nın ellerinde ise mavi lotus çiçekleri bulunmaktadır⁹⁰. Ayrıca günümüze ulaşan, domates kırmızısı ve canlı renkler giyinmiş, oturan bir Mañjuśrī tasvirinde mavi lotus vardır: "... Bir aslanın arkasındaki kaidede

86 Waley 1931, 160 (Stein koleksiyonunda no. CLX).

87 Chao Ku, "Ch'iu jih Wu-chung kuan huang ou", ChTS, han 9, ts'e 1, ch. 2, 1a-1b.

88 SCC (SF, han 60=ts'e 122), 1a-1b.

89 P'ing p'eng ts'ao; Nuphar japonica.

90 Waley 1931, 150-152 (no. CXL). Waley şunu da eklemiştir: "Bu, zikredilen tarzda bilinen en eski resimdir ve bize göre Tibet sanatı ile ilintilidir".

yükselmiştir; bu aslanın yelesi, sakalı ve kuyruğu yeşildir"⁹¹. Mavi lotuslar ayrıca bir alçakgönüllülük alametiydi: Bunlar kilden yapılmış "kraliçe nedimelerinin" iki renkli ayakkabılarının başparmak kısmında da görülür. Ayrıca nedimelerin çifte buklemi saç topuzlarında çiçekler mevcuttur ve "Medici yakalı" uzun kollu ceketler giyinmişlerdir⁹².

Mavi lotuslar doğada bulunmazdı. Bununla birlikte, T'ang ve Sung edebiyatında insanların bunları yetiştirebileceğine dair ısrarlı iddialar mevcuttu. Erken Sung dönemine ait bir ansiklopedide tekrar edilen bir hikâyede (kaynağı belirtilmemiştir fakat muhtemelen T'ang dönemine aittir) Hu-chou'da boyacılıkla uğraşan bir ailenin mavi lotus yetiştirebildiği anlatılır. (Bu hikâyeye büyük ölçüde inanabiliriz çünkü Hu-chou, Çin bahçeciliğinin merkezi olan Chekiang'ın kuzeyinde bulunuyordu). Söylendiğine göre bu eyaletin valisi çok miktarda tohumu payitahta göndermiş ve lotuslar sarayın göletinde yetiştirilmiştir fakat bunların bir kısmı pembe çiçekli filizlermiş.

Bunlar öylesine olağanüstü şeylerdi ki, bilgi almak için söz konusu boya ustasına bir mektup gönderilmiş ve usta şöyle cevap vermişti: "Hanemde atalarından indigo kavanozu tevarüs eden bir âdemoğlu var. Lotus tohumlarını alıp su dolu bir kavanoza koyuyor ve akabinde on iki ay boyunca burada bekletiyor, daha sonra da onları ektiriyor. Mavi lotus tohumları öylesine ilginç ki, ekildikten sonra kendiliğinden pembe olabiliyor. Bu suretle güya özüne dönüyor. Ne hayret edilecek bir durum değil mi?"⁹³.

Böylece Bodhisattva'nın cennet çiçekleri dünyevî bir bahçede gerçeğe dönüşüyordu. Hatta kambur bahçıvanımız Deve Kuo, tohumlarını indigo fıçısına daldırmak suretiyle masmavi lotusları yetiştirebileceğini sanıyordu⁹⁴. Velhasıl, mitolojik bir figür olmayan bir adamın bunu başarması mümkün müydü?

Daha dikkat çekici olanı ise Han Yü'nün kötü şöhretli yeğeni ve Taoist sanatın maharetli üstadının hikâyesiydi. Han Hsiang-tzu isimli bu zât "Sekiz Ölümsüz"den biriydi ve falcıların hâmisi olarak son kuşağın gözde âlimleri arasındaydı; bambu davul ile tokmağını taşıyan ikonografide, çiçek sepeti veya ölümsüzlük şeftalisi ile birlikte ya da bir flüt çalarken temsil edilmişti⁹⁵. Mucize yaratan bu genç adam (IX. yüzyılda Tuan Ch'eng-shih tarafından belirtildiği üzere) şakayık köklerini vernik ve cıva klorür gibi bazı kimyevîlerle harmanlayarak, bir hafta sonra hayranlık uyandıran mavi, mor, sarı ve kırmızı çiçekler yetiştirmeyi başarmıştı. İddia edildiğine

91 Waley 1931, 265 (no. CDXLIV), Delhi'de bulunmaktadır.

92 Bu tasvir Chicago'daki Field Museum'dadır.

93 TPKC, 409, 8a-8b.

94 CSS; SF, han 106, (=ts'e 212), 14a içinde.

95 Van Gulik 1954, 121-123. Bu yeğen esasen bir Taoist idi ve büyük şaire bir kereden fazla tesadüf etmişti. Van Gulik 1954, 136-137.

göre, bazı çiçekler mor vasıflarıyla şiirlere de yansımıştı*. Galiba çağdaş kitapları okuyan pek çok kimse toprağa tohum ekip, köklerine paslı çivilerle ya da basit metal aletlerle demir tuzu aşılayarak, ortanca otu yetiştirebilir ve böylece genç Han'ın suni renkli çiçekleri üretme usûlü karşısında çok da şaşırmaslardı. Bununla birlikte, dikkatli okuyucular muhtemelen Plinius tarafından tasvir edilen Roma tarzını da gözden kaçırmayacaklardır:

"Zambakları renklendirmek için bir usûl geliştirilmişti... Rengini değiştirmek amacıyla sapları siyah şarabın ya da Grek şarabının çökeltisi içinde bekletilir, akabinde küçük çukurlara ekilir ve içerisinde şarap bulunmayan bir çökeltiden yarım *sextarius*⁹⁷ kadar etrafına dökülür. Mor zambaklar bu usûlle elde edilir..."⁹⁸.

Bu metnin ılımlı mütercimleri Plinius'un sıklıkla tekrarladığı, safsataları sorgusuz sualsiz kabullenmeye fevkalâde eğilimli görüşüne iştirak etmişler ve şöyle bir şerh düşmüşlerdir: "Burada Plinius tarafından ciddi-yetle ifade edilen mübalağalı yöntem tamamen anlamsızdır ve herhangi bir müzakereye layık değildir". Biz Plinius'un hakir görülürken çok daha ölçülü davranılmasını umardık zira bu zât zamanımızda gelişim gösteren yaratıcı ilimlerin imkân sınırlarını daraltmayan bir şahsiyetti.

Ne olursa olsun mavi çiçeklerin yetiştirilmesi her zaman bir şüphe uyardır. Çin'de yetişen bitkilerin büyük koleksiyoncusu Robert Fortune, Londra Bahçecilik Derneği sekreteri John Lindley'e gönderdiği bir mektupta şöyle demişti: "Mavi renkli şakayıkların varlığı bilinmektedir fakat şüphelidir"⁹⁹. Çin'deki Mavi şakayıklar, galip ihtimalle, Taoist üstat Han'ın sanatında sadece folklorik bir unsur olarak yaşıyorlardı. Fakat biz hâlihazırda safranın, acı çiğdem ve mahmurçiçeğine¹⁰⁰ yakın bir bitkiden elde edilen zehirli bir ilaç olduğunu tahkik ediyoruz. Bu sonuncular, başka bitkilerde soy değişimine neden olabilecek çok çiçekli türler idiler. Hâl böyle olunca Taoistlerin sırları da beylik lakırdılara dönüşme riski altındadır.

10- NİLÜFERLER

Egzotik addedilmelerine rağmen Çinlilerin gözünde mavi nilüferler büsbütün sıradan çiçekler idiler. Bu minvalde 647 yılına ait bir kayıta şunlar yazılıdır:

96 YYTT, 19, 157. Krş. Van Gulik 1954, 135. Van Gulik'in ifadesine göre; "Onun ağaç köklerine boyalarla uyguladığı bu metot Çin'de son yıllara kadar tatbik edilmiştir". Mor vasıf hakkındaki inancı ise; "...hikâyeyi anlatan kişi tarafından eklenen bir süslemedir".

97 Antik Roma'da bir sıvı ölçü birimidir.

98 Bostok and Riley 1856, 317.

99 Cox 1945, 80. Özel olarak incelenmeye layık daha başka Çin bitkilerinin arasına bunu dâhil eden Cox'a göre; "Pekin şeftalileri imparatorluk bahçesinde yetiştirildi ve ağırlıkları iki libreydi".

100 *Colchicum*, *Melanthaceae* familyasından idi.

"Keşmir diyarından *nila-utpala* çiçekleri gönderildi. Çiçekleri kesik halkalı lotus çiçeğine benzer. Bu çiçeklerin rengi masmavi iken ercikleri sarıdır. Aromasının yaydığı güzel ve hoş koku onlarca adım öteden hissedilir"¹⁰¹.

Mañjuśrī'nin elinde görülen bu Hint nilüferine kimi zaman "mavi lotus" da denilmiştir (İsimlendirilmesiyle ilgili genel bir karışıklık vardır, bu çiçeğe ayrıca "Mısır mavi lotusu" adı da verilir)¹⁰². Uluslararası kabul gören umumî adı ise *nymphaea caerulea*'dır.

Aynı yıl, yün elbiseler giyinen kötü kahramanların ülkesi¹⁰³ komşu Kapiśa Krallığı "...gönderdiği elçilerle *Kumuda* çiçekleri sundu. Parlak kırmızı ile beyazın karışımından ibaret olan bu çiçeklerin rayihası çok uzaklardan dahi hissediliyordu"¹⁰⁴. Bu egzotik *nymphaea esculenta* çiçeğinin Sanskritçe adı beyaz nilüfer (ya da muhtemelen *nymphaea alba* idi) fakat alacalı renklerine binaen bir hüküm verecek olursak tipik türlerden üretilen ve ender görülen bir kırma cins diyebiliriz. Beyaz nilüfer ilahe Lakshmi ve ayrıca Avalokiteśvara'nın taşıyıcısı olarak tasavvur edilmişti. Bu sonuncusu Tun-huang'da bulunan X. yüzyıla ait bir ipek boyamasında bir beyaz nilüferin üzerinde görülür¹⁰⁵. Fakat bu muhteşem çiçek yabancı bir ilaheden daha fazlasıydı. Bir ilahın tecellisi olan ayın *Deva'sı*, *Candra* ya da nam-ı diğer *Kumuda-pati* "Beyaz Nilüferlerin Efendisi" olarak düşünül-müştü¹⁰⁶. Ayrıca edebiyatta ve ikonografide büyük beyaz lotustan her zaman kesin olarak tefrik edemediğimiz bu çiçek bize daima kendimizi hatırlatır ki, *nymphaea lotus* ile aynı familyadan olması hasebiyle ilahî âlemde kutsal Mısır lotusu sayılır. T'ang ahalisi Budist sanatı üzerinden bu çiçeğe aşına olmasına rağmen bunun beyaz Hint nilüferi olduğuna dair kesin kanıt bulunmamaktadır; ayrıca ister mavi ister beyaz olsun, Orta Çağ Çin kültüründe muhkem bir yer edinen bu bitki, görünüşe bakılırsa bugün bile nadir bulunan egzotik çiçeklerden biridir.

Bununla birlikte, Çin'e ait, Uzak Güney'e mahsus, yerli bir nilüfer de mevcuttur ancak T'ang döneminde bu çiçeğe ilişkin şüpheli rivayetlerden ve kayıtlardan daha fazlası günümüze intikal etmemiştir. Çin'de "uyuyan lotus" adıyla anılan ve gerçek ismi *nymphaea teragona* olan cinsi ise pigme nilüferdir¹⁰⁷. Küçük beyaz çiçekleri vardır ve adı esasen buradan gelir:

101 T'FYK, 970, 11b-12a; THY, 100, 1796. Her iki metinde de hatalar vardır fakat bereket versin ki, metinleri karşılaştırınca kolaylıkla düzeltilebilen türdendir. Keşmir, *g'ia-śjēt-pjēt idi; THY'ye göre Kapiśa ile Gandhara arasında yer alırdı ve *Kasphir şeklinde kaydedilmiş olmalıdır.

102 Soothill and Hodous 1937, 265.

103 Beal 1885, I, 54.

104 THY, 99, 1776; yıl burada sehven 648 olarak verilmiştir. Krş. THY, 100, 1796; T'FYK, 970, 11b.

105 Davidson 1954, pl. 26.

106 Soothill and Hodous 1937, 156.

107 *Shui lien*.

“... Yaz günlerinde açar ve geceleri büzülerek suyun içine batar, daha sonra, gündüzleri gizlendiği yerden çıkar. Bu ‘hayallerin bitkisi’ gündüzleri dünyaya gelip gece olunca saklandığı için iki zıtlığı bünyesinde barındırır mamafih bu ‘hayallerin bitkisi’ kırmızı renktedir ve Fang-shuo tarafından İmparator Wu Ti’ye sunulmuştur”¹⁰⁸.

Bu yerli bitki öylesine pürüzsüzdür ki öteki dünyanın nebatatı ile akrabadır.

108 PHL (TTTS, 7), 71b. YYTT, 19, 159’da ayrıca bu çiçek hakkında bir haşiye bulunmaktadır. Li Shih-chen ise bunun sarı nilüfere akraba olduğunu düşünmüştür. Bkz. PTKM, 19, 3h.

VIII AĞAÇLAR

Ülkesinin korularını küçümseyen,
Ecnebi modalar gibi yabancı ağaçları seven Lordum.
'İğrenç' şu ceviz ağacı üzerinde yemek yemek!
Hayır, kırmızı damarlı maun benim olsun!
Odamda duran her bir dolap ve her bir sandalye
Uzak ülkelerin tehlikeli denizlerini aşıp gelmiştir.

Thomas Warton, *On Luxury*

T'ang ahalisi alışkın olduğu el yapımı eserleri elde etmek için çok çeşitli yöresel ağaçlara sahipti: Balta sapı için doğal bir gül ağacı;¹ miller, kaşıklar ve yemek çubukları için sert ve ince taneli ekşi hünnap; tekne yapımı için Yangtze'nin güneyinden karaağaç;² (yeşim taşı burguları olan ve Chekiang'dan gelme ibrişimlerle süslenmiş) kanunlar ve Orta Çağ Çin dönemine ait harika arplar yapmak için pavlonya ağacı³. Elimizde, Shōsōin'de büyük bir titizlikle restore edilmiş olan "nesli tükenmiş" bir T'ang arpu olduğu için talihliyiz; geyik kemiğinden mandallara bağlanmış yirmi üç teli bulunan, sedef kakmalı kuşlar ve çiçeklerle süslü bu arp,⁴ T'ang ahşap işçiliğinin mükemmelliğine dair bir örnek sunmaktadır.

İmparatorluğun en güneyinde ağaç ürünlerine olan talep fevkalâde yüksekti zira nitelikli ormanlar kuzeye nispetle burada daha çoktu ve alt

1 *Dalbergia hupeana*.

2 Ch'en Ts'ang-ch'i, 35a, 37a; 36, 46a ve 34, 29a; PTKM'den iktibas.

3 Li Ho, "Li P'ing k'ung-hou yin", LCCKS, 1, 1b ve Wang Ch'i tarafından düşülen şerhler; ayrıca "Chui ho Liu Yün", LCCKS, 1, 11a.

4 Mosaku Ishida and Wada 1954, no. 131.

tropikal araziler sert ağaçlar bakımından zengindi. Bu ağaçların birçoğu Çin'de olduğu gibi Hindîçin'de de bulunabiliyordu ve bunlardan üretilen keresteye "yarı egzotik" denilebilirdi. Lingnan ve Hindîçin'de "gomuti" diye adlandırılan tüylü palmye ağacı bunlardan biriydi;⁵ gemilerin kalaslarını bağlamak için lif, kek yapanlar içinse Hint irmiği sağlamanın yanı sıra, bu ağaçtan özellikle oyun tahtaları yapımı için tercih edilen ve gösterişli damarları olan mor-siyah bir ahşap malzeme de elde ediliyordu. Yine Çin'e yakın bir bölgeden gelen bir diğer ağaç, sayısız mutfak eşyasının ana maddesi olarak kullanılan ve tüm ağaçlar içinde en yararlılarından birisi olan bambuydu. Orta ve Güney Çin'de yetişen pek çok bambu türü vardı; ancak zengin ve aristokrat hanelerde en fazla değer verilen objeler, sapında morumsu benekler bulunan ve her türlü dekoratif amaca uyarlanan ama özellikle en zarif yazı fırçalarının saplarında kullanılan "lekeli bambu"dan⁶ mamûl eşyalardı. Shôsöin'de bu sonuncunun numuneleri mevcuttur ve bunlar fildişi, altın, gümüş veya kırmızı sandal ağacı ile süslenmiştir⁷. Gösterişli benekli bambu, Tongking'deki Huan-chou'dan ithal ediliyordu⁸. Bu malzeme öylesine muteber idi ki, bazen taklitleri dahi yapılıyordu. Shôsöin hazinesinde benekli bambudan yapılmış taklit eşyalar bulunmaktadır; mesela, mürekkep boyalarını saklamada kullanılan kara hurma ağacından mamûl bir kutunun üstü (başka türlü tanımlanamayan) bu belirsiz madde ile kaplanmıştı⁹.

İmparatorluk ailesi üyelerinin, büyük aristokratların ve önemli Budist manastır tesislerinin konaklarını ve saraylarını inşa etme ve süslemede VIII. yüzyılın başlarında lüksün zirvesine erişilmişti. Mükemmel kalitedeki ağaçlara talep muazzamdı ve bunları elde etmek uğruna dağ taşı kesip cıvılcıplak bırakma yolunda çok büyük paralar harcamış¹⁰. Bu ölçüsüz istekler sadece yerli kereste tüketimini arttırmakla kalmamış, aynı zamanda yabancı ağaçların, özellikle renkli ve rayihalı olanların ithalatını da doruk noktasına çıkartmıştı. Aristokrat zümre arasında, evin içinde tropikal kokular duyulsun diye gündelik eşyaları bu egzotik ağaçlardan yaptırtmak moda haline geldi. Li Ho, hanedana mensup bir prensesin gezisini anlatarak bununla ilgili bir örnek sunmaktadır: Prensese ve refakatçileri savaş için tam teçhizat kuşanmışlardı; örme zincirden yapılmış, parlak bronz zırh kuşanmış köle kızları at sırtında tasvir edilmişti; bunlar altın işlemeli, rayihalı direklere asılmış bayraklar taşıyorlardı¹¹. Bu denli müsrif gösterilerle birlikte, ciddi devlet törenleri için malzeme tedarik

5 *Kuang-lang* (*Arenga saccharifera*).

6 *Pan chu*, galiba *Phyllostachys puberula* bir çeşit boryana. Bu tür Merkezî Çin'de yetişir ve burada zikredilen ve aynı isimle anılan bir Annam türü olduğuna dair şüphelerim var.

7 Shôsöin 1928, 38-42.

8 TS, 43a, 3733a.

9 Shôsöin 1928, 38-42.

10 Gemet 1956, 19.

11 Li Ho, "Kuei chu cheng hsing yüeh", LCCKS, 2, 18b.

eden saray zanaatkârları için de Hint Adaları'ndan mebzul miktarlarda nadir ağaç temin etmek gerekiyordu ve neticede bütün bu malzeme T'ang Hanedanı'na Annam himayesinde ve ihtişamlı Kanton limanı vasıtasıyla akıyordu. Bu ağaçların en önemlileri T'ang döneminde "mor gül ağacı" diye bilinen kırmızı sandal ağacı, "lü-ağacı" tesmiye olunan çiçekli gül ağacı ve "ak sandal" veya "rayihali gül ağacı" denilen sandal ağacıydı.

1- KIRMIZI SANDAL AĞACI

"Mor *candana*, Kurung ve P'an-p'an vadilerinden gelir ve her ne kadar Merkezî Hsia'da yetişmese de oradaki herkeste bu ağaçtan vardır"¹². T'ang eczacısı Su Kung, kırmızı sandal ağacının T'ang döneminde çok yaygın olmasını anlatırken bu ağaca kısmî Hintçe adıyla "mor *candana*" demiştir ki, bu "mor sandal" demektir ve dolap yapımında kullanılan bahse konu mükemmel ağaç, Orta Çağ Çin döneminde bazen sandal ağacıyla bazen de gül ağacıyla ilişkilendirilmiştir. Anlam ilişkisini belirleyen unsur dilbilimsel bir bağlantıdır zira *candana*'nın uyarlamasında eski Çince'deki "gül ağacı" ideogramı kullanılmıştı. Çin'de sık rastlanan Malay sandal ağacı¹³ gül gibi kokar ve ağacı sarımtırak ya da kızılımsı renktedir. Muhtemelen bu ağacın, kaliteli bir kerestesi olan Andaman paduğu¹⁴ ve kokusuz ağacı hem mimaride kullanılan hem de kast işaretlemesi için renkli toz sağlayan Hint sandal ağacı¹⁵ gibi, daha uzak birkaç akrabası da Orta Çağ döneminde Çin'e gelmiştir. Nitekim kırmızı sandal ağacı en az kerestesi kadar boyasıyla da meşhurdur. Hint sandal ağacının boyalı kerestesi Orta Çağ Avrupa'sında sosları renklendirmede,¹⁶ Malay sandal ağacı ise T'ang döneminde kumaş boyamada kullanılıyordu¹⁷. "Mor gül ağacı" ise telli çalgıların, en önemlisi de, udun yapımında tercih edilen bir malzemeydi. T'ang döneminde yazılan şiirler kırmızı sandal ağacından mamûl udlara göndermelerle doludur; mesela Meng Hao-Jan, altın tozuyla süslenmiş¹⁸ bir ud üzerine şiir nakşetmişti. Shōsōin'de, Nara'da kırmızı sandal ağacından yapılma, sedef kakmalı çiçekler, kaplumbağa kabuğu ve kehribar süslemeleriyle (türünün tek örneği olan) beş telli T'ang udu gibi çeşit çeşit süslü udlar hâlâ görülebilir¹⁹. Hatta bir *juan-hsien* (Japoncası *genkan*) veya adını kadim "Bambu Korusunun Yedi Bilgesi"nin birinden alan, yine

12 Su Kung, 34, 28b; PTKM'den iktibas.

13 *Pterocarpus indicus*. Burkill 1935, 1830.

14 *Pterocarpus dalbergoides*. Burkill 1935, 1829.

15 *Pterocarpus santalinus*. Burkill 1935, 1832-1833. *Pterocarpus marsupium* da başka bir kullanışlı Hint sandal ağacıdır.

16 Yule and Burnell 1903, 789-790.

17 Schafer 1957, 131.

18 Schafer 1957, 131. Krş. Li Ho, "Kan ch'un", LCCKS, 3, 23a ve özellikle de XVIII. yüzyılda Wang Ch'i tarafından düşülen şerhlerle.

19 Mosaku Ishida and Wada 1954, pl. 1 (renkli). Sandal ağacı Japonca neşriyatta *shitan* tesmiye olunur ve "mor gül ağacı" anlamına gelir.

kırmızı sandal ağacından yapılma, papağanlarla ve değerli üç maddeyle tezyin edilmiş "Ch'in udu" da görülebilir²⁰.

Bununla birlikte, bu güzel kırmızı sandal ağacı çok çeşitli küçük eşyanın yapımında kullanılmıştı; şanslıyız ki, bunların birçoğu günümüze ulaşmıştır. Ağacının dokusuyla uyumlu altın işlemesi ve rengârenk çiçek resimlerinin üstüne ekli necef taşından levhalarıyla Buda'ya ikramda kullanılan dikdörtgen bir kutu; İmparator Shōmu tarafından kullanılan, kâfur ağacı ve harelî fildişiyle süslenmiş bir altın dirseklik; hayvan resimleri ve fildişi rozetlerle işlenmiş bir go oyunu tahtası; şeffaf kaplumbağa kabuğu altında gümüş ve altın çiçek desenleri bulunan bir "çifte altılı" oyunu tahtası; altın, necef taşı ve yeşil camdan çiçekler, kuşlar ve kelebeklerle tezyin edilmiş uzun saplı bir buhurdanlık gibi Shōsōin'de bulunan bu harikaların tamamı kırmızı sandal ağacından yapılmıştır²¹. Literatürde tasvir edilen başka değerli eşyalar da vardı; IX. yüzyılın kodamanlarından birisi, yarısı Borneo kâfuru diğer yarısı kırmızı sandal ağacından yapılma bir dizi go tezgâhına sahipti²². Aynı dönemden bir saray güzelinin, gergedan boynuzundan yapılma bir tokmakla çaldığı, kırmızı sandal ağacından mamûl bir gövdeden sarkan beyaz yeşim taşı bir ses tahtası vardı²³. "Kızıl *candana*" ile yapılmış (muhtemelen minyatür) bir pagoda hakkında IX. ve X. yüzyıllarda seksen yıl yaşayan romantik keşiş Kuan-hsiu telifatta bulunmuştu²⁴. Hattat Wang Hsi-chi'nin müfrit bir hayranı olan İmparator Tai Tsung ise kitap tomarı şeklinde düzenlediği kendi yazmalarını, mor renkli ince bir tülle, uçlarında kırmızı sandal ağacından düğmeleri olan sandal ağacı bir silindirin üzerine bağlayarak muhafaza etmişti²⁵.

2- GÜL AĞACI

Doğrusunu söylemek gerekirse, "gül ağacı" derken kastettiğimiz şey, nefis koyu rengi ve göz alıcı benekli desenlerinden dolayı bütün mobilyacıların değerli bulduğu *Dalbergia*'nın türevleridir ve bu isimle anılmasının sebebi rengi değil kokusudur. *Dalbergia* (koyu kahverenginden dolayı bazılarına "karaağaç" da denilen) türlerine Asya, Afrika ve tropik Amerika'da rastlanır. Özellikle dikkate değer türleri, Java'nın *Dalbergia sissoides*'i ile her ikisi de Hindistan kökenli olan *Dalbergia latifolia* ve *Dalbergia sissoo*'dur²⁶. Bu son iki pahalı gül ağacı, eski İran'ın Ahamenid Hanedanı'nda revaç bulmuştu ve örneğin lüks koltuk ve karyola yapımında sedir ve selviyle birlikte Susa'da kullanılmaktaydı²⁷.

20 Mosaku Ishida and Wada 1954, pl. 31.

21 Ishida and Wada 1954, pls. 2, 20, 37, 39, 94.

22 YHTC, 4, 30.

23 LCC (SF, han 78=ts'e 157, 2a). Bu kaynak aşağı yukarı M.S. 1000 yılı civarına aittir.

24 Kuan-hsiu, "Shu shih pi ch'an chü wu pi", ChTS, han 12, ts'e 3, ch. 12, 15a.

25 FSYL, 10, 146.

26 Burkill 1935, 753-756.

27 Gershevitch 1957, 317-320; Burkill 1935, 753.

Bazı gül ağacı türleri Tang marangozları tarafından kullanılıyordu. Bu ağaçların çoğu muhtemelen “çiçekli lü-ağacı” denilen *Dalbergia hainensis* idi ve ismine bakılırsa Kanton’a, Hainan Adası’ndan geliyordu; ancak başka Hindîçin kaynaklı *Dalbergia* ile karışmış olabilirdi. Ch’en Ts’ang-ch’i VIII. yüzyılda şöyle yazmıştı: “Bu ağaç Annam ve Nan-hai’den gelir, sedir ve taburelerin yapımında kullanılır. Mor sandala benzer ama rengi kırmızı, dokusu sert ve hayranlık uyandırıcıdır”²⁸. Göz alıcı desenli bu ağaç tıbbî nedenlerden dolayı da revaçtaydı; bundan yapılan yastıklar baş ağrısına iyi geliyordu²⁹.

3- SANDAL AĞACI

Sandal ağacı Hindistan, Java ve Sunda Takımadaları’nda yetişen küçük bir asalak³⁰ ağacın beyaz veya sarımsıtrak özüdür³¹. Ch’en Ts’ang-ch’i³² bu ağacı; “Bizim gül ağacımıza benzer” diye tanımlar ve dahi Çin’deki sarımsıtrak *Dalbergia* ağacıyla mukayese edilebileceğini kasteder. Nitekim sıklıkla “beyaz” lakabını alsa da, hem hoş kokusundan hem de sıkı gözenekli dokusuyla kendi yağın korumasından³³ dolayı tercih edilen bu rayihalı ağacın doğal rengi sarıdır ve küçük dinî figürler, mücevher kutuları ve benzeri değerli eşyalar gibi ince işçilik isteyen sanat eserlerinin yapımına fevkalâde uygundur. Bu ağacın en karakteristik kullanım alanı dinî uygulamalardır. Sandal ağacının Güney ve Doğu Asya’daki mevkii, Mabel-i Süleyman’daki ahşaplar, Mısır’daki mumya sandukaları ve eski Yakın Doğu’da ruhun ölümsüzlüğünü simgeleyen sedir ağaçlarına eşdeğerdir.

Tang döneminde sandal ağacının asıl membaı kesin olarak bilinmiyor. İşlenmemiş kereste ve sanat eseri benzeri eşyalar, Hindistan ve Hint Adaları’ndan geliyordu ancak gerçek kaynakları ve miktarlarının ne olduğu

28 Ch’en Ts’ang-ch’i, PTKM 35b, 41b’den iktibas. Krş. Schafer 1957, 132.

29 Schafer 1957, 132. Japonca neşriyatı okuyan bazı okurlar *hua-lü* ideogramının yorumlanmasına dikkat etmemiş olacaklar ki, Hainan gül ağacının karşılığı olarak kullanılan ve “çiçekli lü” anlamına gelen bu tabiri Orta Çağ Çin kültürünün bir parçası olarak düşünmüşlerdir. Örneğin Mosaku Ishida ve Wada, (1954), sayfa 68’de bu aynı imi Japonca *karin* (Japon ayvası=*Chaenomeles speciosa*) kelimesinin müteradifi olarak kullanmışlardır. Bundan dolayı, Shōsōin’deki fasıllarda tasvir edilen *karinden* (*hua-lü*) mamûl eşyalar gül ağacından yapılmış olmamalıydı.

30 *Santalum album*. Ayrıca Malayca adı olan *chêndana* (Sanskritçe *candana*) *Pterocarpus santalinus*’a karşılık gelir ki, kırmızı sandal ağacının akrabasıdır. Malayca *chêndana puteh* yani “beyaz sandal ağacı” ise kimi zaman *Eurycoma* ağacı için kullanılır. Bununla birlikte, “sarı sandal ağacı” her zaman hakiki *Santalum*’dur. Burkill 1935, 1953-1955.

31 *Santalum*’un diğer türleri ise Güneydoğu Asya Adaları ile Okyanusya’da yetişir.

32 PTKM, 34, 28b’den iktibas.

33 Burkill 1935, 1956.

meçhuldür³⁴. **Dabatang*³⁵ ismiyle maruf, muhtemelen Sumatra'ya ait bir bölge, 647 yılında saraya sandal ağacı göndermişti ama bunun dışında gelen malzeme, "nadir rayihalı" hediyeler ve haraçlar gibi, metinle ilgili başka ifadelere atıfta bulunularak gizlenmişti.

Sandal ağacı Şark tababetinde önemli bir yere sahipti. Ch'en Ts'ang-ch'i bu ağacın "şeytanî sisleri" dağıtmak ve "sürünge yarattıkları öldürmek için" kullanıldığını söyler³⁶. Bunlardan birincisi gaz giderici tesiri olarak yorumlanmaktadır. Filvaki Orta Çağ'da Araplar sandal ağacını kalınbağır sak sancısını gidermek için de kullanmışlardı³⁷. Hindic'in'deki Hindulaştırılmış ülkelerde toz haline getirilmiş sandal ağacının kozmetik amaçlı kullanımının yaygın olması gibi³⁸ hiç kuşkusuz bu uygulama da Hint menşeli idi³⁹. Bununla birlikte, Pāramiti'nin 705 yılında Hindu *Tantra* anlayışına özgü *Śūraṅgama-sūtra*'dan yaptığı tercümede; "Vücudu beyaz *candana* ile sıvayın, böylece ateşli rahatsızlıklardan tamamen kurtulursunuz"⁴⁰ diyerek anlattığı üzere, Orta Çağ dünyasında ilaçlar ile kozmetik ürünler birbirinden tamamen ayrı şeyler değildi.

Sandal ağacının fevkalâde tatlı kokusu, ilahî gövdesinde saklı şeytan karşıtı özellikleri açığa çıkarıyordu. Aynı sebepten ötürü, Avalokiteśvara'nın Hsüan-tsang tarafından görülen sandal ağacı heykeli gibi, hoş kokulu kutsal varlıkları yontmak için de en uygun maddeydi⁴¹. Şark dünyasının hemen her yerinde irili ufaklı daha başka sandal ağacı heykellerine de tapınılıyordu. Fikri daha da genişletirsek, tıpkı on istikamet ruhundan biri olan Güneyli Buda'nın, "Sandal ve İnciyle parıldayan" şeklinde tezahürü gibi, sandal ağacı yaşıyan tanrının bizzat kendisinin sıfatı olabilirdi⁴².

Hem ağaç hem de bunun çağrıştırdığı duygularla imgeler Çin'e Tang idaresinden birkaç asır önce Hint Budizm'inin etkisiyle girmişti. *Candana* (sandal) kelimesinin Çin'de zuhuru 357 yılındadır ancak sadece Hint Adaları'nda bir bölge adı olarak geçer;⁴³ bir ağaç adı olarak anılması ise

34 Yamada 1957, 405'te belirtildiğine göre; Tang Hanedanı'na kadar ana kaynak Hindistan'dı fakat Sung Hanedanı'nın ilk zamanlarında Çin'in ithalatının büyük kısmını Küçük Sunda Adaları ile özellikle Timor tedarik ediyordu. Bununla birlikte, Tang dönemine ait deliller müphemdir; zira bu dönem uluslararası ticaretin bir geçiş dönemi olarak telakki edilir.

35 CTS, 197, 3610a. Paul Wheatley ile (özel görüşmemizde) buranın Borneo olabileceğini düşündüğünü söyledi.

36 PTKM, 34, 28b.

37 XI. yüzyılda itibaren, Huard and Wong 1958, 59.

38 Burkill 1935, 1955.

39 Li Shih-chen'in belirttiğine göre (PTKM, 34, 28b) muhtelif güneybatı barbarlarının tüm liderleri onun yaşadığı devirde vücutlarını bu şekilde kaplamışlardı.

40 LYC, 34, 28b; PTKM'den iktibas.

41 Hackmann 1951-1954, 30.

42 Hackmann 1951-1954, 30.

43 CS, 8, 1095c.

454 yılında görülmüştür⁴⁴. Bahse konu egzotik kelimenin ilk seslendirilişi *candana* kelimesinin çıkardığı sese benziyordu; anlamı ise “parlak gül ağacı” ve “gerçek gül ağacı” idi. Bu mümkündü zira Çince’de gül ağacının adı **d’an*⁴⁵ idi. “Aromatik gül ağacı” anlamındaki kabul gören isim kendiliğinden ve kolayca gelişti. Budist kültürünün altın çağına ulaşmasıyla birlikte Tang döneminde çok çeşitli oyma heykeller yapıldı ve bunların çoğun sandal ağacından mamûldü. Mesela (ne yazık ki ismi bilinmeyen) yabancı bir usta tarafından altmış zanaatkârın yardımıyla, mücevherlerle tezyin edilmiş sandal ağacından mamûl, ilahî varlıkların dokuz buluşmasının *Buddhāvataṃsaka-sūtra*’da tasvir edildiği apokaliptik görüntüsünü bir tasavvur edin. Kutsal yolculuğunu yapmakta olan Chien-chen⁴⁶ tarafından görülen bu harikulâde oyma, Kanton’daki K’ai-yüan Tapınağı’na yerleştirilmişti. Bir diğer müte’deyyin seyyah Japon Ennin, kudretli Li Te-Teyü’nün tarikatındaki bir buçuk metre yüksekliğinde bir Shakyamuni heykelinden bahsetmektedir. Sandal ağacından oyulmuş bu heykel, Yang-chou’daki K’ai-yüan Tapınağı’nda mahfuzdu. Ennis, Fars ve Kamboçyalı tüccar taifesinin bağışlarıyla onarılmış⁴⁷ “Kutlu Heykeller Galerisi”nde bu kudretli (ve kürsüde oturan!) adamla çay dahi içmişti.

Bunlardan daha ilginç bir hikâye ise, Hsüan Tsung’un ricası üzerine yağmur duasına çıkan ve “...beyaz sandal ağacından yapılan rayihalı bir ejderhayı yaktı”⁴⁸ diye anlatılan Budist rahip Pu-k’ung’a aitti. Yağmur ruhunun yakılması Çin’de kutsal addedilen bir gelenektir. İster uzak uygarlıklardaki gibi bir ilahî temsil eden insan suretinde isterse bu örnekteki gibi bir heykel şeklinde olsun, yakma eylemi bir Budist tarafından Hindistan’daki gerçek şekline uyarlanmış oluyordu⁴⁹.

Sandal ağacından yapılan faydalı eşyaların boyutları Shōsōin’deki⁵⁰ sekiz bölmeli kutu gibi küçükten başlayarak, Li-po’nun şiirindeki⁵¹ “Candana Galerisi” gibi büyüğe doğru gidiyordu. Sandal hem dini hem de lüksü temsil eden bir ağaçtı. Hsüan Tsung 751 yılında Ch’ang-an’da An Lu-shan için muhteşem bir ev inşa ettirdiğinde, evi altın ve gümüş malzemeden mamûl en değerli eşyalarla donatmıştı ve bunların arasında sandal ağacıyla işlenmiş on fite altı fit ebadındaki iki sedir de bulunuyordu⁵². Bunlardan çok daha görkemlileri ise İmparator I Tsung tarafından 871 yılında sutra öğretilerinde kullanılmak üzere An-kuo Tapınağı’nın keşişlerine

44 Schafer 1957, 130.

45 Schafer 1957, 130.

46 Takakusu 1928, 466.

47 Reischauer 1955a, 213.

48 YYTT, 3, 32.

49 Schafer 1951a, birçok yerde. Bu geleneğin tarihi aydınlatılmıştır.

50 Mosaku Ishida and Wada 1954, levha 74. Shōsōin koleksiyonunda bol miktarda bulunan kırmızı sandal ağacına nispetle sandal ağacından mamûl objelerin çok nadir olması merak konusudur.

51 Li Po, “Tseng Seng Hsing-jung”, LTPWC, 11, 7a.

52 YYTT, 1, 3; TCTC, 216, 8b.

takdim edilen yüksek kürsülerdi. Yirmi fit yüksekliğindeki bu kürsülerin iskeleti sandal ve öd ağacından yapılmıştı⁵³. Wu-t'ai Dağı'ndaki T'ien-t'ai Tapınağı'nda bulunan meditasyon alanı da IX. yüzyılda aynı ihtişama sahipti; burası sandal ağacı macunuyla kaplıydı ve böylece esintiler ağacın hoş kokusunu hatırı sayılır bir mesafeye taşıyordu⁵⁴.

Sandal, şairler için de kolay, hatta oldukça sıradan ve egzotik bir imge sağlıyordu: "*Candana* rayihasıyla şekillendirilmiş" ve (bir çeşit palmiye yaprağının kastedildiği) "*pattra* yapraklarına sureti çıkartılmış"⁵⁵ gibi bir eşleştirme, Hindistan'ın veya Hindulaştırılmış bir muhitin resmini kendiliğinden veriyordu. Bundan çok daha nadir olanı ise, hünerli orospu Chao Luan-luan'ın⁵⁶ erotik mısralarında kullandığı ve "ağzı sandal gibi hoş kokulu" anlamına geldiği açıkça belli olan "sandal ağzı" istiaresiydi.

4- ABANOZ AĞACI

Kara hurma cinsi birçok ağaçtan, hurma ağacının akrabalarından ve Hindistan ile Hint Adaları'nın yerel ağaçlarından genelde "abanoz" diye adlandırılan siyah, gösterişli bir ağaç vardı⁵⁷. "Kuzgun ağacı" adı altındaki bazı abanoz türleri, IV. yüzyıl gibi erken bir dönemde ticaret gemileriyle Çin'e getirilmişti⁵⁸. Yine XII. yüzyılda abanoz ithal edildiğini biliyoruz; mesela bir yazar, antika kanunların göz alıcı parlak yüzeyini "...deniz aşırı ticaret gemilerince alışveriş için getirilen kuzgun ağacına benziyor" diye tanımlamıştı⁵⁹. Bahsi geçen yüzyıllar arasında iki arada bir derede kalsa da, Tang döneminde abanoz ithalatına dair doğrudan bir kanıt mevcut değildir. VIII. yüzyılda kullanılan egzotik ağaçlar içinde önemli bir yere sahip olsaydı, Shōsōin'de abanoz eşyalar bulmayı beklememiz mantıklı sayılabilirdi. Bu hazinenin kataloglarında pek çok kez "kara hurma ağacından" mamûl ince marangoz işçiliğine göndermeler yapılmıştır. Tıpkı kapıları menteşeli bir dolap ve altıgen bir ayaklık örneğinde olduğu gibi⁶⁰. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu, gerçek abanozdan ziyade bir tür bakla ağacı özsuyla boyanmış, daha açık renkli bir hurma ağacıydı⁶¹. Bu mesele hâlâ tartışmaya açıktır.

53 TCTC, 252, 6a; Po 1937, 49.

54 Reischauer 1955, 255.

55 Wei Ch'an, "Yüeh lu Tao-lin szu", ChTS, han 9, ts'e 3, 4b-5a.

56 ChTS, han 11, ts'e 10, chi nü, 8b. "*Candana ağzı*" anlamına gelen *tan k'ou* tabirini kelimesi kelimesine "gül ağacı ağzı" suretinde aldım.

57 Burkill 1935, 826-832. Bu ağaç ayrıca hidrosiyamik asit içerir ve balıkotu olarak yaygın biçimde kullanılır. Burkill bunun yirmi altı çeşidini listelemiştir. En iyisi genellikle çizgisiz siyah olanı kabul edilir ki, Güney Hindistan ile Seylan'da yetişen *Diospyros ebenum* budur.

58 KCC, 35b, 41a; PTKM içerisinde. Burkill 1935, 826'da yanlış olarak Sung ve Yüan hanedanlarından evvel abanozun erken dönem Çin edebiyatında görülmediğini belirtmiştir. Ayrıca bkz. Pelliot 1959, 101-102.

59 TTCLC, 3. Müellifin etkili olduğu sayfalar 1180-1240.

60 Mosaku Ishida and Wada 1954, levha 65 ve 81.

61 Ishida and Wada 1954, levha 65 ve şerhi.

IX BESİN MADDELERİ

Gemiyle getirilen kudret helvası ve hurmalar Fas'tan;
İpekli Semerkand'dan sedir ağaçlı Lübnan'a dek,
Hepsi de lezzetli baharatlar.

John Keats, *The Eve of St. Agnes*

Nasıl ki Orta Çağ Uzak Doğu uygarlıklarında kozmetik ürünleri ile ilaçlar arasında kesin ve katı bir sınır çizilemezse, yiyeceklerle ilaçlar veya baharatlarla parfümler arasında da kesin bir çizgi çekme yolunda yapılacak herhangi bir teşebbüs, Tang kültüründe yenilebilen şeylerin gerçek rolünün yanlış bir tasvirine yol açacaktır. Bu rol basit olmadığı gibi bilakis karmaşıktı¹. Her yiyeceğin tıbbî özellikleri vardı ve bu özellikler bilgili tabipler tarafından, özellikle de perhiz yapmanın zamana karşı direnebilmekle sıkı bir ilişkisi olduğunu düşünen ve uzun, sağlıklı, genç ve dinç bir hayatı arzulayan Taoistler tarafından dikkatlice inceleniyordu. Bilhassa baharatlar ve her şeyden önce egzotik olanlar, rayihalı yapıları nedeniyle, harikalar yaratan özelliklerinin ve keskin kokularının etkisi sayesinde faydalı ilaçlar arasında üst sıralarda yer edinmişti ve görkemli ziyafetlerde sadece çeşni katmak amacıyla kullanılmıyorlardı mamafih bu özellikleri de malûmdu. Fakat bu açıklamanın, tabloyu biraz basite indirgediğini unutmamak gerekir. Baharatlarla parfümlerin, tıp alanında olduğu kadar dinî ve günlük hayatta da önemi rolleri vardı ki, bunlar; yiyecekleri korumak, istenmeyen haşeratı kovmak, kirli havayı temizlemek, vücudu paklayıp cildi güzelleştirmek, ilgisi eksik bir sevgilide aşk ve şehvet duygusu uyandırmak, bir kimsenin içtimaî konumunu yükseltmek ve daha nicele-

1 Yamada 1957, 2'de bu problemleri tartışmıştır. O, *kōyaku* (rayihalı bitkiler/ilaçlar) terimini parfüm, baharat ve ecza ürünleri için müşterek kullanır.

riydi². Zikredilen amaçların çeşitliliği ve bolluğu, sağlıklı ve güzel olmayı sanki sadece zenginler istiyormuş gibi bir hava yaratsa da bu durum "lüks ticaret" gibi bazı alelade ve tahfif edici hususiyetlerden ziyade, egzotik baharat ve çeşniler bânında Orta Çağ'daki geniş kapsamlı ticaretinin aslî unsuru olarak değerlendirilmelidir. Bunlar bir zamanlar efsun ve her derde deva olarak kullanılsa da daha başka pek çok amaç için tüketiliyorlardı³. Bu ifadelerden sonra, zikrettiğim yenilebilir rayihalı maddeleri kendime göre tasnif ederek, onların aşçılık, parfüm, buhurlar veya tıp alanında ne ölçüde önem arz ettiklerine dair ayrı başlıklar altında incelemeye çalışacağım. Yaptığım tasnif bazen tuhaf görünebilir; bunun nedeni sırf isteğe bağlı ve tek taraflı olduğu için değil, modern kullanıma ve inançlara meydan okumasıyla ilgilidir. Karanfiller ve küçük Hindistan cevizleri bunlara örnek olarak verilebilir. Bunlar, hâlihazırda ele aldığımız ve üzerinde konuşmaya daha mütemayil olduğumuz "Besin Maddeleri" bölümünden ziyade, bir sonraki başlık olan "Aromatikler" faslında mütalâa edilecektir. Söz konusu baharatların T'ang mutfağında sıklıkla kullanıldığına dair elimizde kesin kanıt bulunmasa da parfüm ve ilaç üretiminde ehemmiyet kesp ettiklerine ilişkin mebzul miktarda delil mevcuttur.

Endonezya ve Hindistan'daki yemek kültürü konusunda hayli deneyimli olan keşiş gezgin I-ching, o ülkelerde zengin biçimde ve çeşnili olarak hazırlanmış yemekler konusunda, kendisiyle de çelişerek şöyle demiştir: "... Çin'de günümüz halkı çoğunlukla ciğ balık ve sebze yiyor ama hiçbir Hintli böyle yapmıyor. Bütün sebzeler iyice pişirilip, şeytanterisi, hâlis tereyağı, yağ veya herhangi bir baharatla karıştırıldıktan sonra yeniyor"⁴. Mükemmel bir gözlemci tarafından ifade edildiği için VII. yüzyıldaki Çin mutfağının bu özelliğiyle ilgili malumatı kabul etmek mantıklı olacaktır. Ancak bu durum, Çin mutfağının, bilhassa güney kısmına ait hususiyetler hakkındaki modern fikirlerle örtüşmüyor. I-ching'in bu tasviri, T'ang mutfağını daha çok modern Japon mutfağına benzetiyor; tahmin edebileceğimiz gibi, bazen ciğ, az miktarda çeşni karışımı veya ilginç soslar katılarak yenen sade yemekler. Öyleyse modern Çin mutfağının en iyi dönemi, maziye nispetle son zamanlarda gelişmiştir ve şayet gerçekten durum böyle ise, Çin mutfağında bulabileceğimiz zengin özelliklerin; yemeklerdeki yabancı tatların ve âdetlerin, bahusus Hindistan ile Hindulaşmış çöl ve ada ülkelerinin de etkisiyle, T'ang döneminin başlarında ortaya çıktığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ne var ki, doğruyu söylemek gerekirse, T'ang yemek kültürü hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Aşağıda sarf edeceğimiz cümlelerde, önermeden daha fazlasında bulunmak pek mümkün görünmemekle birlikte, genellikle (veya bazen) ne tür yemeklerin yendiğine dair pek çok

2 Yamada 1957, 4 ve devamında bunların tamamını tartışmıştır.

3 Yamada 1957, 4.

4 Takakusu 1896, 137.

misal sunulmuştur. Ancak bunların nasıl hazırlandıklarına dair hiçbir bilgi verilmeyecektir ve bu önemli işin aydınlatılması istikbalin tarihçilerine düşmektedir.

Bahis konusu ettiğimiz zamanlarda darı, pirinç, domuz eti, fasulye, tavuk, erik, soğan ve bambu filizleri gibi temel ürünlerin geniş ölçüde tüketildiklerini biliyoruz. Ayrıca mahallî özellikler taşıyan ürünleri de bunlara ekleyebilir ve Tang gurmelerinin, (tecrübeli kuzeylilerin tercihlerinden dolayı yerlilerle alay ettikleri söylene de) güneyde yer alan Kuei-yang'daki makbul gıdalardan olan kurbağa gibi lezzetlerden oluşan köy yemeklerini, iş ve eğlence amaçlı gezileri sırasında tattıklarını farz edebiliriz⁵. Bunun yanında; Kwangtung'un Hint ırmıklı kekleri⁶ aynı bölgenin şarapla tüketilen kurutulmuş istiridyeleri⁷ ve Chekiang'ın "yer kestanelerinden" de söz edebiliriz⁸. Yöresel bir yiyecek, sarayda ve payitahtta büyük bir ilgi gördüğünde, mahallî hediye listelerine ekleniyor ve saray mutfağı tarafından temin ediliyordu. Örneğin; Güney Shensi'nin yaz sarımsağı, Kuzey Kansu'nun geyikdili, Shantung sahilinin Venüs midyeleri, Yangtze Irmağı'nın "şeker yengeçleri", Kwangtung'daki Ch'ao-chou'nun denizatları, Kuzey Anhwei'den elde edilen şarap mayasıyla terbiye edilmiş beyaz sazan, Güney Hupeh'ten "beyaz çiçek yılanının" (çukur engereği) kurutulmuş eti, Güney Shensi ve Doğu Hupeh'ten pirinç püresinde kavun turşusu, Chekiang'dan kurutulmuş zencefil, Güney Shensi'den malta eriği ve kiraz, Orta Honan'dan hurma ve Yangtze Vadisi'nden "dikenli misket limonları" gibi⁹.

Tang İmparatorluğu'nun genişlemesiyle birlikte, yeni memleketler ve muhtelif kültürler hâkimiyet altına alındıkça, Ch'ang-an'da ve başka yerlerde rağbet gören yiyecek listelerinin yeni ve ilginç lezzetler içerecek şekilde genişlemesi gayet doğaldı. Hami'nin rayihalı hünnapları¹⁰ yapraksız bir çöl bitkisinden çıkarılan ve Koço tarafından gönderilen "diken balı",¹¹ Kuça'nın bademleri,¹² Annam'ın muzları ve Malaycada *pinang* olarak bilinen fakat artık Çinceleşmiş olan betel fındıkları bu cümledendir¹³. Bunlar ve benzeri diğer yiyecekler "yarı egzotik" bir geçiş grubu oluşturmuştu ve tabiri caizse kültürel olarak ecnebi ama siyasî olarak Çin'e özgüydüler.

5 YHTC, 6, 44; 7, 49.

6 LPLI, b, 11.

7 Schafer 1952, 161.

8 *Scirpus tuberosus*. SLPT, 23, 24a; CLPT içinde.

9 Bunlar TS "ti-li chih" hediye/haraç listesinde görülen pek çok örnekten sadece birkaçıdır.

10 *Zizyphus vulgaris* türü.

11 *Alhagi maurorum*.

12 Çinliler buna "yatsı fıstık çekirdeği" diyorlardı fakat Farsça ismi olan *bādām* [badem] de Çin'de biliniyordu. Bkz. Laufer 1919, 405-409.

13 Orta Asya türleri için bkz. TS, 40, 3727a-3727b; Annam türü için bkz. TS, 43a, 3733a. Ayrıca Annam'ın betel fındığı (*Areca catechu*) için bkz. Su Kung içinde PTKM, 31, 14a.

Zaman içerisinde kültürel olarak da Çin'e özgü bir hale geldiler. Sonradan bunlara gerçek egzotik ürünler de eklenecekti.

İlaçlarla aynı biçimde yürütülen yiyecek ithalatı, devletin sıkı denetimi altındaydı. Sınra giren her yabancı, sınır karakolundaki uzman bir yetkili tarafından mühürlenene ve saray görevlileri ilâ pazar yetkililerinin bilgilerine sunulmaları için fiyatları belirlenerek içeriği tanımlanan ilaç veya erzaktan oluşan "hediye" paketleri veya kutuları vardı¹⁴. Bu egzotik tatların en iyileri "Erzak Âmiri" (*shang shih*) adıyla anılan bir memurun nezareti altında saray sofrası yiyeceklerine dönüştürülüyordu. Erzak âmiri; sekiz usta ve on altı hizmetlinin yardımıyla, mevsimsel yasaklara dikkat eder ve yemeklerin saray ziyafetleri, gayr-ı resmî eğlenceler ve benzeri etkinlikler için uygun nitelikte olması için gereken kurallara sıkı sıkıya bağlı kalarak, Göğün Oğlu'nun şölenleri ve perhizleri için gerekli olan malzemeleri tedarik ederdi.

"Yemeği sunduğu zaman ilk önce kendisinin tatması gerekiyordu. Bir başka görevi de Gök Kubbe Altındaki Krallığın [yani Çin'in] bazı eyaletleri (*chou*) tarafından sunulan tüm tatlıların, besinlerin, nadir ve tuhaf olanlarının adlarını ve miktarlarını belirlemek ve onları tedarik edip dikkatli bir şekilde saklamaktı"¹⁵.

Nadirattan olan bu yiyeceklere dair bilgiler saray dışına yayıldıkça, lezzetleri kasaba ve şehirlerde dilden dile dolaşmış ve alım satımları da artmıştı. Şimdi bunlardan bazılarına bir göz atalım.

1- ÜZÜMLER VE ÜZÜM ŞARABI

Dünyanın diğer milletleri gibi Çinliler de tahılı ilk yetiştirmeye başladıklarından beri ekmek ve bira gibi mayalanmış yiyecek ve içeceklerle aşına idiler. Darı, pirinç veya arpadan ürettikleri biraları (ya da bizim sevdiğimiz adıyla "şarapları") ve günlük kullanım için sade içecekleri vardı. Meyveli içecekleri ve mayalı kısırak sütünden yapılan kırmızlarının¹⁶ yanı sıra, zencefil, bal şarabı¹⁷ ve tanrılara adadıkları çeşit çeşit kokulu, baharatlı şarapları da mevcuttu. Bu kadim içkilerin bir kısmı T'ang Hanedanı zamanında dahi üretilmekteydi; bazıları ise çoktan unutulup gitmişti. Ancak umumiyetle alkolün ana kaynağı pirinçti.

Egzotik içeceklerin en azından isim olarak farklı türleri biliniyordu: Cham halkının betel suyundan şarap yaptığı kayda geçmişti¹⁸. Kalin-ga'da Hindistan cevizi çiçeğinin özünden hurma içkisi yapılıyordu¹⁹.

14 TLT, 18, 17a.

15 TLT, 11, 9b.

16 Ling 1958, birçok yerde.

17 Meng Shen, PTKM içinde, 25, 24a.

18 CTS, 197, 3609d.

19 CTS, 197, 3610a.

Tangutlar ticarî amaçla pirinç birası üretiyorlardı²⁰. Keyif veren yabancı içkilerin Çin'de içildiğine dair hiçbir kanıt yoktur fakat bunun tek istisnası Batı'nın üzüm şaraplarıdır.

Erken Han döneminin kahraman seyyahı Chang Ch'ien üzüm tohumlarını Çin'e tanıtmıştı; bunlar payitahtta ekilmiş ve küçük ölçekte yenebilecek kadar meyve vermişlerdi²¹. Tang ananesine göre bunlar sarı, beyaz ve siyah renkli olmak üzere üç çeşitti²² ve V. yüzyılda Tun-huang havasında rağbet gördükleri ifade ediliyordu²³. Buna rağmen üzüm mühim bir meyve değildi ve ondan yapılan şarap, sadece az bulunan, egzotik bir içecek olarak kalmıştı.

Bu durum, Tang egemenliğinin başlarına kadar devam etti ancak Tang Hanedanı'nın batı yönünde İran ve Türk topraklarına doğru hızlı genişlemesinin sonucunda, üzüm ve üzüm şarabı Çin'de tanınmaya başladı. Bu meyve o dönemde bile Batı'nın nezdinde dinî bir şöhret kazanmış; üzüm salkımları, yüzyıllarca çok renkli Şam kumaşlarında egzotik tezyinat motifleri olarak kullanılmıştı. Tang aynalarının arka bölümlerindeki "Helenistik" üzüm desenleri herkesin malûmudur²⁴. Ayrıca Romalılar, Araplar ve Doğu Türkistan'ın Uygur Türkleri, büyük üzüm yetiştiricileri ve şarap içicileri olarak biliniyorlardı²⁵. Ne var ki, Tang Hanedanı'nın Doğu Türkistan'ı işgal etmesinin ardından, egzotik rayihalı üzüm ve üzüm suyu, tıpkı "yarı-egzotik" bademler ve hurmalar gibi kayboldular. Üzümden yapılan muhtelif ürünler, Ch'ang-an'daki büyük saraya senevî haraç olarak gönderilmesi için Koço'dan talep ediliyordu: "Kurutulmuş", "buruşuk" ve "kavrulmuş" olarak bilinen üç ayrı kuru üzüm çeşidi vardı. Ayrıca üzüm şurubu ve tabii ki şarap da ithal ediliyordu²⁶.

Ancak bunlardan en önemlisi, şarabı yapılan yeni bir üzümün ve bu üzümle birlikte üzüm şarabının nasıl yapılacağına dair bilgilerin ve yeni bir endüstri bitkisinin Çin'e tanıtılmasıydı. Zikredilen üzüm "kısarak emciği" adıyla maruftu. Bu üzüm türüne dair ilk tarihî gönderme 647 yılının baharına aittir ve söz konusu uzun mor üzümün Türk yabgusu tarafın-

20 CTS, 198, 3611d.

21 PTKM, 33, 20b; YYTT, 18, 148.

22 YYTT, 18, 148.

23 Tao Hung-chin, 33, 20b; PTKM'den iktibas.

24 Ayrıca Çincedeki *b'uo-dâu sözcüğünün "üzüm" olduğu ileri sürülmüştür ve galip ihtimalle Grekçedeki *bōtryx* (üzüm salkımı) ile aynı kökenden gelmektedir. Ishida Mikinosuke 1948, 246. Bununla birlikte, Chmielewski 1958, 35-38'de makul bir şekilde, Fergana dilindeki *bādaga sözcüğünden geldiğini ve bunun da Hoten Saka lisanındaki *bātaa* (şarap) kelimesiyle ilgili olduğunu ileri sürer. Grekçe ile daha güçlü münasebeti ise Athenaios (M.S. 200) tarafından telif edilen eserde görülür. *Batiākē*: Farsların "kadeh" için kullandıkları kelime.

25 Laufer 1919, 223.

26 TS, 40, 3727a

dan imparatora gönderilen bir hediye olduğunu söylemektedir²⁷. Çince de bu üzüm türünü gösteren im, onun uzun şekline işaret etmektedir ve böylece onu "ejderha boncukları (veya incileri)" denen küre biçimli bir diğer türden ayırmaktadır²⁸. Bu üzümle Ch'ang-anlı bir orospu olan Chao Luan-luan'ın yazdığı ve bir kadın vücudunun daha çekici olan bölümlerini canlı biçimde tasvir eden beş şiir arasında hayal gücüne istinat eden bir paralellik vardı. Bahse konu beş şiirin isimleri şunlardı: "Bulutlu Saç Topuzu", "Söğüt Kaşlar", "Sandal Ağzı", "Patiska Parmaklar" ve "Kremalı Göğüsler". Sonuncu şiirde göğüs uçları mecazî olarak "mor üzümler" diye gösteriliyordu fakat "kısırak emciğinden" daha küçük ve daha orantılı olarak gördüğümüz nefis görüntünün temelini oluşturan diğer orijinal üzüm türlerini anımsamak da bir nezaket gereğidir²⁹.

Batıya ait "kısırak emciği" asmalarının çubukları, kesin tarihi tam olarak bilinmese de Koço'nun 640 yılındaki işgalinin ardından Çin'e getirilmişti. Bu çubuklar, bahçe-i hümayûna başarılı bir şekilde ekilmişler³⁰ ve muhtemelen VII. yüzyılın sonlarına doğru Ch'ang-an'da yer alan Yasak Park'taki iki "Üzüm Bağında" mahsul vermişlerdi³¹. Zamanla mukaddes arazinin ötesine yayılmış olduklarını, Han Yü'nün bakımsız bir üzüm bağının sahibine sitem eden şiirinden de anlayabiliyoruz:

Yeni sürgünler henüz tam değil, yarısı hâlâ kayıp;
Uzun parmaklıklar parçalanmış, ters dönmüş, havaya kalkmış
"Kısırak emciği" ile tam dolu bir tabak istiyorsan,
Birkaç bambu ekleyip, biraz da "ejderha sakalı" koymayı ihmal etme³².

Üzüm bağlarının yerini tam olarak bilmesek de asma çubuklarının büyük ölçüde Kansu'nun çorak topraklarında yetiştirildiğini biliyoruz ve şimdi Kansu'da üretilen Batı Liang şaraplarından bahsedebiliriz. Tang Çin'inde yüksek kaliteli üzüm üreten diğer bir bölge de "Yen büyücülerinin üzüm kâseleri sundukları yer" olan, Kuzey Shansi'deki Tai-yüan idi³³. Yöreye has üzümler sitayişle bahsedilen bu bağlarda yetiştiriliyordu. Şaraplık üzümlerin yanı sıra X. yüzyılda Ho-tung (Shansi)'da yetişen ve çok narin oldukları için payitahta nakledilinceye kadar değeri düşen iri üzümleri de okuyabiliyoruz³⁴.

27 TFKY, 970, 11b; THY, 100, 1796; Laufer 1919, 232.

28 YYTT, 18, 149; PTKM, 33, 20b.

29 Şiirlerin metinleri için bkz. ChTS, han 11, ts'e 10, chi nü, 8a-9a.

30 THY, 100, 1796-1797; Laufer 1919, 247.

31 TLCCFK, 1, 25a.

32 HCLC, 9, 20.

33 Ishida Mikinosuke 1948, 248. Bu satır Po Chü-i tarafından yazılmıştır. HHPT, 17, 243'e göre; Kansu özellikle de Tun-huang bölgesi üzüm yetiştirilen en önemli sahaydı.

34 ChIL, a, 42b.

Üzümler, VII. yüzyılda, beslenme mütehassıslarının yayımlanmış görüşlerinde yer almayı hak edecek derecede meşhurdur: Meng Shen, üzüm suyunun kalbe baskı uygulayan bir ögenin aşağı doğru itilmesinde faydalı olmasına karşın, aşırı üzüm tüketiminin endişe emarelerine sebebiyet verdiğini ve gözleri kararttığını beyan etmişti³⁵.

Bununla birlikte, üzüm yine de çok bilinen bir meyve değildi. Çin topraklarında VIII. yüzyılda iyice yaygın hale geldiklerinde bile, Tu Fu onları Çin dışındaki bir ülkede "olgunlaşan üzümlerle" bir dizi tuhaf görünüşlü, "çok sayıda yoncayla" eşleştirerek kullanabilmişti ve her ikisi de M.Ö. II. yüzyılda Chang Ch'ien tarafından tanıtıldıkları için oldukça klasik figürlerdi. Bunlar sırasıyla, "Tibetli kadınlara" ve "Batılı delikanlılara" benzetilmişlerdi³⁶. Tu Fu, muhtemelen Liang-chou gibi bazı sınır kasabalarından bahsediyordu. Nitekim tıpkı San Francisco'daki Çin Mahallesi gibi, Tang zamanında egzotik bir bölge olan Liang-chou'nun şarabı, göz alıcı bütünlüğüyle zarif ve nadide bir içecek olarak görülüyordu. Bununla birlikte, üzüm şarabı deve yollarına uzak olan Tun-huang'da bile tıpkı festivallerimizdeki şampanya gibi, önemli kutlamalar için pahalı bir içecekti³⁷. Kıymetli sanatçı Yang'ın gayr-ı resmî hayatı, Liang-chou kasabasından gelen bir hediye olan ve "Yedi Mücevher" ile süslü bir cam kadehten üzüm şarabı içtiğini göstermektedir³⁸. Bu hayranlık uyandıran şarap kadehi, IX. yüzyılın başlarında İmparator Mu Tsung'a sunulmuş ve kendisi bu kadehle ilgili olarak şöyle söylemişti: "Bu kadehten içer içmez, dört uzvuma yayılan bir ahenk ile bütünleştiğimi hissediyorum. 'İhtişamlı Sükûnetin Küçük Prensi' bu olmalı"³⁹. Bu sıfat Lao Tzu'nun ismini yüceltmekte ve sanki şarabın tanrı addedildiği Yunan tefekkürünü çağrıştırmaktadır.

Batı'nın şaraplarına duyulan hayranlığın saygın bir tarihi vardı. Bunların bir kısmı Han Hanedanı ile Tang Hanedanı arasındaki dönemde ithal edilmişti⁴⁰ ve III. ya da IV. yüzyılın harikalarıyla dolu *Po wu chih* adlı eski ansiklopediye şöyle aksetmişti:

35 SLPT, 33, 21a; PTKM içerisinde.

36 Tu Fu, "Yü mu", CCCCTS, levha 323.

37 Tun-huang'da söylenen düğün şarkısında olduğu gibi. Waley 1960, 196.

38 YTCWC, Harada 1939, 62'den iktibas. *Ch'i pao* (yedi mücevher) Budizm ile bağlantılı eski bir terimdir; modern Japoncada *shippō* diye okunur ve "bölmelere sıkıştırılmış emay işi" anlamına gelir. Orta Çağ Çin edebiyatında sıklıkla görülen bu terim çok renkli değerli taş tezyinatının türevleri için kullanılır. Shōsōin'de arkası emay olan aynarın hayrete şayan görüntüsüne makul bir izah sunmak oldukça güçtür. Bu isim, XIV. yüzyıl dolaylarında Batı'dan öğrenildiği iyi bilinen emay teknolojisinden önce, Çin geleneğinde mevcut bir tür ilkel emay işinin varlığına delalet eder. Tang öncesi dönemde ve Tang tekniğinde eritilmiş renkli cam emay içerisine damlatılır ve bir yapıştırıcı ile sabitlenirdi. Bkz. Blair 1960, 83-93. Tang çömlekçilik tekniğinde mine işli süslemenin nasıl bir maharetle yapıldığını öğrenmek için bkz. Davis 1960, 650.

39 ChIL, b, 37a.

40 THY, 100, 1796-1797.

"Batı bölgelerinde yılların üst üste binmesiyle bozulmayan üzüm şarapları vardır. Onların yaygın bir geleneğine göre bu şaraplar on yıl müddetle içilebilir fakat daha sonra da içilmeye devam edildiği takdirde bir ay boyunca sarhoşluk verir ve etkisi ancak ondan sonra geçer"⁴¹.

Tang zamanında İran halilesinden yapılan ilginç bir şarap vardı. Ch'ang-an meyhanelerinde bulunan⁴² ve IX. yüzyılın başlarında İskenderiye'den (!) getirilen ve lake kadar siyah olan bu "ejderha yağı" şarabı⁴³ muhtemelen uydurukçu Su O'nun "verimli" zihninin bir mahsulüydü. İran tarzında yapılan üzüm şarabı, hiç şüphe yok ki, üzüm şarabı teknolojisinin Çin'de kurulduğu VII. yüzyılda Şaş'tan gelmişti⁴⁴.

Koço hâkimi, en iyi mûsikîşinasları gibi diğer ganimetlerle birlikte 641 yılının başlarında Tai Tsung'un huzuruna esir olarak getirildiğinde, payitahtta üç günlük işret âlemi (toplucu yapılan içki âlemi) yapılmıştı⁴⁵. Kutlamanın şanı, tâbi kılınan Koço'nun "Batı'nın Ada Şehri" (Hsi-chou) suretinde yeniden isimlendirilmesine yaraşır nitelikteydi. Böylece şarap yapım sanatı Tang Hanedanı'na öğretilmiş oluyor ve bu sekiz "renkli" (çeşit) son derece keskin kokulu ve rayıhalı içecek Kuzey Çin halkı tarafından tanınır hale geliyordu⁴⁶. Anlaşıldığı kadarıyla "Kısrak emciği" üzümleri, yeni imalat için önem arz ediyordu ve şarap üretimi, imparatorluk sarayına her yıl enfes içecekler sunan Tai-yüan üzüm bağlarının uzantısı haline geliyordu⁴⁷. "Kısrak emciği" üzümlerinden yapılan Tai-yüan şaraplarının yükselen şöhreti, Liu Yü-hsi'nin, 1869'da Theos Sampson tarafından "Üzüm Şarkısı" olarak İngilizceye etkileyici biçimde çevrilen şiirinde de göze çarpmaktadır. "Tsin'in adamları", Shansi'deki Tai-yüan bölgesinin insanlarıdır.

Ayak basılmamış topraklardan asmalar,
Dalları karışık bağlarla budaklanmış,
Bahçeyi süslemek için getirilmiş,
Parıltılı yeşilliğiyle; şimdi yukarı doğru taşınmış,
Çabucak tırmanıyor dalları,
Zarif kıvrımlarıyla, alabildiğine geniş,
İşte yayılıp çoğalıyor, gevşeyip düşüyor,

41 TPYL, 845, 6a'dan iktibas.

42 Hsiang 1933, 47.

43 Hsiang 1933, 48. Hsiang bu şarabın gerçekliğini kabul eder.

44 TFKYK, 971, 7b.

45 TS, 2, 3637c.

46 TFKYK, 970, 12b; THY, 100, 1796-1797. Ayrıca Koço'dan hediye olarak buzlu şarap gönderildiğine dair bir rapor da vardır. Buna yapılan bazı atflarla konyak üretimine vurgu yapıp yapılmadığı hususu açık değildir. TPYL, 845, 5b-6a'da bulunan Liang szu kung chi'den yapılan bir iktibasla ilgili tartışmalar için bkz. Laufer 1919, 233.

47 TFKYK, 168, 11b'de 837 yılının başlarında, hiç şüphe yok ki geçici olarak, gönderilen haracın kesildiğine dair kayıtlar mevcuttur.

Şimdi duvarın tepesine ulaşıyor;
 Ve sonra çayır yeşilliği ve parlaklığıyla,
 Bakanın gözlerini kamaştırarak,
 Köşkün çatısını aşmaya çalışıyor,
 Bilinçli olarak yaşayacakmışçasına,
 Ve şimdi asma ekilir,
 Ahşap çerçeveden tırmanır,
 Narin yeşilli kafes gölgeleri,
 Ve hoş bir teras örtüsü oluşturur,
 Pirinç tortularıyla kökleri iyice ıslatır
 Ve bütün yapraklı filizleri nemlenir,
 Çiçekler ipek püsküller gibi açacak,
 Ve meyveler salkımlı inciler gibi asılacak
 Kısırak sütünden üzümlerde kırağı parıltıları,
 Sabah ışıkları gibi parlıyor "Ejderha pulları",
 Gezgin bir misafir gelmişti buraya bir zamanlar,
 Şaşırtmıştı ev sahibini, böyle hitap ederek,
 Görmeye çalışıyordu, dolaşıp dururken,
 Dalları sarkan ağaçtaki meyveler,
 Ts'in'in adamlarıyız biz, ne kadar da hoş üzümler,
 En nadide değerli mücevherler gibi ekin onları,
 Yaptığımız bu leziz şarapla,
 Hangi insan susuzluğunu gideremez ki
 Haydi, iç bir yudum bu şaraptan,
 Ve elbette seninle olacak Liang-chow'un kudreti⁴⁸.

Üzüm şarabı yapımındaki yeni maharet, mora çalan siyah meyveli ve halen Shantung'da yetiştirilen küçük yaban Çin üzümünde de uygulanmaya başlanmıştı. Bu üzümün adı *ying-yü* idi. Tang bitki kitapları, tıpkı Kansu ve Shansi'nin egzotik üzümlerinden elde edilen şarap gibi, bu meyveden yapılan şaraptan da bahsetmektedir⁴⁹. Bunlar, "Üzüm Vadisi" hakkında bir kıssa anlatan Tuan Cheng-shih'in kastettiği şaraplar olabilir (fakat o, "şarap" için ecnebi kökenli bir kelimeyi kullanıyordu). Görünüşe bakılırsa, zikredilen vadi Shantung'ta idi⁵⁰. Üzüm bu bölgede rahatça toplanabiliyordu fakat üzümü yiyenin yolunu kaybetme olasılığı vardı. Meyveler, dünya dağındaki ölümsüzlük meyveleriyle de bağlantılı biçimde "İmparator Anasının üzümleri" olarak biliniyordu. Budist bir keşiş, VIII. yüzyılın ortalarında bu asmanın bir parçasını geçici bir korunağa dö-

48 Sampson 1869, 50-54. Orijinal metin LMTWC, 9, 5a-5b'de bulunabilir. Şunu da belirtmekte fayda var ki, görünüşte "Deve Kuo" (SF, 212, 7a-7b) tarafından yazılan CSS'de mavi lotuslarla bağcılık arasındaki bağlantıya dair ilginç bir tartışmaya dikkat çekilmiştir. Burada ayrıca meyve kalitesini yükseltmek için asma köklerine bir tür pirinç likörünün ilaç olarak dökülmesi de tavsiye edilmiştir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Tang kitaplarında görülmesi de bazı Tang teknikleri sonradan CSS'ye aksetmiştir.

49 TPT ve SPT, CLPT, 23, 10b-11a'dan iktibas. Bu üzüm türü *Vitis thunbergii* idi.

50 Güney Pei-ch'iu (Kabuk Tepe) bu eyaletteki eski bir yerleşim yeri idi.

nüştürmüş sonrasında da tapınağına ekmişti. Ekilen asma çubuğu burada iyice gelişip serpilmiş ve "Göveri Ejderha İncileri Örtüsü" denilen mor meyvelerle dolu bir ağaca dönüşmüştü⁵¹.

2- HALİLE

Türkiş yurdu, Şaş, Keş, Māimargh ve Kapiśa'dan müşterek bir heyet 746 yılında; Tang sarayına, diğer değerli hediyelerle birlikte, amla halileleri getirmişti⁵². Aslında bu meyveler, daha çok Güney Denizi yoluyla, bilhassa İran gemileriyle ithal ediliyordu⁵³.

Hindistan'ın üç klasik halilesinin yaygın biçimde kullanılan adı Sanskritçede "Üç Meyve" anlamına gelen *triphalā* idi⁵⁴. Orta Asya'da önemli bir Hint-Avrupa lisanı olan Tohar dilindeki⁵⁵ adlarının her birinin son hecesi olan **-rak* getirilerek, Çince de "Üç Meyve" veya "Üç **-rak*s" olarak adlandırılıyordu. Besbelli ki Çince isimlerini bu yoldan almışlardı. Sanskritçedeki *āmalakī*⁵⁶ "amla halilesi", *vibhītakī* "belerik halilesi" ve *harītakī* ise "kara halile" anlamına geliyordu⁵⁷.

Hintliler, Tibetliler ve Hint nüfuzu altındaki diğer halklar, kanamayı durdurabilen bu üç meyveye en harika nitelikleri yakıştırmışlardı.

51 YYTT, 18, 148-149.

52 TFYK, 971, 15b.

53 Eczacı Hsiao Ping altı köşeli kara halilenin "Fars ticaret gemileri" tarafından getirildiğini söyler fakat onun PTKM, 35b ve 39a'da kayıtlı bu iddiası beş köşeli halile için kullanılan Çince Sanskritçe isimlerin altında sunulmuştur. Bir yerde, muhtemelen Li Shih-chen tarafından, hata yapılmıştır.

54 Yule and Burnell 1903, 607-610; Wayman 1954, 64.

55 Laufer 1915a, 275-276. Laufer, Sanskritçedeki *harītakī* yani kara halile için Toharcadaki **arirāk* kelimesini, yine Sanskritçedeki *vibhītakī* yani belerik halilesi için ise Toharcadaki **virirāk* kelimesini kullanmıştır. Bu yeniden yapılandırılmaların her ikisi de Çincedeki **xâ-lieli-lək*, **xâ-lji-lək* ve **bji-lji-lək* kelimelerine isnat etmektedir. Maalesef Çince **â-ma-lək* ve **âm-mua-lək* (Sanskritçesi *āmalakī*) için Toharca biçimini vermemiştir ki, galip ihtimalle bu **amalāk* olmalı idi. Ts'ang-ch'ı yine de bu son üç isim için başka bir Çince transkripsiyon kullanmıştır; görünüşe bakılırsa Hint-Avrupa kökenlidir. Ayrıca anlaşıldığı kadarıyla mahallî bir Çince kelime olan *yü kan* da kullanılırdı. Ch'en Ts'ang-ch'ı ilk tadıldığında acı olup sonradan tatlılaşan bir kara halile olmasına rağmen bunu "aşırı tatlı" suretinde izah etmiştir. Bu isim Türkişler ile yukarıda belirtilen diğerlerinin gönderdikleri hediyeler arasında yer alır.

56 Wayman 1954, 64. Eğer Laufer'in teklifi açıklanabilirse bu Çince ismin muhtemelen Toharca kökenli olduğu anlaşılacaktır. Zikredilen isim Sanskritçedeki *āmra*'dan gelen **am-la* ile kolaylıkla karıştırılabilir. Nitekim Asahina (1955, 491) bu sonuncusu için sehven ilk biçimini kullanmıştır; aynı kaynakta kara halile ile belerik halilesi de karıştırılmıştır.

57 Bu üçü *Phyllanthus emblica*, *Terminalia bellerica* ve *Terminalia chebula* tesmiye olunan türlerdi. Esasen bu familyaya ait hatırı sayılır derecede tropik ağaç vardı; tamamı karakteristik olarak bünyesinde tanen barındırırdı ve bu da meyvelere keskin bir tat verirdi. Burkill 1935, 2134-2135.

Bir Tibet metni, onları hayat iksiri olarak tanımlıyor ve Tanrı İndra'nın Kokulu Dağı'nda yetişip en fazla hayranlık duyulan⁵⁸ kara halileler için şöyle diyordu: "Bu meyve olgunlaştığında altı farklı lezzette olup sekiz etkiye sahiptir; sindirime iyi gelir, on yedi işlev yerine getirir ve her türlü hastalığı bertaraf eder"⁵⁹. Buna karşılık, Hindistan'da belerik halilesinin bünyesinde şeytanı barındırdığı düşünülürdü. Yine de bu bitkilerin tamamı, tabaklamada ve tıp alanında olduğu kadar, olgunken bağırsakları temizleyen, çiğken kanamayı durdurabilen özellikleriyle de gerçek anlamda değerliydi⁶⁰.

Tang eczacıları, özellikle de ilaçlar kitabının resmî denetleyicisi olan Su Kung, bu üç önemli ilaç bitkisinin o zamanlar Çin'in kontrolünde olan Annam'da yetiştiğini söyleyerek, amla ve belerik halilelerinin Lingnan'da da yetiştirildiğini ifade etmişti⁶¹. Sung eczacısı Su Sung, yaşadığı çağ olan XI. yüzyılda, kara halilenin Güney Çin'de de özellikle Kanton civarında yetiştirildiğini belirtmişti⁶². Bununla birlikte, "Üç Klasik Meyve" İran seferindeki Hint gemileri tarafından ithal edilmiş olsa da Endonezya'ya özgü ve aynı temel özellikleri olan diğer türler yakın yerlerden ithal edilmiş gibi görünüyordu. Belki de eğitilmiş bir insan olan Su Kung'un tespitlerini benimsememiz ve söz konusu üç meyvenin güneyin büyük liman bölgesinde de ekildiğini kabul etmemiz gerekiyor. Ganimet için denizleri arşınlayan keşiş Chien-chen de Kanton'daki Budist tapınağı Büyük Bulut'ta⁶³ iri hünnaplara benzer meyveleri olan bir *haritaki* ağacı gördüğünü anlatmaktadır ki, yaptığı tespit doğru olabilir. Ancak yakın yerlerden temin edilen türlerin çoğu kez hem korunan meyveler hem de dikilen ağaçlarla karıştırılıyor olması da ihtimal dâhilindedir.

Kaynakları ne olursa olsun, meyvelerin doğal özellikleri ve bu meyvelerle ilgili olarak Budist uygarlığı yoluyla Hindistan'dan getirilen karmaşık inanışlar, onları Çin tababetinde önemli bir hale getirmiştir. Nara'daki Shōsōin'de korunan tıbbî hazineler arasında VIII. yüzyıldan bu yana onları oldukça pörsümüş halde bulmak bizim için şayan-ı hayret değildir⁶⁴. Amla halilesinin saçları siyahlaştırdığını VII. yüzyılın başlarında bir hekim olan Chen Ch'üan yazmıştı⁶⁵ ve bu, onun gençleştirici özelliğinin açık bir kanıtıydı. Ünlü Su Kung, ecnebilerin, belerik halilesinin şeftaliye benzeyen meyvesinden sıcak bir likör yaptıklarını yazmıştı⁶⁶. Kuzey Çin'de belli bir rağbet gören bu içecek, şarap diye nitelendirildiğine göre

58 Burkill 1935, 2135.

59 Wayman 1954, 67.

60 Burkill 1935, 2135.

61 PTKM, 31, 13b'den iktibas.

62 PTKM, 35, 39a'dan iktibas. Ayrıca bkz. Huard and Wong 1958, 56.

63 Takakusu 1928, 466.

64 Asahina 1955, 491 ve 495.

65 PTKM, 31, 13b'den iktibas.

66 PTKM, 31, 13b'den iktibas.

alkollü olma ihtimali vardır. Rivayete göre bu içkinin yapılışı Farslardan öğrenilmişti⁶⁷. Kara halileye X. yüzyılın başlarında “kanamayı durduran ihtiyar” diye matrak bir isim verilmişti⁶⁸. “İhtiyar” sözcüğüyle, ticarî bir ürünün buruşuk yüzeyi kastediliyor olmalıydı. Yaşı ilerlemiş insanlara bir benzetme de olabilirdi bu isim. VIII. yüzyıl şairi Pao Chi, hastalandığında, halden anlayan bir arkadaşından hediye olarak bu meyveyi veren ağacın sadece yaprağını almış ve söz konusu ağacın “yaşlılık ve hastalık kovan” kutsal özelliklerini abartılı biçimde öven mısralar yazmıştı⁶⁹.

3- ZERZEVAT

Tang döneminde yapraklılar ve diğer türler olmak üzere farklı sebzeler Çin’e girmişti. Bunların bazıları başka yerlerden getirilip ekilmek suretiyle bazıları ise sadece kesilip yenilebilir şekliyle ülkeye sokulmuştu. Ispanak, 647 yılında Nepal kralı tarafından gönderilen birkaç nadide bitkiden biriydi⁷⁰. Tang ahalisine göre bu ülke hain insanların yaşadığı soğuk bir yerdi. Anlaşıldığı kadarıyla bitki aslında İran kökenliydi ve Tang döneminin sonlarına kadar ismi duyulmamış olsa da Taoistler tarafından bir çeşit esrarlı isim olan “Fars otu” olarak adlandırılıyordu⁷¹. Taoistlerin bu yeni ürüne karşı özel bir ilgi duydukları görülüyor; beslenme sorunları konusunda ehliyetli Meng Shen bununla ilgili olarak; “şarabın zehrini bertaraf eder ve zincifre taşıyla kendilerini tedavi edenler, onu yiyince iyileşirler” demişti⁷². Buna göre; zincifre iksiri içerek kendilerini ölümsüzleştirmeye çalışan Taoistler, cıva yutmanın istenmeyen etkilerini ıspanak yiyerek ortadan kaldırılabiliyorlardı. Her hâlükârda, tarihçiler ıspanağın tadının pişirilerek güzelleştiğini söylemektedir⁷³. Bu yeni sebzeye Çinliler tarafından verilen isim, **palinga* gibi yabancı bir ad suretinde kayıtlara geçmişti ve sözde yazar Kuo T’o-t’o, *Ağaç Dikme Kitabı* adlı eserinde, bunun bir ülke adı olduğunu ifade etmişti⁷⁴.

Ayrıca Ch’en Ts’ang-ch’i tarafından hem “tatlı çivit” hem de “Batı topraklarından gelen indigo” diye adlandırılan bir lahana türü olan alabaş [yer lahanası] vardı; Ch’en Ts’ang-ch’i bu bitkinin geniş yapraklarında kendisine Çin’in indigo bitkisini hatırlatan bir şey görmüştü. Zikredilen

67 KSP (TTTS, 4), 56b. Krş. Hsiang 1933, 47.

68 YP, 62a-67b.

69 Pao Chi, “Pao ping hsien Li Li pu tseng ho-li-le yeh”, ChTS, han 3, ts’e 9, 4a.

70 TFKY, 970, 12; THY, 100, 1796 ve 1789. Tartışmalar için bkz. Laufer 1919, 392-398. Hsüan-tsang’ın Nepal nezdinde karakterize edilişi için bkz. Beal 1885, II, 80-81.

71 Li Shih-chen, 27, 34a; PTKM içerisinde.

72 PTKM, 27, 34a’dan iktibas.

73 TFKY, 970, 12; THY, 100, 1796.

74 CSS (SF, ts’e 212, 12a). Laufer, 1919, 392’de bu kaynağı otantik bir Tang membaı olarak kabul eder.

bitkiyi genel bir tonik olarak tavsiye ediyordu⁷⁵. Alabaş neticede bir Avrupa bitkisiydi ve net biçimde anlaşıyor ki, Çin'e Doğu Türkistan, Tibet ve Kansu üzerinden gelmişti⁷⁶.

Nepal'den VII. yüzyılda gönderilen yeni bitkiler arasında, "soğan benzeri" (muhtemelen pırasa veya arpacık soğanı) beyaz bir bitki,⁷⁷ marula benzeyen "acı yapraklı bir sebze",⁷⁸ "sirke yapraklı sebze" denilen geniş yapraklı başka bir sebze⁷⁹ ve rayihalı bir "Batı kerevizi"⁸⁰ bulunuyordu. Aslında bunların hiçbiri Nepal bitkisi değildi. Anlaşılan o ki, zikredilenlerin tamamı Nepal kralının uzaktaki T'ang Hanedanı'na gönderdiği birtakım egzotik bitkilerdi.

Türgiş Kağanlığı ile diğer devletlerden oluşan müşterek bir sefaret heyeti tarafından 746 yılında getirilen "bin metal değerindeki Hint kamışı" şu an için bir sır olarak görünüyor. Ch'en Ts'ang-ch'i aynı hayranlık uyandırıcı isimle bilinen birkaç Çin bitkisinden daha bahsetmektedir⁸¹.

Günümüz bilim adamlarından biri, şeker pancarının T'ang döneminde Farsça bir isimle, "belki de Araplar tarafından" Çin'e tanıtılmış olabileceğini düşünüyor⁸².

Gel gör ki, bu faydalı yeşilliklerin hiçbiri şairler tarafından fark edilmemiştir.

4- NEFİS YİYECEKLER

"Deniz çamı tohumları" veya "Silla çamı tohumları" denen Kore çamının⁸³ iri, tatlı ve hoş kokulu tohumları ithal ediliyor, soyuluyor ve yeniyordu⁸⁴.

75 PTKM, 16, 22a'dan iktibas.

76 Bkz. Li Shih-chen'in PTKM, 16, 22a'daki haşiyeleri.

77 TFYK, 970, 12a; THY, 100, 1796. THY'deki "beyaz" yerine TFYK'de "tatlı" kelimesi kullanılmıştır. Laufer 1919, 303-304'de belirtildiğine göre; verilen yabancı isim Orta Farsçada "arpacık soğanı" anlamına gelen *gandena*'nın muadilidir fakat Laufer'in tercümesi pek çok yönden hatalıdır.

78 TFYK, 970, 12a; THY, 100, 1796; Laufer 1919, 401. Laufer'in Kadim Çin'de acı marul hakkındaki dayanaksız görüşleri daha başka hususlarda da göze çarpar. Kadim Çin'de "acı yapraklı bir sebze (yani marul) vardı; bkz. PTKM, 27, 35b. Çince-Sanskritçe bir sözlükte görülen *kākamāci* kelimesi bunun Hintçe karşılığıdır ki, Pelliot söz konusu kelimeyi *Solanum indicum* olarak tanımlar. Baghci 1929, 88 ve 301.

79 TFYK, 970, 12a; THY, 100, 1796; Laufer 1919, 400-402. Bunu tanımlamak için muhtelif teklifler yapılmışsa da hiçbiri ispat edilememiştir.

80 TFYK, 970, 12a; THY, 100, 1796; Laufer 1919, 402. Bu sonuncu öneri bahçe kerevizi ya da maydanozdur.

81 TFYK, 971, 15b; Ch'en Ts'ang-ch'i, 18b, 46b; PTKM'den iktibas.

82 Laufer 1919, 399-400.

83 *Pinus koraiensis*.

84 Li Hsün, PTKM, 31, 14a'dan iktibas; Hsiao Ping, aynı yerden iktibas.

Birkaç türü Soğdiana, Horasan ve İran'da yetişen şamfıstığı bu bölgelerin gözde kuruyemişi olup ithal de edilmekteydi ve IX. yüzyıldan itibaren Lingnan'da yetiştirilmişti⁸⁵. Bazen buna ilişkin kulağa tuhaf gelen Farsça isimler duyulsa da T'ang ahalisi tarafından⁸⁶ "Batıluların fındığı" olarak tanınmıştı. Sadece lezzetli olmakla kalmayıp, cinsel gücü artırması ve genel sağlık için yararlı olmasıyla da meşhurdu⁸⁷.

Gerçek ceviz tadındaki "sarmaşık gibi uzayan" ceviz güneybatıdaki Nan-chao'dan geliyordu ve bazen "Man arasından çıkan Hint kamışı tohumu"⁸⁸ adıyla da anılıyordu. Hakiki ceviz ise "Batıluların şeftalisi" deniyordu.

Zeytin, Farsçadaki *zeitun* adıyla, faydalı bir pişirme yağı sağladığı için İran ve Roma meyvesi olarak Çin'de en azından ismen biliniyordu⁸⁹. Bununla birlikte, T'ang Hanedanı zamanında ne meyvesinin ne de yağının Çin'e getirildiğine dair hiçbir kanıt yoktur. "Çin zeytini" denilen şey ise hiç şüphe yok ki zeytin olmayıp iki yerli ağacın meyvesi idi⁹⁰. Bunlardan birinin özsuyundan (*Canarium pimela*), vernik ve gemileri kalafatlamak için kullanılan siyah bir zift veya reçine üretiliyordu.

Dereotu olduğu anlaşılan rayihalı ve keskin kokulu bir tohum türü Sumatra'dan geliyordu⁹¹. Sanskritçede *jīra*, Orta Farsçada ise *žira* diye bilinen bu bitki, T'ang döneminde *jila* adıyla maruftu⁹². Nitekim eczacı Li Hsün bunun İran'dan geldiğinin belirtildiği bir kitaptan alıntı yapmıştır fakat evvelce İran gemilerinde getirilen nesneler için bu sıklıkla söylenmiştir. Li Hsün, dereotu tohumlarının muhteşem bir tat verdiğini fakat "lezzetini alıp götüreceği için katiyen şeytantesi bitkisiyle aynı anda yenmemesi gerektiğini" yazmıştı⁹³.

O zamanlarda dağlık bir arazi olup, bugün Kweichow'da bulunan Tsang-ko kabilesinin reisi hediye olarak salamura edilmiş et göndermişti⁹⁴. Bununla ilgili daha fazla bilgi olmasa da ben iyimser bir tavırla onu da "lezzetli yemekler" arasına dâhil ettim.

85 Laufer 1919, 247-250 ve 410-414.

86 Ch'en Ts'ang-ch'i, 30, 11b; PTKM'den iktibas.

87 Li Hsün, 30, 11b; PTKM içerisinde. Transkribe edilmiş Farsça ismin muhtemel etimolojik izahları için bkz. Laufer.

88 YYTT, 19, 160. Laufer 1919, 270'de bu bitki belirtilmiş fakat tanımlanmasına teşebbüs edilmemiştir.

89 Laufer 1919, 414-419; YYTT, 18, 152'ye istinat etmektedir.

90 *Canarium album* ve *Canarium pimela*.

91 Ch'en Ts'ang-ch'i, PTKM, 26, 33b'de. Laufer 1919, 383'te bunun kimyon olduğunu ileri sürer ancak Yamada 1957, 468'e ve daha başka mütehassıslara istinat eder.

92 Laufer 1919, 383-384.

93 PTKM, 26, 33b'den iktibas.

94 TFYK, 971, 12a. Burada "salamura edilmiş et" suretinde tercüme edilen kelime "la" idi ve bu, Sung dönemindeki anlamıydı; ben T'ang zamanında dahi aynı anlamda kullanıldığını varsayıyorum.

5- DENİZ ÜRÜNLERİ

Hem ırmaklarda hem de denizlerde yaşayan ve su samurunun favori yiyeceği olan has kefal,⁹⁵ Orta Çağ'da Çinliler tarafından biliniyor ve sevilirdi. Tang döneminde kıyılarda ağ ile avlanıyordu⁹⁶. P'o-hai Mo-ho tarafından 729 yılında Mançurya elçileri tavassutuyla hediye olarak imparatora gönderildiği için bu balığı da Tang döneminin egzotik yiyecekleri arasında saymamız gerekir⁹⁷.

Güney Çinliler, has kefalden "sıçrayan balık sosu" (*t'iao t'ing*) gibi ilgi çekici bir adı olan sos veya çeşni yapıyorlardı. Tuzlanmış balıklar "üzerlerinde sirke gezdirilip şaraba yatırılıyordu" ve bu işlem hazırlanan yemeği daha da lezzetli yapıyordu. İsme dair verilen bir açıklamaya göre, kefaller "savaş düzenindeki bulutlar gibi" muazzam sürüler halinde yüzüyorlardı ve çok büyük sayılar halinde teknelerin içine atladıkları için ağırlıklarıyla tekne için tehlike arz etseler bile ağ kullanmak gerekmiyordu⁹⁸.

Birkaç yıl sonra yine Mançuryalı balıkçılar yüz adet kurutulmuş "çizgili balık" göndermişlerdi⁹⁹. Bu isimde mitolojik bir çağrışıma vardır ve uçan ruhun epik destanı *Li Sao*'da geçmektedir: "Beyaz bir kaplumbağaya binmek, ah! Ve çizgili balıkları kovalamak!". M.S. III. yüzyılın başlarında, Ts'ao Chih tarafından yazılan "Lo Tanrıçası Üzerine Rapsodi" nam eserinde de yine bu motife rastlıyoruz:

Gezinirken onu uyaran şeritli balıklar var.

Birlikte uzaklaşırlarken yeşim simurglarının çağrısı var.

(Buradaki "yeşim simurgları" koşum çanlarıdır.) Ne var ki, bu klasik yüzücülerle, kuzeydoğu barbarlarının isimleri bilinmeyen balıkları arasındaki bağlantı sadece bir muhayyileden ibarettir.

Son olarak, üfürükçü hekimler [parpacılar] Kore'ye özgü bir tür besin maddesi olan çift kabuklu yumuşakçayı ve bunun Silla'dan temin edildiğini de biliyorlardı. Ch'en Ts'ang-ch'i, bu yumuşakçalardan mamûl bir çorba ve *kompō*¹⁰⁰ denilen bir yosun yemeğini "nefes tıkanıklığının" ilacı olarak tavsiye etmişti¹⁰¹. Hiç kuşku yok ki, bu tarif Kore'ye özgüdür fakat

95 *Mughil cephalus*, bir çeşit "gri kefal"dir ve "has kefal"den tamamen farklıdır. Çince de *zu* sözcüğüyle ifade edilir.

96 Belki ayrıca Yangtze Irmağı'nda. Soochow'dan mahallî vergi olarak gönderilen "kefal derilerinin" kullanımı bilinmiyordu. TS, 41, 3728a.

97 TFYK, 971, 12b.

98 LPLI, b, 17.

99 TFYK, 971, 12b.

100 Çincesi *k'un-pu* idi fakat görünüme bakılırsa Çince bir kelime değildi. Aynulara [Japonya'da bir etnik grup] ait ödünç bir kelime mi yoksa mahallî bir sözcük mü olduğu hususu açık değildir. Bkz. Ramstedt 1949, 123. Bu suyosunu XI. bölümdeki "Deniz Yosunları" faslında tartışılacaktır.

101 PTKM, 46, 38a'dan iktibas.

hekim tavsiyesi dışında yenilip yenilmediğini bilmiyoruz. Bahse konu yumuşakçanın kabuğunun adı ise besbelli ki Quelpart Adası veya Cheju'nun eski ismi olarak bilinen *Tamna*, yani **tâm-lâ* idi¹⁰². Ada, kabuklu deniz mahsulleriyle ünlüydü ve açıkça anlaşılıyor ki Çinliler bu leziz yumuşakçaya çıktığı yerin adını vermişlerdi.

6- BAHARATLAR

Çinliler henüz bibere sahip olmadan önce fagara adında keskin kokulu bir baharatı kullanıyorlardı¹⁰³. Hindistan, Çin ve Japonya'da, fagaranın çeşitli türleri hakiki biberin yerini almıştı ve meyvenin gövdesi bazen tohumuyla birlikte hem yemek yapımında hem de tıpta kullanılmakta idi¹⁰⁴. Eski çağlarda görülen "Ch'in Fagarası"¹⁰⁵ Orta Çağ tababetinde farklı biçimlerde kullanılabilirdi. Örneğin, âdet gecikmelerinde yardımcı olabiliyor, belirli dizanteri türlerini tedavi edebiliyor ve saç çıkartabiliyordu¹⁰⁶. Tuan Ch'eng-shih, bu bitkinin cıvayı çeken oldukça tuhaf bir özelliği olduğunu da söylüyordu fakat bunun nasıl kullanıldığına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir¹⁰⁷. Belki de maden damarı arayanlar için gösterge olarak kullanılıyordu. Bununla yakından ilişkili bir diğer tür, başkentin güneyindeki Ch'in-ling civarında yetişen ve Szechwan fagarası diye bilinen "Shu Fagarası" idi fakat o dönemin otoritelerinden biri, bu türün en iyisinin "Batılı Bölgelerden" getirildiğini ifade etmişti¹⁰⁸.

Bu tanıdık baharat tıpkı diğer rayihalı bitkiler gibi hem korumak hem de tanrılar için daha cazip kılmak amacıyla adak şaraplarına ve etlerine katılıyordu¹⁰⁹. Özellikle, fagara ile baharatlandırılmış nektarlar yeni yıl ayınlarına uygun antik ve Orta Çağ dönemi içkileriydi¹¹⁰. Ancak fagara ve diğer rayihalı bitkilerle çeşnilenen yiyecek ve içecekler giderek dünyevileşti ve tanrıların sunaklarından soyluların¹¹¹ hatta sıradan insanların sofralarına kaydı. İmparator Te Tsung VIII. yüzyılın sonlarında çayına lor ve fagara katıyordu¹¹² ve (yine VIII. yüzyıla ait) gizemli Budist şairi Han-

102 Bu tanımlamayı Mr. Gari Ledyard'a borçluyum.

103 *Zanthoxylum* türü.

104 Burkill 1935, 2284-2285.

105 *Zanthoxylum piperitum*.

106 Chen Ch'üan, PTKM, 32, 16'den iktibas.

107 YTT, 18, 148.

108 Su Kung, 32, 16b; PTKM içerisinde.

109 Yamada 1957, 22-23.

110 Herhangi bir ansiklopedik sözlükte *chiao chü* (fagara şarabı) ve *chiao hsü* (fagara kutsal pirinci/kutsal şarabı) maddelerine bkz. Fagara şarabının hem Han hem de Sung dönemlerinde yeni yıl kutlamalarında kullanıldığını fark ettim.

111 Yamada 1957, 22-23.

112 PWYF, 771b ve TuSCC'de biberlerle ilgili maddeden (ts'ao mu, 250) iktibas yapılarak YHCC'ye böyle bir kayıt düşülmüştür fakat orijinal kaynaktan teyit edemedim. Bu bölümü eksik olmakla birlikte, (T'ang) *Yeh hou wai chuan*, SF, 113 (ts'e 225) ve KCSH içerisinde de mevcuttur

shan, boğazına düşkün bencil bir adamın sofrasındaki yemeklerin kötülere tasvir edildiği şu dizeleri yazmıştı:

Sarımsak sosuna batırılmış domuz buğulaması,
Fagara ve tuzla renklendirilmiş ördek kızartması¹¹³.

Bizler biber ve tuzun birlikte tüketilmesine alışkın olduğumuz için bunlar kulağımıza hoş geliyor. Bugün "Kanton usûlü" olarak zengin bir içeriğe sahip olmasını beklediğimiz bu terkip, özellikle o zamanların günene has yemek kültürüne özgü olabilir. Güney mutfağıyla ilk tanışmasını şiirleştiren Han Yü şöyle yazmıştı:

Cinleri savuşturup geldim buraya,
Güneyin yemeklerini tatmak hakkım benim;
Tuzlanıp ekşi katılmış,
Fagara ve portakallarla harmanlanmış¹¹⁴.

Şu hâlde biber, zikredilen dönemde tam anlamıyla yeni bir bitki olmayıp, fagaranın yerine kullanılan egzotik ve muhtemelen pahalı bir üründü. Nitekim onun için kullanılan "Batıların Fagarası"¹¹⁵ ismi temsili konumunu vurguluyordu: Öte yandan, (sade ve eski Ch'in Fagarasına karşın) "Shu Fagarası" mükemmel bir enva olarak görülüyordu. "Hu Fagarası" ise ondan da üstündü fakat bunların hepsi aynı amaç için kullanılıyordu. Bununla birlikte, söz konusu yeni tür muhtemelen beraberinde nev zuhur yemekleri de doğurmuştu. Mesela biberle ilgi şu bilgi kaynaklarda mevcuttur: "Maricha"¹¹⁶ olarak adlandırılan bu tür Magadha ülkesinden gelir... Tohumları, Han dönemi fagarasının tohumlarının şekliyledir fakat son derece acı ve keskin kokuludur. Altıncı ayda toplanır. Günümüz insanları "Batı usûlü" et yemekleri yaparken daima bunu kullanırlar"¹¹⁷. Yabancı yemek tarifleri ecnebi baharatlarını lüzumlu kılıyordu.

Karabiber, *Piper nigrum* bitkisinin meyveli uçlarından hazırlanırdı. "... bunlar, fermente işlemi için üst üste istif edilirler ve bu sırada siyaha dönüşürler. Ardından da kurumaları için hasırlara yayılırlar". Beyaz biber de aynı taneciklerden elde edilirdi. Taneciklerin en iri ve en iyi olanları dış yüzeydeki kabukları kendiliğinden soyulup dökülene kadar suda ıslatılır-

113 ChTS, han 12, ts'e 1, p. 21b'deki başlıksız şiir.

114 Han Yü, "Ch'u nan shih i Yüan Shih-pa hsieh lü", HCLC, 2 (ch.6), 69.

115 Tang döneminde ithal edilen tanımlanabilir biberlere ek olarak 647 yılında Nepal'den gönderilen tuhaf bitkiler arasında "keskin kokulu bir ilacın" varlığı da not edilmiştir. Bu ilaç şu şekilde tasvir edilmiştir: Görünüşü orkideye benzer, dondurucu kışlarda yeşildir, toplanıp kurutulur ve toz haline getirilir, tadı Kuei fagaraya benzer, kökü "solunum yolları" hastalıkları tedavisinde kullanılır. TFYK, 970, 12a; THY, 100, 1796. Bu da muhtemelen bir tür biberdi.

116 Sanskritçede "biber" anlamına gelir. Bizim metnimizde *muâi-lji-tsiç suretindedir; bu muhtemelen müennes biçimidir.

117 YYTT, 18, 152.

dı¹¹⁸. Biber, Burma ve Assam'ın yerel bitkisi olup Hindistan, Hindişin ve Endonezya'ya yayılmış;¹¹⁹ Hindistan'dan İran'a gelmiş, ardından da Fars gemilerinde ilaçlarla beraber Orta Çağ'da Asya kıtasının her tarafına yayılmıştır¹²⁰. T'ang ilaç kodeksinde biberin *Batı Jung*¹²¹ bölgesinde, yani barbarlar arasında yetiştirildiği ifade edilmiştir ancak biz onun Magadha ile özel bir ilişkisi olduğunu biliyoruz. Kaldı ki, "Magadha" aslında Sanskritçede¹²² "biber" sözcüğü mânâsındadır, dolayısıyla o bölgenin büyük bir üretim merkezi olduğunu kabul etmemiz gerekir. Orta Çağ'ın sonları ve modern zamanların başlarına dek biberin muazzam bir değere sahip olduğu ve ticaretini tekeline alan tüccarları zengin ettiği tarihî bir hakikattir. Bununla birlikte, öyle anlaşıyor ki bu baharat VIII. yüzyılda da oldukça pahalıydı. Zira itibardan düşen nazır Yüan Tsai'nin müsadere edilen malları 777 yılında kayda geçirildiğinde, (beş yüz ons ağırlığındaki, güçlü bir ilaç olan damla taş gibi) birçok değerli malzemenin yanı sıra, yüz pikul¹²³ hakiki bibere de sahip olduğu ortaya çıkmıştı ki, bu muazzam bir miktardı ve nazırın zenginliğinin açık bir göstergesiydi¹²⁴.

Esasen biberin tıbbî değeri bir zamanlar baharat olarak sahip olduğu kıymete muadildi; bu ise bağırsaklardaki salgılamayı uyaran ve böylece sindirime yardımcı olan yakıcı etkisine bağlıydı¹²⁵. Meng Shen, "soğuk algınlığı, kalp ve karın ağrısı" için biberin saf şarapla alınmasını tavsiye ediyordu¹²⁶. Buna karşın, başka bir uzman ise "...eğer fazla miktarda alınır, akciğerlerinize zarar verir, kan tükürmenize sebep olur"¹²⁷ diyerek sakıncaları olduğunu da ifade etmişti.

T'ang dönemindeki Çinliler, başka bir biber türü olan "uzun biber" hakkında da bilgi sahibiydi¹²⁸. Buna, Sanskritçedeki adıyla *pippali*¹²⁹ veya daha yaygın şekilde kısaca *pitpat* veya *pippat*'ın yanlış telaffuzuyla *pippal* diyorlardı. Bizim kullandığımız "pepper-biber" sözcüğü de elbette aynı kökenden gelmektedir¹³⁰. Uzun biber, Güneydoğu Asya havalisinde ale-

118 Burkill 1935, 1746-1751.

119 Burkill 1935, 1746-1751.

120 Laufer 1919, 374.

121 Su Kung, 32, 17b; PTKM içerisinde.

122 Laufer 1919, 374.

123 Yaklaşık olarak 133-143 pounda yani 60-64 kilograma tekabül eden Çin ve Güneydoğu Asya'ya mahsus ağırlık ölçüsü birimidir. [e.n.-S.A.]

124 TS, 145, 3994d.

125 Burkill 1935, 2285.

126 SLPT, 32, 17b; PTKM'den iktibas.

127 Li Hsün, 32, 17b; PTKM'den iktibas.

128 *Piper longum*=*Chavica roxburghii*.

129 Transkribe edilmiş şekli **piēt-puāt-lji* suretindedir. YYTT, 18, 152'de bu isim verilmiştir ve ayrıca Roma'ya özgü bir anlam da ifade eder.

130 Hint-Avrupa dillerindeki daha başka isimleri için bkz. Burkill 1935, 1744-1745.

lade karabiberden daha önce yayılmıştı¹³¹ ve Plinius döneminde, Roma'da karabiberden daha değerliydi¹³². Tuan Ch'eng-shih bize, bunun tıpkı karabiber gibi Magadha'da yetiştiğini söylemektedir¹³³. Hâlbuki Su Kung, Fars deniz ticaretindeki ehemmiyetinden dolayı uzun biberi bir İran ürünü olarak görmektedir. Kung şöyle devam etmektedir: "...onu bize Batılılar getirir; biz de onu lezzetinden dolayı yemeğe koymak için kullanırız"¹³⁴. Görünüşe bakılırsa, Tang döneminde Çin'de uzun biber ekilmemiştir ve Tang şiirlerinde uzun biber zikredilmez. Bununla birlikte, XI. yüzyılda Lingnan'da yetiştirildiği¹³⁵ ve büyük Sung şairi Su Shih'in, rayihası nede niyle ondan sık sık bahsettiği malûmdur. Aslında uzun biber, ona benze yen betel biberinden çok daha yakıcıydı ve bu yüzden diğer biberlerden daha güçlü bir ilaç olarak kabul edilirdi. Bel ve bacaklara zindelik verici tonik, mide üşütmesini ortadan kaldırmaya yönelik sindirim yardımcısı ve daha birçok derde deva bir ilaç olarak reçetelere yazılırdı¹³⁶. Bağırsak rahatsızlığı olan Tai Tsung, doktorlarının reçetelerini denemiş ama bir fayda görememişti. Daha sonra muhafızlarından birinin önerisiyle sütte kaynatılmış uzun biber karışımı kullanmış ve bu karışım daha etkili olmuştu¹³⁷.

Betel biberinin¹³⁸ yaprakları, bir miktar betel palmyesi¹³⁹ yemişiyle birlikte, hafif bir uyarıcı ve nefes açıcı olarak Güneydoğu Asya'da yaygın olarak çiğneniyordu. Tang döneminde bu ticarî ürüne bazen, betel çiğnemenin eski bir gelenek olduğu Lingnan'da hazırlanmasına atıfta bulunularak "betel sosu" da deniliyordu;¹⁴⁰ ama bazen de "yer pippalası" diye adlandırılıyordu¹⁴¹. Şarap ve yemeklerde sos olarak kullanılıyor ve tıpkı diğer biberler gibi mide rahatsızlıkları için de reçetelendiriliyordu¹⁴². Su Kung bunun Szechwan'da yetiştiğini ve bazen de Batılı ülkelerden gelen ecnebler tarafından ülkeye sokulduğunu ifade etmiştir¹⁴³.

131 Burkill 1935, 1746-1751. Hem Hint uzun biberinden hem de karabiberden daha keskin Java'ya özgü uzun bir biber (*Piper retrofractum*) vardı ki, turşu kurmada, köri yapımında ve tababette mühim bir yer işgal ediyordu. Çin'e bol miktarda ihraç edilirdi. Bkz. Burkill 1935, 1751-1752. Orta Çağ'da Çin'e gelen bu türlerin Hint türleriyle aynı isimleri taşıdıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

132 Burkill 1935, 1744-1745.

133 YYTT, 18, 152.

134 Su Kung, 14, 37a; PTKM'den iktibas.

135 Su Kung, 14, 37a; PTKM'den iktibas.

136 Ch'en Ts'ang-ch'i, 14, 37a; PTKM'den iktibas.

137 TTSL, 14, 37a; PTKM'den iktibas.

138 *Piper betle* ya da *Chavica betel*.

139 Burkill 1935, 1737-1742. Betel hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. Penzer 1952, 187-300. Çiğnemek için en iyi yapraklar yüksek dallarda olanlardır; aşağıdakiler bayağıdır ve daha çok tababette kullanılırlar. Lezzetini arttırmak için yaprakları güneşte ağartılır.

140 Penzer 1952, 274.

141 Su Kung ve SLPT, 14, 37a; PTKM içerisinde.

142 Li Hsün, 14, 37a; PTKM'den iktibas.

143 PTKM, 14, 37a'dan iktibas.

T'ang ahalisi tarafından bilinen bir diğer biber türü, Hint Adaları'nın doğal ürünü olan kübabe [kebabe] idi¹⁴⁴. T'ang döneminde Śrivişaya'dan getirilir,¹⁴⁵ Orta Çağ'ın Arap tüccarları ise bunu Endonezya'dan temin ederlerdi. Hindistan'daki adı *kabab chini*, yani "Çin kübabesi" idi. Bunun sebebi ise galip ihtimalle zikredilen baharatın ticaretinde Çinlilerin parmağının olmasıydı¹⁴⁶ ama daha da olası bir sebep "Çin ticaretinde" mühim bir mevkii işgal etmesiydi. Kübabe, Orta Çağ'ın başlarında Avrupa'da da baharat olarak kullanılıyordu¹⁴⁷. Çin'de bu bibere hem *vilenga* hem de *vidanga* deniliyordu; *vilenga* anlaşıldığı kadarıyla Hint lisanında bir karabiber seyrelticisinin adıydı ve anlamını bir Malay bitkisine aktarmıştı¹⁴⁸. Vidanga ise aynı sözcüğün Sanskritçedeki türdeşiydi. Li Hsün'e göre bu bitki karabiberle aynı ağaçta yetişiyordu¹⁴⁹. Her ne olursa olsun, T'ang hekimleri kübabeyi iştah açmak, "şeytanî yelleri" tedavi etmek, saçları siyahlaştırmak ve vücuda hoş bir koku vermek için kullanmışlardı¹⁵⁰. Kübabenin baharat olarak kullanıldığına dair herhangi bir kanıt yoktur ama ben yine de onu diğer biberlerle aynı kategoriye alarak buraya dâhil ediyorum.

Çinlilerin yerli bir hardalı mevcuttu¹⁵¹ fakat T'ang zamanında bu bitkinin lahana ve şalgamla yakın akraba olan Batı'ya özgü bir türü ecnebi tacirler tarafından ülkeye sokulmuştu. Buna "beyaz hardal"¹⁵² veya "Batılıların hardalı"¹⁵³ adı verilmişti. Söz konusu hardal Akdeniz dünyasının doğal bir ürünü olmakla beraber VIII. yüzyıla kadar Shansi'de yetiştiriliyordu¹⁵⁴. İri ve çok keskin kokulu beyaz tanecikleri, solunum rahatsızlıklarına karşı ılık şarapla birlikte veriliyordu¹⁵⁵. Ancak tıpkı kübabede olduğu gibi bunun da yemeklerdeki rolü bilinmiyor.

144 *Piper cubeba*. Ham meyveler kurutulularak kullanılırdı.

145 Ch'en Ts'ang-ch'i, 32, 17b; PTKM'den iktibas. Su Sung (PTKM, 32, 17b'den iktibas) bunun XI. yüzyılda Kanton bölgesinde yetiştiğini söyler.

146 Yamada 1959, 139.

147 Burkill 1935, 1743-1744.

148 Bu Sanskritçe kelimenin karşılığı *Emelia ribes*'tir. Laufer 1915b, 282 vd.

149 PTKM, 32, 17b'den iktibas.

150 Ch'en Ts'ang-ch'i, 32, 18a; PTKM içerisinde. Kübabe genitoüriner kanaldaki sümküsü dokuyu uyarır ve idrar söktürücü olarak kullanılabilir; XVI. yüzyılda Goa'da afrodizyak olarak da kullanılırdı. Burkill 1935, 1743-1744.

151 *Brassica juncea*. Burkill 1935, 358-363'te bunu ve şark dünyasına ait daha başka hardalları anlatır. Bizim sofralarda kullandığımız hardal ise *Brassica nigra* adıyla anılır.

152 *Brassica (=Sinapis) alba*. Burkill 1935, 358-363'te bunun "Çin'e ot olarak geldiğini" belirtir.

153 SPT, PTKM, 26, 29b'den iktibas.

154 Ch'en Ts'ang-ch'i, 26, 29b; PTKM içerisinde. Krş. Laufer 1919, 380.

155 Sun Szu-miao, 26, 29b; PTKM'den iktibas.

7- ŞEKER

Tang döneminde tatlılar çok rağbet görürdü ve bunları yapmak için çoğunlukla bal kullanılırdı. Güney Shensi'de ballı bambu filizleri üretilir;¹⁵⁶ buna ek olarak hem Yang-chou'da hem de Yangtze mansabındaki Hang-chou'da ballı zencefil yapılırdı¹⁵⁷. Uzun süre tüketilen bal suyu ikisinin yüze hayranlık uyandırıcı pembemsi bir ışıltı verdiği düşünülürdü¹⁵⁸. Ancak Çin'de ne kadar eski ve bilinir olursa olsun, bu balın üstün ve daha nitelikli bir türü Tibetlilerden ithal ediliyordu¹⁵⁹.

Tahıllar, Çin'de şekerle alâkalı olduğu bilinen başka bir kaynaktı. Glütenez darı ve pirinç gibi taneli olanlar, eski devir insanları için leziz şuruplar ve şekerlemeler sağlıyordu. "Arpa şeker" üretimi de en azından M.Ö. II. yüzyıla dayanıyordu¹⁶⁰. Tang dönemine gelindiğinde hediye listelerinde adları geçmediği için bunlar herhalde oldukça tatsız ve düşük kaliteli ürünler olarak görülmekteydi. Bunun önemli bir nedeni, şekerkamışından çıkarılan özün ve kristallerin Çinlilerce uzun zamandan beri bilinip sevilmesiydi.

Şekerpancarı özü, süpürge darısı ve palmyenin çok sayıda meraklısı olmasına rağmen, bütün bitki şekerleri arasında en çok rağbet göreni şekerkamışı şekeriydi. Sayısız şekerkamışı türü, tropikal Asya ve Okyanusya'da yetişebilmektedir. Bitki, bu uçsuz bucaksız bölgeden batıya doğru getirilmiş ve görünüşe göre V. yüzyılda İran'a, VII. yüzyılda Mısır'a ve VIII. yüzyıl içinde de İspanya'ya ulaşmıştır¹⁶¹. Şeker, kamıştan birkaç şekilde çıkartılabiliyordu. En basit yolu, kamışı çiğnemek veya hoş bir içecek yapmak için ezmektir. Daha gelişmiş bir seviyede ise, yiyecekleri tatlandırmaya uygun katı bir madde yapabilmek için bitkinin özü kaynatılıyordu. Son aşamada ise bozulmayı önlemek için her türlü posa arıtım yoluyla temizleniyordu¹⁶². Çin kültür tarihinde bu üç aşamanın her biri izah edilmiştir.

Geç Chou ve Han Hanedanı'nın son döneminde insanlar şekerkamışını, güneyin daha sıcak bölgelerinin, özellikle de Annam'ın bir ürünü olarak biliyorlardı¹⁶³. Szu-ma Hsiang-ju'nun bahsetmiş olduğu "şeker likörü" güneyliler tarafından şekerkamışından mayalanan bir içkiye bile

156 TS, 40, 3726a.

157 TS, 41, 3727b ve 41, 3728a.

158 Chen Ch'üan, 39, 5a; PTKM'den iktibas.

159 Su Kung, 39, 5a; PTKM'den iktibas. İlaçlar kitabında buna "dünya balı" ve ayrıca kimi zaman da "kaya balı" denilmiştir. Maalesef "kaya balı" bundan başka "kaya gibi bal" mânâsına da gelmektedir. Sert şekerli kekler tabiri de epey kafa karıştırıcı bir kaynağa dayanır.

160 Shih Sheng-han 1958, 77-79.

161 Burkill 1935, 1932-1933.

162 Burkill 1935, 1925.

163 JCSP, 6, 48-49.

işaret ediyor olabilir. Çinliler her hâlükârda bu bitki özünü sevmişler ve zamanla bitkinin nasıl yetiştirildiğini de öğrenmişlerdi. Öyle ki, Tang dönemiyle birlikte bitki; Orta Szechwan, Kuzey Hupeh ve Chekiang sahilinde verimli bir şekilde büyümeye başlamıştı bile¹⁶⁴. Bütün bunlara rağmen, şekerkamışı günlük hayatın her safhasında görülebilen bir bitki türü değildi ve bitkinin sapları kuzeyde hâlâ pahalıydı. Bu durum VIII. yüzyılın sonlarına kadar aynen devam etti; Tai Tsung'un bir köleye yirmi şekerkamışını nasıl nadide ve muazzam bir hediye olarak verdiğini okumak mümkündür¹⁶⁵. Dahası, şekerkamışı Buda'nın etrafını saran karmaşık tasvirlerle konu olmuş tavus kuşu ve nilüfer gibi çok sayıdaki nesneden biriydi. Shakyamuni, atalarından birinin bu bitkiden doğduğu söylendiği için *Iksyāku*, yani "şekerkamışı" soyadını almıştı¹⁶⁶ ve Burma sınırındaki Tibet-Burma kabilelerinin fatihi Wei Kao, Tang sarayına, Nan-chao'nun diğer rakslarıyla birlikte, "Buda'nın insanlara yönelttiği öğretinin, tatlılığı ve lezzetindeki neşeyle şekerkamışı gibi olduğu anlamına gelen", "Şekerkamışı Kralı" adında bir raksı göndermişti¹⁶⁷.

Günlük tüketim için şeker hazırlamanın yöntemlerinden biri, "taş balı" olarak adlandırılan küçük kekler veya somunlar biçimindeydi. Bunlar Tongking'de tâ III. yüzyılın başlarına kadar giden erken dönemlerde, şekerkamışı suyunun güneşte kurutulmasıyla üretilen şekerden yapılıyordu¹⁶⁸. Bu taş balları bazen küçük adamlar, kaplanlar, filler ve benzeri şekillerde imal ediliyordu. Han dönemi sonlarındaki "aslan şekerleri", bu sevimli heykelciklerin bir örneği idi¹⁶⁹ fakat bunların içeriğindeki şekerin güneye özgü şekerkamışından geldiği kesin değildi. Bu "taş şekeri" Tang döneminde birkaç kasabada üretiliyordu. Saray sofraları için ayrılan şekerli kekler Güneydoğu Shansi'deki Lu-chou'dan geliyordu. Lu-chou bunlarla beraber kuzey bölgesine ginseng, keten ve mürekkep de gönderiyordu¹⁷⁰. Taş şekeri ayrıca zincifre, porselen ve damaskolarla birlikte Kuzey Chekiang'daki Yüeh-chou¹⁷¹ ile Japon sarmaşığı, ok milleri ve ilginç fosillerle birlikte Güney Hunan'daki Yung-chou'dan da geliyordu¹⁷².

164 Bu bölgelerden gelen mahallî vergiler; bkz. TS, 40, 3725c; 41, 3728c, 42; 3729d-3730d. Szechwan'dan gelen vergiye/haraca esasen "şekerkamışı şekeri" denilirdi. Sanki şeker bu tarihlerden daha önce çıkarılmış gibidir.

165 JCSP, 2, 19. Hung Mai, Sung nokta-i nazarından, kuzeyde ve örnek olarak gösterilen bu şehirlerde şekerkamışı şekerinin taşıdığı yüksek değerin tarihî misallerini tartışır.

166 Soothill and Hodous 1937, 195.

167 TS, 222b, 4160d.

168 Bkz. NFTMC.

169 PTKM, 33, 21b. Onlar [*suan*]-ni *t'ang* diyorlardı.

170 TS, 39, 3723c.

171 TS, 41, 3728b.

172 TS, 41, 3729b.

Bu karışımlardaki şekerin kaynağı bölgeden bölgeye değişiklik arz etse de süt sabit bir bileşendi. Kaliteli kekin uzun ömürlü bir çeşidi payitaht yakınlarında, beyaz bal ve kesilmiş süttten yapıliyordu¹⁷³. Bazı yerlerde ise, manda süttünde kaynatılan pirinç unuyla hazırlanıyordu ve bunun sonucunda sert ve dolgun kekler elde ediliyordu¹⁷⁴ ama en iyisi ve en beyazı, özellikle Szechwan'da ve "Farşlar" arasında uygulanan bir işlemle şeker-kamışı ve süttten yapıliyordu¹⁷⁵. Bahse konu "Farşlar" herhalde İran'ın doğusundan olmalıdır çünkü VIII. yüzyılda Buhara ve Harezm'den imparatora "taş balından" hediyeler getirilmişti¹⁷⁶. Semerkand'da da aynı tatlı türünün olduğunu şu pasajdan okuyabiliriz:

"İnsanlar şarabın müptelası olmuşlar ve sokaklarda şarkı söyleyip raks etmeyi seviyorlar. Krallarının, altın ve çeşitli mücevherlerle süslü keçeden yapılmış bir şapkası var. Kadınlar topuz yapılmış saçlarını altın varakla dikilmiş siyah fularla örtüyorlar. Kadın çocuk doğurduğu zaman, onu taş balıyla besliyor ve büyüyünce tatlı dilli olması dileğiyle avucuna zamk koyuyor"¹⁷⁷.

Uzak Batı'dan gelen "taş balının" yüksek kalitesi T'ai Tsung'u, bu kalitenin üstün bir bileşiğe bağlı olduğu anlaşılan sırrını öğrenmek için Magadha'ya elçiler göndermeye yöneltmişti. Bunun sonucunda, sanatın sırrı, Yang-chou'daki şeker ustalarına açıklandı. Ustalar, şeker-kamışının özünü kaynatarak, "...renk ve lezzet bakımından Batı Bölgeleri'nde üretilen şekerden katbekat daha üstün" bir şeker hazırladılar¹⁷⁸. Buna, *sha t'ang* yani "kumlu veya taneli şeker" adı verildi¹⁷⁹. Anlaşıldığı kadarıyla, bu tanecikli ve tamamen rafine edilmemiş şeker, yüksek kaliteli bir "esmer şekerden" daha üstün değildi. Rafine edilmemiş şekerden yapılan kekler, sakarozun yanı sıra daha birçok madde içerirdi ve kısa sürede ayrışıp yapışkan bir bulamaca dönüşürdü¹⁸⁰. Saf, beyaz ve kristalize şeker elde etmek ise kaynayan sıvının köpüğünün sürekli ve etkili bir şekilde alınmasına bağlıydı. Öyle görülüyor ki, T'ang döneminde bu işlem, Magadha'dan öğrenilen usüllerle bile yapılmıyordu¹⁸¹. Rafine edilmiş kristal şekere Çince *t'ang*

173 Su Kung, 20, 3a; CLPT içerisinde.

174 Su Kung, 33, 21b; PTKM içerisinde.

175 Meng Shen, 33, 21b; PTKM içerisinde; SPT, CLPT, 23, 28a içerisinde. Su Kung, güneyin keklerini Szechwan'ın olağanüstü şeyleri arasında kaydetmiştir ve imparatorluk tarafından tercih edildiği için destek de görmüşlerdir. Fakat Meng Shen bunların Szechwan ve İran'da şeker-kamışı şeker ile imal edilenlerini en iyileri olarak gösterir.

176 TS, 221b, 4153d; TFYK, 971, 19a.

177 TS, 221b, 4153d.

178 TFYK, 970, 12a-12b; THY, 100, 1796.

179 Kelimenin bir Hint-Avrupa biçimi olan *gunu* (Sanskritçe *guda*) T'ang dönemi söz dağarcığında bunun muadil olarak görülmektedir. Bagchi 1929, 90.

180 Burkill 1935, 1934.

181 Burkil 1935, 1935'te belirtildiğine göre; VII. yüzyılda saf şeker bir Arap ürünü idi.

shuang yani “şeker buzu” adı verilmişti ve anlaşıldığına göre bu işlem Sung Hanedanı döneminde zuhur eden bir gelişmeydi¹⁸². Ancak mevcut gelenek, Tang zamanında bu yöntemi bilen bir adamın olduğunu söylüyordu ve bu adam pekâlâ, Sung rafine endüstrisinin babası olabilirdi. Tsou adındaki bir keşiş VIII. yüzyılın altmışlı ya da yetmişli yıllarında hayatını sürdürmek için Orta Szechwan'daki, Hsiao-ch'i (Küçük Sel) kasabasının hemen kuzeyinde yer alan Şemsiye Dağı'na çekilmişti. Bu keşiş “şeker buzu” yapma sanatını biliyordu ve bunu Huang adlı bir çiftçiye öğretmişti. Zamanla dağların etrafındaki şeker kamışı tarlalarını işleyen çok sayıda şeker rafinerisi oluşturulmuştu¹⁸³.

182 Ayrıca Sung döneminde “şeker buzu” için *t'ang ping* kelimesi kullanılırdı.

183 Bu hikâye Hung Mai tarafından JCSP, 6, 49'da anlatılmıştır. Çin'de şekerin en erken rafine edilişinin tarihi hakkında Hung Mai'nin fikirlerine şükran borçluyum. Krş. Shida 1957, 126.

X AROMATİKLER

Kimdir bu yabandan çıkıp gelen
Tütsülerin rüknü gibi,
Mürrüsâfi ve buhur kokulu,
Toz ilaçların hepsi tacirin mi?

Song of Solomon 3: 6

1- TÜTSÜ VE MALTIZLAR

Şunu mükerreren ifade etmekte fayda var ki, Orta Çağ'da Uzak Doğu dünyasında ilaçlar, baharatlar, parfümler ve tütsülerle; yani vücudu besleyenlerle ruhu besleyenler ve bir sevgiliyi cezbedenlerle ilahî bir varlığı celp eden maddeler arasında çok ince çizgilerle çizilmiş bir hat mevcuttu. Bu bölümde, esasen insanlar veya tanrılar için kullanılmış olmasını tefrik etmeden, en önemli özellikleri kokuları olan maddelere odaklanacağız. Tang döneminde yüksek tabakaya mensup bir erkek veya kadın, tütsü bulutları ve parfüm buğuları içinde yaşardı. Vücuda hoş kokular sürülür, banyoya güzel kokular dökülür, elbiselere lavanta kesecikleri asılırdı. Evler tatlı kokar, iş yerlerinde misk gibi kokular tüter ve tapınaklar bin bir çeşit rayihalı yağ ve esans kokularıyla dolardı¹. Bu mutena âlemin ideal

¹ Yamada'nın 1957, 22'de belirttiğine göre; Uzak Doğu'da kullanılan her türlü buhur, Batı'ya nazaran vücut için üretilen kokularda nadiren kullanılırdı. O, söz konusu çıkarımını, Mongoloid ırkı temsil eden insanların vücut kokusunun nispeten az olmasına bağlar ve Orta Çağ'da Türkistan'daki Kafkasyalıların keskin bir vücut kokusuna sahip olduklarını defaten belirtir. Fakat aslına bakarsanız gerek Eski Çağ'da gerekse Orta Çağ'da Çinliler vücutlarına bol miktarda koku sürüyorlardı.

ve muhayyel karşılığı ise; masallar diyarı, cennet, harikalarla dolu halk hikâyeleri ve özellikle Taoizm'den ilham alan şiir sanatıydı (bununla beraber Budist efsaneleri de güzel kokular açısından zengindi). Zikredilen rüya ülkeleri her daim olağanüstü kokularla kaplı olarak tasvir edilir ve ruhlara gıda suretinde algılanan bu kokuların ulvî ve arındırıcı etkileri, insan hayatının manevî yönlerini ve üstün yeteneklerini ortaya çıkarırdı.

Konfüçyanist inancın törenlerini ve ayinlerini kuşatan kutsal hava, bu yüzden mebzul miktarda hoş kokulu reçineler ve karışık esanslar kullanılarak berkitilmişti. Kültün merkezinde "imparator", (daha doğru bir ifadeyle) Gök'ten yayılan ilahî kudretin bağlantı noktası ve bütün yaratıkların sağlık, mutluluk ve iyiliğinden sorumlu olan semavî hükümdar vardı. Örneğin, 755 yılında eskiden An Lu-shan taraftarı olan bir komutan, An Lu-shan'ın rakibi (Çin adına görevli Koreli bir general olan) Li Cheng-chi'nin cülusunun kaçınılmazlığını görerek, Li'nin elçisini hapisten çıkartıp kendisine değerli hediyeler göndermişti. "Bu, Cheng-chi'nin çizilmiş resmine benziyordu ve tütsü yakılarak yapılan takdim Cheng-chi'nin çok hoşuna gitmişti"². Kısacası, komutan şanslı Koreliye kutsal nişanlar sunmuştu. Doğanın ve insanın faaliyetlerine mucizevî bilgelik esintileri üfleyen tütsü, imparatorluk ilhamının varlığı anlamına geliyordu. Veya imparatorun vekil tayin edildiği insanî işler üzerinde, tanrıların arındırıcı nefesini simgeliyordu: Saray kurallarını daha düzenli ve müsait bir düzene sokmak isteyen yeni imparator Hsüan Tsung 847 yılında bir ferman yayınladı. Buna göre diğer reformların yanı sıra kendisine yönelik şöyle bir şart getirmişti: Bundan böyle kullarının önerilerini ve dilekçelerini sadece ellerini yıkayıp tütsü yaktıktan sonra okuyacaktı³. Tapınaklarda eski cüppelerin giyildiği, keçelerin serildiği büyük kabul töreninde, "rayiha masasının" Göğün Oğlu'nun önüne yerleştirilmesi şartı, tütsünün mukaddes saraydaki mühim sembolik rolünün özünü açıklamaktadır. Sonrasında ise efsunlu kokular serpiştirilmiş kudretli divan üyesi bu masanın önünde ayağa kalkar ve devlet işlerini görüşürdü⁴. Ya da daha alt kademede, "Kıdemli Efendi" unvanına talip olan adayların sınanacağı zaman, baş mümeyyiz ve adaylar birbirleriyle sınav salonunun başındaki rayiha masasında selamlaşırlardı⁵. Buradaki masa motifi kutsal olanla imparatorluğa dair zarafetin varlığını temsil ediyordu.

Hükümdar ayrıcalıklı kullarına ve şerefli hizmetkârlarına lütfunu, onlara rayihali armağanlar sunarak gösterirdi. Kokulu ilaçlar, pomatlar ve nadide esanslar içeren hediyeler için efendilerine şükranlarını sunan

2 TCTC, 225, 5a.

3 CTS, 18b, 3130b.

4 TCTC, 220, 3a. 757 yılında yapılan bir resmî kabul töreninde kullanılan "aromatiklerin tablosu" üzerine Hu San-hsing tarafından düşülen şerhler. Krş. TS, 23a, 3678c-3678d. Bu tablo *hsün lu* yani "tütsü maltızı" adını taşımaktadır.

5 MCPT, 1, 5.

mühim saray müntesiplerinin sahib-i tahta yönelik beyanat numuneleri günümüze kadar ulaşmıştır. Mesela Chang Chiu-ling tarafından Hsüan Tsung'a yazılan ve bazı rayihalı ilaçlar ile yüz kremi hediyesi için kendisine teşekkürlerini bildiren bir nâmeye sahibiz⁶. Başka bir memurun kış gündönümünün hemen ardından yapılan Yüz Tanrıya Kurban Töreni sırasında sunulan rayihalı ürünlerle ilgili benzer bir teşekkürnâmesinde imparatorluk hediyeleri listelenmiştir; "...altın çiçekli iki gümüş mücevher kutusu içinde rayihalı ilaçlar, bir kutu yüz kremi, elbiselere güzel koku vermesi için iki kese lavanta ve bir kese 'yıkama tohumu'" ⁷.

Tütsüler, dünyevî bir tahtta cisim bulmayan semavî tanrılara tapınma konusunda da oldukça önemli bir rol oynuyordu. Örneğin 743 yılının başlarında saraya kabul edildiğinde An Lu-shan tarafından hükümdarına söylenip kayda geçirilmiş bir hikâye şöyle idi:

"Geçen sene boyunca haşerat Ying-chou'daki tahıl filizlerini yedi. Kul-larınız rayihalı tütsüler yakıp şu sözlerle Gök'e yalvarıp dua ettiler: 'Eğer kulunuzun kalbi doğru yoldan saptıysa, ya da efendisine hizmette kusur ettiyse, böcekler o kulunuzun kalbi yedirilsin. Ama eğer göklerin ve ölümler diyarının tanrılarına sırtını dönmediyse böcekler darmadağın edilsin'. Bunun üzerine kuzey yönünden gelen bir kuş sürüsü ortaya çıktı ve böcekleri bir çırpıda yiyip bitirdi. Bunun kayıt memuruna sevginin uygun görülmesi arzulanmaktadır". İstek yerine getirilmişti⁸.

Generalin alçakgönüllülüğü (ki geriye dönüp bakılınca öyle gözüküyor) bütün bu konuşmayı uydurma gibi gösterebilir veya göstermesin, tütsü yakmanın Çin ilahlarına tapınmanın olağan ve alışlageldik bir uygulama olduğunu, böylece ricada bulunanın sözlerinin tatlı bir şekilde göklere taşındığını göstermektedir.

Budizm ve hariçten gelen Hint kültürü, Çin tapınaklarına beraberinde bir dizi yeni koku getirmiş; amber ve esanslarla ilgili kadim gelenekleri pekiştirip zenginleştiren çok mümbit bir âdet ve inanç hafızası da oluşmuştu. Şu bir gerçek ki, bu yeni âdet ve davranışların Çin'deki etkisi, daha basit bir yerel kültürün çok daha fazlasını özümseyebileceği Hindistan'daki gibi boğucu olmadı. Örneğin Malay'daki Hinleştirilmiş "Kızıl Ülke"nin (veya V. yüzyıla ait bir elyazmasında görülen, muhtemelen şimdiki Wellesley şehrindeki Raktamrttika'nın) elit tabakası vücutlarına rayihalı yağ sürüyor⁹ ve Tan-tan kralları da gövdelerini hoş kokulu tozlarla kaplıyorlardı¹⁰. Tang döneminde ise işler bu derece ileri gitmemişti ama bu, Bu-

6 CTW, 288, 7b.

7 "Yıkama tohumu" bezelyeyi andıran ve sabun gibi kullanılan bir üründü. Shao Shuo, "Wei Kuo ling kung hsieh la jih szu hsiang yao piao", CWT, 452, 12b.

8 TCTC, 215, 5b.

9 Pelliot 1904, 231, n. 2; Coedès 1948, 89; Wang Gungwu 1958, 68; Wheatley 1961a, 32 vd.

10 TuT, 188, 1009c ve 1010c.

dizm'in Çin'deki doruk noktasıydı ve tütsülerin sadece ayinle ilgili gözlemlerde değil, edebiyat ve düşünce dünyasında da büyük bir rolü vardı. Budist kitapları aromatik imgelerle doluydu, nitekim Sanskritçedeki *gandha*, (aromatik) kelimesi sıklıkla "Buda'ya ait" anlamına gelmektedir. Bir tapınağa *Gandhakuti*, (Tütsü Evi) adı verilmişti; üzerinde Buda'nın cesedinin yakıldığı odun yığını "misk kokulu kule" olmuştu; Bodhisattva'nın lakabı "Mis Kokulu Kral" ve "Mis Kokulu Fil" idi ve *Gandhamadana*, "Tütsü Dağında" güzel koku ve mûsikî tanrıları Gandharvalar yaşıyorlardı¹¹. Bu ve benzeri birçok ifadenin tamamı Çinceye tercüme edilerek T'ang felsefesini ve kelime dağarcığını zenginleştirdi.

Hoş kokular dünyevî yaşama, özellikle de elit tabakanın içtimaî hayatına da girmişti. VIII. yüzyılda şaşıaali bir zadegânın ağzında öd ağacı olmadıkça misafirleriyle konuşmadığını okuyoruz: "...ve sonrasında ağzını açıp konuşmaya başladığında rayihalı nefesi hasırın üzerine yayıldı"¹². Böyle bir adam, topluluk içine çıkmadan önce mutlaka esanslı bir sıcak banyo yapmış olmalıydı¹³. Erkekler, güzel kokular konusunda, günümüz kadınlarının kek ve jöle rekabetini andıran bir çekişme içindeydiler: Chung Tsung devr-i saltanatındaki harikulâde bir işret meclisinde, saray müntesiplerinin en kalburüstü kokuları sergilenmiş ve ödülü bir çeşit yabanî misket limonu macunu kazanmıştı¹⁴. Zarafetin doruğuna ise X. yüzyılda Han Hsi-tsai adlı bir hovardayla çıkılacaktı. Han Hsi-tsai, tütsüleri kendi bahçesindeki hoş kokuların her biriyle; kâfur ile kokulu zeytin ağacı, böğürtlen ile öd ağacı, "dört istisna" ile orkide, misk otu ile manolya ve sandal ile beyaz orkide gibi yine kendi uyumluluk anlayışına göre harmanlama fikriyle tebarüz etmişti¹⁵.

Kokuları, aşka davet etmek ve sevişmenin doruk noktasına ulaşmak için kullanmakla bu güzellikler arasında çok büyük bir mesafe yoktu. Tang dönemi orospuları parfümlerin afrodizyak niyetiyle kullanımına aşina idiler. Ch'ang-an'da VIII. yüzyılda "Lotus Kokusu" adıyla maruf meşhur ve güzel bir orospu öylesine hoş kokulu parfümler sürünüyordu ki, "...kadının kokusuna vurulduğu apaçık belli olan arılar ve kelebekler onun peşinden ayrılmıyorlardı"¹⁶. Bir de (yukarıda görüldüğü üzere el konulan malları arasında muazzam miktarda değerli karabiber bulu-

11 Soothill and Hodous 1937, 319.

12 KYTPIS (TTTS, 3), 70a.

13 Bkz. Han Wo'nun şiirinde banyoyu övdüğü bölüm ("Yung yü"); ChTS, han 10, ts'e 7, 4, 5b.

14 ChIL, b, 59a.

15 ChIL, a, 37a. Böğürtlen; *t'u-mi* (*Rubus rosifolius* ya da *Rubus commersonii*); manolya ise *han hsiao* (*Magnolia fuscata*) idi. *Szu chüeh* isimli maddeyi tanımlayamadım ve mütereddit olmakla birlikte "dört istisna" suretinde tercüme ettim. ChIL içerisinde başka bir yerde (b, 61b) bir Çin tütsüsü olarak anılan *san yü*n ise "üç eşit parça" olarak çevrildi.

16 KYTPIS (TTTS, 3), 40b.

nan) çok kudretli vekil Yüan Tsai'nin himayesindeki bir orospu ile ilgili anlatılan hikâye var; çok açık tenli bir müstefreşe olan bu kadın, diğer hemcinsleri için gerekli olan suni desteklere ihtiyaç duymuyordu çünkü ileri görüşlü annesi onu çocukken hoş kokulu esanslar sürerek büyüt-müştü; bunun sonucunda vücudu sanki gerçek bir ölümsüz bakire-peri imiş gibi doğal hoş kokular yayıyordu. Yazık ki Taoist imalar taşıyan ve Su O'nun "Tu-Yang Derlemesi"nden alınan bu rayiha yayan erotik ten, şık kadınların sadece taklit edebileceği bir ideal olsa da asla elde edile-meyecek bir hayaldi¹⁷.

Aromatiklerin, umumiyetle ilaçlar arasındaki önemli konumuna paralel olarak, aşk iksirlerinde daha dolaysız bir rolünün olması tabii idi. Artık genç olmayan Hsüan Tsung, Yang Hatun'a ilk kez delice tutulduğunda An Lu-shan ona yüz afrodizyak hapı içeren bir armağan sunmuştu. Kırmızı renkli bu haplar sadece bir pirinç tanesi boyutlarındaydılar ve "ihtiras çi-çeği aromatiğinden" yapılmışlardı. Hükümdar yatak odasına çekilirken "...tutkuları uyarılıp iştaha dönüşsün ve kaslarının kuvveti pörsüyüp gevşemesin diye"¹⁸ bunlardan bir tanesini ağzına atıyordu.

Cinlilerin yerel bitki ve hayvanlarından imal etikleri parfüm ve tütsü-ler yabana atılmayacak ölçüde fazlaydı. Çin tarçını, kâfur ve sığla (veya "gülhatmi")¹⁹ Çin ağaçlarından elde ediliyordu; üretimi Güney Hu-nan'daki²⁰ Yung-chou etrafında yoğunlaşan tatlı fesleğen özü²¹ ve sıcak banyolara hoş koku vermek için şeftali taçyaprağı ile birlikte kullanılan (ve denizaşırı cinsi daha üstün olmakla nam salmış) limon otu²², Çin otlarından sıkılarak cisim buluyordu²³. Hayvan kaynaklı Çin rayihaları arasında ruhu teskin ve karabasanları bertaraf etmek için çokça kullanılan misk kedisi ile özellikle hem Kuzey hem de Güney Çin'de yaygın olarak bulunan küçük misk geyiğinden elde edilen kokular vardı²⁴. Ancak bu kalıcı esanslı hediyeler, VIII. yüzyılda Yünnanlı²⁵ barbar çete reislerin-den ve Jao-le'de yerleşmiş Mançuryalı Hsi'den geldiği için misk kullanımı

17 TYTP (TTTS, 2), 33b.

18 KYTPIS (TTTS, 3), 47a.

19 Sanskritçedeki *rasa-mālā* (kokulu çelenk) adından gelmektedir. Yule and Burnell 1903, 770.

20 Görünüşe bakılırsa, meşhur "Ling-ling rayihası" (Ling-ling hsiang), *Ocimum basilicum* (lo-le) adıyla bilinen türün özel ve kokulu bir çeşidi idi ve galip ihtimal-le mahallî olarak yetiştiriliyordu. Başka bir olasılık ise bunun Vishnu'ya adanan *Ocimum sanctum* (kutsal fesleğen) olduğudur ki, Asya'nın tropikal bölgelerinin tamamına yayılmıştı.

21 TLT, 20, 18a-18b.

22 *Cymbopogon* (= *Andropogon*) *nardus* ya da buna çok yakın bir tür. Halfa otlarının bir cinsi olan "limon otu" Çince *mao* adıyla bilinirdi. "Beyaz halfa otu" Annam'dan ve galiba daha başka uzak diyarlardan ithal edilirdi. Bkz. PTKM, 14, 40a.

23 Ch'en Ts'ang-ch'i ve Li Hsün, 14, 40a; PTKM'den iktibas.

24 Ch'en Ts'ang-ch'i, 51a, 31a; PTKM içerisinde.

25 TFYK, 971, 10a-10b.

bile egzotizmden hafifçe etkilenmişti²⁶. Farslar gibi uzak ülke insanların Ahura Mazda için yaptıkları ibadetlerinde sakallarını yağlayıp kaşlarına yer yer misk sürdükleri de malûmdur²⁷.

Bütün bunların ve diğer yerel ürünlerin mükemmelliğine karşın, uzak diyarlardan ithal edilen baş döndürücü çeşitlilikteki aromatiklerin, özellikle de reçinelerin ve sakız reçinelerinin; sandal ağacı ve öd ağacı, Borneo kâfuru ve silhat, aselbent sakızı ve günlük ağacı, buhur ve mürrüsâfinin olağanüstü şeyler oldukları inkâr edilemez²⁸. Bu hazineler Tang Hanedanı'na dünyanın her tarafından gelse de birçoğu 815 yılında Kalinga cihetinden gönderilen "egzotik rayihalar" müteşekkil ticarî yükler suretinde Güney Çin üzerinden gemiyle ulaştırılıyordu²⁹. Bahsi geçen bu navlun, Kanton ile beraber Yang-chou'yu dünyanın en büyük tütsü pazarlarından biri yapmıştı. Aristokrasinin rayihalı mimariye kadar genişlettiği³⁰ müsrifçe kullanımı nazar-ı dikkate alırsak, ithal edilen miktar çok büyük olmalıydı. Çin'den elde edilenlerin yanı sıra, üstünlüğü kabul edilmiş Hindî'nin rayihalarından birisi de "dilenci tütsüsü"³¹ idi. "Güney Denizleri" diye belli belirsiz bir tanım, "bereketli ağaçlarından hoş kokulu sakız reçinesi ve krem usareleri damlayan koruluklar vardı"³². Görünüşe göre bunların bitmez tükenmez bir tütsü ve parfüm kaynağı olması ise bütün önemli rayihaları bünyesinde toplayan yeni bir tütsü ağacı fikrinin doğmasına yol açmıştı. Zikredilen ağacın kökleri sandal, dalları öd ağacı, çiçekleri karanfil, yaprakları silhat ve reçinesi de günlüktü. Hikâyenin bir varyantına göre; Merkezî Çin'de eski bir dağ olan Ch'i-lien Dağı'nda bulunan bu ağaca, Taoist cennete atıfla "peri ağacı"³³ adı verilmişti. Bununla birlikte, XI. yüzyılın eczacısı Su Sung, "eski insanların" zikredilen inancı

26 TFYK, 971, 5b.

27 CTS, 198, 3614b.

28 Başka yerlerdeki kullanım şekilleri ile mukayese edildiğinde Çin'de, örneğin mürrüsâfi gibi bazı ithal aromatiklerin tütsü ve parfümden ziyade ilaç olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bkz. Yamada 1957, 25. Huard ve Wong'un, 1958, 58'de belirttiklerine göre; Müslüman İspanya'daki başlıca beş parfüm ile (misk, kâfur, öd ağacı, amber ve safran) içerisinde Çin'in de bulunduğu Asya'nın beş rayihalı ilacı arasında bir benzerlik vardır. Fakat bu benzerlik uzun süre muhafaza edilememiş olmalıdır zira amberin Çin tababetinde üstlendiği rol ehemmiyetsiz, safraninki ise ikinci derecedendir.

29 TFYK, 972, 7a; CTS, 15, 3111b. Orta Çağ'da tütsü, baharat ve benzerlerinin isimleri ile ilgilenen okuyucular *Suvarna-prabhāsa-sūtra* adlı esere başvurabilirler. Bu kitap I-ching tarafından *Chin kuang ming ching* başlığıyla Çinceye tercüme edilmiştir. Burada kötülüklerden arınma ayini olarak yapılan bir banyoda kullanılan otuz iki çeşit maddenin ismi Çince ve Sanskritçe hülâsa edilmiştir. Bkz. TSDZK, XVI, no. 665, 435.

30 Po 1937, 48-49.

31 ChIL, b, 61b.

32 *Paradise Lost*, IV, satır 248.

33 *Hsien shu*, YYTT, 18, 148.

üzerine yaptığı yorumda, bu fikrin esasen Siyam Körfezi'ndeki Kamboçya öncesi kadim krallıkta yaşayan Bnam halkından geldiğini ifade etmişti³⁴. Ancak bu görüş, kutsal ağacı doğrudan bir diğer evrensel dağ üzerindeki farklı bir cennete koymaktadır: Bnam kralları muhteşem dağın krallarıydı.

Batı'da Eski Mısırlılar, "...aralarında bal, şarap, kuru üzüm, mürresâfi ve tatlı Hint kamışının da olduğu en az on altı maddeden müteşekkil *kup-hi* adında, özenle hazırlanmış şekerleme ile" tasvir edilen Güneş Tanrısı Ra'ya tapıyorlardı³⁵. Harmanlanmış rayihalar, eski Yakın Doğu ve Orta Çağ Çin'inde de yaygındı. Batı ile Doğu'nun karışımları arasındaki fark, hangi malzemenin el altında hazır bulunduğuyla ilgiliydi: Batı'da en çok günlük, mürresâfi, kasnı otu sakızı ve aselbent sakızından elde edilen onycha mevcuttu; Doğu'da ise başlıca öd ağacı, günlük, sandal, karanfil, misk ve onycha bulunuyordu. Çağdaş bir mütehasşıs böyle olduğunu ifade ediyordu fakat T'ang resmî ilaç kitaplarına göre; rayiha harmanlayıcılarının en çok güvendiği altı esans; öd ağacı, günlük, karanfil, silhat, kokulu tropik reçine ve sığlaydı³⁶. Kuzeybatı Ch'ang-an'da, Nesturî tapınağına yakın bir Budist mabedi olan *Hua tu szu*'da kullanmak için hazırlanmış bir T'ang tütsü harmanı örneği günümüzde mevcuttur. Tarifi şöyledir; 1 ½ ons öd ağacı, 5 ons sandal ağacı, 1 ons günlük ağacı, 1 ons onycha, ½ ons Borneo kâfuru ve ½ ons misk. Bunlar toz kıvamında öğütülüp tülbenitten geçiriliyor ve macun yapılmak üzere balla karıştırılıyordu³⁷. T'ang döneminden çok daha eskiye dayanan "Yüz Harmanlı Rayihalar"³⁸ isimli şiir sanatında bu tür karışımlara sıkça rastlanmaktadır. Mesela Tu Fu; "Çiçeklerin soluğu 'Yüz Harmanlı Rayihalar' gibi birbirine karışıyor"³⁹ demiş ve VIII. yüzyılın sonlarında yaşayan şair Ch'üan Te-yü ise kendi hususî odasındaki güzel bir kızı tanımlarken şunları yazmıştır:

Mandarin ördekleriyle süslü, sedef çerçeveli yeşil pencerede
Muhteşem "Yüz Harmanlı Rayiha" saçıyor kız bir köle⁴⁰.

Japonya'da T'ang Çin'inden gelen yoğrulmuş tütsü karışımları da çok büyük rağbet görüyordu; gönderilen ürün genelde öd ağacı, şeker ve erik özünden mündemiçti⁴¹.

34 PTKM, 14, 40b.

35 *Derniers Refuges* 1956, XII, 131. Mısırlılar ayrıca uzun saplı buhurdanlık da kullanıyorlardı. Orta Çağ'a gelindiğinde bunun Çin'de de kullanıldığına şahit oluyoruz. Son derece karmaşık tütsü kültürünün eski Yakın Doğu'dan alındığını söylemek acaba mümkün mü?

36 Yamada 1957, 26; HHPT, 12, 108-109.

37 HP, b, 28.

38 *Po ho hsiang*. Bu tabir "Eski Şiir" (*ku shih*) içerisinde bir beyitte görülür; burada safran, sığla balsamı ve güvey otu harmanlanmış biçimde tasvir edilmiştir.

39 "Chi shih", CCCCTs, 430.

40 Ch'üan Te-yü, "Ku yüeh fu", ChTS, han 5, ts'e 8, ch. 9, 3b.

41 Yamada 1957, 336, 361.

Öyle anlaşıyor ki, benzer bir karışım Tang Hanedanı devrinde Çin'e de ithal ediliyordu: 724 yılında Toharistan, elçilerle birlikte hediye olarak iki yüz *gandhaphala* egzotik ilaç da göndermişti⁴². "Hoş kokulu meyve" anlamındaki *gandhaphala*, Hindistan'da rayihalı meyve veren bir dizi değişik ağaca verilen isimdi mamafih bu Sanskritçe ismin Çince uyarlamasını şayet doğru okuyorsam çıkarmamız gereken anlam; meyvelere benzeterrek şekillendirilmiş rayihalı ilaç karışımlı pastillerdir.

Tang topraklarına ulaşan tatlı kokulu egzotik ürünler, kendi özelliklerine ve sahiplerinin ihtiyaçlarına göre farklı alanlarda kullanılıyordu. Lükse düşkünlük, ahşap malzemenin dülgerlere ve mobilyacılar teslimini icap ettiriyordu. Bu türden bir savurganlığın en büyük örneği, Hsüan Tsung'un nazırı Yang Kuo-chung'un öd ağacından inşa edilen "salonu" idi; bahse konu salonun korkulukları sandal ağacındandı, duvarları ise toprakla karıştırılmış misk ve günlükle sıvanmıştı. Nazırın seçkin misafirlerinin baharda bu hoş kokulu köşke gelip, en çok çiçek açtıkları dönemde şakayıkları seyretmeleri âdettendi⁴³.

Ne var ki, böylesi bir savurganlık için lazım gelen malzemelerin üstesinden sadece en üst düzeyde bir zenginlik gelebilirdi; hatırı sayılır bir servet sahibi olan soylular bile genelde bu ithal ürünleri geleneksel tütsü ve parfüm amaçlı kullanırlardı.

Bir yatak odasında veya kişinin kendi özel odasında rayihalı bir mum yakılması keyif vericiydi. Nitekim Tang şairlerinin rayihalı mumlar ve fitillerle ilgili dizelerine sıklıkla tesadüf ediyoruz. Bunların kayda değer bir örneği, İmparator I Tsung'un sadece beş santim olmasına rağmen bütün gece boyunca yanarak her tarafa büyüleyici bir rayiha yayan kokulu mumlarıydı⁴⁴. Tütsü mumlarının özel bir cinsi de gece boyunca zamanı bildiren, derecelendirilmiş mumdu. Bu ürün ilk kez, galip ihtimalle, gece nöbeti tutan Budist keşişler tarafından kullanılmış olmalıdır. VI. yüzyıl şairi Yü Chien-wu tarafından yazılan bir beyitte de doğruladığı üzere bu, Tang öncesi dönemde iyi biliniyordu:

Tütsü yakarak biliyoruz gecenin vaktini,
Derecelendirilmiş mum ile doğruluyoruz saatlerin çetelesini⁴⁵.

42 TFKY, 971, 6a; THY, 99, 1773; TS, 221b, 4154d. TFKY'de verilen rakam üç yüzdür. THY ve TFKY'de "Batı (hu) ilaçları" tabiri kullanılmıştır. Bahse konu kelimenin Çince transkripsiyonu ise *kân-d'â-b'uâ-lâ* suretindedir. **Gandhabhala* sözcüğünü hiçbir yere çekmek mümkün olmasa da *gandhaphala* iyi bilinen bir kelimedir. Chavannes 1903, 158'de yarılığa düşerek **sâ* yerine **b'uâ* sözcüğünü esas almış ve "peut être Gandhasâra" adıyla andığı bir parfüm özü hakkında" bazı mesnetsiz tartışmalara girmiştir.

43 KYTPIS, 3, 71a.

44 Po 1937, 49.

45 Yü Chien-wu, "Feng ho ch'un yeh ying ling", YTCC, 29b.

Yü'nün yazdığı ilk beyitte bahsi geçen ve günümüzde "Tütsü saatleri" diye adlandırdığımız bu ürünler, zamanı bildiren mumlarla yakın akra-baydı. Bunlar, zamanı temsil eden harflerin kazındığı düz bir yüzeye, toz halindeki tütsünün yaprak gibi özenle damar damar çizilmiş suretleriydi. Bir işaretten diğerine yanarak ilerleyen ateşin, ince çizgi boyunca kat ettiği yolla zaman ölçülüyordu. Tütsüden mamûl, eski zamanlara ait figürlerle, soyluların şahsî mühürlerindeki alâmetler benzer olduğu için bu saatler umumiyetle "rayihalı mühürler" diye adlandırılırdı. Saray şairi Wang Chien bunlardan bir tanesini, yalnız bir nöbetçinin simgesi yapmıştı:

Bir mühür tütsüsü yakmış oturuyorum huzurla,
Çam ve mazı ağacı esintisiyle dolduruyor kapının eşiğini
Çepeçevre yanıp bitiyor ateş – ve şimdi;
Şekilleniyor harfler birer birer, mavi yosunlu dikili taşta⁴⁶.

(Saat yanmış, şafak sökmüştür ve şair bahçesindeki bir taş tablete kazınmış yazıyı okuyabilecektir). X. yüzyıla ait bir kaynaktan öğrendiğimize göre; üzerine tozun dökülüp yakıldığı zemin genellikle ahşaptandı ve tuhaf bir ayarlama gerektiriyordu: "Eğer ahşap kalıp kullanıyorsanız, tütsü kırıntıları mühür-harfli metin şeklinde yayıldığı zaman bunu çabucak tersine çevirirsiniz ve bu da 'dolambaçlı nehir tütsüsünü' meydana getirir"⁴⁷. Zaman altlıklarının bazılarıysa taştandı. Shōsōin'de bunların misalleri hâlâ görülebilir: Bunlardan bir tanesi, yaprakları altın yaldızdan mitolojik figürlerle boyanıp süslenmiş, ince işçilikli ahşap oyması bir lotusa yerleştirilmiş, yuvarlak ve yassı bir taştır⁴⁸. Söz konusu müzelik malzeme Çince mühür karakterleriyle değil, Devanagari alfabesiyle⁴⁹ oyulmuştu ve anlaşıldığı kadarıyla bu sıkça rastlanan bir şeydi. Bu durum tütsü saatinin Budist çevrelerde çokça kullanılmasıyla uyumludur, hatta bunun bir Hint buluşu olabileceğini bile desteklemektedir. Tuan Ch'eng-shih tarafından yazılan bir beyit de buna benzemektedir:

Batının semaları altında tercüme ve izah edilmiş *gāthā*lar;
Sanskritçe karakterlerden geriye kalan yanmış tütsü⁵⁰.

Ancak evlerde ve sıradan törenlerde tütsüler bir maltız içerisinde de yakılırdı; bu maltızlar bazen, Li Ho tarafından yazılan ve ağaçtan mamûl mızrabıyla udunu çalıp sevdiğini elde edebilmesi için "seni düşünüyorum" diyerek tanrıya yakaran şairin "Tanrıların Telleri" adlı şiirinde olduğu gibi, yeşim taşı ve daha başka değerli madenlerden de yapılırdı;

46 Wang Chien, "Hsiang yin", ChTS, han 5, ts'e 5, ch. 5, 2a. Krş. HP, b, 22. Bu sonuncuda "yüz çeşit tütsü" ile Sung Hanedanı'na ait "mühür vasıflı tütsü" tarif edilmiştir.

47 ChIL, b, 59a.

48 Yamada 1959, 330 ve bkz. Shōsōin 1928, XI, levha 22-26, 27-31.

49 Hindistan ve Nepal'de kullanılan bir yazı sistemi. [e.n.-S.A.]

50 Tuan Ch'eng-shih, "Tseng chu shang jen lien chü", TSPMCCC, ts'e 25, 4a.

Doldurur şarabı şaman kız işret meclisinde, dumanlar kaplar boşlukları
 Yeşim taşı maltızdan yayılır esanslar ateşlerle ve davulun gümleyen sesleriyle
 Deniz tanrıları ve dağ şeytanları teşrif eder işret meclisine
 Hışır hışır kâğıt paraların sesi karışır uğuldayan rüzgâra
 Yıldızlı Zümrüd-ü Anka işlenmiş "seni düşünüyorum" adlı ağaç mızraba
 Çatarak kaşlarını, her bir sözünü yineler mızrabıyla
 Yıldızlara seslenir, iblisleri çağırır, kadehin ve kâserin zevkini çıkarsınlar diye
 Soğuk bir ürpertiye kapılır insan, dağ cinlerinin beslenme vaktinde
 Cenup Dağları'nda güneşin rengi gurutta bir kavis çizer
 Medet tanrım! Varlık ile yokluk arasında ne kadar kalacak ki o burada!?
 Tanrının gazabı veya rahmetiyle değişir sevgilinin sureti
 Ve nihayet tanrıya eşlik eden sayısız atlı geri döner mavi dağlara⁵¹.

Daha geleneksel maltızlar, eteklerinde bazen ilahî varlıkların konakladığı "Evren Dağları" şeklindeydi. Bu kadim tarzın muhteşem bir örneği, tırbazanı öd ağacından yapılmış bir salonu da olan, lüks tutkunu Wang Yüan-pao'nun yatak başlığında bulunuyordu: "İki cüce heykelin havada tuttuğu, Yedi Mücevher ile yapılmış Evren Dağı maltızı. Bunun içinde karanlığın çöküşünden şafağın söküşüne kadar tütsü yakardı"⁵². Ama bu, Lo-yang'daki bir Budist tapınağında bulunan "yüz mücevherli tütsü maltızına" kıyasla hiçbir şeydi. İmparatorluk mensubu bir asilzâdenin hediyesi olan bu maltız, üç fit yüksekliğindeydi ve dört ağzı vardı; inciler, kırmızı akik taşları, kehribar, mercan ve başka değerli mücevherle süslenen maltızın üzerine türlü türlü mitolojik kuşlar, hayvanlar, tanrılar, melek misali varlıklar ve ilahî mûsikîşinaslar nakşedilmişti. Otuz bin akçaya mal olan bu nefes kesici eser, tapınağın hazinesini tamtakır bırakmıştı⁵³.

Halk arasında yaygın olarak kullanılan bir maltız çeşidi, gerçek veya muhayyel, herhangi bir kuş veya bir hayvan şeklinde yapıldı. Aslan ya da tek boynuzlu at gibi kimi zaman gerçek bazen de muhayyel olan bu hayvanlar ağızlarından hoş kokulu dumanlar çıkartırdı. Özellikle ördek⁵⁴ ve fil⁵⁵ motifleri oldukça yaygındı. Ve Li Shang-yin tarafından yazılan bir

51 Li Ho, "Shen hsien", LCCKS, 4, 21a-22a.

52 KYTPIS (TTTS, 3), 54b. "Yedi Mücevher" için bkz. yukarıda, IX. bölüm 38 numaralı dipnot. Bu maltızlara *po shan lu* adı verilirdi. Eskiden bunların Han Hanedanı devrinde icat edildiği düşünülürdü fakat görünüşe bakılırsa daha eskiye, Chou devrine kadar gittiği anlaşılıyor. Filvaki M.Ö. V.-III. yüzyıllara tarihlenen zengin değerli taşlarla tezyin edilmiş bronz bir numune günümüze ulaşmıştır. Bkz. Wenley 1948, 8. Tütsü maltızları için kullanılan daha umûmî bir isim ise *hsiang lu* ya da *hsün lu* idi.

53 CYCT, 3, 37.

54 Mesela bkz. Hsü Yin, "Hsiang ya", ChTS, ts'e 1, 1, 3a. Burada ağzından çıkan duman "yüz harman" idi.

55 Örnek için bkz. Li Ho tarafından yazılan "Kung wa ko" (LCCKS, 2, 22b) ve "Ch'a tseng" (LCCKS, 3, 21a) başlıklı şiirler. Ayrıca Wang Ch'i ile çağdaşı. Ya da Wen T'ing-yün'e ait "Ch'ang-an szu", ChTS, han 9, ts'e 5, 3, 2a. Shösöin'de muhafaza

şiiirden tahmin edebildiğimiz kadarıyla bazı maltızların mikadan mamûl gözleri de olurdu⁵⁶.

Çinliler uzun kulplu tütsü kaplarını tâ Han döneminden beri kullanmaktaydılar. Kulpları aslanlarla tezyin edilmiş bir türü Orta Çağ'dan bu yana Türkistan ve Gandhâra'da da biliniyordu ve muhtemelen ilk mahreci Eski Mısır'dı⁵⁷. Tütsü kapları Çin'den Japonya'ya ihraç edilmişti ki, hem Shōsōin'de hem de Nara'daki Tōshōdaiji Tapınağı'nda bunların gösterişli numunelerine sahibiz. Bu kaplar genelde bakır alaşımından ve başka metallerden, mesela rastık taşı ve altından mamûldür ancak altın, gümüş ve değerli taşlardan çiçek desenleriyle süslenmiş zımpara ağacından yapılma lüks bir örnek de mevcuttur⁵⁸.

"Tütsü kovaları" ince işçilikli çiçek desenleriyle süslenmiş içi boş metal kürelerdi; kürenin içinde yalpa çemberlerine tutturulmuş demir bir kâse ve bunun içinde de yakılacak tütsü bulunurdu. Bunlar, giyeceklerine ve yatak çarşaflarına hoş kokular vermek ve ayrıca böcekleri öldürmek için kullanılırdı. Zikredilen kovaların gümüş ve bronzdan mamûl örnekleri halen Shōsōin'de mevcuttur⁵⁹ ve Wang Chien'in; "Gümüş tütsü kovasının dibindeki ateş, kar misali telaşlı" örneğindeki benzer, saray yaşamına ilişkin güftelerinden bunları takip edebiliriz⁶⁰. Ancak bu tür bir buhurdanlık, elbiselere hoş kokular vermek için kullanılan tek alet değildi. Nazır Yüan Tsai'nin karısı aşağıda anlatılan bir yöntem geliştirmişti:

"Her biri üç metre uzunluğunda, kırk adet mavi ve mor renkli ipek ibrişim aldı ve hepsinin üzerine tafta, damasko ve oyayla işlenmiş ağını dikti. Her bir ibrişimin altına, içinde nefis kokular yanan yirmişer sıralı altın ve gümüş buhurdanlık yerleştirdi. Böylece hoş kokular giysilerine işliyordu"⁶¹.

Tıpkı aristokratik binek arabalarına hoş kokular sürülmesi gibi kıyafetlere, özellikle de kemer ve kuşaklara çeşit çeşit kesecikler ve koku torbaları

edilen tabanı düz yuvarlak kâseler mevcuttur ki, tütsü maltızı olarak kullanılıyordu. Bunlar beyaz mermer ile bronzdan mamûldür. Bkz. Shōsōin 1928, VII, levha 26-30. Bunların Çince isimlerini bilmiyorum.

56 Li Shang-yin, "Shao hsiang ch'ü", ChTS, han 8, ts'e 9, ch. 3, 34a.

57 Yamada 1957, 328-329. II. yüzyıla tarihlenen uzun kulplu bir Türkistan buhurdanlığı için bkz. Le Coq 1925, figür 14. Le Coq bunu Mısır'da üretilen türlerle mukayese etmiştir. Uzun kulplu buhurdanlıklar Aurel Stein tarafından bulunan Tun-huang resimleri ile Lung-men ve T'ien-lung-shan mağaralarında tersim edilen Lohan tasvirlerinin ellerinde de görülür.

58 Yamada 1957, 328-329; Shōsōin 1928, XI, levha 32-37.

59 Yamada 1957, 329-330; Shōsōin 1928, III, levha 43-47 ve VII, levha 23-25. Yamada bunların izini sürerek *Hsi ching tsa chi*'ye kadar geriye götürür ve Han döneminde yaşayan bir zanaatkar tarafından yapıldığını söyler. "Tütsü kovalarına" Çince *hsün lung* adı verilir.

60 Wang Chien, "Kung tz'u", ChTS, han 5, ts'e 5, ch. 6, 4a; başka bir tezahürü yine bu serinin 9a sayfasında görülmektedir.

61 Yün hsi yü i, Po 1937, 48'den iktibas.

asma geleneği tâ Eski Çin'e kadar uzanmaktadır. Tatlı fesleğenin giysiler için mütecanis bir koku oluşturmaya, ananenin T'ang döneminde sağlam bir zeminde seyretmesi demektir⁶². Özellikle saray dilberleri güzel kokular sürünme konusunda öylesine savurgan idiler ki, muasır kaynaklara göre; saraya ait bir tören alayını yüzlerce metre öteden fark edebilmek mümkündü⁶³. Han-shan tarafından yazılan "Soğuk Dağ" isimli şiirde kokular sürünmüş T'ang kadınları için keşiş benzetmesi yapılmıştır;

İndim dağdan aşağı kısa bir süreliğine
Şehrin surundan, hendekten girdim içeriye
Şansıma gördüm kalabalık bir kız sürüsü
Fidan gibiydiler, boylu poslu ve endamlı
Başlarında çiçekler açmıştı, Shu tarzı
Pırıl pırıldılar ipek gibi, allıklı ve pudralanmış
Altın bilezikleri, gümüş çiçek tomurcuklarıyla işli
Tülden elbiseleri, pembe ve mor misali
Yakuttan çehreleri, tanrıçalar ve periler gibi
Baş döndürücü kokular saçıyordu rayihalı kemerleri
Ergin bir adamdır diye, dönüp baktılar uzun uzun
Taparcasına bir sevgiyle boyandı kalpleri ve hisleri
Dediler ki, "Eşi benzeri yok bu dünyada!"
Ruh ve gölge gibi takıldılar peşine
Çürümüş kemikleri ısıran köpekler misali
Beyhude yere yalandılar dudaklarını ve dişlerini
Bilemediler sağduyuya yönelmenin yolunu
Sanki ne farkı var bunların hayvanlardan?
Beyaz saçlı acuzelere dönüşüp gidecekler şimdi
Hortlak ve gulyabaniler gibi yaşlı ve çirkince
Baştan sona huysuzca atan bu kalpleriyle
Kavuşamayacaklar kurtuluş ve özgürlük ülkesine⁶⁴.

Abartılı şekilde koku sürünmek erkekler için yakışıksız kabul edilmezdi: IX. yüzyıldan kalma bir şiirde, payitahtta ecnebi orospularla felekten bir gece çılmaya kalkışan genç bir asker anlatılır; beyaz bir ata binmiş askerin üzerinde Zümrüd-ü Anka motifli bir gömlek vardır ve "yabancı diyarlardan gelen meşhur rayihalarla gömleğinin kollarını hoş kokulara büründürmüştür"⁶⁵. İmparatorun kendisi bile, özellikle bir araya gelme ve silesi olan kış gündönümü festivali için üzerinde esans kesecikleri taşırdı⁶⁶.

Bunlardan meşhur bir tanesi, Yang Kuei-fei ile birlikte gömülen esans keseciğiydi. Szechwan'dan döndükten sonra Hsüan Tsung, kadının Ma Wei'deki bir yol kenarı mezarına gömülen cesedini gizlice aldirtmak için

62 TPT, 9, 36a; CLPT içerisinde.

63 Po 1937, 48.

64 ChTS, han 12, ts'e 1, 17b içerisinde başlıksız bir şiir.

65 Chang Hsiao-p'iao, "Shao nien hsing", ChTS, han 8, ts'e 4, 8a.

66 TLT, 22, 14b.

bir casus göndertmişti. Casus hâlâ orada olan keseciği bularak, kederle gözyaşlarına boğulmuş hükümdarına getirmişti⁶⁷.

Bu kesecikler genellikle renkli veya çiçekli malzemeden, özellikle de ince tülbentten yapıldı. Shōsōin'de bunların tülbent ve ketenden mamûl değişik numuneleri mevcuttur⁶⁸. Son olarak şiirlerde bahsi geçen ve raks eden T'ang kızlarının ustaca havaya atıp tuttıkları rayihalı küreler de vardı⁶⁹.

2- ÖD AĞACI

Sanskritçe ismiyle *agaru*, T'ang döneminin en çok sevilen rayihalı ürünüydü ki, İngiliz lisanında bu kelimenin çok sayıda eşanlamlısı türetilmiştir. Malayca *gahru*, İbranice *ahaloth*, Portekizce *aguilla* ve benzerlerini, (ticaret dilindeki) "garroo", "aloes", "eagle-wood", ve hatta "agalloch"⁷⁰ gibi öd ağacı anlamına gelen kelimelerden türetiriz. Bu kelimeler ile türdeşleri, anavatanı Güneydoğu Asya olan *Aquilaria* cinsi çeşitli ağaç türlerini temsil etmektedir⁷¹. Tütsü yapımında kullanılan öd ağacı, kendisini çevreleyen daha hafif ve yumuşak ağaçlardan farklı olup ağır, kasvetli ve hastalıklı bir türdür. Bol reçineli ve çok keskin kokuludur. Kokulu kısımları bazen, ağacın piyasa değerini müthiş yükselten insan ve hayvan figürleri şeklinde ortaya çıkmaktadır⁷².

Bu değerli ağacın en üst kalitesi için kullanılan Çince isim, sudan daha ağır olmasından ötürü, "batan rayiha" idi. Bir T'ang müellifi eski Kamboçya halkının söz konusu ağacı nasıl elde ettiğini şöyle ifade eder: "Ağaçları kesip üst üste istif ederler ve senelerce bekletirler. Ağaçlar çürüyüp dağılınca ve böylece geriye sadece ortadaki özü kalınca bunları suya atarlar. Bu işlemin ardından ağaçlar suyun dibine çöker. Bu yüzden bunlara 'batan rayiha' adını veririz"⁷³. Ancak bir başka yazar şunları ekler: "Eğer ağaç yüzerse ve gövdesindeki desende siyah damarlar varsa bu

67 TS, 76, 3869b. Ayrıca bu konuyla ilgili Chang Hu tarafından kaleme alınan bir şiir de vardır: "T'ai-chen hsiang nang-tzu", ChTS, han 8, t'se 5, ch. 2, 18b. Bu IX. yüzyıl şairi, Hsüan Tsung dönemiyle ilgili mûsikî enstrümanları, şarkılar, festivaller ve raksar hakkında (çok sayıda Şaş rakısı da dâhil olmak üzere) epey şiir yazmıştır. Hung Mai, JCSP, 9, 89'da söz konusu müellifin verdiği bilgilerle zikredilen gelenekleri muhafaza ettiğine dikkat çekmiştir.

68 Bkz. Mosaku Ishida and Wada 1954 ve Yamada 1957, 490-491.

69 Örnek için bkz. Chang Hu, "P'ei Fan hsüan ch'eng pei lou yeh yen", ChTS, han 8, t'se 5, ch. 10b. Ayrıca Shōsōin'de bulunan kapaklı küçük kutuların da rayihalar için kullanıldığı düşünülmektedir. Bkz. Yamada 1957, 330.

70 Yule and Burnell 1903, 335.

71 En bilineni Hindîçin'deki *Aquilaria agallocha*; diğerleri ise *Aquilaria malaccensis* (Malay), *Aquilaria moszkowskii* (Sumatra) ve *Aquilaria grandiflora* (Hainan) idi. *Gonystylus* (Borneo ve Sumatra) türleri de gerçeklerinin yerlerine kullanılırdı. Burkill 1935, 198-201.

72 Burkill 1935, 197-199.

73 TuT, 12, 48b; CLPT'den iktibas.

**tsjân* rayihasıdır. Hem 'tavuk kemiği' hem de 'at toynağı', **tsjân* rayihasının türevleridir ve her ikisi de [tıbbî bakımdan] özel bir değer taşımaz. Bunlardan sadece elbiseleri tütsüleyip kötü kokuları gidermek için istifa edilir⁷⁴. Bu son ikisi, piyasadaki daha ucuz ve farklı tütsü çeşitleri için kullanılan isimlerdir.

Batı dünyasında öd ağacının en meşhur kaynağı Çin idi. Mesela, VIII. yüzyılda Çin'e giden Ummanlı İbadî bir tacirin bunu oradan satın aldığını biliyoruz⁷⁵. Kanton eyaleti yerel haraç ödenmesi niyetiyle Ch'ang-an'a düzenli bir şekilde gümüş, orkide, liçi ve piton safrasının⁷⁶ yanı sıra öd ağacı göndermiş olsa da, öd ağacının Kamboçya sınırlarından elde edildiği neredeyse kesindir⁷⁷. Müslümanlar için ise Çin temel üretici değil ama çok büyük bir pazardı. Çin'de kullanılan öd ağaçlarının çoğu muhtemelen ithaldi ve özellikle de Champa'dan gelirdi; krallarının VIII. yüzyılda hediye olarak Ch'ang-an'a gönderdikleri ve siyah öd ağacından mamûl otuz adet kamyş da buna dâhildi⁷⁸. Anlaşıldığı kadarıyla, medeniyete kavuşmuş Champa halkı, şimdi olduğu gibi o zamanlar da hastalıklı ağaçları bulmak için büyük ölçüde dağlardaki yerel kabilelere bel bağlamıştı. Champalıların tabiriyle *galao*, XIX. yüzyılda Binh-Thuan vilayetinde, *orang glai*, yani "orman adamlarının" sıkı işbirliğiyle ve tek bir Müslüman köyü tarafından merasimle toplanırdı. Hatta böylesine yakın bir tarihe dek hem Champa hem de Annam halkı ayinlerinde dahi çok mühim bir yer işgal ediyordu⁷⁹.

Her türlü dâhilî ağrıyı dindirmek, kötü ruhları kovmak ve ruhu arındırmak için kullanılan öd ağacının Çin tababetinde muhkem bir yeri vardı. Bütün bu amaçlara ulaşmak için ağacın şarapta kaynatılıp özünün çıkarılması gerektiğine inanılıyordu. Ayrıca haricî yara berelere uygulanan merhemlere de katılıyordu⁸⁰. Öd ağacının T'ang tütsü ve dezenfektanlarındaki yaygınlığı, kokulu dumanının tıpkı Hindistan'daki gibi⁸¹, yara ve ülserler için faydalı etkileri olduğu düşüncesini gösteriyordu. Sıraflı Ebû Zeyd'in X. yüzyılın başlarında verdiği, Çin imparatorlarının öd ağacı ve kâfurdan mamûl bir karışımla gömüldüğü bilgisinin gerçeğe dayanıp dayanmadığını teyit edemedim⁸².

74 Ch'en Ts'ang-ch'i, 34, 27b; PTKM'den iktibas. Krş. Su Kung, aynı yerden iktibas. Başka bir türevinin adı ise "**de'an* rayihası" idi; bkz. TuT; CLPT, 12, 48b'den iktibas.

75 Hourani 1951, 63.

76 TS, 43a, 3733a.

77 Ayrıca Annam'daki Huan-chou'dan da gönderilirdi. TS, 43a, 3733a.

78 T'FYK, 971, 17a; bunlar 749 yılında gelmişti. Ayrıca bkz. T'FYK, 971, 10b (734 yılı için), THY, 98, 1751.

79 Aymonier 1891, 276-280.

80 Li Hsün, 34, 27b; PTKM'den iktibas. Krş. Huard and Wong 1958, 59.

81 Burkill 1935, 198'de erken Orta Çağ Hindistan'ında öd ağacı tütsüsünün tıbbî kullanımından bahsedilir.

82 Sauvaget 1948, 16.

Her ne olursa olsun, Orta Çağ'da Çin'de öd ağacının enva-i çeşit ayin ve kişisel amaçlar için üretilen tütsülerdeki ehemmiyeti çok büyüktü. Li'ye ait bir dörtlükle taşıdığı önemin küçük çaplı bir tasvirini görebiliriz. Burada, genç bir asilzâde odasında tek başına şafak vaktini beklemektedir:

Dolanıyor, kıvrılıyor fırl fırl "sudaki batıklar"
 Bir karga feryat ediyor, yorgun düşmüş gecenin oyunu gibi
 Dolambaçlı bir gölcükte lotusların arasında halkalar
 Beli sarmalayan beyaz yeşimler soğuklar⁸³.

Rivayete göre; kadınları daha tahrik edici kılmak için olsa gerek, öd ağacı karışımıyla hazırlanan kokulu bir sıvı bazı orospuların elbiselerini boyamak için kullanılırdı⁸⁴. Bu değerli ağacın çok daha müsrifçe bir kullanımı ise binaların güzel kokmasını sağlamak amaçlıydı. Rayihalı ürünler toz haline getirilir ve Tsung Ch'u-k'o adlı birisinin kapı açıldığında misafirler çarpılsın diye köşkünün duvarlarına sürdüğü vakadaki gibi, arzu edilen yere uygulanırdı⁸⁵. Bu esanslı mimarî eserlerin hiçbiri günümüze ulaşmamıştır ama Shōsōin'de Buda'nın hoş kokulu kelimasına yakışır bir mahfaza olan, karanfillerle ve yabanî meyankökünün kırmızı "aşk tohumlarıyla"⁸⁶ müzeyyen ve öd ağacı tozuyla boyanmış uzun bir altıgen sutra kutusu mevcuttur.

Küçük ve değerli nesnelerin öd ağacından yapılması doğaldı; buna bir örnek, Shōsōin'de muhafaza edilen ve huş ağacı kabuğundan şeritlerle bağlanarak kısmen lekeli bambu, kısmen de öd ağacından mamûl yazı fırçasıdır⁸⁷. Öd ağacının bina yapımında kullanılacak kadar büyük kerestesi olması inanılmaz gözükse de IX. yüzyıla ait muteber bir kaynağın bildirdiğine göre bu tamamen doğrudur. Fars denizci bir tacir⁸⁸, lüks düşkünü bir delikanlı olan yeni İmparator Ching Tsung'a bir köşk yapmaya yetecek kadar öd ağacı hediye eder; toy hükümdar biraz çılgınca olduğu için bu davranışından dolayı komutanlarından biri tarafından şiddetle ayıplanacaktır⁸⁹. Bu pahalı köşkün ilk örneği, bir önceki asırda Hsüan Tsung adına inşa edilen ve önünde kırmızı, pembe, beyaz renkli şakayıklar ile imparatorluğa ait ağaçlar ekili olan bir diğere dayanmaktadır. Bununla beraber, iddia edildiğine göre Yang Kuo-chung tarafından yaptırılan öd

83 Li Ho, "Kuei kung tzu yeh lan ch'ü", LCCKS, 1, 12b.

84 YHTC, 1, 7. Aynı kadınların saçlarına safran yağı sürdükleri kaydı da günümüze ulaşmıştır.

85 Po 1937, 49; CYCT, 3, 37'den iktibas.

86 *Abrus precatorius*. Mosaku Ishida and Wada 1954, no. 51.

87 Ishida and Wada 1954, no. 52.

88 Bu zâtın adı Li Shu-sa suretinde kaydedilmiştir; görünüşe bakılırsa yabancı bir dilden kısmen veya tamamen yapılan bir transkripsiyondur.

89 TS, 78, 3871d; TCTC, 234, 8b; Po 1937, 52. İmparatorluk ailesine mensup Li Han tarafından yapılan bir azarlama.

ağacı köşkü bunların en görkemlisiydi⁹⁰. Hastaliksız öd ağacının gövdesi yeni kesildiğinde kokuludur ve gerçek "batan rayiha" olmasa da sadece kısmen reçineli parçaları bile tütsü olarak kullanılabilir⁹¹. Belki de zevk hanelerinin iskeletinde kullanılanlar, bu ağacın daha sağlıklı ve daha az kokulu olan kalaslarıydı.

3- LAKE AĞACI

Tang döneminde kullanılan bir diğer ağaç bazlı tütsü malzemesi, Endonezya'dan ithal edilen ve bir çeşit sarmaşık gül ağacının kokulu orta kısmından elde edilen *kayu lake* veya lake ağacıydı⁹². Eczacı Li Hsün; "Kokusunu sapan ağacını andırır, yaktığınız ilk anda rayihali değildir. Ama eğer başka bir rayihali harmanla karıştırırsanız sonuç fevkalâde olur"⁹³ diye yazmıştır. Tang döneminde buna "mor sarmaşık rayihası" adı verilmişti (ama mor salkıma da "mor sarmaşık" deniliyordu) ve bu özellikle "Hakiki Emsalsizleri yere indiren rayiha" idi. "Hakiki Emsalsizler" Taoizm'deki çiy ve hava ile beslenen ölümsüz perilerdi ki, bu isim söz konusu tütsünün Taoist tapınaklardaki hususî ehemmiyetini göstermektedir⁹⁴. Ts'ao Tang, Taocu temayla kaleme aldığı aşağıdaki şiirinde, bir gençlik iksiri ile ilah çağırın tütsüyü eşleştirmiştir:

Kızılımsı çiy, "ömrü uzatan şaraba dair"
Tersine bir imge veriyor bana
Beyazımsı duman ise "Gerçek Biricikleri yere indiren aromatiği"
Yakma arzusu uyandırıyor⁹⁵.

Lake ağacının sihir veya tıbbî amaçlı kullanımlarını dinî amaçlı olanlardan ayırt etmek zordur; binalarda ve evlerde "tuhaf ve esrarengiz her şeyden kurtulmak için yakılır", şeytanî kuruntuları uzak tutmak için tıfıl çocukların üzerine küçük parçaları ilâşirilirdi⁹⁶.

4- KOKULU TROPİK REÇİNE

Çin, Orta Çağ'da *Canarium* familyasına ait tropik ağaçlardan elde edilen çok çeşitli reçinelere aşinaydı. Bunlar kokulu tropik reçine veya zambak isimleriyle bilinirler. Anavatanı Kwantung olan "Çin zeytini" reçinesi⁹⁷

90 HP, b, 21; KYTPIS, 3, 71a.

91 Burkill 1935, 202.

92 Burkill 1935, 754-755; Schafer 1957, 134. Bu bitki *Dalbergia parviflora*'dır.

93 Li Hsün, 34, 28b; PTKM'den iktibas.

94 Schafer 1947, 134.

95 Ts'ao Tang (IX. yüzyıl), "Sung Liu tsun shih chih chao ch'üeh t'ing", ChTS, han 10, t'se 2, ch. 1, 5b, üçüncü ağaç.

96 Li Hsün, PTKM, 34, 28b'den iktibas.

97 *Canarium album* veya *Canarium pimela*.

T'ang döneminde kalafat verniği olarak kullanılmaktaydı. Dokusundan ötürü buna "kanari şekeri"⁹⁸ deniliyordu. Ancak Çinlilerin Kanton havasından gelen ürünleri arasında başka bir reçine daha vardı⁹⁹. Buna Kamboçya dilinde "kanari" (yani *Canarium* ağacı) anlamına gelen "trâm şekeri rayihası" deniliyordu. Bu, T'ang döneminde Lingnan'ın bazı bölgelerinde, muhtemelen Annam sınırları yakınında yetişen "copaliferous kanari" reçinesiydi¹⁰⁰. Ancak esas üretim merkezi Tongking idi. Beyaza çalan, tanecikli yapıda, limon ve terebentin benzeri kokulu bir madde olan bu ürünün¹⁰¹ tutsüsü ise karbon karışımından dolayı genellikle siyah renkliydi¹⁰². Su Kung'un yazdığına göre: "Görünüğü acı kabuklu mandalinayı andırır. Dalları kaynatılır, tanecikli şekere benzeyen fakat siyah renkli olan özü çıkartılarak rayihası elde edilir. Kuang, Chiao ve güneyinden gelir"¹⁰³. Ch'ang-an'da da Tongking'deki gibi ilahların sunaklarında yakmak için kullanılmış olmalıdır.

5- KÂFUR

Çin, Japonya ve Tongking'de yetişen büyük bir cins ağacın gövdesinden elde edilen Çin (veya Japon) kâfuru,¹⁰⁴ "dekstro-kâfur" adıyla maruftur. Borneo (veya Sumatra)¹⁰⁵ kâfuru diye bilinen ve bir tür Endonezya ve Malay¹⁰⁶ ağacından çıkartılan benzeri ürün ise "laevo-borneol" dur. Çin'de en çok talep göreni ikincisidir ve Orta Çağ'dan günümüze dek Avrupa ile yapılan ticarete rağbet gören de bu türdür¹⁰⁷.

Orta Çağ Çin'inde Borneo kâfuru için iki isim kullanılırdı. Bunlardan bir tanesi Malay ticaret jargonundan uyarlanan *Kapur Baros*, yani Baros kâfuruydu; bazen buna "Baros merhemi"¹⁰⁸ de denilirdi. Baros, bir zamanlar kâfur ihracatının ana merkezi olan Sumatra'nın batı sahilinde bir yerleşim yeri idi¹⁰⁹. Diğer isim ise "ejderha beyni rayihası" idi. De-

98 Çincesi "kan-lang şekeri".

99 TS, 43a, 3731b. Trâm sözcüğünün eski Çince versiyonu **tšjäm* idi.

100 *Canarium copaliferum*.

101 Mahalli ismi *trâm trâng* (beyaz kanari) idi.

102 Crevost 1935, 28; bu ürün hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için aynı eserde sayfa 28 ve 29'a bkz.

103 TPT, 34, 31a; PTKM'den iktibas.

104 *Cinnamomum camphora*.

105 *Drybalanops aromatica*.

106 Burkill 1935, 338.

107 Burkill 1935, 546 ve 862-864. Ayrıca bkz. Han Wai-toon 1941, 3-17; Penzer 1952, 196. Kâfur ağacı şimdilerde ticaret sahasında kâfurun kendisinden daha değerlidir. Burkill 1935, 548 ve 864. Huard ve Wong'un (1958, 48) listelediği kâfurların listesi son derece karışık ve ehemmiyetsizdir.

108 *P'o-lü kao*.

109 Bkz. Yule and Burnell 1903, 69 ve 151-153; Pelliot 1904, 341-342; Hirth and Rockhill 1911, 194; Laufer 1919, 478-479 ve özellikle Pelliot 1912a, 474-475.

nizaşın yerlerden getirilen garip ve değerli maddeleri denizlerin hâkimi ejderhalarla ilişkilendirmek kolaydı; bu yüzden esmer kehribara “ejderha salyası” denilmişti. Tang döneminde “Baros merhemi” ile “ejderha beyni” arasında bir ayırım yapmak için girişimler olsa da bunlar genelde tesirsiz kalmıştı. Bazıları birinin kalın, diğerinin ise ince ağaçlardan elde edildiğini söylüyordu ama hangisinin hangisinden olduğu kesin değildir¹¹⁰. Diğerlerine göre; “Baros” ağacın berrak özsuğu, “ejderha beyni” ise kurutulmuş üründü¹¹¹. Nitekim genelde “Baros” ile birlikte kullanılan “merhem” kelimesi bunun, kristalimsi “ejderha beyninden” farklı olarak, hemen hemen yoğrulabilir bir ürün şeklinde pazarlandığını akla getiriyordu. Bunlara ilaveten bir de Śrīvijaya İmparatorluğu’nun ürettiği “ejderha beyni yağı” vardı¹¹².

Borneo kâfurunun anavatanı Tang halkı için bir muammaydı. Baros muydu yoksa Bali miydi? Bu iki ismin Çince uyarlamaları neredeyse birbirinin aynıdır¹¹³. Bilahare bunun Farslar tarafından üretildiği söylentisi çıkmıştı¹¹⁴ ama bu, sıklıkla olduğu gibi Fars tacirler tarafından getirilen ürünlerin kendisinin de İran istihsalı olduğunu varsaymak demekti. Keşiş Hsüan-tsang’ın bildirdiğine göre; kâfur, Malabar sahilinde Malaküta diye bir yerde üretiliyordu:¹¹⁵ “...şekli ‘ana-bulut’ gibi (mika), rengi buz ya da kar gibiydi”¹¹⁶. Kâfur ağacı muhtemelen oraya başarılı bir şekilde getirilmiş olmalıydı. Doğu Kalinga’da ölümlerin ağzının altınla doldurulduğu ve kâfur dolu bir ateşte yakıldıkları bildirilmiştir¹¹⁷.

Bilinen ithalatına gelirsek, Dvāravati’nin bir sömürgesi olan Dagon’un kralı, VII. yüzyılda Baros merhemi içeren hediyeler göndermişti¹¹⁸. Altın, demir ve safran zengini görkemli Udyāna, yine aynı yüzyılda “ejderha beyni” göndererek karşılığında imparatorluktan teşekkür mektubu almıştı¹¹⁹. Hatta üretim merkezinden uzak olmalarına rağmen Araplar bile

110 YYTT, 18, 150.

111 Su Kung, 34, 31a; PTKM içerisinde.

112 Li Hsün, 34, 31a; PTKM içerisinde. Kâfur yağı modern Çin’de de damıtılır. Bryant 1925, 230.

113 Doğrusunu söylemek gerekirse, P’o-lü adı verilenin Baros’a, P’o-li tesmiye olunanın ise Bali’ye ait olduğu varsayılmaktadır. Tuan Ch’eng-shih (YYTT, 18, 150) tarafından bu sonuncuya yapılan atıf görünüşe bakılırsa hatalıdır.

114 YYTT, 18, 150.

115 Soothill and Hodous 1937, 335’te Hsüan-tsang’ın transkripsiyonu Eitel ile uyumlu bir şekilde yorumlanmıştır.

116 TTHYC, ch. 10 (sayfa numarası verilmemiştir).

117 TS, 222c, 4159d. Krş. Burkill 1935, 866: “Malaylar bunu ölümlerin arınma ayinlerinde kullandılar. ...ve Sumatra halkı da böyle yapardı. Barak Raja’nın cesedi yakılmak için elverişli zaman bekleninceye kadar galiba kâfur içerisinde muhafaza edilmişti.

118 Dagon: *[Nəu]d’ā-yuân suretinde kaydedilmiştir. CTS, 197, 3610a; TFKY, 970, 11b; THY, 99, 1779.

119 TS, 221a, 4153c; TFKY, 970, 9b.

bundan göndermişlerdi ama bu bir asır sonraydı¹²⁰. Neticede kâfur, güneyin sıcak, hoş kokusunu getiriyordu.

İhraç edilen kâfur, geç Orta Çağ döneminde bambu eklemeleriyle paketlenirdi. Bu yüzden seyyah İbn Battuta onun böyle yetiştiğini zannetmişti¹²¹. Aynı işlem muhtemelen T'ang Hanedanı'na gelen ticarî kâfur için de geçerliydi. Çin'e ulaşan kâfur; yapışkan pirinç, kömür ve kırmızı "aşk-tohumlarından" oluşan bir karışım içinde depolanırdı¹²².

Çok çeşitli esans ve tütsünün içeriğinde bulunan kâfurun kokusuna T'ang döneminde duyulan hayranlık olağanüstü boyuttaydı. En ünlü cinsi Tongking tarafından Hsüan Tsung'a hürmet bâbında gönderilen (sarayda bilinen adıyla) "uğurlu ejderha beyni" idi. Son derece yoğun rayihalı bu kâfura, elbiselerin üzerinde muska olarak kullanılsın diye ağustosböceği ve ipekböceği şekli verilmiş ve hükümdar bunların on tanesini gözdesi Yang Hatun'a vermişti. Burada bir önceki bölümde başladığımız ama araya giren bir evcil köpek yüzünden yarıda kalan ve Ho Huai-chih'nin ud sesiyle eşlik ettiği *go* oyunu hikâyemize devam edebiliriz:

"Bu esnada rüzgâr, Ho Huai-chih'nin atkısı üzerinde bulunan, kıymetli refikasına ait şalı savurdu. Uzunca bir süre sonra da gövdesini döndürmesiyle atkı yere düştü. Ho Huai-chih, eve döndüğünde bütün vücudunun olağandışı hoş bir kokuyla kaplandığını fark etti. Bundan dolayı başlığını çıkarttı ve sırmalı ipek kumaşlı çantasına koydu. Şimdi haşmetmeâplarının [sürgünden] dönüp "saray kulesine" gelmesiyle aklında devamlı kıymetli refikasının hayali belirliyordu. Ho Huai-chi bu yüzden çantasına koyduğu başlığı ona teslim etti ve daha önceki işlerine devam etti. Haşmetmeâpları çantayı açtı ve ağlayarak, 'Bu uğurlu ejderha beyni rayihası!' dedi"¹²³.

Bir diğer kısa hikâye ise, özellikle elbiselerdeki kâfur rayihısından ne kadar keyif alındığını gösteriyor. Çocuk imparator Ching Tsung cariyelerini kâfur ve misk tozu sürülmüş kâğıt oklarla vurduğu acayip bir oyun uydurmuştu ve oklar, vurulan şanslı hatunlara hoş kokular saçıyordu¹²⁴.

Resmî ilaç kitabına göre; kalp ve mideyi şeytanî buharlardan arındıran kâfur, özellikle göz rahatsızlıkları için tavsiye edilirdi ve katarakt da buna dâhildi¹²⁵. VIII. yüzyıl simyacılardan Chang Kao, kemik iliğine işlemiş yellerin tedavisi için kâfur ile miskin karıştırılması gerektiğini yazmıştı

120 TFYK, 971, 5b.

121 Yule and Burnell 1903, 151-152.

122 Su Kung, 34, 31a; PTKM'den iktibas.

123 YYTT, 1, 2. Bu hikâyenin başka bir varyantı daha az şerh düşülerek TCWC, 77a (TTTS, 13) içerisinde verilmiştir: "Refikası on parçadan üçünü bir deve kervanıyla gizlice ünlü âşığı An Lu-shan'a gönderdi".

124 Po 1937, 49; ChîL, b, 35b'den iktibas.

125 TPT, 34, 31a; PTKM'den iktibas.

ki, görünüşe göre bu sıkça kullanılan bir karışımdı¹²⁶. Kâfurun Hint tababetindeki kullanımının ardından reçeteleri de Tang Çin'ine girmişti. Bir Budist sutranın, Bodhisattva Avalokiteśvara şerefine Çinceye uyarlanan varyantında; zehirli bir böcek tarafından ısırılan bir kişiye eşit miktarlarda Borneo kâfuru ile guggulu saf suda karıştırıp içmesi, akabinde "Avalokiteśvara'nın sanemi önünde on kere dhāranī ilahîsini söylemesi ve ilahî biter bitmez hastalığının iyileşeceği tavsiyesinde bulunulmuştur"¹²⁷. Bu yararlı ilacın daha pratik bir kullanım alanı da vardı. İlerleyen zamanda Fukien'de Min İmparatorluğu'nu kuran kumandanın yeğeni Wang Yen-pin, X. yüzyılın başlarında Zayton'un başkanıydı. Zayton'un şöhretini ve akabinde yükselişini başlatan kişilerden biri olarak görülen Wang Yen-pin, Güney Denizleri'nden gelen ticaret gemileriyle alışverişi teşvik ederek şehrin ve bölgenin zenginliğini arttırmıştı. Güzelliğe önem veren ve iyi yaşamayı da seven Wang Yen-pin'in aşırı likör kullanımına karşı standart bir tedavisi vardı: İşret âleminden sonra başından aşağı birkaç tas sıvı kâfur döker ve öğlene kadar uyurdu¹²⁸.

Kâfur yiyeceklerde bile kullanılırdı. İmparatorluk sofrası için (yine toy Ching Tsung'a) 825 yılında hazırlanan nefis bir yemek "berrak yel pilavı" idi. Bu yemek, "kristalimsi pirinç", "ejderha gözbebeği tozu", "ejderha beyni kırıntısı" ve inek sütünün mütecanis karışımından yapılırdı. Karışım, buzlu bir havuza daldırılmış metal fıçılara konulurdu. Tamamen soğutulduktan sonra da çıkartılır ve en sıcak günlerde hükümdarın zevkine sunulurdu¹²⁹. Diğerlerinin yanı sıra, rayihalı malzemelerin seçiminde de füsunkâr bir anlam olmalıydı: Kâfur parçacıkları "buza ve kara" benzer, bu yüzden soğutucu bir etkisi vardır.

Annam'dan gönderilen böcek şeklindeki kâfurdan daha önce bahsedilmişti. Buna benzer şekiller yapma âdeti Tang dönemi veya hemen akabinde Çin'de biliniyordu. *Ch'ing i lu*'nun yazarı Tao Ku, X. yüzyıla ait telifatında kâfurdan yapılan Budist heykellerine aşına olduğunu ama bunların renklisini hiç görmediğini söylemiş ve nadide bir heykelin Kai-feng'deki bir tapınakta bulunduğunu açıklamıştır: Büyük bir ustalıklarla oyulmuş ve doğal renklerle boyanmış bir çocuk figürü idi¹³⁰.

6- SIĞLA BALSAMI

Çin'e çok eski zamanlarda Roma ve Part diyarından ithal edilen klasik siğla balsamı¹³¹ koyu mor renklidi ve bazıları bunun, korkunç bir ilaç

126 Chang Kao, 34, 31a; PTKM'den iktibas.

127 Sen 1945, 85-86.

128 Schafer 1954, 16, 78.

129 ChIL, b, 52b.

130 ChIL, b, 58a.

131 *Styrax officinalis*. Siğla balsamı Çince *su-ho* adıyla anılır.

olan, aslan gübresi olduğunu söylüyordu¹³². Öyle gözüküyor ki, bu kokulu reçine Tang öncesi dönemlerde iyi biliniyor ve yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Arkaik şair Ch'en Piao, şehrini teftiş eden eski bir hükümdar hakkında yazarken zihninden bu maddeyi geçirmişti:

Ch'in imparatorunun sarayının sütunlarını bahar sisleri sarmış,
İnci ağaçlarının mücevher gibi dalları çivit mavisi göklere erişiyor
Ötelerdeki sığla balsamı haber veriyor hükümdarın hoş kokulu havasını
Her yöne ışıklar saçılan kristal misali berrak perdesinden
İnce tül ve krep, hoş kokulu yeninin etrafında dolanıyor telaşla
Sakince dalgalanıyor denizkızının ipeği, murassa hasırın peşinden
Buradan Kumdan'a; tek bir döndürüşü başının,
Günbatımı bulutlarının güz renkleri, bin yıl öncesinden¹³³.

Batı'dan gelen bu reçinenin Çin kültüründeki yeri, bir diğeriyle, mür-rüsâfi ile kıyaslanabilir ama bundan farkı mürrüsâfinin egzotik reçinelerin en az önemseneni olmasıdır. Bununla beraber, Tang dönemine gelirse, "sığla balsamı" diye bilinen madde aslında parfüm yapımında kullanılan bir Malay balsamıydı¹³⁴. X. yüzyılda buna "Tanrı yağı"¹³⁵ diye fiyakalı bir isim uydurulmuştu. Diğer parfümlerde olduğu gibi, kişi üzerinde bunun ufak parçalarını taşırdı ve bunlar sıklıkla kemerden sarkıtılırdı. Bundan yola çıkan Li Tuan şöyle bir beyit yazmıştı:

Sığla balsamı topakları taşıyan avare gençler;
Palmiye yaprağı yelpazeleriyle şen şakrak genç kızlar¹³⁶.

7- GUGGUL SAKIZI VE ASELBENT

Çinliler, "Arşak rayihası"¹³⁷ yani Part rayihası adı altında birden fazla madde biliyorlardı. Tang dönemi öncesinde bu isim, yaygın şekilde günlükle karıştırılan bir madde olan guggul sakızına¹³⁸ verilmişti. IX. yüzyıldan itibaren aynı isim, Hindicın ve Endonezya'ya has bir rayihalı reçineye,

132 Ch'en Ts'ang-ch'i, 34, 30b; PTKM içerisinde; YYTT, 16, 131.

133 Ch'en Piao (fl. 831), "Ch'in Wang chüan i", ChTS, han 8, ts'e 4, 2a.

134 *Altingia excelsa* (=Liquidambar altingiana) Endonezya'nın; *Altingia gracilipes* ise Tongking'in ürünüdür. Laufer 1919, 456-460; Burkill 1935, 117-118. Ch'en Ts'ang-ch'i bu iki maddeyi tefrik eder fakat Su Kung, sığla balsamı olarak tanımladığı her iki türün de Batı'dan ve Endonezya'dan geldiğini düşünür ve koyu mor sığla balsamını tanımlamaya yoğunlaşır.

135 *Ti kao*. YP, 62a-67b.

136 Li Tuan, "Ch'un yu yüeh", ChTS, han 5, ts'e 3, ch. 1, 1a. Burada anılan "palmiye yaprağı" *p'u-k'uei* (*Livistona chinensis*) yani bir çeşit palmyedir.

137 *An-hsi* (**án-sjək*) *hsiang*.

138 *Balsamodendron hook* ve *Balsamodendron roxburghii*. Yamada 1954, 14-15; Yamada 1956, 231-232.

aselbente ya da diğer adıyla benjoin sakızına¹³⁹ aktarıldı. Bu tebeddül ve "sığla balsamının" anlamında meydana gelen değişim, Hint Adaları ürünlerinin, Orta Çağ Çin ekonomisindeki yükselişine işaret etmektedir ki, bu durum Suriye ve İran menşei ürünlerin aleyhine olmuştur. Bunun sonucunda, ismin hem Batı hem de Güney yöresi rayihaları için kullanılması ve her ikisinin de aynı amaçlara hizmet etmesi, T'ang dönemi kaynaklarının ikili anlam karmaşasına boğulmasına neden olmuştur.

Harikalar yaratan keşiş Fo-t'u Teng, IV. yüzyılda "Arşak rayihasını", yani guggul sakızını yağmur yağdırma ayinlerinde kullanıyordu,¹⁴⁰ bu, söz konusu maddeye Çin'de yapılan ilk atıftır. V. ve VI. yüzyıllarda Türkistan'ın Budist bölgelerinden gelen guggul, özellikle Gandhāra ile ilişkilendirilirdi¹⁴¹. Gandhāra, kârlı bir ticaret ürünü olan rayihalar açısından sadece bir aracı konumunda kalmış, gönderdiği maddelerin yerli üretim olduğunu iddia edememiştir. Yine de Çinliler için gerek Budist doktrini gerekse egzotik parfümeri açısından muazzam bir kaynak olmuştur. Dahası, "Gandhāra" ismi "Rayihalar Ülkesi" anlamında bile yorumlanmıştır. Bu yüzden bir zamanlar Part egemenliği altındaki bu ülkeden gelen kokulu bir reçine, kolayca ülkeye hükmeden hanedanın adını almıştı¹⁴².

T'ang döneminin ortalarında, Araplarca *Lübân-ı Cāvî*, yani "Java buhuru" diye bilinen o zamanların Sumatra aselbenti, T'ang Hanedanı'na pelesengin muadili diye gelmiş ve Çince de aynı isimle anılmıştır. Dolayısıyla Li Hsün; "Arşak rayihası hem Güney Denizleri'nde hem de İran'da üretilir" diye yazabilmiştir¹⁴³. Esasen kafa karışıklığının basit bir nedeni vardı: Her iki madde de buhur diye yutturulabilirdi ve öyle de yapılıyordu. Ayrıca her ikisi de ticarî gemilerle getiriliyor, İran menşei olanların bir kısmı ise Güney Çin Denizi üzerinden bir rota izliyordu.

Guggul sakızının özellikleri aselbente aktarılmıştı. Tuan Ch'eng-shih, "Arşak rayihası" elde edilen ağacın aynı zamanda "kötü varlıkları defeden ağaç"¹⁴⁴ diye adlandırıldığını yazarken, orijinal Part tütsüsünü, yani guggul sakızını kastetmişti. T'ang dönemi eczacıları "Arşak rayihasının" vücuttaki kötü cinleri yatıştırdığını teyit ederler¹⁴⁵. Ayrıca şayet karabasan tasallutundan mustarip bir kadının üreme organı bununla tütsülenirse, rahatsızlık bir daha asla tekrarlamayacaktır¹⁴⁶. Gerçi ilacın ananevî anlamda hastalığı önleyici özelliklerinden bahsediyorlardı ama aslında yazdıkları ilaç, en azından bazı vakalarda, Endonezya aselbenti idi.

139 *Styrax benzoin*. Laufer 1919, 464-467; Yamada 1954, 2.

140 Yamada 1954, 7.

141 Yamada 1954, 7-8.

142 Yamada 1954, 11-12.

143 Li Hsün, 34, 30b; PTKM'den iktibas.

144 YYTT, 18, 150.

145 Su Kung, 34, 30b, PTKM içerisinde.

146 Li Hsün, 34, 30b, PTKM içerisinde.

8- BUHUR

Buhur ya da "olibanum" hem Güney Arabistan'da¹⁴⁷ hem de Somali diyarında¹⁴⁸ yetişen aynı familyaya ait bir ağaçtan üretilen reçineli bir zamktır. Çinliler bunu iki isimle anıyorlardı. Bunlardan biri M.Ö. III. yüzyıla uzanan ve Sanskritçeden uyarlanan *kunduruka*¹⁴⁹ yani buhurdu. Diğeri ise şekil bakımından meme ucunu andırdığı için bu yönüne atıfla türeyen *ju hsiang*, yani "meme rayihası" idi. Plinius bunu şöyle tasvir etmişti: "Ancak bütün tütüsüler içinde en itibarlısı meme şeklinde olanıdır ve bu, bir damla damladıktan sonra hemen ardından gelen bir damlanın öncekine yapışıp bütünleşmesiyle oluşur"¹⁵⁰. "Kutsal Çiçekten Sızan Yağ"¹⁵¹ anlamındaki bâtnî isim ise muhtemelen sadece simyacılar tarafından kullanılmıştır.

Görünüşe bakılırsa, buhur ve elde edildiği yer özellikle T'ang ahalisi tarafından, kanatlı yılanların¹⁵² himaye ettiği Hadramût veya Kraliçe Hatşepsut ile daha başka Mısır firavunlarının sefirlerini gönderdikleri Somali diyarındaki Punt Ülkesi ile ilintili görülmüştür. Su Kung, bunun Hindistan kaynaklı beyaz renkli bir cinsi ile düşük rayihalı, Moğolistan kaynaklı, içi yeşil bir cinsinden bahseder¹⁵³. Li Hsün ise İran menşei olduğunu söyler ki, zaten ona göre ticarî emtîanın çoğu İran'dan gelmektedir¹⁵⁴. Bu durumda, Asya pazarlarında geniş mikyasta tedavülde olan hakiki buhur parçacıklarıyla yetinmek zorundayız; diğerleri ise, hiç kuşkusuz, sahte ıtırılı bitkilerden ibaret idiler.

Ketoret, onycha ve kasnı otu sakızı ile birlikte eski İbranî ayinlerinin kutsal bir tütüsü olan buhur, Hristiyan ayinlerinde de kendine sağlam bir yer edinmiştir¹⁵⁵. T'ang döneminde daha ziyade tütüsü olarak istifade edilmiş olsa da kullanım alanı çok kısıtlıydı. Üstelik oldukça pahalıydı. Fars köleler arasında hoyratça sefa süren Hainanlı korsan Feng Jo-fang, buhuru, apaçık israfa yönelik bir şekilde, sadece işret âlemlerinde ışıık ver-

147 Hadramût'a ait *Boswellia frereana*. Yamada 1956, 208.

148 *Boswellia frereana*. Yamada 1956, 208. Buna yakın Hint bitkileri olan *Boswellia serrata* ve *Boswellia glabra* ise gerçeğinin içine katılan sahte buhur ürünleriydi. Yamada 1956, 231-232.

149 **Kjuæn-ljuk*. Boodberg 1937, 359, no. 60.

150 Bostock and Riley 1885, 127, *Historiae Naturalis*'ten tercüme, bkz. Kitap 12, Bölüm 32. Çağdaş bir âlim "meme rayihası" adıyla anılan bu türün Hindîçin ve Endonezya'ya ait makbul bir reçine olan *Pinus merkusi*'ye verilen ilk isim olduğunu belirtir ve bunun sonradan buhur için kullanıldığını söyler. Bkz. Wolters 1960, 331, 333. Ayrıca aynı adın modern zamanlarda *Pistacia* isimli bir sakızı kapsadığı şerhini de düşer. Bkz. Wolters 1960, 324, 330-331. Ben bu iddiaların ilkinin tatminkâr bulmadım.

151 *Ling hua fan yü*. YYTT, 2, 12.

152 Hastings 1927, VII, 200-201.

153 Su Kung, 34, 29b; PTKM'den iktibas. Metinde benim kullandığım "Moğolistan"ın karşılığı "Shan-yü" idi.

154 Li Hsün, 34, 29b; PTKM'den iktibas.

155 Hastings 1927, VII, 200-201.

mesi için yakardı¹⁵⁶. Ts'ao Mu-kuang adlı biri, dünyevî serveti küçümseme bâbında çalım satmaya yönelik benzer bir hareketle, mahzeninde bulunan on *catty*¹⁵⁷ ağırlığındaki değerli tütsüyü yakarken; "Servet elde etmek kolay fakat Buda'ya erişmek zordur" demişti¹⁵⁸.

Zaman zaman tababette de kullanılan "Meme rayihası", haricî ülserler ve bağırsak rahatsızlıkları için önerilirdi¹⁵⁹. Taoist hekimler bu maddeyi ömrü uzatan bir tahılın muadili olarak tavsiye ederlerdi¹⁶⁰. Oldukça sıra dışı bir icat ise ressamlık tarihi üzerine kitap yazan Chang Yen-yüan'a aitti. Toz halinde öğütülmüş buhuru macunla karıştırıp resimleri çerçevelerine yapıştırmak için kullanan Yen-yüan, bunun hem desteği sağlamlaştırdığını hem de kitap kurtlarını uzak tuttuğunu iddia ediyordu¹⁶¹.

9- MÜRRÜSÂFİ

Kadim Yakın Doğu'da ilahî bir şöhrete sahip olan mürrüsâfî¹⁶² tıpkı buhur gibi Afrika ve Arabistan menşeli bir reçine zamkıdır. Özellikle, Eski Mısır mumya ustaları için gerekli malzemelerden biri olarak akıllara kazınmıştır ki, aynı gelenek Hz. İsa'nın bedenini muhafaza etmek için Nicodomeus tarafından da devam ettirilmiştir¹⁶³. Tang döneminde pek bilinmeyen bu koyu kırmızı renkli rayiha, evveleminde eczacılar tarafından kullanılıyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, metal kesiği yaralara ve attan düşmelere karşı şarabın içinde ağı kesici niyetiyle veriliyor,¹⁶⁴ düşükler ve doğum sonrası sancıları için de öneriliyordu¹⁶⁵. Tang döneminde sadece Samî dillerindeki yakın karşılığı olan *murr*¹⁶⁶ adıyla bilinmekteydi. Bununla beraber, X. yüzyıla ait tuhaf isimli ilaçlar fihristinde; "İnsan suretindeki "Man" ejderhanın dilinden gelen kan"¹⁶⁷ şeklinde tebarüz etmiştir. Tütsü veya parfüm olarak kullanımına dair bir kayda rastlamadım, meşhur olmasaydı bir sonraki "İlaçlar" bölümünde ele alacaktım.

156 Takakusu 1928, 462.

157 Çin ve Güneydoğu Asya'da kullanılan, yaklaşık 500-600 gr civarındaki ağırlık ölçü birimi. [e.n.-S.A.]

158 YHTC, 8, 62.

159 Ch'en Ts'ang-ch'i, 34, 29b; PTKM'den iktibas.

160 Li Hsün, 34, 29b; PTKM'den iktibas.

161 Acker 1954, 244-245.

162 *Balsamodendron myrrha* ve *Commiphora abyssinica*. Yamada 1956, 211.

163 Hastings 1927, VII, 201; Lucas 1934, 94-95.

164 Chen Ch'üan, 34, 30a; PTKM'den iktibas.

165 Li Hsün, 34, 30a; PTKM'den iktibas.

166 Yani Arapça adıyla biliniyordu. İbranicesi *môr* idi. Çince de ise **muər* yerine **muət* kullanılırdı.

167 YP, 62a-67b.

10- KARANFİL YAĞI

Karanfil, tıpkı Batı'daki gibi Çin'de de çeşitli kullanım alanlarına sahip olduğundan "Besin Maddeleri" veya "İlaçlar" başlığı altında işlenebilirdi. Ne var ki, rayihası diğer özelliklerine baskın geldiğinden ve T'ang ahalisi tarafından sıklıkla tütsü ve benzeri karışımlara eklendiğinden bu bölüme dâhil edildi¹⁶⁸.

Karanfilin eski adı, olgunlaşmamış çiçek tomurcuklarının şekline yapılan bir göndermeyle "tavuk dili rayihası" idi; daha yeni bir isim ise yine şekli tanımlayan "çivi rayihası" idi; kaldı ki bizim kullandığımız ve eski Fransızcadaki *clou* (çivi) üzerinden Latince yoluyla *clavis* suretinde gelen "clove" (karanfil) da aynıdır¹⁶⁹. "Çivi rayihası" esasen, küçük tomurcuklarının şeklinden dolayı bir kısım yerli Çin leylağına yakıştırılmış bir isimdi ve anlaşılan o ki, T'ang şiir sanatında ithal edilen baharata değil, devamlı surette "leylak kokusuna" işaret etmektedir. Bunun aksine, bizim için "karanfil" anlamındaki "tavuk rayihası" ise, Li Shang-yin ve Huang Tao gibi genelde duyulara, özellikle de kokulara meraklı geç dönem Tang şairlerinin şiirlerinde gözükten bir kısaltma kalıbıydı.

Karanfil Endonezya'dan ithal ediliyordu. Li Hsün, "Doğu Denizi" derken, besbelli ki onun esas kaynağı olan Maluku Adalarını¹⁷⁰ kastetmişti. Öte yandan, Su Kung ise karanfilin Annam'da da üretildiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla bu faydalı ağacın oraya götürüldüğü sonucunu kabul etmek durumundayız¹⁷¹.

Han Hanedanı dönemine gidersek, karanfilin itibar gören bir kullanım şekli nefesi tatlılaştırmaktı¹⁷² ve önemli devlet memurları Göğün Oğlu'nun huzurunda haber okudukları sırada ağızlarında birkaç karanfil bulundurmak zorunda idiler¹⁷³. Karanfil, karmaşık tütsü ve parfümlerde de kullanılırdı ve bir ehl-i hibre, erkek ağacın çiçeklerini "mayalayarak" yapılan rayihalı bir esanstan bahsetmişti¹⁷⁴.

Karanfilin T'ang dönemindeki yemeklerde kullanımı günümüz Batı mutfağındaki kadar yaygın olmasa da, ince ince kıyılarak "çivi rayihasına yatırılmış" ve karanfilli bir sıvı içinde terbiye edilmiş etle ilgili bir

168 HP, ch. 6'daki tariflere bkz. Karanfil; *Carophyllus aromaticus* (=Eugenia aromatica) çiçeğinin kuru tomurcuklarıdır.

169 Eczacılık üzerine kalem oynatan Çin müellifleri aynı ürün için her zaman iki farklı isim kullanmazlardı. Bununla birlikte, Ch'en Ts'ang-ch'i (PTKM, 34, 28a) türlere göre isimler kullanmıştır. Mamafih ondan sonra gelen eczacılar da bu can sıkıcı problem üzerine kafa yormaya devam etmişlerdir. Bunların hüviyeti Shen K'ua tarafından açıkça ortaya konmuştur. Bkz. MCPT, 26, 175-176.

170 Li Hsün, 34, 28a; PTKM'den iktibas.

171 Su Kung, 34, 28a; PTKM'den iktibas.

172 HKI, 981, 6b; TPLY'den iktibas.

173 MCPT, 26, 175-176.

174 TPT, 34, 28a; PTKM içerisinde; krş. Chen Ch'üan, aynı yerde.

kayıt mevcuttur¹⁷⁵. Karanfil, sarhoş takımı için de faydalı bir baharattı; çiğneyen kişinin şarap içme kapasitesini arttırdığı ve sarhoşluğu tamamen önlediği düşünülürdü¹⁷⁶.

Karanfilin, basuru iyileştirmesinin yanı sıra aralarında "böcekleri öldürmenin", kötülükleri kovmanın ve şeytanî şeylerden kurtulmanın da bulunduğu geniş bir tıbbî kullanım alanı vardı¹⁷⁷. Ayrıca zencefil özünüyle birlikte beyaz sakala uygulanan karanfil, sakalı adamakıllı siyah renge boyardı¹⁷⁸. Ama en önemlisi hem eski zamanlarda hem de günümüzde diş ağrısına karşı mükemmel bir deva oluşuyla kazandığı şöhretti. Karanfil yağının etken maddesi olan öjenol "karanfil kabuğunda" bulunmaktadır ki, Li Hsün bunu diş ağrısı için reçetelerine yazardı¹⁷⁹.

11- PUTCHUK

Putchuk veya costus kökünden, menekşelerin eşsiz kokusunu veren uçucu bir yağ elde edilirdi ve bu parfümler için önemli bir malzeme idi¹⁸⁰. Çince "rayihalı ağaç" adıyla maruftu¹⁸¹. Güçlü kokusuyla tanınmıştı ve Çin'deki kullanımı tâ Hristiyanlığın doğduğu döneme kadar uzanmaktaydı. Esasen Keşmir'e özgü olarak görülsede T'ang döneminde Kabūdihān ve Seylan'a özgü bir ürün olarak kabul edilmiştir¹⁸². Keşmir'in "haraç" listesinde gözükmemektedir ama bu ülkeden VIII. yüzyılın baş-

175 SP (TTTS, 10), 70a.

176 YHTC, 3, 19.

177 Li Hsün, 34, 28a; PTKM içerisinde.

178 Ch'en Ts'ang-ch'i, 34, 28a; PTKM içerisinde.

179 Li Hsün, 34, 28a; PTKM içerisinde. Krş. Stuart 1911, 95. Fakat Yamada 1959, 142'de "karanfil kabuğu" adının bir Endonezya tarçınına imlediğini düşünür ki, bunun yağı da ayrıca diş tedavisinde uyuşturucu olarak kullanılırdı. Bununla birlikte, Çin eczacıları ağacının kabuğunu işleyerek karanfil üretirlerdi.

180 *Saussurea lappa* (= *Apotaxis lappa*).

181 *Mu hsiang*. T'ang dönemindeki eş anlamlısı "mavi ağaç rayihası" (*ch'ing mu hsiang*) idi fakat bu tabir şimdilerde *Aristolochia contorta* adı verilen bitkinin toprakaltı gövdesi için kullanılır. Laufer 1919, 462-464; Asahina 1955, 498. *Mi hsiang* (bal rayihası) da kimi zaman müteradifi olarak düşünülmüştür (Li Shih-chen, 34, 28a; PTKM içerisinde. Krş. Hirth and Rockhill 1911, 211) fakat T'ang eczacılarına göre bu bir Hindiğin ürünü idi. Bahse konu isim benzerliğinden dolayı mürrüsâfi ile de karıştırılmıştır. Laufer 1919, 462-464'de konuyla ilgili şöyle der: "Gerçeği söylemek gerekirse, bu Çince terimin bitki bilimi açısından bir değeri yoktur; sadece farklı bölgelerden gelen çeşitli kökler için kullanılan ticarî bir nitelendirilmedir". Bunun tamamen doğru olduğu hususunda kuşkularım var zira "bal rayihası" denilen ürünü Güneydoğu Asya bitkileri arasında aramız elzemdir. Pek çok modern kaynaktaki *mu hsiang* tabiri *Rosa banksia* için kullanılmıştır (örneğin; Stuart 1911, 43, 49 ve 380; Read 1936). Söz konusu adlandırmanın kafa karışıklığına sebep olduğu daha önce Li Shih Chen tarafından PTKM, 14, 35a içerisinde ifade edilmiştir.

182 TS, 982, 1b ve 2b; TPLYL içerisinde; yani CTS. Ayrıca bkz. Wheatley 1961, 62.

larında toplu bir şekilde alınan "Batı ilaçları" başlığının altında gizlenmiş olması muhtemeldir¹⁸³. Bununla birlikte, resmî ilaç malzemeleri kitabında en kalitelisinin Hint Adaları'ndan deniz yoluyla getirildiği, Batı'dan kara yoluyla gelenlerin ise düşük kaliteli olduğunu ifade edilmiştir¹⁸⁴. Görünüşe bakılırsa tütsü karışımları ve parfüm yapımında basit bir rol üstlenen *costus* kökü tababette, özellikle de kalp çevresindeki ağrılarda kullanılmıştır.¹⁸⁵ "Eğer bir kadının kalbi kan veya solunum kaynaklı, bıçak yarası gibi bir sancıya maruz kalmışsa, ona şarap içinde öğütülüp toz haline getirilmiş bir doz verin"¹⁸⁶.

12- SİLHAT ESANSI

Bir çeşit Malay nanesinden¹⁸⁷ siyah renkli, kokulu bir yağ elde edilir ve buna *malābathron* veya *phyllon Indikōn*; Batı'daki klasik adıyla ise "Hint yaprağı" denir¹⁸⁸. Sanskritçedeki ismi *tamālapattra*'dır ama biz onu Tamil dilinden türetilen ismiyle yani *paccilai*, (yeşil yaprak) adıyla biliriz. Görünüşünden dolayı silhat esansına Çince'de "fasulye yaprağı rayihası"¹⁸⁹ denilmiştir.

Silhat esansı T'ang döneminde Tenasserim bölgesine ait bir üründü¹⁹⁰ ancak XI. yüzyılda Kanton havalisinde¹⁹¹ de yetişiyordu ve bu bitkiyi zikrettiğimiz bölgede bulabilmek hâlâ mümkündür¹⁹². Çin'de, yaklaşık olarak M.S. III. yüzyılından beri yine Malay menşei ile bilinmekteydi ve el-

183 TS, 221b, 4155a.

184 Su Kung, 14, 25a; PTKM içerisinde.

185 HP, b, 32'de *costus* köküyle beraber kullanılan kâfur, misk, karanfil, Çin tarçını, biber ve daha başka bileşenlerin bir listesi (Sung) sunulmuştur. T'ang döneminde galip ihtimalle buna benzer başka karışımlar da hazırlanıyordu.

186 Chen Ch'üan, 14, 35a; PTKM'den iktibas.

187 *Pogostemon cablin* Malay Yarımadası'nda aygın olarak görülen ve bir zamanlar burada yetiştirilen silhat esansıdır. Güney Hindistan'a mahsus *Pogostemon heyneanun* ise "Hint silhat esansı" adıyla maruftur fakat Malay'da da yaygındır ve galiba buradan Güney Hindistan'a getirilmiştir. Burkill 1935, 1782-1783.

188 Laufer 1918, 5.

189 *Huo hsiang*. Şimdilerde başka bitkiler de bu isimle anılır ki, tarih öğrencileri için üzücü bir durumdur. Hindîçin'de kurbağaotunu (*Betonica officinalis*) da kapsamaktadır. Bkz. Laufer 1918, 35-36. Stuart 1911, 247'de (ve daha başka muasır botanik kitaplarında) zufaotlarının tamamı (*Agastache rugosa* = *Lophanthus* ve türleri) buna dâhildir fakat söz konusu ot esasen bir Amerika bitkisidir. TuT'de (12, 84, CLPT'den iktibas) yapılan "fasulye yaprağı rayihası" [*bean-leaf aromatic*] tanımı ise büyük bir ağacın çürümüş kerestesinden gelir ve öd ağacına çok benzer.

190 Li Shih-chen'in "T'ang Tarihi" (*T'ang shih*) nam eserden yaptığı iktibas, PTKM içerisinde, 14, 40b. Krş. Laufer 1918, 29.

191 Su Sung, 14, 40b, PTKM'den iktibas.

192 Hou 1957, 167'de "Kanton silhat esansı" (*Pogostemon cablin*) tabirini zikretmiştir ki, bu ürün Malay türleri arasında yaygındır.

biselere güzel koku vermek için kullanılırdı¹⁹³. Kadınların saçlarına koku olarak sürdükleri Hindistan'da tutkuyla benimsenmişti¹⁹⁴. Nitekim İkinci İmparatorluk Dönemi'nde ve Victoria Çağı'nın ortalarında silhat esansı, Hint şallarıyla öylesine özdeşleşmişti ki, Frenk taifesi ısrarla bu büyüleyici kokuya sahip olmak istiyor, hatta şalların gerçek olup olmadığını bu kokuyla test ediyordu¹⁹⁵. Budist elyazmalarının Çince tercümelerinde (mesela 705 yılında çevrilen Tantra ile ilgili *Śūraṅgama-sūtra* nam eserde) bu esansın Sanskritçe ismine; banyoları paklamak ve özellikle de Buda heykellerini yıkamak için kullanılan mukaddes suya eklenen bir malzeme olarak sıklıkla vurgu yapılmıştır¹⁹⁶. T'ang keşişleri galip ihtimalle bu kurallara uymuşlardı.

13- YASEMİN YAĞI

T'ang ahalisinin bildiği iki çeşit egzotik yasemin mevcuttu; biri Farsça adıyla *yâsemîn*,¹⁹⁷ diğeri ise Hint dilindeki ismiyle *mallikā*¹⁹⁸. Her iki ad da Kanton bölgesinde kabul görmüştü¹⁹⁹. Rayihalı çiçekler İran, Arabistan ve Roma ile bağdaştırılırdı ve aşkı, güzelliği, özellikle de peri misali kadınları temsil ederdi²⁰⁰.

İslam ülkelerinin yasemin çiçeklerini sıkarak akışkan ve hoş kokulu bir yağ çıkarttıkları VIII. yüzyılın ortalarında Çin'de bilinen bir hakikatti²⁰¹. Nitekim bu, mazide Dârâbgîrd, Sâbûr ve Şiraz'da üretilen meşhur bir üründü²⁰². Mamafih zikredilen yağ Sung döneminde Kanton limanına ulaşmışsa da²⁰³ bundan yapılan olağanüstü koku acaba T'ang Hanedanı'na getirilmiş miydi? Bunu kesin olarak bilemiyoruz.

14- GÜL SUYU

Rivayete göre; İmparator Nero'nun gül suyu akan çeşmeleri vardı; Eleabalus ise gül şarabıyla banyo yapardı. Fakat 958 yılından önce Çin'de

193 KC, 14, 40b; PTKM'den iktibas; NFIWC, 982, 3b, TPYL'den iktibas.

194 Laufer 1918, 38.

195 Burkill 1935, 1780.

196 PTKM'den iktibaslar, 14, 40b.

197 *Jasminum officinale*. *Yâsemîn* (aslı **ja-sâi-muân*) CHC içerisinde geçer. Ayrıca Arapça biçimi olan *yâsmîn* de **ja-sjêt-miweng* suretinde, T'ang döneminde tedavülde idi.

198 *Jasminum sambac*. Transkripsiyonu **muât-lji*.

199 Schafer 1948, 61 vd.

200 Yamada 1958, 600-601. Yamada, güzel prenseslerin Champa ve Filipinler'in yase-min çiçeklerine dönüştüklerini ilişkin birtakım hikâyenin izini sürmüştür.

201 CHC, 5a. Krş. Yamada 1958, 593. YYTT, 18, 153, bu yağı IX. yüzyılda Farslara isnat eder.

202 Laufer 1919, 332-333.

203 Laufer 1919, 332-333; Schafer 1948, 62.

gül suyu görülmemiştir, tâ ki Champa Kralı Śri Indravarman, Ebu Hasan ismindeki bir zâtı, yanındaki seksen dört şişe sıvı "Grek ateşi" ve on beş şişe gül suyu gibi harikaların dâhil olduğu "haraç" hediyeleriyle birlikte Geç Chou Hanedanı sarayına gönderene dek. Kendisinin iddia ettiğine göre; bu koku "Batı Bölgeleri'nden" gelmekteydi ve elbiselerin üzerine serpilirdi²⁰⁴. Bu amaçla kullanımı günümüzde bir dereceye kadar rağbet görmüştür. Ancak bilindiği kadarıyla Çin'de gül suyuyla ilgili erken dönemlere ait herhangi bir kayıt yoktur. Champa sefaret heyetinin gelişinden yirmi veya otuz sene önce, geç dönem Tang hükümdarları görkemli sarayların birinde olağanüstü masraflı suni bir bahçe hazırlatmışlardı. Bahçede öd ağacından dağlar, tepeler; gül suyu ve buhurdan nehirler, göller; karanfil ve tanımlanmamış bir rayihalı ağaçtan²⁰⁵ ve günlükten surlar ve siperler; gül ağacı ile zımpara ağacından evler ve sandal ağacından oyma insan figürleri vardı. Tamamının minyatür bir şehir suretine büründüğü bu bahçenin ana kapısının üstündeki levhada, "Efsunlu Kokular Ülkesi" yazılıydı. Rivayete göre; bu hoş kokulu bahçenin düzenlemesi, Szechwan'daki Shu Devleti'nden gelen bir ganimet sayesinde olmuştu²⁰⁶.

Ancak IX. yüzyıla gelindiğinde Çin'de gül suyunu bulabiliyoruz. Liü Tsung-yüan, Han Yü'den bir şiir alınca, öylesine büyük bir saygı duyar ki ellerini "gül damlacığı" ile yıkayana dek şiiri okumaz²⁰⁷. "Gül damlacığı" bugün hâlâ Çin'de serinletici bir içecek olarak üretilmektedir²⁰⁸. Görünüşe bakılırsa, demek ki Farsların *gûlâb* dedikleri koku Uzak Doğu'da tanınmadan evvel Çin'e has bir gül suyu yapımı zaten mevcuttu; tabii, şayet bu sanat ülkeye Champa sefaret heyeti gelmeden çok daha önce getirilmediyse. Her hâlükârda bunların hiçbirisi yüzyıllar sonra ilk kez Hindistan'da üretildiği tahmin edilen meşhur "gül yağı" değildi²⁰⁹.

204 T FYK, 972, 22a-22b; TPHYC, 179, 17b; CLC (TTTS, 10), 22a; Kuwabara 1930, 130-131.

205 Metinde *ch'in-hou* suretinde geçer.

206 ChIL, b, 58b.

207 YHTC, 6, 46. Buradaki *gûl*; kokulu, beyaz ya da pembe renkli asma gül cinsinden *Rosa multiflora* (*ch'iang-wei*) idi. Diğer meşhur Çin gülleri ise: Pembe veya kızılımsı mor çiçekleri bulunan ve çok dikenli olup, güz aylarında turuncuya dönen *Rosa rugosa* (*mei-kuei*); kırmızı, beyaz ya da sarı renkli ve yoğun kokulu *Rosa chinensis* (*yüeh chi*) ve sarı veya beyaz asma gül cinsi *Rosa banksia* (*mu hsiang*) idi. Bkz. H. L. Li 1959, 92-101.

208 Li 1959, 96.

209 Hirth and Rockhill 1911, 204. Buraya düşülen bir şerh tanımlamayan bazı rayihalı bitkilerin yetiştiği münasip bir yerin varlığına işaret eder. Bu bitkilerin tamamı Ch'en Ts'ang-ch'i tarafından yeniden listelenmiştir. Görünüşe bakılırsa, adı geçen zât otların numunelerine ulaşmış fakat haklarında bilgi edinememiş veya belki de resmî eczacılar tarafından reddedilmiştir. Bahis konusu bitkilerden biri olan **b'ien* rayihası (PTKM, 14, 40a) Güzey Denizleri'nden gelen bir ottu, şeytan kovucu özelliklere sahipti, banyoda zencefil ve hardalla birlikte kullanılırdı. Vahş (Amu Derya) ülkesinden gelen **kung* rayihası da (PTKM, 14, 40a) aynı özellikleri

15- AMBER

Amber, balinanın ya da ispermeçet balinasının bağırsaklarındaki patolojik bir salgıdır²¹⁰. Gri renkli ve hafif olan bu madde, çiçek kokularını kalıcı yaptığından parfüm imalatçıları için özel bir değere sahiptir²¹¹. Biz buna "gri amber" diyoruz ancak daha önce sadece Arap dilindeki *anbar* kelimesinden türeyen "amber" sözcüğü kullanılıyordu. Çin'de IX. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanan bu kelimeyi Tuan Ch'eng-shih tarafından yazılan muhteşem kitapta bulmak mümkündür²¹².

Orta Çağ'da amber ticareti esasen Arap tacirlerin elindeydi. İbn Hurdâbih, Arap tacirlerinin Nicobar Adaları yerlilerine demir verip karşılığında bu maddenin katılmış değerli terkiibini aldıklarını söylemektedir²¹³. Tuan Ch'eng-shih'e göre ise amberin esas kaynağı Somali diyarıdır:

"Berbera şehri kuzeybatımızda ve deniz kıyısında bulunur. Buranın halkı Beş Tahıl denilen şeyi bilmez ama kendi sığırlarının damarlarını delip kanını boşalttıktan sonra bunu sütle karıştırıp çiğ olarak içme âdetleri vardır. Üzerlerinde, sadece belden aşağısını kapatmak için kullandıkları bir çeşit koyun postundan başka bir elbiseleri yoktur. Dümdüz ve dik duran kadınları kusursuz beyaz bir tene sahiptir..."

Tuan Ch'eng-shih devam ederek bu acayip insanların başlıca ticarî ürünlerinin, Fars tacir taifesinin sattığı "rayihalı amber" ve fildişi olduğunu söyler²¹⁴.

Amberin gerçek kaynağının ne olduğu Orta Çağ dünyasında anlaşılamamıştır. Bazı Fars ve Arap âlimler, "...amberde denizaltı baharının sıztısını, diğerleri kayalardan çıkan bir çiy tanesinin denize yayılmasını görmüş, başkaları ise bunun bir hayvanın dışkısı olduğunu ileri sürmüştür"²¹⁵. Görünüşe bakılırsa T'ang Hanedanı'nın sonuna dek Çin'de kim-

hâvîydi ve Li Shih-chen, geçerli bir neden olmaksızın, her ikisini de Hindiğin *p'ai-ts'ao hsiang* (*Lysimachia*) türlerine dâhil etmişti. (*Lysimachia foenumgraecum* ise rayihalı bir Çin bitkisiydi ve kadınlar saçlarının güzel kokması için bunu kullanırlardı; bkz. Burkill 1935, 1375). **ngiwan-dz'i-ək* (PTKM, 34, 31a) ise kâfura benzeyen bir Fars reçinesiydi; kalp, kanama ve buna benzer hastalıkların tedavisinde kullanılırdı. **kiet-şat* (PTKM, 34, 31a) Batı bölgelerinden gelen kokulu bir çiçektir ve ceviz ile birlikte tıbbî merhemlerin içine konurdu. Li Shih-chen, hiç de makul olmayan nedenlere sığınarak, bunu merhem ve vernik yapımında kullanılan bir tür tropik reçineye yani *trâm* reçinesine bağlamıştır.

210 *Physeter macrocephalus*. Yamada 1955, 3; Pelliot 1959, 33.

211 Yamada 1955, 3.

212 Yamada 1955, 9-11; Yamada 1957, 246; Pelliot 1959, 33. Çince transkripsiyonu **â-muât* (**amar*) idi.

213 Yamada 1957, 15. Krş. Gode 1949, 56.

214 YYTT, 4, 37. Krş. TS, 221b, 4155d. Metnin tamamının tercümesi için bkz. Duyvendak 1949, 13.

215 Pelliot 1959, 34.

se bu konu hakkında kafa yormamıştır. Bilahare, X. veya XI. yüzyılda²¹⁶ amber, Tang şiir sanatında çoktan kullanımda olan bir deyişle, “ejderha salyası”²¹⁷ tabiriyle anılmaya başlanmışsa da bu kullanım sadece ejderha istilasına uğramış denizlerdeki köpüğe yapılan gönderme ile kısıtlı kalmıştır²¹⁸. Bahse konu yeni isimlendirme salt bununla ilgili hikâyelerde kalmamış; yaklaşık Sung döneminin başlangıç merhalesine, muhtemelen amberin Çin’e ithalatının başlamasıyla aynı tarihlere, denk gelmiştir²¹⁹. Kafasında bir mücevher bulunan *Makara* isimli [efsanevî Hint deniz yaratığı] gibi²²⁰ her ikisi de azametli deniz canlıları olan balinalarla ejderhalar birbirine benzetilmişti. Amber, balinanın kafasında bulunan balina yağı ile karıştırıldığı için ejderha salyası zannedilmiş olabildi²²¹. Her ne olursa olsun, amber artık; “ejderha beyni” kâfuru, “ejderha pulu” rayihası, “ejderha gözü” (liçi benzeri bir meyve), “ejderha sakalı” otu ve Çin dünyasını zenginleştiren diğer ejderha uzuvları gibi nadir ve harikulâde maddeler ailesinin bir üyesiydi²²². Ama nihayetinde tıpkı yasemin yağı gibi amber de Tang ahalisi için hâlâ egzotik bir rivayetti.

16- ONYCHA

Onycha, Yangtze Irmağı’nın güneyindeki Çin sahillerinde bulunan karından bacaklı bir yumuşakçanın solungaçlarından elde edilen bir rayihadır. Aralarında Lu-chou’nun da bulunduğu Annam’ın sahil kasabalarından Ch’ang-an şehrine “haraç” olarak gönderilirdi²²³. Bu yüzden buna “yarı-egzotik” muamelesi yapabiliriz²²⁴. Hayvanın kabuğu güneylilerce yenilen lezzetli bir et de içermektedir. Solungacının şeklinden dolayı Çincede “tabak rayihası”²²⁵ diye adlandırılan onycha, öd ağacı, misk ve benzer maddelerle karıştırılarak yaygın kullanılan bir tütsünün muhtevasını oluşturuyordu (tıpkı mozaik tütsüsünde olduğu gibi)²²⁶. Bu içeriğe “tabak özü”²²⁷ de denilirdi. Müsrif mizacıyla ünlü Sui Yang Ti’nin sarayının av-

216 Yamada 1957, 200. Bu müellif pek müphem delillerden yola çıkarak IX. ya da X. yüzyıllarda verilen yeni isimlere inanmaktadır. Pelliot 1959, 35’te Su Shih’in XI. yüzyılda yazdığı bir şiirde ilk kesin kanıtı bulmuştur.

217 *Lung hsien*.

218 Yamada 1957, 199.

219 Bkz. Yamada 1957, 246 ve 249; Yamada 1956a, 2-5. Bu sonuncusu özellikle Sung elbiseleri ve amberle ilgili teknolojiye ilişkin etraflı malumat sunmaktadır.

220 Yamada 1957, 197-198.

221 Pelliot 1959, 38.

222 Yamada 1957, 198.

223 TS, 43a, 3733a. Bu kabuklu *Eburna japonica* adıyla anılır. Resmi muhtemelen CLPT, 22, 39a’da görülebilir.

224 Su Sung, 46, 39a; PTKM içerisinde.

225 *Chia hsiang*.

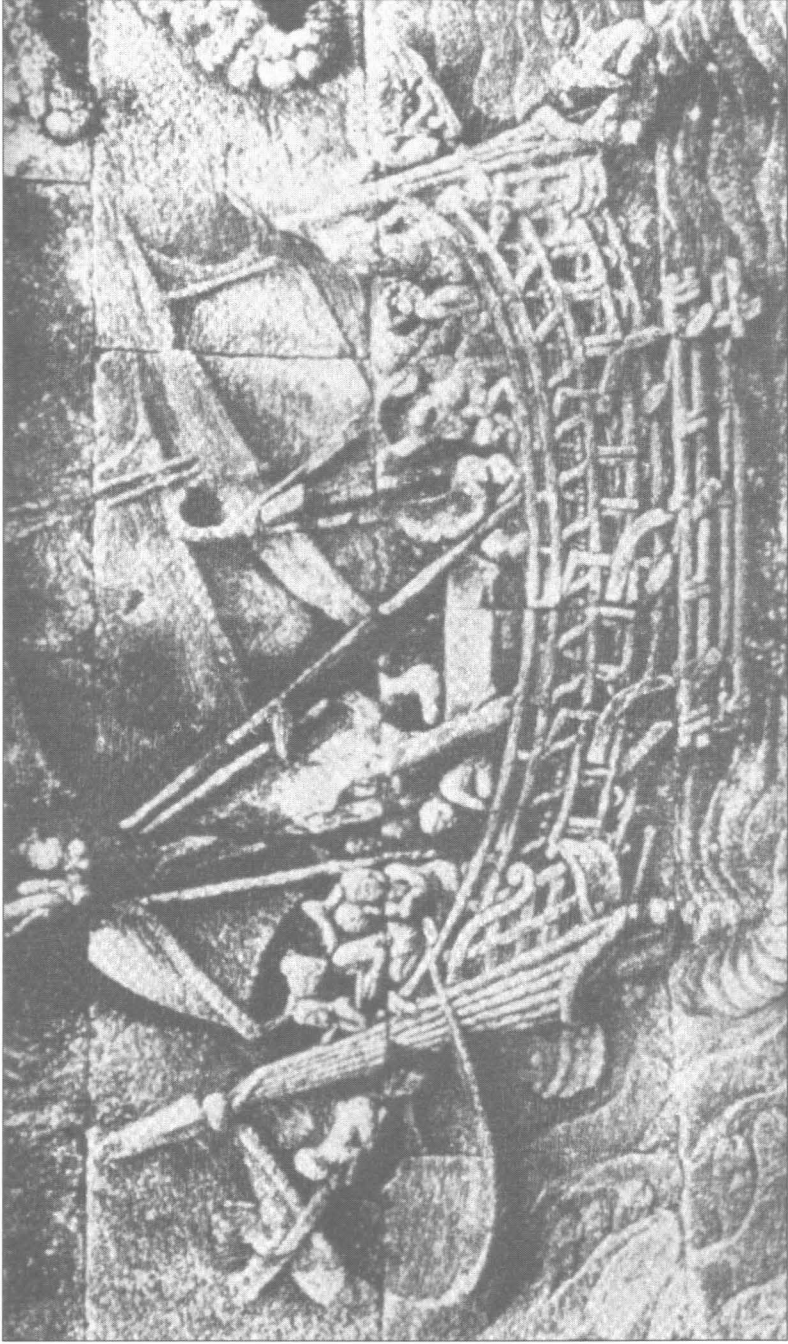
226 PTKM, 46, 39a.

227 *Chia Chien*.

lusunda, gelenek icabı alelâde çıra gibi yakılarak tüketilen tütsü de buydu²²⁸. Kadınların dudakları için kullandıkları kozmetik bir merhem ise, yine onycha ile kokulu meyve ve çiçek küllerinin balmumuyla harmanlanmasından elde ediliyordu²²⁹.

228 Li Shang-yin tarafından yazılan "Sui kung shou sui" şiirine bkz., ChTS, han 8, ts'e 9, ch. 2, 9b.

229 Ch'en Ts'ang-ch'i, 46, 39a, PTKM içerisinde.

Levha I: "... Malakka Boğazı'ndan Hint Adaları'nın efsanevî altın ülkesi *Suvarnabhūmi*'ye doğru seyrüsefer eylediler".

(Rölyef, Borobudur, Java)

Levha II: "... Hiç kimse Çin imparatoruna haraç olarak ne getirildiğini ya da ne sunulduğunu tahmin edemezdi..."

(Yen Li-pen, "Haraç ile gelen yabancı elçi", muhtemelen geç döneme ait bir kopya)

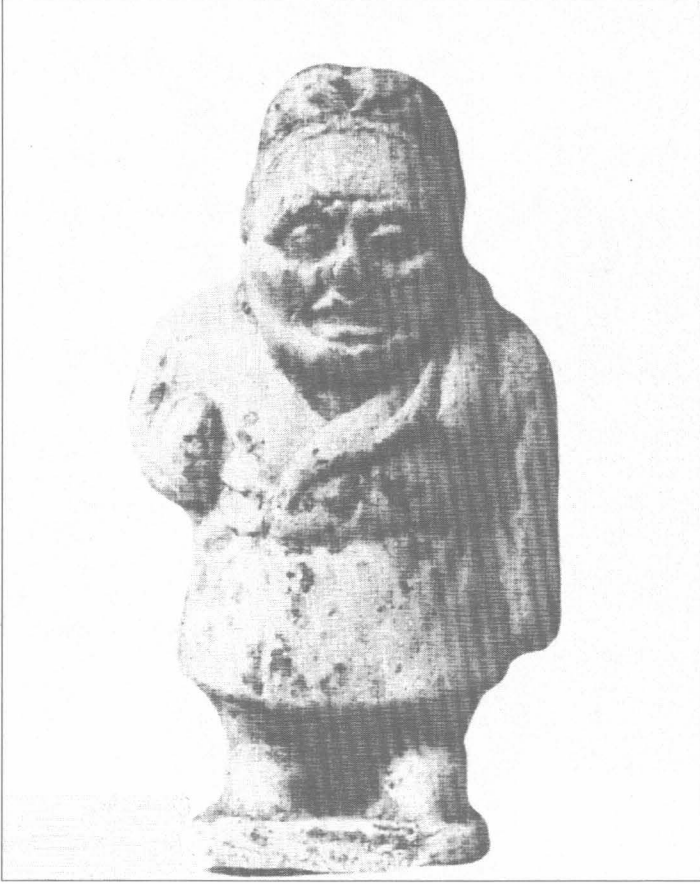

Levha III: Yen Li-pen, "Haraç ile gelen yabancı elçi".

Levha IV: "... Budizm'in tarifsiz cenneti, uzak diyarlardaki periler ülkesi gibi".

(Tun-huang, duvar resmi, cennet sahnesi)

Levha V: “Söylendiğine göre onların memleketi inciler ve ısıltılı mücevherler bakımından zenginmiş”.

(Seramik cüce)

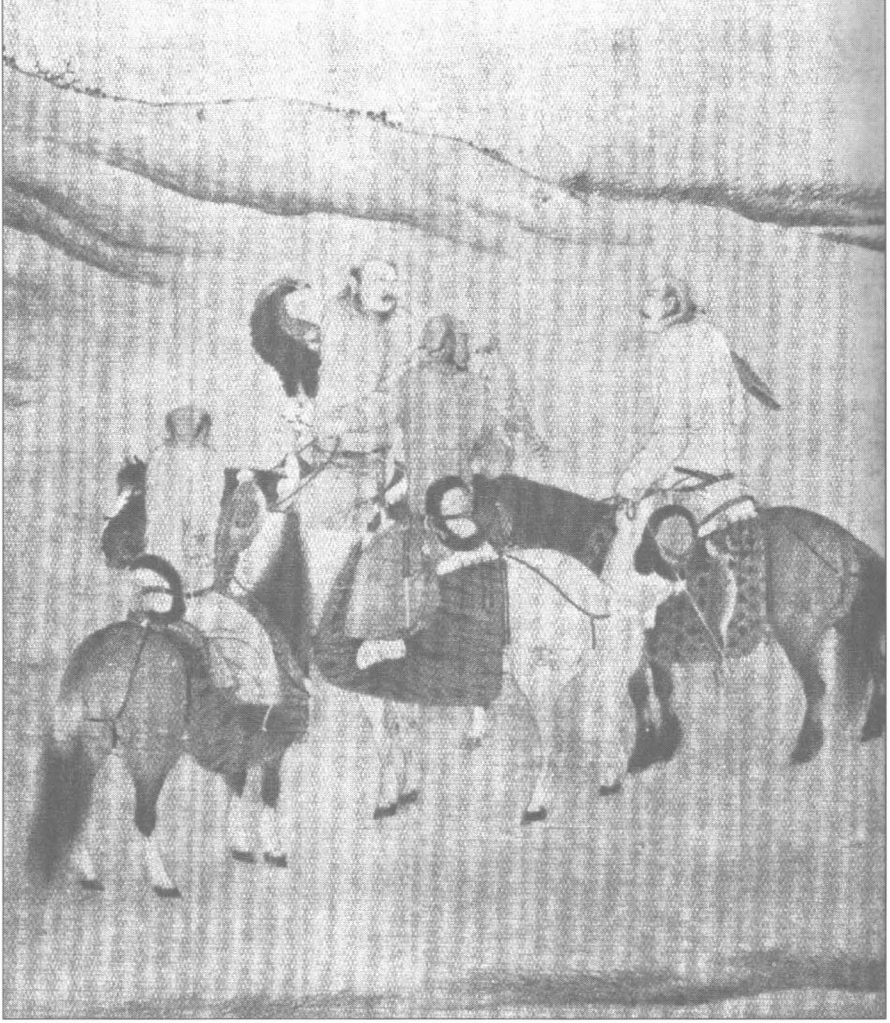
Levha VI: "Lo-yang'da her evde Batı mûsikîsi çalıyolar".

(Tun-huang, Doğu Türkistan orkestrası)

Levha VII: "... Onun ilahî kökeninin izlerini gözle görmek mümkündür".

(Tun-huang, duvar resmi, at bezeyen insanlar)

Levha VIII: "... Kuzey, şahinlerin doğal yaşam alanı, tıpkı onları Çin'e getiren barbarların yurdu olduğu gibi".

(Hu Kuei, "Avlanmak")

Levha IX: "Eski payitahtlarla dolu Şark'tan gelen develer".
(Seramik, yüklü deve)

Levha X: "Tedirgin bir toynaklı".

(Chou Fang, "Haraçgüzar bir devletten gelen egzotik hediye")

Levha XI: “Bu ilahî varlık otururken görünüyor... üzerinde bir sarı nilüfer”.
(Üzerine sarı nilüfer yerleştirilmiş Tārā ya da Avalokiteśvara)

Levha XII: “Nitekim Romalılar, Araplar ve Doğu Türkistan’ın Uygur Türkleri muazzam bağcılar ve şarapçılar olarak bilinirler”.

(Seramik, şarap tulumu tutan tacir)

Levha XIII: "Çinliler Han Hanedanı devrinden beri uzun kulplu buhurdanlık kullanırlardı".

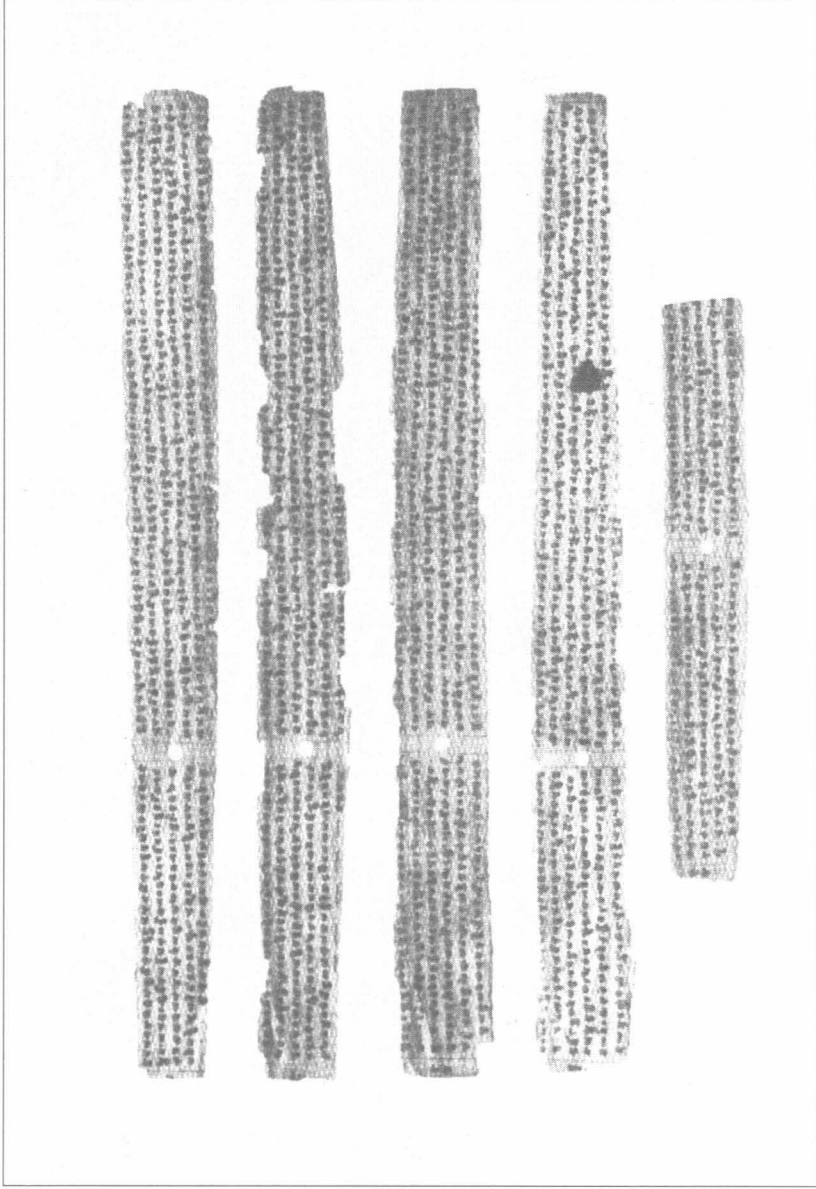
(Ruhların rehberi olan Kuan-yin)

Levha XIV: “Rağbet gören bir maltız bir kuş ya da hayvan suretindeydi”.
(Fil suretinde maltız)

Levha XV: "... Onlar periler ülkesinin gerçek ağaçları gibi göründüler".
(Lu Leng-chia, "Yabancılar Arhat'a mercanağacı sunuyorlar")

Levha XVI: "Pattra kâğıdı üzerine yazılmış bazı eski yazılar".
(Tun-huang palmye yapraklarında Nepal'e özgü elyazmalarında Prajñāpāramitā)

XI İLAÇLAR

Ve göster bana bin tane ismin misalini,
Söyleyerek onların tuhaf ve güçlü melekelerini

John Milton, *Comus*

1- ECZACILIK

Ebu Zeyd'in bildirdiğine göre; Çin'de IX. yüzyılda umuma açık yerlerde, insanların ne tür hastalıklara yakalandığına ve uygun tedavi yöntemlerinin ne şekilde olduğuna dair büyük bir taş tablet dikmek gelenek haline dönüşmüştü. Bu sayede bütün insanlar güvenilir tıbbî destek alabiliyorlardı. Eğer hasta fakirse, devlet hazinesinden ilacının ücretini de alabiliyordu. Bu hayranlık uyandıran hikâyenin, modern Çin'de bugün hiçbir karşılığı bulunmamakla birlikte, halkın eğitilmesine dair bildiriler taşlara kazınıyor ve kamu yardım kuruluşlarında, özellikle hastanelerde Tang imparatorları nezdinde yoğun ilgi görüyordu¹. Bu insanî ilgi ve etkinliklerin en büyük esin kaynağı Budizm idi. Bahse konu ecnebi din, VI. yüzyıl dolaylarında tamamen Çin kimliğine bürünmüş ve kamu yardım kuruluşları bu dönemle birlikte salt geçici olmaktan çıkarak, Çin'deki Budist etkinliklerin düzenli bir parçası haline gelmişti. Yiyecekler ve diğer yardımlar, tapınak keşişleri tarafından ihtiyacı olan insanlara dağıtılıyor, fakirlere gerekli ilaçların sağlanması için hastaneler kuruluyordu. Bu hayır kuruluşları, hâlihazırdaki dinî yaşamın iki büyük alanından biri olan

1 Sauvaget 1948, 20. Arapça yazma eserde Süleyman'a atfedilen 851 yılına ait bir dikili tıp taşından bahsedilir. Çin'de bilinen en eski örneği Budistlerin gözetimi altında 575 yılında Lung-men'de dikilmişti. Bkz. Rudolph 1959, 681, 684.

ve dua, ayin vb. şekillerde icra edilen "ibadetin" yanı sıra, "şefkatin" de önemli bir kısmını oluşturmıştu². Uzak Doğu'da Orta Çağ Budizm'inin altın çağı olan VII. ve VIII. yüzyıllarda, yoksullara yardım için düzenli bir şekilde, çoğunlukla da hükümdarın emriyle, büyük şehirlerde hastane ve diğer dinî kuruluşlar teşekkül etmişti. Sıkı bir Budist olan İmparatoriçe Wu, fakirler, hastalar, yaşlılar ve yetimler için hayır kurumlarının gözetilmesi amacıyla özel görevliler atamıştı³. Seyyah Chien-chen, VIII. yüzyılın ortalarında, bir ticaret şehri olan Yang-chou'da hayır kuruluşları oluşturmıştu⁴. Taoizm'in hâmisî Hsüan Tsung dahi, 735 yılının başlarında payitahtta kamu hastaneleri kurmak ve başkenti dilencilerin tasallutundan kurtarmak amacıyla bir ferman çıkararak Budist ideallerin takipçisi oldu⁵. Nazır Li Te Yü'nün önerisiyle Budist tapınakları tarafından idare edilen ve daha sonra yeniden dinî kurumlara dönüştürülen hastanelerde 845 yılındaki büyük mezalimin ardından lâdinî yöneticiler görevlendirildi⁶.

Tang ceza kanununa göre; bir hekim, eski ilaç kitapları ve resmî bitkisel ürünlere sıkı sıkıya bağlı kalmak zorundaydı ve eğer hasta yanlış karışımla yapılmış bir ilaç nedeniyle ölürse iki buçuk yıl devlet hizmetiyle cezalandırılması gerekiyordu⁷. Hastanın imparator olma durumundaysa cezası asılarak idam edilmekte⁸. Bu resmî şiddet, muhafazakârlık adına oluşturulmuştu ve eski karışımların körü körüne en yeni kitaplara kopyalanma sebebini de açıklıyordu. Bu durum talihli tarih uleması için bir nimettir çünkü aksi takdirde birçok tedavi yöntemi kaybolup gidecekti. Bununla birlikte, aynı nedenden dolayı tıbbî çevrelerin deney yapması ve bağımsızlıkları da kısıtlanıyordu. Meseleye alışlagelmiş tedavideki resmî vurgu açısından bakıldığında, hastanın iyileşmesini hekimin ana amacı yapan yeni ve özgürlükçü bir tıbbî yöntemin hem resmî hem de ananevî çevrelerde etkili olmaya başlaması şaşırtıcıdır. Bu durum, hekimlerin davranışları üzerindeki Budist ahlâk kurallarının tesiri sonucunda doğmuştu.

Orta Çağ hekimlerinin en iyilerine bir misal; Sui Hanedanı'nın davetini reddederek, resmî bir görevi kabul etmeden sadece ilerleyen yaşlarında Tang İmparatoru Tai Tsung'un davetine icabet eden ve kendini ilelebet Budist şefkat ilkelerine⁹ adayan, âlim ve müeddep Taoist, Sun Szu-miao

2 Gernet 1956, 214-216. Bu iki "hassa" *pei t'ien* ve *ching t'ien* idi.

3 THY, 49, 863; Gernet 1956, 217. Tang dönemindeki hastanelerin en iyi tasviri için bkz. Demiéville 1929, 247-248.

4 Gernet 1956, 217.

5 TCTC, 214, 3a; Gernet 1956, 217.

6 THY, 49, 863; Demiéville 1929, 247-248. Hastaneler *ping fang* ya da *yang ping fang* adlarıyla anılırlardı.

7 TLSI, 4, 32. (ch. 26)

8 TLSI, 2, 78. (ch. 9)

9 Huard and Wong 1957, 327-328.

idi¹⁰. Bu adanmış ve sıra dışı adam, *Lao tzu* ve *Chuang tzu*'nun eserlerine şerhler yazdı. Üç yüz tomarlık bir ilaç külliyatı olan *Ch'ien chin fang* ise "Bin Sikke Kıymetindeki Reçeteler"¹¹ adıyla da maruftu. Göz hekimliği üzerine yazılan ilk ilmî Çince eser ve daha başka pek çok kitap da ona aitti¹². Avrupalı iyatrokimyagerlerden önce mineral ilaç kullanımını savundu. Sun Szu-miao, kurban edilen hayvanlardan ve ölü ile birlikte gömülen heykelciklerden azade ve ucuz bir cenaze töreni vasiyet etti. En nihayetinde de şifa tapınaklarında ilahlaştırıldı¹³.

Sun Szu-miao'nun müritlerinden biri de büyük şöhret kazandı. Bu, üstadının aksine, özellikle İmparatoriçe Wu'nun yönetiminde çeşitli resmî görevlerde bulunmuş olan Meng Shen idi. Shen, Wu'nun devr-i saltanatının sonunda simya ve eczacılık üzerine çalışmak için dağlarda inzivaya çekildi ve büyük bir itibar elde ederek, Hsüan Tsung döneminde doksan üç yaşında iken öldü. Geriye, tıbbî çalışmalarla ilgili bir dizi mühim kitap bıraktı¹⁴.

T'ang Hanedanı'nda tababet, özellikle de eczacılık söz konusu olduğunda, (korkarım ki, daha değerli ama daha gelenekçi birçok uygulayıcıyı dışarda bırakarak), bana göre çok kıymetli olan, ilaçlarla doğrudan alâkası bulunmayan ve T'ang maddî kültürünün birçok özelliğiyle ilgili titiz yazılar kaleme alan Ch'en Ts'ang-ch'i'den bahsetmemek imkânsızdır. Onun enfes kitabı olan *Pen ts'ao shih i*, başlığının da gösterdiği gibi, muhafazakâr ve resmî bir hüviyet taşıyan ecza ilmi üzerine zeyl olarak hülâsa mahiyetinde yazılmıştır. Kendisinin Sung döneminden gelen halefleri, çok fazla sıra dışı materyal içerdiği için bu eseri sert biçimde eleştirdiler. Ancak söz konusu eser, Orta Çağ'ın başlarında henüz kullanılmaya başlanan yeni ilaçlarla ilgili içerdiği bilgiler açısından bizim için muazzam bir değere sahiptir. Ch'en'in tercüme-i hâli, gayr-ı resmî addedilmesinden dolayı millî koleksiyonda yer almaz. Bu zât T'ang Tarihi'nde çok sert biçimde eleştirilmiştir zira insan etinin "yıkıcı hastalığın" (verem?) pençesinde kıvrananlara deva olabileceğini iddia etmiş, hatta veremli ailelerin oğullarının ve kızlarının kendi etlerinden bir parça keserek onlara sunmalarını söyleyecek kadar ileri gitmişti¹⁵.

Velhâsıl-ı kalam, bir kitapta kendini egzotizme adadığına şahit olduğumuz, Çince "Gizemli Şifacı Li" adıyla anılan Fars kökenli bir he-

10 Bu zât 682 yılında vefat etmişti; resmî biyografisinde ifade edildiğine göre, öldüğü vakit 100 yaşının üzerindeydi.

11 Taoist kanonda Sun Chen-jen gibi *Pei chiu ch'ien chin yao fang* da onurlandırılmıştır.

12 *Yin hai ching wei*. Buradaki *yin hai* "Gümüş Deniz" demektir ve Budizm'e ait olup gözler için kullanılan bir terimdir.

13 Biyografileri için bkz. TS, 196, 4085d-4096c; CTS 191, 3590c-3590d.

14 TS, 196, 4086a-4086b; CTS 191, 3591b.

15 TS, 195, 4084a.

kimi anmaktan da sarf-ı nazar edemeyiz. Tajihino Mabito Hironari'nin 734 yılında sefaret heyeti ile Japonya'ya giden bu zât, Nara dönemindeki kültürel yükselişi başlatan muhtelif etnik kökenlere mensup âdemoğullarından biriydi¹⁶.

Tang Hanedanı eczacıları için hem yeni hem de eski haliyle mebzul miktarda ecza literatürü mevcuttu. Tang ilaç bilimi kütüphanesinin esası asgarî olarak şu eserlerden oluşuyordu:

1- Evcil hayvanların ve bitkilerin tanrısı olarak bilinen ve *ching* (kanun) adıyla yüceltilen *Shen nung pen ts'ao* (Shen Nung'un Temel Bitkileri). Muhtemelen Han Hanedanı döneminde bir araya getirilen fakat çok fazla eski vesika içeren bu iptidaî eser, V. yüzyılın sonlarında, ilk verileri derleyen, dönemin âlimi Tao Hung-ching'in gözlemleri ve neşriyle Tang dönemine aktarılmıştı. Bu meşhur kitabın orijinali Taoist vurguyu ifşa eden üç bölüme ayrılmıştı. Birincisi vücudu hafifleten ve ömrü uzatan *üstün nitelikli ilaçlar*: Zincifre, azurit, mika, ilahî *fomes* mantarı, *tuckahoe*¹⁷, ginseng, misk, istiridye vb. İkincisi canlandırıcı ve hastalığa karşı direnç sağlayan *orta düzeydeki ilaçlar*: Sarı zırnık, kükürtlü arsenik, kükürt, zencefil, gergedan boynuzu ve kadife boynuz. Üçüncüsü ise sadece hastalıkları tedavi etmek için kullanılan ve bazıları zehirli olan *düşük nitelikli ilaçlar*: Aşı boyası, sülüğen, üstübeç, kurtboğan, kurbağa ve şeftali çekirdeği.

2- Altı Hanedan dönemi ecza kitaplarının en mühimi Tao Hung-ching tarafından telif edilen *Ming i pieh lu* (Meşhur Hekimlerden Münferit Tarifler) adlı eserd; Han dönemi sonrası mütehassıslarıyla birlikte Shen Nung kanunlarını da kapsıyordu¹⁸.

3- Li Chi'nin riyasetinde bir kurul tarafından 659 yılında tamamlanan Tang dönemi resmî kitabı *Hsin hsiu pen ts'ao* (Tang Temel Bitkileri Üzerine Notlar). Fakat zikredilen kitap Su Kung'un, "Tang Temel Bitkileri Üzerine Şerhler" başlıklı yeni neşriyle maruftu. Bu olağanüstü eser, Tao Hung-ching devrini müteakip, özellikle güney bitkilerine dair oldukça fazla yeni bilgi içeriyordu ve galip ihtimalle *resimli* bitki kitaplarının ilkiydi¹⁹. Hakiki egzotik ilaçlar ise güneylilerle birlikte, bizatihi Tang döneminde tersim edilen elyazmalarında olsa gerekti; hatta bu tıp ressamlarından birinin ismi günümüze ulaşmıştır: "Temel Bitkileri Öğretme ve İhtar Tasvirleri" (*Pen ts'ao hsun chieh t'u*) başlıklı eseri resimleyen VII. yüzyıl âlimi Wang Ting²⁰.

16 Schafer 1951, 409.

17 Sert bir mantar türüdür. [e.n.-S.A.]

18 Tao Hung-ching ayrıca yedi eserden biri olan *Shen Nung pen ts'ao chu* (Kanunlar Üzerine Şerhler) adlı yazmanın da müellifi idi fakat bu eser Tang döneminde kaybolmuştu. Yazmanın bir bölümü daha sonra Tun-hunag'da bulunmuştur.

19 Bkz. TS, 59, 3971a: Li Chi, *Pen ts'ao yao t'u*.

20 LTMHC, 9, 279-280; TS, 59, 3770b.

4- Sun Szu-miao'nun kitaplarına evvelce temas etmiştik ve şimdi ise bunlara başka birini daha eklemek zorundayız: "Bin Sikke Kıymetindeki Reçeteler" başlıklı eserdeki perhizleri de içeren *Ch'ien chin shih chih fang*.

5- Meng Shen tarafından VIII. yüzyılın başlarında telif edilen *Pu yang fang* (Destekleyici Beslenme Tarifleri).

6- Bu sonuncu kitaba şerhlerin düğüldüğü, Tang döneminden sonra da hayli etkili olan Chang Ting'e ait *Shih liao pen ts'ao* (Yenildiğinde Şifa Veren Temel Bitkiler) adlı eser²¹.

7- Li Hsün tarafından egzotik ilaçlar üzerine yazılan *Hai yao pen ts'ao* (Denizaşırı İlaçlardaki Temel Bitkiler) kitabı (VIII. yüzyılın ortaları)²².

8- Wang Tao telifatından *Wai t'ai pi yao* (Haricî Âlimlerin Mahrem Esasları) (VIII. yüzyıl)²³.

Bu beşerî ve edebî kaynakların en iyileri, elbette her zaman için Göğün Oğlu'nun elinin altındaydı ve hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz konu imparatorluk eczacılığıdır. Payitahtta hatırı sayılır bir arazi imparatorluk bitki bahçelerine ayrılmıştı; buranın başında umumî tıp, akupunktur, masaj ve efsun işlerini idare eden uzmanlarla birlikte görev yapan ve "Tabîb-i Kebir" unvanını taşıyan beş mütehassıstan biri olan "Üstat" bulunuyordu²⁴. Üstadın yanına; kendisine yardım etmek, ilaçların özelliklerini, imparatorluk bünyesinde hangi faydalı bitkilerin yetiştiğini, bitki ekmenin ve yetiştirmenin doğru usûllerini, hasadın en iyi mevsimini, doğru depolama yöntemleri ile benzeri görevleri öğrenmek ve uygulamak için on altı ilâ yirmi yaşları arasında birkaç çırak verilmişti²⁵. Bitkiler bu bahçelerden saraya gönderiliyordu ve ihtiyaç halinde buradan saray eczanesinin, "Saray Tedarikçisi" ve "Eczacıbaşı" unvanlarını taşıyan iki baş sorumlusuna ulaştırılıyordu. Bu büyük eczacılar; teşhis koyma, reçete yazma ve karışım hazırlama işlerinden sorumluydular. Hazırlanan ilaçların, belirli ve sabit kurallara tâbi bir karışım olması gerekiyordu. Her bir terkip, imparatorluğu ve kutsallığı temsilen ömrü uzatan "üstün" bir ilaç, köleler ve ahali için bünyeyi güçlendiren üç "orta nitelikli" ilaç, elçiler ve dünyevî yaşam için ise hastalığı tedavi edici dokuz "düşük nitelikli" ilaç içermek zorundaydı. Ayrıca imparatorluk eczacılarının, hazırlanan karışımların tatlarının vücudun beş organıyla ilişkisinin yanı sıra, mide ve diyafram hastalıklarında hanedan mensubu hastanın önce yemek yiyip sonra ilaç alması, kalp ve mide hastalıklarında ise önce ilaç alıp sonra yemek yemesi gerektiği gibi diğer girift konuları da hesaba katmaları

21 Bu kitap günümüzde sadece iktibaslarda görülür fakat bir parçası Tun-hunag'da bulunmuştur.

22 Huard and Wong 1958, 16. Sadece iktibaslarda görülür. Birtakım kimse bu eserin Li Hsün'ün küçük kardeşi Li Hsüan tarafından yazıldığını ileri sürmektedir.

23 Kimura 1942, birçok yerde; Huard and Wong 1958, birçok yerde.

24 TLT, 14, 50a vd.

25 TLT, 14, 51a-51b.

gerekiyordu²⁶. Hazırlanan karışımlar, devletin en yüksek meclis üyesi ve muhafızının pürdikkat nezareti altında yapılıyordu ve kullanıma hazır hâle getirilen ilaç, hükümdara sunulmadan önce eczacıbaşı, büyük teşrifatçı (eczacıların en üstünü) ve (galiba fayda edip etmeyeceği korkusuyla) veliaht prens tarafından test ediliyordu²⁷.

Öte yandan, ilaçların sıradan erkeklere ve kadınlara nasıl ulaştığı konusunda (Budist şifahanelerin önemli bir rolünün olması dışında) pek az şey biliyoruz. Tang döneminde ilaçların perakende satışıyla ilgili bilgimiz ise yok mesabesindedir. Bu genel bilgi eksikliğinin (Kanton'daki büyük Yang-chou ve Ch'ang-an pazarları hakkındaki tahminlerimizin dışında) tek istisnası, Szechwan Ovası'ndaki Tzu-chou kasabasıdır. Ülkenin her yerinden gelen ilaç tacirleri IX. yüzyılın ortalarından itibaren her yılın (Batı'da Ekim ayına denk gelen) dokuzuncu ayının başlarında bu kasabada toplanır ve sekiz gün sekiz gece süren büyük bir ilaç panayırı düzenlerlerdi²⁸.

İlaç türlerinin nasıl temin edilebildiği hakkında ise çok daha fazla bilgiye sahibiz. Bitki, hayvan ve minerallere dair tüm kaynaklar eczacılar tarafından kullanılmaktaydı. İster tesirsiz ister zehirli ve isterse tiksinti verici olsun, hastanın iyileştirilmesinde neredeyse her şey kullanılabiliyordu. Uzunca bir listeden vereceğimiz birkaç örnek, temel Tang ilaçlarının ne kadar geniş bir çeşitlilik arz ettiğini tanımlamakta yardımcı olacaktır: Chekiang ve Szechwan'dan itboğan, Kuzey Kwangsi ve Güney Kiangsi'den Çin tarçını ve gonca, kuzeybatıdan ravent, kuzeyden ve Mançurya'dan ginseng, Yangtze mansabından nilüfer kökü, Hupeh ve Szechwan'dan zambak, Güney Szechwan'dan Hint kamışı, kuzeyden ve Moğolistan'dan meyankökü, Shensi'den Kızılderili ekmeği, kuduzböceği ve yağ böceği, Shansi Dağları'ndan ejderha kemikleri, Szechwan ve Kansu Dağları'ndan goral keçisi boynuzu, Szechwan ve Tibet tepelerinden başlayıp Kuzey Çin, Moğolistan ve Mançurya'ya doğru Kuzey Yünnan'a uzanan geniş kuşaktan misk, Szechwan ve Shantung'dan öküz panzehirleri, Güney Hunan'dan gergedan boynuzu, Lingnan'dan piton safrası, Ordos'tan yaban domuzu panzehirleri, Shansi'deki Tai-yüan'dan arsenik, Shantung, Hupeh ve Kwangtung'dan damlataş, Shensi, Kansu ve başka yerlerden alçıtaşı, Kuzey Szechwan'dan Glauber tuzu, Orta Shansi'den güherçile, Shantung ve Kuzey Anhwei'den mika, Kansu'dan kaya tuzu, Yangtze Vadisi'nden Epsom tuzları ve Orta Çin'den, özellikle de Chekiang'dan karaağaç tozu²⁹.

Nara, Shōsōin'de, VIII. yüzyıldan kalma bazı gerçek ilaç örnekleri muhafaza edildiği için talihliyiz. Bunlar; silahlar, oyunlar, ev eşyaları, müzik

26 TLT, 11, 12a.

27 TS, 47, 3743a.

28 SWCY, 8, 309.

29 Daha başka pek çoğu için bkz. Schafer and Wallacker 1961.

aletleri ve çoğu, İmparator Shōmu'yu ziyaret eden ecnebler tarafından sunulan diğer eşyalarla birlikte korunmaktadır. Shōmu'nun 756 yılındaki ölümünün ardından, İmparatoriçe Kōmyō, yaklaşık altmış ilaç dâhil olmak üzere bütün bu eşyaları, deposu Shōsōin olan büyük Budist tapınağı Tōdaiji'ye sundu. Bu ilaçların kısm-ı âzamı Çin kökenlidir; bir kısmı ise Asya'nın daha uzak bölgelerindendir: İran'dan tarçın, karanfil, mazı ve mürdesenk; Hindistan'dan biber ve gergedan boynuzu; kuduzböceği, fosil "ejderha" kemikleri ve ilaç olarak kabul edemeyeceğimiz öd ağacı, boya ağacı, zincifre ve gümüş tozu ve daha birçoğu bu ikinci grup içindedir. Ender bulunan bu ilaçlarla ilgili sistematik bilimsel çalışmalar yapmak ancak 1948'ten itibaren mümkün olmuştur. O zamandan beri yapılan önemli keşifler arasında, bazı Orta Çağ ilaçlarının terkbibinin mutlak surette ilk kez tanımlanması da yer almaktadır. Örneğin, "dikenli güherçilenin", Epsom tuzunun eski adı olduğu veya Epsom tuzlarının bütün Orta Çağ Çin tababetinde kullanıldığı daha önce bilinmiyordu³⁰.

Sadece büyük otoritelerin neşriyatı nazar-ı itibara alınsa dahi, ilaç terkiplerinin sayılarının binlere ulaştığı görülür ki, zikredilen karışımlar bilinen tüm hastalıklarla baş etme iddiasındaydı. Eski ilaçların birçoğunun gerçek değeri, son zamanlarda âlimler ve akademisyenler için ciddi biçimde araştırma konusu olmuştur ve çoğumuz günümüzde, birtakım "modern" özel ilaçların her nasılsa Orta Çağ Çin bitkisel ürünlerinde tahmin edildiğini okumuşuzdur. Tang döneminde amipli dizanterinin³¹ tedavisinde kullanılan *Pulsatilla sinensis*, zührevî hastalıklar için kalomel³² ve bir sinir sistemi hastalığı olan beriberi³³ için şarabın içinde sukabağının demlendirilmesi bu duruma örnektir. Ancak, çeşitli renklerle camlaşmış en kaliteli ejderha fosillerinin, kâbuslar ve iblisler³⁴ üzerindeki etkisi konusunda ikna olmamız veya beyaz atın kurutulmuş yarağının ballı şarapla birlikte erkek iktidarsızlığına çare olabileceğini kabul etmemiz pek mümkün gözüküyor³⁵.

Kutsal şeftali ağacına yazılmış bir tılsımı hazırlamak ve bunu cin tasallutuna karşı kullanmak, bizde tıptan çok büyü hissi uyandırır³⁶. Bununla birlikte, Tang tababetinin gerçekliği hakkında tarafsız bir çalışma, sadece "bilimsel" ve "estetik" önyargılarımızı bir kenara koymakla, doğruyu ve yanlış, güzeli ve çirkini Orta Çağ yaşamının bir parçası olarak hoşgörülü bir biçimde görmeye çalışmakla yapılabilir. İşte buna dair birkaç örnek: Eğer bir karı kocanın her ikisi de, baharın ilk gününde odalarına çekilmeden önce yağmur suyu içerlerse, kadın kesinlikle hamile kalacaktır. Çiçek-

30 Bkz. Kimura 1954 birçok yerde; Asahina 1955 birçok yerde.

31 CCF içerisinde (bu metnin Pekin'de neşredilen 1955 baskısının 280. sayfasına bakınız).

32 Huand and Wong 1957, 308.

33 Lu and Needham 1951, 15.

34 TPT, CLPT içerisinde, 16, 2b.

35 Meng Shen, CLPT içerisinde, 17, 1b.

36 Meng Shen, CLPT içerisinde, 29, 4a.

lerden toplanmış çiy, cilt için mükemmeldir; kalay ve gümüşün cıvayla karışımından yapılan merhem, aşırı endişe durumlarında yatıştırıcıdır. Kalomel, "burun kızarıklığı" için mutena bir ilaçtır; kızıl zırnuk bütün zehirliere karşı birebirdir; manyetit (cezbedici kuvvetiyle cinselliği çağrıştıran mıknatıs taşı iksiri), testisleri canlandırıp beli güçlendirecektir. Güherçile, idrara çıkma güçlüğü ve âdet dönemi için etkilidir; meyankökü, bütün bitkilerin en iyisidir ve özellikle mide şikâyetlerinde diğer her türlü ilaçla karıştırılması halinde fayda sağlayacaktır. Suyla kutsama ayinlerinde kullanılan ve antik bir koruyucu olan sugüveyi otunun yaprakları kadın saçının canlanması için yağla karıştırılır; ebegümeci, bağırsakları teskin edicidir; ravent kökü, bağırsakları canlandırır. Pişirilmiş pırasa iştah açar ve dövülmüş pırasanın suyu kuduz köpek, zehirli sürüngen ve böcek ısırıklarına karşı uygulanır. Soğancık, doğumu kolaylaştırır; kurutulmuş zencefil, bütün iç organları harekete geçirir; eğreltiotunun uyutucu etkisi vardır. Tatlı patatesler sakinleştiricidir; kuru kayısı, kalp hastalıkları için şifadır; kuru şeftali, akciğer hastalıkları için faydalıdır. Yeni bir annenin uyku tulumunun altına gizlice saklanmış bir ok, bağırsak ülserlerini dindirecektir; kramp girmiş kaslara, bir kaşıkla üç kez vurulursa rahatlayacaklardır. Ezilmiş örümcek suyu, yılan ısırıklarında etkilidir; denizatları elde tutulur veya vücuda bağlanırsa iş yapmayı kolaylaştırır. İstiridyeye gece boşalmaları gibi cinsel rahatsızlıklarda yardımcı olur; baharatla pişirilmiş eşek eti, bunalım ve cinnet durumlarında fayda sağlar. Kaplan eti, bütün kötü ruhlardan arındırır ve gezginlere kaplanlara karşı bağışıklık kazandırır; yaban domuzu yağı şarapla alındığında, bir kadının sütünü, üç ya da dört çocuğu emzirebilecek kadar artırır³⁷.

Eczacılığın önemli bir alt şubesi, minerallerin dâhili kullanımını (özellikle de ömrü uzatan zincifreyi) öne çıkartan Taoist gelenek ve deneyimlerle oluşturulmuştur. Simya ile ilgilenen hem terakkiperver hem de muhafazakâr hayalperestlerin görüşleri Tang tababetine baştan aşağı sirayet etmiştir. Bu durum, tıbbî malzemelerle ilgili el kitaplarının sıklıkla, gençleşip dinleşmeyle ilgili tozpembe hayallerle, arzulanan kadınlar ve doğaüstü güçler gibi abartılarla doldurulmasına açıklık getirmektedir. Ancak Taoist reçetelerin evrensel ölçekte kabul edilme durumu yoktu. Mesela, zincifrenin zehirli özelliğine karşı hem Chen Ch'üan hem de Chang Kao uyarıda bulunmuşlardı³⁸. Bununla beraber, zikredilen dönem Taoistlerin iddialarından yanaydı ve bunların daha saf destekçileri, Tang âlimlerinin laboratuvarlarında olmasa bile, en azından uzak ülkelerde, gizemli bir şekilde ölümsüz perilerin ananevî ve ilahî mekânlarıyla özdeşleşmiş, her derde deva ilaçları bulmaya çalışıyorlardı. Bu sebeple Tang döneminde ecnebi ilaçlara olan talep; Budist eserler, semboller ve tütsüler gibi dinî araç-gereçlerin denizaşırı ticarete yüksek seviyede olduğu, hemen bir ön-

37 Tang eczacılarından yapılan tüm iktibaslar PTKM'den iktibastır.

38 PTKM'den iktibas, 9, 37b-38a.

ceki Altı Hanedan döneminin aksine oldukça fazlaydı³⁹. T'ang ahalisinin, egzotik ilaçların yanı sıra egzotik eczacılara da ihtiyacı vardı; hâl böyle olunca, Hindistan'dan gelen mucizevî insanlar, yoga müritleri ve tantrik sözler sarf eden büyücüler için oluşan aristokratik bir çılgınlık ülkeyi sarıp sarmaladı⁴⁰. Bu suretle, dönemin ruhuna uygun olarak farklı düşünceleri aynı potada eriten bir terkiple, öncülleri tâ Han dönemine kadar gitse de, muazzam etkili ilaçlarla donanmış Budistler ve Sivaitler, yerli simyacılar ve zincifre yiyenlerin ecnebi muadilleri olarak görülüyorlardı.

Bu nedenle, Hint tababetinin Çin üzerinde zaten hatırı sayılır bir seviyede olan etkisi daha da arttı ve özellikle Budist menşei birçok Hint tıp kitabı Çinceye tercüme edildi. Bunun VII. yüzyıla ait bir örneği, hem tıbbî reçeteleri hem de efsunlu karışımları (*dharani*) içeren, *Avalokiteśvarakṛta-Cikitsā-Bhaiṣajya-sūtra* adlı eserdir⁴¹. Anlaşıldığı kadarıyla göz hekimliği, bu etkinin kendisini özel bir güçle hissettirdiği bir alandı. Gezin keşiş Chien-chen, 748 yılında Kwangtung'a geldiğinde, Kanton yakınlarındaki Shao-chou'da bu alanla ilgili ecnebi bir uzmana danışmıştı. Budist kitaplarından esinlenmiş olduğu anlaşılan Sun Szu-miao'nun yazmış olduğu bu konuyla ilgili öncü eserden ise daha önce bahsedilmişti⁴².

Henüz yeni yeni ortaya çıkan ve pek inandırıcı gözükmeyen savlar ileri süren Hintli sözde-Taoistler, onları zaten sahtekârlıkla suçlamak için fırsat kollayan tutucu saray beyzadeleri tarafından her zaman hoş karşılanmıyorlardı. Bilindiği üzere, T'ang imparatorlarının çoğu Taoistlerin ölümsüzlük iksirlerini kullanıyorlardı ve bazı görüşlere göre bunların teşhis konmamış hastalıklar sonucu ölümlerinin arkasında yatan sebep, aslında bu tür iksir zehirlenmeleriydi. Bu şüpheli yaklaşım hem Çinli hem de Hintli şifacılar yöneltti. Tai Tsung ve Kao Tsung, kendilerine ömrü uzatan ilaçlar hazırlamaları için ünlü Hint hekimlerini davet etmişlerdi. Kao Tsung'un adamlarından biri, böylesine ilkel bir ilacı yuttuğu için onu uyarmış ve ilacın etki etmediği sefelinin hikâyesini hatırlatmıştı (nitekim Tai Tsung'un ölümünün bununla bağlantılı olduğuna dair karanlık söylentiler vardı)⁴³. Benzer şekilde, Hsien Tsung 810 yılında nazırlarına ölümsüzlük iksirlerinin değeri hakkındaki görüşlerini sorduğunda, onlardan biri, simya geleneği tarihinin, iksirlerin tehlikesini kanıtladığına dair resmî bir açıklamayla cevap vererek Te Tsung döneminin sonlarındaki olayı hatırlattı. Söz konusu hükümdar, Hintli bir rahibi kendisine iksir hazırlaması için davet etmiş ve iksiri aldıktan sonra şiddetli biçimde hastalanmıştı. Daha sonra, hükümdar ölüm döşeğindey-

39 Wang Gungwu 1958, 113.

40 Bagchi 1950, 172-173.

41 Sen 1945, 71. Tercümesi Taisho Tripitaka 1059'da mevcuttur.

42 Ch'en Pang-hsien 1957, 150.

43 CTS, 84, 3347a; Ch'en 1957, 150.

ken adamları ölümcül hastalıktan sorumlu tuttukları ecnebiyi öldürmek istemişler fakat başka ülkelerdeki barbarlar onlara gülerler diye" bundan kaçınmışlardı⁴⁴. Anlaşıldığı kadarıyla Hsien Tsung, dedesinin ölümünü çok da ciddiye almamıştı çünkü kendisi de "altın ve zincifre"⁴⁵ zehirlenmesine maruz kalmıştı ve birkaç halefinin daha metalik iksirler sonucu ölmüş olabileceği düşünülüyordu⁴⁶.

Bu güçlü Taoist-Hint ilaçlarına inancın etkisi azalmadan devam etti ve Çinli elçiler yeni ilaçlar arayışıyla dünyayı taramayı sürdürdüler. Bir Batılı 716 yılında denizlerin ötesindeki ülkelerin zenginlikleri ve "...ticaret gemilerindeki kâr" hakkında Hsüan Tsung ile konuştu. Adam, "Üstelik daha güçlü ilaçlar bulmak amacıyla Aslanlar Ülkesi Seylan'a gitmek ve ayrıca ilaç yapımı konusunda yetenekli bir acûze bulup saraya hizmet etmesini sağlamak" istediğini de söyleyecekti. Bununla beraber, bu örnekte kendisine şüpheli ecnebiye eşlik etmesi söylenen görevli, ticaretin imparatorluğa yakışmadığını, ecnebi ilaçlarının şüpheli etkilerini ve tanıdık olmayan bir kadının haremde uygun olmayacağını anlatan bir raporu hükümdara sunarak, bahsi geçen hiçbir eylemin gerçek erdemi teşvik etmediği için ekselanslarından konuyu tekrar düşünmesini rica etti. Hsüan Tsung, bu tasarıdan vazgeçti⁴⁷. Planın başarısızlığı o dönem için sürpriz olsa da, bu ecnebi çirkinliklere yönelik abartılı dinî hoşnutsuzluk, o zamanların tutucu efendilerinin tipik özelliği idi. Çin'e bol miktarda gelmeye devam eden egzotik ilaçlar, özellikle Budist tapınaklarında toplanıyordu. Bu durumun, denizaşırı ticaretin daha önceki asırlardan çok daha düzensiz olduğu IX. yüzyılda bile geçerli olması belki biraz şaşırtıcı olabilir. Ancak bu asrın şairi Yet Hsü Tang, Budist manastırlarındaki egzotik ilaçlarla ilgili çok sayıda şiir yazmıştır⁴⁸ ve P'i Jih-hsiu, seksen yaşını geçkin Yüan-ta adında bir rahibin, çok sevdiği bahçesine nadir bulunan tıbbî otlar ekip yetiştirmeye bayıldığını ifade etmiştir⁴⁹. Açıkçası, manastırların bitki bahçeleri Çin'e getirilen ilaçların yayılmasında mühim bir rol oynamış ve elbette mütedeyyin insanlar da bitkilerin ülkeye ilk girişinde önemli roller üstlenmişlerdi. Bu zahit bitki toplayıcılarının çoğu Çin hükümdarının hizmetindeki ecnebilerdi. Bunlardan biri, deniz yoluyla Çin'e gelmeden önce Asya'nın güneyini büyük ölçüde dolaşan Türkistanlı Nandi idi. 655 yılında payitahta mufassal bir Sanskrit elyazması koleksiyonuyla ulaşan Nandi, ertesi yıl egzotik ilaçları geri getirmesi için Hint Adaları'na gönderildi; ancak bu gezisinde, Kanton'dan öteye gitmedi. Aynı zamanda 663

44 THY, 52, 899; CTS, 14, 3108d.

45 CTS, 15, 3113b; Ho and Needham 1959a, 223.

46 Ho and Needham 1959a, 224.

47 TCTC, 211, 13a-13b.

48 Hsü Tang (fl.862), "Ti Kan lu szu", ChTS, han 9, ts'e 8, ch. 2, 9b.

49 P'i Jih-hsin, "Chung hsüan szu Yüan-ta nien yü pa shih hao chung ming yao...", ChTS, han, 9, ts'e 9, ch. 2, 9b.

yılında aynı amaçla Kamboçya'ya gittiyse de bundan sonraki kariyerinde bir boşluk hâkimdir⁵⁰. Bu tür biyografilerde kahraman tiplere sıkça rastlarız. Filvaki insanlar görevlerini ifa etmek için cesurca davranmışlar ve Çinlilere ilaç getirmek uğruna çoğunlukla hayatlarını kaybetmişlerdir.

İlaçlar alışlagelmiş ticarî yollardan olduğu kadar elbette uzak yerlerde yaşayan asilzâdelerden Ch'ang-an şehrine "yadigâr" taşıyan yarı-ticarî diplomatik görevlerle de geliyordu. Bu ithal mallar, hudutlarda sıkı biçimde denetleniyor ve satış fiyatları hem değerlerine hem de Çin siyasetinin ihtiyaçlarına göre belirleniyordu⁵¹. İçeriklerini tahmin edemesek de, özellikle VIII. yüzyılın ilk yarısında, bütün dünya T'ang Hanedanı'na yönelmiş gibi görünürken, Asya'nın bu gümrük engellerinden geçen en iyi tıbbî ürünlerinin nakliyatının boyutunu hayal edebiliriz. Toharistan birkaç defa "tuhaf ilaçlar" gönderdi,⁵² "Fars" bir şehzâdenin bizzat kendisi, "rayihali ilaçlar" getirdi,⁵³ Keşmir, "Batılı ilaçlar" gönderdi,⁵⁴ Kapiśa, "gizemli tarifler ve olağanüstü ilaçlar" gönderdi⁵⁵ ve IX. yüzyılda, ticaret kanallarının farklı grupları olduğu bir dönemde, Tibetliler çeşidine göre ayrılmış ilaçlar gönderdiler⁵⁶.

T'ang eczacıları bu yeniliklere aşina oldukça, çalışmalarının sonuçları tedricen mevcut ecza külliyatıyla bütünleşmiş ve uzman hekim adayları bunları öğrendikçe ilaçlara olan talep de artmıştı. Hâl böyle olunca, zikredilen ürünlerin elde edildiği bitkilerin çoğu Çin topraklarında yetiştirilmeye başlandı. Nitekim sadece bu yeni ve mükemmel karışımlara hasredilmiş kitaplara ulaşmak mümkündü. Li Hsün'ün *Hai yao pen ts'ao* başlığını taşıyan abidevî eserine daha önce değinilmişti. Bu eser kaybolmuşsa da Sung döneminde ve daha sonraki devirlerde yazılan tıp kitaplarında bahis konusu eserden yapılan birçok ıktibas günümüze ulaştığı için şanslıyız. Ne yazık ki, aynı durum Chen Ch'ien'in *Hu pen ts'ao* (Batılı Huların Temel Bitkileri) adlı, galip ihtimalle Fars ilaçlarına adanan, kitabı için geçerli değildir. Bahse konu eser T'ang dönemini müteakip ortadan kaybolmuştur ve bu kitaptan yapılan alıntıları bulmak da kolay değildir⁵⁷.

50 Biyografisi HKSC, no. 4'tedir; Bagchi 1950, 216. VII. yüzyılda yaşayan bir diğer keşiş "Hiuan-chao" Çin imparatoru için Güney Hindistan'da nadir bulunan ilaçları topluyordu. Krs. Bagchi 1950, 76.

51 TLT, 18, 17a; TS, 48, 3746a.

52 TS, 221b, 4154d; TFYK, 971, 8b; THY, 99, 1773.

53 TFYK, 971, 8a. *Kiei-just-b'â şeklinde verilen şehzâdenin adı aşağı yukarı *Kihorba suretinde kaydedilmiştir.

54 TS, 221b, 4155a.

55 TS, 221a, 4153c; TFYK, 971, 4a; THY, 99, 1776.

56 THY, 97, 1739.

57 TS, 59, 3771a; Laufer 1919, 204; Huard and Wong 1958, 16.

2- CITRAGANDHA

Harika Hint ilaçlarından birinin adı *citragandha* (çeşitli kokular)⁵⁸ idi ve Kuzey Hindistan'ın Budist bir hükümdarı tarafından VIII. yüzyılda Ch'ang-an'a gönderilmişti⁵⁹; Toharistan'dan⁶⁰ gelenler ile Türgiş yurdu, Şaş, Keş, Mâimargh ve Kapiśa'nın müşterek gönderdiği sefaret heyetiyle yollananlar da cabasıydı⁶¹. Bu karışım; ılgın balı, çam reçinesi, meyankökü, Çin yüksük otu kökü ve "sıcak kan" gibi maddelerden mürekkepti ve (Ch'en Ts'ang-ch'i'nin yazdığına göre) doğumlarda yaşanan sağlık sorunları ile kanamaları tedavi etmek için şarapla birlikte alınıyordu. İlacın tesirini test etme konusunda ecnebilerin kendilerine has yöntemleri vardı. Ch'en Ts'ang-ch'i bunu şöyle naklediyor: "Küçük bir çocuğu alıp bir ayağına bıçak atarlar. İlacı yarığa koyduktan sonra onu tek ayağının üzerinde yürütürler. Eğer o anda yürüyebilirse, ilaç kaliteli demektir"⁶².

3- THĒRIACA

Rûm elçileri 667 yılında Tang imparatoruna *thēriaca* adında evrensel bir ağrı kıran (panzehir) sunmuşlardı. Hap şeklindeki bu ağrı kıran, Plinius'a göre altı yüz kadar farklı bileşeni ihtiva ediyordu⁶³. Çinliler, bunun domuz safrası içerdiğini ve koyu kırmızı renkte olduğunu gözlemlemişlerdi ve ecnebilerin bu hapa büyük bir ilgisi var gibiydi. Su Kung, bu ilacın "yüz hastalığa" karşı işe yaradığının kanıtlandığını kaydetmişti⁶⁴. Bu her derde deva ilacın Orta Çağ İslam dünyasının ağrı kıranları içerisinde düzenli olarak yer alan mürrüsâfi, afyon ve kenevir gibi maddeleri hâvi olup olmadığını bilmiyoruz⁶⁵.

4- KAKULE

Doğal Çin kakuleleri⁶⁶ bulunmakla beraber, tropikal arazilerin kakuleleri daha revaçtaydı ve bu yüzden mebzul miktarda ithal ediliyordu. Çin

58 Çince **tsjēt-yân* kelimesini ben bu şekilde yorumladım.

59 CTS, 198, 3614a; TFYK, 971, 8a; THY, 100, 1787.

60 TFYK, 971, 13b; THY, 99, 1773.

61 TFYK, 971, 15b.

62 Ch'en Ts'ang-ch'i, 34, 30b; PTKM'den iktibas.

63 CTS, 198, 3614c; THY, 99, 1779. Çince transkripsiyonu **tiei-ia-ka* şeklinde yapılmıştır.

64 PTKM'den iktibas, 50b, 24b.

65 Hirth 1885, 276-279; Ch'en Pang-hsien 1957, 158; Huard and Wong 1958, 15; Nee-dham 1954, 205.

66 *Tou-k'ou* yerli türler ile yabancı türleri imleyen müşterek bir terimdi. Read 1936, 207-208'de, "Çin kakulesi" (*Amomum costatum*) ile "yabanî kakule" (*Amomum globosum*, Çincesi: *ts'ao tou-k'ou*; "otsu kakule") yerli türler arasında gösterilmiştir. Fakat kakulelerin cinslerine göre tasnifi sorunu zihin bulandırıcıdır. Ayrıca bkz. Wheatley 1961, 87-88.

lisanında “bilgelik artıran tohumlar” adıyla anılan “siyah kakule” veya “acı kakule”⁶⁷ Lingnan ve Hindiçin’den⁶⁸ toplandığı için bunlara “yarı-eg-zotik” demek mümkündür. Glütenli darı içeren meyveli böreklerle veya ballı pirinçle birlikte yemenin zekâyı güçlendirdiği düşünülüyordu⁶⁹. Bunun yanı sıra, daha genel canlandırıcı etkileri de vardı: “Rahat nefes almayı sağlıyor, ruhu teskin edip güçlendiriyor ve kifayetsizlikleri gide-riyordu”. Hassaten tuzla kavrulduğu takdirde idrar kaçırma tedavisinde şaşırtıcı etkilere sahipti⁷⁰.

“Hakiki kakule” Tongking menşeliydi⁷¹. Kurutulmuş meyveleri, tâ M.Ö. IV. yüzyılın başlarında ticaret yoluyla Hindistan’dan Antik Yunan’a gelmişti ve Roma’da da gayet iyi biliniyordu⁷². Li Hsün, kabuğu ve mey-vesinin yanı sıra acı-tatlı bir lezzeti olan kurutulmuş yapraklarının taba-bette kullanıldığını bildirmektedir⁷³.

“Yalancı kakule”⁷⁴ olarak da bilinen ve özellikle solunum rahatsızlık-larının tedavisinde faydalı olan Hindiçin’in kâfur rayihalı kakulesi de⁷⁵ ithal edilmekteydi⁷⁶.

Java’nın “yuvarlak” veya “salkım kakulesi”⁷⁷, Malay Yarımadası’nın batı kıyısında yer alan Qaqola⁷⁸ isimli bir yerden Çin’e geliyordu ve bu ül-kenin adı, Arapçadaki kakulenin karşılığı olan *kâkulle* şeklinde muhafaza edilmişti⁷⁹. Anlaşıldığı kadarıyla bu bitki Java’dan getirilmiş ve yarım-

67 *I chih tzu*. Bu isim ayrıca ejderha gözü ağacı için de kullanılırdı. Read 1936, 207-208; Stuart 1911, 35-36. Bu eserlerin her ikisinde de *Amomum amarum* görülür.

68 Ch’en Ts’ang-ch’i, 14, 37a; PTKM içerisinde.

69 Ch’en Ts’ang-ch’i, 14, 37a; PTKM içerisinde. Ayrıca Li Shih-chen’in yorumuna bakınız.

70 Ch’en Ts’ang-ch’i, 14, 37a; PTKM içerisinde.

71 *Elettaria cardamomum*, Güneybatı Hindistan ve Tonking’e özgüydü ve daha çok tropik bölgelerde yetiştirilmesine rağmen her ikisinde de doğal olarak bulun-maktaydı. Burkill 1935, 910-915. Kakule, Annam’daki Feng-chou’dan yerel vergi olarak gönderiliyordu. TS, 43a, 3733a.

72 Burkill 1935, 910-915.

73 Li Hsün, 14, 36; PTKM içerisinde.

74 *Amomum xanthioides*, ayrıca “tüylü kakule” (*Amomum villosum*) ile birbirine karış-tırılmıştır. Çinceye buna **şjuk-şa-miêt* adı verilir.

75 Laufer 1919, 481-482; Read 1943, 481; Burkill 1935, 136.

76 Ch’en Ts’ang-ch’i, 14, 36b; PTKM içerisinde. Li Hsün şaşırtıcı bir şekilde bunun Batı’daki Fars topraklarından ve P’o-hai Körfezi yakınlarından ithal edildiğini söylemektedir. Böyle bir iddia söz konusu olamaz çünkü zikredilen bitki sadece Hindiçin ve Okyanusya’da yetişmektedir. Dolayısıyla bu bitkinin Fars tacirlerin eliyle ithal edildiğini varsaymamız ve bu yüzden “Farsi” vurgusunun yapıldığını kabul etmemiz yerinde olacaktır.

77 *Amomum kepulaga*.

78 İbn Battuta seyahatnamesinde geçen bu isim Çinceye transkribe edilmiş ve YYTT, 18, 152 ile Ch’en Ts’ang-ch’i, 14, 36b; PTKM içerisine kaydedilmiştir. Bkz. Pelliot 1912a, 454-455.

79 Pelliot 1912a, 454-455.

dada ticarî amaçla yetiştirilmiş olmalıydı⁸⁰. Kwangtung'da ise XI. yüzyılda yetiştirmeye başlamıştı⁸¹. Tuang Ch'eng-shih; "Tohumlar üzüm gibi salkım yapar ve ilk çıktıklarında hafifçe mavidirler fakat çiğken beyaza çalarlar ve yedinci ayda toplanırlar"⁸² dediği için Çinliler buna, "beyaz kakule" ismini vermişlerdi. Bu bitki bronşlar ve akciğer tıkanıklıklarının giderilmesi de dâhil bir dizi önemli tıbbî uygulamada kullanılmaktaydı⁸³.

Wu Jung, Li Ho, Tu Mu ve Han Wo gibi şairler tarafından IX. ve X. yüzyıllarda yazılan şiirlerin mısralarında "kakule" sözcüğünü sıklıkla görmek mümkündür. Bu çağ, şairlerin ilginç renk ve kokular kadar zengin ve egzotik lezzetlerle de ilgilendikleri bir dönemdi.

5- KÜÇÜK HİNDİSTAN CEVİZİ

Ch'en Ts'ang-ch'i, küçük Hindistan cevizini⁸⁴ "etli kakule" adını vererek tanımlayan ilk Çinliydi⁸⁵. Chen, baharatın (o zamanlar baharat olarak kullanılmadığı anlaşılmına rağmen) Tang Hanedanı'na büyük ticaret gemileriyle getirildiğini ve tıpkı kakule gibi onun anavatanının da Qaqola olduğunu ifade etmiştir⁸⁶. Bununla birlikte, Li Hsün'e göre, küçük Hindistan cevizi bir "Kurung ve Roma"⁸⁷ ürünüydü. Bu ise bize küçük Hindistan cevizinin nerede yetiştirildiği hakkında pek fazla bilgi vermeyen fakat ticaretinin boyutu hakkında çok şey anlatan bir açıklamadır. Doğu Hint cevizi, VI. yüzyılda Avrupa'da biliniyordu⁸⁸. Tang Hanedanı'nda, yerli Hindistan cevizinden yapılan bir tür et suyu çorbası, çeşitli sindirim rahatsızlıkları ve ishal tedavisi için uygulanıyordu⁸⁹. Anlaşıldığı kadarıyla Sung dönemi başlarında Lingnan'da yetiştirildiğinden dolayı bu bitki ve mahsulleri yaygın bir şekilde kabul görmüştü⁹⁰.

6- ZERDEÇAL VE CEDVAR

Zerdeçal, *Kurkuma* cinsinin pigmentli ve az çok rayihalı köksaplarından birinin türevidir. En dar anlamıyla zerdeçal, sadece hafif keskin ko-

80 Burkill 1935, 133-134 ve 912'de bu bitkinin Sumatra'da yetiştirildiği yazılıdır fakat şimdilerde Malay Yarımadası'ndan yetiştirilmemektedir.

81 CLPT, 9, 53b.

82 YYTT, 18, 152.

83 Su Kung, 14, 36b; PTKM içerisinde. Krş. Burkill 1935, 134.

84 Hirth and Rockhill 1911, 210.

85 *Jou tou-k'ou. Myristica fragrans* ya da *Myristica moschata*.

86 Ch'en Ts'ang-ch'i, 14, 37b; PTKM içerisinde. Krş. Hirth and Rockhill 1911, 210; Stuart 1911, 276.

87 Li Hsün, 14, 37b; PTKM içerisinde.

88 Burkill 1935, 1524-1525.

89 Chen Ch'üan ve Li Hsün, 14, 37b; PTKM içerisinde. İslam ve Hint tababetinde küçük Hindistan cevizi için krş. Burkill 1935, 1529.

90 Su Sung, 14, 37b; PTKM içerisinde.

kulu ve çoğunlukla boya olarak kullanılan bir türdür⁹¹. Yerleşik kaniya göre bu yaygın zerdeçal, Güneybatı Çin bölgesine özgüdür. Hindistan ve Endonezya'ya ait oldukça rayihalı bir tür olan ve genellikle parfüm yapımında kullanılan cedvar baharatı da zerdeçalla yakından ilgilidir⁹². Endonezya ve Hindinin tababetinde köri ve rayihalı karışımlarda renklendirici olarak kullanılan çok sayıda başka türler de mevcuttur⁹³. Bu türlerin Çin lisanındaki ortak ismi, yukarıda da gördüğümüz gibi, "altın yü rayihası" idi. Safran için de aynı isim kullanılıyordu ama daha belirgin bir şekilde "altın yü rayihası" adıyla biliniyordu. Bu iki kavram, her hâlükârda ticaret ve benzeri uygulamalarda sıkça birbirine karıştırılıyordu. Rayihanın vurgulandığı durumlarda, safran veya cedvarı, diğer durumlarda ise zerdeçalı aklımıza getirebiliriz⁹⁴.

Tang tarihinde anlatıldığı üzere, Hindistan; Roma, Kamboçya ve Annam ile ticaret yaptığı dönemde, elmas, sandal ağacı ve zerdeçal (veya cedvar?) üretiyordu⁹⁵. Yoksa bu safran mıydı? Çok büyük bir olasılıkla her üçü de listeye dâhildi. Yine Tang döneminde "altın yü rayihası"; Büyük Balür,⁹⁶ Jaguda⁹⁷, Udyāna⁹⁸ ve Keşmir'in⁹⁹ ürünüydü. Hindistan'ın kuzeybatısındaki uluslar açısından safran makul bir ihtimaldi. Safranın kadim anayurdu Keşmir'e geldiğinde ise bir kesinlik söz konusuydu.

Öte yandan, Farslar cedvarı Çin'e dayandırıyorlardı¹⁰⁰. Bu, muhtemelen Batı'dan da ithal edilen ve "zencefil sarısı" adı verilen *kurkuma*'nın Çin'deki mevcudiyetiyle açıklanabilir. Su Kung, Batılı barbarların bunu **d'žjuēt*, yani *jud* veya *jet* tesmiye ettiklerini, başka bir yerde ise atların tedavisinde kullandıkları için alelâde zerdeçalı, "*at d'žjuēti*" şeklinde adlandırdıklarını ifade etmiştir¹⁰¹. Bu uyarılama galiba "cedvarın" ilk hecesini başka bir şark lisanından almış olmasıyla ilgilidir; Arapçadaki karşılığı ise *cedvâr*'dır.

Tang tababetinde zerdeçal, öncelikle kan basıncını gidermek ve kanamaları kontrol etmek için kullanılmıştır¹⁰². Kadınların kıyafetlerini boyamak ve aynı zamanda onlara hafif bir koku vermek için kullanılan

91 *Curcuma longa* = *Curcuma domestica*.

92 *Curcuma zedoaria*. İngilizce adı muhtemelen Hindistan'ın *Curcuma aromatica*'sını da kapsamaktadır.

93 Burkill 1935, 705-710. Krş. Laufer 1919, 309-314.

94 YP, 62b-67a'da görülen "Altın Annenin Derisi" deyimini "Altın Yü" tabirinin eşanlamlısı olarak sunulmuş fakat bunun safrana, zerdeçala ya da her ikisine birden karşılık olarak kullanılıp kullanılmadığı belirtilmemiştir.

95 TS, 221a, 4153b.

96 TS, 221a, 4154c.

97 TS, 221a, 4154d.

98 TS, 221a, 4153c.

99 TS, 221a, 4155a.

100 Laufer 1919, 544.

101 Su Kung, 14, 38a; PTKM içerisinde.

102 TPT, 14, 38a; PTKM içerisinde.

“altın yü rayihası”nın zerdeçal veya (eski uygarlıklarda boya olarak da kullanılan) safran olup olmadığı belirsizdir¹⁰³. Göğün Oğlu'nun adım atmaya yeltendiği yollarda kâfurle birlikte yayılan toz, safran veya cedvar idi. (Bununla 1960 yılında Brüksel'de çıkan bir haberi karşılaştırm: “Kral Baudouin ve Dona Fabiola de Mora y Aragon'un 15 Aralık'taki düğün töreni için Brüksel'in merkezindeki en işlek alışveriş caddesi Rue Neuve'ye, parfüm sıkılacaktır”)¹⁰⁴. Tang Hanedanı'nda bu gelenek Hsüan Tsung tarafından IX. yüzyılın ortalarında iktisadî nedenlerle kaldırılmıştır¹⁰⁵.

7- PELESENK AĞACI

Bazı önemli fakat birbiri ile ilişkisi olmayan ağaçlara Çince *t'ung* deniyordu. Aslında göz alıcı mor çiçekleri bulunan bu ağaç, uzun şekliyle *çiçek açan t'ung* adıyla maruf pavlonyayı ifade eden bir isimdir. Zikredilen ağacın dilbilimsel açıdan tasnifi; *wu t'ung* veya *mavi t'ung* (*ch'ing t'ung*) denilen *anka ağacı*,¹⁰⁶ *yağlı t'ung* (*yu t'ung*) olarak bilinen *odun yağı ağacı*,¹⁰⁷ *di-kenli t'ung* (*tsu t'ung*) denilen *mercan ağacı*¹⁰⁸ ve *Batı t'ung'u* (*hu t'ung*) adıyla bilinen *balsam kavağı*¹⁰⁹ biçimindedir. Son kısımda adı geçen reçineye ise *pelesenk* denir ki, bu hem Kuzey Amerika balsam kavağının¹¹⁰ reçinesine hem de aslında kavak ağacı türünden olmayan bir Hindiğin ağacından çıkan parlak rayihalı reçineye verilen isimdir¹¹¹. Tang Hanedanı'nın ithal ettiği, sözde *Batı t'ung'u* reçinesi, alet yapımı için faydalı odun da sağlayan bir kavak ağacından elde edilen¹¹² Kuzeybatı Çin, Gobi Çölü ve Avrupa'nın batı kısımlarına özgü bir türdür. Ağaç, Çince adını pavlonyaya değil, anka ağacına (*wu t'ung*) olan benzerliğinden almıştır¹¹³. Reçinesi, *Batı t'ung'unun salyası*¹¹⁴ veya *Batı t'ung'unun gözyaşları* adıyla Çin pazarında ortaya çıkmıştı. Bazı mütehassıslara göre ağaçtan sızan bitki özüne, ağacı kemiren böceklerin ısırıkları sebep olmaktaydı¹¹⁵. Bu öz, odun parçaları

103 CLC (TTTS, 10), 29a.

104 *The Observer* (Londra), 27 Kasım 1960.

105 CTS, 18b, 3133b; krş. Po 1937, 49.

106 *Firmiana simplex* = *Sterculia platanifolia*.

107 *Aleurites fordii*.

108 *Erythrina indica*. Bu ağacın ismi bilahare Zayton'a verilmiştir.

109 *Populus euphratica*.

110 *Populus tacamahac*.

111 *Calophyllum iophyllum*. *Batı t'ung ağacının* bir örneği Shōsōin'de kesin olarak tanımlanamamıştır. Asahina 1955, 496.

112 TPT, 13, 33b; CLPT içerisinde.

113 Su Kung, 34, 32a; PTKM içerisinde. Ayrıca Su Kung da bu ağacın alet yapımında kullanıldığına şahit olmuştur.

114 *Hu t'ung chin*. *Chin* (salya) kelimesi sıklıkla *lü* (heykel) sözcüğü ile karıştırılmıştır zira her iki ideogram birbirine çok benzemektedir.

115 TuT, 13, 33b; CLPT'den iktibas, Yen Shih-ku, HS üzerine notlar, 96a, 0606a.

ve alkalın toprakla harmanlanmış olarak, Kansu¹¹⁶, Hami¹¹⁷, Türkistan ve İran'ın farklı bölgelerinden geliyordu¹¹⁸.

Pelesenk ağacı reçinesi hekimler tarafından, "şiddetli zehirli hummaları", karın şişkinliğini ve mide bulantılarını tedavi etmek için kullanılıyordu¹¹⁹. Muhtemelen daha da önemlisi, özellikle imparatorluk sarayına bağlı olan kuyumcular tarafından altın ve gümüş lehim için sıvı olarak kullanılmıyordu¹²⁰.

8- KUDRET HELVASI

Türkistan'daki Yarğol şehrinin *diken balını* tanımlayan tek T'ang eczacısı Ch'en Ts'ang-ch'i idi. Bu balın tüylü çöl bitkileri tarafından salgılandığını ifade eden Ch'en Ts'ang-ch'i, orijinal isminin bir uyarlamasını da vermiştir: *Khār-burra* ya da *kuzu diken*¹²¹ olarak tercüme edilen isim, Arabistan'ın *deve dikenini* çağrıştırıyor. Tatlı sızıntı sıvıları üzerine çalışmalar yaptığı anlaşılan Ch'en, şiddetli ve kanlı ishal de dâhil, bir dizi hastalık için bu balı kullanmıştır.

Buna benzeyen ve Ch'en Ts'ang-ch'i'nin, eski Çin geleneğinin mucizevi ve harikulâde tatlı şebnemiyle bağlantı kurarak, *tatlı şebnem balı* adıyla andığı "Pa şehrinin (Szechwan) batısındaki uzak bir bölgeden" gelen şekerli bir madde daha vardı. Chen bu maddenin kullanımını diyafram yangıları, göz temizliği ve ayrıca susuzluğu bastıran tedavi edici özelliğinden dolayı tavsiye ediyordu¹²².

9- PELESENK YAĞI

Bir Arap bitkisinin özsuğu olan pelesenk yağı, "Mekke yağı" adıyla da anılırdı ve bunu Filistin'e tanıtan kişinin Saba Melikesi [Belkis] olduğu rivayet edilmişti. Bu kokulu yeşilimsi reçine, IX. yüzyılda Tuan Ch'eng-shih'in dikkatini çekmişti. Tuan, bu reçinenin kene uyuzu için etkili bir tedavi maddesi olduğunu ifade etmiş ve şunları eklemiştir: "Bu yağ, son derece değerlidir ve fiyatı, altının iki katıdır". Tuan'a göre bu bir Roma ürünüydü, nitekim Romalılar bunu biliyorlardı çünkü yağın elde edildiği balsam ağacı, Pompei ve Vespasian zaferlerinde sergilenmişti. Tuan, bu

116 Su Kung, 34, 32a; PTKM içerisinde.

117 TS, 40, 3727a.

118 TLT, 22, 14b-15a; Laufer 1919, 339, LPLI, b, 13'ten iktibas.

119 Su Kung, 34, 32a; PTKM içerisinde

120 TLT, 22, 14b-15a; Yen Shih-ku, HS üzerine notlar, 96a, 0606a; Su Kung, 34, 32a; PTKM içerisinde; Laufer 1919, 339.

121 Ch'en Ts'ang-ch'i, 33, 21b; PTKM içerisinde; Laufer 1919, 343'te bu isim tanımlanmıştır. Bu bitki *Hedysarum alhagi* idi.

122 Ch'en Ts'ang-ch'i, 5, 22a; PTKM içerisinde. Bkz. Laufer 1919, 345.

yağın Süryanice karşılığını *apursāmā*, Grekçe karşılığını ise *bálsamon*¹²³ olarak kaydetmiştir. Yağın daha önce Çin'e geldiğine dair hiçbir kanıt yoktur.

10- ŞEYTANTERSİ

Şeytintersi, kauçuk reçinesi çıkaran ağaca benzeyen başka bir ağacın ürettiği tatlı sakız reçinesi ve öz suyudur¹²⁴. Bu maddeyi Tuan Ch'eng-shih de biliyordu. Tuan, bu sakızın Farsçadaki karşılığı olan *birzai* kelimesini ve Aramice ile kökteş bir Samî dilinde görülen ve dahi Yahudilerin kutsal kokularının dört bileşeninden birini teşkil eden *khelbānita* sözcüğünü kayda geçirmiştir. Şeytintersi, Plinius ve diğer Romalı yazarlar tarafından da biliniyordu. Tuan bunun (alışlageldiği üzere Roma Asya'sı anlamında) İran ve Roma ürünü olduğunu ve çeşitli faydalı ilaçlarda kullanıldığını ifade etmişti¹²⁵. Ancak yine de reçinenin o güne kadar Tang Çin'inde görülüp görülmediğinden emin olamıyoruz.

11- ÇADIRUŞAĞI OTU

Şeytintersinin aksine çadırüşağı otu, Tang Hanedanı'nda ilaç ve çeşni olarak iyi biliniyordu¹²⁶. Genelde, tıpkı Toharcadaki *an kwa*¹²⁷ gibi Türkistan'daki adıyla maruftu fakat Sanskritçedeki ismi olan *hingu* da bilinmekteydi. Hem güneşte kurutulmuş reçine kalıpları hem de dilimlenmiş kökler biçiminde ithal ediliyordu ki, dilimlenmiş kökler genellikle düşük kaliteli olarak değerlendiriliyordu¹²⁸. Bu değerli ilaç Çin'e birçok Asya ülkesinden geliyordu. Bunlar arasında en göze çarpanı Jäguda idi; diğer taraftan Güney ve Orta Asya'nın adı bilinmeyen çeşitli ülkeleriyle birlikte İran da zikredilen ülkeler arasındaydı¹²⁹. Çadırüşağı otu Çungarya¹³⁰ kıyısındaki Beşbalık şehrinde bulunan Çin askerî garnizonuna düzenli biçimde haraç olarak veriliyor ve ayrıca Güney Çin Denizi'nden ticaret gemileriyle de payitahta ulaştırılıyordu¹³¹.

Çadırüşağı otunun sınırları canlandıran ve sindirimi kolaylaştıran etkisi vardı fakat Tang döneminde en çok istifade edilen özelliği, bitkinin kendisi de kokulu olmasına rağmen, ilginç bir şekilde kötü kokuları gi-

123 YYTT, 18, 153; Laufer'in tarihî ve linguistik şerhleri için bkz. 429 vd. Bu bitki *Com-miphora opobalsamum* idi.

124 *Ferula galbaniflua* ve daha başka türleri.

125 YYTT, 18, 152; Laufer'in tarihî ve linguistik şerhleri için bkz. 362.

126 *Ferula fetida* ve daha başka türleri.

127 Laufer 1915a, 274-275. Bu dil Toharca B denilen lisandır. Çince de **â-ngiwoŋi* suretinde yeniden yapılandırılmıştır.

128 Su Kung, 34, 31b; PTKM içerisinde.

129 YYTT, 18, 151; Su Kung, 34, 31b; PTKM içerisinde, Laufer 1919, 353-362.

130 TS, 40, 3727a.

131 Li Hsün, 34, 31b; PTKM içerisinde

derme hususiyeti idi¹³². Ayrıca güçlü bir parazit söktürücüydü¹³³ ve inek sütü veya et suyunun içinde hünnapla birlikte kaynatılıp alındığında cinleri kovma özelliği de vardı¹³⁴.

IX. ve X. yüzyıllarda seksen yıl yaşamış, yetenekli bir ressam ve şair olan keşiş Kuan-hsiu'nun yazdığı; "T'ung Nehri Kenarında Avare Dolaşmak" adlı şiirden anladığımız kadarıyla çadırışağı otu çayla birlikte de alınıyordu:

Sessiz bir odada bir sandal mührü yakıyorum;
Derin bir mangalda demirden bir şişe ısıtıyorum
Ankwa ile harmanlanmış çay demleniyor,
Thuja kökleriyle alevlenen ateş süzülüyor
Birkaç turna uçuşarak geliyor,
Bir yığın sutra okunuyor;
Atına binip mavi karanlıklarda kaybolan,
Nedir beni alıkoyan Chih-tun misali sessizce kaçmaktan?¹³⁵

"Sandal mührü" elbette bir tütsü saatiydi. Chih-tun ise IV. yüzyılın münzevî bir keşişi ve büyük bir at düşkünüydü.

Tuan Ch'eng-shih'in telifatını kişisel gözlemlerden ziyade birçok dildeki kapsamlı okumalarına dayandırdığını zaman zaman ifade ettik. Bu nedenle onun kitabındaki bir bitkinin veya hayvanın Çin'de görüldüğünü iddia edemeyiz. Ancak öyle anlaşılıyor ki, bu fevkalâde ilginç adamın bilgisi kitapların da ötesindeydi. Çadırışağı otu elde edilen ağaç hakkındaki oldukça ayrıntılı izahatında; biri Wan adında bir "Romalı" diğeri ise "Deva" adında bir Magadhalı olan iki rahip tarafından kendisine verilen çelişkili bilgilerden bahsediyor¹³⁶. Muhtemelen Anadolu veya Suriyeli olan Wan'ın varlığından haberdar olan Tuan, egzotik konularla ilgili şifahi malumatını ismini bilmediğimiz daha başka ecribilere de dayandırıyordu.

12- HİNT YAĞI BİTKİSİ

Su Kung'a göre "kene keneviri" olarak bilinen bitkinin bu adla anılmasının sebebi¹³⁷ Batı'dan ithal edilen ve Tang Çin'inde yetiştirilen tohumlarının sığır keneleriyle benzerlik taşımasıydı¹³⁸. Bu, kadim dünyanın birçok bölümünde yağından dolayı ehemmiyet kesbeden Hint yağı bitkisiydi ve

132 Burkill 1935, 999; Su Kung, 34, 31b; PTKM içerisinde.

133 Su Kung ve Li Hsün, 34, 31; PTKM içerisinde.

134 TYF, 34, 31b; PTKM'den iktibas. Burkill 1935, 999'da Malay'da bunun tütsüsünün cinleri kovmak için kullanıldığı kaydı vardır.

135 Kuan-hsiu, "T'ung Chiang hsien chü tso" (on ikinin üçüncüsü); ChTS, han 12, ts'e 3, ch. 5, 5b.

136 YYTT, 18, 151.

137 *Pi ma* (*Ricinus communis*); *ricinus* sözcüğünün anlamı "kene"dir.

138 Su Kung, 17a, 28a; PTKM içerisinde.

ilk olarak yağının lambalarda kullanıldığı Mısır'da yetiştirildiği düşünü-
lüyordu¹³⁹. Çin'de hem tohumları hem de onlardan elde edilen yağı taba-
bette de kullanılıyordu¹⁴⁰.

13- ALTIN YAĞMUR SİNAMEKİSİ¹⁴¹

"Hint sarısalkımı", "altın yağmuru" veya daha yaygın biçimiyle "yağ-
mur sinamekisi";¹⁴² Hintliler için "altın-renkli" veya "kralın ağacı", Arap-
lar için ise, "Hint keçiboynuzu" veya "salkım salatalık" anlamına geliyor-
du¹⁴³. Uzun kabuklu güzel çiçekleri ve parlak kıvılcık tohumları olan bu ağaç,
Hindistan'a özgüydü fakat kabızlık ilacı olarak kullanılan tohumlarını
çevreleyen siyah meyve özünün rağbet görmesi nedeniyle bütün tropi-
kal arazilerde oldukça erken bir dönemde ekiliyordu¹⁴⁴. Tang döneminde
buna; "Siyah Brahman baklası"¹⁴⁵ veya "Siyah Fars baklası"¹⁴⁶ deniyordu
çünkü Çin'e özgü ballı akasyaya¹⁴⁷ veya Çin'de "mürekkepli siyah bakla"
adı ile maruf "sabun fasulyesi ağacına" benziyordu. Hintçe adı olan, *āra-
gvadha*¹⁴⁸ da bitkinin tohumlarını bazı iç hastalıkların tedavisi için reçete
olarak yazan Tang hekimleri tarafından biliniyordu.

14- DENİZ YOSUNLARI

Yenilebilir deniz yosunları Çin için yeni bir şey değildi. Örneğin, çorba-
sı leziz olan kıvılcık yosun¹⁴⁹ Orta ve Güney Çin'in sahil şeridinin bilinen bir
ürünüydü ve bazen Japonya'dan getiriliyordu¹⁵⁰. Güney denizlerinin sığ
sularından elde edilen ve "deniz marulu" olarak da bilinen yeşil yosun,
Tang Hanedanı'nda "kaya suyu ebeğümeci"¹⁵¹ olarak biliniyordu. "Batılı-

139 Laufer 1919, 403-404.

140 Stuart 1911, 378-379'da bu konuyla ilgili verilen bilgiler yanlıştır. PTKM'deki ka-
yıtlarda da görüldüğü üzere: "Bu yağ Çinliler tarafından biliniyor fakat özellikle
posası hariç tababette kullanılmıyordu..."

141 Posası tıbbi amaçlarla kullanılan sarı çiçekli, yarı yaprak dökmeyen tropik bir
ağaç türü. [e.n.-S.A.]

142 *Cassia fistula*.

143 Laufer 1919, 420-424.

144 Burkill 1935, 475.

145 Ch'en Ts'ang-ch'i, 31, 15b; PTKM içerisinde.

146 YTT, 18, 152.

147 *Gleditsia sinensis*.

148 Ch'en Ts'ang-ch'i'nin transkripsiyonu *â-lək-b'uat şeklindedir (ikinci ve üçüncü
hecelerde harflerin yer değiştirmesinin hesaba katılması gerekliliği) Laufer tara-
fından 1919, 420-424'te izah edilmiştir. YTT'deki kayıtlar da benzer şekildedir;
"Romalı" ya da "Fars" tabirleri farklı ve tanımlanamaz şekilde kaydedilmiştir.

149 Tzu ts'ai yani "mor yapraklı bitki" (*Porphyra tenera*).

150 Ennin benzer şekilde toz halindeki çayla birlikte daha başka şeyleri Japonya'dan
Çin'e armağan olarak getirmişti. Reischauer 1955a, 82.

151 Shih ch'un (*Ulva lactuca* [ya da *Ulva pertusa*]).

ların" tıbbî ürünleri arasında yer alan ve idrar söktürücü olarak kullanılan bu yosun olduğu gibi kayda geçirilmişti¹⁵².

Tatlı yosun,¹⁵³ iyot, potasyum ve şeker açısından zengin olan bir kah-verengi veya esmer suyosunu türüdür. Kore Yarımadası'ndaki Silla'dan kompo adıyla düzenli olarak ithal edilen bu yosun, ayrıca P'o-hai Devleti'ne bağlı Mo-ho adlı Tunguz kabilesinden haraç olarak da geliyordu¹⁵⁴. "Denizlerdeki adaların insanları" tarafından çok sevildiği ve sağlık için faydalı olduğu bildirilmekle beraber "kuzeyin insanlarını" hasta ediyordu. Yosun, Çinlilere çeşitli şişkinliklerin tedavisi olarak öneriliyordu ki, bunlardan birinin de guatr hastalığı olduğu düşünülmektedir¹⁵⁵.

15- GİNSENG

Geleneksel Çin tababetinin hakiki sebze iksiri, ginsengin insana benzeyen köküydü¹⁵⁶. "Kutsal bitki"¹⁵⁷ veya (olağanüstü güçleri çağrıştıran sözde-simya adıyla)¹⁵⁸ "buruşuk suratlı dönüştürülmüş zincifre" Shansi'deki Tai-hang Sıradağları'nın uzantısı olan Mor Salkım Dağı'nda¹⁵⁹ yetişiyor fakat büyük çoğunluğu ve en kalitelipleri Kore'nin Koryö, Paekche ve Silla krallıkları ile Mançurya'dan getiriliyordu¹⁶⁰.

Silla ülkesi tarafından haraç olarak verilen ginsengin adeta elleri ve ayakları vardı ve tıpkı insana benzerdi. Uzunluğu otuz santimin üzerindeydi. Çin tırpan ağacının parçaları arasına sabitlenir ve kırmızı ipek ipliğinden düğümlerle süslenirdi¹⁶¹.

152 Ch'en Ts'ang-ch'i ve Li Hsün, 28, 41b; PTKM içerisinde.

153 *Laminaria saccharina*. Bkz. IX. Bölüm 101 numaralı dipnot.

154 Li Hsün, 19, 4a; PTKM içerisinde; TFYK, 971, 13a. Li Hsün ayrıca; "Batılılar (*hu jen*) bununla gemi halatı bükerek" demektedir. Genel olarak ecnebler mi demek istedi?

155 Meng Shen, 19, 4b, PTKM içerisinde.

156 *Jen-shen* (*Panax ginseng*). Japonya'nın *Panax repens*'i bunun yerini almıştı. Yine Amerika'nın *Panax quinquefolius*'u XIX. yüzyılın başlarında Çin'e ihraç ediliyordu.

157 P'i Jih-hsiu tarafından yazılan "Yu jen i jen-shen chien hui yin i shih hsien chih" adlı şiir; ChTS, han 9 ts'e 9, ch. 7, 4b.

158 YP, 62b-67a. "Geri döndürülmüş zencefil" cıva ve sülfürle birleştirilmiş tamamen saf hayat iksiri idi.

159 *Tzu t'uan shan*. Li Hsün (PTKM, 12, 15a) ayrıca Sha-chou (Tun-huang) bölgesine ait bir türden bahseder; "...kısa, küçük ve kullanım değeri pek az".

160 Su Kung, 12, 15a; PTKM içerisinde; TFYK, 971, 5a ve 10b; THY, 95, 1712-1713. "Kara Sulu Mo-ho" ve "Sarı Başlı Shih-wei" 748 yılında bunu göndermişti. TFYK, 971, 16b. Su Sung (PTKM, 12, 15a içerisinde) bize şunları söylüyor: "Bu bitki ağırlıklı olarak Shansi ve Shangtung'un dağlık bölgelerine özgüydü. Besbelli ki, XI. yüzyıla gelindiğinde, Geç T'ang ve Erken Sung dönemleri boyunca Çin'de yoğun biçimde yetiştiriliyordu.

161 Li Hsün, 12, 15a; PTKM içerisinde.

Bu her derde deva ilacı tıpkı birine bir şiir yazmak, tablo veya değerli bir taş vermek gibi, armağan olarak dostlara sunmak âdettendi ve bu tür bir hediye için teşekkür ifade eden Tang dönemine ait birçok şiir günümüze ulaşmıştır. Örneğin P'i Jih-hsiu, Taoist simyacıların kudretlerinin çok ötesinde ömrü uzatan bu bitkinin kökünün özelliklerini abartılı sözcüklerle yazdığı şiirlerle iddia etmişti¹⁶². İlaç mütehassısları ise; "Beş doğum sancısı ile yedi yaranın üstesinden gelir, beş organı ve altı iç organı sağlar" gibi şeyler ve daha da fazlasını yazmışlardı¹⁶³. Grek-Arap kökenli adamotunun bu Çinli-Koreli rakibine karşı geliştirilen fantastik iddialar, Çinli bilim adamlarının yakın zamanlarda bu bitkinin, hem duygusal ve merkezî sinir sistemi hem de üreme ve boşaltım sistemi için bir uyarıcı içerdiğini ortaya koyan çalışmalarından sonra artık o kadar da gülünç görünmemektedir.

16- MUHTELİF OTLAR

Şahtere otu familyasına¹⁶⁴ ait olan bir bitkinin sarı kökü, Mançurya'dan ithal ediliyor ve böbrek şikâyetlerine karşı ilaç olarak veriliyordu¹⁶⁵. "Hint fıstığının"¹⁶⁶ az zehirli bir Uzak Doğu türünün kahverengi yumrusu Kore'den ve Kansu'nun taşrasındaki kumluk bölgeden geliyor ve "kalp ağrıları" için kullanılıyordu¹⁶⁷.

Hintli bir keşiş tarafından Hsüan Tsung'a sunulan "yıldız otlarından"¹⁶⁸ birinin köküne, canlandırıcı ve tazeleyici güçlerinin ginseng ile yarışabileceği iddia edilerek "Brahman ginsengi" adı verilmişti. Çin'de, Tang döneminin sonları ve Sung döneminin başlarında ekilen bu kök, XII. yüzyılla birlikte Kwangsi'de iyice bilinir hale gelmişti¹⁶⁹.

Adının "kahverengi" anlamına geldiği söylenen **kân-d'â* ağacının kabuğu, Budist keşişlerin cüppelerini boyamak için kullanılıyordu ve "Batı'dan" gelmişti. Li Hsün; "Bu kabuktan Annam'da da vardı" diye yazmıştır¹⁷⁰. İsmi Sanskritçede *gandha rayihası* ya da *kanthā yamalı keşiş cüppesi*¹⁷¹ olma ihtimali vardır. Tang döneminde kalınbağırsakları ve mideyi ısıtmak için şarapla birlikte alınıyordu¹⁷².

162 P'i Jih-hsiu, "Yu jen i jen-shen chien hui yin i shih hsien chih"; ChTS, han 9 ts'e 9, ch. 7, 4b.

163 Chen Ch'üan, 12, 15a; PTKM'den iktibas.

164 **jân-yuo-sâk* (*Corydalis ambigua*).

165 Ch'en Ts'ang-ch'i ve Li Hsün, 13, 28b; PTKM'den iktibas.

166 *Po fu tzu* (*Iatropha janipha*). "Hint fıstığı" tam olarak Amerika'da yetişen *Iatropha curcas*'a verilen bir isimdi.

167 Su Kung ve Li Hsün, 17, 33a; PTKM içerisinde.

168 *Hsien mao* (*Curculigo ensifolia* [= *Hypoxis* sp.]).

169 KHYHC, 17a.

170 Li Hsün, 37, 55b; PTKM içerisinde.

171 Soothill and Hodous 1937, 342.

172 Li Hsün, 37, 55b; PTKM içerisinde.

Annam'dan ithal edilen "sarı döküntü",¹⁷³ hem sarı boya olarak hem de göğüs ve karın ağrılarını gidermek için kullanılıyordu. Bu madde, büyük ihtimalle toz halinde öğütülmüş gül ağacı veya ona çok benzeyen bir şeydi¹⁷⁴.

İran'ın deniz kıyısından elde edilen *Batı Düşünçeği*,¹⁷⁵ bağırsak rahatsızlıkları ve basur için yararlı kökler sağlıyordu. Bu maddenin kimliği belirsizdir¹⁷⁶. Sung döneminde Shensi ve Kansu şehirlerinde ortaya çıkmıştı¹⁷⁷ fakat günümüzde artık bu bitkiye rastlanmamaktadır.

"Turna bitleri"¹⁷⁸ denilen kısmen zehirli tohumlar, İran da dâhil olmak üzere Uzak Batı'dan getiriliyordu. Ecnebler bunlara "kuğu bitleri" diyordu. Bu tohumlar, parazit düşürücü olarak ve çeşitli ülserler, şişkinlikler için kullanılıyordu¹⁷⁹.

Afrika'nın sulu bir bitkisi olan sarısabırın acı ve kristalimsi özüne¹⁸⁰ tadı nedeniyle "fil safrası" adı verilmişti ve ateşli kansızlık tedavisi için küçük çocuklara veriliyordu. Bitkinin İran'da yetiştirildiği söyleniyordu¹⁸¹.

Mançurya'nın kamışlı tuz bataklıklarından elde edilen beyaz mantar¹⁸² ithal edilerek şerit kurdu tedavisi için şarapla birlikte tüketiliyordu¹⁸³.

Bütün bunların yanı sıra, sarayın beğenisi için Kuzey Hindistan ve Toharistan'ın keşiş elçileri tarafından getirilen, kimliği belirlenememiş yosunlar gibi gizemli ve bilinmeyen bitkiler mevcuttu¹⁸⁴. Ch'en Ts'ang-ch'i ve Li Hsün gibi egzotik tıbbî ürün mütehassısları tarafından listelenen başka türler de vardı ki, bunların arasında, kocanın beğenisini kazanmak için takılması gereken ve "rüzgâr olmadan yalnız başına sallanan bir bitki" de bulunuyordu¹⁸⁵.

173 Huang hsieh.

174 Ch'en Ts'ang-ch'i, 12, 58b; CLPT içinde; TS, 43a, 3733a.

175 Hu huang lien. Huang lien adının karşılığı *Coptis teeta*'dır.

176 Stuart 1911, 65'te *Barkhausia repens*; Read 1936'da ise *Picrorhiza kurroa* suretinde geçer. Laufer 1919, 199-200'de ise *Barkhausia*'nın İran'da yetişmediği ifade edilmiştir.

177 CLPT, 9, 45a.

178 Ho shih. Read 1936, no. 20a'ya göre; *Carpesium abrotanoides* idi fakat daha başka mütehassıslar farklı bir tanımlama yapmışlardır.

179 Su Kung, 15, 9b; PTKM içerisinde.

180 *luo-uâi ya da *nuo-uâi. Laufer 1919, 480-481'de ifade edildiğine göre; "Arapça, Grekçe *alua*, *alwâ*" kelimelerinden gelmektedir.

181 Ch'en Ts'ang-ch'i ve Li Hsün, 34, 32a; PTKM'e içerisinde.

182 Kuan chün. Tanımlanamadı.

183 Su Kung ve Chen Ch'üan, 28, 43a; PTKM içerisinde.

184 TFYK, 971, 8a ve 12a.

185 Li Hsün ve Ch'en Ts'ang-ch'i, 21, 9a; PTKM içerisinde pek çok yerde.

17- KURSAK TAŞI

Çin'de hayvansal ilaçların hiçbiri kursak taşından daha popüler değildi. Adının hakkını veren kursak taşı, geviş getiren birçok hayvanın, özellikle de yaban keçisinin midesinin dördüncü bölümünde bulunan taş biçimindeki yumrudur. Bu ürün, Yakın Doğu'da zehirlere karşı bir panzehir olarak büyük bir ün kazanmıştı. Orta Çağ Çin döneminde "öküz sarısı" olarak bilinen "kursak taşları" ise bu klasik tanımı her zaman karşılamıyordu. Bunların çoğu olmasa da bir kısmı, öküzlerin safra keselerinden çıkarılan safra taşıydı¹⁸⁶. Bu taşların tıptaki rolü, fizikî olmaktan ziyade ruhsaldı. Dolayısıyla, bir öküzün kusmuş olduğu "sarınn" içinde "...uçup giden bir kelebeğe benzeyen bir şey vardı"¹⁸⁷ gibi bir cümle okumak şaşırtıcı değildi. Nitekim "öküz sarısı, cennetteki ruhları sakinleştirip dünyevî ruhları yatıştırır; kötü cinlerden kurtarır ve içimizdeki kötülöklere son verir"¹⁸⁸ deniliyordu. Bu değerli nesneler Çin'de, ekseriyetle Shantung'da üretiliyordu. Shantung'daki kasabaların çoğu bunları her yıl taş aletler ve yenilebilir yumuşakçalarla birlikte haraç olarak Ch'ang-an'a gönderiyordu. Bunların bazıları Szechwan'da da üretiliyordu¹⁸⁹. Bu Çin "kursak taşları" efsun ve ilaç olarak büyük değer kabul edildikleri İran gibi uzak bir yerde bile büyük bir talep görüyordu¹⁹⁰. Öte yandan, Tang Hanedanı VIII. yüzyılda Silla'dan önemli miktarda Kore kursak taşı almaktaydı¹⁹¹. Bir kısmı da Mançurya ve Nan-chao'dan geliyordu¹⁹². 761 yılında Fergana'dan gönderilen, "yılan sarısı" biçimindeki oldukça sert bir taş ise büyük heyecan yaratmış olmalıydı¹⁹³.

18- OLNUL

Li Hsün, Kore dilinde *Olnul* sözcüğüyle ifade edilen bir hayvanı tanımlayan eski bir lügatten bir alıntı yapmıştı:¹⁹⁴

186 YYTT, 10, 80; Bkz. Su Kung, 50b, 24a; PTKM içerisinde. Shiratori 1939, 47-48'de ifade edildiğine göre; PHL'de geçen **buâ-sât* sözcüğü Farsçadaki *pāzahar* (panzehir) kelimesinden gelmektedir. Laufer 1919, 525 ve devamında bunun kursak taşı olmadığı kanaatindedir.

187 YYTT, 10, 80.

188 Chen Ch'üan, 50b, 24a; PTKM içerisinde. Sun Szu-mo bunun benzer güçlere sahip olduğunu sanmakla birlikte, daha belirgin biçimde, karaciğer ve safrakesesi-ni kuvvetlendirici tesirini de eklemektedir.

189 Su Kung, PTKM, 50b, 24a'da bu yerlerin listesini vermektedir; Shantung'daki Teng-chou, Lia-chou ve Mi-chou ile Szechwan'daki Li-chou'dan gelen haraçlar için bkz. TS, 38, 3722b-3722c; 42, 3730b.

190 Laufer 1919, 528.

191 TFKYK, 971, 5a ve 10b; 972, 2b; THY, 95, 1712-1713.

192 İlki Kara Sulu Mo-ho ve Sarı Başlı Shih-wei'den gönderiliyordu; TFKYK, 971, 16b. Sonraki için bkz. TFKYK, 971, 10a-10b; TS, 222a, 4157a.

193 TFKYK, 970, 16b.

194 Çincesi **uät-njuk* ya da **uät-nwat* suretindedir.

"Bu, Doğu Denizi'nin sularından gelmektedir. Görünüşü geyik şeklini andırır fakat başı bir köpeğinkine benzer ve uzun kuyruklu bir hayvandır. Her gün su yüzeyinde durmak için ortaya çıkar. Kurung yerlileri bu hayvanları ok ve yayla avladıktan sonra "dışarıdaki böbreklerini" çıkarıp, gölgede kuruturlar; yüz gün içinde böbrekler hayranlık uyandırıcı bir raiyihaya ve nefis bir tada kavuşur¹⁹⁵".

"Dışarıdaki böbrekler" tabii ki, hayvanın hayalarını imlemektedir. Çin ve Japonya arasındaki denizlerde, (farklı bir tercümeyle) yani Endonezya dilindeki "K'un-lun-ers" terimi eğer "denizlerin usta avcıları" anlamında bir genelleşmeye uğramadıysa, ortaya şaşırtıcı bir durum çıkmaktadır. Bu hayvan besbelli ki bir tür fok balığı¹⁹⁶ veya uzun kuyruğunu da dikkate alırsak muhtemelen bir deniz samuruydu ve umumiyetle Silla denizlerinden çıkarılmaktaydı¹⁹⁷. İlaç; cin tasallutuna, tilki ruhlarına, rüyada hayaletlerle cinsel ilişkiye girmeye ve erkeklerin muhtelif türlerdeki cinsel güçsüzlüklerine karşı şaraba karıştırılmış bitkilerle birlikte içiliyordu¹⁹⁸.

Kunduz yağı ve misk yağı galip ihtimalle aynı isimle pazarlanıyor ve Çin'de birbirinden ayırt edilmiyordu¹⁹⁹.

195 Li Hsün, 51b, 34a; PTKM içerisinde, LHC'den iktibas.

196 CLPT, 18, 16a'daki resimde bir fok görülmektedir. Kimura (1946, 195-196) ise bunun "Kuzey Kürk Foku" (*Otoes=Callorhinus ursinus*) olduğunu söyler ki, daha başka birkaç teklif bulunmasına rağmen bu ihtimal dâhilindedir. Örneğin *Pusa hispida* ya da *Pusa foetida* (Halkalı Fok) Mançurya sahillerinde, Kuzey Japonya'da ve yine Baykal Gölü ile Hazar Denizi'nde görülür. Bu türün olgun erkekleri "çadırşığı otu ile soğan kokusu arasında" bir kokuya sahipti fakat bazı türlerinin hayalarından muhtemelen miske benzeyen bir koku elde ediliyordu. Doğu Asya sahillerinin muhtelif fok türleri için bkz. Schefer 1958, 57, 61, 82-84, 95-102, 103, 109.

197 Chen Ch'üan, 51b, 34a, PTKM'den iktibas. O, bu hayvanın genellikle bir fok türü için kullanılan "deniz köpeği" adıyla anıldığını belirtmektedir.

198 Ch'en Ts'ang-ch'i ve diğerleri, 51b, 34a; PTKM içerisinde.

199 Ch'en Ts'ang-ch'i ve Li Shih-chen, TS'den iktibas yaparak Mançurya, Türk toprakları ve Batı'da görülen **kuat-nwat* isimli bir hayvandan bahsederler. Ch'en Ts'ang-ch'i bu hayvanın tilkiye benzediğini, bundan miske benzeyen bir koku elde edildiğini, renginin turuncu ve kemiklerinin kötü olduğunu söylemektedir. Muhtemelen 717 yılında Hoten'den gönderilen **nwat* da bu idi (TFYK, 971, 2b). Hirth and Rockhill 1911, 234'te bunun Batı'dan ithal edilen misk kedisi veya Kuzey'den getirilen kuduz yağı olduğu düşünülür. Ch'en Ts'ang-ch'i tarafından verilen **â-dz'i-b'uat-t'â-ni* adının Arapça karşılığının *ez-zebed* (misk kedisi) olduğu ileri sürülmüşse de bu isimle aynı türden başka bir hayvan işaret edilmiştir. Ayrıca bkz. Laufer 1916, 373-374 ve Wheatley 1961, 105-106. Misk kedisi (*Viverra zibet-ha*) Güney Çin ve Hindic'in yanı sıra Güney Asya'da da yaşamaktadır. Bunun Çince ismi olan *hsiang li*; "Rakun köpeği rayihası" (*aromatic nyctereutes = fragrant raccoon dog*) anlamına gelir. Tuan Ch'eng-shih (YYTT, 16, 134) şöyle demektedir: "Bunlar su kanalının [üretra = idrar yolu ya da idrar yoluyla idrar torbasının birleştiği bölge [e.n.-S.A.] bitişindeki keselerden alınır, üzerine şarap dökülür ve kurutulur". Makdisi'ye göre; Harezmi X. yüzyılda kuduz yağı ihraç ederdi (Bart-hold 1958, 235) ve muhtemelen Çin'e de bu yolla ulaşıyordu.

19- PİTON ÖDÜ

Tang kasabalarında Champa'daki korkunç insan safrası avcılarına yer yoktu²⁰⁰. Çin hâkimiyetindeki Annam'ın siyah kuyruklu pitonları²⁰¹ Tang payitahtının hekimleri için safra kesesi sağlıyor²⁰² ve yılanların keseleri, günümüzdeki Kweichow²⁰³ eyaletinde yer alan P'u-an'ın uzman safra toplayıcıları tarafından aynı biçimde soyuluyordu. Güneyli yaşamını yakından takip eden Li Hsün, her yılın beşinci ayının beşinci gününde, "yılan yetiştiricilerinin" ilacı nasıl elde ettiklerine bizzat şahit olmuştu:

"Yılanların hepsi esnek bitkilerle örülmüş büyük bir sepetin içindeydiler, otların üzerinde kıvrılıp halka biçimde bükülmüşlerdi. İki adam, bunlardan bir tanesini oradan çıkarıp yere yatırdı. Sonra on tane kazık ya da onun gibi bir şey alıp, yılanın vücudunu baş kısmından başlayarak ters çevirdiler ve ardından yılanı, kendi konumuna dönememesi için kazıklarla ezdiler. Akabinde karnından keskin bir bıçakla birkaç santim kadar dilimleyince hayvanın karaciğeri ve safra kesesi dışarıya fırladı. Ayrıca ördek yumurtası büyüklüğündeki safra kesesini de kestiler. Haraç olarak göndermek niyetiyle kuruması için güneşe bıraktılar. Ama karaciğerini içeriden geriye doğru katlayıp, yaranın ağzını iplikle diktiler. Sonra da toparlayıp sepete koydular. Birtakım kimsenin söylediğine göre, bu adamlar yılanları sırtlarında taşıyıp derelere ve göllere salıveriyorlarmış²⁰⁴".

Piton bilgisi, hayvanı yakalamanın daha kolay bir yolunu tasarlayan Tuan Ch'eng-shih'in kulağına gelmişti:

"Piton bir geyiği yutup da geyik tamamen sindirildiğinde bir ağacın etrafına dolanacak ve sonra karnının içindeki kemikler, pullar yoluyla dışarı itilecektir. Yılanın yağları, bu tip yaraların iyileştirilmesinde gerçekten çok işe yarayacaktır.

Bazıları yılanı bir kadın giysisi fırlatır; hayvan bunun etrafında halkalanır ve dikelmez.

Safra kesesi, ayın ilk on gününde başa, ikinci on gününde kalbe, üçüncü on gününde ise kuyruğa yakındır"²⁰⁵.

200 Kraliyet savaş fillerinin üzerine insan safrası serpiştirilirdi. Bkz. Aymonier 1891, 213.

201 Ya da Hint pitonu (*Python molurus*); Çincesi: *jan she*.

202 TS, 43a, 3733a; Chiao-chou ve Feng-chou'dan gelen haraçlar.

203 Burası Tang döneminde Chien-chou idi. Bkz. TS, 42, 3730d. Bu uzak diyarlardan mahallî haraç olarak gönderilen piton safrası kaynaklarının listesi mevcut değildir (zikredilen bölgelerden payitahta altın tozu, Japon sarmaşığı tozu ve daha başka kıymetli şeyler gönderilirdi) fakat hemen altta tercüme edilen paragrafta da belirtildiği üzere Tang Çin'inin belirli bölgelerinden gönderilen haraç listesi mevcuttur.

204 LPLI, b, 22-23.

205 YYTT, 43, 23b-24a; PTKM'den iktibas. Krş. YYTT, 17, 143'te birkaç kelime dâhil edilmemiştir.

Diğer safra türleri, ilaç piyasasında hakiki maddenin yerine kullanılıyordu fakat uzman eczacıların bunları tespit etmek için bir testi vardı: Saf suyun içine bir miktar kumaş atılır ve yaygın olarak kullanılan sahte domuz safrası veya kaplan safrası batarken, hakiki piton safrası daireler çizerek su üzerinde yüzerdi²⁰⁶.

Safranın Çin tababetindeki kullanımı, ülkenin Hindîçin ile bağlantı kurmasını sağlamıştır. Kamboçya ve başka yerlerde de önemli bir role sahip olan safra, T'ang hekimleri tarafından kanlı ishal, kurtçukların neden olduğu kanamalar ve diğer hastalık türleri için ilaç olarak kullanılmıştır²⁰⁷.

20- BEYAZ BALMUMU

Annam'ın beyaz balmumu, güneşte ağartılan sıradan sarı balmumuydu²⁰⁸. Bunun bile tıbbî kullanımı mevcuttu. Örneğin, yumurtalı şarapla alındığında, hamile bir kadının kanamalarını durdurabilir (bir tür sihirli tıkama yöntemi mi?) ve saçların ağardığı yerlerde siyah saç çıkarabilirdi²⁰⁹.

21- İNSAN SAÇI

Sekizinci yüzyılda Ch'ang-an'a, Mançurya ve Kore'den hatırı sayılır miktarda insan saçı gönderiliyordu²¹⁰. Bu yabancı saçları yerli bir ürüne göre üstün kılan tuhaf meziyetlerinin ne olduğunun ortaya çıkarılması ve nispeten kolay olan efsunlu-tıbbî uygulamalardan daha farklı bir amaçla kullanılıp kullanılmadıkları merak cezbeden bir husustur. Saçlar güçlü, hatta tehlikeliydi. Chen Ch'üan'ın kendisi gibi hekim olan küçük kardeşi Chen Li-yen, doğal yollardan yılan dönüşen bir saç telini yutan bir Taoiste, onu kurtaracak dozda kızıl zırmık vermek zorunda kalmıştı²¹¹.

"Eğer yaşayan bir insanın saçı, bir meyve ağacına asılırsa, karga benzeri kuşlar gelip onun meyvesini yemeye cesaret edemezlerdi. Veya eğer bir kişi kaçarsa, saçını alıp, bir binek arabasına enine yerleştirilerek ters çevirdiğinizde, şaşırıp, kafası karışacak ve nereye gittiğini bilemeyecektir. Bütün bu anlatılanlar, kutsal dönüşümlerdir"²¹².

206 Su Sung, PTKM, 43, 24a'da bunları söyler fakat Meng Shen'in belirttiğine göre; bunlar su üzerinde uzun ancak daha yavaş şekilde yüzerlerdi.

207 Ch'en Ts'ang ch'i ve Meng Shen, 43, 24a; PTKM içerisinde. Krş. Burkill 1935, 1847-1848.

208 Feng-chou ve Fu-lu-chou'dan gönderilen haraç. TS, 43a, 3733a. Mühim bir Annam balmumu için krş. Hirth and Rockhill 1911, 48. Ayrıca Çin balmumu böceğinden beyaz bir balmumu da üretilirdi.

209 Chen Ch'üan, 39, 5b; PTKM içerisinde.

210 Daha belirgin olarak Silla, Kara Sulu Mo-ho ve Sarı Başlı Shih-wei'den. T'FYK, 971, 5a, 10b ve 16b; THY, 95, 1712-1713. Silla'dan gönderilen bir saç yükü yaklaşık olarak 50 kg ağırlığında idi.

211 TS, 204, 4106a.

212 Ch'eng Ts'ang-ch'i, 52, 37a; PTKM içerisinde. Ayrıca kısmen YYTT, 11, 84'de. Burada "enine yerleştirilerek" şeklinde yapılan tercüme biraz şüpheli görünmektedir.

Ne var ki, bu tariflerin çoğu, sara tedavisi gören bir adamın kendini astığı ipi tarif eden bakış açısıyla aynı türdendi²¹³. Kafada saç gerektiren tarifler; bağlama, örme ve sıkı tutma kavramına bağlıydı. Şayet bir çocuk korku içinde çılgık atma hastalığına kapılmışsa, çocuğa süt veya şarabın içindeki yağla birlikte saç külleri verilmeliydi. Eğer bir adamın sebepsiz yere bir yeri kanıyorsa, bir kaşık dolusu saç külü ve tırnak parçalarını şarapla birlikte içmeliydi²¹⁴.

22- GÖZTAŞI

Türkistan'ın Karaşar bölgesinde ve İran'da üretilen, ayrıca gemiyle Tang Çin'ine getirilen "yeşil tuz", doğal mavi bakır karbonatının yani azuritin bir benzeriydi ve tıpkı onun gibi göz hastalıklarının tedavisinde kullanılıyordu. Bazen "göztaşı" diye adlandırılan bu cevher sözde trahom tedavisi için kullanılan billurlaşmış bakır sülfat olmalıydı. Bunun muadili olan yeşil bakır pası (bakır asetat) Çinliler tarafından metalik bakır ve sirkeyle hazırlanmaktaydı fakat hekimler bunun tıpta kullanmaması için uyarıda bulunmuşlardı²¹⁵.

213 YYTT, 11, 86.

214 CCF, 52, 37a; PTKM içerisinde. Tırnak parçaları kelimenin diğer bölümleriyle de bağlantılıdır. Bkz. Hastings 1927, VI, 475. Su Kung, PTKM, 52, 37a'da daha başka tedavi yöntemlerinden bahseder ve bunların tamamında saç külü vardır.

215 Su Kung ve Li Hsün, 11, 8a; PTKM içerisinde. Ayrıca "yeşil tuz" olarak tanımlanan maddenin Farsça karşılığı "zengâr" yani bakır pası idi ve hakikaten kimi zaman renklere karıştırılmak için asetat, sülfatın yerine kullanılmak üzere gemilerle sevk edilmiş olmalıydı. Bkz. Laufer 1919, 510 ve Read and Pak 1928, 76.

XII DOKUMALAR

Duvara asılı kilimlerimin hepsi Sur işi;
Fildişi bir kutuya tıktım tacımı;
Tezat oluşturuyor halılarım selvi sandıklar içinde,
Pahalı elbiseler, çadırlar, güneşlikler,
Şahane keten ve inci işlemeli Türk minderleri,
Venedik altını tığ işlemeli karyola eteği...

William Shakespeare, *The Taming of the Shrew*,
Perde II, Sahne 1

Soylu Bodhisattva gibi muhteşem olan “Dişi *Man* Barbarları Ülkesi”nin sefirleri, (Su O’nun romantik hikâyesinde anlattığına göre) IX. yüzyılın ortalarında Ch’ang-an’daki saraya armağanlar sunduklarında, bunların arasında “ışıldayan günbatımı bulutları gibi sırmalı ipek kumaşlar” da vardı.

“Sefirler bunun ‘saf su rayihalı kendirden’ yapıldığını söylediler. Göz alıcı ışıltılar saçan bu kumaş, enfes rayihasıyla insanları büyülemişti. Hoş kokusuyla ve birbirine karışan beş rengiyle, bizim merkez eyaletlerimizde üretilen ipeklilerin kat kat ötesinde büyüleyici bir güzelliğe sahipti”¹.

Görünüşe bakılırsa, bu boncuklarla süslenmiş Amazonların sunduğu armağanlar, Endonezya ve Hindîçin’den getirilen, daha sonra üzerinde etraflı biçimde duracağımız kaliteli pamuklular gibi, “sabah güneşi doğarken bulutlar” şeklinde tasarlanmış kumaşların yaratıcı dönüşümleriydi. Tang döneminde üretilenlerden daha güzel bir kumaş olabileceği fikri,

1 TYTP (TTTS, 2), 58b.

Su O'nun muhayyilesindeki abartıyı tasdik ediyordu zira o dönemde Çin, değerli malların ve zarif dokumaların evi ve umumî merkeziydi.

Tang dönemi kumaş dokumacılığında en çok kullanılan iplik, hem yerel ipekböceği kozasından elde edilen uzun lifle, hem de yabanî ipekböceği kozasından alınan ve eğrilerek ipliğe dönüştürülmesi gereken kısa kırık liflerle yapılan ipekti. Ayrıca süslü ve sade kumaşların yapımında kullanılabilen Çin keneviri, Japon sarmaşığı, kendir, muz ve bambu gibi bitkisel lifler de mevcuttu. Yünlü kumaşlar daha çok Fars kültürüne has bir özellikti ve yün Uzak Doğu'da genellikle keçe yapımında kullanılırdı.

Bu liflerle yapılan dokumaların miktarı çok büyüktü. İmparatorluk Dokuma ve Boyama İmalâthanesi tarafından tedarik edilen malzemele-
rin yer aldığı bir liste bu konuda bir fikir vermektedir: Ketenli ve yün-
lülerin yanı sıra ipekliler, Şam işi ve tüllerden oluşan on adet kumaş;
beş çeşit kadife ve kurdele; Hint ipeği dâhil dört çeşit eğirme iplik². En
karakteristik Tang dokuması atkı fitiliydi. Bazı âlimlere göre bu fitilin
üretimi çok eskiye dayanıyordu, Batı'dan gelmişti ve özellikle Sâsânî do-
kumacılığında önemliydi. Eski Çin'de fitil çok kullanılmamıştı ama arış
fitili biliniyordu; bir Tang icadı olan saten, birçok ince arış ipliğinin atkı-
yı tamamen kapattığı bir fitildi³. Bizim sıklıkla "brokar" [sırmalı kumaş]
dediğimiz muhteşem desenli kumaşların bazıları hâlâ eski arış tarzında
yapılsa da, aslında çoğunlukla atkı fitilli Şam işleridir⁴. Bununla beraber
Tang döneminde ipek üzerine altın yaprak bükümlü bazı gerçek brokar-
lar da üretiliyordu. Kilim dokumasının ise VIII. yüzyılda Uygur Türkleri
tarafından getirilmiş olduğu anlaşıyor⁵. Tang Hanedanı'nda emprime
kumaşlar da vardı. Bunlar "ters kalıp" yöntemiyle yapılıyordu; desen ah-
şap bloklar halinde kesiliyor, kumaşa bunların arasında baskı uygulanı-
yor ve boya da boşluklara dökülüyordu; bu VIII. yüzyıldan beri bilinen
bir teknikti ve yapılışı itibarıyla Hindistan ile Batı'ya ait tipik balmumu
baskısıyla tezat oluşturunuyordu.

Tang kumaşlarının ihtişamına bir örnek olması açısından *k'ung serçesi
tülü* veya bizim deyişimizle "tavus kuşu tülüne" bir göz atalım. Bu, Ho-
pei'ye bağlı Heng-chou'da dokunan ince işlenmiş, gösterişli ve yanardö-

2 TLT, 22, 20b-21a.

3 Bu meselelerin tümüne ilişkin tafsilatlı bilgi edinmek için bkz. Simmons 1956, birçok yerde. Bu zât, Sibiryâ'daki Pazırık kurganına atıfta bulunarak M.Ö. VI. ve V. yüzyıllardan itibaren Çin dokumacılığında atkı fitilinin görüldüğüne dik-
kat çekmekte ve böylece bunu da kadim Çin tekstiline dâhil etmektedir. [Ancak
zikredilen kurgandaki buluntuların Türk kültürüne ait olduğu hakikati her türlü
şüpheden arıdır. [e.n.-S.A.]

4 Han döneminde çok renkli Şam işi kumaşların görüldüğüne ilişkin bilgiler çar-
pıtmadır. "Brokar" Çinceye mutat olarak *chin* suretinde tercüme edilmiştir.

5 Yang 1955a, 275.

ner bir kumaştı⁶. VI. yüzyıldan beri de lükse düşkün kadınlar nezdinde makbuldü⁷. Bir Sui orospusu olan "Altıncı Bakire Ting" in sevgilisine hitaben yazdığı "On İstek" içerisinde bu kumaşa tesadüf ediyoruz:

K'ung serçesi tülünden yapılmış bir etek,
Kırmızı ve yeşil iç içe, birbirine bakıyor,
Balık pullu ejderha brokarı gibi ıslıl ıslıl,
Hayranlık uyandırıcı derecede tuhaf, düzgün ve parlak:
Ne kadar kaba veya ince olduğunu, siz kendiniz de bilirsiniz efendim
Bir elbise istiyorum sizden ey genç adam ve bir de kuşak!⁸

T'ang tekstil endüstrisinin büyük merkezleri Yangtze Irmağı'nın man-sabında ve Szechwan'da idi. Bu bölgelerde yaşayan çok sayıda işçi, tezgâhlarında imparatorluğun hali vakti yerindeki insanları için mebzul miktarda süslü kumaşlar işliyordu. Rivayete göre yedi yüz dokumacının tamamı, Değerli Refakatçi Yang'a gereken kumaşların imali için tahsis edilmişti. Bu devasa endüstri zaman zaman saldırıya uğramış ve ahalide moral bozukluğuna yol açma ihtimalinden dolayı kısmen küçültülmüştü. Mesela 771 yılında Tai Tsung, yukarda anlatılan nedenden ve bu detaylı işçiliğin "...kadın zanaatkarların sağlığına zararlı olmasından" dolayı, tek renkli ve çok renkli karmaşık figürlü bazı kumaşların dokunmasının durdurulması için bir ferman çıkarmıştı. Ejderha, Zümrüd-ü Anka, tek boynuzlu at, aslan, tavus kuşu, gök kökenli at ve bitki şekillerinin dokunması yasaklanmıştı. Bununla birlikte, "...hâlihazırda yaygın Şam işleri ve küçük şekilli, çizgili brokarlara ve benzerlerinin yanı sıra, her daim yaygın olarak kullanılan beyaz 'Koryō brokarı' ile karışık renkli brokarlara, daha önceki örneklere uyum sağlaması açısından izin verilebilirdi"⁹. Wen Tsung'un 829 yılına ait benzer bir fermanı, cırtlak renkli ve çirkin kumaş üreten bütün tezgâh ve dokuma taraklarının yeni yılın ilk gününde yakılmasını emredecek kadar ileri gitmişti¹⁰.

Tai Tsung tarafından satışına müsaade edilen bu kumaşların arasında (eğer bu gerçekten sadece basit bir tanımlayıcı isim değilse) Kore işi bir dokuma bulmak ilginçtir. Anlaşıldığı kadarıyla egzotizm Çin ruhunu zoraki yozlaştırmamıştı. T'ang kumaşlarının mükemmelliğine rağmen veya belki de bu yüzden (çünkü bu durum nadir mallara karşı bir ilgi

6 TLT, 3, 13a. Ayrıca Huai-nan'ın Ch'u-chou isimli yerleşim biriminden haraç olarak gönderilen "k'ung serçesi keteni" de vardı. Bu, tavus kuşunun muhteşem kuyruğunun taklidi olmalıdır veya belki de, kuş tüyleriyle dokunan bir kumaştır.

7 VI. yüzyılın sonlarında yaşayan orospuların daimî müşterisi olan laubali ibne Tsu Ting'in biyografisi için bkz. PS, 47, 2904a. Bununla birlikte, iyi eğitim görmüş bir adamdı ve çok sayıda yabancı dil öğrenmişti. Çok sayıda "k'ung serçesi tülü" topuna sahipti.

8 Ting Liu-niang, "Shih so", *Ch'üan Sui shih*, 4, 10a, CHSKCNPCS içerisinde.

9 Tai Tsung, "Chin tuan chih tsao yin ch'iao chao", CTW, 47, 6b-7a; krş. TS, 6, 3648d.

10 TFYK, 56, 16a.

oluşturuyordu) çok miktarda ecnebi yapımı elbise ithal ediliyordu. Bütün Asya'nın toptan kaliteli mal tedarikçisi konumundaki Tang Hanedanı, kaçınılmaz olarak bu ithalatın etkisine kapıldı ve ülke dışına egzotik fikirlerin tesirinde kaldığını gösteren kendi imalatı mallar gönderdi. Bu yüzden hem Shōsōin'de, hem Japonya'nın Nara kentindeki Hōryūji'de muhafaza edilen gösterişli numunelerde ve hem de Türkistan'ın Turfan bölgesinde bulunan neredeyse birbirinin aynısı kumaşların üzerinde, İran'da hüküm süren Sâsânîlerin külliye Tang kültürüne uyarlanmış meşhur figürleri, desenleri ve sembolleri görülür¹¹. Örneğin Hōryūji'deki kumaşların bir tanesinde, her birinin üzerinde, yay kuşanmış dört tane sakallı Sâsânî hükümdarını gösteren madalyon desenleri vardır ama savaş atlarının saflarına Çin karakterleri işlenmiştir¹². Yine VIII. yüzyılın sonuna ait, "Denizaşırı Adamların Armağanı Resimli Brokar Üzerine Rapsodi" başlıklı şiire benzeyen düz yazıda; "...çift taçyaprakları ve iç içe geçmiş katmanlı yapraklarla uyum içinde birleşerek bir model oluşturan" raks eden "Zümrüd-ü Anka" desenleri tasvir edilmiştir¹³. Çiçek desenli bir parşömen veya madalyonda hayvan gösterilmesi tipik Fars eğilimidir ve bu imparatorluk hediyeleri herhalde, çiçek desenli madalyonlarda "Zümrüd-ü Anka" kuşlarını gösteren meşhur Tang brokarlarının ilk örnekleri olmalıdır¹⁴.

1- ALTIN BİR ELBİSE

Toharistanlı bir elçinin 682 yılının başlarında Kao Tsung'a hediye olarak sunduğu altından mamûl bir kostüm gibi abartılı bir eşyanın imparator tarafından kabul edilmeyeceği az çok tahmin edilebilirdi¹⁵.

2- YÜNLÜ ELBİSELER

Orta Çağ'da hem Doğu Türkistan'ın hem de Batı Türkistan'ın yünleri meşhurdu¹⁶. Yünlüler Tang döneminde de yeterince biliniyordu (mesela şiirlerde bu ürünlerden sıklıkla bahsedilir) ama görünüşe bakılırsa, irili

11 A. Stein 1921, 907-913; A. Stein 1928, 674-680.

12 Simmons 1948, 12-14.

13 Li Chün-fang, "Hai jen hsien wen chin fu", CTW, 536, 21b-22b.

14 Harada 1939, 75. Gray 1959, 51'de "Çin-Sâsânî tarzındaki" Zümrüd-ü Anka kuşuna Sâsânî sanatında tesadüf edilmediğini gözlemlemiş olsa da kartal, sülün, kanatlı köpek ve mitolojik Senmurv'un bulunduğunu belirtmiştir. Bu Zümrüd-ü Anka kuşlarına daha sonra ne oldu? Galiba bunlar İran sülünlerinin Çin kültürüne uyarlanmış halleri idiler.

15 CTS, 5, 3074d.

16 X. yüzyılda Türkistan dokumaları hakkında mufassal bilgi veren Makdisî'nin eserinden tercüme için bkz. Barthold 1958, 235-236. Ayrıca Stein'in keşiflerinden de açıkça anlaşıldığı üzere Türkistan'da dikkate değer bir yün sanayii de mevcuttu. Bkz. Priest and Simmons 1931, 8.

ufaklı halıları dokumak için kullanımının dışında ithal edilmemişti. Nitekim yünlüler için bir çeşit yerel endüstri mevcuttu ve bu da muhtemelen Çinlilerin kullanımı için gereken kısıtlı amaç bakımından kâfiydi. Bunun bir istisnası, su samuru kürkünden yapılan ve IX. yüzyılda Tibetliler tarafından, yak kuyruğu ve altın tas gibi diğer değerli şeylerin yanında gönderilen yünlü ya da belki “tüylü” dememiz gereken bezdi¹⁷. Bu sıra dışı bez (T’ang alpaka yünlüsü mü?) yeterince egzotikti ama su samurları öyle değildi; hatta aynı dönemde yaşamış bir Çinli, bu zeki hayvanların on tanesini kendi namına balık avlamak için eğitmişti¹⁸.

Yerel T’ang yünlüleri de neredeyse Tibet işi olanlar kadar tuhaftı: Yangtze Irmağı’nın mansabındaki Hsüan-chou’da tavşan tüyünden “yünlü” bir kumaş yapılmıştı¹⁹. Ayrıca Kansu (Hui-chou) ve Ordos (Feng-chou) şehirlerinde devetüyünden mamûl yünlü eşyalar üretiliyordu²⁰. Bu devetüyünden kumaş dokuma sanatı, galip ihtimalle Batılı Fars halkından öğrenilmişti.

3- HALILAR

Buhara hükümdarı 726 yılında T’ang Hanedanı’na elçiler göndererek Arap akıncılara karşı yardım istemişti. Bu elçiler beraberinde, safran, “kaya balı” ve ayrıca “Roma işi kabartmalı bir halı” gibi birtakım değerli hediyeler de getirmişlerdi²¹. Hükümdarın eşi olan “Hatun”, Çin imparatoriçesine iki büyük halı ve bir kabartmalı halı göndermişti²². Bunlara karşılık olarak Hsüan Tsung’dan, Buhara hâkimi için bir eyer ve dizgin, bir kaftan ve kuşak ile daha başka gösterişli kıyafetler ve karısı için de elbise ve kozmetik ürünler vermesi istenmişti²³. “Raks hasırları” dâhil diğer yünlü halılar ise Kapişa, Mâimargh, Türgiş, Şaş ve Keş hükümdarlarının hediyeleri olarak VIII. yüzyılda Ch’ang-an’a gönderildi²⁴. T’ang payitahtı-

17 TS, 216b, 4139a; THY, 97, 1739.

18 YYTT, 5, 42; krş. Sarton 1944, 178.

19 TS, 41, 3728d; KSP, c, 20a.

20 TS, 37, 3720d-3721a.

21 Buradaki “halı” *g’iu-g’iəu şeklinde kaydedilmiştir. Daha başka metinlerdeki *g’iu-şiu ile mukayese edilebilir. Bu sonuncusu Sanskritçedeki *varṇakambala* (renkli yün battaniye) ile müsavidir. Bkz. Pelliot 1959, 484.

22 Buradaki *g’iu-g’iəu hem “kilim” hem de “halı” anlamındadır fakat birincisi *tšja-p’iek sözcüğüyle vasıflandırılmıştır. Laufer bu kelimeyi Farsçadaki *taftan* (ağ örme) ve “tafta” ile ilişkilendirir. Bkz. Laufer 1919, 493. Türgiş diyarı, Şaş ve diğer yerlerden gönderilen armağan arasında az önce belirttiğimiz *t’ap-təng sözcüğünü bulduk ki, bunun Farsça bir kökten geldiği ayan beyan ortadadır. Burada belirttiklerimizin tamamı yün halılara karşılık gelmektedir.

23 TS, 221b, 4153d; TFKYK, 999, 15b-16a.

24 TS, 221b, 4154a; TFKYK, 971, 3a, 14b ve 15b. Bu sefaret raporlarının metinlerinden kimi zaman sadece “raks hasırları” yazar fakat diğer taraftan muğlak Çince

na 750 yılında ulaşan İran işi "kabartmalı raks hasırlarının" bazıları, "çok tüylü" ve "uzun tüylü" gibi terimlerle tanımlanmıştı ki, bununla olağanüstü etli ve kalın tüylü halılar kastediliyor olmalıydı²⁵. Li Ho'ya ait bir şiirde tasvir edilen, altın yaldızlı yılanlarla süslü raks hasırları muhtemelen İran kökenliydi²⁶. Bununla birlikte, aynı şairin başka dizelerinde yine İran menşeli olduğuna kuşku duyulmayan ve Çince-Farsça karışımı **t'âp-tang* adıyla anılan yünlü bir halıdan daha bahsedilmektedir. Ayrıca, VIII. ve IX. yüzyılların varlıklı ailelerinin evlerinde bunların yaygın olarak kullanıldığını düşünmemiz elzemdir. "Houri Sarayının Şarkısı" başlıklı şiir çevrilmeye değerdir. Okuyucu bunu okurken "saray gardiyanının" bir geko olduğunu anlamalıdır: Kadim bir geleneğe göre bu küçük kertenkeleler kızılbaşana dek zincifre ile beslenebiliyorlardı. Daha sonra havanda dövülen bu hayvanlardan elde edilen sıvı imparatorun cariyelerinin vücuduna çil çil sürülürdü. Kadın cinsel ilişkide bulunmadığı sürece bu işaretlerin kalacağına, cinsel ilişkiye girerse yok olacağına inanılırdı. Böylece Göğün Oğlu, kadınlarının kendisine sadık kalıp kalmadığını sarahaten anlayabilecekti. Bu yüzden gekolar "saray gardiyanları" adıyla maruftular. Bunlar bir bakıma Büyükayı Takımyıldızı'ndaki "Yedi Kandil" idi. Aşağıdaki şiirde III. yüzyılda yaşayan bir hükümdarın gözdesi olan, bir zamanların *hurisi* ve kadim zamanların kraliçesi A-chen'in yalnız ve üzgün olduğu söylenmek isteniyor. "Uzun Ada" ise bir bahçenin ismidir. Şiirde asrî ve arkaik imgeler birbiriyle kaynaşmıştır.

Yükseklere konulmuş mumların, tüllerin arasından parlayan ışıltısı anlamsız;
Geceleri dövüyorlar "saray gardiyanlarını" çiçekli odada.
Tütsüler yayılıyor filin ağzından, *taptan* (raks hasırı) sınımsıcak;
Şehrin surları üzerinde asılmış Yedi Yıldız ve su saatinin gongunu duyuyorum.
Soğuk içine işliyor ipek perdenin, tapınağın gölgesi kasvetli;
Renkli Simurglar ile süslü perdenin tepesinde ayazın izleri.
Eğri korkuluğun altında danaburunları feryat edip yas tutuyorlar aya;
Menteşeler ve bakır kapı levhası, A-chen gibi içeri kilitliyor beni.
Rüyalarda evimin kapısından giriyor ve kumlu adacığa çıkıyorum;
Cennet Irmağı'nın döküldüğü yerdir Uzun Ada'ya giden yol.
Salıverse keşke cariyesini, Büyük Bilge misali ışık saçan efendim,
Binsem bir balığa, dalgaların köpüğünde kayar gibi gitsem²⁷.

kelimeler yünlü dokumalar için kullanılan İranî kelimelerle birleştirilir. Bundan dolayı biz bunların hepsini yün halılar şeklinde değerlendirdik.

25 TS, 221b, 4155b; CTS, 198, 3614b; THY, 100, 1784; TFYK, 971, 18a.

26 Li Ho, "Kung wa ko", LCCKS, wai chi, 4b (altının ilki). Wang Ch'i düşülmüş olduğu şerhlerde bunun keçe bir hasır olduğunu söyler fakat bu değersiz bir varsayımdır.

27 Li Ho, "Kung wa ko", LCCKS, 2, 22b-24a.

4- TAŞPAMUĞU

Romalılar ile Çinliler, taşpamuğunun harikulâde özelliğine aşağı yukarı Hristiyanlığın zuhurundan beri aşınaydılar. Han Hanedanı ahalisi nezdinde taşpamuğu bir Roma ürünüydü ve bu oldukça doğru bir görüştü çünkü Romalılar bu lifli minerali çok iyi bildikleri gibi onun bir kayadan elde edildiğini de anlamışlardı. Örneğin Apollonius Dyscolus'un taşpamuğundan mamûl bez üzerine düşünceleri şöyledir:

"Bu bezler lekелendiği zaman temizlenmeleri için suyla yıkama yöntemi kullanılmaz. Bunun yerine çalı çırpı yakılıp kirli bez ateşin üzerine yerleştirilir. Böylece pislik uçar gider, ateşin üzerinden alınan bez ışıldar ve tertemiz olur"²⁸.

Söylendiğine göre, bu doğal fakat biraz havalı gösterinin bir benzeri II. yüzyılda Çin'de gerçekleşmiştir; adamın biri taşpamuğu kaftanını kasten kirlendirir ve sahte bir öfkeyle ateşe fırlatır, sonra da tertemiz olmuş bir şekilde ateşten çekip çıkartır²⁹. Bu kısa hikâyeler mineral kumaşın Çincedeki; "ateşle temizlenen keten" ismini daha bir anlamlı kılıyor. Ancak taşpamuğu "ateş tüyü" olarak da biliniyordu ki, bu durum maddenin kökenine dair bir başka yanlış teoriye de açıklık getiriyor. Helenistik Doğu'da bir aralar bu maddenin pamuk gibi bitkisel kökenli olduğu zannedilmişti. Ancak VI. yüzyıla kadar Çinliler ve akabinde de Araplar arasındaki en yaygın tasavvur, bunun semender faresinin (ama bazen de Zümrüd-ü Anka kuşunun) tüyü olduğu ve ateşle temizlenip yenilediği idi³⁰.

Tang imparatorlarına İran'dan 750 yılında gelen bir hediye "ateş tüyünden mamûl kabartmalı raks hasırı", yani semender tüyünden yapılma (diye anlaşılabilecek) bir halıydı³¹. Aynı döneme ait bir şiirdeki beyitten de anlaşılabileceği üzere taşpamuğu bazen giysilerde de kullanılmıştı; aşağıdaki şiirde zengin bir aristokratın elbisesi tasvir edilmektedir:

Ateşle arınan bir giysi, kabartmalı açık yakasıyla
"Kızılı brokar" bir kemer, mücevherli levha ve cüzdanıyla³².

Taşpamuğu, muhtemelen oradaki tacirlerin ellerinde bulunan ithal mallardan dolayı özellikle Lingnan ile bağdaştırılmış gibi gözüküyor. Yüan Chen'in bu bölgeyle ilgili Hint irmiği ve parlak reçine gibi oraya has ürünleri tasvir ettiği bir şiirinde şu satırlar görülür:

28 Laufer (1915, 303-304) tarafından yapılan iktibas. Ayrıca taşpamuğundan mamûl masa örtülerinin ateşle temizlendiğini Plinius da söyler.

29 Laufer 1915, 311.

30 Laufer 1915, 307-319 vd., 339. Krş. Hirth 1885, 249-252.

31 TS, 221b, 4155b; CTS, 198, 3614b; THY 100, 1784, Laufer 1919, 499-502.

32 Li Ch'i, "Hsing lu nan", ChTS, han, 2, ts'e 9, ch. 2, 1a.

Kirli veya tozluysa ateşte yıkamak gerekir ateş ketenini,
Ağaç floşu sıcak ve yumuşak, giysileri doldurmak için elverişli³³.

Bir diğer tipik güney ürünü ise "ipek ağacı" yani kapok [yastık pamuğu] idi³⁴.

5- KEÇE

Keçe kullanımı ve yapımı sanatı Chou Hanedanı'nın son zamanlarından beri Çinliler tarafından bilinmekteydi ama Han Hanedanı döneminde hâlâ ilkel bir malzeme olarak görülüyordu. Gerçek vatani ise eski Magi ve Ahamenid şahlarının ve daha sonraları Soğdiana'da onların taklitçilerinin yüksek siperli keçe kalpaklar giydiği İran sahasıydı³⁵. Perdeler, döşemeler, çadırlar, hasırlar, eyer kaplamaları, çizmeler ve her çeşit örtü için yaygın bir şekilde kullanılsa da T'ang döneminde bile tamamen benimsenmemişti. Keçe, tıpkı tereyağı gibi her nasılsa daha çok göçebe halklarla özdeşleştirilen bir üründü ve T'ang Hanedanı'nın göçebe hayatla ilgili tasvirleri sürekli bunun varlığını pekiştirmektedir. Yüksek rütbeli Tibet askerleri, birkaç yüz adamı içine alabilen devasa keçe çadırlarda yaşarlardı;³⁶ ancak Büyük Kral Srong-btsan-sgam-po, Çinli refakatçisini memnun etmek için "...keçeli ve kürklü kaftanlarını çıkartıp bunların yerine Çin ipeği ve brokarı giyinmişti"³⁷. Bu, VII. yüzyılda görülen bir akımın başlangıcı idi. Aradan çok sene geçmeden, Kao Tsung'un devr-i saltanatında, Tibetliler Çin'den ipekböcekçiliği, şarap yapımı, değirmen, parşömen ve mürekkep ustaları talep etmiş ve almıştır³⁸. Kızıl saçlı, mavi gözlü (ve siyah saçın uğursuzluk getirdiğine inanan) Kırgızlar, kemerlerinde bileği taşı taşı, beyaz keçeden kalpak takarlardı³⁹. Türkler, ülkede bir yerden bir yere giderken bir parça keçeden kestikleri ilahlarının heykellerini, hoş kokulu merhemlerle sıvanmış hayvan postu bir çantada muhafaza ederler ve bunu bir direğe asarak tapınırlardı⁴⁰.

Bununla birlikte, keçe çizmeler bizzat Ch'ang-an'da yapılıyordu;⁴¹ kızıl keçe Kuça'daki garnizondan getirilirken⁴² beyaz renkli olanı ise Kansu

33 Yüan Chen, "Sung Ling-nan Ts'ui Shih-lang", ChTS, han 6, ts'e 9, ch. 17, 7a. "Dolgu malzemesi için" ağaç floşu gevşek bir üründü (floş ismi "içine floş doldurmak" fiili olarak kullanılmıştır).

34 Ağaç floşu kimi zaman pamukla karıştırılmıştır. T'ang döneminde pamuğun Çince isimleri için aşağıya bkz.

35 Laufer 1937, 7-9 ve 14-15.

36 Laufer 1937, 11. Bununla birlikte, Doğu Tibet ahalisi yak tüyünden mamûl kumaşlarla yapılan kare çadırları tercih ederdi.

37 Laufer 1937, 10-11.

38 CTS, 196a, 3604b.

39 TS, 217b, 4143b.

40 YYTT, 4, 36.

41 TS, 37, 3719c.

42 TLT, 3, 17b.

içleri ile Ordos şehrinin Çin egemenliğindeki kısmının bilinen bir ürünüydü⁴³. VII. yüzyılın başlarında (T'ang kanunlarının resmî derleyicisi) Chang-sun Wu-chi, erkek şapkalarının siyah koyun yününden⁴⁴ yapılması gibi ortalığı iyice saran bir çılgınlığın sorumlusuydu. Ayrıca Hsüan Tsung tarafından An Lu-shan'a verilen bir sürü değerli hediyeler arasında "kaz tüyü kabartmalı keçe" de bulunuyordu⁴⁵. Hülasa, bozkırın çılgın atlılarının zevkine hitap etmesine rağmen, İngiltere'de İskoç yünüleri nasıl yaygınsa, Kuzey Çin'de de keçe o denli yaygındı.

6- KETEN

Keteni en geniş anlamıyla, yani bitkisel liflerden eğirerek dokunan bir kumaş olarak kabul edersek, Çinlilerin kendilerine ait özellikle kendir, Çin keneviri ve Japon sarmaşığınan üretilen çok çeşitli ve mükemmel kalitede ketenleri vardı. Ama bir kısmını da ithal ediyorlardı; mesela Ordos ve Moğolistan ile kendilerine ait Shensi ile Shansi bölgelerinin "Batılı kadın ketenini" kullanıyorlardı. Gerçi bu isim söz konusu ketenin Çinli olmayan dokumacılar tarafından yapıldığını ima ediyor ama ne çeşit bir iplik kullandıklarını bilemiyoruz⁴⁶. Bir diğer tanımlanmamış (büyük olasılıkla kendir lifinden yapılmış) keten ise Silla ve komşusu Mançurya'dan geliyordu⁴⁷. Hatta pamuklu kumaş da bizim "keten" tanımımıza uymaktadır ve Çinliler bunu aynı cins tekstil olarak değerlendirmiştir. Ancak bu başka bir hikâyenin konusudur.

7-VARNAKĀ

Varṇakā Hintçede kullanılıp "renkli madde"⁴⁸ anlamına gelen ticarî bir isimdi ve Burma'daki Pyü şehrinin biraz ötesinde nebatatı bol bir bölge

43 TLT, 3, 17b.

44 TS, 34, 3713a. Metinde bunlara **yuən-t'uat* fötr şapka denilmiştir. Çinceye koyun yününden yapılan ürünleri imleyen **yuən-t'uat* sözcüğü tanımlanamamış bir yabancı kelimedir.

45 YYTT, 1, 3.

46 TS, 37 ve 39'daki mahallî haraç listesine bkz.

47 TFYK, 970, 14a; 971, 10b ve 16b; THY, 95, 1713. Bu ketene "*tsung* keteni" deniliyordu. Kelimenin anlamı ise "çok amaçlı" idi ve ifade edildiğine göre; ambarlarda depolandıktan sonra tüm keten türlerinden düzenli vergi alırdı. Fakat lügatnüvisler burada kullanılan *tsung* kelimesinin ne anlama geldiği hususunda mütereddittirler.

48 Çincesi **jīwat-nāk* idi. Laufer 1919, 493-496'da bu sözcüğün acayip bir değişikliğe uğradığını ve yapılan İranî etimolojisini tatminkâr bulmadığını belirtir. Pelliot (1928, 151) ise bu ismin Soğdiana'da yaşayan bir halkın adından türediği iddiasını daha makul karşılar. Fakat aynı Pelliot (1959, 483-484) *varṇā* (renk) sözcüğünden türeyen Sanskritçe *varṇakā*'nın Prakrit dilinden yapılan bazı transkripsiyonlar ile kökteş olması iddiasını kesinlikle doğruymuş gibi algılar.

olan "Aşağı Brahman"ın bir ürünüydü⁴⁹. VIII. yüzyılda Semerkand şehrinden Ch'ang-an'a da getiriliyordu⁵⁰. Gerçi Sung Hanedanı'na ait metinlerde Bağdat'ın "beyaz *varnakāsi*" ile Diyar-ı Rûm'dan⁵¹ gelen "altın nakışlı *varnakādan*" bahsediliyor fakat Tang dönemine ait bu tür "renkli" bir kertenin (pamuğun?) yapısıyla ilgi herhangi bir ipucuna sahip değildir.

8- PONJE

Tang Çin'i nam-ı diğer İpek Ülkesi bazı ecnebi menşeli ipeklileri de kabullenmişti. Japon hükümdarının Tang Hanedanı'ndaki kuzenine hediyeler olarak 839 yılının başlarında gönderdiği düz dokumalı bir ham ipek (rahatlıkla "ponje" diyebileceğimiz)⁵² hamulesi Sarı Deniz'i geçmişti⁵³. Bu tür bir ürün saray ressamları için en elverişli zemini sağlayabilirdi.

9- YABANÎ İPEK

Tang Hanedanı ile birlikte diğer Uzak Doğu ülkeleri de, Hint ipeği güvesi kozasını yarıp çıktıktan sonra, kalan ipek parçalarından eğrilen iplerden elde edilen yabanî ipek veya Hint ipeği üretebiliyorlardı⁵⁴. Nan-chao X. yüzyılın sonlarında Tang Çin'ine haraç olarak Tibet işi Hint ipeği teklif etmişti⁵⁵. Ayrıca Annam ve Japonya'dan da ham yabanî ipek ya da dilimizde yerleşmiş haliyle "shantung" diyebileceğimiz haraç türü gelmişti⁵⁶. Japon shantung'u iki çeşitti ve her bir çeşidi iki yüz farklı uzunluktaydı. Bunların bir tanesi adını Mino "eyaletinden" alan *kuni* idi; diğerine ise "su dokuması" ismi verilmişti. Normalde bir anlam ifade etmeyen bu son adlandırma, bizi şimdi bir kez daha karşılaşacağımız "su ipekböceklerinin" dünyasına götürüyor.

Ama öncelikle Silla menşeli birkaç süslü Hint ipeğine bir göz atalım. Kore halkı, VIII. yüzyıl boyunca muhtelif zamanlarda "sabah güneşi doğarken bulutlar ipeği" ve "balık dişi ipeği" tesmiye olunan kumaşlar satmıştı⁵⁷. Bu sonuncusu "Kara Sulu Mo-ho" ve Shih-wei tarafından da gönderilmişti⁵⁸. Parlak pembe renkli, alttan ışıklandırılmış beyaz bulut-

49 MS, 10, 46.

50 TFYK, 971, 31; THY, 99, 1775.

51 Hirth and Rockhill 1911, 100. Bu yazarlar Çince *Lu-mei* kelimesini *Rûm* diye tanımladıkları için ben de onları takip ettim.

52 Çincesi *chüan*.

53 CTS, 17b, 3125d; TFYK, 972, 10a.

54 Çincedeki *ch'ou* kelimesi Orta Çağ'daki kullanımına uygun olarak burada *Hint ipeği* ya da *yabanî ipek* şeklinde tercüme edilmiştir. *Ch'ou* terimi şimdilerde ise ipeklerin genel adı olarak kullanılır.

55 TFYK, 972, 5b. Bu kumaşa "Tibet *.*iên-pwat* yabanî ipeği" denilirdi.

56 Çincesi *shih*. TS, 43a, 3733a; TFYK, 971, 10a.

57 CTS, 199a, 3617b; TFYK, 971, 5a, 972, 2b; THY, 95, 1712-1713.

58 TFYK, 971, 16b.

lar anlamındaki “sabah güneşi doğarken bulutlar ipeği” adı Hint Adaları’ndan çok miktarda ithal edilen makbul pamuklu kumaşa verilen ismin bir benzeriydi. Aynı ismi hak etmesi için bahis konusu Kore işi Hint ipeğinin çok cazip renklere sahip olması gerekirdi. “Balık dişine” gelince, bu isim, ayıbalığı dişinin enine kesitinin görüntüsünü çağrıştıran, sarımtırak damarlı veya yongalı görünümlü ve daha büyük sarı alev desenli bir kumaş olması nedeniyle verilmişti⁵⁹.

10- ÇOK RENKLİ İPEKLİLER

Kilimler, brokarlar ve renkli figürlerle süslenmiş diğer lüks mallar, özellikle de süslü ipekliler Tang döneminde aynı terim altında toplanmıştı. “Brokar” diye tercüme ettiğim bu ipeklilere kısaca temas edeceğiz. Diğer taraftan, zikredilen dönemde, Çin’in bu olağanüstü mallar açısından dünyaca meşhur bir üretim merkezi olduğunu ve aldığından çok daha fazlasını verdiğini unutmamak gerekir. İran, kaliteli kumaşlar konusunda Çin’in zorlu bir rakibiydi. Huttal ve Kapiša’daki elçilikler Göğün Oğlu’na “İran Brokarları” sunabildikleri için şüphesiz gurur duyuyorlardı⁶⁰. Bu noktada yine, “Emîrül-Müminîn Süleyman”ın (yani müminlerin emiri Emevî kumandanın) 716 yılında Hsüan Tsung’a verdiği gerçek bir asalet nişanı olan “altın iplikle dokunmuş kaftandan”⁶¹ bahsetmeliyiz. Bizans-Grek tarzı Uzak Doğu’da dahi temsil edilmişti; bunun bir örneği, Turfan yakınlarında Astana’daki bir mezarda bulunan sekiz köşeli yıldızlarla süslenmiş kumaştır⁶². Muhtemelen ince işçilik mahsulü bir yünlü (veya yün ipek karışımı) olan Semerkand⁶³ armağanı “Tüylü Brokar” ile Silla’dan gelen ve ahalinin Paekche halkına karşı kazandığı zaferin anısına yapılan brokar da bu alelacayıp ürünlere dâhildi. Bu sonuncu parçanın üzerine, Tang İmparatoru Kao Tsung’u dalkavukluğun zirvesine çıkılmış bir tarzda öven beş kelime biçiminde bir zafer şarkısı dokunmuştur. Zikredilen parçayı Kao Tsung’a, Silla kralının kardeşi sunmuştur.

11- SU KOYUNU VE BUZ İPEKBÖCEĞİ

Egzotik ve fantastik koyunlar üzerine yaptığımız tetkikte “topraktan tevellüt eden koyun” motifinden yani *Agnus scythicus* adı verilen Roma efsanesinden bahsetmiştik. Muhtemelen *Argonauts* ve Altın Pösteği’nin Uzak Doğu faslının sönük bir yansımasını temsil eden bu hikâye, “su ko-

59 Laufer 1913, 341 ve özellikle Laufer 1916, 355.

60 TFYK, 971, 7b; 971, 14b. Krş. Laufer 1919, 488-492.

61 TFYK, 971, 2a. Çince transkripsiyonun ilk hecesi olan *Xək-mjēt-m̐su-nji-suo-lji-muân adeta bilmece gibidir fakat geri kalan kısmı mükemmeldir ve sanki biraz kısaltılmıştır.

62 A. Stein 1928, levha LXXX (Ast. VII, 1, 06).

63 TFYK, 971, 2b.

yunu" hikâyesiyle karışmıştır. Bu koyunun yünü gerçek bir sanayi ürünü; Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında Hint Okyanusu kıyıları civarındaki *pinikôn* üretiminin hammaddesiydi. Bu isimle bilinen kumaş, muhtemelen Basra Körfezi ve Seylan civarındaki inci üretiminin bir sürgünü olan inci midyesi *Pinna squamosa*'nın *byssi*⁶⁴ denilen sağlam, ince bağ liflerinden dokunuyordu⁶⁵. Bu *Pinna* dokumaları "...altınsı kahverengi veya soluk tarçın renkli idi"⁶⁶. Hayvan kaynaklı kumaş liflerinin en büyük tedarikçisinin koyun değil ipekböceği olduğu Çin'de, "su ipekböceği", yani büyük bir olasılıkla *pinna* midyesi tarafından üretilen, deniz kökenli harikulâde iplik hikâyelerimiz mevcuttur. Güzel Yang Kuei-fei yaklaşık 250 sene önce uzak bir ülkeden haraç olarak gönderilen bir uda sahipmiş⁶⁷. Ayna gibi parlak bir ağaçtan, üzeri kırmızı ve altın rengi iki Zümrüd-ü Anka figürüyle işlenmiş bu değerli çalgıya "...süzülmüş su ipekböceğinden elde edilen teller takılıymış". Yine bir diğeri, "buz ipekböceği" de denilen su ipekböceğinden elde edilen ipekle dokunmuş "kutsal brokerlı" yatak örtüsüymüş. Hikâyeye göre bu yararlı hayvancık, Güney Denizleri'ndeki vatanında rengârenk çinilerle kaplı göletlerde en sevdiği yapraklarla beslenirmiş; bunun kozasından yapılan örtünün, suyla temas edince genişleme, ateşe dokununca ise büzüşme gibi bir özelliği varmış⁶⁸. Bu, eski dostumuz Su O'ya ait bir hikâyedir. "Su ipekböceğinin" kimi zaman "buz ipekböceğine" dönüşmesi, galip ihtimalle "su" ve "buz" kelimelerini simgeleyen Çince diyagramlar arasında sadece bir nokta farkının olmasıdır. Filhakika bunlar Çince metinlerde de devamlı birbiriyle karıştırılır. Çin'de zaten çok eskilere dayanan bir "buz ipekböceği" geleneği olduğu için bu vakadaki karışıklık daha kolay kabul edilmişti. Kavisli ve çok büyük bir dağda yaşayan IV. yüzyıla ait bir hikâyede yirmi santim büyüklüğünde, pullu ve boynuzlu "buz ipekböceklerinden" bahsedilir. Bunlar ayaz veya kar altında kalınca, çok renkli kozalar örüyorlarmış ve bu kozalardan suda ıslanmayan, ateşte yanmayan desenli kumaşlar yapıyorlarmış. Eski zamanların bir kahramanı olan Yao, "deniz adamlarından" (bu bazen sadece "denizaşırı adamlar" anlamına gelen bir terimdi) aldığı bu maddenin bir kısmıyla kendine bir tören kaftanı dokumuş⁶⁹. Bu muhayyel kumaş, (acaba bunun arkasında da mı *pinna* midyesi vardı?) en azından

64 Latincesi *byssus*, Grekçesi *bussos* olan bu sözcük deniz midyesi veya benzeri yumuşakçalar tarafından salgılanan güçlü bir iplik kütesidir. Söz konusu madde bu canlıların sağlam bir şekilde yüzeye tutunmasını sağlamaktadır. [e.n.-S.A.]

65 Laufer 1915d, 104-107. Hirth 1885, 260-262'de "su koyunu" yününün *pinikôn* olduğunu iddia etmiştir fakat bu Emil Bretschneider'e ait bir fikirdir. Bu problemin son durumu hakkında bilgi edinmek için bkz. Pelliot 1959, 507-531; ayrıca bkz. Yamada 1957, 488-489.

66 Laufer 1915d, 114.

67 TCWC (TTTS, 13), 72b.

68 TYTP (TTTS, 2), 46b.

69 ShIC, 10, 5a. Laufer (1919, 499) bu hikâyede vurgulanan maddenin bir Malay kumaşı olduğu kanaatindedir.

okuma yazma bilen saf insanlar arasında “buz taftası” ya da “parlak tafta”⁷⁰ ile birbirine karıştırılıyordu ve Hristiyanlığın ilk yüzyılında Shantung’da üretilen bu kaliteli, beyaz kumaş tamamen gerçektir. Adındaki “buz” kelimesi ise renginin buz gibi berrak ve ıslık ıslık olmasıyla ilgiliydi⁷¹. Dolayısıyla, IX. yüzyılda bir edip (*literatus*); “Dört Barbar Artık Hizaya Getirildiğine Göre Denizler Hazinelelerini Gizlemez” şeklinde tercüme edilebilecek, kafiye düzeniyle uyumlu ve elbette imparatorluk kudretinin⁷² küresel ölçekteki tesirini öven “Deniz Adamının Buz İpekböceği İkramı Üzerine Rapsodi” adlı eserini yazdığında, bir dönem Zayton valiliği yapan zât da aynı kafiye düzeniyle uyumlu; “Deniz Adamının Buz Taftası İkramı Üzerine Rapsodi”⁷³ başlıklı yapıtını kaleme alabilirdi. Böylece donmuş dünya dağlarının dev ipekböceklerinden elde edilen renkli kumaş, Han döneminin eski parlak taftasıyla bütünleşiyor; üstelik bunu yaparken renkli buz ipekböceği lifinin olağanüstü özelliklerini de yitirmiyordu: “... ne yanar ne de ıslanır, önemi bakımından sadece parlak kırmızı ya da bazen yeşil ateş sıçanıyla kıyaslanabilir”. Böylece ateş sıçanı bile hikâyeye dâhil edilmişti.

Acaba “buz taftasının” övülmesi sadece Yao’nun eski ihtişamlı günlerinin canlandırılmasının bir sembolü müydü, yoksa T’ang döneminde deniz aşırı bir yerden, buz (veya su) ipekböceği kozalarından mamûl bir kumaş olarak tanımlanabilecek bir şey alınmış mıydı? Bilemiyoruz. Çünkü bu iki rapsodinin yardakçı lisanı bu konuda kesin bir yargıya varmamızı engelliyor. Bununla birlikte, eğer son olasılığı doğru kabul edersek, bu herhalde *pinikôn* olurdu.

12- PAMUK

Yaklaşık olarak IX. yüzyılın başlarından itibaren Çin şiirlerinde yaygın bir şekilde pamuk için kullanılan kelimeler ortaya çıkmıştır. Bunları örneklendirmek gerekirse: P’i Jih-hsiu, Budist rahiplerin “*candana*”⁷⁴ parçacıklarıyla birlikte *karpāsa* ketenli atkı taktıklarını” yazmıştır. Buradaki *karpāsa* keteni pamuk anlamındadır. Chang Chi, “Man barbarlarının zıyaretçileri” tarafından Çin’e getirilen Kurung kölelerinden bahsetmiştir. Uzun dalgalı saçları olan ve abartılı küpeler takan siyah tenli bu barbarlar, ağaç floşu pelerinler giyorlardı⁷⁵. Öte yandan, Po Chu-i, sabahın erken saatlerinde gök mavisi Türk çadırında pervasızca nasıl içtiğini anlatıyor:

70 Ping wan.

71 HHS, 3, 0656a, şerhlerle birlikte.

72 Chang Liang-ch’i, “Hai jen hsien ping ts’an fu”, CTW, 762, 15b-16b.

73 Wei Chih-chung, “Hai jen Hsien ping wan fu”, CTS, 524, 13b-14b.

74 P’i Jih-hsiu, “Ku yüan szu”, ChTS, han 9, ts’e 9, ch. 3, 8a.

75 Chang Chi, “K’un-lun erh”, ChTS, han 6, ts’e 6, ch. 4, 9a. Buradaki “kürk” kelimesini kürk hayvanlarından ziyade bir pelerin türü mânâsında aldım zira bu mealdeki kullanımı Tang edebiyatında da sıklıkla görülür.

Kısa bir rüzgârlıkla kaplı, üzerinde yattığım sedirin baş kısmı,
Kuzgunî siyah şapka, mavi keçe ve bu beyaz pamuk pelerinde,
Mao-saatinde bir kadeh yuvarlayıp biraz kestiriyorum;
Hangi iş var ki şu dünyada, müphemiyet ve kasvete karışmamış olsun?⁷⁶

Görünüşe bakılırsa, pamuk T'ang döneminin orta zamanlarından beri iyi biliniyordu ama bu alışılmış bir aşinalıktan çok yeni çıkmış bir şeyi bilmek gibiydi. Şimdi bu malzemenin Uzak Doğu'daki mazesine bir göz atalım.

Gerçek pamuk, hem yıllık "pamuk bitkisinin" (*Gossypium herbaceum*) hem de daimî "pamuk ağacının" (*Gossypium arboreum*) ürünüdür ve bunlar Asya'nın tropik bölgelerinde yabanî ve ekilmiş bitkiler olarak ortaya çıkarlar. Bu bitkilerin faydalı olan lifleri hem Batı hem de Çin edebiyatında, "ipek-yün ağacının" (*Bombax malabaricum*) kırmızı ipek pamuk ağacı diye bilinen ürünüyle ve bir diğer "ipek-yün ağacı" türü olan kapoktan (*Ceiba pentandra*) elde edilen yastık pamuğu ile karıştırılır⁷⁷. Güney Asya'da yabanî olarak da yetişen kırmızı ipek pamuk ağacı ve kapok, yastık doldurmak ve benzeri işlerde kullanılmak için uygundur ama iplik olarak eğrilmeye müsait değildir.

Şu hâlde gerçek pamuğun anavatanı Çin değil etrafındaki muhtelif tropik bölgelerdir. Ancak küfe duyarlı olduğu için yıl boyunca yağış alan yerlerde ekimi yapılamaz. Bu yüzden Güney Malay, Borneo, Sumatra veya Batı Java'da ekilmez. Pamuk, tıpkı sandal ağacı gibi (yaklaşık Nisan ayından Eylül ayına kadar) kurak mevsimi olan, Doğu Java, Bali, Sunda Adaları ve Kuzey Malay gibi yerlerde yetiştirilir⁷⁸. Tohumu çok büyük bir olasılıkla ilk kez Hindistan'da ehlileştirilmiştir⁷⁹.

Çin'in pamuk ile ticarî bir malzeme olarak tanışması, yaklaşık olarak M.S. III. yüzyılda, Türkistan ve Hindîçin olmak üzere iki ayrı hat üzerinden gerçekleşmişti⁸⁰. Ekimi de aynı yolları takip etmişti. Muahhar Han döneminde Yünnan diye adlandırılan bölgede Çinli olmayan halk tarafından ve dahi VI. yüzyılın başlarında Çin Türkistan'ında ekilip biçiliyordu⁸¹.

76 Po Chü-i, "Mao-yin", PSCCC, 36, 18a. Bu zâtın şiirde geçen meşhur çadır, şair mecaz-ı mürsel sanatını kullandığı için "mavi keçe" suretine bürünmüştür. Bkz. Po Chü-i, "Ch'ing chan chang", PSCCC, 31, 9b-10a. Aynısı burada da görülür.

77 *Eriodendron* türü ile aynıdır. Pamuk çeşitleri için bkz. Pelliot 1959, 429-430; kırmızı ipek pamuk ağacı için bkz. Burkill 1935, 345-346; kapok için bkz. Burkill 1935, 501-505.

78 Prof. Paul Wheatley ile yapılan özel görüşmeden.

79 Pelliot 1959, 433.

80 Ch'en Tsu-kuei 1957, 4; Pelliot 1959, 447 ve 449. Ch'en'in düşüncesine göre çok yıllı ağaç pamuğu ilk kez Güney'den gelmiş fakat otsu pamuğun Çin'e girmesini müteakip modası geçmişti.

81 Ch'en Tsu-kuei 1957, 3-4. Bu memba Sung döneminde Kanton'da ve hanedanın sona erdiği tarihlerde Yangtze Vadisi'nde genişlemişti. İleride de temas edileceği üzere, bu bitkinin Tang devrinin sonlarına doğru Lingnan'da ekildiğini düşün-

T'ang döneminde özellikle Türkistan'ın Koço pamuğu meşhurdur; bu pamuk söz konusu şehrin yerlileri tarafından yetiştiriliyor, eğriliyor ve kumaş olarak dokunup yine oradan ithal ediliyordu⁸². Burası idarî mânâda Çin bölgesiydi ve zapt edilişi Çin pamuk sanayiinin doğuşunu tetiklemiş olmalıydı. Ancak Hindîçin ve Adalar'dan gelen pamuk Çin'de çok daha revaçtaydı. Mesela "Champa krallarının *bagtak* giydikleri ve omuzlarının üzerinden atıp kollarından sarkıtarak bellerine doladıkları *karpāsa* (yani pamuk) adlı verilen bir üründen bahsedilir. Kral, bundan başka hakiki inciler ve altından örülmüş boncuklu zincir kolyeler takar, kıvrıcık saçlarını çiçeklerle taçlandırır⁸³. Bali kendi yetiştirdiği pamukla ve bundan mamûl kumaşlarıyla biliniyordu: Orada "...bütün erkekler kıvrıcık saçlıydı ve bacaklarına enlemesine sardıkları *karpāsa* keteni ile örtünürlerdi"⁸⁴. Meşhur mütevekkil seyyah Hsüan-tsang, Hindistan'da yapılan *karpāsa* kumaşından bahsetmiş ama yanlış bir bilgiyle bunu, "yabanî ipekböceği ipliğinden" üretilir diye tanımlamış;⁸⁵ çekingen ve çirkin Toharistanlılar içinse, "çok pamuklu giyiniyorlar ama yünlü elbiseleri pek yok" diye yazmıştı⁸⁶. Pamuk güneydeki pek çok yerden ithal ediliyordu: Pamuk ipliği Nan-chao'dan⁸⁷ "çiçekliler" ve diğer pamuklu kumaşlar Champa'dan⁸⁸ kaliteli pamuklular ise Seylan'dan geliyordu⁸⁹. Şu anda isimlerini tanımlamakta zorluk çektiğimiz Güney okyanuslarındaki ada krallıkları da pamuk gönderiyordu:⁹⁰ Kalinga'nın batısındaki gizemli deniz ülkesi **Dabatang* bunlardan biriydi; bunlar kitaplarını palmiye yapraklarına yazıyor, ağzına altın koydukları ölülerini Borneo kâfurundan hazırladıkları ateşte yakıyorlardı. Bu ülke T'ang Hanedanı'na 647 yılında pamuk göndermişti⁹¹.

Bagtak ve *karpāsa* gibi yabancı kelimelere hemen yukarıda temas ettik. T'ang döneminde ağaçlar, iplikler ve kumaşlar çeşitli isimler altında biliniyordu. Bunların en eskilerinden biri, Muahhar Han döneminin başından T'ang Hanedanı'na kadar gelen *t'ung*⁹² idi. Kökeni bilinmeyen bu isim, T'ang döneminin sonlarında artık kullanımdan kalkmıştı. Zikre-

yorum. Güney Çin'de pamuk kıyafetlerin erken kullanımı için bkz. TCTC, 159, 5b; Ch'en 1957, 22 vd.

82 Her iki sanayii için bkz. TS, 221a, 4151b; CTS, 198, 3612a. İthalatı için bkz. TS, 40, 3727a.

83 CTS, 197, 3609d; krş. TS, 222b, 4159b.

84 CTS, 197, 3609d; krş. TS, 222c, 4159d.

85 TTHYC, 2 (sayfa numarası yok).

86 TTHYC, 12.

87 TS, 222a, 4157a.

88 TFYK, 971, 17a; THY, 98, 1751.

89 TS, 221b, 4155b; TFYK, 971, 15a; THY, 100, 1793.

90 Örneğin **Pək-isp*. TFYK, 971, 17b.

91 CTS, 197, 3610a.

92 Ch'en Tsu-kuei 1957, 2 ve 20; Pelliot 1959, 474-476. Bkz. KY içerisindeki *t'ung* teriminin tanımı: "Çarşafa dönüşebilen bir çiçek".

dilen devirde, bazı Malay dilleri üzerinden alınan ve Çince telaffuzuyla daha çok benimsenen Sanskritçedeki *karpāsa* (pamuk)⁹³ kelimesi ile çağdaş Farsçanın akrabası olan eski bir İran diline ait *bagtak* sözcüğünün bir şekilde Pali dilindeki *paṭāka*⁹⁴ kelimesiyle ilgisi vardır. Eğer ikisi arasında bir ayrım yapılacaksa, *karpāsa* (veya bunun Çince uyarlaması) daha kaba, *paṭāka* ise daha ince işlenmiş pamuklu kumaş anlamında kullanılıyordu. Ancak aradaki farkı her zaman görmek mümkün değildi. Görüldüğü üzere, bu kelimeler son dönem Tang şiir sanatında ortaya çıkmıştı ve dönemin şairlerine tekrar baktığımızda şu şekilde kaçınılmaz bir yargıya varıyoruz: IX. yüzyılla birlikte Lingnan'da pamuk sanayii kurulmuştu. Söz konusu devirde yazan şair Wang Chien, Kanton'dan ayrılan bir arkadaşıyla ilgili şiirinde şu dizelere yer vermişti:

Sınır garnizonunun yanında, Ejderha Başlı dükkânlar;
Gümrük korkuluğunun girişinde tepe tepe fildişleri.

Ve akabinde;

Bagtak dokuyor aileler durmadan
Kızıl muzlar ekiliyor her yere⁹⁵.

Onuncu yüzyılda yaşayan bir diğer şair Wang Yien ise şiirinde bahsettiği "Güney Yüeh" bölgesi için şöyle yazmıştı:

Mutfaklarda yavan yeşilleri kaynatıyorlar şafak vakti
Pamuktan çiçekler dokuyorlar ilkbaharda dokuma tezgâhlarında⁹⁶.

13- SABAH GÜNEŞİ DOĞARKEN BULUTLAR

"Sabah güneşi doğarken bulutlar" ifadesinin Kore'den ithal edilen pembe renkli Hint ipeğine verilen bir ad olduğunu evvelce söylemiştik.

93 Pelliot 1959, 433; krş. Hirth and Rockhill 1911, 218. Yaygın Çince biçimleri **kjet-puâi*, **kuo-puâi* ve **kjet-puâi* dir ve bunların tamamı nazari Hint-Malay sureti olan **kappai* ile ilgilidir; Pelliot 1959, 435-442. Aynı ürünün Grekçesi *kárpasos*, İbranice-si *karpas*, Farsçası *kārbās* şeklindedir.

94 Çincesi **b'ok-d'iep* dir. **b'ok* Çince "beyaz" anlamına gelir. Pelliot 1959, 447'de bu hecenin transkripsiyonunun anlamından seçildiğini belirtse de **d'iep* in gerçek anlamını bilmemektedir. Bu iki terimin İranî etimolojisi Fujita 1943, 548-549'da mevcuttur. Fujita **d'iep* hecesindeki *-p* harfinin *-k* harfi ile değiştirilebileceğini söyler.

95 Wang Chien, "Sung Cheng Ch'üan shang shu chih Nan-hai", ChTS, han 5, ts'e 5, ch. 3, 9a. Buradaki *Nan-hai* (Güney Denizleri) Kanton şehri ile havalisinin eski adıdır. Şiirde Lingnan vilayetine imparatorluk vekili olarak tayin edilen bir memurun (Cheng Ch'üan) ayrılışı anılmaktadır ve dizeler muhtemelen burada yüz yüze gelmeyi umduğu şeyleri tasvir etmektedir.

96 Sun Kuang-hsien, "Ho Nan Yüeh", ChTS, han 11, ts'e 6, 10b. Şiirin çevrilen fragmanları günümüze ulaşan kısımlarının tamamıdır.

Aynı şekilde “güneş doğarken bulutlar” tasviri Hindiçin’in güzelim şef-tali rengi ve Endonezya pamuk boyasını ima eden “şafakla kızıla çalınmış bulutlar” mânâsında da tercüme edilebilir. Ayrıca bu terim, Li Ho’nun; “sabahın pembe bulutlarıyla boyanmış ışık saçan ipek tülün uzunluğu” diye yazdığı üzere, bazı ipekliler için de kullanılmıştır⁹⁷. Théophile Gautier’in yazdığı “Pembe Bir Elbisenin İçinde” adlı şiirde;

Şafağın kızılığı mı bu,
Venüs’ün yüzeyindeki,
Göğsündeki düğmelerin açığa çıkardığı,
Bu bilinmeyen tonlar nedir?

diye sorması sadece bir tesadüfün sonucudur. Aynı deyiş Wang Po’nun bir dörtlüğünde de doğrudan kızıl şafağı ima etmek için kullanılmıştır fakat bu durumun bir dokumaya tatbik edilemeyeceği unutulmamalıdır zira bu şafak ilahî bir dokumadır:

Bahar bitkileri boyanıyor hoş kokulu bir levha üzerinde;
Erkek bir perinin dokuma tırağıyla sabah kızılığına dokunduğu gibi
Tepenin ve suyun yanındakine çok benzeyen bir yol mu bu,
Yoksa yüzüme karşı çiçeklerin uçuşup gittiği yer mi?⁹⁸

Pembe pamuk doğrudan Annam himayesindeki bir bölgeden ithal ediliyordu⁹⁹ ve Tibet gibi en olmayacak yerlerden bile bu pamuktan mamûl armağanlar alınır¹⁰⁰. Ancak her şey bir yana, diğer bütün pamuklu mallar gibi bu da Güney yöresinin Hintlileştirilmiş ülkelerinin bir ürünüydü. Mesela, Śrīkshetra diye de bilenen, Burma’ya bağlı Pyū’daki pamuk kültürünü göz önüne getirin. Bu bölge halkı, VII. yüzyılda Sanskrit yazmalarına dayanan bir nevi Budist inancı yaşıyordu ve bu din, mukaddes kitapları Pali dilinde yazılmış daha eski bir mezhebin rakibiydi. Zikredilen halkın ölülerinin külleri, üzerine yazılar kazınmış toprak vazoların içinde gömülürdü¹⁰¹ ve “...kıyafet ile elbise olarak sadece bellerinin etrafına sardıkları

97 Li Ho, “Nan yüan”, LCCKS, 1, 36b-37a (on üçün on ikincisi); Wang Ch’i tarafından düşülen şerh açıkça göstermektedir ki, bu yakıştırma ışık saçan ipeği imlemekte fakat bununla birlikte Güney’in kumaşlarını (yani pamuklu kumaşları) da kapsamaktadır. Bunun anlamı “...onların kırmızı-sarı rengi, sabah güneşi doğarken bulutların rengine benzer” demektir. Hirth and Rockhill 1911, 218’de “sarayın kızarması” (blush of the court) gibi gülünç bir tercüme yapmışlar ayrıca, bununla birlikte, bahis konusu Çince terimin Sanskritçedeki *kausheya* (ipekli şey) sözcüğünün tercümesi olduğu zannına kapılmışlardır. Pelliot (1912a, 480) ise haklı olarak bu faraziyeyi reddetmiştir. Pelliot (1904, 390) bu ifadeyi “rose d’aurore” (şafak kızılığı) suretinde yorumlamış ve Ch’u tzu teriminden neşet ettiğini ileri sürmüştür.

98 Wang Po, “Ling t’ang huai yu”, WTAC, 3, 11a.

99 TS, 43a, 3733b.

100 THY, 97, 1739.

101 Coedès 1948, 132-133.

"sabah güneşi doğarken bulutlar" ile yapılmış *bağtak* kullanırlardı. İpek veya satenden yapılmış kıyafetler giymezlerdi zira bunların ipekböceğinden elde edildiğini ve bunun da canlılara zarar vermek anlamına geldiğini söylerlerdi"¹⁰². Benzer şekilde, Champa kralının hatunları "...kısa bir etek haline soktukları 'sabah güneşi doğarken bulutlardan' mamûl *karpāsa* kıyafetler giyinirlerdi; başlarının üzerinde altın çiçekler taşırlar, vücutlarını boncuklu kolyeler takılı altın zincirler ve gerçek incilerle süslerlerdi"¹⁰³. Kısacası, tıpkı kralın giydiğine benzer şekilde kuşanırlardı¹⁰⁴. Kuzey payitahtlarında bu siyahî halkın sadece boyalı kumaşları değil barbar kıyafetleri de görülebilirdi. Vietnam ve Hint saz takımları saray kabul törenlerinde Zümrüd-ü Anka tepelikli arpları, udları, zilleri, deniz kabuğu trampetleri ve çok sayıda davullarıyla çalarken, rakkaseler şafak kızılı pamuklu kıyafetler giyinirlerdi. Hintliler nezdinde bu kıyafetlerin kesimi Budist keşişlerin cüppeleri gibiydi¹⁰⁵.

102 CTS, 197, 3611c; krş. TS, 222c, 4160a.

103 CTS, 197, 3609d; krş. TS, 222b, 4159b.

104 *[*Nəu*]*d'â-γuân* Güneybatı Champa'da bir ada idi. Başka bir yerde ise pembe pamuklu giyerlerdi. TS, 222c, 4159d; CTS, 197, 3610a.

105 TuT, 146, 762c.

XIII

RENK VEREN MADDELER

Çünkü Newton'un renkler kavramı irrasyonel felsefe değildir,
Çünkü renkler derunîdir...

Christopher Smart, *Rejoice in the Lamb*

Ch'ang-an'daki saray boyacıları, beyazdan başka resmî olarak beş renk tanıyorlardı: Mavi, kırmızı, sarı, siyah ve mor¹. Bunları elde etmek için ise eski ve değerli bitkisel boyalar mevcuttu: Çin çividi² kızılkök, gardenya, meşe palamudu ve inci otu. Aynı renkleri elde etmek için, gardenyaya ek olarak, "Amur mantar meşesi",³ "sarıağaç" (duman ağacı)⁴ ve diken üzümü⁵ sarısı gibi alternatifler de vardı. Diğer yandan mineral pigmentleri de öncelikle tablolarını boyayan ressamalar ve yüzlerini renklendiren kadınlar tarafından kullanılıyordu. Bu gruptaki geleneksel maddeler; mavi için azurit, yeşil için bakır taşı, kırmızı için zincifre (ve bazen sülüğün ya da "kızıl kurşun"), sarı için toprak boyası, siyah için karbon ve beyaz için üstübeçti. Ecnebi memleketlerden getirilen yeni pigmentler, çoğunlukla bitkisel boyalardı. Başka kültürlerin yararlandığı egzotik bitkiler olmakla beraber ülke dışında bulunabilecek yeni mineral sayısı azdı. Kayalar ve bileşenleri, iklimden iklime değişiklik göstermezler veya daha doğrusu türden ziyade bolluk bakımından değişiklik gösterirler. Bu nedenle, T'ang Çin'ine ithal edilen pigmentler ağırlıklı olarak bitkisel ürünlerdi.

1 TLT, 22, 21a.

2 *Polygonum tinctorium* (Batı çividi olan *Indigofera tinctoria* değil).

3 *Po mu. Phellodendron amurense* ayrıca "Amur kadife ağacı" olarak da bilinir.

4 *Huang lu. Cotinus coggygia*.

5 *Hsiao po* (küçük mantar ağacı). Bir diken üzümü türüdür. Bu ve bundan önceki iki tür için bkz. Ch'en Ts'ang-ch'i, 35a, 32b ve 33a; PTKM içerisinde. Ayrıca boya elde edilen diğer bitkiler hakkında da tatminkâr malumat vermektedir.

1- ASYA MAYMUNU KANI

Bazı Orta Çağ Çin pigmentleri; köken, isim veya şöhret bakımından muhayyeldi. Güney Dağı'ndan getirilip boya olarak kullanılabilen kırağı ve dağ gölünden getirilip kırmızı boya veren çiy hakkında şüphelerimiz olabilir. "Bunlar, Dünyevi Krallığın tacıdır ve insanların onlar hakkında bilgisinin olmaması üzüntü vericidir"⁶. Ancak "Asya maymunu kanı" isimli boyar madde, bunlardan farklı bir gerçeklik seviyesinde varlığını sürdürüyordu. Daha doğru bir ifadeyle, çelişkili bir şekilde hem efsanevî hem de gerçektir. Söylentiye göre bu, *hsing-hsing* adlı bir hayvanın kanıydı:

"Batı memleketlerindeki *hu*, bu hayvanın kanını yün halıları boyamak için kullanır; kanın rengi temizdir ve kararmaz. Bazıları, bu hayvanı kanı için deştığı zaman; "Bana ne kadar vereceksin?" diye sorarsa, *hsing-hsing* şöyle diyecektir: "İki pint⁷ yeter mi?". Bu miktarı arttırmak için soru sormadan önce kamçıyla vurmanız gerekir. Böylece hayvan miktarın yükselmesine izin verir ve bir galona kadar temin edebilirsiniz"⁸.

İnsana benzeyen bu tatlı maymun, eski kitaplarda insanların konuşmalarını anlayabilen, hatta kendisi de konuşabilen bir varlık olarak tasvir edilmiştir. Bazıları onun, (Annam ormanlarına sıkça uğradığı bilinen) çıplak beyaz tenli "vahşî bir kadın" olduğunu söylüyordu⁹. Bu hayvanın dudakları, ağzının tadını bilenler için özel bir lezzetti. Asya maymunu şarap bağımlısıydı ve bu zaafı, onu yakalamak isteyen güney ormanları yerlilerinin işlerini kolaylaştırıyordu. Görünen o ki, mizah yeteneği de vardı: Bir T'ang hikâyesinde, bir Tongking kasabasının önde gelenleri için pişirilmek üzere bazı hayvanların yakalanıp kafese konulduğu anlatılır. Bunların en semizleri toplanıp kapalı bir kafesin içine tıklımsı ve şehrin önde gelenlerinin beğenisine sunulmak için meydanda bekletilmiştir. "Komutan bunun ne olduğunu sormuş ve *hsing-hsing*, kafesin içinden konuşarak şöyle cevap vermişti: 'Sadece hizmetçiniz ve bir testi şarap!' Komutan gülmüş ve onu takdir etmişti." Bu zeki ve şarap müptelası maymun elbette çok değerli bir evcil hayvan olarak korunacaktı¹⁰.

Zikredilen hayvan her ne kadar ecnebi bir hikâyeye ve egzotik bir geleceğe karıştırılmış olsa da, *hsing-hsing* bir Çin maymunu idi¹¹. Bütün ihti-

6 YHTC, 7, 50, HTS'den iktibas.

7 Pint: İngiltere'de 0,550 Amerika'da 0,473 litre olan sıvı ölçü birimi. [e.n.-S.A.]

8 P'ei Yen, "Hsing-hsing ming", CTW, 168, 1a-2b.

9 PTKM, 51, 36b.

10 CYCT (TTTS, 1), 54b.

11 Bu *hsing-hsing* hikâyesi yine Uzak Güneybatı yerlilerine ait olup, *fei-fei* (*b'jwɛi-b'jwɛi) adıyla anılan başka bir maymun hikâyesi ile karıştırılmıştır. İnsanların konuşuklarını anlayabilen bu maymunun kanından çizme boyası olarak kullanılan kırmızı bir boya elde edilirdi. Buna ek olarak, eğer bir kimse bu *fei-fei* maymununun kanını içerse ruhları görebilirdi. YYTT, 16, 135; Ch'en Ts'ang-ch'i, 51b, 36b, PTKM içerisinde. Li Shih-chen ise bunların aynı hayvan olduğu kanaatindedir.

maller nazar-ı dikkate alındığında, adının, Güney Çin ve Hindînin bölgesinin üç maymun türü olan, “siyah, ibikli veya Hindînin maymunu”, “beyaz elli maymun” ve “hoolock maymunu” ile müşterek anılması gerektiği hususu açıktır¹². Hoolock, halen Çin’in güneybatısında görülebilmektedir ve ibikli maymunun da burada görülebilmesi mümkündür. Beyaz elli maymun ise güneye doğru olan bölgelerde yaşamaya daha meyillidir. *Hsing-hsing* adı verilen maymunun, Yangtze Vadisi ile Szechwan’da görüldüğü, VIII. ve IX. yüzyıl şiirlerine yansımıştır: “Orada, bazen bir *hsing-hsing* ağaçların içinde ağlarken görülebilir”¹³. Besbelli ki, hoolock veya aynı familyaya mensup bir maymun, tıpkı bugün Çin’in güney sınırına sıkıştırılan diğer memeliler gibi, o zamanlarda da, şimdikinden daha çok kuzeyde yaşamaya meyyaldi.

Asya maymunu kanı hikâyesinin kökeninin Batı’da bulunabileceğine dair bir umut olabilir ve bu beklenti, bazı köpek başlıların harfleri anlayabildiği ve bu nedenle söz konusu harflerin, yazının hâmisî olan Thoth’a¹⁴ ithaf edildiğini anlatan Mısır geleneğiyle de desteklenmektedir. Bu olay bize, çenesi düşük Çin maymunlarını hatırlatıyor. Ayrıca klasik dünyada maymunlar, Aristoteles, Aelian ve Plinius’un gözlemledikleri gibi, şarap bağımlılıklarıyla biliniyorlardı ve Çin’in güneybatı sınırında yaşayan insanların inanışlarına göre sarhoşlukları, yakalanmalarını kolaylaştırıyordu¹⁵. Diğer yandan maymunlar, Batı geleneğinde şehvet düşkünlükleriyle de ünlüydüler. Babunlara atfedilen bu özellik, belki sadece onları ereksiyon halinde gösteren Mısır resimlerini açıklama teşebbüslerinin bir sonucu olabilirdi fakat her ne şekilde olursa olsun, Hindistan’ın kızıl maymunları da şehvet düşkünyüdü ve esasen Plinius ve Aelian tarafından tanımlanan Asya *satirinin* orijinalinin de bunlar olduğu söylenmekteydi¹⁶. Nasıl ki Klasik Pan çapkın bir keçiyse, Klasik satir de çapkın bir maymundu. Maymunun “zevk” sembolü suretindeki tezahürü, yani cinsel arzusu, Avrupa’da bir geç Orta çağ klişesi haline gelmişti¹⁷. Ne var ki, Çin’in Asya maymunu, ne özel olarak “zevk sembolü” idi, ne de Batı maymununun kanı dokuma boyası olarak bir işe yarıyordu.

12 Tate 1947, 138-139. *Hylobates concolor*, *Hylobates lar* ve *Hylobates hoolock*. Li Shih-chen tarafından yapılan *hsing-hsing* tasvirinde (PTKM, 51b, 36b) başının üst kısmındaki saçlarının dik olduğu vurgulanır ki, bu özellik “ibikli maymuna” aittir. Fakat hoolock modern Çin’de alelade bir türdür. Hiç şüphe yok ki, bu iki ırk bazı dönemlerde birbirine karıştırılmıştır.

13 Chang Chi, “Sung Shu k’o”, ChTS, han 6, ts’e 6, ch. 5, 3a. Krş. “Ku k’o yüeh”, ChTS, han 6, ts’e 6, ch. 1, 9b’de Asya maymunları Orta Yangtze bölgesinde bulunan Chin-ling’de gösterilmiştir.

14 McDermott 1938, 43.

15 McDermott 1938, 83 ve 86.

16 McDermott 1938, 77-78, 82-83 ve 108.

17 Janson 1952, 115 ve 125. Dolayısıyla bu maymun; yozlaşmış, günahkâr, ahmak, fodul ve iblis bir erkeğin tezahürü, simgesi ve sembolüdür. Janson 1952, 13-22, 29-56, 199-225. Bu isnatlar Çin’de yoktur.

Esasen kanlı boya geleneğinin menşei Uzak Doğu'nun dışında varlığını gerçekten sürdürmüş ise, izleri henüz bulunabilmiş değildir. Ancak insansı olmayan benzerlerini Batı'da bulabiliriz. Kelime dağarcığımız; kırmız böceği gibi eski bir boyanın kaynağı olarak kermes böceğinin adı olan, "kırmızı" ve "koyu kırmızı" (kırmızı bir giysi) gibi kavramları da barındırmaktadır. Almanya ve Polonya'da XII. yüzyıldan bu yana kullanılan "Aziz John'un kanı" adını taşıyan bir çeşit kermes, boya ve primat kanı arasındaki boşluğu da doldurmuştur. Nitekim daha sonra, Batı'daki bitki pigmentleri çeşidine "ejderha kanı" ismi verilmiştir. Yine de bunların arasında hiç maymun yoktur. Bununla birlikte, sözcüğün Çince'deki kullanımı olan "Asya maymunu kanının" Çinlilerin bizzat kendilerinin kullanmış oldukları boyayı değil, ithal Batı dokumalarında gözlenen zarif, parlak ve kırmızı boyanın adı olduğunu bariz biçimde ortaya konmuştur. Belki de bu, "kermes boyası" anlamına geliyordu fakat böceğin nasıl olup da bir memeliye dönüştüğünü izah edemiyoruz.

"Asya maymunu kanı" T'ang Hanedanı'ndan çok önceleri egzotik bir dokuma boyası adı olarak kullanılmıştı fakat genel bir rengi imleyen isme dönüşmesi yalnızca T'ang döneminin sonlarına doğru gerçekleşti. O zamanlarda kamelya çiçeği muhtemelen bunun yerine kullanılan bir renkti¹⁸. "Asya maymunu kanı rengi" bir pano, kırık dallarla boyanabilir¹⁹ ve moda'ya uygun bir kadın ruju, "Asya maymunu bulutu" olarak tasarlanabilirdi²⁰. Çoğu kez bununla tezat teşkil eden IX. ve X. yüzyıl şiirlerde görülen yeni deyişleri "lacivert" (lapis lazuli pigmenti) rengini ele aldığımızda gözlemleyeceğiz.

2- LAKE

T'ang döneminde yaşayan Çinliler, gerçekten hayvan menşei bir boya kullanıyorlardı. Bu, bazı Hindic'in ağaçlarında görülen "lake böceği"²¹ tarafından salgılanan lake adında bir maddeydi. Böcek, dalların üzerine reçineli bir madde de bırakıyordu. Bu, ticarî şellak reçinesinin kaynağıydı ve tıpkı son zamanlarda Malayların hançerlerin saplarına tutturmak için

18 Kuan-hsiu, "Shan ch'a hua", CnTS, han 12, ts'e 3, ch. 2, 6a.

19 Han Wo, "I liang", ChTS, han 10, ts'e 7, ch. 4, 3a.

20 CTC (SF, han 77), 4a-4b. Bu kavramlar T'ang dönemine aitti fakat Sung döneminde de mevcuttu ve burada kullanılan şekli XIII. yüzyıla aitti. Bu çalışmada kaydedilen kozmetik renklerinin bazıları ayrıca otantik bir T'ang kaynağı olan CCL bölümlerinde (SF, han 77, 1a) de görülebilir ki, söz konusu eser galip ihtimalle CTC'nin de memba'ı idi. Zikredilen kayıtlar günümüze ulaştıysa tamamına ulaşabileceğimizi düşünüyorum. Li shih-chen, PTKM, 9, 39b'de "Asya maymunu kırmızısını" cıvadan elde edilen al rengin adı olarak veriyor fakat bu ismin eski halinin nasıl olduğunu bilmiyorum.

21 *Laccifer* (= *Tachardia*) cinsinin muhtelif türleri; organizmaları tasnif eden musannifler bunların sınıflandırılması hususunda uzlaşıya varamamışlardır. Burkill 1935, 1290-1294.

kullandıkları gibi²² T'ang kuyumcuları tarafından yapıştırıcı²³ olarak da kullanılıyordu. Söz konusu pigment, T'ang döneminde ya boyanın kaynağının bir zamanlar yanlış anlaşıldığını gösteren "mor mineral" ya da başka bir dilden gelen *lakka* sözcüğüyle ifade ediliyordu²⁴. Lake, Annam²⁵ ve Kamboçya'dan²⁶ ithal ediliyor; ipek boyası olarak ve kozmetik ruj yapımında kullanılıyordu²⁷.

3- EJDER KANI

Lake böceğinin salgıladığı sıvı, Çin'in efsanevî veya yarı efsanevî "tek boynuzlu" hayvanının kanıyla karıştırılmaktaydı. "Ejder kanı" adıyla Eski Dünya'da ticareti yapılan kızıl boyar maddelerden biri, Çin işi "tek boynuzlu hayvan damlası" idi ve kurutulmuş kan olduğu zannediliyordu²⁸. Bu, Endonezya Hint kamışı meyvesinin ürünüydü²⁹ fakat ticarete, tamamen farklı bir bitkinin reçinesi olan Sokotra Adası ejder kanı³⁰ ile farklı türden bir Endonezya boyar maddesi³¹ ve lake ile de karıştırılıyordu. T'ang döneminde kısmen de olsa kana benzeyen renginden ötürü ve taklitçi büyü ilkesine dayanarak, kanamayı durduran bir ilaç olarak kullanılıyordu ve kanamalar için reçetelendiriliyordu³². Boya olarak kullanıldığı kesin olarak söylenemese de anavatanı Malay'da ağırlıklı olarak bu şekilde istifade ediliyordu³³. Çinli eczacılar ise bunun sadece lake olarak kullanıldığını vurguluyorlardı³⁴.

4- SAPAN

"Kızılağaç" (Brazilwood)³⁵ Çinliler tarafından "boya ağacı" olarak bilinmekteydi ki, söz konusu terim genellikle Doğu ülkelerinde halen kul-

22 Su Kung and Li Hsün, 39, 7a; PTKM içerisinde.

23 Burkill 1935, 1293.

24 Schafer 1957, 135.

25 TS, 43a, 3733b; Tongking'in iki kasabasından mahallî haraç olarak alınıyordu. Krş. TLT, 22, 14b-15a.

26 Schafer 1957, 135.

27 Schafer 1957, 135. Özellikle bkz. Li Hsün, 39, 7a; PTKM içerisinde.

28 Schafer 1957, 133.

29 *Daemonorops*'un muhtelif türleri. Cinsine göre yapılan tasnifinde *Daemonorops draco* olarak görülmesi şüphelidir. Burkill 1935, 747. Krş. Shih Lu 1954, 56.

30 *Dracaena* türü.

31 *Pterocarpus* türü.

32 Su Kung, 34, 30b; PTKM içerisinde.

33 Burkill 1935, 747.

34 Günümüzde *Daemonorops* palmyesi ejder kanının yeni bir kullanımı bulunmuştur; "...taşbaskı levhalarının dış yüzey koruyucusu olarak". *London Times* (Annual Financial and Commercial Review), October 24, 1960.

35 Romans menşei "Brazil" kelimesi "kızgın kor" anlamındadır ve boya elde edilen bir ağaç olan *Caesalpinia* türünün bir Malay cinsiyle ilgilidir. Bu sonuncusu, Güney Amerika'da yetişen *Pernambuco* [gövdesi dikenli tropikal bir ağaç] *Caesalpinia* ağacına ve bundan dolayı da Brezilya halkına kadar uzanır. Yule 1903, 113.

lanılmaktadır. Bu, Eski Java dilinde, boya çıkaran kırmızı özodunu nenediyle *sapan*, yani "kırmızı" anlamına gelen sözcükle aynı kökten olan Endonezya diline ait bir kelimeden gelmektedir³⁶. Boya ağacı, yüzyıllarca Champa ve Kamboçya'dan ithal edildi³⁷ ve bu ağaçlar, büyük ölçüde rağbet gördükleri Tang Hanedanı için hâlâ önemli kaynaklardı³⁸. Sâsânî İran'ında da bunu boya olarak kullanıyorlardı. Hainanlı korsan Feng Jo-fang'ın, Pers ticaret gemilerinden yağmaladığı hazineleri arasında bu üründen mebzul miktarda vardı³⁹. T'ang dönemi Çinlileri, bunu hem giysilerini boyamak⁴⁰ hem de ahşap eşyaları renklendirmek için kullanıyorlardı. Shōsōin'de bulunan "siyah hurma ağacından" mamûl gösterişli kutularda kullanılan renk de yine bu idi⁴¹.

5- DİKENLİ SALYANGOZ MORU?

Sui Hanedanı egemenliğinin son dönemlerindeki saray kadınlarının günlük tahsisatı olan "salyangoz sürmesi" (veya rimel) adlı İran'dan ithal edilen bir kozmetik ürün vardı. Kadınlar bu ürünü, o zamanların modasına uygun olarak kaşlarını uzatmak için kullanıyorlardı⁴². Zikredilen pigmentin rengi hakkında hiçbir şey söylenmemiştir fakat Çince'deki adı, büyük bir olasılıkla *dikenli salyangoz* kabuğundan elde edilen klasik tire morunu⁴³ çağrıştırmaktadır. Fetihten geriye Sui dönemi kozmetiğine ait birkaç çömlek kalmış olması gerekse de, T'ang devrine ilişkin herhangi bir kayıt bulamadım. Yine de bu meşhur boyanın Uzak Doğu'ya ulaşmış olması ihtimali, bu kaydı haklı çıkarabilir.

6- ÇİVİT

T'ang dönemi kozmetik üreticileri, Japon madımağı türevi bitkilerin birinden çıkarılan ve yerli "çivit" de denilen eski bitkisel mavi renk kaynağın⁴⁴ yanı sıra hakiki çivitten elde edilen "mavi sürme" adlı ithal bir boyaya

36 Burkill 1935, 390-393; Pelliot 1959, 104.

37 KCC ve NFTMC içerisinde tasvir edilmiştir.

38 Su Kung, 35b, 41a, PTKM içerisinde; Ku K'uang, "Su-fang i chang", ChTS, han 4, ts'e 9, ch. 1, 3b.

39 Laufer 1919, 193; Takakusu 1928, 462.

40 Su Kung, 35b, 41a; PTKM içerisinde.

41 Mosaku Ishida and Wada 1954. Shōsōin hazinesinde bulunan ve *Caesalpinia* göbek kerestesinin boyar maddelerinden biri olan *brasilin* şimdilerde tamamen çürümüştür. Asahina 1955, 498. Yamada 1959, 139-140'da belirtildiğine göre; son zamanlarda Hindistan'da kullanılan bir tür sapan ağacına "Çin" adı verilmiştir çünkü bu ağaç Çin gemileriyle Siyam bölgesinden getirilmektedir.

42 NPHYC (TTTS, 8), 72a.

43 Tire moru (Tyrian purple): Salyangozdan elde edilen erguvan rengindeki boyar madde. [e.n.-S.A.]

44 *Lan* (*Polygonum tinctorium*) denilen maddeden *tien* adı verilen bir boya üretilirdi.

da sahipti⁴⁵. Bu koyu mavinin, Hint kökenli olduğu düşünülüyordu fakat çok erken dönemde Mısır'da ve daha sonra İran'da da kullanılmaktaydı⁴⁶. Tang Hanedanı'na putchuk ve guggul sakızı reçineleri Kabudan⁴⁷ şehrinde ve kadınların göz kapaklarını boyadıkları çivit ise Fergana'dan gelir ve buranın ürünü olarak bilinirdi⁴⁸. Semerkand hükümdarları, Tang Hanedanı'na diğer değerli hediyelerle birlikte 717 yılında çivit de göndermişlerdi⁴⁹.

Li Po'nun bir şiirinde görüldüğü üzere bu egzotik kozmetik ürünü Tang kadınları tarafından Batılı hemcinsleri gibi kullanılıyordu:

Altın bardakta üzüm şarabı,
Wu'lu bir huri, henüz on beşinde, zarif bir at sırtında,
Mavi sürmeli kaşlar ve kırmızı brokardan çizmeler,
Dedikleri belki doğru değil ama dilinde güzel nağmeler,
Sızıp kalmış kucağımdaki kaplumbağa kabuğu ziyafet minderi üzerinde,
Ya şimdi tanrım, nilüferin altından sarkanlar ne?⁵⁰

Çivit, VIII. yüzyılın sonlarında, Te Tsung'un saray kadınlarının "pervane kaşları" için gerekiyordu⁵¹. "Mavi sürme" ifadesi, IX. yüzyılın başlarından itibaren şairler tarafından uzak dağlara özgü bir renk olarak genelleştirilmişti. Po Chü-i'ye ait, "mavi sürmeyle dolu, 'Hindistan' adında bir dağ" dizesi gibi⁵² Yüan Chen'in daha da çarpıcı, "Mavi sürmeyle boyanmış çiçekli dağ" dizesi bulunmaktadır⁵³. "Asya maymunu kanı" gibi egzotik bir renk imajı, söz konusu zamanın ruhuna uygun bir özelliği yansıtmaktadır.

7- BHALLĀTAKA

Sanskritçede *bhallātaka*⁵⁴ adıyla anılan "fındık" türü "Batı denizlerinden ve İran'dan ithal edilip, beli güçlendirmek ve saçları siyaha boyamak için kullanılıyordu⁵⁵. Kuzey Hindistan kökenli bu fındık ağacı, ağırlıklı olarak giysi üzerine siyah işaretler koymak ve ayrıca koyu gri renkte boya sağlamak için de kullanılıyordu⁵⁶. Tang ahalisinin, bu ağacı zikredilen son amaç için kullanıp kullanmadığına dair kesin bir bilgi yoktur.

45 *Ch'ing tai* isimli bu madde *Indigofera tinctoria*'dan elde edilirdi. Bkz. PTKM, 16, 21b; Laufer 1919, 370-371; Christensen 1936, 123.

46 Burkill 1935, 1232-1233.

47 TS, 982, 1b; TPYL'den iktibas.

48 CHC, 1a.

49 TFYK, 971, 2b.

50 Li Po, "Tui chiu", LTPWC, 24, 4b.

51 CTC (SF, 77), 3b.

52 Po Chü'i, "Ta k'o wen Hang-chou", PSCCC, 24, 4b-5a.

53 Yüan Chen, "Ch'un", ChTS, han 6, ts'e 9, ch. 13, 4a.

54 *Semecarpus anacardium*; Çincesi *b'uâlâ-tək. Sonu -lək ile biten değişik bir biçimi daha vardır. Laufer 1919, 482-483.

55 Li Hsün ve Ch'en Ts'ang-ch'i, 35b, 39a; PTKM içerisinde.

56 Burkill 1935, 1991-1992.

8- MEŞE MAZISI

"Meşe mazısı" tomurcuklarının etrafındaki mazı böcekleri tarafından uyarılan yuvarlak yumrular⁵⁷ ve diğer meşe ağaçları tanen açısından zengindir. Tanen ise demir tuzlarıyla birlikte hızlı bir biçimde, mavimsi siyah renkte mürekkep yapımında kullanıldığından hem mürekkep hem de boya imali için yoğun talep görüyordu. Çinliler, çok eski zamanlardan bu yana tanenlerini yerli meşelerin kabukları ve palamutlarından elde ediyorlardı fakat Farsçadaki *muzak veya *mazak isimleriyle İran'dan getirilen mazılar, daha üstün kaliteli olarak değerlendiriliyordu⁵⁸. Su Kung, mazıların, Batı'nın kumlu çöllerindeki ılgınlar üzerinde de yetiştiğini ifade etmektedir⁵⁹. Ecza kitapları, sadece bu meşe mazılarının çeşitli canlandırıcı ilaçlar ve saçları koyulaştırmak için tavsiye edildiğini belirtse de tıpkı *bhallātaka* gibi, bunların da boyamada kullanıldığını düşünebiliriz.

9- HİNT ZAMKI

Hint zamkı (gambodge) adını gerçek anavatanı olan Kamboçya'dan almıştır. Bu pigment, mangostan⁶⁰ ile bağlantısı olan bir Hindiçin ağacının katılaştırılmış özsuuyudur⁶¹. Bahse konu özsu, Uzak Doğu'da büyük ilgi gören üstün kaliteli, sarı bir pigment üretir: "Bu sıvıdan, yöresel siyah kâğıttan yapılan kitaplar üzerine yazı yazmak için kullanılan Siyam altın sarısı mürekkebi elde edilir"⁶². Çin'de "hezaren sarısı" diye adlandırılan ve Orta Çağ Çin ressamı tarafından sıklıkla kullanılan tek nebatî pigment buydu⁶³. Li Hsün, bu pigmente ressamlar kadar simyacıların da ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir⁶⁴. Bu yüzden galip ihtimalle Kamboçya'dan ithal ediliyor olmalıydı.

57 *Quercus infectoria* (= *Quercus lusitania*).

58 Laufer 1919, 367-369. Krş. Burkill 1935, 1043. Çincedeki umumî adı *"*mju-dz'isk* tohumları" idi fakat bu ağaç hakkında ayrıntılı açıklamalar ihtiva eden YYTT, 18, 150'de ayrıca *"*muâ-dz'ak*" şeklinde de yazılmıştır.

59 Su Kung, 35b, 39a; PTKM içerisinde.

60 Anavatanı Malay Yarımadası ve Sunda Adaları olan tropikal bir meyve. [e.n.-S.A.]

61 Hint zamkı Siyam ve Kamboçya'nın ürünleri olan *Garcinia hanburyi* idi. Ayrıca Batı Hindistan'a ait *Garcinia morella* da bu ürün idi fakat XVI. yüzyılda sömürge haline getirilmeden önce bu ürüne tesadüf edilmemişti. Mangostan ise *Garcinia mangostana* ürünüydü. Burkill 1935, 1050-1051.

62 Burkill 1935, 1050-1051.

63 *Teng huang*.

64 Li Hsün, 18b, 52a; PTKM'den iktibas. KC'den alıntı yapan Li Hsün bu bitkinin Merkezî Çin'de yetiştiğini iddia eder fakat daha sonraki mütehassıslar bunun aynı ağaç olduğundan şüphe etmişlerdir. Chou Ta-kuan'ın verilerine atıfta bulunan Li Shih-chen ise bu ürünün Kamboçya'ya ait olduğunu söyler ve ona "ressam sarısı" adını verir.

10- PUL MAVİSİ

Çinli ressamların ananevî yeşil ve mavi pigmentleri, bakır, malakit (bakırtaşı) ve azurit'in temel karbonatlarıydı. Orta Çağ Çin'inde bu iki rengin çeşitli kaliteleri için hem popüler hem de teknik açıdan farklı isimler mevcuttu: Geleneksel ayırım, koyulaşmaya meyyal, kaba öğütülmüş pigmentler ile daha açık tondaki ince öğütülmüş pigmentler suretindeydi. Azurit genellikle "taş mavisi" olarak adlandırılıyordu ancak simyacılar ona "mavi belli kız"⁶⁵ diye tuhaf bir ad takmışlardı. Koyu renkli, kaba öğütülmüş türleri ise "muhteşem mavi" olarak tanımlanmıştı. Su Kung'un kendi ecza bilgisine göre; Champa'nın güney bölgesi ile Bnam'dan ticaret gemileriyle getirilen "kar mavisi",⁶⁶ malakit⁶⁷ olmalıydı fakat bu, büyük ihtimalle kaba öğütülmüş koyu mavi azurit idi⁶⁸. Nitekim simyacı jargonunda azurit, bizim "Hindiçin" dediğimiz "K'un-lun"dan başka bir şey değildi⁶⁹.

11- SARI ZIRNIK

Altın pigmenti isminden dolayı sarı zırnık diye bilinen, Batılı ressamların "kral sarısı" adıyla andıkları gösterişli sarı arsenik sülfür, Çin'de "tavuk sarısı"⁷⁰ olarak biliniyordu çünkü "horoz sarısı"⁷¹ adıyla anılan kızıl zırnıkla birleşik surette bulunmuştu. Simyacılar sarı zırnığa kendi esrarengiz jargonlarında, "kutsal kadının kanı" veya "sarı ejder kanı"⁷² diyorlardı ve gemiyle getirilen "tükürülmüş kan" türünün, Hunan'da işlenen doğal minerale göre daha üstün olduğunu iddia ediyorlardı⁷³. Altınla mineralojik bağlantısı olduğu düşünülerek buna "altın ersuyu" da deniyordu çünkü azurit "bakır ersuyu" idi⁷⁴. Bu zarif renk, en azından V. yüzyılın başlarına kadar Champa ve Kamboçya'dan ithal edilmişti ve bu yüzden ona, "Kunrung sarısı"⁷⁵ da deniliyordu. Dolayısıyla, aynı maddeyi Tun-huang'dan

65 YYTT, 2, 12.

66 *Pien ch'ing*.

67 CLPT, 3, 35a ile PTKM, 10, 3a içerisinde TPT'den yapılan iktibaslara bkz.

68 Su Kung, 10, 3a; PTKM içerisinde. Li Shih-chen, Su Kung'un düşüncesinin yanlış olduğunu ifade eder. Acker 1954, 187'de bunun yeşil malakit olduğu belirtilmiştir fakat Read and Pak 1928, 58'te ise kobalt cevheri ya da kobalt oksitle koyu mavi renklendirilmiş cam olduğu ileri sürülür (Bu sonuncular kimi zaman azurit olduğunu da söylerler). Ben ise Yü Fei-an (1955, 4) ile aynı fikirdeyim. O, Yünnan ve Burma'dan getirilen bu cevheri *pien ch'ing* (muhteşem mavi) yani kaba öğütülmüş koyu mavi olarak tanımlar. Kobalt Çinli resamlara pigment sağlamazdı; kobalt tuzları Tang döneminin hemen başında renkli seramikleri sırlama işinde kullanılırdı.

69 Ho and Needham 1959, 182.

70 *Tz'u huang*.

71 *Hsiung huang*.

72 Schafer 1955, 76.

73 TFCY, 4, 10b; CLPT'den iktibas.

74 Schafer 1955, 76.

75 Tao Huang-ching, 9, 40b; PTKM'den iktibas.

getirilen ipek üzerine nakledilmiş tabloların altın sarısı olarak bulmak bizim için pek şaşırtıcı değildir⁷⁶. Mastûj bölgesi, T'ang döneminde sarı zırmuk ve üzüm bakımından zengin olmasıyla meşhurdu⁷⁷ fakat bu ürünlerin herhangi birisinin Çin'e ihraç edilip edilmediği hakkında bilgi sahibi değiliz.

Muâşeret âdâbından bildiğimiz üzere, T'ang kadınlarının takip ettiği modalar arasında en yaygın olanı, "alın sarısı" uygulamasıydı⁷⁸. Büyük ihtimalle uygulamada şümlü bir şekilde, sarı kurşun oksidi gibi, sarı kurşun da kullanılıyordu. Bununla birlikte, her ne kadar uzun süreli kullanımlarda cilde zarar verici olsa da zaman zaman altın arseniğin de uygulanıyor olması muhtemeldi⁷⁹. Mavi, hatta siyah gibi sarı renk de soylu kadınların yüzleri için son derece uygundu. Bir kısmı ecnebi kökenli olan bu tip acayip modalar, şairlerin hem neşesini hem de öfkesini kamçılıyordu. İşte Po Chu-i'nin IX. yüzyılın başlarında görülen, "Ecnebi Üslup" içerisindeki kozmetik ve kuaför modası hakkındaki görüşleri; tercüme Arthur Waley'e aittir:

Günümüzün modaları,
Şehirden dünyanın dört bir tarafına yayılmış.
Şimdi uzak yakın, her tarafta hâkim bir gelenek
Allıksız yanaklar ve pudrasız çehreler,
Kadınların dudaklarını bulaştırdıkları çamurlu yağlar,
Kaşları boyalı bir çatı şekli gibi eğrilmiş
Güzel ve çirkin, esmer ve beyaz kavramları doğal şekillerini kaybetmiş,
Odalarından ayrılırken şu an hepsinde aynı kederli yüzler,
Şakaklarının gerisinde bukleli saçlar toplanmış;
Kızılın hiçbir dokunuşu ciltlerinin sarartısını azaltmıyor.
Yabarî bukleler bir zamanlar doğudaki kasabamızın ırmaklarında görülürdü,
Ve hüznün kapladı görenleri çünkü malumdur ki Tatarlar var o topraklarda.
Prensim, dikkat edin! Bu, Yüan-ho döneminin önde gelen modaları,
Üst üste yığılmış bukleler ve allıksız yanaklar Çin tarzı değil!⁸⁰

76 Schafer 1955, 77.

77 TS, 221b, 4154b. "Mastûj" T'ang ahalisi tarafından *Shang-mi* tesmiye olunurdu.

78 Harada 1944, 5-6.

79 Burkill 1935, 242.

80 Waley 1927, 3. Burada muasır resim ve minyatürlerde görülen kaşlara gönderme vardır. Modada T'ang tarzıyla ilgili daha başka hususlar ise Liu Ling-tsang'ın eserinde (1958) bulunabilir. Özellikle bkz. levha 10.

XIV SINAÎ MADENLER

Senin taşın, ilacın ve *chyrsospermen*
Tuzun, sülfürün ve cıvan,
Yağın, hayat ağacın ve kanın,
Demir sülfitin, oksidin ve magnezyumun...

Ve bir dünya dolusu başka tuhaf bileşenlerin,
Yaratıp isim verebilir mi bir adama?

Ben Johnson, *The Alchemist*, Perde II

Orta Çağ Hindistan'ında çok çeşitli ticarî emtianın isminde, Çin'den geldiğini imleyen *cīnī* ya da *cīna* önekleri bulunurdu; bu zengin ve istidat sahibi memleketin malları üstün kaliteliydi. Nitekim T'ang döneminin hacı seyyahı Hsüan-tsang, şeftalinin Hindistan'da *cīnanī* (Çin'den) armudun ise *cīna rājaputra* (Çin imparatorunun oğlu) adlarıyla anıldıklarını müşahade etmiştir¹. Ne var ki, tıpkı T'ang dönemi İran mallarının genellikle Malay veya Hint kökenli olması gibi, bu ifadelerin birçoğu aslında hakiki Çin ürünlerini değil, Çin ticaretinde önem arz eden malları tanımlamıştır. En düşük değerdeki kurşun veya kızıl kurşun için kullanılan *cīna pishā* (Çin tozu) ile yine kurşunun bir başka ismi olan *cīna vaṅga* (Çin kurşunu) bu sözde Çin malları arasındaydı. Bahse konu isimlerde doğruluk payı olabilirdi çünkü Çinliler T'ang döneminde gerçekten kurşun madenleri işletmişlerdi ve cıva yerine esrarengiz bir şekilde kurşundan üretilen ve bir çeşit zincifre olarak gördükleri kızıl kurşun yapmanın sırrını da biliyorlar-

1 Yamada 1959, 147, n. 6; Hsüan-tsang'dan iktibas.

dı. Her hâlükârda, bu isimler Çin'in sınaî madenlerinin Orta Çağ'da Asya kıtasında sahip olduğu saygınlığı göstermektedir².

Çin, çeşitli madenler açısından zengindi ve bunların çoğu T'ang zanaatkarları tarafından faydalı şeylere dönüştürülmüştü. Gerçekten de eski zamanlarda yaşayan Çinliler, madenlerin dünyasını hayranlık uyandıran bir titizlikle araştırmışlardı. Madenlerden elde edilen ilaçlar ve bunların özellikleri hususunda dünyada rakipsiz idiler. Aynı zamanda ressamalar, debbağlar, oymacılar, üstün kaliteli madenlere ihtiyaç duyan ve bunların özelliklerinden anlayan diğer zanaatkârlar için gereken madenlere de bol miktarda sahiptiler. Simyacıların, zanaatkârların ve hekimlerin madenler hakkındakiengin bilgisi, bazı esnafın gafillere münhasır ürünleri satmaya meyilli olduğu pazar yerlerindeki karmaşayı elbette önlemiyordu. Dolayısıyla bu konuya ilişkin Orta Çağ insanların kafa karışıklığı modern âlimler için de geçerlidir çünkü bu âlimler aynı madenin sözde örneğinin çelişkili izahlarını içeren bilgiyi öğrenmiştir. Şanslıyız ki, Su Kung ve T'ang döneminin diğer ilaç kitabı derleyicileri bu türden pek çok tarifi kayıtt altına almıştır; mesela söylediklerine göre, VII. yüzyılda tacirler, kalsiti (kalsiyum karbonatı) devamlı alçıtaşı (sulu kalsiyum sülfat) adı altında satıyorlardı³. Ama daha dikkatsiz bazı eczacılar titiz bir dürüstlikle her iki maddenin özelliklerini tek isim altında kaydetmişlerdi ve bu durum XX. yüzyıldaki bir öğrenci için karmaşa nedeniydi.

Yabancı maden çeşitlerinin T'ang döneminde de çıkartılan bazıları, Uzak Doğu kökenli muadillerinden daha saf veya daha etkili kabul ediliirdi; kızıl zırmık buna bir örnektir. Çok ihtiyaç duyulan bazıları ise Çin'de hiç yoktu; mesela sodyum borat. Yine başka bir kısmı, Çin sanayiinin temin etmediği ayraçlardı ki, mürdesenk bunlardan biriydi. Bütün bunların ithal edilmesi gerekiyordu; zikredilenler ve diğerleri bu bölümün konusunu oluşturmaktadır.

1- TUZ

Çin muazzam miktarlarda tuz ürettiyordu. Ch'en Ts'ang-ch'i, "Dört Deniz sınırları içerisinde tuz bulunmayan yer neresidir? Bir tek Güneybatı barbarları arasında oldukça kıttır" diye yazmıştı⁴. Deniz suyu bu faydalı mineralin ana kaynağıydı ve antik dönemin büyük buharlaştırma merkezi, T'ang dönemi boyunca ehemmiyetini koruyan Ch'i'nin sahil eyaletiydi (şimdiki Shantung)⁵. Bununla birlikte, tuzlu su ve doğalgaz Han Hanedanı

2 Yamada 1959, 132.

3 TPT, 4, 19a; CLPT'den iktibas. Kalsite iyi bilinen bölünme özelliğinden dolayı "karelere bölünen taş" deniliyordu. Alçıtaşına (su mermeri de dâhil olmak üzere) ise beyazımsı görüntüsü nedeniyle "taş yağı" adı verilmişti.

4 Ch'en Ts'ang-ch'i, 11, 6a; PTKM'den iktibas.

5 Needham 1954, 93.

devrinden beri Szechwan'daki derin sondaj kuyularından da elde edilmişti⁶. Çinlilerin çıkartılmaya elverişli kaya tuzu rezervleri ve sınırda bulunan kuru tuz gölleri de vardı. Örneğin Feng-chou yakınları ile Sarı Irmak büyük kıvrımının içinde kalan Moğol sınırındaki Çinli olmayan yerleşim bölgeleri, Çin hükümeti için yılda 14.000 pikul⁷ tuz toplamaktaydı⁸. Tıp, aşçılık ve sanayide kullanılan çeşitli tuzlar arasında; "Jung Barbarlarının tuzu", "parlak ve ışıltılı tuz" ve "mühür tuzu" bulunuyordu. Bunlardan ilki aslında, Kansu ve Kokonor Gölü'nün kuzeybatısındaki çorak bölgelerin "alkali topraklarından" elde edilen potasyum ve sodyum klorürün yanı sıra, sulu magnezyum sülfat, kalsiyum ve sodyum karışımlarından oluşan ve karışımlardan dolayı çeşitli renklerde bulunan karışım tuzlarıydı⁹. Kısacası, kadim göllerin kurumuş yataklarından geriye kalan kristalize tortuydu. "Parlak ve ışıltılı tuz" kaya tuzuydu¹⁰. Görünüşünden dolayı "mühür tuzu" adıyla anılanı ise, tipik Çin evrak mührü şeklindeki geniş dikdörtgen kristaller biçiminde ve suni olarak rafine edilen tuzdu¹¹. Batı Shensei'deki Ling-chou'nun "mühür tuzu", Ch'ang-an'da "mahallî haraç" olarak kabul edilebilecek düzeyde yüksek kaliteliydi¹².

Hükümetin tekeliindeki zengin doğal tuz kaynaklarının mevcudiyetinden dolayı, tuz ithal edildiğini okumak şaşırtıcıdır. Ancak bu ticaret aslında çok önemli değildi ve görünüşe bakılırsa, özellikle tababette kullanmak için talep edilen renkli tuzlarla kısıtlıydı. "Yeşil tuz" bunlardan biriydi fakat bunun sofraya tuzuyla (sodyum klorür) hiçbir ilgisi yoktu ve XI. bölümde "Göztaşı" başlığı altında bu tuzdan bahsedilmişti.

6 Needham 1954, 244.

7 Çin, Japonya ve Güneydoğu Asya'ya has bir ağırlık ölçü birimi. 1 Picul yaklaşık olarak 60-64 kg ağırlığında idi. [e.n.-S.A.]

8 CTS, 48, 3273b.

9 Su Kung, 11, 7a; PTKM'den iktibas ve CLPT, 5, 20a. Kaynaklarda özellikle Shachou (Tun-huang) ve K'uo-chou belirtilmiştir. Su Kung'un belirttiğine göre; bu karışıma ayrıca "Hu tuzu" (Batı tuzu) da denilirdi. Tun-huang'dakine *t'uk-tang ve K'uo-chou'dakine "gölgeli toprak tuzu" adı verilirdi çünkü "...ırmak kıyılarında, dağların ve bayırların gölgeli kesimlerinde bulunurdu". Görünüşe bakılırsa Taoistler bunu; "baş aşağı giden kutsal kemikler" ismiyle anıyorlardı (YYTT, 2, 12). Bu karışımın bileşenleri Shōsōin'de bulunan perdahsız bir çanak numunesinden analiz edilerek tanımlanmıştır. Bunu yapan âlimler toprağının "Çin'deki bir tuz gölünden" alındığını ifade etmişlerdir. Asahina 1955, 496-497; Masutomi 1957, 46 ve 58.

10 Masutomi 1957, 46.

11 Shih Sheng-han 1958, 75. Bu türün oluşum süreci CMYS'de tasvir edilmiştir. Sen 1945, 88'de bu ismi "yin yen" (anlamı Hint tuzu) şeklinde okumak istemekte ve şunları yazmaktadır: "Bunlar, Saindhava olarak bilinen Sind bölgesinin kaya tuzlarıydı; Âyurdeva'ya göre en iyi tuzlar bunlardı". Havalı fakat mümkünatı bulunmayan bir faraziye.

12 TS, 37, 3720c.

"Siyah tuz"; Türğiş, Şaş, Keş, Mäimargh ve Kapiśa'nın 746 yılında müştereken gönderdikleri sefaretle ("kırmızı tuz" ile birlikte) haraç olarak gelmişti¹³. Ayrıca 751 ve 753 yıllarında, Amu Derya'nın güneyinde bulunan ve tacirlerin Asya ülkelerinde gezerken kullandıkları öküz arabalarıyla meşhur Harezm'den de getirilmişti¹⁴. Bu sonuncu maddenin muhteviyatı bilinmiyor.

2- ŞAP

Şap, antik dönemde hem Doğu'da hem de Batı'da kullanılmaktaydı; hekimler (iyi bilindiği üzere) kanamayı durdurucu özelliğinden istifade ederken, boyacılar onu çözülebilen boya maddelerini çözünmez boyalara aktarmada renk sabitleyici olarak kullanıyorlardı. Dericiler hayvan derilerini esnekleştirmede yararlanıyor, Tang kâğıt zanaatkârları ise süslü kâğıtlarını şap ile sırlıyorlardı¹⁵.

Tang döneminde şaplar renklerine göre tasnif edilirdi. "Beyaz şap" saf şaptı; renkli çeşitleri ise saflığı bozan karışımlar içeriyordu. Ancak bazen bunların yüzeysel olarak sıradan şapa benzeyen başka sulu sülfatlar olması ihtimali vardı. Beyaz şapların bir kısmı Çin'in kuzey ve kuzeybatısında üretiliyordu lakin imparatorlukta kâğıt sırlayan ustaların kullandığı en yüksek kaliteye sahip olanı Türkistan'ın Koço şehrinden ithal ediliyordu¹⁶. Bizans ve İran, billur gibi berrak ve iğne desenli mükemmel kalitedeki beyaz şapı ile nam salmıştı; bu tür, bilhassa Çinli simyacılar arasında revaçtaydı, İran şapı ise eczacıların gözdesiydi¹⁷.

Muhtemelen alünojen¹⁸ karıştırılmış olan ve "tüy şapı" adıyla anılan "sarı şap", galip ihtimalle demir ve alüminyumun sulu sülfatıydı¹⁹. Shachou ve Kua-chou'nun batı kasabalarından haraç olarak gönderilen bu madde ilm-i simya ve deri boyamada kullanılıyordu²⁰. "Kua-chou'da "yeşil şap" da üretiliyordu²¹. Öyle anlaşıyor ki, zümrüt yeşili rengiyle

13 TFYK, 971, 15b.

14 TS, 221b, 4154b; TFYK, 971, 19a.

15 Chao 1926, 958. Acker 1954, 247, n. 1'de *shu chih* (olgun kâğıt) adıyla anılan bu kâğıt, Tang döneminin "dövülmüş, pürüzsüz ve yüzeyi şaplanmış" kâğıdı olarak biliniyordu. Zikredilen "olgun" kâğıtları imparatorluk sarayı (TS, 47, 3742b) ile imparatorluk kütüphanelerindeki (TS, 47, 3742c) evrakları derleyip düzenleyen zanaatkârlar kullanıyorlardı. Saray kâğıthanesinde kullanılan şapın yanı sıra sarı boya, kendir otu ve daha başka maddelerin listesi için bkz. TLT, 20, 18a-18b-19a.

16 TLT, 20, 18a-18b-19a. Şap taşının fırınlanması yoluyla temin edilen şap yapımı X. yüzyılda muhtemelen Küçük Asya'da biliniyordu fakat öyle anlaşıyor ki, Çin'e sonradan gelmişti. Needham 1959, 653.

17 Li Hsün, 11, 11b; PTKM içerisinde.

18 Masutomi 1957, 181.

19 TS, 40, 3762d ve 3727a.

20 Su Kung, 11, 11b ve 13a; PTKM içerisinde.

21 TS, 40, 3737a; Su Kung, 11, 12b; PTKM içerisinde.

cama benzeyen bu şap "melanterit" idi²² ve fırınlanıp "kızıl şapa" dönüştürülerek okside edilebilirdi²³.

Altın renkli ince çizgileri olan bir başka zarif şap çeşidi de İran'dan geliyordu ve bu da simyacıların gözdesiydi²⁴. Ancak bunun hangi minerallerden oluştuğuna veya Uzak Doğu'daki günlük kullanımına dair bilgiye sahip değiliz.

3- NİŞADIR

Amonyum klorür veya "amonyak tuzu" volkanik bölgelerdeki açıklıkların etrafında tabii olarak bulunduğu gibi evcil hayvanların gübresinden de üretilmektedir. Tang ahalisi bunu, "diş güherçile şeklinde, parlak ve katıksız" olarak Batı bölgelerinden²⁵ ithal ediyor, en çok da Çin hâkimiyetindeki Kuça'dan haraç olarak alıyordu²⁶. Buna verdikleri isim, muhtemelen Soğdcadan gelen ve Farsça *nausâdir* kelimesiyle akraba olan **njau-şa* idi²⁷. Tang sarrafları altın ve gümüş lehimlerken bunu akışkan madde olarak kullanırlardı²⁸. Nişadır tıpta hatırı sayılır bir role sahipti, filhakika ilk zuhuru Tang tıbbî malzemeleri içinde olmuştu²⁹. Eczacılar bunun zehirli olduğunu ve az miktarlarda kullanılması lazım geldiğini söylemiş olsalar da, bronş tıkanıklıklarını ve diğer nezle türevlerini iyileştirmedeki önemini de vurgulamışlardı³⁰.

4- SODYUM BORAT

Sodyum borat, özellikle Tibet'te ve Çin'in batı kesimindeki çorak bölgelerin göl kenarlarında kristalleşirdi³¹. Tang Çin'ine bu bölgelerden getirilen sodyum boratı, onun altın ve gümüş lehimlerindeki metal oksitleri çözme özelliğinden faydalanan sarraflar kullanıyorlardı³². Bu-

22 Masutomi 1957, 199.

23 Su Kung, 11b ve 12b; PTKM içerisinde. "Yeşil şap" ile malakit ya da Endonezya'dan ithal edilen daha başka bazı yeşil madenler karıştırılmıştır. Bkz. CLPT, 3, 40a, TPT'deki makaleye düşülen şerhler.

24 Li Hsün, 11, 11b; PTKM içerisinde. Laufer 1919, 475'te "Malayan Po-se" adı verilen muhayyel maddeye atıfta bulunulmuş fakat sonradan Hindistan ve Burma'da üretildiğine dair şerh düşülmüştür.

25 Su Kung, 11, 10a; PTKM içerisinde. Krş. Needham 1959, 654-655.

26 TS, 40, 3727b. Barthold 1958, 169'da belirtildiğine göre; önemli bir nişadır işletmesi Fergana şehri havalisindeki Buttam Dağları'nda bulunuyordu. Ayrıca Kirman'da da mevcuttu; Laufer 1919, 507.

27 Laufer 1919, 506.

28 Su Kung, 11, 10a; PTKM içerisinde.

29 Laufer 1919, 504.

30 Chen Ch'üan, Ch'en Ts'ang-ch'i ve Su Kung, 11, 10a; PTKM içerisinde.

31 Read and Pak 1928.

32 Saray kuyumcularının ihtiyaç duydukları maddelerin listesi için bkz. TLT, 22, 14b-15a. Su Kung, 11, 10b; PTKM içerisinde nedenini açıklar.

nunla birlikte, T'ang tababeti malzeme kitaplarında bu maddenin adı geçmemektedir³³.

5- GÜHERÇİLE, SODYUM SÜLFAT VE İNGİLİZ TUZLARI

T'ang eczacıları eski ananeye uyarak, İngiliz tuzunu (sulu magnezyum sülfat), sodyum sülfatla veya mirabilit (sulu sodyum sülfat) ile bir arada tutmuşlar, sonra her ikisini güherçile (potasyum nitrat) ile birlikte aynı başlık altında toplamışlardır. Bunlar isimleri itibarıyla farklı olsalar da muhteviyat açısından birbirlerine çok yakın kabul edilmişlerdir. Türkistan'ın kurak bölgelerinden ithal edilen bu tuzlar, buralardaki bazik göllerin buharlaşmasıyla oluşmuştur³⁴.

Bunlar arasında en çok bilineni ve sınaî açıdan en mühimi akışkan özelliğinden dolayı Taoist simyacıların vazgeçilmezi olan güherçileydi³⁵. Güherçile aynı zamanda havai fişek yapımında da kullanılırdı. T'ang ahalisinin, "alev çiçekleri", "gümüş çiçekleri" ve "şeftali tomurcukları" vardı ve anlaşıldığı kadarıyla bunların hepsi de gösterişli havai fişeklere verilen isimlerdi. Ayrıca bir çeşit çarkıfelek (Catherine wheel)³⁶ de mevcut-tu³⁷. Görünüşe göre bunların hepsi için güherçile gerekliydi. Araplar XIII. yüzyılda güherçile ve havai fişeğe öylesine bir anlam yüklemişlerdi ki, güherçileye, *selh es-Sîn* (Çin karı) ve bir çeşit fişeğe de *sehm-i Hıtâi* (Çin oku) adını takmışlardı³⁸.

Mirabilit, "kaba güherçile"³⁹ adıyla biliniyordu ancak bunun tıbbî kullanımı, sivri uçlu kristallerinden dolayı "iğneli güherçile"⁴⁰ adı verilen ve saf olmayan mirabilitten damıtma yoluyla çıkartılan İngiliz tuzlarının gölgesinde kalmıştı⁴¹. Shōsōin'de korunmakta olan bir numuneden de bildiğimiz üzere son derece saf bir ayraç bu yolla elde edilmişti⁴². Bunun

33 Bkz. Laufer 1914, 84 ve Laufer 1919, 503. Sodyum borata; "büyük *b'ang habbe-si" adı verilmişti (*ta p'eng sha*). Laufer *p'eng* kelimesini Tibetçedeki *bul* (karbonat) sözcüğüyle ilintili görür ve bu yüzden "sodyum borat" değil "doğal sodyum karbonat cevheri" anlamına geldiğini düşünür.

34 Ch'en Ts'ang-ch'i, 11, 9a; PTKM içerisinde.

35 Schafer 1955, 85. Krş. Chang Hung-chao 1921, 208-210.

36 Çarkıfelek adıyla da anılan "Catherine wheel" spiral tüp içinde hazırlanmış bir tür havai fişektir. [e.n.-S.A.]

37 Wang Ling 1947, 164.

38 Laufer 1919, 555-556.

39 *P'u hsiao*. *Hsiao* (güherçile) sözcüğü *hsiao* (eriyik) ile aynı kökten geliyor ve galiba akı taşına (flux-stone) delalet ediyordu.

40 *Mang hsiao*.

41 Su Kung, 11, 9a; PTKM içerisinde.

42 Kimura 1954, 2. Son zamanlara kadar "iğneli güherçile" ile "kaba güherçile" adı verilen türün aynı isimle anıldığı düşünülüyordu. Fakat T'ang dönemi metinleri ışığında, Shōsōin'deki örnekler üzerinde yapılan çalışmalar bu görüşün yanlış olduğunu göstermiştir.

bağırsakları boşaltıcı özellikleri anlaşılmıştı ve Tang hekimleri tarafından sıklıkla reçetelere yazılırdı⁴³.

6- KÜKÜRT

Kükürt, Tang hekimlerinin ilaç karışımları için gerekliydi; hatta zincif-re iksirleri için simyacıların ona daha çok ihtiyacı vardı. Ayrıca resamlara lazım olan parlak kırmızı renge yine bu madde katılıyordu ve kozmetik madrabazları da kükürt kullanıyorlardı. Aynı zamanda havai fişek yapımıyla ilgili malzemelerin üretiminde de kullanılıyordu.

Kükürt cilt hastalıklarının tedavisi için de faydalıydı ve bu yüzden kükürt bileşenleri içeren sıcak su kaynakları Han Hanedanı zamanından beri muteberdi⁴⁴. Kükürdün termal kaplıcaların suyunu ısıtan ısı verici özellikleri olduğuna da inanılırdı. Aynı sebepten dolayı tababette vücudu ısıtmak; mesela bel ve böbreklerin etrafındaki soğukluğu tedavi etmek için de kullanılırdı⁴⁵. Tâ antik çağlardan beri kükürttan mamûl kupa ve kâselerin olağandışı etkileri olduğuna inanılırdı; ömrü uzattığı inancı da buna dâhildi. Sıcak ve soğuk etmenler arasında kusursuz bir dengenin cismanî sağlık için gerekli olduğuna inanan Tai Tsung'un kudretli nazırı Yüan Tsai, bu amaçla yemeklerini ılık suda yüzen porselen kaplardan alıyor ve soğuk karışımları kükürtlü kâselerden yiyip içiyordu⁴⁶. Hatta Wei Shan-fu adında bir Taoist simyacı, insanlardaki şehvet duygularını kükürt minerali vasıtasıyla giderebileceğini bile iddia etmişti; "...ve bu sebepten yöntemi oldukça yaygın olarak kullanılıyordu"⁴⁷.

Kükürt bu amaçlar için yüzyıllar boyunca gemilerle Endonezya'dan ithal edilmişti⁴⁸. Büyük olasılıkla oradaki volkanik bölgelerden elde edilmekteydi. Sarı minerale ise "akışkan sarı"⁴⁹ adı verilmişti. Bu ifadenin, değişik renkli imgelerin çok moda olduğu IX. yüzyıldaki bir şair tarafından renkli bir kumaşa tatbik edilmesi şaşırtıcı değildir. Wen T'ing şöyle yazmıştı:

Akışkan sarı cüppeli zarif bir kadın

Kuleye çıkıyor ve mücevherle süslenmiş kanununu tıngırdatıyor⁵⁰.

Mamafih bu çeşit bir edebî tasvir zikredilen zamanın ruhuna uygundu ama esasen yeni bir terim değildi, sadece yeniden canlandırılmıştı. Tang

43 Chen Ch'üan, 11, 9b, PTKM içerisinde; Su Kung, 11, 9a, PTKM içerisinde.

44 Schafer 1956, 65.

45 Ch'en Chüan, 11, 10b; PTKM içerisinde.

46 YHTC, 1, 2. Kükürtlü kâselerin eski kullanım tarifleri için bkz. PTKM, 11, 11a.

47 KSP, b, 17a.

48 Li Hsün, 11, 10b; PTKM içerisinde. Su Kung'a göre; XI. yüzyılda kükürt sadece Güney denizlerinden ithal ediliyordu.

49 Ya da "taşlı akışkan sarı" (*shih liu huang*) deniliyordu.

50 Wen T'ing-yün, "Hsi chou tz'u", ChTS, han 9, ts'e 5, ch. 3, 1b.

döneminden çok önce, kadim zamanlarda yazılan bir şiirde, sarı renkli bir ipekli kumaşı belirtmek için aynı terim kullanılmıştı⁵¹.

7- KIRMIZI ZIRNIK

Kırmızı zırnik, sarı zırnik gibi bir kükürt ve arsenik bileşeniydi ve (yine sarı zırnik gibi) bir "altın tohumu" olduğu zannedilirdi ki, altın yataklarının yakınlarında bulunması bu inancı daha da pekiştiriyordu⁵². Simya ilminde kırmızı zırnikin bakırı altına dönüştürme, hatta doğrudan kendisinin altına dönüşme gücü olduğuna inanılırdı⁵³. Bu yüzden Taoistlerin imalathaneleri için hayatî derecede ehemmiyeti haizdi ve ömrü uzatan iksirlerin hazırlanmasında esrarlı mânâsıyla sarı rengini temsil ediyordu⁵⁴. Olağan koşullarda "horoz sarısı" diye bilinen kırmızı zırnikin Taoist jargonundaki ismi, "zincifre dağının ruhu" idi⁵⁵.

Cilt hastalıklarının tedavisinde ve zehirli yaralarda antiseptik olarak tavsiye edilen kırmızı zırnikin tıbbî maddeler arasında da önemli bir yeri vardı. Ayrıca dinçleştirici ve kötülüğe karşı koruyucu olarak da kullanılırdı. Shōsōin'de eski zaman ilaçları koleksiyonundaki bir kırmızı zırnik yumurtasının muhtemelen bu sonuncu amaca yönelik hazırlanmış olduğuna inanılıyordu. İlaç özellikle kudurmuş kadınlara tasallut eden karabasanlara karşı etkiliydi; acı çeken kadının üreme organı ateş gibi kızgın bir kırmızı zırnik topu ve ziftten elde edilen tütsü dumanıyla dezenfekte edilerek iyileştiriliyordu⁵⁶.

Kırmızı zırnik başlangıç safhasında Çin'in muhtelif bölgelerinde sarı zırnikle beraber çıkartılmaktaydı ama Tang zamanında en mükemmeli ismini bilmediğimiz Batı ülkelerinden ithal edilmişti⁵⁷. Nan-chao Devleti'ndeki Ta-li'nin güneyinde önemli arsenik sülfür yatakları vardı;⁵⁸ muhtemelen bunun bir kısmı da Tang Çin'ine gelmişti.

8- MÜRDESENK

Tang döneminde Farsçadaki *murdāseng* adıyla (nadiren de "sarı kurşun çiçeği", "sarı fildişi" ve "sarı ejderha")⁵⁹ bilinen, bizim mürdesenk is-

51 Liu huang kelimesinin Tz'u yüan sözlüğünde verilen anlamına, özellikle de "Ku yüeh fu" alıntısına bakınız.

52 Chen Ch'üan, 9, 40a; PTKM içerisinde.

53 Schafer 1955, 82

54 Schafer 1955, 82.

55 YYTT, 2, 12.

56 Schafer 1955, 83-85. Kızıl zırnik en azından XI. yüzyıldan itibaren yangın bombalarına konulurdu. Ming döneminden beri ise küçük "el ısıtıcı" nesneler olarak kullanılır ve oyularak tıbbî kaplar yapılırdı. Bkz. Schafer 1955, 87. Tang dönemindeki madenlerin bu şekilde kullanıldığına dair bir delile tesadüf etmedim.

57 Schafer 1955, 82; Chen Ch'üan, 9, 40a; PTKM içerisinde.

58 Schafer 1955, 76 ve 83; MS'ye istinat etmektedir.

59 Laufer 1919, 508; Schafer 1956a, 418.

mini verdiğimiz kurşun oksit, başlıca iki amaç için kullanılıyordu. Her şeyden önce basur, metal silah yaralanmaları ve diğer doku zedelenmelerine karşı bir ilaçtı; ayrıca yüz lekeleri için de faydalıydı ve bu sebepten yüz merhemlerinin muhtevasında bulunuyordu⁶⁰. İkinci kullanım alanı ise ahşap mobilyacılığıydı ve bezeyiciler tarafından yağlıboyalarda boya kurutucu madde olarak kullanılıyordu. Tang yağlıboyaları umumiyetle perilla yağı içeriyordu ve sıklıkla şeffaf lake kaplamalarla birlikte kullanılıyordu;⁶¹ yazılı kaynaklardan bildiğimiz kadarıyla, Orta Çağ yağlıboya ürünleri arasında, Hsüan Tsung tarafından An Lu-shan'a verilen bir yiyecek saklama kabı da bulunuyor⁶².

"Sarı ejderha dişleri şeklindeki" ağır mürdesenk kristalleri İran'dan ithal ediliyordu. Çinliler mürdesengi, eritilmiş kükürtlü kurşun ve gümüşün⁶³ bir yan ürünü olarak elde etmeyi Sung dönemine dek bilmiyorlardı ama bu işlem galip ihtimalle simyacıların esrarlı maden eritme kaplarında daha önceden yapılmıştı.

9- ÇAMAŞIR SODASI

Çamaşır temizliğinde ve renkli cam yapımında kullanılan, "Güney Denizleri'nin sahillerinden"⁶⁴ ithal edilen, sarımtırak renkli ve toprağımsı bir madde vardı. Bu işlenmemiş sodyum karbonattı ve Orta Çağ Avrupa'sındaki cam zanaatkarlarının barillası gibi, muhtemelen çorak bitkisinin yakılmasıyla elde ediliyordu. Çinliler buna "doğal kül" adını vermişti ve yukardaki amaçlar için tâ III. yüzyıldan beri kullanıyorlardı⁶⁵. Ancak Tang döneminde bile, uzman olmayan Ch'en Ts'ang-ch'i gibi kişiler bunun nasıl kullanıldığını yanlış anlamışlar, daha kolay şekil verilebilmesi için bu maddenin içine gömülen akik ve yeşim taşının (yapay cinsiyle doğal olanını karıştırarak) balçık kıvamında "yumuşadığını" düşünmüşlerdi⁶⁶.

10- ELMAS

Asya Hunlarını (Hsiung-nu) M.S. II. yüzyılın başlarında yenen Çinli bir generalin mükâfatı elmas işlemeli bir kemer tokasıydı. Elmas Çin'e has bir değerli taş olmadığı için toka, muhtemelen Çin yapımı değildi ve bir savaş ganimetiydi⁶⁷. Yine V. yüzyılda, Java'daki Kêlantân hükümdarı, Gü-

60 Su Kung, 8, 32b; PTKM içerisinde.

61 Schafer 1956a, 418 n. Bu mürdesenk kurutuculu yağlıboya Shōsōin'deki mevcut eşyalar üzerinde ilmî usûllerle yapılan incelerle tespit edilmiştir.

62 YYTT, 1, 3.

63 Su Kung, 8, 32b; PTKM içerisinde.

64 Ch'en Ts'ang-ch'i, 7, 28a, PTKM içerisinde; YYTT, 11, 85.

65 NCIWC, 808, 4b, TPLYL içerisinde; Needham 1962, 107.

66 Ch'en Ts'ang-ch'i, 7, 28a; PTKM içerisinde.

67 Maenchen-Helfen 1950, 187-188.

ney Sung Devleti'ni idare eden Çin hükümdarına kırmızı bir papağanla birlikte elmas bir yüzük göndermişti⁶⁸.

Şayet Tang Çin'ine böyle süs eşyası niteliğinde elmaslar getirilmiş ise bunlar hakkında geriye hiçbir tarihî kayıt kalmamıştır. Tang elmasları sınaî elmaslar idi. Bunlardan bazıları Çin'e, Doğu Roma, Bnam ve Annam'ın ana elmas tedarikçisi olan (ki sandal ağacı ve safran için de durum aynıdır) Hindistan kanalıyla getirilmiş olmalıydı⁶⁹. Ancak, Siyam Körfezi kıyılarında, Kamboçya öncesi dönemde Bnam da bir miktar elmas ürettiyordu: "...bunlar görünüş olarak 'mor taş asaletine' sahipti; suyun dibindeki kayaların üzerinde oluşurlar ve bunları çıkartmak için insanlar denize dalar"⁷⁰. "Mor taş asaleti" diye fiyakalı bir isim verilen taş genelde ametisttir ama bir mütehasıs bu taşla verilen ismin dumanlı kuvars anlamına gelebileceğini ileri sürmüştür⁷¹. Renkli kuvars kristalleriyle benzerlik kurması ne derece doğrudur bilinmez ama yukardaki bölüm Tang döneminde elmasın, mücevher ustasının aleti olarak gerçek önemini doğru bir şekilde göstermektedir. Elmas sert taşları kesmek ve incilere delik açmak için kullanılıyordu⁷². Ch'ang-an'daki imparatorluk atölyelerinde kullanılan yeşim taşı matkaplar için elmas uçlar Türkistan'dan da ithal ediliyordu⁷³. Hatta daha yakında, kuzeydoğudaki Kan-chou Uygurları da elmas delgiler yapıyorlardı⁷⁴.

Bu gündelik amacın yanında elmas Çin'de en çok Buda heykelleriyle biliniyordu. Altının içinde olduğu rivayet edildiğinden, elmasın Çincedeki ismi "altın sertliği [veya altından gelen sertlik]" idi⁷⁵. Bu isim kısmen Sanskritçedeki *vajra* kelimesinden uyarlanmıştı; ayrıca her şeyi yarıp bölen yıldırım tanrısı İndra'nın "elmas âsâsından" bahsediyordu. Buda'nın parçalanıp yok edilmesi mümkün olmayan bedeni "elmas bir vücut" idi ve bu yüce efendi aydınlanmaya eriştikten sonra elmas bir tahtta oturmuştu. Tang döneminde ilk olarak Kumārajīva tarafından çevrilen ve *Prajñāpāramitā-sūtra*'nın özeti olan "Elmas Sutra" ise en yüksek beğeniye ulaşmıştı⁷⁶.

Bununla birlikte, elmas fevkalâde sert bir egzotik madde olsa da bizim nezdimizdeki gibi zenginliğin ve aşkın sembolü değildi.

68 Schafer 1959a, 276.

69 TS, 221a, 4153b.

70 TS, 222b, 4159c.

71 Pelliot 1903, 274.

72 Ch'en Ts'ang-ch'i, 46, 37a; PTKM içerisinde.

73 Müphem bir kaynakta; "İran'dan Liang-chou'ya" kaydı vardır; TLT, 22, 14b-15a. Krş. Laufer 1919, 521.

74 Uygurlar yine X. yüzyılda da bunu yapıyorlardı; WTS, 73, 4480a.

75 Laufer 1915c, 36-38.

76 Soothill and Hodous 1937, 280-282.

XV MÜCEVHERAT

... Hürmüz ve Hint'in zenginliği,
Veya en zengin eliyle görkemli Şark'ın olduğu yerde
İnci ve altın yağıdırıyor barbar krallarının üzerine ...

John Milton, *Paradise Lost*, II. Kitap

Muktedir bir hükümdar, başka bir hükümdarın gönlünü kazanmak istediğinde ona değerli bir veya birçok mücevher göndermekten daha iyisini yapamazdı ve Tang tarihi, Ch'ang-an'a gönderilmiş bu tür diplomatik mücevherlerle ilgili atıflarla doludur. Ne yazık ki, mücevherler nadiren tarihî kayıtlardaki isimlerle tanımlanıyordu veya yapılabirise, "nadide mücevher" ya da "meşhur hazine" türevi belirsiz övgüler altında kaliteleri gizleniyordu. İmparatorluğa hediye olarak gönderilen mücevher örnekleri şunlardır: 619 yılında Kapiśa'dan¹ değerli taşlarla tezyin edilmiş kemer; 627'de, Batı Türklerinin kağanından, mücevher işlemeli ve "çok sayıda çivisi bulunan" altın bir kemer;² yaklaşık 650 yılında Kao Tsung tahta yeni çıktığında, Tibet Kralı Srong-btsan-sgam-po'dan kıymetli madenler ve değerli taşlardan oluşan nesneler;³ yaklaşık 712'de Allah'ın rızasını gözeterek, Hsüan Tsung'a boyun eğmeyi reddettiği için kötü biçimde nam salan İslam elçisi tarafından sunulan, taşlarla müzeyyen kemer;⁴ 744 yılında birçok Batılı ulustan; İslam, Semerkand, Keş, Kabudan, Māimargh, Jāguda, Toharistan ve Türgiş yurdundan değerli

1 TS, 221b, 4154d. **Kiṣp-tśja* sözcüğünü Kapiśa şeklinde aldım.

2 CST, 194b, 3599c.

3 THY, 97, 1730.

4 TS, 221b, 4155d; CTS, 198, 3614d.

taşlar ve atlar;⁵ 746'da, keşiş Amoghavajra tavassutuyla Seylan'daki Culāvaṃsa Kralı Śilamegha'dan çok sayıda mücevher⁶ ve 815 yılında Kalin-ga'dan nadide mücevherler⁷.

Bu değerli eşyaların tesellümü her ne kadar dünyanın uzak bölgelerinde Tang Hanedanı'nın itibarının alâmetleri olarak karşılaşılsa da beraberrinde her zaman müphem bir suçluluk duygusu oluştuyordu. Göğün Oğlu tarafından gönderilen pahalı ve harikulâde hediyelerin reddedilme örneklerini, "zenginlikten önce erdem" şiarını benimseyen tutucu zihniyetin bir tavrı olarak daha önce görmüştük. En zarif mücevherler bile bu bağnaz tutumdan kurtulamıyordu. Mesela: Batı Türkleri kağanına, Tang İmparatorluğu'nun ilk yılında Çin imparatoru tarafından soyluluk unvanı verilmişti. O da karşılık olarak, "Yüce Ata" diye bilinen dinî lider Kao Tsu'ya harika bir inci göndermiş ve mücevher şu sözlerle reddedilmişti: "İnci gerçek bir hazinedir ancak ona verdiğimiz ehemmiyet, gerçek asalet sahibi bir kalptir; inciye ihtiyacımız yoktur"⁸.

İhtiras ne denli şiddetli olursa olsun, herhangi bir şekilde mücevhere duyulan açlık tahkir ediciydi ve ananevî ahlâk kaidelerine göre meşru gösterilmesi zordu. Öte yandan ecnebilerin, bilhassa Batlıların ve en başta Farsların, gerçek mücevher düşünleri ve sahipleri oldukları tasavvur ediliyordu ki, bu durum onları Tang ahalisinden ayıran bir hususiyetti. "Züğürt bir Fars" terim olarak mizahî bir tezattı⁹ ve yaygın Tang hikâyelerinde sayfalar dolusu anlatılan, meşhur büyüler yapma kudretini haiz Fars müneccimleri ve efsuncuları, her şeyin ötesinde, taşıdıklarına inanılan sihirli mücevherlerle anılıyorlardı. Fars bir mücevher taciri, işinin erbabı olma hususunda son merhale kabul edildiği gibi değerli mücevherlere adeta tapınan biri olarak görülürdü¹⁰. Bu, aynı anda hem kıskanılacak hem de aşağılanacak bir simgeydi. Söz konusu tavrı aynı zamanda Taoist bir peri masalı tadındaki kısa bir öyküyle örneklendirilmiştir:

"Bir zamanlar, Ts'en kabilesinden Lin-ch'uanlı bir adam, dere tepe gezirken suyun içinde, lotus çekirdekleri kadar büyük olan ve her biri diğerini hızlıca takip eden iki beyaz taş görmüş. Onları tutup eve götürmüş ve bir kaşkol kılıfının içine koymuş. O akşam rüyasında; beyaz giysiler içinde, birbirlerine abla ve kız kardeş diye seslenen ve gelip ona sağından ve solundan eşlik eden iki güzel kadın görmüş. Uyandığında, onların iki taşın olağanüstü sureti olduğunu anlamış. Bu yüzden onları giysisinin

5 TFKY, 971, 14b.

6 TS, 221b, 4155b; TFKY, 971, 14a; THY, 100, 1793; Lévi 1900, 417; Chou 1945a, 292.

7 CTS, 15, 3111b; TFKY, 972, 7a.

8 CTS, 194b, 3599c; krş. THY, 94, 1693.

9 ISTT (TTTS, 7), 1a.

10 Yeh Te-lu 1947, 95 ve 98-99. Krş. Schafer 1951, birçok yerde. Bu temanın çağdaş versiyonunda efsunlu objeleri arayan ekseriyetle bir Müslümandır. Bkz. Eberhard 1937, 220-224.

kuşağına tutturmuş. Daha sonra Yü-chang'a gelmiş ve burada kendisine yanaşıp konuşan Fars bir Batılı şöyle demiş: 'Tanrı bir hazineye sahip midir?'. O da iki taşı çıkarıp ona göstererek; 'evet' demiş. Batılı adam onları satın almak isteyerek çok büyük para teklif etmiş. Ts'en taşlara değer vermesine rağmen, artık faydasız bulduğu için parayı memnuniyetle kabul ederek onlardan vazgeçmiş. Parayı sermaye olarak kullanarak zengin ve müreffeh bir konuma erişmiş ama sadece taşları ve onların kullanımını soramadığı için pişmanlık duymuş"¹¹.

Mücevher arayan ecnebler, tuhaf keşiş Han-shan'ın bir şiirinde anlattığı gibi, dünya malına tamahın simgeleri bile olabiliyorlardı. Bir şiirde geçen mavi gözlü tacirler, Han-shan'ın, gösterişsiz Budist inancının saflığını simgeleyen kristal boncuğunu almaya çalışmaktadır¹².

1- YEŞİM TAŞI

Doğrusunu söylemek gerekirse, "yeşim taşı" kelimesi, hem sert bir amfibol olan nefrit¹³ hem de sert bir piroksen olan yeşim taşı anlamına gelirdi. Klasik Çin yeşim taşı nefrit idi ve yeşim taşının Çin'deki kullanımını çağdaş bir gelişmeydi. Azteklerin yeşim taşı jadeit iken, Maoriler¹⁴ nezdinde nefrit idi. Bu iki büyük barbar uygarlığının, kral yeşimi ve ilahî tüylerin törensel kullanımı konusunda Çin kültürüyle bir çeşit yakınlığı vardı. Sacheverell Sitwell bunu şöyle ifade etmiştir:

"Çünkü Maori savaşçıları burada, ihtişamlı adamların hayaletleri gibi duran *İlyada*'nın gölgelerine karşı duru bir dinginlik sergiliyorlardı. Düzgün tüyler onları ihtişamlı gösteriyor ve sağ ellerinde tuttukları yeşim taşı âsâ ise kudretleri ile azametlerini simgeliyordu"¹⁵.

Bununla birlikte, Orta Çağ metinlerinden basit bir madenî tasvir çıkarabilmek için maalesef fazla bir umudumuz yok çünkü genellikle "yeşim taşı" diye tercüme ettiğimiz Çince kelime "zarif süs taşından" daha fazla bir anlam taşımamaktadır. Kaldı ki, bu isim sırf nefrite benzediklerinden dolayı, silikatlaşmış yılantaşı gibi muhtelif değerli taşlara da verilmiştir. Ayrıca sabuntaşı ve profilit gibi diğer yumuşak maddelere, çağdaş Mandarin Çincesindeki *yü*, yani "yeşim taşı" sözcüğünün temelini oluşturan Tang dönemine ait, **ngiwok* gibi saygın isimler verilirken, mermer için "beyaz yeşim", kara kehribar için ise "siyah yeşim" ifadelerine sahibiz. Bu taklit yeşim taşlarının en ünlüsü, esasen Ch'ang-an'ın güneyindeki

11 "Ts'en shih", CSL (TPKC, 404, 7b-8a).

12 Waley (1954, 5) tarafından tercüme edilen bahse konu şiirde geçen kaya kristalinin burada safire dönüştüğü düşünülmektedir.

13 Esasen amfibol ile tremolit ve aktinolit birbirinden farksızdır.

14 Fiji ve Polinezya kökenli olup, savaşçı özellikleriyle temayüz etmiş Yeni Zelanda yerlileri. [e.n.-S.A.]

15 Sitwel 1936, 147.

Chung-nan Dağları'nda yer alan "Çivit Tarlası" nam bölgeden çıkartılan yeşil beyaz bir mermerdi ve "Çivit Tarlası'nın güzel yeşim taşı" adıyla bilinmekteydi¹⁶. Sadık bir hükümdar olan Hsüan Tsung, litofon çalmayı çok seven ehl-i hüner Yang Hatun'a bu göz alıcı taştan mamûl bir çan seti armağan etmişti¹⁷.

Yeşim taşı kesme, Çin'de her ne kadar eski ve muteber bir zanaat olsa da malzemenin kendisi Çin'e ait değildi. Hatta eski zaman allamelerinin muhayyilesinde, yeşim taşı dünyadaki anakaraların merkezinde bulunan kutsal dağların taşıydı. *Dağların ve Denizlerin Kanunu* nam eserde Batı'nın dağları arasındaki yeri şöyle tanımlanıyordu:

"Yeşim Taşı Dağı, Batı imparatorunun anasının meskenidir. Batı imparatorunun anası görünüş itibarıyla insana benzer ancak leopar kuyruklu ve kaplan dişlidir; ısıklık çalmada ustadır ve dağınık saçlarının üzerine bir kurdele takar"¹⁸.

Bu ebedî dağ muhayyilesinin dünyevî karşılığı, Doğu Türkistan boyunca uzanan İpek Yolu'nun güneyindeki kadim Hoten şehriydi (Erken Tang döneminde Gaustana veya Gostana; IX. yüzyılda ise Yüttina adıyla anılırdı); "boyalı bir evde" yaşayan bu şehrin hâkimi, pür-mahâret ve mübalağalı konuşan bir halka hükmederdi¹⁹. Burası, Çin'de kullanılan bütün nefritlerin kadim kaynağıydı²⁰ ve Tang mücevher ustalarının ihtiyaç duydukları koyu yeşil ve beyaz yeşim taşları bu şehirden gelmeye devam etti²¹. Değerli nefritler, Tarım Irmağı'na dökülmeden önce Hoten yakınlarında birleşen iki ırmağın yatağından toplanıyordu. Bunlar, Karakaş (Siyah Yeşim Taşı) ve Yurungkaş (Beyaz Yeşim Taşı) ırmaklarıdır. Zikredilen sularda, "...memleket ahalisi dolunayı gördüğü yerlerde mutlaka güzel yeşim taşları elde ederdi"²². Bu yüzden Hoten yeşim taşının kristalleşmiş ay ışığı olduğu söylenirdi²³.

Neolitik Çin kültüründe nefritin zaten muteber bir mevkii vardı ama sadece genel mahiyetteki cilalı taş sanayiinin bir parçası olarak. Chou dö-

16 Na 1953, 363-364'te bu meşhur problem tartışılmış fakat bizim anladığımız şeyin üzerine hiçbir şey konulamamıştır.

17 KTCHC (TTTS, 3), 76b.

18 SHC, "Hsi shan ching".

19 TS, 221a, 4153a-4153c; Bailey 1961, 1.

20 Antikitede daha başka bölgeler de mevcut olmalıydı fakat buralar zamanla sırra kadem basmışlardı. Sonraki dönemlerde Yarkend'in yeşim taşı ocakları Hoten'deki yataklardan daha ehemmiyetli hâle gelmişti. Dr. Cheng Te-k'un, Güney Manchurya'nın Liao-ning bölgesinde bulunan bahse konu yeşim taşı (nefrit?) işletmelerine dikkat çekmiştir (23 Mart 1961'de Chung-kuo hsin-wen için sunulan bildiride). Ayrıca 1960 yılında, kısmen sarı-yeşil kısmen de turkuaz-yeşil renkte fevkalâde büyük bir parça bulunmuştur.

21 TLT, 22, 14b-15a; TLT, 20, 18a-18b-19a.

22 TS, 221a, 4153a-4152c.

23 Grousset 1932, 233.

nemiyle birlikte bu madenin imparatorluk kurumları ve dinî müesseselerle anılma oranı arttı ve çoğunlukla törenler ve efsunlu nesneler için muhafaza edilir oldu. Bunlar arasında; kökeni galip ihtimalle arkaik baltalara dayanan sivri uçlu eski imparator âsâları, saray müneccimlerinin gözlem yaparken kullandıkları “ilm-i nücum yeşimleri”, Göğün Oğlu’nun cülusunu ilan eden kudret tabletleri, ölülerin naaşlarındaki delikleri kapatan “cenaze yeşimleri” ve erkekler için şapka ve kemer süsleriyle birlikte tokalar, kılıç takımları ve yüzükler bulunuyordu²⁴. Belki de dünyevî ve şahsî amaçlarla kullanılan bu son bahsettiğimiz eşyalar, bir zamanlar tılsım ve efsun işlevi de görüyordu. Han Hanedanı’nın zuhuruyla birlikte bu eşyalara yüklenen mânâların büyük kısmı kayboldu fakat kadim döneme ait anlamlarının çoğu büyük ölçüde değiştirilmiş olsalar da günümüze ulaştı. Hükümdarlık kurumu daha yeni eşyalarla süslenmiş olmasına rağmen yeşil nefritten âsâsıyla yağmur ejderlerine huzuruna gelmeleri için emir veren hükümdar-şaman hâlâ mevkiini koruyordu²⁵. Üstelik, o güzel taşın etrafında bir dizi romantik ve mecazî imgeler oluşmuştu: Taşın göz alıcı parıltısı, Konfüçyüs felsefesinin “insanlık” erdemini ahlâkî yönden yararlı kılarak zenginleştiren özelliğini niteliyor, sertliği ve zarif yapısı ise dürüst insanın faziletlerini simgeliyordu²⁶. Düzeyi daha düşük edebiyatta ise yeşim taşı, özellikle de yağ beyazı yeşim taşı, kadının fizikî güzelliği ile Akdeniz dünyasının mermer tanrıçaları misali kadın vücudunun ideal görünüşünü temsil ediyordu.

Bunlar T’ang ahalisi nezdinde, kimisi daha çok kimisi daha az ihtişamlı olsa da anıları taze, bir kısmı ise çok daha canlı olan, Hoten nefritine yüklenen anlamları ve kabul görmüş mirasını yansıtıyordu. Bütün bunlar arasında sürdürülen anane ise yeşim taşının kutsal gücünün kaynağı olan dinî törenler için alet yapımına devam edilmesiydi.

Bu nesnelerin en kutsal ve en gizemli olanları, Feng ve Shan’ın eski kurbanlarını takdis ederken, kendi kutsî ataları da dâhil olmak üzere, büyük tanrılara şükranlarını sunduğu, kendine ve hanedanına yapmış olduğu dualar için Göğün Oğlu tarafından Shantung’daki Tai Dağı’nda bırakılmış olan tabletlerdi²⁷. Kao Tsung 666 yılında, kendisine tanınan imtiyazla bu kutsal ayini gerçekleştirerek göğe ulaşan kanalları açarken şunları kullanıyordu: “...tamamı altınla bağlanmış yeşim taşıyla süslü üç

24 Bkz. Laufer 1946, birçok yerde. Sayfa 102’de şunlar yazılıdır: “İmparatorun gücünün sembolü olan bütün bu yeşim taşından mamûl çekiçler, bıçaklar ayrıca mızraklar ve mızrak uçları gibi alet-edevatlar muhtemelen taklit objeler idiler”. Laufer bunların güneşe tapınmanın bir yadigarı olduğu görüşündedir.

25 “Yağmur ejderi” anlamına gelen *lung* kelimesi ile “hareket ettirmek, karıştırmak” mânâsındaki *lung* birbirine benzemektedir. Söz konusu ideogramda iki el ve yeşim taşı sembolü görünmektedir. Bu fikir P. A. Boodberg’e aittir.

26 Bkz. LC, “P’ing i” ve KTCY.

27 Laufer 1946, 116-117. Laufer burada Chavannes’in *feng-shan* kurbanı çalışmasının izinden gitmiştir.

adet berat. Tabletlerin her biri, bir fit iki inç uzunluğunda, bir inç iki oylum genişliğinde ve üç oylum (bir inçin üçte biri) kalınlığındaydı. Üzerlerine oyulmuş karakterler altınla kaplanmıştı; ayrıca onları muhafaza etmek için yeşim taşından bir kutu yapmışlardı²⁸. Benzer kutsal tabletlerin bazılarının üzerinde çok renkli, altın zırhlı savaşçılar vardı; bunlar X. yüzyılın başlarında Szechwan hâkimi olan Wang Chien'in mezarında bulunan hazineler arasındaydı²⁹.

Hsüan Tsung'un ikinci devr-i saltanatına ait bir fermanda, törenlerdeki kutsal insicamı bozma temayülünden dolayı, tören aletleri için yeşim taşı yerine düşük nitelikli aletler kullanılmasına tepki gösterilmişti. Bu nedenle şöyle bir buyruk yayınlandı:

"Bundan böyle, ilahlarımızı kutsadığımız Altı Alet ve atalarımızın türbelerine koyduğumuz Adak Yeşimleri için daima aynı tarzda hakiki yeşim taşı kullanacaksınız fakat mutat kurban törenlerinde yeşim taşı yerine muadillerini kullanabilirsiniz. Eğer yeşim taşının elde edilmesi zor oluyorsa, hakikisini muhafaza edebilmek için daha büyük şeylerin kesimini ve ölçümünü azaltmayı tercih edin"³⁰.

Bu, yeşim taşıyla ilgili zoraki alınmış iktisadî bir tedbir olmalıydı çünkü ilahlara ibadette kullanılan bütün aletler için yeşim taşı kullanılması zorunluluğu kırmızı harflerle açıkça yazılmıştı.

Tang döneminde yeşim taşı, satın alma gücü yerinde olan insanlar tarafından fayda ve zevk amacına yönelik üretilen her türlü küçük nesne için de kullanılıyordu. Bunlara bazen Chou döneminin sonlarına ait, eski dikdörtgen tarzda kesilmiş³¹ ve çoğunlukla sarı veya kahverengimsi yeşim özellikli fakat çağdaş ve "doğal" tarzda olmayıp daha geleneksel yeşil veya beyaz malzemeden mamûl küçük vazolar ve kutular da dâhildi. Örneğin, saray kadınları rayihalı eşyalarını kaplumbağa şeklindeki yeşim taşı kutularda saklıyorlardı³². Bu eşyaların hepsi Tang zanaatkârlarının eseri değildi: Küçük bir "Kurung yeşimi şarap kupası", imal edildiği yerden ziyade, bir süsleme tarzının adı olabilirdi³³. Ancak Tibet'te ele geçirilen "...oldukça değerli ve emsalsiz" yeşim taşından yapılmış bir kadeh, kesinlikle Türkistan dağlarının ürünüydü³⁴.

Yeşim taşından yapılan vücut süslemeleri, yeni bir biçim içerse de eski geleneklere dayanıyordu. Tang döneminden günümüze kalanlar; altın ve gümüşle tezyin edilmiş yeşim taşından yapılmış kuş tasvirleri gibi kadın-

28 CTS, 805, 1a; TPYL'den iktibas. Buna benzer bir paragraf için krş. TS, 14, 3663d; ayrıca bkz. TS, 3, 3639c.

29 Feng 1944, 6.

30 CTS, 805, 1b; TPYL içerisinde.

31 Trubner 1959, 280-297.

32 Wang Ch'ü, Li Ho üzerine şerhler; "Hsü kung tzu Cheng chi ko", LCCKS, 4, 40b.

33 YHTC, 5, 35.

34 CTS, 805, 1b; TPYL'den iktibas.

ların saçları için kullandığı takılar ve kabartmalardaki insan ve hayvan figürleriyle süslü yeşim taşından mamûl tarak sırtları gibi eşyalardı³⁵. Balık şeklindeki kemer süslemeleri, unvan ve saygınlık sembolleri olarak yeni yeni rağbet görmeye başlamıştı³⁶. Bu sembollerin bazıları, örneğin Semerkand şehrinden Hsüan Tsung'a hediye olarak gönderilen beyaz yeşim taşı yüzüğü yurt dışından geliyordu³⁷.

Soylular arasındaki yeni bir moda ise, eski deri kemerlerin veya daha önce Sui Hanedanı döneminde metal halkalarla birleştirilenlerin yerine, yeşim plakalardan yapılan kemerler takmaktı. Hatta bunlardan bazıları ecnebilerin hediyeleri bile olabiliyordu. Buna bir örnek, 632'de Hoten hâkimi tarafından Tai Tsung'a gönderilen ve Fars tarzından etkilenecek yapılan yirmi dört yeşil plakanın içindeki dolunay ve yarım ay şekillerini göstermek için tasarlanmış yeşim taşı kuşağı³⁸. Ayrıca IX. yüzyılın ilk yarısında Tibetliler Tang imparatorlarına birkaç kez yeşim taşından yapılma kemerler göndermişlerdi³⁹. Tang Hanedanı'nın 907 yılında inkıza uğramasından önce ve sonra Szechwan'ı yöneten Wang Chien'in mezarında da ejderha motifli yeşim taşından yapılmış yedi plakalı bir hükümdarlık kemeri bulunmuştur⁴⁰.

Tang döneminde çok sayıda küçük yeşim taşı heykeller yapılmıştı: Çin tarzındaki "Zümrüd-ü Anka" kuşu gibi mitolojik ve sembolik yaratıkların yanı sıra; develer, aslanlar, kaplumbağalar, tavşanlar ve çeşitli kuşlar da mevcuttu⁴¹. Edebiyatla birlikte, daha sonra tersim edilmiş kitaplardaki resimlere göre Hsüan Tsung'un en sevdiği atları, yeşim taşıyla temsil edilmişti⁴². Değerli eşi Yang Hatun (rivayete göre) şişman olduğu için yaz sıcakları sırasında "akciğer yanmasından" rahatsızlık çekiyor ve bu durumu hafifletmek için ağzının içinde yeşim taşından yapılmış bir balık bulunduruyordu⁴³. Bir diğer küçük yeşim taşı hayvan figürü aynı ölçüde meşhurdur fakat iyileştiriciden çok, sembolik ve kehanete dayalı bir rolü vardı: Hikâyeye göre birkaç küçük prens sarayda oynarlarken imparatorun büyükannesi onların önüne Batılı ülkelerin hediyesi olan "bazı yeşim taşı eşyalar koyar" ve onlara sahip olmak için mücadele etmelerini izler. Aralarından sadece bir çocuk mücadeleye ilgi göstermeyerek kayıtsız kalır. Bu çocuk, kadının daha sonra "Göğün Oğlu Görkemli Huzur" unvanıyla, yani evrensel bir huzurla hükmetmesi gerektiğini düşündüğü istikbaldeki imparator Hsüan Tsung'dur. Kadın ona, bu olayın simgesi olarak

35 Trubner 1959, 280-297.

36 Laufer 1946, 219-220.

37 TFYK, 971, 13a.

38 TFYK, 970, 7b; Laufer 1946, 291-292.

39 TFYK, 972, 7b ve 8b; THY, 97, 1737 ve 1739.

40 Feng 1944, 6.

41 Trubner 1959, 280-297.

42 Laufer 1946, 245-246.

43 KYTPIS (TTTS, 3), 66a.

yeşim taşından mamûl küçük bir ejder verir. İlerleyen yıllarla birlikte hükümdar, kıtlık zamanlarında bu değerli tılsımla dualar edecektir⁴⁴.

Kutsal tasvirler de bazen yeşim taşından yapılıyordu: "İyiliği Yüceltmek" adını taşıyan bir Budist tapınağında⁴⁵ elli santim yüksekliğinde, yeşim taşından mamûl bir Buda heykeli vardı; burada yine aynı malzemeden yapılmış ilahlar ve "uçan periler" de bulunuyordu⁴⁶.

Hoten yeşim taşının, bedeninin yapısını aydınlatmak ve ömrünü uzatmak için bir ilaç olarak tasarrufu Taoizm menşeli kadim ve zâtî bir kulanımdı. Bu, imparatorluk ilaç külliyatında ciddi ve titiz bir biçimde listelenmişti. Bu türden nadir amaçlar için yenilebilir yeşim taşının en iyisi, eski bir simya tarifi mucibince sıvıya indirgenmiş bir türdü fakat bahse konu mineral, saflığını yitiren iç organları temizlemek için toz veya küçük taneler halinde de yutulabiliyordu⁴⁷.

2- KRİSTAL

"Kristal" veya "kaya kristali" derken; saf, saydam, berrak kuvarsi, yani renksiz ve doğal silisi kastediyoruz. Bu maden Çince taşlaşmış buz anlamına geldiği ve Plinius'a aşına bir kavram olduğu için ananevî Çin tefekkürüne yabancı olmayan dilbilimsel bir tanımlamayla; "su tohumu" (spermi veya özü) diye adlandırılırdı⁴⁸. Kaya kristali, oluşumu itibarıyla geniş çaplı bir madendir ve sadece kusursuz biçimde saf olduğunda yüksek bir değere sahiptir. Bu özellik, olağanüstü ince bir işçilikle birlikte, Japon keşişi Ennin tarafından hediye olarak getirilen tespihler gibi T'ang Çin'ine ithal edilen kristal eşyaları⁴⁹ veya VIII. yüzyılda birkaç kez Semerkand'dan hediye-i hümayûn olarak T'ang Hanedanı'na gelen (içki kupalarını da içeren) kaya kristali eşyalarını⁵⁰ ve Kapişa'dan gönderilen kristal fincan gibi nesneleri nitelendirmektedir⁵¹.

Bununla birlikte kaya kristali, esasen herhangi bir sert tezyin taşıyla aynı amaçlara hizmet için kullanılıyordu. Ayrıca şeffaf güzelliği nedeniyle, masallar ülkesinin zanaatkârları için de uygun bir malzemeydi.

44 MHTL, 805, 9b; TPYL'den iktibas.

45 Ch'ang-an havalisindeki *Ching-shan*'da bulunan *Hsing shan tzu*.

46 YYTT, hsü chi, 5, 214. Birkaç inç yükseklikte, şeffaf bir yeşim taşına ihtiyatla işlenmiş bir "Brahmanling" (P'o-lo-men-tzu) olduğunu zannediyorum. Rivayete göre bir zamanlar Hoten hükümdarlık hazinesinde bulunan bir insan figürü ya da tamamen başka bir şeydi. Bkz. PKLT, 7, 27b. Bu bilgi K'ung Chuan Ansiklopedisi'nin bir bölümünden iktibastır.

47 Su Kung, 8, 35a; PTKM içerisinde. Çin'deki kristaller hakkında bkz. Needham 1961, 99-101 ve 114.

48 Bromehead 1945, 116; Ball 1950, 221.

49 Reischauer 1955a, 82.

50 TS, 221b, 4153d; TFKY, 971, 3a ve 13a; THY, 99, 1775.

51 TS, 221b, 4154d. Bu meseleler için bkz. Needham 1961, 115.

Su O'nun haraç listesindeki ilginç bir eşya olan "ateş kovan serçe" kristal bir sepetin içinde getirilmişti⁵² ve bir IX. yüzyılın manzumesi olan Ay Bakiresi isimli şiirde geçen; "Bırakın su tohumunun sorgucu çivit boşluğuna düşsün"⁵³ mısraı, maddeden sıyrılıp mânâya ulaşamayan sevgili için bir yadigârdı.

Kristal, mecazî tasvirlerle yatkın bir maddeydi ve kristal eşyalar şiirsel imgelerde sık sık buz, su veya çiy damlaları, hatta ay ışığı olarak görünürdü. Kristal bir tespih üzerine yazılmış bir şiirden yapılan aşağıdaki alıntı buna tipik bir örnektir:

Usta sanatkârlar ovaladılar, fırçaladılar ve bir dizi boncuk yaptılar,
Kâmilten berrak, saydam, boş ve pürüzsüz; bak, artık orada görünmüyorlar,
Yıldız parlıyor, ay ışıltıyor, hiçbir şey onları geçemiyor...⁵⁴.

Başka bir şiirde ise bir keşişin boncukları üzerine şunlar yazılmıştı:

Bahar buzundan tek sıra yapılmış, cilalı ve parlak⁵⁵.

Yine başka birinde:

Dök onu lotusun yapraklarına;
Bir bakarsın ki, çiy olur bazen⁵⁶.

Ya da Wei Ying-wu'nun kristal övgüsüyle ilgili dörtlüğünde olduğu gibi:

Yansıyan şeyler, tenlerinin rengini alıyor,
Kaplaman boşluk, dışarıyı ve içeriği yok ediyor.
Yukarı doğru tutuyorum onu, parlak aya dönük;
Aşıyor ışığı; suya dönüşür diye korkuyorum⁵⁷.

Li Po tarafından yazılan farklı bir şiirde ise; beyaz renkte çiçek açan bir ceviz ağacının, hayal âleminde boncuklarını anlatan bir keşişe dönüşmesi işlenir:

Kırmızı kumaştan bir manşetin karşısında, bariz ve net biçimde görülmekte;
Beyaz yeşimden bir tabağın içinde, bakınca uzaklaşan;
Yaşlı bir keşişi dinlenirken hayal ediyorum, ezberimden yineleyerek
Bileğinin önünden boncuk boncuk su tohumlarını itiyor⁵⁸.

52 I. Bölüm'ün sonuna bkz.

53 Szu-k'ung T'u, "Yu hsien", ChTS, han 10, ts'e 1, ch. 3, 2b.

54 Ou-yang Chan, "Chih-ta shang jen shui ching nien chu ko", ChTS, han 6, ts'e1, 7a.

55 Wu Chi-yu 1959, 358'de Tun-huang'da bulunan Kuan-hsiu'nun bir şiirini iktibas etmiştir.

56 Wang Chien, "Shui ching", ChTS, han 5, ts'e 5, ch. 5, 2a.

57 Wei Ying-wu, "Yung shui ching", ChTS, han 3, ts'e 7, ch. 8, 1a.

58 Li Po, "Po hu t'ao", LTPWC, 23, 4a.

Madenlerden türetilen resimli tasvirler, (şayet birileri böyle bir şey düşündüyse) muhtemelen herhangi birinin zannettiğinden daha yaygındı. Eski basmakalıp mecazlar, (çivit, mor ve koyu kırmızı gibi) boyalardan gelmekteydi fakat Tang dönemiyle birlikte bunların çoğu güncelliğini yitirmişti. Orta Çağ Çin'inde hiçbir şair herhâlde; "yeşil şeyler zümrüt; maviler safir; sarılar altın veya sarı yakut; beyazlar fildişi; o halde ırmağın ve çeşmenin duru şeffaflığı daima gümüş veya kristaldir"⁵⁹ diyen Marlowe⁶⁰ kadar ileriye gidememiştir. Filvaki sadece birkaç tetkik Çinlilerin en azından ağaçlar, kuşlar ve çiçeklerdeki umulmadık değerli taşları bulmaya meyyal olduklarını göstermiştir ve bu, "...elmas kayaçların parıltısının turkuaz ve altın sarısı bir aynayla bir gölü ışıldattığı" Tibetli şairler için böyledir⁶¹.

3- AKİK

"Akik" taşından, alaca akik taşının kızılca bir türevini, yani yarı saydam kriptokristalin silis mineralini kastediyoruz. Burada kullanılan sözcük Çinceye *ma-nao* (etimolojik anlamı "horse brain=at beyni") suretinde tercüme edilmişse de İngilizcede daha çok "agate" [akik, kantaşı] kelimesi maruftur. "Agate" çizgili alaca akit taşına verilen bir isimdir; çizgileri maviye çalan gri ve beyaz gibi kontrast renklerde. Ancak *ma-nao* (en azından Tang döneminde) genellikle kırmızının bir tonudur ve *ma-nao*'ya "agate" dersek, rengiyle öne çıkan bir akikten bahsettiğimizi açıklamamız gerekir. Halbuki "akik" demek daha basittir. Şimdi *ma-nao* adı verilen akik taşının kızılığından birkaç örnek verelim: "P'o-hai 846 yılında haraç olarak, otuz santimetre kare büyüklüğünde ve koyu kırmızı renkli bir *ma-nao* kutusu gönderdi; kutunun iççiliği emsalsizdi"⁶². Yine, bir *ma-nao* tabağını parçalayıp kıran adamın biri bu küçük parçaları bir arkadaşına göndererek parçaların nar taneleri olduğunu söylemiş, bunun üzerine arkadaşı onları yemeye kalkışmıştı⁶³. Nihayet, "*ma-nao*, hayalet kanının başkalaşıma uğramış haliydi"⁶⁴. Koyu kırmızı, nar tanesi ve kan elbette "kırmızı akik taşını" imliyordu.

Batı'dan bir miktar ithal edilen kırmızı akiğin tamamı küçük aletlerin yapımı için kullanılıyordu⁶⁵. Elimizde Semerkand⁶⁶ ve Toharistan'dan⁶⁷ sa-

59 Smith 1940, 49.

60 Christopher Marlowe 1564-1593 yılları arasında yaşayan İngiliz şair ve oyun yazarı. [e.n.-S.A.]

61 Laufer 1913a, 10, n. 3.

62 PKLT, 13, 23a-23b.

63 CSC (TTTS, 6), 7a. Zikredilen anekdot muhtemelen hayalîdir fakat konumuz bu değildir.

64 YTT, 11, 85.

65 Ch'en Ts'ang-ch'i, 8, 36a; PTKM içerisinde.

66 718 ve 740 yıllarında. TS, 221b, 4153d; TFYK, 971, 3a; TFYK, 971, 13a.

67 730 ve 741 yıllarında. THY, 99, 1773; TFYK, 971, 13b.

raya gönderilen (bu taştan yapılan bir vazo da dâhil) istisnâ kırmızı akik numuneleri mevcuttur. Toharistan ahalisi, işlenmemiş madeni değerli bir hediye olarak sunmuş ve bu değerli taş muhtemelen Tang sarayındaki mücevher ustalarına devredilmişti. VIII. yüzyılda Fars bir elçi (sürgüne yollanmış bir görevli?) akikle tezyin edilmiş bir sedir sunmuştu⁶⁸. Ancak bu değerli maden Doğu'dan da geliyordu; P'o-hai Mo-ho, 730 yılında akikten mamûl bir kupa yollamış⁶⁹ ve daha önce, 655 yılında, Japonya'dan büyük bir kırmızı taş parçası gönderilmişti⁷⁰. Fakat Japon ihraç ürünü olan "akik" taşının bazen hakiki akik olmadığı bilinmektedir.⁷¹

Tang edebiyatı; kırmızı akikten yapılan bardaklar, tabaklar, kâseler, kavanozlar ve diğer kap kakac türlerinin örnekleriyle doludur. Shōsōin'de, göz alıcı damarlı yapısıyla geniş bir yaprak biçimindeki Tang "akik" tabağını da görebiliriz⁷². Anlaşıldığı kadarıyla, tıpkı Hoten cevahircilerinin akik ve alaca akik taşıyla küçük hayvan figürlerini oyma sanatında ustalaşması gibi, Tang mücevher kesicileri de bu tür küçük eşyaların yapımında mükemmeli yakalamışlardı⁷³.

4- MALAKİT

Malakitin yeşil renkli öz karbonatı olan bakırtaşı hem metal cevheri hem de ressamların istifade ettiği boya yapımında kullanılabilir veya özellikle zümrüt yeşili ve akik gibi göz alıcı damarlara sahip iseler süs eşyası ya da faydalı gereçlere dönüştürülebilirdi. Modern zamanların en meşhuru, masa üstleri ve zarif kakmalar için Rusya'da kullanılan Ural Dağları'nın kaliteli malakiti idi. Bu maden, kalitesine bağlı olarak Çin'de de aynı amaçla kullanılıyordu. Malakit ve onun mavi türevi olan azurit, Tang döneminde, Kuzey Shansi'deki Tai-chou'da boya maddeleri için çıkarılmaktaydı⁷⁴. Hâlâ Doğu Kiangsi'de bulunan Hsin-chou'daki⁷⁵ bakır madenlerinde, hiç şüphe yok ki, (bakırın çok yaygın bir tecellisi olan) malakit çıkartılıyordu fakat değerli taş özelliği taşıyan malakitin, giysi mücevheratı sanayiinin geliştiği XI. yüzyıla kadar o bölgede bulunmadığı anlaşıyor⁷⁶. Hsüan-chou (Güney Anhwei) da mahallî haraç olarak sunulan

68 TS, 221b, 4155b; CTS, 198, 3614b; TFYK, 971, 16a; THY, 100, 1784.

69 TFYK, 971, 8b.

70 CTS, 4, 3071c; TFYK, 970, 14b.

71 Ch'en Ts'ang-ch'i (4, 40b; CLPT'den iktibas) şu kaydı düşmüştür: "Akik Japonların ülkesinden gelir. Eğer bunun üzerini ağaç ile perdeladığınızda değişmiyorsa en iyi akiktir. Ağacı sürdüğünüzde değişiyorsa hakiki akik değildir". Görünüşe bakılırsa sahte akik gerçeğinden daha yumuşaktı.

72 Mosaku Ishida and Wada 1954, resim 62.

73 A. Stein 1921, 101.

74 TS, 39, 3723b.

75 TS, 41, 3729a.

76 Su Kung, 10, 2b; PTKM içerisinde. YLSP, ayrıca bkz. Schafer 1961, 86.

malakit taşını ürettiyordu fakat mücevherat mı yoksa boyar madde elde etmek amacıyla mı işlendiği malûm değildir⁷⁷. Malakitten yapılmış VIII. yüzyıla ait bir ayaklı ayna hikayesi mevcuttur⁷⁸ fakat görünüşe bakılırsa bu maden fazla işlenmiyordu ve edebiyata yansımaları da nadirattandı. Egzotik eşyalarla ilgili bir bahiste geçiyor olmasının nedeni ise 643 yılında Roma'dan gelen "yeşil taş" (malakit genellikle Çin'de işlendiğinden) hediyesi hikâyesine dayanıyor olmasıydı⁷⁹. Kaynaklarımız zikredilen hediye-nin şeklini anlatmada kifayetsizdir.

Malakit, X. yüzyılda yeni bir rolle ortaya çıktı. Bu, bizi T'ang dönemi sınırlarının ötesine götürse de konu burada birkaç kelimeyi hak edecek kadar ilgi çekicidir. Küçük dağları, özellikle de engebeli ve kayalık olanları sını ve tabaklara tersim etmek moda olmuştu. Bu gelenek atalardan tevarüs edilmişti. "Evren Dağı" biçimindeki tütsü maltızları, Han dönemi ahalisi için tanındı. Bununla birlikte VII. yüzyılın başlarından itibaren, metal veya toprak gibi eğreti bir ürün yerine, doğal bir etki sağlamak için küçük dağların sıradan bir taştan yapılması düşüncesi Uzak Doğu'da bir yerde zuhur etmişti. Bunun ilk örneği, Kore'deki Paekche Devleti'nden Japon İmparatoriçesi Suiko'ya sunulan bir kâsenin içine yerleştirilmiş, hakiki bir taştan mamûl maltız-dağ idi. Bu, Sung döneminde "kâse dağları"⁸⁰ adı verilen küçük kaya bahçelerinin ilk örneklerinden biriydi; bizler bunu, bir kabın içindeki havuzun etrafında inşa edilen küçük bahçeler anlamına gelen "kâse gölleri" suretinde okusak da zikredilen terim T'ang döneminde henüz kullanılmamakta idi⁸¹. Üç yüz yıl sonra, yani X. yüzyılın başlarında, mavi ve yeşil renkli pahalı madenlerden yapılan küçük dağların hikâyesini okumaya başlıyoruz:

"Wu-yüeh'nin umumî valisi Sun Ch'eng-yu'nun zenginliği, gâsıpların servetini dahi geçmişti. Sun Ch'eng-yu, cennet menşeli dağ suretinde oyulmuş bir "yeşil taş" parçasını elde etmek için bin metal sikke harcadı. Bunu bir "Evren Dağı" tütsü maltızına dönüştürmeleri için ustalarına emir verdi. Ustalar, maltızın tam tepe noktasına gizli bir delik yaptılar. Duman bu noktada toplanıyor ve küme halinde doğrudan yukarıya çıkıyordu. Esasen bu, görülmeye değer bir eserd. Sun Ch'eng-yu'nun dostları ve akrabaları buna "Emsalsiz Dağ" adını vererek taklitlerini yaptılar"⁸².

77 TS, 41, 3728d.

78 YHTC, 6, 47.

79 TS, 221b, 4155c; CTS, 198, 3614c; TFYK, 970, 12; THY, 99, 1778.

80 *P'en shan*.

81 Hao Hsü-chou, "P'en ch'ih fu", CTW, 624, 5a-6a; R. Stein 1942, 25-36; krş. Schafer 1961, 31 ve 36. Bizim "sahte dağlar" ya da "taklit dağlar" diye okuduğumuz "chia shan" tabiri T'ang döneminde "suni dağlar" anlamına geliyordu fakat bunların pek çoğu hususî bahçelerde görülen büyükçe tepeler olup, bir masa üzerine konulan küçük şeyler değillerdi. Bkz. Stein 1942, 33.

82 ChIL, b, 20b. Krş. Stein 1942, 31. Sun Ch'eng-yu, Wu-yüeh'in idarecisi olan Ch'ien

Malakitten yapılan bu dağ, Sun'un o tarzdaki tek nadir eseri değildi: Batı payitahtı havalisinde ünlü bir kaplıca merkezi olan Li Dağı'nın, sütte pişirilmiş Borneo kâfurundan yapılış bir minyatürü de vardı⁸³.

Aynı dönemde, X. yüzyılın başlarında, Güney Mançurya hükümdarlarından bir Kitan prensi, "oyuk mavi kutu" adlı bir manzarası olan çok katmanlı şekilde işlenmiş bir taş satın aldı⁸⁴. ("Oyuk mavi" malakit tırdeşi ve temel bakır karbonatın mavi türü olan azurit'in kadim dönemdeki adıydı).

Bir asırdan fazla bir süre sonra, Yünnan'daki Nan-chao'nun halef devleti olan Ta-li ahalisi, Sung sarayına; kılıçlar, gergedan derisinden yapılmış bir zırh, halılar, eyerler, yularlar ve *pi kan* adlı koyu mavi (veya koyu yeşil) bir taştan yapılmış bir "dağ" tasvirinden oluşan hediyelerini sunması için elçiler gönderdi⁸⁵. Bunun, malakit veya bir T'ang kaynağında belirtildiği gibi renkli bir cam ya da hakkında güçlü bir kanıt bulunan mavi-yeşil bir mercan veya değerli bir yeşil yılan taşı olup olmadığı henüz bilinmiyor⁸⁶. Hayranlık uyandıran gizemli *pi kan*, T'ang döneminde Yünnan ve Burma'nın yerli halkları aracılığıyla uzak güneybatı cihetinden getiriliyordu ancak aynı zamanda Hoten'in de ürünüydü⁸⁷.

5- LAPİS LAZULİ

Lapis lazulinin Uzak Doğu uygarlığındaki rolü, Moğol dönemi öncesi metinlerde bu madenle ilgili hiçbir Çince kelime tanımlanamadığı için umumiyetle sır olarak kalmıştır. Öyle görünüyor ki, T'ang ahalisinin koyu mavi⁸⁸ süs taşlarına verdiği isim olan *se-se* (Eski Çincesi **şvt-şvt*) sözcüğü,

Ch'u'nun kayınbiraderi idi.

83 ChIL, b, 23b.

84 ChIL, a, 3b. P'o-hai, Kitanlar tarafından ele geçirildi ve 925 yılında Tung-tan oldu ve zikredilen prens buraya yerleşti.

85 SS, 488, 5714a.

86 TPT, 5, 26a, CLPT içerisinde; Hirth and Rockhill 1911, 226; Schafer 1961, 95. Bu güzel taş, "verd antique" mermeri gibi alacalı renkte damarları bulunan yarı saydam yılan taşı veya "bowenite" gibi parlak beyaz ve yeşil türden bir taş olabilir.

87 TPT, 5, 26a; CLPT içerisinde. Metinde *ch'ing lang-kan* diye geçse de ben bunun müteradifi olan *pi kan* tabirini tercih ettim.

88 Bir taşın tarif eden *ch'ing* kelimesinin üzerinde ihtiyatla durmak gerekir lakin Orta Çağ'da Çin'de bu sözcüğün yeşilden ziyade mavi anlamında kullanıldığı kanaatindeyim. LiHC (Ming), s. 14'te şöyle bir kayıt vardır: "Bütün bitkilerin ve ağaçların rengi yeşilken en nihayetinde ağaçların neden mavi (*ch'ing*) oldukları sorulabilir. Herhalde sebebi şudur; yeşil, mavi ile sarı arasında bir renktir ve (sarı renkte tasavvur edilen) toprak olmadan ağaçlar olgunluğa erişemeyeceğinden bu toprak sarsına bağlı olarak mavi yeşile dönüşür". Kısacası, *lü* (yeşil) sarı topraktan beslenen ağaçların, zikredilen harmanlanma dolayısıyla, gerçek rengi iken *ch'ing* (mavi) ise edebî ve sembolik bir değer olarak bitkilerin ananevi rengidir. Hâl böyle olunca, azurit (mavi bakır taşı) için *shih ch'ing* (mavi taş), malakit (yeşil bakır taşı) için ise *shih lü* (yeşil taş) tabiri kullanılmıştır.

genellikle "lapis lazuli" (lazurit) anlamına gelmekte idi. Ancak bazen de lapis lazuliden güçlükle ayırt edilen feldispat, yani "sodalit taşı"⁸⁹ yerine; hatta "safir" karşılığı olarak dahi kullanılıyordu. Bu taşın hüviyeti ile ilgili tartışmayı burada uzunca ele alacak değiliz ancak aşağıda yer alan Çin kaynaklı bütün lapis lazuli atıfları tanımlamanın doğru olduğunu varsaymamıza olanak sağlamaktadır⁹⁰.

89 Sodalit taşı lapis lazuliye öylesine benzer ki, bugün bile kolaylıkla karıştırılabilir. Fakat lapis lazuli hakikaten "katışık" bir madendir ve sodalit ile birlikte lazurit de ihtiva eder (Merrill 1922, 70). İncil'de *sappir*, Theophrastus ve Plinius'ta *sapphiros* suretinde geçen safire gelince, bu lapis lazulidir ve "bizim safir" dediğimiz madenin ismi daha sonradan mavi korindon cevherine geçmiştir. Merrill 1922, 148-149; Lucas 1934, 347. Safirlerin çoğu Bangkok civarındaki killi (bileşeni bozulmuş bazalt taşı) araziden ve Seylan'daki buğulu çakıllardan elde edilirdi. Tang dönemine ait safirler hakkında malumat sahibi değilim ancak Shōsōin'deki bir aynanın arkası sodalit, kehribar ve firuze kakmalıdır.

90 Hirth ve Chavannes *se-se* taşının "firuze" olduğu kanaatindedirler. Laufer (1913a, 25 ve 45) bu görüşle ilgili şüphelerini açıklamış; Boyer (1952, 173) ise "Çin'de firuzenin değer taşımadığını" gözler önüne sermiştir. Bununla birlikte, Laufer *se-se* kelimesini kaba yakut, oniks ve zümrüt ile eşleştirerek, bu üçlü tanımlamayla söz konusu problemi daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Bundan birkaç yıl sonra Chang Hung-chao (1921, 69-71) da bu taşın "safir" olduğu ileri sürmüştür. Daha önce bahse konu ismin kimi zaman bu madeni de kapsadığını ileri sürmüştüm fakat Çin'de Orta Çağ boyunca müşterek bir *se-se* taşından bahsetmek mümkün değildir. Hülâsa, buradaki *se-se* taşının lapis lazuli olduğu hususunda bir mutabakat vardır zira her ikisi de koyu mavi veya çivit mavisi rengindedir (vesikalara dayanan deliller aşağıda, ana metinde gösterilmiştir). *Se-se* kimi zaman yarı saydam olarak tasvir edilmiştir. Çoğunlukla mat olmalarına rağmen (mamafi en mat lapis lazuli taşının koyu rengi dahi buz gibi bir görüntüye sahiptir) bazı lapis lazuli taşları yarı saydamdır; bununla birlikte safir ve sodalit taşı yarı saydam ya da saydamdır. *Se-se* taşı Şaş (Taşkent) şehrinin karakteristik bir cevheri idi ve bu şehir devletinin güneydoğusunda bulunan büyük bir madenden çıkarılırdı. Taşkent'in güneydoğusunda bulunan Bedeşan'ın lapis lazuli madeni hakikaten büyük bir şöhrete sahipti ve antikiteden beri Şark dünyası, Kalde ve Asur ülkeleri de dâhil olmak üzere, zikredilen taşı buradan tedarik ederdi (Gettens 1950, 352, 355). Bu kaynak günümüzde bile ehemmiyetini korumaktadır. Her iki taş İran için de tipik madenlerdi. *Se-se*, Tang Hanedanı devr-i saltanatı boyunca Hoten şehrinden satın alınmış olmalıdır. Sung Hanedanı döneminde Hoten'deki mücevher pazarından ithal edilen lapis lazuliye; koyu mavi gökyüzündeki altın yıldızları andıran ve bahse konu madende alışlageldik biçimde görülen, altın rengindeki demir sülfür beneklerinden dolayı "altın yıldız taşı" (*ching hsing shih*) gibi yeni bir isim verilmişti. XII. yüzyılda ise bir tür "Hoten taşı" olarak da tanımlanmıştır (YLSP, b, 19; krş. Schafer 1961, 90-91). Başka bir "Hoten taşı" da saf mavisi kadar değerli olmayan yeşilimsi mavi taşı (yeşilimsi türleri de yine Bedeşan'dan çıkarılıyordu) lakin bu taş da yine Sung döneminde, "yalıçapkını tüyü" (VIII. yüzyılda aynı isim Burma jadeit taşı için de kullanılmıştı) adı altında ithal ediliyordu. Buna ek olarak, İran'da yapılan arkeolojik kazılarda bazı Orta Çağ tabakalarında bulunan Hoten mavi cevherleri lapis lazuli idi (firuze değil, örnek için bkz. Laufer, 1913a, 38). Tibetliler üzerlerine *se-se* taşı takmaya bayılırlardı. Kadim Tibetlilerin mücevher listelerinde lapis lazuli görülmekte iken kimi

Anlaşıldığı kadarıyla Tang ahalisi lapis lazuli taşını; beş katlı kaleleri olan, toprak tanrıçasının gözdesi ve ırmakları yeşim taşı açısından zengin Hoten şehrinden satın alıyordu⁹¹. Çin imparatoru VIII. yüzyılın sonlarında Chu Ju-yü (Yeşim Taşına Benzeyen İnci) isimli elçisini, kendisine yeşim taşından yapılmış eşyalar alması için Hoten'e gönderdi. Elçi; âsâ, kemer süslemeleri, yastık, firketeler, rastık kutuları, bilezikler ve en zarif nefritten yapılmış diğer eşyalarla birlikte geri döndü ve ayrıca "diğer hazinelerle birlikte mebzul miktarda lapis lazuli" getirdi⁹². Görünen o ki, Hotenli tüccarlar yerel yeşim taşlarını satmalarının yanı sıra kendilerini değerli taş tacirleri olarak da zenginleştirmişlerdi. Lapis lazuli, Çin'de yüzyıllar sonra bile "Hoten taşı" olarak bilinecekti; filhakika bu ismin de gösterdiği gibi, Hoten mücevherat pazarı Uzak Doğu değerli taş ticaretinde "diğer kıymetli eşyalar" ile birlikte lapis lazuli ticaretini de tekeline almıştı⁹³.

Lapis lazuli taşının gerçek anavatanı, kadim ve klasik membaı olan, havası ve otlakları güzel Bedeşşan şehri idi⁹⁴. Burada, Amu Derya'nın bir kolu üzerinde bulunan, Gökçe Vadi mevkiinde kireçtaşı kalıbından mineral mavisi, bazen zarif çivit mavisi, bazen soluk mavi, bazen de yeşil veya gri renkli olarak kesilip çıkartılıyordu. Orta Çağ şark kültüründe aynı üne sahip olan ve "lâl yakutları" denilen lâl taşları⁹⁵ da yine burada çıkartılıyordu⁹⁶. Bu madenlerin varlığı Çinliler tarafından bilinmekteydi ve onlar bu bölgeleri doğru bir şekilde meşhur rakkaselerin anavatanı olan Şaş şehrinin (şimdiki Taşkent'in) güneydoğusuna yerleştirmişlerdi⁹⁷. Batı'daki

zaman çok fazla ehemmiyet atfettikleri firuze görülmemektedir. Yine eski Tibet hükümdarları Çin imparatoruna firuze değil lapis lazuli göndermekte idiler (Laufer 1913a, 12). Hatta çağdaş lapis lazuli tezyinatı "...şüphe götürmez bir şekilde Tibet karakterli olmalarına rağmen" Moğollar arasında dahi görülmektedir. Boyer 1952, 73.

91 Hoten'in eski adı "Gostana" (Yeryüzünün Göğsü) idi; burayı kurup adını veren kişinin, Aşoka'nın tanrıçalar tarafından emzirilen oğlu olduğu söylenir. A. Stein 1907, 153 vd.; Brough 1948, 334.

92 TS, 221a, 4153a. Servet tutkusuna yenilen bu adam güya ecnebler tarafından soyulduğunu söylemiş ve eşyaları kendine saklamıştı. Ancak Çin'e döndüğünde sahtekârlığı anlaşılmış ve sürgüne gönderilmişti.

93 YLSP, b, 19 ve bkz. bu bölümdeki 85 numaralı dipnot.

94 British Museum'da (Eumorfopoulos Collection) Geç Chou dönemine ait, lapis lazuliden yapılmış bir ağustosböceği vardır. Eğer bunun işlenmemiş hali bir şekilde Bedeşşan'dan geldiyse "İpek Yolu" henüz Doğu Türkistan'dan geçmeden önce dahi kadim uluslararası ticaretin boyutunu göstermesi açısından dikkate değer bir misaldir.

95 Bedeşşan'ın meşhur lâl taşları Osmanlı divan edebiyatına dahi yansımıştır. Mesela divan şairimiz Bâkî (1526-1600) bir şiirinde şöyle demişti: "Yaraşur halka-i rindâna disem ey Bâkî / Hâtem-i Cemdür anuñ lâl-i Bedaḥşânî kadeh". Aynı motif daha başka Osmanlı şairlerinin divanlarında da görülür. [e.n.-S.A.]

96 Dana 1892, 433; Barthold 1958, 66. Bununla birlikte, lâl taşları Orta Çağ Çin lisasında henüz tanımlanamamıştır.

97 TS, 221b, 4154a.

Çin kuvvetlerini komuta eden Koreli General Kao Hsien-chih, 750 yılında Şaş'ı yağmaladığında, altın, develer ve safkan atlarla birlikte, bir miktar da kaliteli lapis lazuli ele geçirmişti⁹⁸.

Türkistan ve Doğu Asya'nın başlıca tedarikçisi Şaş ve onun doğu pazarı da Hoten şehriydi ama Çinliler lapis lazulinin mükemmel bir Fars taşı olduğunu zannediyorlardı⁹⁹. Esasen bu düşüncelerinde haksız da değillerdi zira lapis lazuli, arkeolojiden bildiğimiz kadarıyla, akik, kızıl akik, donuk akik ve lâl taşlarıyla birlikte Sâsânî tezyin taşlarının kesildiği yaygın madenlerden biri olmasının yanı sıra semavî Fars sembolizminde de hususî bir ehemmiyeti haizdi¹⁰⁰. Kadim şah figürleriyle birlikte, gök mavisinin, burçların ve âlemdeki iklimlerinin karşısında yıldızları ve gezegenleri gösteren, lapis lazuli ve altından yapılmış bir gölgelikte, II. Hüsrev'in "kubbe biçimindeki tahtı" olan *taht-ı takdis* üzerinde de bu madeni görüyoruz¹⁰¹.

Romalılara gelecek olursak, Çin'de yazıldığına göre Basileus Sarayı'nın; fildişi yapraklı kapısı, altından zeminleri, rayihalı ahşaptan kirişleri, kristal ve renkli camdan kalın direkleri ve lapis lazuliden yapılmış sütunları vardı¹⁰². Bu hikâye, altın mozaik kaplamalı zeminleri ve lacivertle süslü sütunlarıyla, VI. veya VII. yüzyıl Konstantinapolis şehrinin imparator salonu veya büyük kilisesiyle ilgili kulaktan dolma haberleri çağrıştırıyor olabilir. Plinius, lapis lazuli taşını, *sapphiros* adıyla, özellikle de pirit çivili türüyle tanımlamış ve Sung dönemi Çincesindeki eşanlamlısı "Hoten taşı" olan "altın yıldız taşı" tabirini hatırlatırcasına; "In sapphiris enim aurum punctis collucet caeruleis"¹⁰³ diye yazmıştı. Ayrıca bu taşın en iyisinin Media'dan geldiğini de ifade etmişti¹⁰⁴.

Lapis lazuli parçaları Çin'de azametli hediyelerdi. Savurganlığıyla bilinen bir prenses olan Yang Kuei-fei'nin kız kardeşi, altın bir kâseye tepelikle doldurulmuş bu madeni, kendisi için yeni bir köşk inşa eden ma-

98 CTS, 104, 3391a.

99 TLT, 22, 14b-15a'da lapis lazuli, kehribar, yeşim taşı, elmas uçlu delgi ve pirinç gibi madenlerin kaynağı olarak İran gösterilmiş ve "İran'dan Ling-chou'ya geldiği" kaydedilmiştir. Ben bunu şöyle anlıyorum; İran ile Çin arasında uzanan Türkistan üzerinden ithal ediliyordu. Krş. Laufer 1913a, 38. Chang Hung-chao 1921, 56'da *se-se* madeninin Tang döneminde P'ing-lu'da çıkarıldığı ileri sürülmüş fakat buradaki mavi taşın ne olduğu belirtilmemiştir.

100 Horn and Steindorff 1891, pek çok yerde; Osborne 1912, 149. Bulunanlar arasında firuze yoktur. Ayrıca Sâsânîler de mavi "safire", alaca akik ve bazen de lapis lazuliye rağbet gösterirlerdi. Osborne 1912, 149.

101 Christensen 1936, 461.

102 TS, 221b, 4155c.

103 Bu Latince cümlelerin İngilizce tercümesi şöyledir: "For sapphiros, too, is refulgent with spots like gold. It is also of an azure colour..." (Lapis lazuli taşında da altın gibi parlayan noktalar bulunur. Ayrıca rengi masmaavidir). [e.n.-S.A.]

104 Bk. 37, ch. 39.

rangozlara vermişti¹⁰⁵. En zarif mücevherler bu madenden yapılıyordu. Muteber bir kaynaktaki bir kayda göre; Hsüan Tsung'un sarayı, her yılın onuncu ayında Li Dağı'ndaki sıcak kaplıcaların olduğu kışlık sarayına taşınırken, şaşaalı bir kabile, işlemeli renkler ve egzotik kokularla vadiyi doldurur, yol boyunca arkasında yaldızlı terliklerin ve lapis lazuliden yapılmış boncukların izlerini bırakırdı¹⁰⁶. Shōsōin'de muhafaza edilen mor-mavi lapis lazuli plakalarla tutturulmuş bir kemer, muhtemelen VIII. yüzyılın tipik bir saray mensubu aksesuarını temsil ediyordu. Aynı hazine dairesinde, boynuz ve mavi lapis lazuli ile süslü, benekli fildişinden yapılmış olan "dilekleri yerine getiren bir değnek" de bulunmaktadır¹⁰⁷.

Bu mavi minerale hayranlık duyan yegâne Uzak Doğu halkı Çinliler değildi. Tibetliler, ona diğer her şeyden, hatta altından bile daha fazla değer veriyorlar¹⁰⁸ ve bu yüksek dağların halkı, bahse konu taşta gök mavisinin imgesini görüyor, tanrıçalarının saçlarının da onunla aynı renk olduğunu söylüyorlardı¹⁰⁹. Ülkedeki erkekler ve kadınlar onu başlarına takıyorlardı¹¹⁰. Muahhar (X. yüzyıla ait) bir Çin kaynağı, kadınlar örgülü saçlarına *se-se* taşından yapılmış boncuklar takarken o dönemin Tibetli erkeklerinin de Çin şapkaları giydiklerini bildiriyordu¹¹¹. Bu boncuklardan bazıları, zikredilen yüzyılda ilk kez ismi geçen ve belki de lapis lazuliden değil, koyu safirden yapılmış, dairevî veya bombeli kesilmiş "atlar kadar değerli muazzam boncuklardı"¹¹².

Lapis lazuli aynı zamanda Nan-chaolu kadınlar arasında kabuk ve kehribarla birlikte rağbet gören bir saç süsüydü ve buranın hâkimi, Göğün Oğlu unvanını taşıyan Çin imparatoruna lapis lazuli ve kehribar göndermişti¹¹³. Benzer şekilde, Tang dönemi kadınları da saçlarında lapis lazuliyi tercih ediyorlardı. IX. yüzyıl şairi Wen Ting-yün, bir şiirinde tamamen süs taşlarını işlemiş ve bir kadının siyah saçlarını "...alçalan bulutlardaki huzur içinde boyanmış buz misali" diye tarif ederek, "Lapis Lazuli Firketeleri" konusuna hasretmişti¹¹⁴. Bu mavi maden, kutsal objelerin tezyinatı için de uygundu. Örneğin, 873 yılındaki imparatorluk karşılamasında, Bu-

105 MHTL (TTTS, 4), 3a.

106 TS, 76, 3869b.

107 Mosaku Ishida and Wada 1954, 117; Shōsōin 1960, Güney Bina no. 84.

108 TS, 216a, 4135a.

109 Laufer 1913a, 10.

110 TuT, 190, 1022c.

111 WTS, 74, 4480b.

112 Çağdaş teamüllere göre artık kesilmemektedir. Laufer bunların zümrüt olduğu görüşündedir.

113 TS, 222a, 4156b-4157a. Londra Jeoloji Müzesi'nde Burma'nın yukarı kesimlerinde bulunan Mogok kentine ait bir lazurit örneği mevcuttur. Lapis lazulilerin tamamı Bedeşan'dan gelmemiştir.

114 WFCSC, 8, 16b. Kuşkusuz şair burada bazı yarı saydam sahte lapis lazuli taşını, koyu safiri, sodaliti veya suni bir taşı tasvir etmişti.

da'dan kalma kutsal bir kemiğe dayanan yaldızlı ve kokulu at arabalarına eşlik eden göz alıcı semboller lapis lazuli ile işlenmişti¹¹⁵. Lapis lazuli taşınu oldukça büyük eşyalara bile dönüştürebiliyorlar veya bunlara naksedebiliyorlardı; tıpkı Fukien'deki tuz ve demir tekelinin resmî müesseselerine ait olan altın bir yatak ve yastıkta olduğu gibi¹¹⁶.

Bununla birlikte, Çin mimarisinde lapis lazuli taşının kullanımına tesadüf edemiyoruz. Bu durum Orta Çağ vesikalarının nakledilmesindeki bir hatanın sonucu olabilir. Bizans İmparatorluğu'nun mavi sütunlarıyla kıyaslanabilecek hiçbir Tang mabedi yoktur. Esasen, lapis lazuli taşı binaların süslenmelerinde ve özellikle kozmik sembollerle işlenmiş yapılarda kullanılmaya son derece elverişli olduğu için bu durum biraz şaşırtıcıdır. Bizans İmparatorluğu'nda ve İran şahının tahtının üzerindeki yapay gökyüzünde tesadüf ettiğimiz bu taşı yüzyıllar sonra, "girişindeki lapis lazuli sütunları ve mihrabındaki malakit kolonlarıyla St. Petersburg'daki Aziz İshak Katedrali'nde¹¹⁷ veya yine aynı atavistik kültüre ait; "duvarları kehribarlarla kaplanmış bir odası bulunan, Baltık Denizi ile kumlu sahillerine nazır ve sedef kakmalı abanoz parkelerle döşeli, lapis lazuliden yapılmış bir salona sahip Tsarkoe Selo'da¹¹⁸ görüyoruz¹¹⁹. Orta Çağ Çin nokta-i nazarından bu tanımlama, Rusya'dan ziyade İran'a uygundur çünkü Çinliler, başka bir yerde çıkartılıyor olsa dahi hem lapis lazuliyi hem de kehribarı İran ile özdeşleştirmişlerdi. Tang Hanedanı'nın, Göğün Oğlu'na ait gök mavisi kubbeli kadim "İşıklı Salon"un bir kopyasını yapma çabası, lapis lazuli taşınu kullanmaya yönelik bir ilham kaynağı olmalıydı. Ne var ki, bu ilhamın geldiğini tahayyül etsek bile anlayabildiğimiz kadarıyla gerçeğe dönüşmemiştir.

Bununla birlikte, bahçe-i hümayûnu süslemek için lapis lazuli taşı kullanılabiliyordu. Kış aylarını, gözdeleri ve bütün saray ricaliyle birlikte payitahtın doğusundaki ağaçlıklı tepelerde yer alan Yaprak Sarayı'nın kaplıcalarında geçirmeye alışık olan Hsüan Tsung, buradaki maden havuzlarının birinde, lapis lazuli taşından mikrokozmetik bir ada tepeciği inşa ettirmişti. Haremdeki kızları da bu ada etrafında sandal ağacından mamûl lake

115 YS, 181, 4061b. Chang Huo-chao (1921, 57) TYLP'de bulunan hayal ürünü metinlerde geçen lapis lazuli boncuklarla süslenmiş perdeler ile yine lapis lazuli, inci ve kehribarla tezyin edilmiş sancak örneklerini sunmuştur.

116 TS, 177, 4053c. Biz de bunları mücevherlerle süsleyebiliriz.

117 Исаакиевский Собор (İsaakiyevskiy Sobor) adıyla bilinen ve St. Petersburg şehrinin en görkemli yapılarından olan bu mabedin inşasına 1818'de başlanmış ve 1858 yılında tamamlanmıştır. [e.n.-S.A.]

118 Царское Село (Tsarskoye Selo) yani "Çarın Köyü" adı verilen bu yer St. Petersburg'un yaklaşık 25 km dışında bulunur. XVIII. yüzyıla ait muazzam güzellikte bir yapı ve teferrüçgâh olan bu mekân şimdilerde müze olarak kullanılmaktadır. Müellifin bahsettiği "Kehribar Oda" ise burada bulunan bir bina içerisinde ve Rusya'da "Янтарная Комната" (Yantarnaya Komnata) adıyla maruftur. [e.n.-S.A.]

119 Sitwell 1941, 15 ve 30-31.

kaplı teknelerde kürek çekerek gezdiriyordu¹²⁰. Po Chü-i ve Niu Seng-ju gibi sıra dışı şahsiyetlerin eseri olan, doğal kayaç madenlerinin Dünya Dağı'nı temsil etmek üzere ilk kez kullanımına daha yüzyıl bir süre varken, bu mutantan ve görkemli manzara, işte o devrin bahçelerindeki aristokratik modanın nasıl doruk noktasına ulaştığının bir temsiliydi¹²¹.

Muhtemelen mavi bir macun olan yapay *se-se* XII. yüzyılda piyasaya çıkmıştı¹²². Bu sahte lapis lazuli, belki de T'ang döneminde bile yapılmaktaydı¹²³. Filvaki T'ang devr-i saltanatındaki yarı saydam *se-se* taşının büyük bir kısmı sahte lapis lazuli olabilirdi. Aynı şekilde, eski Mısırlıların, Tutankhamon'un mezarındaki ceset maskesi ve diğer eşyalarda olduğu gibi, kakma işlerinde kullandıkları sahte lapis lazulilerin yanı sıra¹²⁴ M.Ö. VII. yüzyıla ait olup, bir tanesi de *şıpru* (*sapphiros*), yani lapis lazuli yapımına dair macun hazırlama tarifleri veren Asur metinleri de vardı¹²⁵.

Uzak Doğu'dan getirilen bu harikulâde tezyin taşının gördüğü rağbet, lacivertin daha koyu bir tonuna karşılık gelen yeni bir renk imgesinin yaratılmasının öncüsü olmuştur¹²⁶. Şiir sanatında bu istisnâ renk için yeni bir isme ihtiyaç duyulmuştu: Kökeni itibarıyla bir maden adı da olan arkaik *pi* (**piäk*) sözcüğü, artık renk tayfında yer alan mavi-yeşil grubunun bütün koyu renklerini ifade ediyordu. Daha kesin bir imgenin yaratıcısı ise şair Po Chü-i oldu. Şair, bir zamanlar bir maden ismi olan "azure" kelimesinin "gök mavisi" şeklinde bir renk ismine dönüşmesine benzer şekilde, bir cevher adından yeni bir renk ismi çıkardı. Böylece Po Chü-i, bu kelimeyi kullanan ilk İngiliz şair Chaucer'den önce ananevî anlamı "lapis lazuli taşı" olan sözcüğün yerine, "mavi" anlamına gelen, "gök mavisi" (Farsça *lâzward*) sözcüğünü kullanan ilk şair oluyordu¹²⁷. Madenlerle ilgili bu tür mecazlar, Çin şiiri için yeni değildi. Örneğin, Liang İmparatoru Chien Wen Ti, VI. yüzyılda şu mısraları yazmıştı:

Rüzgâr akik yapraklarını açıyor,
Su, zümrüt dalgaları hareket ettiriyor¹²⁸.

120 MHTL (TTTS, 4), 2a; Schafer 1956, 76; ve Lu Kuei-meng'in ChTS, han 9, ts'e 10, ch. 13, 12a içerisinde bulunan "T'ang chüan" şiirine bakınız.

121 Schafer 1961, 5-7.

122 Laufer 1913a, 32; WL'den iktibas.

123 Chang Hung-chao, 1921, 59.

124 Lucas 1934, 348.

125 R. Campbell Thompson 1936, 194-195. Orta Çağ Avrupa'sında suni yakutlar, elmaslar, safirler, zümrütler, sarı yakutlar ve daha başka cevherler mevcuttu. Holmes 1934, 196.

126 Toz haline getirilmiş lapis lazuli laciverti. Bu ürün Çin'de nadirattandı fakat Tun-huang Mağaraları'ndaki Wei resimlerinde varlığı saptanmıştır. Gray 1959.

127 Stewart 1930, 72. Ayrıca Chaucer de "al yanaklı" (yüz rengi anlamı haricinde), "güneş ışığı", "ağaç kavunu" ve "gül" tabirlerini renk belirten kelimeler olarak ilk kez kullanmıştı.

128 "Hsi chai hsing ma", LCWTC, 2, 41a.

Buradaki “akik”, turuncu-kırmızı renk anlamına gelen *ma-nao*, “zümrüt” ise, yapay zümrüt veya lapis lazuli taşı, belki de mavi veya yeşil-mavi macun anlamına gelen *liu-li* idi.

Çift *se-se* (**şnt-şnt*), IX. yüzyıldan önceki şiirlerde ama renk örnekleri olmaksızın kullanılıyordu: Bu, yapraklar arasında rüzgârın hışırtısı ve fısıltısı gibi sesleri ifade eden yansıtma biçimli bir kullanımdı. Muasırlarının yaygın bir şekilde inandıklarının aksine XVI. yüzyıl münekkidi Yang Shen, Po Chü-i'nin şiirlerinde sıkça geçen bu terimle yazarın her zamanki anlamını değil, çok canlı bir renk imgesini kastettiğini ortaya çıkaran ilk şahıstı¹²⁹. Tıpkı Liang imparatorunun mavi camı gibi, Po, (hepsi de muhtemel tercüme olan) “lapis lazuli taşı” veya “koyu gök mavisini” ya da “laciverti”, rüzgârla sürüklenen dalgaların renginin yanı sıra, bahçesindeki bir taş ve “sonbahara” (tabii ki karanlık bir sonbahar gökyüzüne) tatbik etti. Bu nihaî manzarada, sonbahar laciverti; Chien Wen Ti'nin kızıl akik yapraklarına benzer biçimde, sonbahar yapraklarının kızılılığına karşı çarpıcı bir kontrast oluşturmaktadır. IX. yüzyılın başlarındaki bu renk karşıtlığı hakikaten egzotik bir figürdü fakat ilerleyen zamanlarda Po Chü-i'nin buluşunu benimseyen ve onu “Asya maymunu kanı” ile biçimlendirilmiş zengin bir kırmızıyla eşleştiren X. yüzyılın duyarlı şairleri arasında sıradan bir uygulama haline gelmişti. Fang Kan (860 yılı civarı) tarafından yazılan bir şiirde yeni bir nazireye tesadüf ediyoruz ki, burada Asya maymunu kanıyla şekillenen bir çiçek bahçesi koyu mavi bir ormana dönüşmüştür. Wei Chuang (900 yılı civarı) da kaleme aldığı şiirinde bir suluboya ressamının paletinde, ırmağın koyu lacivert rengi (lapis lazuli) ve kan kırmızı (Asya maymunu kanı) ile kontrast oluşturmıştır. Nihayet Yin Wen-kuei (904 yılı civarı) tarafından yazılan bir şiirde ise şunları okuyoruz:

Çiçeğin özündeki şebnem Asya maymunu kanıyla yıkanır,
Suyun yüzeyine vuran rüzgâr lapis lazuli renginde bir pus yayar¹³⁰.

Yine yetenekli keşiş Kuan-hsiu (şair ve ressam olarak aynı derecede ünlüydü) tarafından yazılmış, lapis lazuli renginin daha çok “altın sarısı” ile kontrast oluşturduğu, dört masal diyarı şiirinin birinden iktibas edilen tam bir dörtlük:

Üç ya da dört peri kızı,
Bedenleri lapis lazuli mavisini giysilerle örtülü,
Ellerinde ay ışığı gibi parlayan inciler
Altın renkli armutları düşürmek için¹³¹.

129 Yang Shen, SAWC; Dai Kan-wa Jiten, 7, 953b'den iktibas. Chang Hung-chao (1921, 64-65) bu imgeyle ilgili daha başka örnekler de vermiştir.

130 “Ti Wu chung Lu Kuei-meng shan chai”, ChTS, han 11, ts'e 1, 2a.

131 Kuan-hsiu (832-912), “Meng yu hsien”, ChTS, han 12, ts'e 3, ch. 1, 4a.

Taoist imgeler zikredilen dönemdeki bir Budist rahip için ne denli uygunsa, bu yeni renk de IX. yüzyılın ahirindeki bahse konu muhayyile için o derece kusursuzdu. Renkler arasındaki bütün bu bağlantılar şimdilerde sıkıcı ve kasvetli görünüp *ch'ing tan* tesmiye olunan kadim klişelerin ihyasından ibaretti; "azurit ve zencefil" artık güzelliğini yitirip "mavi ile kızıla" dönüşmüş ve "çok renkli bir tabloda" alelâde bir metafor halini almıştı.

6- METAL ÖZÜ

Tai Tsung 643 yılında "Roma imparatorunun"¹³² kırmızı-yeşil cam, malakit ve "metal özü" isimli eşyalardan ibaret hediyelerini taşıyan sefirlerini kabul etti¹³³. Romalılar, Arapların ülkelerine yaptıkları istila akınlarını anlattılar ve imparator tarafından gayet iyi karşılanan sefirlere imparatorun mührünü taşıyan bir mektupla birlikte zarif Şam işi kumaşlar verildi. Yine 741 yılında Toharistan, payitaht Ch'angan'a bir sefaret heyeti göndererek renkli cam, işlenmemiş (kesilmemiş) akik ve işlenmemiş "metal özü" sundu¹³⁴. Aynı gizemli taş (değerli bir taş olarak zuhur ettiği için) Shighnân kralı tarafından da Çin'e gönderildi¹³⁵ ve Ch'ang-an'a sunulan bir rapora göre; bu taş, Toharistan'a mücavir Kurân beldesindeki bir ırmaktan "taş cilası yapan ustalar" marifetiyle elde edilmiştir¹³⁶.

Görünüşe bakılırsa, ithal bir tezyinat taşının adı olarak "metal özü" ifadesi T'ang Hanedanı'nda varlığını sürdürmediğinden, bu taşın mahiyetini anlamak ve onu tanımlamak için erken dönem kayıtlarındaki ipuçlarını incelememiz gerekmektedir. Kurtların, tavşanların, serçelerin, sülünlerin ve kumruların dâhil olduğu V. yüzyılın erken dönemine ait özgün bir olayda beyaz hayvanların ortaya çıkışı anlatılmaktadır: "...bunlar, 'metal özü' tarafından dünyaya getirilen 'beyaz kehanetlerin' iyiliği olarak kabul edilmişti"¹³⁷. Bu da beyaz tüylü şaşkınlık uyandıran yaratıkların, Batı'nın ve metal "elementin" beyaz ilkeye uygun tezahürleri oldukları anlamına

132 İmparatorun ismi **Puâ-tâ-liak* şeklinde verilmiştir. Hirth bu ismin "Patriarch" sözcüğünün Oryantal sureti olduğu düşüncesindedir. Bu görüşe Needham (1962, 106) da iştirak eder. Esasen bu sırada Konstantinopolis'in imparatoru II. Konstans [641-668] idi.

133 TS, 221b, 4155c; CTS, 198, 3614c; TFKYK, 970, 10a; THY, 99, 1778. T'ang tarihlerinde "yeşil taş, metal özü" yerine kullanılan iki farklı tabir vardır; "yeşil taş" (malakit) ve bundan mülhem "yeşil metal özü". Chavannes bunun lapis lazuli olduğu görüşündedir (Chavannes 1903, 159). Onun görüşü Laufer (1919, 520) tarafından benimsenmiş ve ayrıca Pelliot (1959, 59-60) tarafından da kabul edilmiştir. Metinlerdeki bu yanlışlık lapis lazuli varsayımıyla ilgilidir.

134 TFKYK, 971, 13b. THY, 99, 1773'te benzer ifadeler vardır fakat bu 730 yılıyla ilgilidir. Daha güvenilir bir kaynak olduğu için ben TFKYK'yi kullandım.

135 TFKYK, 971, 5b.

136 TS, 221b, 4154d.

137 CS, 87, 1308d.

geliyordu ki, bunlar, herkesçe bilinen "Beş Element" doktrininin bir uyarlamasıydı. Yine T'ang dönemine ait başka bir örnek de şöyle idi:

"Metal Yıldız'ın özü, Chung-nan Dağları'ndaki Saltanat Âsâsı Zirvesi'nin batısına düştü ve bu yüzden ona 'Büyük Beyaz Dağ' adı verildi. Bu 'öz', göz alıcı yeşim taşı görünümünde beyaz bir taşla dönüştü..."¹³⁸

"Metal Yıldız" ve "Büyük Beyaz" tabirlerinin her ikisi de beyaz gezegen Venüs'ün isimleridir; bu gezegen renk ve yarı saydamlık açısından beyaz yeşim taşına benzeyen bir taşın kozmik kaynağıdır. Yine şair P'i Jih-hsiu, bu terimleri kullanarak suyla ilgili şunları yazmıştı:

"Yeşim taşı özünün" temizliğiyle paklanıp,
"Metal özünün" ferahlığıyla şâd oldum¹³⁹.

"Yeşim taşı özü", eritilmiş yeşim taşından mamûl, perilere has bir içecek olup Taoizm'e ait eski bir terimdi ve ayrıca "alaca akik" anlamına da geliyordu. Bu mısralar, dalgali ve inci beyazı bir taş olarak, beyaz alaca akik veya yeşim taşıyla mukayese edilebilen "metal özü" kavramını pekiştiriyordu¹⁴⁰.

T'ang döneminde ithal edilen bu tuhaf taşın ne olduğunu söylemek kolay değildir. Gördüğümüz gibi, bu maden, tıpkı azurit'in bakır, kırmızı zıncının da altının özü olması gibi, fizik ötesi "metal özünün" ve sonbaharın somutlaştırılması suretinde tasvir edilmiştir. Kısacası bu madde, göz alıcı parlak beyaz rengiyle oldukça sıra dışı ve yarı değerli bir taştı. Adular-ya adı da verilen ve inciye benzeyen parlak süt beyazı rengiyle ortoklaz feldispat türünden ay taşı olması yüksek bir olasılıktır. Bu, belki de Plinius'un beyaz süs taşları arasında listelediği, "...ışığı ve parlaklığı sadece güneşten ve aydan değil, yıldızlardan da alan" *ceraunia* isimli taşı ve İran'ın Kirman bölgesinden gelmekte idi¹⁴¹.

138 LIC (CTPS, ser. II, ts'e 4).

139 P'i Jih-hsiu, "I Mao kung ch'üan i p'ing hsien shang chien i yin chi", ChTS, han 9, ts'e 9, ch. 3, 5b.

140 Chang Chiu-ling'in "Aslana Övgüye Mukaddime" nam eseri Batı Bölgeleri'nden vergi olarak gönderilen bir aslanın nitelikleri üzerinedir ve bu aslanın kemikleri "metal özü sertliğindedir". Buradan söz konusu cevherin başka bir taş kadar sert olduğu sonucunu çıkarabiliriz fakat metinde esasen "metal sertliğine" vurgu yapılmıştır. Elmas için kullanılan geleneksel Çin terimi ise dünyaca meşhur "elmas gibi sert" (adamantine) kelimesi idi. Chang Chiu-ling, "Shih-tzu tsan hsü", CTW, 290, 19a. Plinius tarafından kullanılan *auri nodus* (altın özü) tabirinin (Platon ve Timaeus tarafından evvelce biliniyordu) elmas olabileceği düşünülmektedir. Hikâyede bu madenle "metal özü" her nedense birbirine karıştırılmıştır. Bkz. Ball 1950, 245. Bununla birlikte, T'ang ilaç kitaplarında kullanılan *chin ching* tabiri "metal özüne" delalet etmektedir. Nasıl ki, azurit için "bakır özü" tabiri kullanılmışsa "sarı zıncık" için de "altın özü" tabiri kullanılmıştır. HHPT, 4, 44.

141 Ball 1950, 171. Bazı albit ve feldispat taşları da aynı niteliğe sahiplerdi ve ayrıca "ay taşı" ismiyle de anılırlardı. En iyi ay taşlarının membaı Seylan idi fakat T'ang

7- CAM

Cam, Çinlilerin yüzyıllardır bildiği ve Chou döneminin sonlarından itibaren ürettikleri bir maddeydi¹⁴². Çin lisanında cam türleri ikiye ayırmıştı; *liu-li* ve *po-li*. Bunlardan ilki olan *liu-li* ya mat ya da yarı saydam, hatta alacalı seramik sırdan oluşan renkli camdı. Bizim “macun” dediğimiz kurşun camının benzeriydi ve doğal tezyin taşlarının, özellikle de yeşil ve mavi olanlarının yerine kullanmak için düşünülmüştü¹⁴³. Nitekim bazen lapis lazuli taşı, zümrüt ve hiç şüphe yok ki turkuaz gibi hakiki madenlerle karıştırılıyordu. Diğer taraftan *po-li* ise ya kaya kristali gibi şeffaftı ya da hafif soluk renkteydi; su ve buz rengiyle mukayese edilebilirdi. *Liu-li*, Çin’de zaten eskiden beri maruftu fakat *po-li* türevli üfleyerek imal edilmiş nesneler T’ang dönemi için bir yenilikti¹⁴⁴.

Taklit süs taşı *liu-li* hakkında fazlaca kelimetmenin lüzumu yoktur. Zira hem gündelik hayatta hem de edebiyatta bilinen bir şeydi ve bazen Batılı elçiler tarafından gönderilmesi onu daha da egzotik kılıyordu¹⁴⁵. Ayrıca mükemmel gökbilimcileri ve Buda’nın öğretisi sayesinde zenginleşen Burma’daki Pyü gibi uzak kültürlerde, kutsal mabetlerin *liu-li* ile sırlanmış kiremitlerle süslenip altın ve gümüşle işlendiğinden dem vuruluyordu¹⁴⁶. T’ang döneminin sonlarında, *liu-li* ile yapılmış saç süslemeleri ve bilezikler moda olmuştu¹⁴⁷. Çin’de üretilen ile ecnebilere ait olanın birbirine yakın değerleri konusunda Orta Çağ sonlarında düzenlenen ve T’ang Hanedanı’nı da ilgilendiren bir raporda, bu doğal macunun ferahlık veren bir renge sahip fakat kırılğan, buna karşın deniz aşırı ülkelerden getirilenlerin daha kaba, daha koyu renkli ama çok daha dayanıklı olduğu ifade edilmişti¹⁴⁸. Söz konusu cam mücevherimsi yapısıyla şairlerin ilgi ve sevgisini de kazanmış ve özellikle *liu-li* ile bir başka deyişle kaya kristali

tarihinde bu ülke için; “müstesna mücevherler mebzul miktarda bulunur” denilmesine rağmen bunlar birer birer sayılmamıştır. TS, 221b, 4155b.

142 Kadim dönemde Çin camları için bkz. Needham 1962, 101-104.

143 Çincedeki *liu-li* kelimesinin Pali dilindeki karşılığı *veḥuriyam* (Sanskritçe *vaidūrya*) idi ve Budist literatüründe aynı işaretle kullanılmaya devam etmişti. Zümrüt ya da daha başka bir yeşil taş anlamına geliyordu. Bundan dolayı, Laufer (1946, 111-112) kelimenin cam anlamına geldiğini reddeder ve bazı renkli camlar için kimi zaman *liu-lu* tabirinin kullanıldığını kabul etmesine rağmen Çin’de cam sözcüğü anlamında yaygın olarak görülen kelimenin *po-li* olduğunu söyler. *Po-li* sözcüğü Sanskritçe *sphaṭika* (kristal) kelimesinin transkripsiyonuna yakındır. Krş. Needham 1962, 105-106.

144 Gray 1959, 53.

145 Türgiş, Keş ve diğerlerinin 746 yılında müşterek gönderdikleri sefaret heyetinde olduğu gibi. TFKYK, 971, 15b.

146 TS, 222c, 4160a

147 TS, 34, 3713b.

148 Hu San-hsing’in 778 yılına atfedilen bir *liu-li* kâse ile ilgili düştüğü şerh; TCTC, 225, 14b. Görünüşe göre, XII. yüzyıla ait bir kaynağa dayanmaktadır. Bkz. Needham 1962, 110.

ve renkli macunla döşenmiş, "Su özünden mabetleri bulunan saraylar"¹⁴⁹ gibi peri masallarının tasvirleri için kullanılmıştır.

Bununla birlikte, zarif ve şeffaf camdan yapılan aletler hâlâ egzotik hazineler olarak görülüyordu. Bu yüzden, Ch'en Ts'ang-ch'i şöyle yazmıştı: "O, Batılı ülkelerin mücevheri olup, yeşim taşı ve diğer cevherlerle benzerlik taşır. Dünya ile birlikte yaratılmıştır ve bazıları onun bin yıl sonra suya dönüştüğünü söylemiştir; mamafih böyle bir şeye gerek yoktur"¹⁵⁰. Bazıları ise bunun tıpkı kaya kristali gibi taşlaşmış buz olduğunu düşünüyordu¹⁵¹. Kapiśa'dan T'ang Hanedanı'na harikulâde eşyalar gönderiliyordu.¹⁵² Fergana'dan gelen çivit renkli *po-li*,¹⁵³ Toharistan'dan pembe ve çivit mavisi *po-li*¹⁵⁴ ve Roma'dan kırmızı ve yeşil türevleri gibi¹⁵⁵. Bu "armağanların" bir kısmı, esasen Shōsōin'de muhafaza edilen eşyalar da olabilir. Örneğin burada, kabartma içinde halkalarla süslü, gümüş bir ayaklık üzerinde monte edilmiş ve Çin tarzını yansıtmayan koyu mavi bir cam bardak ve İran tarzında soluk yeşil bir ibrik mevcuttur¹⁵⁶. Bunlar galip ihtimalle Batılı tarzdaki T'ang ürünleriydi ve esasen Çin'de, eski kurşun ve baryum camlarının yerini sodalı camın almasıyla aynı zamanda ortaya çıkmışlardı¹⁵⁷.

Liu-li, başlangıçta bir süs camı olup çoğunlukla şekillendirilmesine veya yontulmasına ve (T'ang şairlerinin anlattığı gibi) her türlü değerli eşyada kullanılmasına rağmen, *po-li*, daha ziyade fincanlar, kaplar ve tabaklar gibi üfleyerek yapılan eşyaların malzemesiydi. Bu ikinci gruba ait belki Çin, belki de Batılı tarzda birçok eşya Shōsōin'de sergilenmiş ve dünyanın her yerinde özel ve halka açık koleksiyonlarda muhafaza edilmiştir. Sadece birkaçını listelemek gerekirse; muhtemelen T'ang resmî görevlilerinin kayıtlarının taklitleri olan, altından yapılmış gözleri, ağzı ve solungaçları bulunan koyu yeşil balık tasvirli kolyeler,¹⁵⁸ kenarları dalgalı, sığ ve yeşil bir fincan,¹⁵⁹ kahverengimsi, sığ ve ayaklı bir tabak,¹⁶⁰ "çifte altılı" oyunu için sarı, çivit mavisi, yeşil ve soluk yeşil parçalar,¹⁶¹ "Sāsânî gümüş işinden türetilmiş çiçek kabartma tasarımlı ve süslü" dört bölmeli ve ayaklı

149 Ou-yang Chiung, "Ti Ching huan hua ying t'ien szu pi t'ien wang ko", ChTS, han 11, ts'e 6, 3a.

150 Ch'en Ts'ang-ch'i, 8, 36a; PTKM içerisinde.

151 YYTT, 11, 85.

152 TS, 221b, 4154d.

153 CTS, 5, 3074a (675 yılı için); TFYK, 970, 16b (761 yılı için).

154 TS, 221b, 4154d; TFYK, 971, 13b (741 yılı için); THY, 99, 1773 (730 yılı için).

155 TS, 221b, 4155c; CTS, 198, 3614c; TFYK, 970, 10a; THY, 99, 1778.

156 Harada 1939, 61-62; Mosaku Ishida and Wada 1954, resim 59 ve 60.

157 Needham 1962, 103.

158 Ishida and Wada 1954, resim 69.

159 Ishida and Wada 1954, resim 58.

160 Ishida and Wada 1954, resim 63.

161 Shōsōin (1928), I, 32.

kırmızı-kahverengi bir fincan,¹⁶² "ellerinde inci tutarak birbirine bakan iki ejder başı" şeklinde yeşilimsi beyaz bir bilezik ve kırmızı-kahverengi şeritleri olan kehribar renkli ve birbirine bakan iki ejder şeklindeki diğer bir bilezik¹⁶³. Muhtemelen kolyeler, çifte altılı oyununun parçaları ve bilezikler Tang döneminde *liu-li* yapımı olarak tanımlanacaktı; belki de *liu-li* "taş gibi işlenmiş basit cam" anlamına geliyordu.

8- ATEŞ GÖZÜ

Champa İmparatorluğu 630 yılında, Tang İmparatoru T'ai Tsung'a, tavuk yumurtası büyüklüğünde kristal bir "ateş gözü" (ya da "ateş boncuğu" veya "ateş incisi") hediye etti; kayıtlara göre bu ateş gözü, güneş ile bir miktar kav arasına tutulduğunda kavı tutuşturuyordu¹⁶⁴. Elçiler ateş gözünün; kızıl saçlı, vahşi hayvan dişli ve şahin pençeli siyah adamların ülkesi olan Rākshasa'dan elde edildiğini söylemişlerdi¹⁶⁵. Tang Tarihi, Bali ateş gözlerinin çok ayrıntılı bir tanımını yapmaktadır¹⁶⁶. Güneydoğu Asya'daki bir diğer ülke olan Dvāravatī, Tang sarayına, birkaç at karşılığında fildişi ile bir ateş gözü göndermişti¹⁶⁷. Arap maden bilimcilerine göre; kaya kristali bakımından zengin bir memleket olan Keşmir'de¹⁶⁸ de kristal ateş gözü yapılıyordu¹⁶⁹. Seyyah Ennin, 839 yılında Shantung'daki Teng-chou'ya giderken, Japonya'ya sağ salim ve çabuk dönebilmek için dua ederek, Sumiyoshi'nin¹⁷⁰ kudretli tanrısına kristal bir ateş gözü sunmuştu¹⁷¹.

Kristal ateş gözünün Çincedeki adı, bunların Doğu'daki anavatanı olduğu düşünülen Hindistan'da, yakıcı merceklerle verilen ismiyle "ateş mücevheri" anlamına gelen Sanskritçe *agnimaṇi* sözcüğünü yansıtıyordu. Dolayısıyla, Hindistan bunları muhtemelen Helenistik Yakın Doğu'dan almıştı. Plinius, kristal ateş gözlerini dağlama işlemi için öneriyordu. Tâ M.Ö. IX. yüzyılda, Asur Kralı Aşurnasirpal'in sarayında bir kaya kristali merceği muhafaza ediliyordu¹⁷². Çin'e geldiğinde ise, dışbükey cam

162 Trubner 1957, no. 364.

163 Trubner 1957, no. 366 ve 367.

164 CTS, 197, 3609d; THY, 98, 1751.

165 TFYK, 970, 6b; STCH (TTTS, 1), 13a. Öyle görünüyor ki, bu kaynaklar aynı olaya atıf yapmakta fakat 631 yılını işaret etmektedirler. Rākshasa, Laufer (1915e, 211) tarafından tanımlanmıştır.

166 TS, 222c, 4159b.

167 CTS, 197, 3610a; TFYK, 970, 13a.

168 TS, 221b, 4155a.

169 Laufer 1915e, 212.

170 Sumiyoshi: Japonya'nın Osaka şehrinde bulunan bir Şinto tapınağıdır. [e.n.-S.A.]

171 Reischauer 1955, 117.

172 Laufer 1915e, 170, 174, 217, 225 ve 228. Krş. Laufer 1915f, 563. Burada Tibetçedeki "me šel" (ateş kristali) sözcüğü Sanskritçe *Sūryakānta* kelimesi ile özdeşleştirilmiştir.

ve kristal mercekler M.S. I. yüzyılla birlikte öğrenilmişti¹⁷³. Bunların Han dönemindeki iyi bilinen klasik türdeşleri, "güneş tutuşturucuları" veya "yang kullanan ateşleyiciler" anlamına gelen *yang sui* adındaki içbükey bronz aynalardı¹⁷⁴. Aslında, cennetin güçlü ve kutsal ışığını toplayan güneş enerjisine odaklanan herhangi bir alet, dinî kudretin yoğunlaşmasını sağlayan kutsal bir nesne olarak saygı görüyordu. Bu nedenle yeni ateş gözleri de bu güce eklenmiş oldu. Bunlar aynı zamanda kamerî semboller, hatta küçük ay idiler ve ejderhanın ananevî oyuncağı olduğu düşünülen "ateş incisi" ile bağlantılıydılar. Resim sanatında da bilinen ejder incisi, aslında uzun zaman önce, Arcturus yıldızının simgelediği "İlkbahar Ejderhası" isimli boynuzuyla yılın başında yükselen dolunayın kendisiydi¹⁷⁵. Aynı zamanda, Çin yağmur ejderhalarıyla alâkalı meşhur sürüngen ile *nāgas* denilen ünlü Hintli yılan prenslerin dilek gerçekleştiren mücevheri anlamındaki *cintāmaṇi* idi¹⁷⁶.

Küresel ışık ve ısı yayan bir kaynak olarak hem güneşi hem de ayı ifade eden "ateş incisi", diğer parlak mücevherlerle ortak özelliklere sahipti. "Parıltılı inciler" (veya boncuklar), "geceleyin ışıldayan inciler" ve "parıltılı ay incileri" (bkz. birkaç sayfa önceki Kuan-hsiu'nun peri şiiri) ile ilgili Çin kaynakları Chou dönemine kadar gider ki, bunlar en nihayetinde Hint kökenli olabilir. "Parıltılı ayın nadide boncuğunun" bütün mücevherler arasında ilk sırada gösterildiği Doğu Türkistan'ın Manihaistlerinden, "geceleyin büyük bir ışık saçan" Hierapolis'teki Dea Syrica'nın¹⁷⁷ görüntüsünün başındaki süs taşına kadar, bununla birçok kültür arasında paralel ve benzer yönler vardır¹⁷⁸.

Aslında Çin'de görülen parıltılı "süs taşları", çoğunlukla balinaların ve pek çok deniz canlısının azaları gibi doğal olarak parlayan gözleriydi. Bu parlak gözler, şüphesiz okyanus suları altında gizlenen Hint menşeli ejderha kralların dilek tutan mücevherleri idi¹⁷⁹. Çin'de IV. yüzyıldan beri bilinen bu mücevherler, VIII. yüzyılda birkaç defa Mançurya'nın Mo-ho halkı tarafından Hsüan Tsung'un sarayına gönderilmişti¹⁸⁰.

173 Needham 1962, 111-113.

174 Laufer 1915e, 182 ve 188.

175 Needham 1959, 252; Needham 1960, 135, n. 3. Buradaki ay imgesi sonradan ateş topuna dönüşmüştür. Görünüşe bakılırsa, Ejder Takımyıldızı ile Hint astronomisinin görünmez canavarları olan Rāhu ile Ketu arasında bir etkileşim meydana gelmişti. Ayın yörüngesinde yatan bu Hint canavarlarının (güneş tutulmasıyla) güneşi yiyip biteceği tasavvur edilirdi. Bu suretle, oyuncak ejder figürü yeniden güneşin veya daha da ileriye giderek hem güneşin hem de ayın bir imgesi oldu. Needham 1959, 252.

176 Lessing 1935, 30.

177 Suriye kökenli bir tanrıçanın ismi. [e.n.-S.A.]

178 Laufer 1915c, 58; Demiéville 1924, 289-292; Schafer 1952, 155, n. 8.

179 Laufer 1915c, 69.

180 TS, 219, 4146d; TFYK, 971, 4a; Laufer 1915c, 69.

Ancak maden nevinden parlak süs taşları da vardı. Bazı taşlarda bu özellik sürekliyen, diğerlerinde sadece ovalandığında veya ısıtıldığında ortaya çıkmakta idi. Hsüan Tsung'un ilk devr-i saltanatında Mâimargh'tan gelen bir sefir, imparatora sadece **pink* denilen bir değerli taş sunmuştu. Bu, Chou devrindeki gökyüzü imparatorluğunun sembolü olan eski bir düz taş yüzüğün adıydı ama aynı zamanda "koyu mavi-yeşil taş" ve bazen de "parıltılı mavi-yeşil taş" anlamına gelen **pjäk* kelimesinin yerine kullanılıyordu¹⁸¹. Şayet sunulan bu hediye törensel bir yeşim taşı yüzük değilse, ısıyla parıldayan ve bir florit türü olan klorofandan yapılmış olabilir¹⁸². Helenistik dönem simyacılarının, başta "zümrüt" ve "lâl taşı" olmak üzere, taşlara fosforlu boya sürerek gece parlayan süs taşları yapma gibi sözde sihirli usûlleri olsa da klorofan, hiç şüphe yok ki, Kıbrıs Kralı Hermias'ın¹⁸³ mezarının üzerindeki mermer aslanın yeşil gözleri gibi klasik uygarlıkların parlak "zümrütlerinin" malzemesiydi.

T'ang ateş gözlerinin en büyüğü, Işıltılı Salon'un üzerinde parlıyordu¹⁸⁴. Burası, takvimlerin ve mevsimlerin düzenlenme görevinin ifa edildiği, Göğün Oğlu unvanını taşıyan Chou imparatoruna ait geniş bir ayin salonuydu. Bu yapıların inşa edilmesi ve süslenmesi sorunu; antikacılar, mimarlar ve imparatorluğun teorisyenleri tarafından tâ eski dönemlerden bu yana fasılasız tartışılmakta idi. Bu münazara, T'ang Hanedanı'nın ilk yılları boyunca hararetli bir şekilde sürüp gitti fakat karizmasını güçlendirmek isteyen (ve bize Eski Mısır firavunu Hatşepsut'u hatırlatan) "Göğün Oğlu" unvanına sahip aykırı dişi İmparatoriçe Wu, Doğu payitahtı Lo-yang'daki bir mabedi yerle bir edene kadar bir bina yapımına teşebbüs edilmedi ve Işıltılı Salon'un inşasına 687 yılında başlandı. Efsunlu mabet, 2 Şubat 688 tarihinde tamamlandı¹⁸⁵. Burası 695'te çıkan bir yangınla küle döndü fakat hemen yenisinin inşasına başlandı ve 696 yılının baharında tamamlandı. Yeni binanın yüksekliği 294 fit alanı ise 300 fit kare idi. İçerisinde, yüce imparatoriçenin "Dokuz Ada-Eyalet" üzerindeki egemenliğini temsil eden dokuz adet dökme bronz ayaklık vardı. Binanın tepesini süsleyen yaldızlı demirden yapılmış Zümrüd-ü Anka kuşu bir fırtına sonucu yok olunca yerine bir ateş gözü monte edildi¹⁸⁶. Bununla birlikte 695 yılında yapılan som dökme demirden kolonları bulunan yapı ise ihtişam yönünden bu salonla yarışır nitelikteydi. İmparatoriçenin Chou Hanedanı'nı yeniden diriltmesini kutsayan 105 fit yüksekliğindeki bu "se-

181 "Çivit tarlası *pink*" (aslında damarlı yeşil mermer) rengine teşbih yapılmıştır. Bu, inciler ve yalçıpkını tüyleriyle birlikte altın tezyininde kullanılırdı (HS, 97b, 0615a). Roma'ya ait "geceleyin parlayan *pink*" (HHS, 118, 0905a) ve "*pink* renkli ipekler" (IL, P'in li, *shu chin* "bağlanmış ipekler" üzerine şerhler) de vardı.

182 Hirth 1885, 243; E. Newton Harvey 1957, 19, 33-34, 372. Krş. Needham 1962, 76.

183 Berthelot 1938, 271-274.

184 *Ming t'ang*. Soothill'in tercümesini kullandım.

185 CTS, 22, 3157b-3157c.

186 CTS, 22, 3158a; TCTC, 205, 15a-15b; Needham 1958, 21.

mavî mihver", tam tepesinde dört "ejderha adam" tarafından desteklenen bir ateş gözü taşıyordu. Ateş gözünün üzerinde, imparatoriçenin hükmü altındaki yüksek resmî görevlilerin ve bazı köle barbar kabile reislerinin adları yazılıydı. Bu fevkalâde anıt, isminden yabancı olduğu net biçimde anlaşılan Mao P'o-lo diye biri tarafından tasarlanmıştı¹⁸⁷.

İşıltılı Salon'un yapımından yaklaşık kırk iki yıl sonra, 738 yılında, Ts'ui Shu adlı birisi, "Müterakki Asalet" üzerine yaptığı bir inceleme sırasında "İşıltılı Salonun Ateş İncisi" adlı bir şiir yazdı:

Sağ tarafa bakın, çok katlı bir bina yükseliyor,
Boşlukta yükselen bu ev ateş gözünü gösteriyor;
Gece olduğunda bir çift dolunay çıkar,
Tan ağardıktan sonra bir tek yıldız kalır yapayalnız,
Gökyüzü ağarsa bile ışığı gitmez hiç,
Bulutlar ortaya çıksa da orada olmak istemezler sanki,
Büyük Huzur silsilesini seçeriz uzaklardan,
Orada, meşhur şehrin üzerinde durur ulusun mücevheri¹⁸⁸.

Bu meşhur kürenin bronz olduğu söyleniyordu¹⁸⁹. Şayet zikredilen bilgi doğru ise, bahse konu isim, bir yandan tahavvüle uğrayan arkaik *yang* kaselerinin malzemelerini tanımlarken, diğer taraftan da ısı toplayan kristal küreleri imliyordu. Bu ise dünyanın dört bir yanına yol gösterici misali ışık saçan Buda'nın hakikatinin yakamozunu simgeleyen Budist pagodalarının üzerine alem dikmeye yönelik bir adımdı.

Yazılı edebiyata yansıyan yaygın bir T'ang masalı ise ateş gözüne, melez bir isim altında, kadim bronz kâsenin meşru varisi nazarıyla bakıldığını gözler önüne serer. Bu masal, ayrıca Perslerin ihtişama ve efsunlu güçlere olan ortak inançlarını da ifade eder. Burada sadece kısa bir özetini aktarabileceğimiz masalın genç kahramanı, Kanton yakınlarında bulunan Taoistlere ait bir tür yeraltı oda mezarında veya mağarada, eski dönemlerin ünlü simalarının hayaletleriyle yaşadığı bir dizi olağanüstü macera sırasında bir inci bulur. İncisini "Pers Pazarı" adıyla maruf çarşıda satmak için şehre iner ve inciyi satın alan kişi şu hikâyeyi anlatır:

"Bu Güneşle Tutuşan İnci benim memleketim olan Tacik diyarının hazinesidir. Uzun zaman önce, Han Hanedanı devr-i saltanatının başlarında, Chao T'o, dağlara çıkması ve denizlerde seyahat etmesi için bir ecnebiyi gönderdi ve o bizden bu inciyi çalarak P'an-yü'ye geri döndü. Bu olay tam bin yıl önce gerçekleşti. Memleketimde efsunlu varlıklardan anlayan yetenekli insanlar vardır. Onlar önümüzdeki yıl millî hazinenin geri geleceğini söylediler. Bu yüzden hükümdarım bu konuyu araştırmak için bana büyük bir ticaret gemisi hazırlamamı ve yanıma mühim şeyleri

187 TCTC, 205, 14a; Needham 1958, 21.

188 Ts'ui Shu, "Feng shih ming t'ang huo chu", ChTS, han 3, ts'e 2, 2b.

189 TCTC, 205, 15a-15b.

alarak P'an-yü'ye gitmemi emretti. Ve bu inci gerçekten artık benim oldu!" Sonra yeşim taşından bir çözelti hazırladı, inciye onunla yıkadı ve incinin ışıltısı bütün odayı aydınlattı. Ecnebi daha sonra ticaret gemisine binerek Tacik yurduna geri döndü¹⁹⁰.

9- FİLDİŞİ

Eczacı Chen Ch'üan şöyle yazar:

"Batı Bölgeleri'nde fildişinin, kanepeler ve sandalyelerin süslenmesinde kullanıldığı söylenir. Merkez Ülke'de [Çin'de] ise biz onların değerini takdir eder ve ayın tabletleri yapımında kullanırız. Bir fil, dişlerini dök-tüğünde onları gömüp saklar. Kurung'da yaşayan muhtelif memleketlerden insanlar, bunları el altından ahşap fildişleriyle değiştirmek suretiyle ihraz ederler"¹⁹¹.

Tang döneminde yaşayan Çinliler, fildişini kendi şehirleri olan Ling-nan,¹⁹² Tang hâkimiyetindeki Annam¹⁹³ ve Yünnan'daki Nan-chao halkından¹⁹⁴ temin ediyorlardı. Daha uzaktaki tedarikçileri ise Champa,¹⁹⁵ *Pək-jəp ve Hint Adaları'ndaki *Dabatang¹⁹⁶ ile Aslan Ülkesi Seylan idi¹⁹⁷.

Fildişi ekseriyetle, yemek çubukları, firkete, tarak gibi küçük ve ince eşyaları yapmak için kullanılıyordu. Ayrıca daha büyük objelerin işlemeli tezyini için de arzu ediliyordu. Bazen de kırmızı, çivit mavisi veya yeşil gibi cezbedici renklerle boyanıyordu. Çiçekli bir desen, fildişinin boya pigmentli yüzeyinden delindiği yerde beyaz görünebiliyordu veya desen, renksiz bir arka plan üzerinde boyanabiliyordu¹⁹⁸. Shōsōin'de zımpara, şimsir, siyah hurma, beyaz fildişi ve yeşile boyanmış fildişinden kakmalı geometrik desenlerle süslü dikdörtgen bir zımpara ağacı kutusu vardır¹⁹⁹. Aynı kutunun içindeki fildişinden mamûl daha başka pek çok nesne arasında dağların, hayvanların, kuşların ve çiçeklerin temsili oymalarıyla işlenmiş, hâkim kızıl renk üzerine yeşil ve mavi dokunuşlarla boyanmış bir ud mızrabı bulunmaktadır²⁰⁰. Bir saray görevlisi, ikinci ayın ikinci gününde, Göğün Oğlu'nun çeşitli bayramlarda ihtiyaç duyduğu; "Soğuk Yiyecek" günlerinde boyalı tavuk yumurtaları ve yaz gündönümünde "yıldırım arabası" gibi, muhtelif ayın malzemelerini önceden tayin edilmiş

190 "Ts'ui Wei", CC (TPKC, 34, 5b6a) içerisinde.

191 Chen Ch'üan, 51a, 26a; PTKM içerisinde.

192 TLT, 22, 14b-15a.

193 TS, 43a, 3733a; Huan-chou'dan.

194 TS, 222a, 4157a.

195 TFYK, 971, 17a. 748 yılında vergi olarak.

196 TFYK, 971, 17b; CTS, 197, 3610a.

197 TFYK, 971, 17b.

198 Laufer 1925, 67-68.

199 Mosaku Ishida and Wada 1954, levha 76.

200 Shōsōin (1928), I, 44.

kurallara uygun bir şekilde sunmakla mükellefti; boyalı zımpara ağacı ile oymalı fildişi de bunlara dâhildi²⁰¹. Shōsōin'de muhafaza edilen, üzerinde itina ile nakşedilmiş çiçek, kuş ve hayvan figürlerinin bulunduğu fildişinden yapılmış kırmızı bir cetvel, hiç şüphe yok ki, böyle bir hediye-i hümayûndu ya da Güneş'in Oğlu unvanlı Japon imparatoru tarafından kullanılan bir replika idi²⁰².

Saray görevlileri tarafından merasimlerde kullanılmak üzere hanedan müntesiplerine sunulan, üst kısmı yuvarlak, yazılı tabletler de T'ang dönemine ait karakteristik bir uygulama idi²⁰³. En azından IX. yüzyılın ortalarından itibaren, kabul törenine katılan özel üyeler bu merasim tabletlerini mabedin girişindeki raftan alırlardı, daha düşük rütbeli görevliler ise bunları genellikle uşaklarının taşıdığı çantalarında muhafaza ederlerdi²⁰⁴. Düşük rütbeli görevlilerin tabletleri bambu veya ağaçtan, yüksek rütbeli devlet ricalinin tabletleri ise fildişinden yapıldı²⁰⁵. Bunların bazıları çok süslü olsa gerekti: Örneğin T'ang tahtının yirmi yaşındaki varisi, üzerinde imparatorluk cüppesi ve tacıyla, kınının ağzında bir ateş gözü yeşim taşıyla işlenmiş kılıcını kuşanmış şekilde "taç merasimini" ifaya giderken, altın işlemeli bir fildişi tablet taşıyordu²⁰⁶.

Fildişinin bir başka istisnâî kullanımı ise Göğün Oğlu'nun beş ayın arabasından birinin süslenmesinde görülürdü. Bu arabalar yeşim taşı, altın, fildişi, deri ve ağaçtan yapıldı. Bütün arabaların ana gövdelerinin sol tarafında sembolik bir mavi ejder figürü, sağ tarafında ise beyaz bir kaplan vardı ve "Evren Dağı" ile yükselen üç sıra mavi şemsiye nakşıyla tezyin edilmişlerdi. İmparator alışlagelmiş bir gezintiye çıkmak istediğinde fildişi arabaya ihtiyaç duyuluyordu; sarı renkli bu araba fildişiyle müzeyyendi²⁰⁷.

Fildişi bazen küçük heykellerin yapımında kullanılırdı: VIII. veya IX. yüzyıla ait olduğu anlaşılan, çıplak ve kıvrıkcık saçlı bir çocuğu emziren, fildişinden mamûl bir Tanrıça Hariti²⁰⁸ heykeli günümüze ulaşmıştır. Bu eser T'ang zevkinin fevkalâde kesif çehresi ile savrulan vaziyetini yansıtır olmakla birlikte Gandhara tarzının tesirini de gözler önüne sermektedir²⁰⁹. Ayrıca çok renkli eser kabilinden fildişi bir rakkase kız heykeline de sahibiz ki, görünüşe bakılırsa, bu eser de T'ang sanatçılarının elinden çıkmıştır²¹⁰.

201 TL.T, 22, 14a-14b.

202 Ishida and Wada 1954, levha 18.

203 Bu tabletlere *hu* denilirdi.

204 PKLT, 12, 25a-25b.

205 TS, 24, 3682a

206 TuT, 126, 659c.

207 TS, 24, 3681b.

208 Budist mitolojisinde bir tanrıça. [e.n.-S.A.]

209 Trubner 1957, 128.

210 Jenyns 1954, 49.

10- GERGEDAN BOYNUZU

Gergedan boynuzu, T'ang dönemi yan sanat dallarında fildişininkine çok benzer bir rol oynamıştır; filvaki bu iki boynuz lisaniyatta, özellikle de muvazî mısralarda her daim birbirine bağlanmıştır. Gergedan boynuzuna haddinden fazla talep vardı; o kadar ki, bilindiği üzere Hunan'da çok sayıda gergedan yaşamasına ve bunların boynuzlarının haraç olarak saraya sunulmasına rağmen, ithal edilmesine de gereksinim duyulmuştu. Nan-chao²¹¹ ve Annam²¹² bunların elde edildiği yakın yerlerdi. Uzak mesafelerden, mesela Hint Adaları'ndan Kanton Limanı'na mebzul miktarda geliyordu; günümüzde Hindîçin gergedanlarının nesillerinin neredeyse tükenmeye yüz tutması da büyük ölçüde T'ang dönemindeki Çin ticaretine bağlanabilir²¹³. Rivayete göre gergedanlar, düşen boynuzlarını gömmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi ve bir avcı bunun yerine yapay bir tanesini koyarak gerçek bir boynuz kolaylıkla elde edebiliyordu²¹⁴ ancak bu hikâye daha çok fildişi geleneğinin bir uyarlaması gibi görünüyor. En çok talep gören ve pahalı olan boynuz türleri ise göz alıcı damarları olan ve cilalandıktan sonra bazen bir canlının veya daha başka ilginç resimlerin ana hatlarını gösterenlerdi²¹⁵.

Gergedan boynuzu Orta Çağ Çin tababetinde özellikle her türlü zehirin panzehri olarak mühimdi. Etkisine duyulan inanç IV. yüzyıl kadar geriye gidiyordu ve Batı Asya ile Roma İmparatorluğu'na dek yayıldığı için bahse konu inancın Çin kökenli olma ihtimali vardı²¹⁶. Boynuz, T'ang döneminde toz olarak alınıyordu (işlenmemiş malzeme kâğıda sarılıp kucakta taşınırsa yumuşayacağına ve böylece öğütülmesinin kolaylaşacağına inanılıyordu)²¹⁷ hatta kül olana dek yakılıp suyla içiliyordu²¹⁸. Boynuzların tıbbî kaplar yapılmak için oyuldukları eski zamanlarda içi doğal olarak boş olan arkaik sığır boynuzu kapların şekli taklit ediliyor olabilirdi²¹⁹ fakat T'ang döneminin en bilinen boynuz kapları küçük, yuvarlak ve alış-

211 TS, 222a, 4157a.

212 TS, 43a, 3733a.

213 Jenyns 1957, 35 ve 43. Çinliler Sung Hanedanı döneminde Afrika gergedan boynuzunun Asya türünden daha üstün olduğunu düşünmeye başladılar ve görünüşe bakılırsa, Ming ve Ch'ing dönemi boynuz ürünleri daha ziyade Afrika menşelidir.

214 YTTT, 16, 134.

215 Ettinghausen 1950, 53. Po 1937'de bir Orta Çağ kaynağından yapılan iktibasta, Kanton'a deniz yoluyla getirilen değerli ürünler arasında; "desenli gergedanlar" ile "müstesna inciler, kaplumbağa kabuğu ve alelacayip rayihalar" listelenmiştir.

216 Jenyns 1957, 40-41.

217 Li Hsün, 51a, 26b; PTKM içerisinde.

218 Meng Shen, 51a, 27a; PTKM içerisinde.

219 Jenyns 1957, 40-41.

lagelen şekillerde idi²²⁰. Dolayısıyla bu kaplardan, zehrin etkilerini yok etmesinin beklendiğini kesin olarak söylememiz mümkün değildir. Bununla birlikte, Shōsōin'de boynuz biçiminde kısa ve kavisli bir boynuz kupa bulunmaktadır²²¹.

Boynuz, kuyumculuk sanatı için de mütenasip ve değerli bir madde kabul ediliyordu ve küçük kutulara, bileziklere, kâğıt tutucularına, bıçak saplarına, yemek çubuklarına ve fildişinden yapılan bütün eşyalara dönüştürülebiliyordu²²². Ayrıca perdeler dekoratif ağırlıklar yapmak için de kullanılıyordu ki,²²³ bunu "tül perdesi bulunan fildişi bir yatak ve gergedan boynuzu ağırlıklar..." cümlesinde de okuyabiliyoruz²²⁴.

Saray müntesipleri ve devlet ricali, imparatorluktaki görüşmeler ve ziyafetler için yeşim taşı ve altınla eşit ölçüde değer gören, siyah damarlı kehribara benzeyen gergedan boynuzlu plakalarla süslenmiş kemerler takıyorlardı²²⁵. Bu kemerlerin muazzam değeri, İslam hâkimiyetindeki liman ve pazarlarda bile ses getiriyordu²²⁶ ve siyah lake ile cilalanmış deri üzerinde benekli levhası olan bu tip bir kemeri Shōsōin'de görmek mümkündür²²⁷. Tu-yang Koleksiyonu, IX. yüzyılda İmparator Ching Tsung'un bu tarzda, geceleyin parlayan bir kemeri olduğuna işaret etmektedir²²⁸.

Gergedan boynuzunun bir başka özel kullanım alanı da Budist rahiplerin, kutsal metinleri ulvî bir üslûpla şerh ederken tuttukları uzun, düz, ucu kavisli ve "dilekleri gerçek kılan" efsunlu âsâların yapıymıydı²²⁹. Bu dinî âsâların birçok örneği Shōsōin'de mevcuttur. Bunlardan biri çiçekleri ve kuşları göstermek için renkli cam topları, altın çizgiler ve fildişi ile süslenmiştir²³⁰. Başka biri ise, kuşlar, kelebekler ve gümüşî bulutlarla tezyin edilmiş olup, tutulacak kısmı fildişi kakmalıdır²³¹.

220 Shōsōin (1928), I, 31'de, Shōsōin'de bulunan bir tanesi görülebilir. Krş. Ettinghausen 1950, 102; Jenyns 1957, levha 20.

221 Jenyns 1954, 49.

222 Ettinghausen 1950, 102; Mosaku Ishida and Wada 1954, levha 67 (bir bıçak); Tu Fu, "Li jen hsing", CCCCTS, s. 25'te zarif saray hatunlarının boynuzdan yapılmış yemek çubukları kullandıkları yazılıdır.

223 YHTC, 5, 34; krş. Jenyns 1957, 45.

224 Jenyns 1957, 44 ve devamında bu konuyla ilgili Li Shang-yin ve daha başka T'ang kaynaklarından iktibas yapılmıştır.

225 Ettinghausen 1950, 54; Jenyns 1957, 47.

226 Chou 1945, 16; Sauvaget 1948, 16.

227 Shōsōin (1928), VII, 33; krş. Jenyns 1957, 47.

228 TYTP, 2, 10a.

229 Çağdaş biçimi *ju-i* olan bu âsâların kökeni, arkaik kemer kancalarının yanlış anlaşılma sonucu ilkel efsunlu âsâlar olarak algılandığı Sung döneminin başlarına kadar uzanır. Le Roy Davidson; Gray 1959, 49'dan iktibas.

230 Mosaku Ishida and Wada 1954, levha 117.

231 Shōsōin (1928), XI, 55.

11- BALIK DIŞLERİ

Tang sarayına VIII. yüzyılda Silla'dan birkaç kez "balık dişi" hediyeler gönderilmişti²³². Mançurya'nın Tunguz halkından ise Çinlilerin **kuttut*²³³ dediği bir malzeme gelmişti. Farsçadaki karşılığı *dendân-ı mâhî* olan balık dişinin Arapçadaki müteradifi *hütüv*²³⁴ idi ve her ikisi de mors dişini ve kimi zaman da Sibiryâ'daki mamut dişi fosilini tanımlıyordu²³⁵. Ancak Güney Mançurya'daki başlıca Çin garnizonu olan Ying-chou'dan haraç olarak gönderilen **kuttut* ve Silla'nın "balık dişi" daha ziyade mors dişi olmasına rağmen muhtemelen Sibiryâ'nın Büyük Okyanus kıyılarında bulunan deniz gergedanı fosili de bu isimle anılmıştı²³⁶.

12- İNCİLER

İncilerin gücü ve mucizevî özellikleri çok meşhurdu. Ancak Tang ahalisine göre incinin büyüleyici güzelliği sadece uzak memleketlerde kusursuz olarak anlaşılıp takdir ediliyordu. Zira o gizemli diyarların insanları, incinin içerdiği özün, akışkan elementleri nasıl kontrol altına aldığı gibi özel marifetini biliyorlardı. Bu nedenle inciler, çöldeki kuyuların veya denizler altındaki ejderha kralların hazineleri için bir rehberdi. Bunun bir örneği, Kapişa kralından Hsüan Tsung'a gönderilen (ya da gönderildiği iddia edilen) "üstün nitelikli arındırıcı inci" idi:

"İncinin parıltısı bütün odaya yayılmıştı ve bu parıltının içinde titreşen, hareket eden; erkek periler, yeşim taşından kadınlar ve turna sürüleri vardı. Sel felaketine, kuraklığa, silahlı adamların şerrine veya malın mülkün yitirilmesine karşı halis bir inançla dua edilirse umulan sonuçlar karşılıksız bırakmayacaktır"²³⁷.

Bu hikâye genellikle IX. ve X. yüzyılların muteber yazarlarınca doğrulandığı için böyle bir "incinin" gerçekten var olduğuna inanabiliriz. Bel-

232 THY, 95, 1712-1713.

233 **Kuæt-tuæt*. Li Shih-chen bunu deniz hayvanları ile karıştırmıştır. Bu, aynı zamanda uyarıcı bir ilacın hammaddesiydi. Yukarıda söz konusu hayvana Korelilerin *olnul* adını verdiklerini belirtmiştim. Bkz. XI. Bölüm: İlaçlar ve ayrıca bkz. Laufer 1916, 373-374. Fakat Laufer *kuttut*'u kunduz, *olnul*'u ise fok olarak anlamıştır. Bununla birlikte, başka bir yerde (Laufer 1913, pek çok yerde), *kuttut*'a deniz gergedanı fosilinin dişi demiştir. Hirth ve Rochkhill (1911, 234) ise Li Shih-chen'in izinden giderek iki çelişkili tercüme benimsişlerdir.

234 Orta Çağ'da Müslüman ustaların kılıç ve bıçak sapı yapımında kullandıkları maddeye verdikleri isimdir. Arapça olan bu kelime esasen bazı hayvanların boynuzu anlamına gelse de balık dişiyle bir tutulması da nadirattan değildir. [e.n.-S.A.]

235 Laufer 1925, 32-33. Makdisî, Harezmi'den giden ürünler arasında "balık dişini" de sayar (Barthold 1958, 235). Laufer bunun genellikle mors dişi olduğunu düşünmesine rağmen bunlar bazen mamut dişi olabiliyordu ve Çin'e kadar ulaşmışlardı.

236 TS, 39, 3725a; Laufer 1913, pek çok yerde; Laufer 1916, 369.

237 YHTC, 9, 71. Aynı hikâyenin daha mufassalı YYTT, 10, 81'de mevcuttur.

ki de bu sadece üzerine kuşlar ve kutsal varlıkların oyulduğu, parlak bir madenden kesilerek yapılmış ve kurnazca tasarlanmış bir küreydi. Ancak Çinlilerin nezdinde bir ejderha definesinden alınma sihirli bir inci idi.

Tang dönemine ait çok sayıdaki meşhur masalarda görülen muhteşem inci figürü ekseriyetle Fars bir tacir tarafından sahiplenilmekte ya da arzu edilmektedir. Bunlardan Çin zevkine göre uyarlanmış ve kulağa denizci masalı gibi gelen bir tanesi şöyledir:

"Son zamanlarda Fu-feng'e gelen Fars bir Batılı yatacak bir han arıyormuş. Hancının kapısının dışında kare biçiminde bir taş görmüş. Hancı taşı neden merak ettiğini sorana kadar birkaç gün etrafta dolaşmış. 'Ben bu taşı ipek ezmek için istiyorum' diyen Batılı onu iki bin paraya almaya çalışmış.

Hancı parayı büyük bir sevinçle almış ve taşı ona vermiş. Batılı adam, taşı kasaba sınırlarının dışına götürmüş ve orada kesip açarak içinden bir inç çapındaki inciye çıkartmış. Sonra bir bıçak alıp koltuk altını kesmiş ve inciye kesik yaranın içine saklamış. Akabinde gemiyle vatanına dönmek için yola çıkmış.

Gemidekilerle birlikte on günü aşkın bir süredir denizdeyken gemi aniden batmaya başlamış. Denizciler, bunun hazine arayan deniz tanrısı yüzünden olduğunu biliyorlarmış; bu yüzden de ona bir hazine sunmak için her tarafı arayıp taramışlar fakat tanrıya verebilecekleri hiçbir hazineleri yokmuş. Bunun üzerine Batılı adamı suda boğmak istemişler. O da telaş içinde koltuk altını keserek açmış ve inciye çıkartmış. Denizciler efsunlu sözler söyleyip; 'Şayet bu inciye arzu ediyorsan yük onun sırtına binsin!'. Tam o anda deniz tanrısı çok büyük ve tüylü elini uzatıp inciye kaptığı gibi oradan uzaklaşmış"²³⁸.

Demek ki inciler sağlık ve güzelliğin yanı sıra doğaüstü güçleri de ifade ediyordu. Bu nedenle mecazî anlamda inci, tıpkı ressam Yen Li-pen'in, Ti Jen-chieh'e; "Mat mavi denizin bıraktığı inci" diyerek bu yetenekli genci geleceğin nazırı olarak onurlandırdığı gibi, çok değerli bir kişi anlamına da geliyordu²³⁹. İnci, özellikle Buda ve öğretisinin sembolü olan Sanskritçede *mañi* adıyla biliniyordu. Ayrıca Çin-Hint irfanında sahiplerinin arzularını yerine getiren bir dilek mücevheriydi²⁴⁰. Üstelik Çin'de ve Hindistan'da aynı biçimde inci ile ay arasında özel bir yakınlık görülüyordu. Çin'de inci, istiridyenin içinde kalarak donmuş bir *yin* (dişi/olumsuz/ay cismi) idi ve istiridyenin içindeki "inci ceninin" ayın evreleriyle uyumlu olarak büyüyüp küçüldüğü ileri sürülüyordu²⁴¹.

238 "Ching ts'un chu", KIC (TPKC, 402, 3b-4a).

239 TS, 115, 3941b.

240 Soothill and Hodous 1937, 435.

241 Demiéville 1924, 291-292.

Kadim zamanlarda Çinliler, kendi merkezlerine yakın sulardan bir miktar inci çıkarmışlardı fakat Han Hanedanı'nın kuruluşuyla, o devirlerde vahşî bir ileri karakol olan ve bugün Güneydoğu Kwangtung'da yer alan eski Ho-p'u şehri, incinin asıl membaı haline gelmişti. Fildişi, gergedan boynuzu, gümüş, bakır ve meyvelerle birlikte inciler, güneylilerin müreffeh kuzeylilere sundukları lüks malların tipik örnekleri idiler²⁴². Ho-p'u'nun inci avcıları, o kadar yoğun biçimde çalıştırılıyorlardı ki, kaynak neredeyse tükenme noktasına gelmişti. Muahhar Han döneminde "Büyük Muhafız" (The Grand Protector) unvanlı Meng Ch'ang, akıllıca uyguladığı denetleme ve saklama usûlleriyle halkın bu geçim kaynağını tekrar diriltmeyi başaracaktı. Daha sonra tanrılaştırılan bu zât, balıkçıların manevî koruyucusu oldu. Ho-p'u'da, Tang devrinde dahi, "incilerin dönüşü" temalı pek çok rapsodi (*fu*) hazırlanmıştı ki, bunlar tamahkârlığın ve pervasız tüketimin yıkıcı iktisadî tesirlerini gözler önüne seriyorlardı²⁴³.

Tang döneminde balıkçılıkla uğraşanların talihi inişli çıkışlı bir seyir izlemişti. Önceleri saraya haraç olarak inci göndermeleri gerekiyordu fakat bu ferman 25 Aralık 655 tarihinde kaldırıldı²⁴⁴. Yine 27 Ağustos 714'te tekrar ilga edildiğine göre; demek ki arada bir kez daha yürürlüğe konulmuştu. Bu yüzden Ho-p'u 18 Ağustos 863 tarihinde, yani kıyıya uzak en üretken yer olan "İnci Havuzu" isimli adada yerlilerin geçimini sağlamak amacıyla inci toplamalarına bir kez daha izin verildiği tarihe kadar esasen gümüş üreten bir bölge haline geldi. (Bu arada, yöre halkının bambu kamışlarının üzerinde güneşte kuruttukları incileri iştahla yediklerini de belirtelim)²⁴⁵. Batı Szechwan'daki tatlı sularda yaşayan çift kabuklu bir yumuşakçadan da bir miktar inci elde ediliyordu²⁴⁶.

Ancak Güney denizlerinden ticaret gemileriyle getirilen inciler, renkleri ve parlaklıklarından dolayı bütün Çin incilerinden çok daha fazla rağbet görüyorlardı²⁴⁷.

Kuşlar ötüşüyor güney topraklarında;
Kasabaların ve şehirlerin yarısında sur yok.
Memleketin pazarları vahşî kabilelerle dolu,
Dağ köyleri ırmak adlarını taşıyor.
Islak kumlardan zehirli dumanlar yükseliyor;
Tuhaf ışıklar parıldıyor gecenin yağmurunda.
Ve inci avcılarının başka kimse yok ortalıkta
Seneler seneleri kovalarken Güney Denizi yolunda.

242 Schafer 1952, 155.

243 Schafer 1952, 156-157.

244 TS, 3, 3638d; Schafer 1952, 161.

245 Schafer 1952, 161.

246 Li Hsün, 46, 37a; PTKM içerisinde.

247 Li Hsün, 46, 37a; PTKM içerisinde.

Bu mısralar Wang Chien'in "Güney" adlı şiirinin Arthur Waley tarafından yapılmış tercümesidir²⁴⁸. Ateş ve coşku topraklarından gelen bu egzotik somutlaştırmalar sevinç ve hatta hırsı; aynı zamanda alt kültürlerin değersiz mücevherleriymişçesine bir küçümsemeyle karşılanıyor ve Çin uygarlığından gösterişsiz sahillere ulaşan medeniyet kırıntısının karşılığında sadece bedelsiz bir minnettarlık göstergesi olarak kabul ediliyordu. Bu mütereddit duyguyu, IX. yüzyılın başlarında, Ching Tsung döneminde, Lü Ying adında biri tarafından kaleme alınan; "Batı Bölgeleri'nden Arz Edilen Küçük İnci Üzerine Rapsodi" adlı şiirin güzel misaller sunan özlü mısralarında görüyoruz²⁴⁹. Eser şu türden karakteristik satırları da ihtiva etmektedir: "Ve bu yüzden, hariçten gelen barbarlar tıpkı rüzgârın otları aciz kıldığı gibi Merkezî Ülke'nin geleneklerine tâbi kıldılar".

Hindistan'dan 642 yılında gönderilen "harika incilere",²⁵⁰ 749'da Champa Kralı II. Rudravarman'ın sefirleri tarafından sunulan yüzlerce inciye,²⁵¹ 750 yılında (daha fazlası 771'de olmak üzere) İran'ın ecinni ahalisi tarafından yollanan işlenmemiş incilere,²⁵² yine Seylan (750 yılı)²⁵³ ve Japonya'dan (839 yılı)²⁵⁴ gönderilen incilere böyle bir anlam yüklenmişti.

İnciler, yerli veya yabancı farkı olmaksızın, öncelikle fiyatlarına göre gösterişli kıyafet süslemeleri ve ev eşyası tezyini olarak değerlendiriliyor; boncuğa benzeyen şekilleri ise onları özellikle tüller ve perdeler için cazip kılıyordu. Aynı zamanda IX. ve X. yüzyıl masallarından, zarif bir incinin gerek yuvarlak biçimiyle gerekse kutsal varlık suretine bürünen şatafatlı bir mücevher olması hasebiyle Budist mabetleri için uygun bir hediye olduğu anlaşıyor²⁵⁵.

Tıpkı diğer yararlı ve zararlı maddeler gibi inciler de T'ang eczacılarının tetkikatından kurtulamadı. Tababette veya daha çok taklidî sihirde, göze benzeyen şekilleri ve dolunay kadar berrak ve parıltılı olmaları nedeniyle katarakt ve diğer göz rahatsızlıkları için kullanıldılar. İncileri insan ömrünü uzatan ilaçlar arasında sayan Taoistler bunları özel bir lütuf olarak gördüler. Taoistlere göre; işlenmemiş inciye bir ilaca katmadan evvel onun öğütülüp toz haline getirilmesi elzemdi²⁵⁶.

248 Waley 1961, 105.

249 Lü Ying, "Hsi yü hsien ching ts'un chu fu", CTW, 740, 16b-17b.

250 TFKY, 970, 9a-9b.

251 THY, 98, 1751; TFKY, 971, 17a. Champa 750 yılında daha fazlasını göndermişti. TFKY, 971, 17b.

252 CTS, 198, 3614b; TFKY, 971, 18a ve 972, 2a; THY, 100, 1784.

253 TFKY, 971, 17b.

254 CTS, 17b, 3125d; TFKY, 972, 10a.

255 Schafer 1952, 160.

256 Li Hsün, 46, 37a; PTKM içerisinde.

13- KAPLUMBAĞA KABUĞU

T'ang ahalisi kadınların firketeleri ve saç süslemelerinin yapımı ile pahalı ev eşyalarında kakma işleri için kullanılan kaplumbağa kabuğunu²⁵⁷ Annam'daki Lu-chou'dan alıyordu²⁵⁸. Bununla birlikte, 818 yılında bir sefaret heyeti gemiyle Kalinga'dan kaplumbağa kabuğunun yanı sıra iki zencî²⁵⁹ kız ve canlı bir gergedan da getirmişti²⁶⁰. Shōsōin'deki beş telli bir ud için yapılmış güzel bir kaplumbağa kabuğu mızrabın üzerinde, sedef kakma bir deveye binmiş şekilde ud çalan bir Batılı figürü vardır²⁶¹. Bu ve diğer kaplumbağa kabukları Çin'e muhtemelen güneyin sıcak denizlerinden gelmişti.

Bu kabuk, şairler için tıpkı aşağıdaki şiirde olduğu gibi bir benekli imajı da sağlıyordu:

Havuzun suyu zümrütle arınmış,
Bahçe çiçekleri kaplumbağa kabuğu gibi benekli²⁶².

14- NEPTÜN BEŞİĞİ

Neptün beşiği²⁶³ denen devasa bir istiridyenin parlak beyaz ve derin oluklu kabuğu mücevher ustalarının kullanımı için idealdi. Kadim Çin'de kaynağı bilinmeyen bu "sedef" (ya da daha başka bir şey) taş olarak görülüyordu ve yeşim taşı gibi cilalanıyordu. Özellikle erken Orta Çağ'da şarap kupaları ve diğer içecek kaplarının yapımından dolayı yaygınlık kazanmıştı. Sedef, T'ang imparatorlarının devr-i saltanatında bir Roma ürünü olarak ün salmıştı²⁶⁴ ve Hint geleneğindeki "Yedi Değerli Cevher" (*Saptaratna*) denilen mücevherattan biri olarak biliniyordu²⁶⁵. Bu büyük istiridyenin kabuğu, muhtemelen T'ang döneminde de ithal ediliyordu fakat günümüze ulaşan metinlerden kesin bir yargıya varamıyoruz.

257 "Kiremitli Kaplumbağa" (*Chelonia imbricata*) kabuğu. Çincesi *tai-mei*.

258 TS, 43a, 3733a. Aynı yerden gelen **kau-piek* kabuğu, görünüşe bakılırsa yenilebilir yeşil kaplumbağaya aitti. Bunun kabuğunun özülle çorba yapılırdı.

259 Zenc Orta Çağ İslam coğrafyacılarının Güneydoğu Afrika'da bulunan bir bölgeye verdikleri isimdir. Bilindiği üzere, bu bölge yerlilerini imleyen "zencî" kelimesi Türkçe, Arapça ve Farsçada hâlâ kullanılmaktadır. [e.n.-S.A.]

260 CTS, 197, 3610a; TFYK, 972, 7b: THY, 100, 1782.

261 Harada 1939, 73.

262 Shen Ch'üan-ch'i, "Ch'un kuei", ChTS, han 2, ts'e 5, ch. 2, 3b. Buradaki zümrüt, *liu-li* sözcüğünün yani "zümrüt hamurunun" tercümesidir. Bkz. Yukarıda "Cam" bölümü.

263 *Tridacna gigas*. Çincesi **k'wo-g'wo*. Bkz. Wheatley 1961, 91-92.

264 TS, 221b, 4155c.

265 Li hsün, 46, 38a; PTKM içerisinde. Hintçe adı *musāragalva* idi fakat lügatnüvisler kelimenin bu anlamda kullanıldığını kabul etmezler; kimine göre "mercan" kimine göre de "sedef" mânâsındadır.

15- MERCAN

T'ang Tarihi, Romalıların değerli mercanları elde etme yöntemini şöyle naklediyor:

"Denizin ortasında bir mercan adası bulunur. Denizciler suyun dibine demir ağları indirdikleri büyük gemilere binerler. Taşın üzerinde ilk yetiştğinde mercan mantar gibi beyazdır fakat bir yıl sonra sararır ve üç yıl içinde kırmızı dalları olan, üç veya dört fit yüksekliğinde iç içe geçmiş bir yapıya bürünür. Kökleri, kendilerini demirin çıkıntı yaptığı yere bağlar ve gemidekiler bunu sarmaya başlarlar. Eğer mevsimini geçirip almazlarsa çürür"²⁶⁶.

Bu elbette bütün medenî dünyada rağbet gören değerli Akdeniz kırmızı mercanıydı. T'ang ahalisinin bildiği üzere, mercan Güney Denizleri'nde mevcuttu; ayrıca İran ve Seylan'dan da ithal ediliyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, Çincedeki adı, eski Farsçada "taş" anlamına gelen **sanga* sözcüğünden türemiştir²⁶⁷.

Ağaç şeklindeki türleri, masal ülkesinin hakiki çalıları ve ölümsüz tanrıların cennetinden gelen mücevher ağaçları gibi görüldükleri için Çinlilerin muhayyilesinde çok güçlü bir etkiye sahipti. Oturmaya niyetlendiği bir yerde daima tütsü yakan titiz şair Wei Ying-wu²⁶⁸ mercan övgüsü üzerine (süs taşlarıyla ilgili dörtlüklerinden biri olarak) şu mısraları yazmıştı:

Çiçekleri ve yaprakları olmayan kırmızı bir ağaç,
Ne bir taş ne de bir mücevher henüz,
Zamane insanları bunu nerede bulabilir ki?
Zira o P'eng-lai'nin zirvesinde yetişir²⁶⁹.

P'eng-lai, kadim Ch'in ve Han hanedanları dönemlerinden beri beyhude yere aranan, Doğu Denizleri'ndeki ölümsüz perilerin adası idi. Bu ada T'ang döneminde sadece kerhen inanılan bir muhayyile idi. Fakat bir bahçe havuzunun içindeki mercan ağacı, o hayal dünyasına ait bitki örtüsünün canlı bir görüntüsünü aksettirebilirdi²⁷⁰.

P'eng-lai'deki kırmızı mercan ağaçlarının benzerleri, ölümsüzlük şeftalilerinin yetiştigi mekân ve zikredilen muhayyel yerin karasal muadili olan K'un-lun'daki gizemli *lang-kan* maden ağaçlarıydı. Mavi, yeşil veya mavimsi yeşil renkte olabilen bu peri taşı ağaçlar eski zamanlarda

266 TS, 221b, 4155c.

267 Su Kung, 8, 35b, PTKM içerisinde; Chmielewski 1961, 85-86.

268 Yaşadığı tarih muhtemelen 735-835 yılları arasındır. Hakkındaki biyografik notlar için bkz. ChTS, han 3, ts'e 7, ch. 1, 1a.

269 Wei Ying-wu, "Yung shan-hu", ChTS, han 3, ts'e 7, ch. 8, 1a.

270 Tuan Ch'eng-shih'in (YYTT, 10, 73) bildirdiğine göre; Vietnam derebeyi Chao T'o tarafından hediye edilen ve Han Hanedanı'na ait bir bahçenin içerisindeki gölette bulunan bir mercan ağacının boyu 12 fitti. Eğer doğrudur, sonraki bütün minyatür mercan bahçelerinin ilk örneği bu olmalıdır.

iyi biliniyordu ve hem Chou kitaplarında hem de Han Hanedanı'nın ilk devirlerinde adlarından bahsediliyordu²⁷¹. Batı'nın *lang-kan* ağacı, Orta Çağ Çinlileri için tıpkı Doğu'nun mercan ağacı ve bizim için de Alâeddin'in mücevher ağacı gibi başka bir masal figürü olsa da *lang-kan* isimli bir madde T'ang döneminde Güneybatı Barbarları²⁷² ile Hoten şehrinden ithal ediliyordu²⁷³. Bazıları bunun bir cam türü, yani *liu-li*²⁷⁴ denen renkli bir elmas taklidi olduğunu söylerken, diğerleri ise denizde avlanan, tazeleyen kırmızı olup, giderek maviye dönen bir mercan türü olan taşlı bir *lang-kan* olduğunu söylüyorlardı²⁷⁵. Bir kısım *lang-kan* belki mavi veya yeşil bir mercandı ve bir kısmı da cam gibi mavi-yeşil bir madendi ama (yukarıda malakit bahsinde gözlemlediğimiz gibi) her hâlükârda X. yüzyılda Yünnan'dan getirilen küçük dağ tasvirlerinin yapıldığı "koyu mavi *kan*" ile yakın ilgisi vardı.

Batı'dan gelen kırmızı mercan; yüzük, bilezik ve diğer mücevherlerin yanı sıra daha başka değerli eşyaların yüzeylelerini süslemek için eski uygarlıklardan beri kullanılmaktaydı. Alımlı bir kadının saçlarındaki mercan sorguçtan²⁷⁶ titiz bir âlimin çalışma masasındaki mercan kalemlige kadar, bu tür değerli süs eşyalarının bir listesini T'ang şiirlerinden çıkartmak mümkündür²⁷⁷.

16- KEHRİBAR

"Kehribar" sözcüğünün Çincesi olan **ʃuo-p'ok*, aynı telaffuza sahip bir imle "kaplanın ruhu" suretinde tanımlanmış ve balmumu benzeri bu maddenin, ölmekte olan bir kaplanın donuk bakışından oluştuğu masalıyla da etimolojik kökenine ilişkin mantıklı bir izahat getirilmişti. Bu bize kehribarın katılmış vaşak idrarı olarak görüldüğü düşüncesini hatırlatıyor. Ancak T'ang bibliyofilimiz ve ilginç kitap koleksiyoncumuz Tuan Ch'eng-shih şöyle demektedir:

"Bazıları ejderhanın kanı yere döküldüğünde kehribara dönüşür diyor. Ama *Güney Man Kayıtları*, Ning-chou kumlarında ince belli eşekarılarının olduğunu ve sahil boyu çöküp arılar dışarı çıkınca, yöre halkının bunları yakıp kehribar elde ettiklerini anlatıyor"²⁷⁸.

Bu tuhaf ve müphem hikâyede kehribarın içerisinde saklı bulunan eşekarılarının ve diğer böceklerin sıklıkla ima edildiği anlaşıyor fakat

271 SHC, EY ve HNT'den iktibas; TPYL, 809, 1a içerisinde.

272 "Kuzguni Siyah Man Barbarları" ve "Beyaz Man Barbarları".

273 Su Kung, 8, 35b; PTKM içerisinde.

274 Su Kung, 8, 35b; PTKM içerisinde.

275 Ch'en Ts'ang-ch'i, 8, 35b; PTKM içerisinde.

276 Hsüeh Feng (853), "Tsui ch'un feng", ChTS, han 8, ts'e 10, 3b.

277 Lo Yin (833-909), "hsia jih...chün chung pin liao", ChTS, han 10, ts'e 4, ch. 1, 4b.

278 YYTT, 11, 88, Krş. Laufer 1905, 235. Grek ve Latin irfanındaki yeri için bkz. Ball 1950, 234.

geri kalan kısımdan bir şey anlamak mümkün değil. Her hâlükârda, Batı veya Güney Asya dillerinin birinden alındığı anlaşılan “kaplanın ruhu” tabirinin **Xuo-p'ok* sözcüğüyle muhtemelen hiçbir ilgisi yoktu. Orijinal biçimi **Yarupah* gibi bir şey olan bu kelime, Plinius tarafından da belirtildiği gibi, Suriye lisanındaki *harpax* sözcüğüyle ilgiliydi²⁷⁹.

Kehribar ile kaplanlar ve ejderhaların esas mahiyeti arasındaki ilişkiye dair efsanenin Orta Çağ'a kadar sürmesine rağmen kehribarın hakiki doğası, daha önce değilse bile, III. yüzyıldan bu yana biliniyordu. Bu bilimsel bilgi T'ang eczacılarının malûmuydu ve eserlerinde de kayıtlıydı. Örneğin, *Temel Shu Bitkileri* başlıklı eserde şöyle denilmişti: “Şu hâlde, bir madde olarak kehribar, toprağa kök salan bir ağacın bin yıl sonra değişime uğramış özüydü²⁸⁰. Hatta şairler dahi bu gerçeği biliyorlardı. Wei Yung-wu'nun kehribar hakkındaki kısa şiiri şöyle idi:

O bir zamanlar kadim “çinkökü tanrısı” idi,
Fakat nihayetinde, soğuk çam ağacının özsuyuydu.
Bir sivrisinek veya tatarcık sineği düşer ortasına,
Ve bin yıl sonra görülebilir hâlâ orada²⁸¹.

“Çinkökü tanrısı”, çam kökleri arasında bulunan değerli bir mantar ilacıydı. Bu mantarın çam reçinesinin kehribara dönüşümündeki orta aşama olduğuna kanaat getirilmişti²⁸².

Söz konusu değerli reçine Roma kökenli bir ürün olarak biliniyor²⁸³ ve İran'dan ithal ediliyordu²⁸⁴. Bu, Baltık Denizi kıyılarından toplanan meşhur kehribar olmalıydı. Ancak Burma'nın üst bölgeleri, Myitkyina havalisi, daha yakın bir kehribar (ve sonraki yüzyıllar boyunca da kullanılacak olan yeşim taşı) kaynağıydı. Bu madde Nan-chao ahalisi tarafından çıkarılıyor ve buranın soyluları kehribarları kulaklarına takıyorlardı, tıpkı şimdiki Kaçin haklı gibi²⁸⁵. Champa²⁸⁶ ve Japonya'dan²⁸⁷ gelen kehribardan mamûl hediyeler de vardı. Özellikle Güney Çin Denizi'nden geçen tacirler tarafından getirilen kehribarın üstün bir kaliteye sahip olduğu düşünülüyordu²⁸⁸.

Kehribarın, T'ang mücevher sanatında mercaninkine benzer bir rolü vardı; yani kadınlar için süs eşyasına, varlıklı ev sahipleri için küçük ama

279 Boodberg 1937, 359, n. 60; Ball 1950, 130 ve 236.

280 SPT, 12, 22a; CLPT içerisinde.

281 Wei Ying-wu, “Yung hu-p'o”, ChTS, han 3, ts'e 7, ch. 8, 1b.

282 Su Kung, 37, 53a; PTKM içerisinde. Bu bölümün sonunda, kara kehribar başlığı altında temas edilecektir.

283 TS, 221b, 4155c. Krş. Laufer 1905, 231-232; Laufer 1919, 521-523.

284 TLT, 22, 14b-15a; TFYK, 972, 2a.

285 TS, 222a, 4157a; Laufer 1905, 233-234 ve 237; Needham 1961, 237-238.

286 THY, 98, 1751.

287 TFYK, 970, 14b.

288 Li Hsün, 37, 53a; PTKM içerisinde.

pahalı sanat eşyalarına kolayca dönüştürülebiliyordu. Shōsōin’de bulunan kehribardan yapılmış eşyalar arasında çifte altılı parçalar, balık şeklinde bir kolye, tespih boncukları, tören tacı boncukları ve ayna sırtlarındaki işlemler mevcuttur²⁸⁹. Güzelliğini ve kalıcılığını insan vücuduna yansıtan bütün değerli maddelere benzer şekilde, kehribarın da tababette mühim bir yeri vardı. Heybetli çam ağaçlarına taparlardı ve taze çam reçinesi ömrü uzatan bir ilaçtı. Çam reçinesinin ruhanî bir koruyucu tarafından zarifçe mumyalanmasıyla oluşan kehribarın zaten daha fazla bir şey olmasına da gerek yoktu²⁹⁰. Kehribar daha özel bir kullanımla “kirli kan” ve silahların yol açtığı kanamalar için tavsiye edilirdi²⁹¹. Kısacası, daha sağlam bilgilerin varlığına rağmen, kehribarın pıhtılaşmış kan olduğuna ilişkin kadim düşünceye dayanan tarifler, T’ang döneminde bile tedavülde idi.

T’ang şairleri “kehribarı” yarı saydam bir kırmızı-sarı rengi işaret eden kullanışlı bir renk sözcüğü olarak görüp, özellikle “şarabı” imleyen bir sıfat olarak kullanmışlardı. Daha önce şair Li Po’nun bunu nasıl kullandığını safrana dair tetkikatımızda görmüştük. Chang Yueh’in şu satırı ise başka bir misaldir:

Kuzey Salonu’nda kehribarî şarabın değerinden bahsederler²⁹².

IX. yüzyılın büyük şairi olan Li Ho bir adım daha öteye gitmiş ve mecaz-ı mürsel sanatından istifade ederek kehribarı “şarap” yerine kullanmıştır. Bilindiği üzere, bu usûl duyguyu yoğunlaştırmak için kullanılan renk imgeleminin ayrılmaz bir parçasıydı. Li Ho, “altın”, “gümüş” ve “koyu yeşil” imgelerini cömertçe kullanması ve manzara tasvirlerindeki yoğun aydınlatma ve duygusal tezatları ifade etmek için “beyaz” rengi tercih eden tarzıyla emsalsizdi (siyah-beyaz fotoğrafta olduğu gibi): “Gökyüzü” ve hatta “Sonbahar rüzgârı dahi beyazdı”²⁹³. Onun, “Sunul-sun Şarap!” adlı şiiri şöyledir:

Cam maşrapada,
Kehribar kıvamlı,
Şarap damlar küçük bir fıçıdan, kızılışır hakiki inciler;
Kaynayan ejder, kızaran Zümrüd-ü Anka, damlıyor yeşim yağı.
Tül perde, nakışlı çerge, sarıyor etrafı rüzgâr kokusu.
Çal flütü ejder!
Vur davula timsah!
Şarkı söylesin akkor dişler,
Raks etsin ince beller,
Şimdi mavi bahar gününde günbatımı zamanı,

289 Shōsōin (1928), I, 32; VII, 56; XII, 61, III, 59; II, 22, 24, 25 ve 27.

290 Wolters 1960, 326.

291 Ch’en Ts’ang-ch’i ve Li Hsün, 37, 53a-53b; PTKM içerisinde.

292 Chang Yueh (667-730), “Ch’eng nan t’ing tso”, ChTS, han 2, ts’e 4, ch. 2, 16b.

293 Arai 1955, 71, 82 ve 84.

Ve şeftali çiçekleri pembe yağmur misali şaşkınlık içinde,
Teşvik ediyorum asilzâdeyi, içsin aşk sarhoşu olmak için gün bitiminde dek,
Üzülmesin diye şarap Liu Ling'in kabri üstünde!²⁹⁴

Eski "Bambu Korusunun Yedi Bilgesi"nden biri olan Liu Ling, bednâm bir meyperestti ve şarap şişeleriyle birlikte gömülmüştü; mevtayı müşerref kılmak için makberine kasten veya kazara şarap dökmek, körler mahallesinde ayna satmak gibi bir şeydi.

17- KARA KEHRİBAR

Orta Çağ mücevher sanatında kullanılan kökeni organik bir diğer fosil de yumuşaklığına rağmen bazen "siyah yeşim" de denilen kara kehribar-²⁹⁵. Eski bir ananeye göre; bu taş, kehribarın bin yıllık bir dönemin ardından ulaştığı merhaleyi temsil ediyordu. En nihayetinde odunsu bir yapı taşıdığı yakıldığı zaman çıkan kokudan belliydi. Kara kehribar parçaları kötü ruhları kovması için küçük çocuklara takılırdı²⁹⁶. Kara kehribar, Doğu Türkistan'daki Koço şehrinin güneyinde bulunan bir yataktan ithal ediliyordu²⁹⁷.

294 Li Ho, "Chiang chin chiu", LCCKS, 4, 37b.

295 Ayrıca i de denilirdi. Krş. Schafer 1961, 93.

296 Ch'en Ts'ang ch'i, 37, 53b; PTKM içerisinde.

297 Su Kung, 37, 53b; PTKM içerisinde.

XVI METALLER

Porselen fincan tabakları, altın kaşıklar,
Saf şeker saklama kapları,
Gördüğümüz pastiller,
Dövme altın kutu içerisinde,
Elmaslarla ve taşlarla süslenmiş,
Böylesine hoş ve değerli,
Birkaç parça oniks üzerine işlenmiş,
Birçok altın mühür, orada asılı duruyor,
Gizemli şifreler ve yeni yeni şeyler,
Kürdanı altın, saati altın onun,
Ve dokunduğu her şey altın...

A Voyage to Maryland; or The Ladies' Dressing Room
(Anonim)

Çin kültüründe metallerin önemli bir yeri vardı ve metal teknolojisi oldukça gelişmişti. Çin'i ziyaret eden ecnebler geri dönerken götürmek için değerli metal işlerinin peşine düşerken¹, diğer taraftan altın, gümüş ve demirin ülke dışına çıkartılmasını ve ecnebi tacirlerin bir yerden başka bir yere para taşımalarını yasaklayan fermanlar da çıkartılırdı². Çin'deki doğal maden yataklarının bolluğuna rağmen bazı metaller daima kıtlı. Altın da bunlardan biriydi.

1 Eberhard 1950, 193.

2 Chang, Hsing-lang 1930, III, 2, 183.

1- ALTIN

Tang döneminde Szechwan'da doğal altın yatakları vardı. Altın burarlardaki alüvyonlu çökeltilerde ince parçacıklar halinde bulunur ve buna "kepek altın" denilirdi³. Şair Hsü Tang, bembeyaz çağlayan sular ve kırmızı kuşların olduğu, şimdilerde bu bölgenin kuzeydoğusunda bulunan Lung-chou hakkında şunları yazmıştı:

Topraktan çıkanlar sadece ilaç olmaya elverişli
Ve haraç olarak yalnızca altın var hanedana yakışan⁴.

Ancak bunlardan daha önemlisi, sadece yerlilerin yaşadığı ve sıklıkla engebeli arazi diplerinde bulunan Lingnan ve Annam'daki altın yataklarıydı⁵.

"Güneyliler, zehirli yılan dişlerinin kayaların arasına düştüğü yerin burası olduğunu söylerler; aynı zamanda yılan veya Yüan-kuşu gübresi-nin kayalara yapıştığı yer de burasıdır. Bunlar kırılır ve zehirle temas eden yerler ham altına dönüşür".

Eczacı allame Ch'en Ts'ang-ch'i böyle yazmıştı ama ölümcül derecede zehirli olduğu söylenen bu "ham altının" zararsız olan "sarı altından" ayırt edilmesi gerektiğini, çünkü bizzat kendisinin şunu gözlemlediğini de ifade etmişti:

"Altın çıkartan adamları sürekli izledim. Altüst olmuş bir kayaya ulaşmak için yeri üç metreden fazla kazıyorlar. Buradaki her bir kaya öbeği tamamen alazlanıp kararınıştır ama altın bu tip kayanın altında olur. Daha büyük ebattakiler parmak gibidir; küçük olanlar kenevir ve fasulye tohumuna benzerler. Rengi "dut sarısı" gibidir ve ısırdığında son derece yumuşaktır; işte bu gerçek altındır. Fakat bir işçi bunun bir miktarını gizlice yuttuğu zaman zehirlendiğini görmedim. 'Kepek altın' ırmakların taşıdığı kumlarla gelir ve kumların keçede yıkanmasıyla elde edilir"⁶.

Bir diğer kaynak, (hepsi Güney Kwangsi'de bulunan) Fu-chou, Pin-chou ve Ch'eng-chou ırmaklarının kıyılarında yaşayan halkın bütün gün boyunca akarsulardan eleklerle altın çıkartmakla uğraştığını ifade etmektedir⁷. Bir de yerel halkın aniden ördek ve kaz beslemeye başladığı Kanton'un yakınlarında "altın göl" vardı. Çünkü "hayvanların gübrelinde sürekli kepek altını parçaları buluyorlar ve bunun için de çok miktarda hayvan besliyorlardı. Gübreleri toplayıp yıkıyorlar ve yakla-

3 TS, 42, 3729d-3731a.

4 Hsü Tang (862 yılı civarı), "Sung Lung-chou Fan shih chün", ChTS, han, 9, ts'e 8, ch. 1, 3b.

5 TS, 43a, 3731-3733'te "haraç" olarak altın gönderen bu bölgedeki pek çok yer belirtilmiştir.

6 Ch'en Ts'ang-ch'i, 8, 30a; PTKM içerisinde.

7 LPLI, a, 2.

şık olarak günde bir ya da yarım ons altın elde ediyorlar ve böylece zenginleşiyorlardı”⁸.

Altın avcıları, madencilik ilmiyle ilgili kadim kitaplarda adı geçen müşir bitkileri kullanmayı sürdürüyorlardı; buna göre zencefil, bakır veya kalayın varlığını, yabancı soğan da gümüş yataklarını gösteriyordu; altın olan yerlerde ise arpacık soğanı yetişiyordu⁹. Bünyesinde bulunan metal elementlerden dolayı toprakta bazı bitkilerin yetişmesinin daha kolay olacağı ve dolayısıyla yakınlarda çıkartılmaya elverişli madenler olabileceği fikri Batı’da yakın zamanda karutlanmış bir gerçektir¹⁰.

Altının cıva ile “merbut olduğu” biliniyordu¹¹ ancak madencilerin cıvayla karıştırma yoluyla kumdan veya kırma kalıptan altın çıkartma sanatına vâkıf olup olmadıklarını bilmiyoruz. Bu sadece Taoistlerin bilebileceği bir sır olabilirdi.

T’ang Hanedanı’nın zuhurundan önce, tabaklar, vazolar ve hatta mücevherler için bile ana madde olarak altın ve gümüş neredeyse hiç kullanılmamıştır. Altın bazı şahsî eşyaların yapımında, yine antik döneme ait bronz eşyaların pahalı kopyalarında ve büyük bronz aletlerin görkemli işlemelerinde kullanılmıştı. Bununla birlikte, Farsların altın ve gümüşü döverek ince çeperli zarif şekillere sokma tekniği, T’ang metal ustalarının hayranlığını kazanmıştı (Araplardan kaçıp gelen Fars kuyumcuların Çin’de olması muhtemeldi) ve bu teknik metal objeleri kalıp yoluyla dökme şeklindeki klasik tekniğin yerini alacaktı. Bu yeni ve gözde sanat, çiçeklerle süslü manzaralar içinde avlanan hayvan tasvirleriyle beraber, simetrik asma desenleri ve rozetleri gibi Sâsânî devri İran desen ve tasarımlarını da getirdi¹². Ancak egzotik modanın hâkimiyetine rağmen eski metal süsleme usûlleri unutulmuş değildi: Mesela keskin yüzeylerine altın bulutlar işlenmiş, gümüş kabzalı kılıçlar ve yine metal kısmı altın çiçeklerle işlenmiş, öd ağacı kaplamalı kabzası olan hançerler mevcuttu¹³.

Altın yaprak, altın varak ve bir çeşit altın yaprak işlemesi olan “kesme altın”¹⁴ usûllerinin tamamı T’ang zanaatkârları tarafından kullanılmaktay-

8 LPLI, a, 2. Nan-chao’nun kontrolü altındaki Yünnan’da ayrıca plaser altın yatakları da vardı. Bkz. TS, 222a, 4156b. X. yüzyılın sonlarında Shantung’un kuzey sahillerinde yeni bir altın madeni zuhur etti. Halkın büyük bölümünün altına hücum ettiği XI. yüzyılın ortalarında burada büyük ölçekli bir üretim başladı. 20 onstan ağır doğal külçeler dahi bulundu. Bkz. NKCML, 15, 397.

9 YCYI (TTTS, 4), 49a.

10 Needham 1959, 676.

11 TFYC, 4, 18a; CLPT içerisinde.

12 Strachwitz 1940, 12-21; Garner 1955, 66; Trubner 1957, 24; Gyllenswärd 1958, 5.

13 Shōsōin’den örnekler. *Shōsōin* (1928), III, 9 ve VI, 20.

14 Japoncası *kirikane*. Önceleri bu maddenin kullanımının Japon sanatına has bir hususiyet olduğu düşünülüyordu. Fakat Japon zanaatkârlar tarafından kullanılıp geliştirilmesine rağmen bu tekniğin galip ihtimalle Nara döneminde [Japon tarihinde 710-794 yılları arasını kapsayan devir [e.n.-S.A.] Çin’den Japonya’ya geldiğine şüphe yoktur. Bkz. Seckel 1954, 87.

dı. Tun-huang'da bulunan örneklerden bildiğimiz üzere yaprak altın motifi resimlerde kullanılıyordu¹⁵. Shōsōin'de de aynı süsleme tarzının şahane örneklerini gösteren objeler mevcuttur; mesela kesme altından kuşlar ve bitkilerle tezyin edilmiş bir "Silla zitheri"¹⁶¹⁷. Altın dövme ustalarının bu şaheserler için malzeme imal ettikleri kasabalardan en azından bir tanesi biliniyor: Burası Annam'daki Huan-chou idi¹⁸.

Değerli madenler lake altlık üzerine de işlenebiliyordu. Bu teknik günümüzde daha çok Japonca *heidatsu*¹⁹ ismiyle bilinmektedir. Tang döneminden günümüze ulaşmış örnekler arasında, lake kapaklarının üzerinde çiçekler, kuşlar, altın ve gümüşten bulutlar gözüken kutular mevcuttur²⁰. Literatürden anlaşıldığına kadarıyla, bu yöntem her türlü kullanışlı alete tatbik ediliyordu. An Lu-shan, payitaht Ch'ang-an'da gözdeyken, Hsüan Tsung başka değerli eşyaların yanı sıra ona, gergedan boynuzu ve *heidatsu* tarzında süslenmiş altın kaşıklar, yemek çubukları ve yine aynı tarzda hem altın hem de gümüş tabaklar vermişti. Sevgili refikası ise bu kudretli barbara değerli taşlar ve *heidatsu* işlemeli altın kapaklı bir kutu ve yine aynı tarzda üretilen "demir yüzülü" altın bir kupa hediye etmişti²¹.

Kadim dünyanın çeşitli bölgelerinde bilinen altın taneleme tekniğinin bir zamanlar kaybolduğu zannediliyordu ama bu sır XX. yüzyılda yeniden çözüldü. Usûl şöyleydi; kömür tozu içinde kor kırmızı olana dek ısıtılan altın tanecikleri ince bir altın karpit tabakası oluşturuyor ve karpit tekrar saf altına indirgendiğinde bu altın tabaka, havada ısıtılan altın yüzeye altın taneciklerinin tutturulmasında kullanılıyordu²². Bu, eski Çin'de iyi bilinen bir teknikti ama tekniğin esas çıkış yeri muhtemelen Güney Rusya²³ idi. Lo-lang, Kore'de bulunan bir Çin kolonisiydi; burada turkuaz

15 Waley 1931, xlvı.

16 Kanuna benzeyen telli bir çalgı. [e.n.-S.A.]

17 Shōsōin (1928), I, 55.

18 TS, 43a, 3733a.

19 Çincesi *p'ing-to*.

20 Shōsōin (1928), VIII, 35-39.

21 YTT, 1, 3.

22 M. Rosenberg tarafından keşfedilmiştir. Bkz. *Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage* [Abtg. Granulation], (Frankfurt Am Main, 1918). Bkz. Griessmaier 1933, 32, n. 6. Britanya'da bakır-altın lehimleme ve bakır-nışadır çözme tekniğini kullanıp, kömür tozu üzerine altın damlatılarak yapılan ve demir taşıyı andıran Etrüsk taneleme usûlünün kanıtlarına tesadüf edilmiştir. Bkz. Blackband 1934.

23 Yazar her ne kadar burada "Güney Rusya" tabirini kullanmışsa da bu isimlendirme tarihi bakımdan doğru değildir zira bahse konu devirde henüz Rusya diye bir devlet yoktur. Kastettiği dönem İskit çağı, kullanması lazım gelen toponim ise "İskitya"dır. Sonradan "Sarmatya" adıyla anılacak olan bu bölge Tang Hanedanı zamanında "Hazarya" adıyla maruftu ve X. asırdan itibaren "Deşt-i Kıpçak" ismiyle anılacaktı. Dolayısıyla müellifin kullandığı toponim anakronistiktir. [e.n.-S.A.]

mücevherler, Çin ejderhaları ve küçük altın top desenleriyle süslenmiş Çin işi altın bir kemer tokası (ama bilindik kemer kopçası değil) bulunmuştur. Bunun tarihlendirmesi yapılamıyor ama birlikte bulunduğu lake objelerin tarihi III. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar uzanmaktadır²⁴. Bir zamanlar altın bir başlığın parçası olan veya detaylı bir saç tokasının üzerine işlenmiş boncuklu tel ve yaprak altından yapılmış bir tavus kuşunun ayrıntılarında görüleceği üzere, söz konusu toka tipik T'ang taneleme tekniğiyle yapılmıştı²⁵.

Ne var ki, Orta Çağ zevkine uygun telkârî işçiliği, başka yerlerde olduğu gibi Çin'de de eski taneleme tekniğine tercih edilmiştir. Elimizde T'ang dönemine ait, çoğunlukla telkârîyle yapılmış inci, turkuaz ve daha başka değerli taşlarla süslü şahane altın saç tokaları bulunmaktadır²⁶.

T'ang boyama tezyinatında da toz altının önemli bir rolü vardı. Tun-huang'dan gelen rulo resimlerde²⁷, muhtemelen Budist çiçek serpiştirme ayinlerinde²⁸ kullanılmak için yeşil kâğıttan kesilmiş lotus yapraklarında ve ucunda inci kakmalı gümüş yaldız bulunan bir hançer kınında toz altına tesadüf edilmiştir. Gövdesi öd ağacı kaplamalı olan bu kının üzeri kuşlar, çiçekler ve altın öbekleriyle boyanmıştır²⁹.

Altın kaplamanın bir T'ang buluşu olması ihtimal dâhilindedir; IX. yüzyıla ait çeşitli şiirlerde altın kaplama sanatına yapılan atıflar görülür³⁰. Gümüş yaldız (saf altınla birlikte) pek çok nesnenin yapımında kullanılmaktaydı: Kadınların makyaj kutuları,³¹ deve şeklindeki şarap sürahileri³² ve kılıç kını için kullanılan mobilyalar bunun örnekleridir³³. Tabii ki, kadınların süs aksesuarları ve bütün mücevher çeşitleri de altından yapılmaktaydı: Saç tokaları, taraklar, taçlar ve bilezikler³⁴. Altın kuşlar, özellikle de "Zümrüd-ü Anka" tesmiye olunan, kabaca bir teşbihle genelleştirdiğimiz kutsal kuşlar, kadınların öncelik verdikleri başlıklarda çok yaygındı³⁵. Muhtemelen bir kadın elbisesine takılmak için düşünülmüş,

24 Griessmaier 1933, 31-37.

25 Trubner 1957, 25 ve no. 298, 309.

26 Trubner 1957, no. 310-323.

27 Waley 1931, xlv.

28 *Shōsōin* (1928), VI, 17.

29 *Shōsōin* (1928), IV, 20.

30 Chang Tzu-kao 1958, 73. Bkz. PWYF içerisinde *tu* (metal kaplama) ile ilgili iktibaslar. Fakat metal kaplama işi özellikle de bronzun kalayla kaplanması Shang Hanedanı devrine kadar uzanır.

31 Gyllenswärd 1958, 6.

32 Wang Ch'i, Li Ho üzerine şerhler, "Hsü kung tzu Chen chi ko", LCCKS, 4, 40b.

33 *Shōsōin* (1928), IV, 37.

34 Gyllenswärd 1958, 6; Trubner 1957, no. 299-308.

35 Trubner 1957, no. 298 ve 299. Bu sonuncusu kuş figürü kakmalı bir kutu kapağıdır. Krş. YHTC, 1, 7'de; sosyete orospularına verilen pahalı hediyelerden birinin altın Zümrüd-ü Anka figürü olduğu söylenmektedir.

üzerinde kelebekler, çiçek desenleri ve bol yapraklı kıvrımlar bulunan paralel şeritlerden yapılmış altın bir T'ang tacı; uçan bir altın Apsara³⁶ ile altın tepeliğindeki yaprak öbekleri ve nihayet *repoussé*³⁷ tekniğiyle yapılmış Acem tarzı şaha kalkmış bir aslan suretinin bulunduğu tahtadan bir tarak gibi T'ang dönemine ait muhteşem şeylerin hepsini hâlâ görebiliyoruz.

Bunlara ek olarak, Taoistler de hem sıvı altına hem de altın tozuna gereksinim duyuyorlardı zira altın ruhu dinginleştiren ve ömrü uzatan kudretli bir ilaçtı³⁸. Eczacı Meng Shen, bizatihi kendisinin doğruladığı bir hakikat olarak, tıbbî altın yakmanın beş renkli bir hâle (aura) oluşturduğunu söylemiştir³⁹.

Altın muhayyel âlemde de aynı ehemmiyeti haizdi. Mucizeler ve ilahî ihtişamlar zihinlerde altın olarak canlanırdı. Bu kusursuz imgeler, Çin Budizm'inin doruk noktasına ulaştığı T'ang döneminde Hindistan'dan aktarılan fikirlerle çok daha fazla zenginleşmişti. Taoizm'in ölümsüz perileri altındandı lakin "Altın Adam" veya "Altın Rüşî" suretinde biçim verilen yüce Buda da öyleydi ve onun heykelleri de altın kaplamaydı. Dahası, Buda'nın lisanının altın olduğu söylenirdi; mekânı ve sıfatları da ne kadar "zarîf" ise bir o kadar da altındandı. Manjûśrî'nin cenneti altın rengindeydi ve Vişnu'nun refakatçi kuşu Garuḍa'nın altından kanatları vardı⁴⁰.

Daha sıradan bir düzeyde ise altın, yüksek değer taşıyan her şeyi ama özellikle insanın değerini simgeliyordu. Tai Tsung, kudretli nazırı Wei Cheng'i işte bu yüzden övmüştü çünkü o, imparatorluğun ham cevheri olan insanlar içerisindeki altını fark ederek çıkartıp işleyebilen ve insanların güzel fikirlerini değerli kılan bir insan sarrafıydı⁴¹. T'ang dönemi boyunca, "İçindeki Altını Çıkartmak İçin Kumu Eşelemek" teması üzerine pek çok coşkulu rapsodi (*fu*) yazılmıştı. "Hazineye Ulaşmakla Kabiliyetleri Ortaya Çıkarmanın Yolu Aynıdır" kafiye düzeni üzerine kurulan benzer bir rapsodi de Liu Tsung-yüan tarafından telif edilmiştir;⁴² buradaki teşbihin temelinde ise altının cazibesi ve ihtişamı ile erdemli bir insanın muhkem ve mehabetli karakterinin birbirine benzetilmesi görülür.

T'ang döneminde altının durumu böyleydi. Ancak ülkenin kendi üretimi halkın ihtiyacını karşılamıyordu ve sınırlardan içeriye Asya altını akıyordu. İran muhtemelen dövme altın sanatının zirvedeki membaı olduğu gibi, bu sanatla birlikte T'ang zanaatkârlarının yarattığı çok çeşitli desenlerin de nihaî ilham kaynağıydı. Fakat öyle görülüyor ki, T'ang

36 Apsara: Budist mitolojisinde bulutlarda ve suda yaşadığına inanılan dişi perilere verilen isim. [e.n.-S.A.]

37 Trubner 1957, no. 300, 303, ve 308.

38 Ch'en Ts'ang-ch'i ve Chen Ch'üan, 8, 30a; PTKM içerisinde.

39 TS, 196, 4086b.

40 Soothill and Hodous 1937, 280-283.

41 CTS, 71, 3320d.

42 Liu Tsung-yüan, "P'i sha chien chin fu", CTW, 569, 11b.

kültürüne katkı sağlayan zanaatkârlara sahip ülkeler arasında Tibet de mühim bir mevki işgal ediyordu. Tibet'ten Tang Hanedanı'na gönderilen haraç ve hediye kayıtlarında; mütemadiyen kusursuz işçilikleri, nadi- de özellikleri ve güzellikleri vurgulanan büyük ebatlı altın objeler, Orta Çağ'da Tibet kuyumcularının mükemmelliğini gözler önüne seriyor. Mafah onların Çin üzerindeki etkisini dillendirmek isteyen bir âlim epey cüretkâr olmalıydı. İlerleyen zamanda arkeologların Çin topraklarındaki Tibet veya Tibet'ten etkilenmiş Tang altın işçiliğine dair gerçek örnekleri bulmasını umut ederek bu abartılı ithal ürünlerden bir kısmının özellik- lerine bir göz atalım.

Tibet'ten gönderilen altın işi hediyelerin en büyüklerinden biri hane- danın erken dönemlerine aittir. Kudretli Kral Srong-btsan-sgam-po'nun nazırı Mgar Stong-rtzan 640 yılının sonlarına doğru efendisi ile Çinli bir prenses arasındaki evliliği yoluna koymak amacıyla Ch'ang-an'a gelmişti. Nazır, nişanı takmak için bin *catty*⁴³ ağırlığında altın eşya ve daha başka değerli eşyalar sundu⁴⁴. Ertesi yıl, zaman içinde minnettar Tibetliler tara- fından tanrılaştırılan bir kraliyet kızı, dağlık bir bölgenin hükümdarıyla hayatını birleştirdi. Bu hadise Yen Li-te tarafından resmedilmişse de eseri ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır⁴⁵.

Bununla birlikte 640 yılında sunulan bu altın eşyaların detaylarını bil- miyoruz ama aynı kral tarafından Kore'de elde ettiği büyük bir zaferin şe- refine, 641 yılında kayınpederi Tai Tsung'a gönderilen bir hediyeyle ilgili daha çok bilgiye sahibiz. Bu, yedi fit yüksekliğinde ve kaz şeklinde altın bir şarap testisiydi⁴⁶. Tibetliler 658 yılının başlarında bir başka madenî şaheser daha göndermişlerdi: İçerisinde altın süvariler, atlar, aslanlar, fil- ler ve diğer hayvan figürleri olan altından bir şehir⁴⁷.

Buna benzer daha birçok metal şaheser vardı. Tibet bir altın ülkesiy- di. Ülkenin kralı IX. yüzyılda, altından yapılmış kaplanlar, leoparlar ve yırtıcı sürüngenlerle süslenmiş görkemli bir çadırda yaşıyordu⁴⁸. Ama altın zengini başka uluslar da vardı: Uygur kağanının Karabalgasun şeh-

43 Çin ve Güneydoğu Asya'da kullanılan, yaklaşık 500-600 gr civarındaki ağırlık ölçü birimi. [e.n.-S.A.]

44 CTS, 3, 3069c; THY, 97, 1730; Demiéville 1952, 187-188.

45 LTMHC, 9, 269. Bu, meşhur Wen-ch'eng Kung-chu idi.

46 TS, 216a, 4135b; THY, 97, 1730; Bushell 1880, 445; Demiéville 1952, 203. Tibet kuyumculuk sanatının burada belirtmediğim daha başka muhteşem örnekle- rinin listesi de zikrettiğimiz sonuncu kaynaktan görülebilir. Ayrıca bkz. Bushell 1880, 446. Tibet'ten gönderilen muhteşem metal eşyalar vardı. Bkz. 734 yılı için (TFYK, 971, 10b); 735 yılı için (TFYK, 971, 10b); 805 yılı için (THY, 97, 1737); 817 yılı için (TFYK, 972, 7b; THY, 97, 1737); 827 yılı için (TFYK, 972, 8b); 837 yılı için (THY, 97, 1939).

47 TFYK, 970, 15a; Demiéville 1952, 203.

48 TS, 216b, 4138d; Demiéville 1952, 202-203.

rinde içine yüz kişiyi alan altın bir çadırı vardı;⁴⁹ uzak Rûm diyarının imparatoru ise altın sırta kaplanmış bir divanda oturuyordu⁵⁰. Silla'dan çok büyük miktarlarda altın ve gümüş gönderiliyordu⁵¹ ayrıca Mançurya kabileleri⁵² ve Nan-chao Devleti⁵³ ile Şaş, Keş ve Mäimargh'ın da dâhil olduğu Türkistan'ın birçok memleketinden zaman zaman bu çeşit metallerden yapılmış hediyeler gelmekteydi⁵⁴. Karlı Balür ülkesinden altın çiçekler gönderilmişti⁵⁵. Bütün bu altın kargaşası içerisinde şaşırtıcı olan şey ise Hint Adaları'ndan Çin'e getirilen altın hakkında hiçbir kayıt bulunmamasıdır. Hint Adaları halkı için neredeyse ünlü *El Dorado*⁵⁶ konumunda olan altın adası veya kıtası Suvarñadvipa ise Malay'da bir yerdeydi⁵⁷. Ancak Güneydoğu Asya'daki Hintli yerleşimine öncülük eden kuvvetli anane Çin için mevcut değildi.

2- MOR ALTIN

Hsüan Tsung, payitaht ve havalisine ciddi zarar veren bir kuraklık sonucunda oğlu tarafından yazılan *Ejderha Göleti Kitabı* için duyduğu minnettarlığın etkisiyle, evladına, atası Kao Tsung'un Kore'de Koryô [Koguryo] Krallığı'na karşı elde ettiği zafer sırasında ele geçirdiği "mor altın kemeri" hediye etmişti⁵⁸. Tang literatüründe zaman zaman farklı mor altın nesneler görülmektedir; "beyaz yeşim taşı"⁵⁹ üzengileriyle övünen genç bir savaşçının elbisesinin kolunda bulunan "mor altından işleme" veya talihsiz Chao Tsung⁶⁰ tarafından Çin'in 903 yılındaki fiili sahibi Chu ch'üan-chung'a, imparatorluk kaftanları ve yeşim taşı bir kemerle birlikte gönderilen "mor altından şarap kabı" benzeri çok zarif eşyalar bunun örnekleridir. Karlarla kaplı uzak bir diyar olan Balür de "mor altın bakımından zengindi"⁶¹.

49 Demiéville 1952, 202-203.

50 TS, 221b, 4155c. Roma'da altın ve gümüşün çok olduğu söyleniyordu.

51 650 yılı için (TFYK, 970, 14a); 723 yılı için (TFYK, 971, 5a), 724 yılı için (THY, 95, 1712), 734 yılı için (TFYK, 971, 10b), 749 yılı için (CTS, 199a, 3617b); 773 yılı için (TFYK, 972, 2b).

52 TFYK, 971, 16b.

53 TS, 222a, 4157a.

54 Batıdaki bir kağan tarafından hediye olarak gönderilen altın yumurtalar hakkındaki kafa karıştıncı kayıtlar için bkz. TFYK, 971, 16a. Ayrıca bkz. TFYK, 970, 12a ve THY, 100, 1796

55 TFYK, 971, 16b.

56 El Dorado, İspanyol menşeli bir efsanedir. Söz konusu tabir burada, "muhayyel altın şehir" mealinde kullanılmıştır. [e.n.-S.A.]

57 Braddel 1956, 17.

58 MHTLCKC, 7b ve 8b.

59 Tu Mu, "Shao nien hsing", ChTS, han 8, ts'e 11, ch. 4, 12a-12b.

60 CWTS, 2, 4202a.

61 TS, 221b, 4154b.

Bu zarif isimli metal, T'ang ve Sung devr-i saltanatlarından önce de biliniyordu ancak görünüşe göre Ming Hanedanı zamanında sadece kaliteli orijinallerinin taklitlerini bulmak mümkündü⁶².

"Mor altının" ne olduğuyla ilgili bir ipucu Eski Mısır'da bulunabilir. Tutankhamun'un mezarında bulunan çok çeşitli objeler arasında üzeri gülkurusu-mor bir tabaka kaplı altın takılar vardı; mesela genç krallardan birinin terlikleri üzerinde bu maddeden yapılma rozetlerle saf sarı altın çubuklar değişimli olarak kullanılmıştı. Bahse konu fevkalâde metal, yine XIX. Hanedan mensubu Kraliçe Tewosret'in tacında ve XX. Hanedan üyesi XI. Ramses'in küpelerinde de bulunmuştu⁶³. Bu durum zikredilen madenin, içinde bir miktar da demir bulunan altın olduğunu kanıtlamaktadır ve bu altın ısıtıldığında rengi mora dönüşmektedir⁶⁴. İskenderiye ve Bizans papirüslerinden öğrendiğimize göre; zaman geçtikçe metallere bu veya başka renklerde hafif tonlar verme sanatı Helenistik simyacılar mahsus değerli bir sır olacaktı⁶⁵. Mısır'da, Çin'de ve muhtemelen başka yerlerde birbirinden bağımsız olarak keşfedildiği için Balür, Çin ve Kore'nin mor altını ile Şark ve Garp simyacılığı arasında ilginç fakat tesadüfi bir paralellik mi vardı, yoksa bu, söz konusu sanatın Asya'da yayılmasıyla ortaya çıkan bir durum muydu? Şimdilik bilemiyoruz. Ama ister taklit ister orijinal olsun, Çin'in mor altını, Taoist simyacıların tecessüsünün bir ürünü olarak zuhur etmiş olmalıydı.

3- GÜMÜŞ

T'ang gümüş üretimi Lingnan ve Annam'da yoğunlaşmıştı⁶⁶. Görünüşe göre, bu beyaz metalin çoğu kükürtlü kurşunun potada eritilmesi yöntemiyle üretilmekteydi; 384 parça kurşundan sadece bir veya iki parça gümüş elde ediliyordu⁶⁷. IX. yüzyılın başlarında faaliyette olan kırk adet

62 Liang Wu tarafından yazılan "Ejder Atın Mor Altın Eyeri" adlı şiirde *dai kanwa jiten* tabirinin nasıl ortaya çıktığı izah edilmiştir. Bu ad "kırmızı metalin" yani bakırın eşanlamlısı idi. Bu pek de olası değildir. KKYL'de (XIV. yüzyıl ile Geç Ming döneminde tashih edilmiş metin) belirtildiğine göre; "mor altın" bu devirde bakır-altın alaşımına denilirdi fakat hakiki Orta Çağ mor altını modern zamanlarda gören kimse yoktu. Bizim "mor" dediğimiz *tzu* kelimesi koyu kırmızı rengi de kapsamaktadır. Bunu belki de benim Mısır hakkındaki örneklerim reddediyordur.

63 Wood 1934, 62; Lucas 1934, 190-191.

64 Wood 1934, 62-63.

65 Forbes 1955, 125-127.

66 TS, 43a, 3731-3733. Ayrıca Orta Yangtze bölgesinde de kısıtlı bir üretim yapıyordu. Bkz. Schafer and Wallacker 1961, levha 6, harita 12. Bununla birlikte Su Kung (PTKM, 8, 30a), Honan'daki Kuo-chou'dan gelen en saf gümüşün az da olsa kurşunla karıştırıldığını belirtir. Bunun dışında, kayda değer bir gümüş yatağı belirtilmemiştir.

67 Li Hsün, 8, 30a; PTKM içerisinde.

gümüş kalhânesi vardı ve buralarda yıllık 12.000 ons gümüş üretiliyordu. Aynı yüzyılın ortalarında ise rafineri sayısı kırk ikiye, üretim miktarı da 15.000 onsa çıkartılmıştı⁶⁸.

Tang gümüş kuyumculuğu en azından IX. yüzyılın ortalarına kadar mükemmeldi. İran kaynaklı etkilerle, 845 yılındaki büyük dinî mezalimin ardından bir gerileme dönemi yaşandı⁶⁹. Tang zanaatkarları, sıklıkla "sağlam baskılı küçük çember zeminler üzerine dizilmiş" pek çok modeller üretmişlerdi⁷⁰. Desenler bazen *repouseé* tekniğiyle yapılıyor, kimi zaman da oyma tekniği kullanılıyordu. Bütün bir obje çoğunlukla farklı parçaların birbirine lehimlenmesiyle oluşturuluyordu; bu usûl özellikle kupa altlığı yapımında kullanılan bir teknikti. Kısmî kaplama ve altın kakmacılığı her çeşit gümüş eşyanın süslemesinde sıkça kullanılıyordu. Bu kâselerin, tabakların, kutuların ve kupaların üzerinde genellikle mitolojik çiçek ve hayvan figürleri, özellikle de Sâsânî gümüş kuyumculuğu ve kumaşları ile yakından ilişkili bir tema olan "hükümdarın av sahnelelerini" temsil eden resimler olurdu⁷¹. Bununla birlikte, bazı gümüş eşyalar, Han dönemi taş kabartmalarını hatırlatan çok eski ve mahallî bir tarzda yapılmıştı⁷². Başka bir özel teknik ise, bronz bir ayna üzerine gümüş kaplama veya gümüş sır uygulamaktı⁷³. Gümüş *heidatsu*, yani lake üzerine gümüş desen işleme de yapılmaktaydı. Kayda değer bir örnek, bu material ile yapılmış tipik bir tombul saray kadını figürüdür; kadın, Shōsōin koleksiyonlarında bulunan objelerin üzerindeki diğer bazı kız kardeşleri gibi bir ağacın altında dururken tasvir edilmiştir⁷⁴. Makaslar, cımbızlar, kepçeler, yemek çubukları ve mezar heykelcikleri de gümüşten yapılmış diğer eşyalardı⁷⁵.

Anlaşıldığı kadarıyla, bir simyacı buluşu olan ve "gümüş yağı" diye adlandırılan gümüş macunu standart tıbbî materyallerden biriydi; gümüş ve cıvalı kalayın bir alaşımı olan bu madde kalplere şifa ve ruhların teskini için bir iksir olarak reçetelere yazılıyordu⁷⁶. Nazar büyülerine karşı yapılan tılsımlarda kullanılan "sarı gümüşün" içeriği bilinmese de bu da

68 TS, 54, 3757c.

69 Gyllenswärd 1958, 6.

70 Trubner 1957, 24.

71 Trubner 1957, 24; bkz. no. 326-354. Bu bölümde Trubner'e yüksek seviyede itimat ediyorum. Krş. Shōsōin (1928), VII, 18; XII, 1 vd. Gyllenswärd 1958, 6'da kaydedildiğine göre; "Çin topraklarında gümüş bir kâse ve halka kulplu bir şarap kadehi bulunmuştur fakat bunlar üretim tarzı bakımından Tang hususiyetlerini yansıtmalarına rağmen İran'da yapılmışlardır".

72 Trubner 1957, no. 326.

73 Trubner 1957, 25.

74 Trubner 1957, 26 ve no. 362. *Hediatsu* tarzında yapılmış cilalı bir gümüş ibrikle krş. Shōsōin (1928), II, 34. Aynı teknikle yapılan daha başka objeler için bkz. YTT, I, 3.

75 Gyllenswärd 1958, 6.

76 Su Kung, 8, 30b; PTKM içerisinde.

Taoistlere münhasır bir buluş olsa gerekti⁷⁷. Siyah gümüş, metali sülfürle tütsülemek yoluyla yapılıyordu; ölümsüzlüğü arayanlar ise iksirlerini bu efsunlu maddeden mamûl kaplarda demliyorlardı⁷⁸.

Genel anlamda gümüş, ne olursa olsun altın gibi devletin kestiği bir sikke amacıyla kullanılmıyordu. Bununla birlikte, tıpkı Tibet sınırlarında tuz ve ipek ile Merkezî Çin'in dağlık bölgelerinde zincifre ve cıvanın kullanılması gibi, bu metalin diğer bölgelere oranla daha yaygın olduğu Lingnan'da bir değişim aracı olarak serbestçe kullanıldığı malûmdur⁷⁹. Nitekim (Lingnan'ı ülkenin geri kalan kısmından ayıran) "Beş Dağ Geçidi'nin ötesinde alım ve satım tamamen gümüşle yapılmaktaydı"⁸⁰ ve Kanton'daki ticarî hayat için gümüş öylesine önemliydi ki, 808 yılında (imparatorun bakır yararlı iken gümüşün bir işe yaramadığını ileri sürmesiyle) gümüş madenciliği kanunen yasaklandığında, Lingnan özel olarak bu kanunun dışında bırakılmıştı⁸¹.

Zaman zaman Türkistan⁸² ve Mançurya⁸³ gibi diğer yerlerden gelen hediyeler dışında, ithal edilen gümüşün çoğu Silla⁸⁴ ve Tibet'ten⁸⁵ temin ediliyordu. Buralardan gelen hediyeler çoğunlukla gösterişli gümüş eşyalar suretindeydi.

Tang döneminde 658 yılının başlarında Tibet kralı tarafından gönderilen en değerli hediyeler arasında, "altın pala"⁸⁶ denilen bir şey bulunuyordu. Yine 761 yılında Ch'ang-an'da gümüş bir pala armağan eden Kuça hükümdarına bir teşekkür nişanesi olarak değerli ipekliler hediye edilmişti⁸⁷. Ayrıca Kabudan'daki büyük bir tanrının mabedinde, Han Hanedanı devr-i saltanatında, Göğün Oğlu Çin imparatorunun hediyeleri olduğu sanılan, değerli metallerden mamûl çeşitli eşyalar vardı. Bunların arasında 15 fit eninde bir "altın pala" ve altından yapılmış bir heykel bu-

77 Su Kung ve Ch'en Ts'ang-ch'i, 8, 30b; PTKM içerisinde. Li Shih-chen'in bu metin hakkında düştüğü şerhlerle krş. Bu zât, zikredilen sanatın Szechwan'da uygulandığını ifade etmektedir. Ayrıca bkz. NKCML, 15, 381; bu sonuncunun müellifi "sarı gümüşün" hakiki gümüş olmadığına ve arsenik mineralinden yapıldığına hükmeder.

78 Ch'en Ts'ang-ch'i, 8, 30b; PTKM içerisinde.

79 Yüan Chen, "Ch'ien huo i chuang", CTW, 651, 25a.

80 Han Yü, "Ch'ien chung wu ch'ing chuang", CTW, 549, 7b.

81 CTS, 48, 3272b.

82 TFKYK, 971, 16a (Türgiş, Şaş ve diğerleri hakkında).

83 TFKYK, 971, 16b. (Kara Su Mo-ho ve Shih-wei kabileleri hakkında)

84 Bütün kayıtlar VIII. yüzyıla aittir: 723 yılı için (TFKYK, 971, 52); 724 yılı için (THY, 95, 1712); 734 yılı için (TFKYK, 971, 10b); 748 yılı için (THY, 95, 1713); 749 yılı için (CTS, 199a, 3617b); 763 yılı için (THY, 95, 1713); 773 yılı için (TFKYK, 972, 2b).

85 VIII. ve IX. yüzyıllarda: 734 ve 735 yılları için (TFKYK, 971, 10b-11a); 817 yılı için (THY, 97, 1737); 824 yılı için (TFKYK, 972, 8a); 827 yılı için (TFKYK, 972, 8b); 837 yılı için (THY, 97, 1739).

86 P'uâ-lâ.

87 TS, 221a, 4152d; TFKYK, 970, 16b.

lunuyordu⁸⁸. Bununla birlikte, gümüş ya da altın olsun, bu *pala* denilen eşyanın ne olduğu bir muammadır.

4- PİRİNÇ

Çinliler bakır ve çinkonun alaşımı olan pirinci İran'a ait bir ürün olarak biliyorlardı ve buna, Farsça *tûtiyâ* (çinko) kelimesinden gelen ve "çinko taşı" imleyen "*t'ou taşı*" adını vermişlerdi⁸⁹. Saray zanaatkârlarının kullanımı⁹⁰ için ithal edilen bu metale, sekizinci ve dokuzuncu dereceden memurların kemerlerini süslemek için ihtiyaç duyuluyordu⁹¹. Ayrıca simyacılar gizemli alaşımlarına "İran pirinci" parçaları katıyorlardı⁹². Mâimargh da 718 yılında T'ang Hanedanı'na haraç olarak pirinç göndermişti⁹³.

Ch'ang-an'daki bir tapınakta altı fit boyunda, pirinçten mamûl, ayakta duran bir Vairocana⁹⁴ heykelinin mevcudiyetinden yola çıkarak, zaman zaman bu metalin mebzul miktarda kullanılmış olması gerektiğini söyleyebiliriz⁹⁵.

Bununla birlikte, T'ang ahalisi muhtemelen karışımın sırrını öğrenmiş olmalıydı. Tâ Han döneminden beri, bakır ve nikelin gümüşle karışımından "ak bakır" gibi başka değerli alaşımlar elde edildiği kesindi;⁹⁶ Shōsōin'de bu materyalden yapılmış uzun saplı bir buhurdanlık bulunmaktadır⁹⁷. Aynı hazinedeki bir diğer buhurdanlık ise rastık taşı, altın ve bakır alaşımı olduğu söylenen "kırmızı bakırdan" yapılmıştır⁹⁸. Çince'deki "ak bakır", (*tûtiyâ* ile ilişkili bir başka kelime olan) Anglo-Hintçe'deki "to-otnague" sözcüğüdür. Farslar buna daha sonraları, "Çin taşı" anlamına gelen *kâr-ı çinî* adını vermiş ve Müslümanların bunu mızrak uçları, yüzükler ve ziller için tercih ettiklerini, Çinlilerin ise aynalar ve ok başlarında değerlendirdiklerini söylemişlerdir⁹⁹.

5- ALTIN VE GÜMÜŞ SİKKELER

Değerli metalleri lüks eşyalar ve gösteriş için saklayan Orta Çağ Çin İmparatorluğu altın sikke basmamıştır; Lingnan'da genel geçer değış to-

88 TS, 221b, 4154a; THY, 98, 1754.

89 Laufer 1919, 511-515.

90 TLT, 22, 14b-15a.

91 Laufer 1919, 511-515.

92 Ho and Needham 1959, 182.

93 TFYK, 971, 3a.

94 Çin, Kore, Tibet ve Japon Budizm'indeki Beş Buda'dan biridir. [e.n.-S.A.]

95 YYTT, hsü chi, 5, 216.

96 Chang Tzu'kao 1958, 74. Laufer 1915, 555'te bakır, çinko ve nikeli sayar fakat "ak bakırın" her zaman aynı alaşımlardan ibaret olduğunu ileri sürmek galiba tehlike arz edebilir.

97 Shōsōin (1928), XI, 35.

98 Shōsōin (1928), XI, 32.

99 Laufer 1919, 555; Ho and Needham 1959b, 74.

kuş aracı olan gümüş (ve belli ki altın) bunun bir istisnasıdır. Bununla birlikte, Çinliler ülke dışından gelen altına sıcak bakıyorlardı. Japon elçiler, değerli varlıklarının çoğunu Tang Hanedanı'na altın tozu şeklinde getirmişlerdi¹⁰⁰. Doğu Türkistan halklarının [Türklerin] ve özellikle Kuça'nın altın ve gümüş sikkeleri VI. yüzyılda Çin'de kullanılmaktaydı. Batı'da Çin hâkimiyetini tanıyan yerlerde VII. ve VIII. yüzyıllarda bu sikkelerin kullanıldığı kesindir: Bunun bir kanıtı Koço şehrindeki bir cesedin ağzında bulunan gümüş sikkedir; sikkenin bir yüzünde bir Ahura Mazda rahibi varken, diğer yüzünde ise halife Muaviye'nin adı yazılıdır. Bu melez sikkenin yanında bir de sıradan bir Tang sikkesi bulunmuştur¹⁰¹.

Hatta bu dönemde Doğu Türkistanlı tacirlerin eline bir şekilde altın Roma sikkeleri ile gümüş İran sikkeleri bile geçiyor ve bunlardan Çin'e de giren bazılarının üzerlerindeki ecnebi tanrı ve kral resimleri meraklılarının hoşuna gidiyordu. Mesela Ch'ang-an'daki bir Sui mezarının yakınlarında [Bizans İmparatoru] II. Justinianus'a ait bir altın sikke bulunmuştur¹⁰². Yine aynı dönemde yaşayan [Sâsânî İmparatoru] II. Hüsrev'e ait gümüş sikkeye de Honan'daki bir mezarda tesadüf edilmiştir¹⁰³. Ancak görünüme bakılırsa, bu egzotik paralar Tang Hanedanı zamanında Sui Hanedanı döneminde olduğu kadar yaygın değildi. Tabii bu durumun arkeolojik keşiflerdeki tesadüflere bağlı bir yanılsama olma olasılığı da vardır. Ch'ang-an havalisinde Tang dönemine ait bir mezardan bir Bizans altın sikkesi çıkartılmış,¹⁰⁴ yine bunun yakınındaki bir diğer mezarda ise II. Hüsrev'e ait bir gümüş sikke bulunmuştur¹⁰⁵.

Müslümanlara ait altın dinarlar da imparatorluğun diğer ucunda, Kanton şehrinde, yapılan ticarete mütedavildi. Filhakika, şehri anlatan bir Tang kitabına Arapların alışveriş yaparken daima aynı tarzda altın sikke kullandıklarının kaydedilmesi bunun delilidir¹⁰⁶.

100 Reischauer 1955, 82.

101 Yang 1955, 150-151. Ayrıca bkz. A. Stein 1921, 1340-1348'deki sikke listesi. Doğu Türkistan'da bulunan Bizans ve Sâsânî sikkeleri için bkz. Stein 1928, 648, levha CXX, no. 17, 18, 19.

102 Hsia 1958, 67-68.

103 Hsia 1957, 54. (Bazı sürprizleri de ihtiva eden) TuT, 193, 1042b'deki kayıtlarda Farsların kendi toprak vergilerini gümüş sikkelerle ödedikleri zikredilmektedir. Bir zamanlar Doğu-Batı ticaretinin önemli bir güzergâhı olan Kuzeybatı Tibet'teki Ch'ing-hai'de V. yüzyıla ait Fars gümüş sikkeleri bulunmuştur. Bkz. Hsia 1958, 105-108.

104 Hsia 1958, 71.

105 Hsia 1957, 55.

106 KCC, Li Hsün tarafından yapılan iktibas; PTKM içerisinde, 8, 30a. KCC bir Tang kitabı olmalıdır çünkü Araplardan (Tacik) bahsetmektedir ve Li Hsün tarafından iktibas edilmiştir. Muhtemelen VII. yüzyılın sonları ile VIII. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir.

XVII DÜNYEVÎ ŞEYLER

Bak, şu parlak pencere oyuğuna,
Heykel misali duruşunu görüyorum,
Elinde akik lamba,
Ah! o bölgelerden süzülen ruhum,
Oralar ki kutsal topraklardır!

Edgar Allan Poe, *To Helen*

1- MUHTELİF ALETLER

Çinli zanaatkârlar ağaç, seramik, metal ve diğer işlerde mükemmel bir ustalık sergilemiş olmalarına rağmen ecnebi memleketlerin emsalsiz ürünlerinin Tang döneminde, özellikle de parası olan kesim arasında rağbet görmesi son derece olağandı. Örneğin Japon keşişler, “gümüşle tezyin edilmiş bıçaklar, kemerler, çeşitli yazı fırçaları...”¹ gibi hediyelerinden ötürü sıcak karşılanırlardı. Dolayısıyla, zikredilen devleti idare eden “kralın oğlu” tarafından Ch’ang-an’a 853 yılında getirilen “değerli aletlerin” daha da büyük bir memnuniyetle kabul edildiğini düşünebiliriz². Bununla birlikte, ithal eşyaların ehemmiyeti ve gördüğü rağbet, her zaman nadir görülmelerine ve imal edildikleri hammaddenin kıymetine bağlı değildi: Örneğin, Annam’ın Hint kamışından yapılmış bir eşya imparatorluk sarayında rağbet görüyordu³.

1 Reischauer 1955a, 82.

2 TFYK, 972, 10b.

3 Feng-chou’dan. TS, 43a, 3733a. Bu ayrıca Kwangsi’nin de bir ürünüydü.

Tang döneminde sadece İran tarzında yapılmış kaplar yoktu. Bazı sade renkli seramikten mamûl taklit metal ibrikler, Uzak Batı'dan gelen teştler [kase, leğen veya çamaşır leğeni] ve ibrikler de vardı. Ayrıca bugün koleksiyonlarda görülebilen bazı gümüş sürahiler ile metal işçiliği sanatının diğer zarif numunelerinin aslında Çin'e ihraç edilmek üzere İran'da yapıldığını farz edebiliriz⁴. Hem Buhara hem de Semerkand'dan devekuşu yumurtası kâseleri geliyordu⁵. Bunların kullanımı tâ eski Babil'e kadar uzanıyordu ve güzellikleri; "güzel bir kadının narin tenini, bir devekuşu yumurtasının pürüzsüz ve parlak yüzeyiyle" kıyaslayan Arap şairleri tarafından övülmüştü⁶. "Toprağı sulamak için mücevher işlemeli güğüm takımı" Arap diyarından gelmişti⁷. Üzerine Lu Szu-tao'nun, "Serçenin Şarkısı" nam eserinin sözleri hakkedilmiş altın dolmakalem ise Kapişa'dan gönderilmişti⁸. Mor desenleri kesilerek ortaya çıkarılmış, üzerinde Roma imparatorunun adı olan akikten mamûl küçük bir kutu da mevcuttu⁹. Semerkand, göz ilaçları için kıymetli taşlarla tezyin edilmiş buhurdanlık ve küçük sürahiler sunmuştu¹⁰. Silla kralı, avcı şahinlerin kuyruklarına takılması için zarif av çanları yollamıştı¹¹. Yine aynı memleketten tören bayrakları da gelmişti¹². Buhara, imparatora kıymetli taşlarla süslü bir divan göndermişti¹³. Göğün Oğlu'na 853 yılında hediyeler sunan (yukarıda bahsi geçen) Japon prensi, yetenekli bir *go* oyuncusuydu ve "katalpa yeşimi" dediği gri bir taştan yapılan bir tahta ile yazın serinleten, kışın ısıtan aletler üretmişti¹⁴.

4 TLT, 22, 14b-15a; Troii 1946, 51-56. Troii de Liaoyang'da yapılan yeşil taş hafriyatından elde edilen yeşil mahkuk bir levhayı tasvir etmiştir. Burada Fars tarzını yansıtan ve kapağı kuş başı şeklinde olan bir ibriğin üzerinde P'o-hai ulusuna mensup bir insan sureti görünmektedir. Shōsōin'de ve Leningrad [St. Petersburg] şehrindeki Ermitaj Müzesi'nde bunun benzerleri mevcuttur.

5 TFYK, 971, 13a; TFYK, 971, 3a. Esasen metinde Semerkand'dan sadece "yumurta" geldiği kayıtlıdır ve "yumurta kâsesinden" bahsedilmez fakat diğer kâseler ve vazolar listelenmiştir.

6 Laufer 1926, 2-4.

7 TFYK, 971, 2a. Metinde geçen *ch'ih* (havuz) kelimesi muhtemelen hatalıdır. Bunun doğrusu *ti* (toprak) olmalıdır.

8 ChIL (TTTS, 17), 8b-9a. VIII. yüzyıla ait bu kitapta gerçekten var olduğu söylenen epey egzotik ürün listelenmiştir; anlaşıldığı kadarıyla güvenilir bir kaynaktır.

9 ChIL (TTTS, 17), 8b-9a.

10 TFYK, 971, 13a.

11 TFYK, 971, 5a; THY, 95, 1712.

12 TFYK, 972, 6a.

13 TFYK, 971, 13a.

14 PMSY, 1, 3. Bir X. yüzyılın kitabından alınan bu pasaj görünüşe bakılırsa YYTT'den iktibastır.

2- FENER AĞAÇLARI

Toharistan hükümdarının oğlu tarafından VII. yüzyılın ortalarında saraya getirilen iki adet "akik fener ağacı" özellikle dikkat çekiciydi¹⁵. "Ateş ağaçları" da denilen bu yapay "ağaçlar", yeni yıl ışıklandırmaları ve yılın ilk ayının ortasında yapıp üç gün veya daha fazla süren kutlamalar gibi en görkemli Tang şölenlerinin tamamında kullanılıyordu. Bu esnada bütün aileler güzel fenerler asmak için adeta yarışıyor, herkes gece boyunca raks edip şarkı söylüyordu. Bu etkinliğin, Doğu Türkistan'daki ananevî yeni yıl kutlamalarının doğal sonucu olduğu anlaşılmaktadır; nitekim her biri fenerler taşıyan yedi halka içinde dalları olan bir ağacı gösteren ve bir kadın ile hizmetçisinin katıldığı, Koço'dan kalma bir duvar resmimiz mevcuttur¹⁶. Kutlama Çin'de en azından VI. yüzyıl itibarıyla yerleşmiş ve tarihi, her zaman dolunay gecesi olan birinci ayın on beşinci gününe kaydırılmıştı. Kutlamaya katılanların açık hedefi, yapay ışıkların parlaklığıyla oluşan ışıkları bastırmaktı¹⁷. Şölen için büyük şehirlerde uygulanan her zamanki sokağa çıkma yasağı söz konusu değildi ve geceler neşe içinde geçiyordu.

Ch'ang-an'da sergilenen, değerli madenlerle süslenip nakışlar işlenmiş büyük bir fener ağacı elli bin adet kâse biçimindeki kandil ile donatılmıştı. Etkinliğe, o bölgeden çiçekli firkete takan binden fazla kadın ve ayrıca birçok hizmetçi katılmıştı. Tutanaklar, Lo-yang caddelerinin, balmumu kandillerle ve en iyi ustaların elinden çıkan zarif ipekten yapılmış, her biri 150 fit yüksekliğinde, ejderha, Zümrüd-ü Anka, kaplan ve leopar suretindeki; altın, gümüş, değerli taşlar ve kandiller tutturulmuş "fener kuleleriyle" dolup taşıdığını bildiriyordu. Bronz dökümlü başka bir Tang fener ağacı ise zanaatkârlara ödenen kırk bin birim nakit para tutarındaki bir bedele mal olmuş ve bütün insanların hayranlığını kazanması amacıyla köşe bucak gezdirilerek bu teşhir işi için de ayrıca bir on bin daha harcanmıştı¹⁸. Yaygınlık kazanan bir Tang masalında, Hsüan Tsung, Taoist bir üstada hangi şehrin en güzel fener şölenine sahip olduğunu sorar. Üstadın bu şehrin Yang-chou olduğunu söylemesi üzerine Hsüan Tsung sihirli bir yolla oraya götürülür¹⁹. Yang-chou'yu 839 yılında ziyaret eden keşiş En-nin, Budist tapınaklarında coşkun biçimde yapılan yeni yıl kutlamasının ihtişamını tasvir etmiştir. Mütedeyyin insanlar, dinî kurumlar tarafından

15 TS, 221b, 4154d; THY, 99, 1773.

16 Harada 1944, 13.

17 Ishida Mikinosuke 1948, 2-19. Harada (1944, 13-20) bu şölenin bir Han Hanedanı bayramından geldiği düşüncesindedir. O dönemde Tai-i isimli ilah için düzenlenen bu şölen sonradan Budist bir karaktere bürünmüştü ve belki de şubelere ayrılan çarklar töre çarkını temsil ediyordu. Diğer taraftan, Ishida ise esasen bu şölenin Batı menşei olduğu görüşündedir.

18 Harada 1944, 2-19. Hsüeh Sheng, "Tai Ts'ui ta fu chien tsao t'ung teng shu piao", CTW, 959, 4a-5a.

19 Ishida 1948, 11.

dikilen fener ağaçlarının altına bağış bırakıyorlardı. Ennin, Yang-chou tapınaklarından birinde bulunan, bambudan yapılmış, yedi-sekiz fit yüksekliğinde ve dallarının ucunda fener görevi yapan binlerce kaşık asılı bir ağaç olan "kaşık ve bambu fenerinden" bahsetmektedir²⁰. Sui Hanedanı İmparatoru Yan Ti, idareyi T'ang Hanedanı'nın kurucularına kaybetmeden hemen önce, Yang-chou'daki yeni yıl kutlamalarıyla ilgili düşüncelerini şu sözlerle ifade etmişti:²¹

Törelere çarkı beliriyor gökyüzünde,
Göğe yükseliyor Hintçe sesler,
Binlerce ışıkla parılıyor fener ağaçları,
Çiçek alevleri açılıyor yedi dal üzerinde²²
Ayın görüntüsü akan suda donuyor,
Bahar rüzgârı gece eriklerini yakalayıyor;
Sancaklar sarı altın zeminde hareket ediyor,
Yüksek zümrüt zeminden çan sesleri geliyor.

3- ZIRH

Savaş araç ve gereçleri T'ang İmparatorluğu için çok önemliydi ve devlet bunları kendisi için istediğinden komşularının bunlara erişimini engellemeye çalışıyordu. Yetkisiz silah ve zırh mülkiyeti için bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası olmasına rağmen silahlar konusunda, özellikle de kuzeybatı sınırındaki göçebelerle²³ oldukça gizli bir ticaret yürütülmekteydi. Üzerinde bir zırh takımı ve üç adet yay bulunan bir kişi, iki bin Çin mili uzaklığındaki bir yere sürgün edilebiliyordu. Yetkisiz olarak silah üreten zanaatkârlar için ise daha da ağır cezalar mevcuttu²⁴. Öte yandan, payitahta getirilen bütün askerî araç ve gereçler, nereden getirildiklerine bakılmaksızın, cephaneliğe gönderilmeden önce isim ve miktar olarak kaydediliyordu²⁵. Çin'in önemli zırh kaynaklarından biri ve belki de en mühimi, Yangtze Vadisi ile komşusu Huai bölgesiydi²⁶.

En çok rağbet gören eski ve yerli zırh türü, gergedan ve yabanî sığırların sert derilerinden yapılmaktaydı²⁷. T'ang döneminde, (kadim bir tür olan) köpekbalığı derisi zırhıyla birlikte²⁸ bu tür zırhlar da üretili-

20 Reischauer 1955, 71; Reischauer 1955a, 128.

21 Sui Yang Ti, "Cheng yüeh shih wu jih yü t'ung ch'ü chien teng yeh sheng nan lou", CHSKCNPCS, ts'e 20, 1, 5b.

22 Wang Ling 1947, 164'te belirtildiğine göre; "çiçek alevleri" bir tür havai fişek gösterisidir.

23 Balazs 1932, 52.

24 TLSI, 8, 69.

25 TLT, 16, 6a.

26 TS, 146, 3997d.

27 Laufer 1914a, 189-190.

28 TLT, 16, 13a.

yordu²⁹. Askerlerin vücutları; keçe ve kâğıdı saymazsak, ağaç, ipek kumaş ve ketenden³⁰ yapılan zırhlarla da korunuyordu³¹. Egzotik bir zırh türü ise, Dokuz-Oğuz Türkleri tarafından gönderilen yabanî atların uyluk derilerinden yapılıyordu³². Yuvarlak göğüslüğü bulunan yeni tarzdaki “demir zırh” ile tipik kesimli bir kaputun ise daha çok T’ang dönemi çömlek şövalyeleri ve *dharmapāla* adı verilen “Dinin Koruyucuları” tarafından giyildiği biliniyor³³. Aynı tarz Doğu Türkistan’a ait figürlerde de görülmektedir ki, bunların Çin’e klasik zırh yapımı tarzında değil, bir sanat motifi olarak getirilmiş olması mümkündür³⁴.

Metal plaka zırhı, eski deri zırhların devamıydı ve demir plakalı olanı T’ang döneminin tipik zırhıydı³⁵. Demir zırhın göz kamaştırıcı bir şekilde cilalanmış bir modeline, “ışıl ışıl parıldayan zırh” adı verilmişti³⁶. Paekche Devleti VII. yüzyılın ilk yarısında Ch’ang-an’a hediye olarak birkaç av baltasıyla birlikte zırh da göndermişti; bu, muhtemelen Kore’nin, belki de Güneybatı Kore’nin, yolladığı ilk olağanüstü üründü³⁷ ve buna benzeyen binlerce zırh takımı da T’ai Tsung’un Kore Yarımadası’ndaki savaşları sırasında ele geçirilmişti³⁸. Ancak altından yapılmış zırh, koruyucu tanrının ve hükümdar olan Göğün Oğlu’nun, hatta evinin muhafızlarının bile şanına daha uygundu ve Paekche Devleti de böylesine gösterişli bir takımı T’ai Tsung’a göndermişti³⁹. Yine bu hükümdarın Güney Mançurya’ya yaptığı seferler sırasında, Paekche Devleti ona altın lake ile işlenmiş bir zırh takımı ile beş katlı bir dağ desenli “koyu altın”⁴⁰ rengine bir zırh takımı vermişti. Göğün Oğlu, General Li Chi ile birlikte askerî birliklere katıldığında, maiyetindeki asiller, bu pahalı hediyeleri giiyorlardı ve “zırhın ışığı, güneşte gözleri kamaştırıyordu”⁴¹. Bu değerli zırh, T’ang Hanedanı’nın daha müreffeh günlerinde fevkalâde olmayabilirdi; kaldı ki o dönemde de gümüş zırhtan bahsedildiğini biliyoruz. Hsüan Tsung, 713 yılında askerî eğitimlerin payitahttan uzak olmayan Li Dağı’nın eteğinde yapılmasını emrettiğinde, iki yüz bin asker orada toplandı ve “... askerlerin savaş baltaları, ciritleri ve altın zırhları öylesine parıltılıydı ki,

29 Örnek için bkz. Lu Kuei-meng’in şiiri; *chiao han’a atıfta PWYF*, 1453c’den iktibas.

30 TLT, 16, 13a.

31 Laufer 1914a, 292.

32 TFYK, 971, 3b.

33 Mahler 1959, 111-112, pls. 37c ve 38.

34 Laufer 1914a, 294-300.

35 TLT, 16, 13a; Laufer 1914a, 190.

36 *Ming kuang chia*. TLT, 16, 13a’da demir zırhlarla birlikte listelenmiştir.

37 TS, 220, 4149a-4149b; CTS, 199a, 3616b; TFYK, 970, 5b ve 8b.

38 TS, 220, 4148b.

39 CTS, 2, 3069b’de 638 yılı; TFYK, 970, 9a’da ise 639 yılı işaret edilmektedir.

40 “Koyu” (*hsüan*) kelimesi burada muhtemelen başka bir anlamda kullanılmıştır. İmparatorluk silahhanesinin demir silahları arasında “dağ desenli” olanların listesi için bkz. TLT, 16, 13a.

41 TS, 220, 4148a.

yeri göğü aydınlatıyorlardı"⁴². Askerî hayatın yakın bir gözlemcisi olan ve anlaşıldığı kadarıyla kulaklarında sürekli davul sesleri gümbürdeyen, gözlerinin önünde mızraklar parılayan Tu Fu, vatansever ailelerin kahraman gençlerini şu sözlerle tanımlıyordu:

Donmuş karla kaplı hâlâ altın zırhları,
Toz bile dökülmüyor al bayraklarından⁴³.

Tang döneminde küçük demir plakaların üst üste bindirilerek bir kapağa dikilmesiyle yapılan pullu zırh da kullanılıyordu⁴⁴. Pullu zırh, deri kaplamalı zırh giyen Nan-chao'lu seleflerinin aksine, Yünnan'ın Na-khi halkı tarafından hâlâ giymekteydi⁴⁵. Orta Çağ'daki Tibetliler; deri pullu, genellikle kırmızı ve siyah renkte lake zırh giyiyorlardı ve bu zırh Tibet'te hâlen varlığını sürdürmektedir⁴⁶. Bunun Tang dönemindeki pullu zırhlarla bir ilişkisi olabilir fakat ortak bir atadan mı inmişti, yoksa ahiren tahavvüle uğrayan bir eşya mıydı? Şimdilik bu soruyu cevaplamak mümkün görünmüyor⁴⁷.

Çin'de VIII. yüzyılın başlarında metal örme zırh ortaya çıktı. Bunun ilk örnekleri, "halkalı zırhtan"⁴⁸ yapılmış bir hediyein Semerkand'dan geldiği 718 yılına kadar gitmektedir⁴⁹. Ancak daha sonra, aynı yüzyılda, batı sınırlarında nüfuz sahibi olan Tibetliler, süvarilerini ve atlarını aynı şekilde sadece gözlerini açıkta bırakan ince zırhla giydirmeye başladılar⁵⁰. Koreliler IX. yüzyılda zincirli bir zırh takımının uzun zaman önce cennetten (Li-a'o'nun surlarla çevrili şehrinin doğusundan) düştüğüne dair ananevî bir inanç taşıyorlardı⁵¹. Her hâlükârda, bu zırh İran kökenliydi⁵². Uzak Doğu zırhına ait eşsiz bir örneği Tun-huang'daki bir resimde görebiliriz⁵³. Zinciri genellikle demirden olsa da⁵⁴ diğer metaller de kullanılmıştır:

42 THY, 26, 503.

43 Tu Fu, "Lan Po Chung-yün ...szu lun", CCCCTS, 179.

44 Ch'in Hanedanı ya da Han Hanedanı devrinde Asya Hunlarından öğrenilmişti. Demiéville 1952, 180-181, 373-376. Laufer 1914a, 277'de buna "kaplama zırh" adı verilmiştir. Resimler için ayrıca bkz. Mahler 1959, 112 ve 37a-37b. TLT, 16, 13a'da "güzel pullu zırh" (*hsi lin chia*) tabiri kullanılmıştır.

45 Rock 1955, 5.

46 A. Stein 1921, 463-465; Demiéville 1952, 180-181, 373-376.

47 Laufer 1914a, 301-305. "Aslan zırhı" (arkaik bir tabirdir, bu kelimenin çağdaş bir kullanımı söz konusu değildir) adı verilen türün bir çeşit demir pullu zırh olduğu düşünülmektedir. Fakat bu konu muğlaktr.

48 *So-tzu chia*.

49 TS, 221b, 4153d; CTS, 198, 3614a; TFYK, 971, 3a; THY, 99, 1775. Bkz. Laufer 1914a, 247.

50 Demiéville 1952, 180-181ve 373-376.

51 YTTT, 10, 79.

52 Demiéville 1952, 180-181ve 373-376.

53 Waley 1931, 107.

54 TLT, 16, 13a.

Yağmurun altında bırakılmış altın zincirli zırh;
Yosunların ötesinde yeşillığe gömülmüş bir mızrak⁵⁵.

Başka bir tanesi ise şöyledir:

At sırtında sarı bakırdan halka örmeli zırh kuşanmış saray hadimleri;
Altın varaklı ve rayihalı direkler üzerinde açılmış bayraklar⁵⁶.

4- KILIÇLAR VE MIZRAKLAR

Tanrının kılıcına sahibim, bir ecnebinin verdiği,
Konuşuyor karanlıkta, zaman zaman ince ruhu
Feylesoflara malûmdur onun Doğu Denizleri'nden geldiği...⁵⁷.

Bir Silla kılıcı hakkında yazılan şarkı sözlerinden alınan bu dizeler, efsunlu güçler bahşedilmiş Hint Adaları'nın Madjapahit kılıçları gibi, ruhu olan kılıçlara duyulan eski bir inancı ifade etmektedir. Tabiatüstü güçlere sahip olan kılıçlar, çoğunlukla büyücülerin, hayaletlerin ve tılsımların Tang Hanedanı'ndan daha bol olduğu uzak diyarların silahlarıydı. İnsanları kanını dökmeden öldüren "Güney Man Barbarları" zehirli mızrakları bile alelâde bir kimyevî madde olmaktan ziyade kutsal bir şekilde "gökten inen" nesneler olarak görüyorlardı⁵⁸.

Mükemmel bir kılıç ya da tapınak çanı gibi herhangi bir metal eşya, erkek ve dişinin güçlü özelliklerinin birleşmesiyle yapıliyordu. Kılıcın metalini ısıtan körüğü tercihen bakır bir erkek veya bakire bir kız kullanmalıydı. Eski zamanlarda kılıçlar, bronzun ruh ikizi olan *yin* ve *yang*, kadın ve erkek gibi çiftleri temsilen çift yapılırlardı; konuşup şarkı söyleyebilen, kendi kendine hareket edebilen bu kılıçlar esasen bir nevi ejderha ruhu ile yıldırımların efendileri idiler⁵⁹. Tang döneminde K'un-wu'ya ait, "hazine değerindeki kılıçlar" da denilen ve yeşim taşıni kesebilen güçlü bronz kılıçlar, bütün efsunlu kılıçların ve seyf-i hümayûnun (kingly blade) kadim ataları olarak zihinlere kazınmıştı. Bunlar aynı zamanda, tarihî imalarla dolu şiirlere de sıklıkla konu olmuştur⁶⁰. Bu harika kılıçlar isimlendirilmemiş olsalar da harp şairi Tu Fu'nun memleketi kasıp kavuran fırtınaları dindirmeye gelen bir kahraman hükümdara uygun egzotik bir kılıç hakkında yazdığı şu şiire benzer şiirlerde anılmıştır:

55 Tu Fu, "Chung kuo Ho shih", CCCCTS, 283.

56 Li Ho, "Kuei chu cheng hsing yüeh", LCCKS, 2, 18b.

57 Li She (806 yılı), "Yü ti Po Hsin-lo chien ko", ChTS, han 7, ts'e 10, 3a.

58 YYTT, 10, 79.

59 Chapin 1940, xv, 88, 95, 141 ve 201.

60 Örneğin, Li Chiao (644-713) bir keresinde; "Hazine kılıçları K'un-wu'dan gelir" diye yazmıştı. "Chien", ChTS, han 2, ts'e 1, ch. 3, 6b. Krş. Chapin 1940, 2.

Yaban ellerden buraya getirilmiş,
 Henüz inci veya yeşimle süslenmemiş,
 Nedir bu içindeki tuhaf ve acayip şey?
 Her gece bir ışık kıvılcımı çakıyorsun!
 Yükselere çıkmalı şimdi kaplanın ruhu,
 Ejderha bedeni uzun süre akıllarda kalacak;
 Şayet dinmezse bu kasırga, boran,
 Saklayacağım seni, sunmak için ârif bir hükümdara!⁶¹.

T'ang döneminde silahhâne-i hümâyûn (official armory) tarafından tanımlanan kesici silahlar arasında, törenler ile resmigeçitler için kullanılan altın ve gümüşle müzeyyen uzun kılıçlar da vardı⁶². Eratın kuşandığı kılıçlar kısa,⁶³ piyadelerinki ise uzundu⁶⁴. Bunların hepsi (ve diğer bazıları) T'ang Hanedanı'nın Asya halkları üzerindeki üstünlüğüne delalet eden tek ağızlı bıçaklar ve kılıçlardı⁶⁵. Mızraklara gelince, süvariler için kısa ve lakeli mızraklar,⁶⁶ piyadeler içinse uzun ve ağaç mızraklar vardı;⁶⁷ ayrıca saray muhafızlarının ve ayin teşrifatçılarının taşıdıkları daha gösterişli mızraklar da bulunuyordu⁶⁸.

Shōsōin'de mevcut; kabzaları ve kınları değerli taşlar ve metallerle sık örülmüş, lake ile cilalalı, çiçek ve hayvan desenli, yağlı boya kullanılmış numunelerden Orta Çağ Çin kılıçlarının güzellikleri hakkında birtakım fikirler edinebiliriz. Bir diğer güzel örnek ise; kabza ve kını yuvarlak tezyin taşlarıyla oluşturulmuş, kıl testeresiyle yapılan altın ve gümüş işlemeli, kabza kısmına köpekbalığı derisi sarılı bir kılıçtır⁶⁹. Bu mükemmel silahların en azından bir kısmı T'ang ürünü olsa gerektir: "Desenli kılıçlar ve bıçaklar" geçitler havalisindeki Doğu Szechwan Sarayı için üretilmişti⁷⁰.

Geri kalanlar ithal ürünlerdi. Nan-chao Devleti "başbozruk biri tarafından dövülmüş" bir kılıç göndermişti. Yapımında kullanılan erimiş metale zehir eklenmiş ve ağız kısmı at kanıyla sulanmıştı. Kabzası ve balçağı ise hanedana yani imparator hazretlerine yaraşır bir silah haline gelmesi için altın ve gergedan boynuzuyla süslenmişti⁷¹. Demir kılıçların VIII. yüzyılın muhtelif dönemlerinde Mançurya'nın Kara Su Mo-ho böl-

61 Tu Fu, "Fan chien", CCCCYS, s. 329.

62 *I tao*.

63 *Heng tao*.

64 *Mo tao*.

65 TLT, 16, 11b-12a.

66 *Ch'i ch'iang*.

67 *Mu ch'iang*.

68 TLT, 16, 12a.

69 *Shōsōin* (1928), IV çok sayıda örnek barındırır. Tasvirlerden biri levha 3'te görülmektedir.

70 TS, 40, 3725b. Chung-chou ve Fu-chou'da yapılmaktaydı.

71 TS, 222a, 4157a; TFYK, 972, 5b.

gesinden geldiğini biliyor olmamıza rağmen efsunları hakkında malûmat sahibi değiliz⁷².

“Şam çeliği” Orta Çağ Çin’inde bilinmekteydi fakat Tang döneminde ithal edilip edilmediği hususu açık değildir. Yine de VI. yüzyılda “Fars işi”, X. yüzyılda ise “Keşmir işi” olarak tanımlanan bu çeliğin, “...metali ve sert taşları bile kesebilecek kadar güçlü ve keskin” olduğuna iman edilmişti⁷³. “Şam işi” kılıçların harelî görüntüsünü elde etmenin tek yolu çelik şeritleri birbirine kaynatmak değildi; Orta Çağ Hindistan’ının yüksek karbonlu “karbon çeliği” (wootz steel) de aynı usûl ile üretiliyordu⁷⁴. Çin’de bu metale “*pin demiri*” adı verilmişti; söz konusu kelime, galip ihtimalle Hint Prakrit⁷⁵ dilindeki *piṇa* sözcüğünün İranî bir lisan aracılığıyla Çinceye geçmiş suretiydi⁷⁶. Tang ahalisi şayet “Şam işi kılıçları” almışsa bunlar muhtemelen Hindistan veya Hintleşmiş bir aracı yoluyla ülkeye girmişti.

5- YAYLAR VE OKLAR

Çincedeki “yay” kelimesi; “ejderha”, “gökkuşağı” ve “gök kubbe” sözcükleriyle türdeşdir⁷⁷ ve bu lisanî ilişkinin efsanevî bir rabıtayı örneklediği kesin gibidir: Yaylar; yağmur bulutlarının ve bir anda parlayan şimşegin gücüne sahipti. Tang yaylarının pek çok türü arasında, piyadelerin dut ağacından yapılan uzun yayları, aynı zamanda piyade silahı olan küçük Tatar yayları, büyük ve uzun menzilli Tatar yayları, boyalı tören yayları ve özellikle boynuz ve kirişle güçlendirilmiş olan atlıların başlıca silahı, “boynuzlu yaylar” bulunmaktadır⁷⁸. Son bahsettiğimiz yaylar, eski zamanlarda Çinlilerin düşmanları olan bozkır savaşçılarının tipik yayları olmakla beraber uzunca bir süreden beri büsbütün Çin kültürüne adapte edilmişlerdi. Bunlar Tang döneminde, hiç kuşkusuz sınıra ve göçebe etkilerine yakın yerler olan Hopei ve Kuzey Shensi’de üretilmişlerdi⁷⁹. Shōsōin’deki gösterişli yaylar, Japon zelkovası ve kara meşe ağacından yapılmıştı ve muhtemelen Çin üretimiydi⁸⁰. Ancak Harezm bölgesinin, “esneyen muhkem yayları”⁸¹ veya Mançurya’daki Shih-wei’nin zarif boynuzlu yayları⁸²

72 TS, 219, 4146d.

73 Laufer 1919, 515-516.

74 Needham 1958, 44-46.

75 M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. VIII. yüzyıl arasında Hindistan’da kullanılan mahallî bir Orta Hint-Aryan dilidir. [e.n.-S.A.]

76 Pelliot 1959, 42. Pelliot bunun Marco Polo’da geçen *andanique* tabiriyle aynı şey olduğu kanaatindedir.

77 Chapin 1940, 186.

78 TLT, 16, 10b. Burada ayrıca başka türler de listelenmiştir.

79 TS, 37, 3720d; 39, 3724a ve 3724c.

80 Shōsōin (1928), X, 1-7.

81 Barthold 1958, 235-236.

82 TS, 219, 4146c.

gibi yabancı yayların, T'ang Hanedanı'na ait önemli *egzotik* şeyler arasında sayılıp sayılamayacağı hususu muğlaktır.

T'ang oklarının sapı Uzun Irmak güneyindeki Kiangsi ve Hunan çalılıklarından getirilen bambudan yapılmaktaydı⁸³. Ahşap oklar, nişancılık ve avlanma işleriyle sınırlıydı. Uzun çelik başlı oklarsa, savaşta zırhı delmek için kullanılıyordu. Tatar yaylarının okları kısıydı ve tüylerle donatılmıştı⁸⁴. Göçebelerin ısıklık çalan (vızıldayan) ürkütücü okları, Moğol sınırı yakınlarındaki bir kasabada yapılıyor ve "hediye" olarak payitahta gönderiliyordu⁸⁵. Ne var ki, Kara Su Mo-ho'nun eski çağlardan beri Tunguz topraklarının hayranlık uyandıran ürünü olan zarif taşlı ok başları⁸⁶ ile Burma yakınlarındaki vahşi ormanların öldürücü zehirli okları hakkında harikulâde masallar peyda olmasına rağmen⁸⁷ T'ang döneminde Çin oklarının mühim bir ecnebi rakibinin bulunmadığı malûmdur.

Beyaz Japon sarmaşığından örülen fakat genellikle siyah veya kırmızı lake ile cilalanan sadakları Shōsōin'de görmek mümkündür⁸⁸. Ancak bunların Kuzey Hopei'deki Kuei-chou'da üretilen imparatorluk sadakları olduğunu kesin olarak söylememiz mümkün değildir⁸⁹.

83 TS, 41, 3729b; Kiangsi'de Fu-chou'dan, Hunan'da ise Yung-chou'dan geliyordu. TLT, 16, 11a.

84 TLT, 16, 11a-11b.

85 TS, 39, 3724d.

86 TS, 219, 4146d.

87 TS, 222c, 4162a.

88 Shōsōin (1928), X, 13-24.

89 TS, 39, 3724d.

XVIII KUTSAL EŞYALAR

Merak ediyorum, dünyanın her yerinde, asla ayak basmadığım ülkelerinde,
Bir tanrının adımlarını ve işaretlerini mi arıyor insanlar tâ ezelden beri?...
İşte burada, mistik Hindistan'da geziniyor tanrılar her yerde, sürüyle,
Ağaçların tepelerindeki yaban arıları ya da yaklaşan bir
fırtınanın gümbürtüleri gibi.

Sir Alfred Comyn Lyall, *Meditations of a Hindu Prince*

Türkistan çölleri veya Güney Denizleri'nin bilindik ticaret güzergâhları boyunca, Hindistan ile kültürel müstemlekelerinden T'ang Hanedanı'na kutsal ve mukaddes eşyalardan oluşan büyük bir akış söz konusuydu¹. Çinliler de dâhil olmak üzere, çok çeşitli ırklara mensup zanaatkârlar Asya'nın büyük Budist mabetlerinde dinî objeler üretmekle meşguldüler ve bu tehlikeli yollarda seyahat eden inanç yolcularının istifadesine sunulan mabetlerin (hanları, rehinci dükkânları ve borç veren müesseseleri olduğu gibi) satış mağazaları da vardı². Mütebedeyyinlere satılan mallarla birlikte, Budist akidenin hakiki mahreci olan Hindistan'dan Uzak Doğu'ya giden tasvirlerin, kutsal emanetlerin ve elyazmalarının duhûlü artmıştı. Sonuç olarak, çok çeşitli egzotik eşyalardan oluşan bu akış, T'ang Hanedanı'ndaki dinî atnosferi canlandıracaktı. Bu hediyelerin arasında şunlar vardı: Tibet'ten armağan olarak gönderilen beş fit yüksekliğinde bir Budist mihrabı³, bir keşişin bizatihi Hindistan'dan getirdiği bir Nālandā Tapınağı maketi,⁴ "...ebediyete intikal eden bir üstattan miras kalan beş parmaklı

1 Gernet 1956, 162.

2 Gernet 1956, 163-164.

3 TFYK, 970, 14b.

4 Bagchi 1950, 157.

bir zil ile *vajra*⁵, gümüş bir tabak ve bilgelik ağacının tohumlarıyla kristal boncuklardan yapılmış bir tespih". Bunların tamamı Tantrik inanca sahip kudretli Amoghavajra'dan⁶ İmparator Tai Tsung'a veraset yoluyla intikal etmişti⁷. Ayrıca Wu-t'ai Dağı'ndaki T'ien-t'ai Manastırı'nın mahzeninde mahfuz, "...84.000 nota çalabilen ve çaldığı 84.000 notanın her biriyle dünyevî ihtiraslardan birinden kurtulmayı sağlayan" gümüş bir arp de bunlara dâhildi⁸. Çinli ziyaretçilerin Hindistan'ın kutsal mekânlarına toplanma heveslerine bir misal de meşhur I-ching'dir; 671 yılında Kanton'dan ayrılan I-ching, 695 yılında Lo-yang'a avdet edinceye dek otuz ülkeyi dolaşmış, Sanskrit dilinde telif edilmiş 400 elyazması, 500.000 ilahî metni ve 300 kutsal eşyadan oluşan bir külliyat toplamıştı⁹.

1- KUTSAL EMANETLER

Budizm'in ermişlerinden, üstatlarından hatta bizzat Budalardan kalan eski eserlere gösterilen saygı olağanüstüydü; üstelik aşağıdaki hikâyede de anlatıldığı üzere, bu muhteşem objeler halk pazarlarında çok büyük paralara satılırdı. Ch'ang-an'daki P'ing-k'ang havalisinde, (hikâyede "sağ cenahta oturan" diye geçen) Nazır Li Lin-fu'nun evine bitişik Bodhi Tapınağı'nın baş keşişine ait zengin hikâye seçkisinden bir tanesi şöyledir:

"Sağ Cenahta Oturan Li, ne zaman doğum günü gelse, bu yazıhane-tapınağın bir keşişini sırayla evine davet eder ve onun için büyük bir (etsiz) perhiz ziyafeti düzenlermiş. Burada bir zamanlar Buda'ya övgüler düzen ve karşılığında sadaka olarak tam teknil bir eyer alan bir keşiş varmış. Bu eyerin malzemelerine yetmiş bin para değer biçilince keşiş eyeri satmış! Yine sesinin güzelliğiyle nam salmış Keşiş Kuang diye biri daha varmış. Sutraları birkaç yıl boyunca ezberden okumasının ardından Buda'yı övme sırası ona gelmiş. Bu yüzden keşiş, yüklü bir bağış alma beklentisiyle, Sağ Cenahta Oturan'ın hamiyetperverliğini ve şahsî faziletlerini dile getirirken müfrit davranmış. Perhiz ziyafetinin sona ermesiyle, perdenin altından hoş kokulu bir tülün içinde boyalı bir sepet getirilmiş. Sepetin içinde birkaç inç uzunluğunda ve çürümüş bir toynağa benzeyen bir şey duruyormuş. Keşiş bütün beklentisini yitirmiş bir halde oradan ayrılmış ve günlerce uğradığı aşığılanmanın etkisinde kalmış. Ama bir müddet sonra böylesine büyük bir hâdimin kendisini aldatmayacağını düşünerek veri-

5 Vajra: Sanskritçede "şimşek" anlamına gelir. Hem Budizm hem de Hinduizm için mühim bir dinî semboldür. Ayrıca Tibet Budizm'inde de yeri vardır. [e.n.-S.A.]

6 VIII. yüzyılda yaşayan Amoghavajra, Çin tarihinde en yüksek siyasî kudrete sahip Budist keşişlerden biri ve aynı zamanda kutsal metinlerin yetkin mütercimiydi. [e.n.-S.A.]

7 Chou 1945a, 301.

8 Reischauer 1955, 248.

9 SKSC (TSDZK, 50, 710b). Hsüan-tsang tarafından geri getirilen kutsal ganimet ile mukayese ediniz; bkz. Waley 1952, 81.

len şeyi Batı Pazarı'na götürmüş ve tacir taifesinden bir Batılıya göstermiş. Batılı tacir bu şeyi görünce afallamış ve 'Bunu nereden buldunuz saygı-değer efendim? Eğer satmaya niyetiniz varsa her fiyatı ödemeye hazırım' demiş. Keşiş yüz bin para isteyerek bir deneme yapmış. Batılı büyük bir kahkahayla gülererek; 'Yok, ederini bilemediniz! Fiyatı yükseltebildiğiniz kadar yükseltip bir daha söyleyin!' demiş. Keşiş fiyatı sürekli yükselterek beş yüz bine çıkartmış. Batılı tacir bu fiyata rağmen; 'Bu, milyon eder!' diyerek ona parayı vermiş. Keşiş sattığı şeyin ne olduğunu öğrenmek isteyince, tacir; 'Bunun adı Değerli Kemik'tir!' demiş¹⁰.

Değerli cesetlerin azalarına duyulan aşırı heves sahtecilik eylemlerine bile yol açabiliyordu: Çinli "Yasa Üstadı" Ming-yüan, Buda'nın dünyaca meşhur dişini Seylan'daki kutsal emanet sandığından çalmaya çalışmıştı. Gelenekler, kudret timsali bu mukaddes emanetin ülkeyi terk etmesi durumunda bütün adanın şeytanlar tarafından yutulacağını söylüyordu¹¹. Neyse ki, takva ehlinin bu taassubu doğaüstü güçlerin müdahalesiyle sukût-ı hayâle uğratılıyordu¹².

Bu tür bağnaz dindarlıklar doğal olarak tersine bir tepki de doğurmaktaydı. Tang döneminde kutsal emanetlere ibadet edenlerin inancını kınayan ve bu emanetleri değersiz nesneler olarak hor ve hakir gören birçok kişi vardı. Buda'nın parmak kemiğine gösterilen hürmete karşı kindar bir yazı telif eden Han Yü bunların sadece en ünlüsüydü. Eğilip bükülmeyen ve ruhban sınıfına taviz vermeyen bu zât, IX. yüzyıldaki ecnebi düşmanlığının daha kültürlü cenahını temsil ediyordu. Bu durum ecnebi dinlere karşı büyük bir mezalimin, dinî sanatta tahribatın ve Çin medeniyetine önemli bir katkı olarak Budizm'in sona ermesinin başlangıcını oluşturacaktı¹³.

Fakat bu süre içerisinde, kutsal eşyalara yönelik hevesli arayışlar da devam ediyordu. Seyyah Wu-k'ung 790 yılında, Udyāna'daki bir manastırdan aldığı bir Shakyamuni dişi ile Ch'ang-an'a geri döndü¹⁴. Payitahtta IX. yüzyılda Buda'nın dişlerinin muhafaza edildiği dört tapınak vardı. Bunların her birinin, ilaç, yiyecek, meyve, çiçek ve kokulu tütsü bulutlarının sunulduğu ve dahi "...Buda'nın dişlerinin sergilendiği çok katlı salona yağmur gibi para saçan"¹⁵ inançlı kalabalıkları kendine çeken özel şölenleri olurdu. Wu-t'ai Dağı'ndaki manastır bir Pratyeka-Buda kafatasına sahip olmakla övünüyordu. Ennin'in bildirdiğine göre; bu kafatası

10 YYTT, hsü chi, 5, 220.

11 Grousset 1932, 265.

12 TTKSC (TSDZK, 51, 3c).

13 Reischauer 1955a, 221-224; Wright 1957, 38.

14 Lévi and Chavannes 1895, 359-360.

15 Reischauer 1955, 300-301; Reischauer 1955a, 190. 637 yılında Kapiśa'dan T'ai Tsung'a resmî olarak sunulan kutsal emanetlerin kayıtlarına sahibiz fakat bunların mahiyeti tespit edilememiştir. TFYK, 970, 8a.

“...siyah-beyaz renkteydi ve görünüş olarak Japon sünger taşına benziyordu” ve tacının üzerindeki birkaç beyaz saç teli hâlâ görünüyordu¹⁶. İtibar sıralamasına göre; Ch’ang-an’daki bir tapınakta Kral Aśoka’nın azasından,¹⁷ Wu-t’ai Dağı’ndaki bir manastırda tutulan Japon keşiş Reisan’ın azasına kadar, tarihî şahsiyetlerin kalıntıları vardı. Çok tuhaf bir şey olan bu sonuncusu; “...dindar Japon hacıların üzerine Buda’nın resimlerini çizdiği, keşiş Reisan’ın kolundan kalma, dört inç uzunluğunda ve üç inç genişliğindeki bir deri parçasından”¹⁸ ibaretti.

Duyguları yücelten bu tür objelerin şairlerin coşkusu üzerinde çok az tesir bıraktığını kabul etmek gerekiyorsa da bunların, âlim hikâyecilerin muhayyilesini ateşlediğini belirtmek yerinde olacaktır. Her hâlûkârda, Batılı bir ülkeden İmparatoriçe Wu’ya gönderilen, Kutsal Kral Virüpākṣa’nın katlanabilir sandalye büyüklüğündeki alt çene kemiği ile Pratyeka-Buda’nın mavi renkli ve bir öküz dili kadar büyük dilinin yanı sıra efsunlu bir inci etrafında dönen bir hikâyeye sahibiz¹⁹.

2- TASVİRLER

Dinî tasvirler, özellikle inanç sahibi herhangi birinin yanında taşıyabileceği, küçük ebatlı, metal, ağaç veya kilden mamûl Budist tasvirleri T’ang döneminde çok modaydı ve bu da T’ang zanaatkârları için büyük bir itici güç oluşturmıştı²⁰. Ancak zenginler ve yüksek gelir sahibi kurumlar için ecnebi memleketlerden getirilen tasvirler ve sanatkârane dokunuşlu ecnebi temalar mevcuttu ve bunların tamamı hem T’ang ahalisinin zevkini tatmin ediyor hem de onları değiştiriyordu. Yerli yapım egzotik tasvirler de kâfi derecede boldu; bunlar (Yen Li-te tarafından yapılan [Manihaist?] Yedi Gezegen figürleri gibi)²¹ sembolik tasvirlerden, (Nan-chao ve Tibet fatihi Wei Kao’nun yaptığı, saraya gönderilen Pyü müzisyenlerinin resimleri gibi) natüralist olanlara kadar değişiyordu²². Saraya gelen bütün ziyaretçileri ve kıyafetlerini çizmekle görevlendirilmiş resmî memurlar olduğu için ecnebi temaların gerçekçi resimleri T’ang Hanedanı’nda her daim yapılmaktaydı²³. Uçlarına beyaz yeşim taşı, kehribar veya kristal takılı²⁴ sandal ağacından silindirlere sarılı bu tip resimler, en azından saray rica-

16 Reischauer 1955, 235.

17 YYTT, hsü chi, 6, 221.

18 Reischauer 1955a, 157-158.

19 KIC (TPKC, 402, 3a-3b). Münzevî tatları almaya başlayan bir Pratyeka-Buda kendini aydınlanmaya adanmış ve bir anlamda Boddhisattva karşıtı olmuştı.

20 Gernet 1956, 23-24.

21 HHHP, 1, 55.

22 Twitchett and Christie 1959, 177-178.

23 TS, 46, 3741b.

24 Acker 1954, 250-251. Sandal ağacı güzel görüntüsü ve hoş kokusundan başka böcekleri uzak tutma özelliğine de sahipti.

linin zevkleri üzerinde önemli etkiler bırakmış olmalıdır. Ancak özellikle uzak ülkelerin sanat atölyelerinden ithal edilen sanat ürünlerinin tesiri daha yaygın ve kalıcı olmuştur.

Nitekim sutralar ve kutsal eşyalar bir yana, Çinli inanç seyyahlarının Hint Adaları'nın kutsal topraklarındaki öncelikli hedefi, anavatanlarındaki inançlıları yüceltmek ve zengin T'ang tapınaklarını süslemek için heykeller ve resimler edinmekti²⁵. Ancak bu egzotik tasvirlerin hepsi Hindistan'dan gelmiyordu. Birçoğu başka Budist ülkelerin atölyelerinden çıkmaydı: Mesela Hoten'den gelen ve Ch'ang-an'daki Kutsal Çiçek Tapınağı'nın²⁶ duvarları ilahî varlıkların resimleriyle tezyin edilmiş²⁷ bir salonunda muhafaza edilen pirinç heykel ve 810 yılında Silla kralının oğlu tarafından Hsien Tsung'a hediye olarak sunulan, altın ve gümüş işlenmeli Buda heykelcikleri gibi²⁸. Bunlardan bazıları esasen Budizm ile ilgili değildi; Tun-huang'da bulunan resimler arasında bir tanesi, kızıl bıyığı ve tacının üzerinde bulunan Malta haçıyla bir Hristiyan azizine benzemektedir fakat resimdeki zât belki de Bodhisattva'nın bir Uzak Doğu tasavvuru idi²⁹.

Bununla birlikte, bu objeler arasında uzun süreli kalıcı etki bırakması ve Çinlilerin zevkine hitap etmesi açısından en önemli grup, dinî değerler taşıyan varlık ve sembollerini içeren desenlere sahip olanlardı. Bunlar, Buda ve onun azizlerinin yürüdüğü topraklarda doğacak kadar talihli olmayan zanaatkârların ellerine ve zihinlerine rehber olması amacıyla yapılmaktaydı. Yetenekli bir kutsal şahsiyet portre ustası olan Seylanlı ressam Vajra Tripitaka, sanatını icra etmek üzere T'ang Çin'ine geldiğinde, beraberinde dinî figürlerin standart ölçü kalıplarını gösteren kitaplarını da getirmişti³⁰. Ama bunları titizlikle saklayıp saklamadığı ya da gururla Çinli meslektaşlarına gösterip göstermediği malûmumuz değildir. Mamafih Çinlilerin böylesi klasik modellere sahip olmak istediği şek ve şüpheden arî idi ve filhakika bunları kullanmışlardı: Tun-huang'daki farklı mağaralarda bütün kompozisyonlar tekrar edilmiştir ki, bu, desenlerin sadece ilahî bir mükemmelliği garanti edecek şekilde yapıldığını var saymakla açıklanabilecek bir fenomendir³¹. İkonografik klişeler elde etmek için ülke dışına özel elçiler gönderilmişti; buna bir örnek Hsüan Tsung tarafından, Kuzeyin Semavî Hükümdarı ve Türkistan'daki şehir devletlerin Türk başbuğlarının gözde ilahı Vaiśrava'nın doğru şeklini getirmesi için Hoten'e gönderdiği adamdı³². İlahî desenlerin, savaş ganimetleri veya diplomasi açısından

25 Grousset 1932, 334.

26 *Ling hua szu*.

27 YYTT, hsü chi, 5, 217.

28 TFYK, 972, 6a; THY, 49, 859.

29 Waley 1931, 81-82.

30 LTMHC, 9, 298.

31 Gray 1959, 35-36.

32 Eberhard 1948, 52; Soper 1951, 79.

da önemli bir rolü vardı: Hindistan'daki birçok Budist tasvirin çizimlerini ele geçiren mütecaviz T'ang casusu Wang Hsüan-ts'e, bizzat Bodhisattva Maitreya tarafından yapılan bir Buda tasvirinin kopyasını Bodh-Gayâ'dan almıştı; Ch'ang-an'da 665 yılında çıkartılan modelinde ilahın bu altın kaplamalı tasviri temel alınmıştı³³. (Sanatta etkileşim elbette iki taraflıydı; dokuma tezgâhındaki Çinli işçiler, kuyumcular ve ressamalar, mesela ressam olarak Fan Shu ve Liu Tz'u ile dokumacı Yüeh Huan ve Lü Li gibi kimseler, VIII. yüzyılda Mezopotamya'da Araplar için çalışmışlardı)³⁴.

Kamuya ve özel sektöre ait tasvirlerin ziraî uygulamalar veya hazinenin kullanımı için eritilmesiyle birlikte 845 yılındaki büyük mezalimin bir uzantısı olarak dinî sanat üzerindeki egzotik etkilerin devri de sona eriyordu³⁵. Bu felaket üzerine Ennin'in yaptığı yorum şuydu: "Ülkede bronz, demir ve altın Buda heykelleri için ne tür bir sınırlama vardı? Hâl böyle iken, imparatorluk fermanıyla hepsi imha edilerek hurdaya dönüştürüldü"³⁶.

33 LTMHC, 3, 135; Pelliot 1923, 270; Bagchi 1950, 157-158; Waley 1952, 129.

34 CHC, 5a. Talas faciasında Araplara esir düşen Tu Huan'ın tuttuğu kayıtların bir kısmı esareti bitip Çin'e döndükten sonra akrabası Tu Yu tarafından *Tung tien*'de (bölüm 191-193) neşredilmişti. Burada zikredilen sanatkarlar galip ihtimalle aynı savaşta tutsak edilmişlerdi. Bkz. Pelliot 1928a, 110-112.

35 THY, 49, 861.

36 Reischauer 1955, 268.

XIX KİTAPLAR

Onlara tuhaf felsefeyi okutacak,
Ve bütün ecnebi kralların sırlarını söyleteceğim.

Christopher Marlowe, *The Tragical History of Doctor Faustus*, Perde I

1- EXOTICA

Ecnebi memleketlerden getirilen yazılı eserler, dış görünüşleri itibarıyla Tang ahalisine tuhaf gelse de en nihayetinde doğal karşılanıp kabul edilirdi. Yabancı yazılar esasen alalayıp şeylerdi; dahası bunlar körpe zihinlere, anlaşılmaz biçimler suretinde gizlenmiş her türlü tuhaf fikirler, garip bilgiler, hatta ürkütücü sözler içermektedir. Tuhaf mahallî yazılardan başka neler vardı neler: Eski ve bilindik "mühür yazı" ve dik "resim yazı" ile birlikte "kaplan pençesi yazısı", "düşük arpacık soğanı yazısı", "yatay dalgalı yazı", "güneş yazısı", "ay yazısı", "rüzgâr yazısı", "kurtçuk yeniği yaprak yazısı" ve "Batılı (*hu*) yazısı" ile "Hint yazısı" olarak tanımlanıp kabul edilmiş çok sayıda daha başka yazı türleri mevcuttu¹. Ancak "Batı Bölgeleri'nde" kullanılan ve bazen Tang Çin'indeki müteccsis insanlar tarafından da görülen yazı şekilleri arasında, "eşek dudakları", "nilüfer yaprağı", "Büyük Ch'in" (yani Roma), "at sırtındaki süvari", "yükselen mevta", "cennet", "ejderha" ve "kuş sesi" gibi yazı türleri de vardı ki, bunlar, Tuan Ch'eng-shih tarafından bilinen toplam altmış dört yazı isminin sadece bir kısmıydı².

1 YYTT, 11, 85.

2 YYTT, 11, 86. Hiç şüphe yok ki, bu tuhaf isimlerin bazıları Türkistan'daki pek çok yazı türünü yansıtmaktadır ve arkeoloji vasıtasıyla öğrenilmiştir. Örneğin, Koço Türklerinin kullandıkları yazı türü hakkında bkz. Gabain 1961, 65-68.

Üzerlerine bu tür muhtelif ve çok çeşitli karakterlerin yazıldığı kâğıtlar için de aynı durum söz konusuydu. T'ang döneminde kendir, Japon kara-ağacı, kâğıt dutu ve hatta bambu ve gül ağacından yapılmış kâğıtlar vardı. Bunlar, çeşitli tonlarda renklendiriliyor (ince, parlak ve en güzel T'ang kâğıtlarından biri olan altın sarısı) ve bazen kokulu hale getiriliyordu. Yapraklar, uzun kıvrımlar yapmak için uçtan uca yapıştırılıyordu. Bunların belki de en iyileri, (IX. yüzyılda katlamalı, X. yüzyılda ise dikişli kitaplar da bulunmasına rağmen) kristal topuzlu sandal ağacı rulolarının üzerine bağlanıyordu. Yine de en şık kitaplar, eski zamanlarda gördüğü itibardan dolayı ipeğin üzerine yazılanlardı³.

Mükemmel yerli kaynaklara rağmen pek çok yabancı kâğıt için de bir kullanım alanı mevcuttu. T'ang şairleri sık sık, "Man Barbarlarının yazı kâğıdına" değinmişlerdi; Koryō [Koguryō] haraç olarak kâğıt tomarları gönderiyordu; Japonya'da, çam ağacı kabuğundan kâğıt yapılıyordu ve Güney Çin topraklarından "balık yumurtası" desenli beyaz kâğıt ile "eğik çizgili kâğıt" denen, deniz yosunundan mamûl bir kâğıt geliyordu⁴. Bu kâğıtları yapma sanatı, başlangıç safhasında Çinlilerden öğrenilmişti. Dolayısıyla bunların egzotik niteliği biraz yüzeyseldi. Uzak Batı'dan T'ang Hanedanı'na parşömen kâğıdının gelip gelmediği hususu müphemdir. Ama Çinliler bunun veya buna benzer bir şeyin varlığından haberdar idiler çünkü büyük seyyah Chang Ch'ien M.Ö. II. yüzyılda Partların hayvan derileri üzerine yatay şekilde yazılar yazdıklarını bildirmişti⁵. Deri, Orta Çağ'da Hoten şehrinde kırtasiye gereci olarak kullanılıyordu⁶ fakat Çin'de daha az biliniyordu. Bununla birlikte, T'ang Hanedanı'nda çok daha bariz şekilde bilinen ve şiirsel imgelere tesir etmiş tuhaf bir yazı gereci vardı. Bu, Asya'nın güneyinde yelpaze palmyesi de denilen *palmyra* ağacının yaprağıydı⁷ ve T'ang döneminde Sanskritçe "yaprak" kelimesinin karşılığı olan *pattra*⁸ ismiyle maruftu. T'ang resmî tarihi, astronomi ve (malûm olduğu üzere) matematik alanında ehl-i hüner olan Hintlilerin, "...tarihî kayıtları tutmak için olayları *pattra* ağacının yapraklarına yazdıklarını" bildirilmektedir⁹. Bu alıntı sözcüğün kökenini veren Tuan Ch'eng-shih, (belki de

3 Ishida Mikinosuke 1948, 117-125; Lionel Giles 1957, x-xii ve özellikle Carter 1955, pek çok yerde. Ch'ang-tu'da üretilen beyaz kendir kâğıdı gibi bazı istisnalara rağmen sarayda kullanılan kâğıtların çoğu Chekiang kasabasında imal ediliyordu. Bkz. TLT, 20, 18a-18b-19a.

4 FHTL (HFLSF, krş. 18 = ts'e 10), 9a. T'ang Hanedanı hakkında haberler ihtiva eden bir Sung kitabı.

5 SC, 123, 0267b.

6 A. Stein 1907, 347.

7 *Borassus flabellifera* (veya *Borassus flabelliformis*).

8 **Puâi-tâ* şeklinde transkribe edilmiştir. Çin'de hatalı bir etimolojisi mevcuttur; sadece ilk hecesi *pattra* olarak yorumlanmış ve ikinci hece ise *târa* (palmye) suretinde izah edilmiştir. Demiéville 1929, 90.

9 CTS, 198, 3613d.

palmiye yapraklı kitap üretiminin orada önemli bir endüstri alanı olması nedeniyle) onu her dem yeşil bir Magadha ağacı olarak tasvir etmekte ve eğer bakımı iyi yapılırsa bu malzemeye yazılan yazıların beş veya altı asır dayanacağını ilave etmektedir¹⁰.

Payitahtta iskân eden biri bu faydalı yaprakların elde edildiği ağacı görebilirdi. "Batılı bir ülkeden" getirilen bu nadide ağaç, "İyiliği Yücelten" adındaki Budist tapınağının arazisine dikilmişti¹¹. Mimarisinin ihtişamı ve Ch'ang-an'ın en büyük mabedi olmasıyla nam salmış bu tapınak, aynı zamanda Hoten yeşim taşından yapılmış bir Buda heykeli, üstat Wu Tao-hsüan'ın bir tablosu ve hassaten kadim çam ağaçları gibi diğer birçok hazinesiyle de meşhurdur. Bu çam ağaçlarının ejderha şeklinde oyulmuş olan bir dalı, ciddi bir kuraklık sırasında yağmur duası için kullanılmış ve faydalı da olmuştu¹². Şair Chang Ch'iao IX. yüzyılın sonlarında bu değerli kâğıt palmiyesi hakkında övgü dolu mısralar dizmişti¹³. Söz konusu ağacın Ch'ang-an'ın ikliminde bu kadar uzun süre dayanmayı nasıl başardığı ise gerçekten merak konusudur.

"Ollah" adı verilen düzgün şekillendirilmiş bir yaprak malzemesinden yapılan kitaplar, T'ang döneminde "Hint baskıları"¹⁴ denilen iki tahta arasında ciltleniyordu¹⁵. Hindistan'a gidip dinî metin toplamaya çalışan mütedeyyin ve gayretkeş Çinli seyyahların nokta-i nazarından bakarsak, bu kitapların sıra dışı olmadıklarını ve büyük T'ang tapınaklarında rahatlıkla bulunabildiklerini söyleyebiliriz. Ennin, *Lotus Sutra* adlı böyle bir kitabın müstensih nüshasını Wu-t'ai Dağı'nda incelemişti¹⁶. Kitaplar daha dünyevî ortamlarda da okunabiliyordu: Örneğin, mümin ve mütedeyyin İmparator I Tsung, palmiye yapraklı kitapları sarayda tutuyor ve bu kitaplardan sutra ilahilerini bizzat kendisi okuyordu¹⁷. Seylan Hükümdarı Śīlamegha, palmiye yapraklarına yazılmış *Mahāprajñāpāramitā-sūtra* nam eserin bir kopyasını, keşiş Amoghavajra tavassutuyla 746 yılında Ch'ang-an'a göndermişti¹⁸.

10 YYTT, 18, 150.

11 *Hsing shan szu*.

12 TLCCFK, 2, 5b; CAC, 7, 8a-8b; her ikisi de Hiraoka 1956 içerisinde.

13 Chang Ch'iao, "Hsing shan szu pei-to shu", ChTS, han 10, ts'e 1, ch. 2, 1a.

14 *Fan chia*. Fan, galip ihtimalle "Brahman", hatta belki de "Sanskrit" kelimesinin transkripsiyonu olmalıdır. Bu kelime özellikle Budist kitaplarında, yazılarında ve dillerinde kullanılırdı.

15 Bkz. Wang Ch'i; Li Ho üzerine şerhler, "Sung Shen Ya-chin ko", LCCKS, 1, 8b-19a. Günümüzde bu kitaplar şöyle hazırlanır; yaprağın orta damarı sökülür, yarısı bir yığın haline getirilip sıkıştırılır, sayfalar zımparalanarak yumuşatılır, taş kalem ile metin yazılır ve islenerek pürüzleri alınıp görünür hâle getirilir. Schuyler 1908, 281-283. Zannederseniz eskiden uygulanan usul de böyle idi. "Ollah" için bkz. Yule and Burnell 1903, 485.

16 Reischauer 1955, 235.

17 TCTC, 250, 10a.

18 TFYK, 971, 15a; THY, 100, 1793; Lévi 1900, 417.

Varaklı kitaplara hususî bir saygı duyuluyordu çünkü bunlar 646 yılında Kurân kralı tarafından T'ang Hanedanı'na gönderilen mektuplardaki "Buda'nın konuşmasına benzer..." bir dilde yazılmışlardı¹⁹. Çinli sözcük ustaları bu kutsal yapraklarda egzotik bir imge keşfetmişlerdi ve bu durum daha çok Budist dualarının uhrevî havasını canlandırmaya yönelik mısralarda zuhur ediyordu. Bundan dolayı, Li Shang-yin "Bir Keşişin Duvarının Serlevhası" başlıklı eserinde şöyle yazmıştı; "Eğer *pattra*daki gerçek ve mühim sözlere iman ederseniz..." (yani, kutsal sutralardaki sözlere)²⁰. Bunun daha iyi bir örneğini "sandal ağacı" anlamındaki *candana* ile örtüşen *pattra* sözcüğünde de görmüştük. Aşağıda, P'i Jih-hsiu'nun bahçeli mabet tasvirinde yeniden karşımıza çıkıyor:

Kunduruka buhurdanlığı bulunan küçük bir mabet;
Pattra kâğıdında yazılmış birkaç eski kutsal kitap²¹.

Buhur ve palmye yaprağı; sıcak Batı dinine ait duygu ve hissiyat idi.

2- KİTAPÇILAR VE KÜTÜPHANELER

T'ang Çin'inde yaşayanlar VIII. ve IX. yüzyıllarda büyük şehirlerdeki dükkânlardan muhtemelen ecnebi memleketler hakkında kitaplar, yabancı dil sözlükleri, hatta yabancı dilde yazılmış kitaplar dahi alabiliyorlardı²². Payitahtta bulunan ve devlet denetleme namzetlerince işletilen bir klasik kitap dükkânının yaygın hikâyesi ile Lo-yang'ın Güney Pazarı'ndaki kitapçıyla ilgili şiirsel bir atıf örneğinden oluşan bilgi kırıntıları dışında T'ang kitapçıları hakkında daha fazla bilgiye ne yazık ki sahip değiliz²³. Ch'eng-tu'da (çoğunlukla rüya tabirleri, astroloji ve benzeri sanatlar üzerine) IX. yüzyılda yeni basılmış kitapların satıldığı malûmdur²⁴.

T'ang dönemi, tanınmış kitap koleksiyoncularının yaşadığı bir devir olduğu için kütüphaneler hakkında daha fazla bilgi mevcuttur. Bunların en önemlisi, Göğün Oğlu'nun kütüphanesiydi. Bu iş 628 yılında T'ai Tsung zamanında başladı; Wei Cheng, Yü Shih-nan ve Yen Shih-ku gibi yüksek rütbeli kimseler kütüphaneye alınacak yeni kitapları denetlemekle görevlendirildi ve yazısı güzel olanlar müstensih sıfatıyla hizmete alındı. Yeni kurulan T'ang İmparatorluk Kütüphanesi²⁵ iki yüz bin tomar kitabı hâvî idi ve bunların çoğu nadir bulunan kitapların nüshasıydı. Başka bir bü-

19 TS, 221b, 4154d.

20 Li Shang-yin, "T'i seng pi", ChTS, han 8, ts'e 9, ch. 1, 2b.

21 P'i Jih-hsiu, "ku yüan szu", ChTS, han 9, ts'e 9, ch. 3, 8b.

22 Ishida Mikinosuke 1948, 102-103.

23 Ishida Mikinosuke 1948, 102-103; *Dragon King's Daughter* 1954, 68. Yüan Chen ve Po Chü'i'nin şiirlerinde kitap satın alımına ilişkin atıflar vardır.

24 Ishida Mikinosuke 1948, 103-104; Needham 1959, 167.

25 639 yılındaki ilk adı *Ch'ung hsien kuan* idi; 712 yılında ismi değiştirilerek *Ch'ung wen kuan* oldu.

yük çaba da Hsüan Tsung devr-i saltanatında görüldü; bilhassa şahsî kütüphanelerde bulunan nadir kitaplar Szechwan'dan getirilen en iyi kendir kâğıtlara istinsah edildi. Her iki payitahta bilgi kaynaklarını²⁶ muhafaza etmek için akademiler kuruldu. İmparatorluk kitap koleksiyonu için artık yeni bir mekân bulunmuştu;²⁷ buradaki bütün kitaplar geliştirilen en yeni tasnifleme usûlü mucibince aşağıda belirtilen dört konuya göre düzenlendi ve konularını gösteren fildişi renginde (başlığı ve cilt numarası yazılı) etiketler yapıştırıldı. "Klasikler" kırmızı etiketli, beyaz fildişi kakma rulolu ve sarı şeritli; "Tarih Kitapları" yeşil etiketli, mavi fildişi kakma rulolu ve açık yeşil şeritli; "Felsefe kitapları", çivit mavisi etiketli, oyma sandal ağacı rulolu ve mor şeritli; "Koleksiyonlar" ise, beyaz etiketli, yeşil fildişi rulolu ve koyu kırmızı şeritli idi²⁸.

Hsüan Tsung'un ilk devr-i saltanatı, yani VIII. yüzyılın huzur dolu ilk yarısı, resmî Tang kitap koleksiyonculuğunun en parlak dönemiydi. Ancak XI. yüzyılda tarihçi Ou-yang Hsiu, Tang tarihini yazmaya hazırlanırken, bu büyük kütüphanenin yarısından çoğunun iç isyanlar sonucu, özellikle de Huang Ch'ao İsyanı ile yok edildiğini fark etmişti²⁹.

Elimizde Tang dinî kurumlarına ait kütüphanelerde kitap sayımı yapıldığına dair bir bilgi yoktur ancak bu koleksiyonlar da dikkate değer olmalıydı. Sanskritçeden 664 yılında tercüme edilip günümüze kadar ulaşan bir Budist kataloğunda 2487 farklı eser listelenmiştir ve bunların bir kısmı oldukça uzundur³⁰. Ch'ang-an'daki tek bir tapınakta bunlardan sadece bir tanesinin; bir pagodada muhafaza edilen *Lotus Sutra*'nın,³¹ bin nüsha olduğunu nazar-ı itibara alırsak, payitahta korunan kutsal kitap tomarlarının muazzam sayısını tasavvur edebiliriz.

Özel koleksiyoncular her yerde yoğun faaliyet içerisinde idiler ve en eski, en nadir kitapların bir kısmı bunların elindeydi. Ananevî bir klasik tarz düşkünü olan ve ciddiyetten yoksun bir kuş koleksiyoncusu olduğu gerekçesiyle Hsüan Tsung tarafından azarlanan Ni Jo-shiu meşrebindeki bu adamlar, kütüphanelerini güneş ışığından büsbütün korumak için raflarına sığmayan kitaplarını pencerelerinin çerçevelerine istif ederlerdi³². "... Kitap okumakla kitap istinsah etmeyi birbirine karıştırmamak gerekir"³³ diyen ve bu yüzden hayatının son demlerini Konfüçyanist klasikleri istinsah etmeye adanmış Chang Ts'an gibi âdemoğulları mevcuttu.

26 *Chi hsien yüan* adı verilirdi.

27 *Li cheng tien* içerisinde.

28 K. T. Wu 1937, 256-259; Ishida Mikinosuke 1948, 107-110; bunlar sırasıyla TS, 57, 3761c; CTS, 47, 3270a'dan alınmıştır.

29 K. T. Wu 1937, 258.

30 Baghci 1950, 125.

31 YYTT, hsü chi, 6, 226.

32 YHTC, 3, 22.

33 KSP (HCTY), c, 7a.

Hafızası güçlü ve merakının mahkûmu Tuan Ch'eng-shih gibi insanlar da vardı: Bu zât, imparatorluk arşivinde musannif olarak çalışıp bütün sırları hıfzettikten sonra tüm zamanını evindeki kütüphanesinde geçirmiş ve özellikle Budist literatürünü yalayıp yutmuştu³⁴.

Böylesi bir enerji ve şevk-i teheyhüş karşısında, şahsî kütüphanelerin hem büyük hem de zengin olması şaşırtıcı olmasa gerektir. Örneğin, Li Pi'nin kütüphanesinde otuz bin tomar vardı ve Liu Po-ch'u, Wei Shu ve Su Pien'in kitap koleksiyonlarının her biri yirmi bin tomarı hâvî idi³⁵. Bu zengin içerikli şahsî kütüphaneler, ihtiva ettikleri nadir eserler kadar, gösterişli eşyalarıyla da imparatorluk koleksiyonları ile rekabet etmiş olmalıydılar. Şair Lu Wen tarafından tasvir edilen, şömizleri kaya kristaliyle (su tohumu) süslenmiş ve kağıtları mika (bulutların anası) ile parlatılmış koleksiyoncu Ts'ui Jen-liang'a ait görkemli ciltleri bir düşünün:

... Değerli raflarıyla yeşim taşı bir kule cennetin ortasına yerleştirilmiş,
Mühürlü nadirat ve esrarlı antikalar; sayısız tomar ve daha nicesi
"Su tohumu" ile dikilmiş kaplamalar, yeşil kakmalı rulolar,
"Bulutların anası" ile parlatılmış kâğıt ve sarı altından yazılar³⁶.

3- SEYAHAT VE COĞRAFYA KİTAPLARI

Tang ahalisinin ecnebi halklar ve bunların ülkeleri hakkındaki fikirlerinin bir kısmı, yurt dışına giden gezginlerin yazdığı kitaplarla devlete bağlı coğrafyacılar istinat ediyordu. Kitapların büyük bir bölümü günümüze ulaşmasa da pek çoğunun adı hâlâ bilinmektedir. Bu eserler ve müellifleri şöyledir: Chu Ying, *Bnam'daki Tuhaf Şeyler Üzerine Tetkikat*; Ch'eng Shih-chang, *Batı Bölgelerine Giden Yolların Mesafesi*; Keşiş Chih-meng, *Ecnebi Memleketlere Seyahatimden Kalanlar*; Anonim, *Orman Şehri Ulsu Hakkında (Prum Irap)*; ³⁷ Anonim, *Koryō'da Üstlenilen Vazifeye Dair Kayıtlar*; Anonim, *Tibet ve Sarı Irmak Hakkında Kayıtlar*; Fang Ch'ien-li, *Güney Bölgesindeki Tuhaf Şeyler Üzerine Tetkikat*; P'ei Chü, *Batı Bölgeleri Hakkında Resimli Kayıtlar*; Ku Yin, *Silla Ulsu Hakkında*; Yüan Tzu, *Yünnan Üzerine Notlar* ve Lü Shu, *Kırgız Resmî Kabul Töreninde Sunulan Hediye Üzerine Resimli Kayıtlar*. Bunlar arasında en mühim olanlardan biri, İmparator Kao Tsung'un, Semerkand, Toharistan ve benzeri yerlerdeki çok sayıda temsilcisi tarafından hazırlanan ve altmış tomardan oluşan, *Batı Bölgeleri Üzerine Resimli Kayıtlar* isimli külliyyattı. Gönderilen raporlarda bahse konu bölgelerin gelenek ve görenekleri anlatılıp, ürünlerinin dökümü çıkarılmış; toplanan malzemeler Hsü Ching-tsung'un nezareti altında sa-

34 TS, 89, 3896a; CTS, 167, 3515a.

35 K. T. Wu 1937, 259-260; Ishida Mikinosuke 1948, 105.

36 Lü Wen, "Shang-kuan Chao-jung shu lou ko", ChTS (1960 baskısı), 371, 4171-4172.

37 Champa için kullanılan Çince isim **Ljəm-.jəp*, R. Stein (1947, 233) tarafından pek mahirane bir şekilde "Prum Irap" (Filler Ülkesi Prome) suretinde yorumlanmıştır.

ray müverrihleri tarafından temize çekilmiş ve nihayet 658 yılında sahib-i tahta sunulmuştur³⁸. Ayrıca daha başka pek çok kitap mevcuttu. Kimi zaman, yitirildikleri için başlıkları çok daha fazla heyecan uyandıran, bazı kitapların sonradan yazılan kitaplarda muhafaza edilmiş birkaç paragrafına tesadüf edebiliyoruz: Bereket versin ki, az önce bahsettiğimiz Fang Ch'ien-li tarafından telif edilen mühim eser de bu gruba dâhildir. Ayrıca korsanlığıyla meşhur imparatorluk görevlisi Wang Hsüan-ts'e tarafından yazılan, Hindistan'ın harikalarıyla dolu, *Merkezî Hindistan'a Seyahatim* adlı eser için de aynı durum söz konusudur³⁹.

Hindistan'a giden ve ekseriyetle âlim din adamlarından oluşan seyyahların günlükleri (nadiren yanlış bilgiler verseler de) T'ang ahalisini uzak diyarlar hakkında bilgilendiren literatürün kayda değer bir parçasını oluşturmakta idi. Neyse ki, bunların bir kısmı XX. yüzyıla ulaşmış ve böylece Orta Çağ Çin'i hakkında bilgi sahibi olan herkes Hsüan-tsang ve I-ching gibi şahsiyetlerin isimlerine aşina olabilmüşlerdir. Filhakika Hsüan-tsang seyahatnamesi nam-ı diğer *Batı Bölgeleri Hakkında Kayıtlar* adlı eserin tesiri kendi zamanını fersah fersah aşmış ve yalnızca kendi memleketini bilgilendirme gayesinin çok ötesine geçmiştir. Bu keşif T'ang döneminde muazzam bir şöret elde edip üne kavuşunca diğer pek çok insanın Hindistan ile Hint tesiri altındaki kültürlerle derin bir ilgi duymasına ilham kaynağı olmuştur⁴⁰. Seyahatinin muhayyel bir tasviri asırlar sonra *Batıya Yapılan Bir Seyahatin Kayıtları* başlığıyla anılmıştı fakat şimdilerde daha çok Arthur Waley tarafından yapılan *Maymun* başlıklı tercüme ile bilinen eser, dünya çapında pikaresk⁴¹ bir romana dönüşmüş ve uluslararası bir şöhrete kavuşmuştur. Bu kitabı kurgu alanındaki en büyük egzotik eserlerden biri olarak değerlendirmek de mümkündür.

4- DİNÎ KİTAPLAR

T'ang Hanedanı'na altı yüzden fazla *sutra* külliyatı ve *abhidharma*⁴² getiren Üstat Hsüan-tsang⁴³ kendini Buda'nın doğru sözlerini geri getirmeye adanmış çok sayıdaki keşişin seyahat ettiği Hindistan ve Çin arasındaki geçitlerin tehlikelerini tasvir etmişti. O, 654 yılında Hint İnānaprabha'ya yazdığı mektupta şöyle diyordu:

38 Bu başlıkların hepsi ve daha başkaları muhtemelen TS, 57 ve 58'de bulunmaktadır.

39 Lévi 1900, 297-298.

40 Baghci 1950, 72. T'ang Hanedanı'ndaki hemen herkes Hsüan-tsang'ın seyahatinden haberdardı. Bu pek çok T'ang kitabında ifade edilmiştir. Örneğin bkz. YTT, 3, 31 ve TTHY (TTTS, 3), 95b.

41 Pikaresk roman (picaresque novel): Coğunlukla serseri bir kahramanın başıboş seyahat yaşamını gevşek ve rahat bir üslûpla anlatan roman türüdür. [e.n.-S.A.]

42 Abhidharma: Sanskritçe olan bu kelime; "en yüce öğreti" mânâsındadır. Buda'nın öğretileri ve sutralara yazılmış tefsirlerden ibarettir. [e.n.-S.A.]

43 CTS, 198, 3613d.

"Tevazu ile belirtmek isterim ki, İndus Irmağı'nı geçerken kutsal metinlerin birçoğunu kaybettim. Şimdi size, bu mektuba ekli olarak söz konusu metinlerin listesini gönderiyorum. Eğer fırsatınız olursa onları bana yollamanızı rica ediyorum. Hediye olarak birkaç küçük eşya gönderiyorum. Lütfen kabul buyurunuz. Yollar ırak olduğundan daha fazlasını yollamak mümkün değil. Lütfen tenezzül buyurunuz"⁴⁴.

Doğanın hem maddî hem de manevî tehlikelerine göğüs gerdikten sonra dini bütün seyyahların olağan koşullarda yaptığı şey, tuğladan örülmüş salon ve galerilerinde beş bin keşiş ile keşiş adayını barındıran Magadha'daki büyük Nālandā Tapınağı'nda eğitim görmektir. Ayrıca seyyahların çoğu Buda'nın aydınlandığı Gayā'daki bilgelik ağacına hürmet ve tazimde bulunuyorlardı. Bunun bir örneği de Nālandā'nın büyük ilim ve aydınlanma merkezindeki Hīnayāna metinlerini incelemek için Tibet üzerinden seyahat eden Tao-sheng (Sanskritçede Candradeva) idi. Çok sayıda kitap ve resimle T'ang Çin'ine geri dönen Tao-sheng, Nepal'de hastalandıktan bir süre sonra öldü⁴⁵. Bir başkası ise, altmışı geçen yaşıyla, büyük bir gayret göstererek Merkezî Hindistan'a giden ve hedeflerine ulaşmadan orada ölen Hsüan-chao idi⁴⁶. Bu ve bunun gibi âdemoğulları, ne gördükleri ilginç şeylerle ilgili bir kayıt bıraktılar ne de T'ang kütüphanelerine yeni Hint kitapları eklediler. Ama bağlı oldukları dini yüceltme adına maktul düşüp şehit olarak ilim âlemine muazzam bir katkıda bulundular.

T'ang döneminde hangi sutra yaygınlık kazanıp meşhur olmuşsa bunu daha çok sahih ve güvenilir metne borçluydu. Örneğin, evvelce muteber bir metin olan *Parinirvāṇa-sūtra*, VII. yüzyılın ikinci yarısında kendine muhkem bir yer edinen *Lotus Sutra* ile yer değiştirmişti⁴⁷. I-ching tarafından yapılan *Suvarṇa-prabhāsa-uttamarāja-sūtra* adlı çeviri VIII. yüzyılın başlarında geniş çapta bir yaygınlık kazanmıştı fakat sonraki asırda yerini, varlığını günümüze kadar koruyan ve en eski basılı kitabın metnini temin edenlerin şerefine dağıtılan *Elmas Sutra*'ya⁴⁸ bıraktı. Buna benzer üslup değişiklikleri, kitap koleksiyoncusu gezginlerin, bazen resmî takdiri de beraberinde getiren yeni çabalar sarf etmelerine ilham kaynağı oluyordu. Kendine ait uyarlaması noksan kalan İmparatoriçe Wu, yüceltmış olduğu Mahāyāna mezhebine yakın gördüğü *Avatamsaka-sūtra*'nın⁴⁹ orijinal Sanskritçe metnine ulaşmayı arzu ediyordu. Bu nedenle, kitabın bulunduğu yer olarak adı geçen Hoten'e elçiler gönderdi. Elçiler kitabı bularak kendisine Çince Hsüeh-hsi şeklinde dinî bir ad verilmiş olan, Śikṣānanda ismiyle maruf Hotenli

44 Baghçi'nin yaptığı çeviri (1950, 83) Chavannes tarafından yapılan Fransızca tercümeyle dayanmaktadır.

45 Chavannes 1894, 39-40.

46 Chavannes 1894, 27.

47 Lionel Giles 1935, 1.

48 Lionel Giles 1937, 1-2.

49 Japonya'da Kegon tesmiye olunan mektebin neşri en güvenilir olanıdır. Ayrıca 700 yılında yapılan Çince tercümesine *T'ang Sutra* veya *Yeni Sutra* adı verilmektedir.

bir uzman mütercim ile birlikte Çin'e döndüler. Bu allame-i cihan, tahtalar arasına basılıp sıkıştırılmış kutsal varaklarla birlikte Doğu payitahtındaki saraya yerleştirildi ve yakınında oturan imparatoriçenin nezaretinde Çince tercüme işini yapmaya koyuldu⁵⁰. İmparatoriçenin yanı başında olması elbette filolojik mesaisini zorlaştırmış olmalıydı lakin her hâlükârda, değerli kitaplarını göğüslerine sıkı sıkıya bastırıp muhteşem T'ang sarayına davet edilen yüzlerce âlim keşiş için bir misal olacaktı.

Şikşānanda'nın hilafına, dünyevî şöhrete kavuşanlar da vardı ki, VIII. yüzyılın Tantrik keşişleri bunları temsil ediyorlardı. Ch'ang-an'a seksen yaşındayken vâsıl olan ve Śākyamuni soyundan geldiğini iddia eden Śubhākarasimha bunlardan biriydi. Mebzul miktarda Sanskritçe vesika getiren, gizemli güçleri ve sihir yeteneğiyle Hsüan Tsung'un takdirini kazanan Śubhākarasimha, yağmur yağdıran büyücü sıfatıyla birkaç defa görevlendirilmişti⁵¹. Sutralar ve *abhidharmalar* ile birlikte ilm-i nücûm kitapları, Sanskritçe tababet metinleri ve yeni bir büyü külliyatı getiren Dharmacandra da vardı⁵². Güney Hindistan'da Pallavalar arasında hocalık yapan sonra da Seylan'a giden kralın oğlu Vajrabodhi, *Mahāprajñāpāramitā-sūtra* nam eseri Çin'e getiren Seylan sefaretine iştirak etmişti⁵³. Bütün Tantrik büyücülerin en ünlüsü; Vajrabodhi'nin müridi, Seylanlı bir brahman olan, VIII. yüzyılın ikinci yarısında T'ang sarayında olağanüstü bir kariyer elde eden, her türlü ayrıcalığa sahip ve benimsediği vatanının şerefiyle ebedî âleme göçen Amoghavajra idi⁵⁴. Güçlü büyüleri, inanılmaz tılsımları ve şaşırtıcı aşk iksirleriyle gelen bu insanlar aynı zamanda efsunlu güçlerin kullanımını geçerli kılan ihtisas kitaplarını da beraberlerinde getirmişlerdi.

Elbette her şey Hindistan'dan gelmiyordu: IX. yüzyılın başlarında Silla, imparatora münasip bir hediye olarak T'ang Hanedanı'na Budist bir sutra külliyatı göndermişti⁵⁵. Aynı şekilde, Gautama'nın öğretilenlerinden mülhem kitapların da hepsi ithal değildi. Fars Nesturî *Ā-lâ-puæn, yazılarını ve öğretilerini T'ai Tsung'a 638 yılında sundu. İmparator inceliğinden ve derinliğinden ötürü bu yazıları övdü ve inançsız insanlar için payitahtta bir tapınak kurulmasını temin etti⁵⁶. Yine 807 yılında Uygurlar, Lo-yang ve T'ai-yuan'da Manihaist tapınaklar inşa etmek için izin aldılar⁵⁷. Ancak Uygur hâkimiyetinin daha sonraları Taoist İmparator Wu'nun devr-i saltanatında Kırgızlar tarafından bertaraf edilmesiyle, "... Manihaist metin-

50 SKSC (TSDZK, 50), 2, 718c-719a.

51 Chou 1945a, 264; Baghci 1950, 53.

52 TFYK, 971, 12a.

53 Baghci 1950, 52-53. Birkaç sayfa öncesinde bu sefere değinilmiştir.

54 Baghci 1950, 54; Wright 1957, 32.

55 TFYK, 972, 6a.

56 THY, 49, 864. Her iki payitahttaki "Fars mabetleri" yani "Nesturî mabetleri" yeniden adlandırılarak, bu dinin menşeiini açıklamak amacıyla "Büyük Ch'in" (Roma'ya özgü) tapınakları suretinde değiştirildi.

57 THY, 49, 864.

ler ve resimler sokaklarda yakıldı⁵⁸. Bu suretle, kadim tanrılar bir kez daha yüceltiliyor ve egzotizm ayaklar altına alınıyordu.

5- BİLİMSEL KİTAPLAR

Batı'yı ziyaret eden T'ang keşişleri, geri dönerken ilahiyata hasredilmiş eserlerle birlikte felsefe, matematik, astronomi ve tıp konusundaki ecnebi kitaplarını da yanlarında getiriyorlardı⁵⁹. İlmî çalışmaların revaçta olduğu T'ang Hanedanı'nda Hint gökbilim sanatı zirveyi temsil ediyordu. Bu konularla ilgili incelemeler, sarayda altın ve mücevherler kadar hoş karşılanıyordu. Örneğin Kapaşa sefirleri, 720 yılında Hsüan Tsung'a, "gizemli formüller ve eşsiz ilaçlar" ile birlikte astronomi çalışmalarını ihtiva eden bir kitap sundular⁶⁰.

VIII. yüzyıldaki resmî takvim hesaplamaları fiilen Kāśyapa, Gautama ve Kumāra isimli üç Hint ailesine mensup mütehasşsıların tekelinde idi⁶¹. Bu Hint gökbilimcilerinin en ünlüsü, Hsüan Tsung'a ait imparatorluk rasathanesinin başında bulunan Gautama Siddhārta⁶² idi. Buda'nın adından istifade eden bu büyük adam, Hindistan *Navagrāha Takvimi* (Dokuz Gezegen Takvimi)'ni Çinceye çevirdi⁶³ ve güneş ile ay tutulmalarının önceden bilinmesini sağlayan daha sağlıklı yöntemleri, sıfır rakamının kullanılması ve sinüs fonksiyonlarını tanıttı. Ne yazık ki, son iki yenilik Çin'in tutucu gökbilimcileri tarafından muhalefetle karşılandı ve kabul görmedi⁶⁴.

Hindistan'dan ilham alınarak hazırlanan *Yedi Işık Takvimi*⁶⁵ de VII. yüzyılda kullanımdaydı. Bununla aynı başlığı taşıyan fakat Han Hanedanı devrine kadar geri gidip muhtelif değişimlere uğrayan öncülleri de mevcuttu⁶⁶. Gökyüzü haritaları, kehanet kitapları ve savaş sanatı tetkiklerinin yanı sıra bu astrolojik takvimlerin hususî tasarrufu ve bu konudaki çalışmalar VII. yüzyılın ortalarında çıkarılan bir yasayla yasaklanmıştı⁶⁷. Bu

58 TS, 217b, 4142a.

59 Bagchi 1950, 68.

60 TS, 221a, 4153c; TFKY, 971, 4a; THY, 99, 1776.

61 Needham 1959, 202.

62 **K'iu-d'âm S'iet-d'ât*.

63 *Navagrāha* (Needham'ın İngilizce "Nine Upholders" (Dokuz Destekçi) tabiri Çinceye *ch'iu chih* şeklinde çevrilmiştir) dokuz gezegendi; yani beş iç gezegen, güneş, ay ve Rāhu ile Ketu. Ayın yörüngesinin boğum noktasında görünmeyen gezegenler ay tutulmasının nedenini açıklamaktaydı

64 Yabuuti 1954, 586-589. Guatama Siddhārtha, 729 yılında neşredilen ve bu yenilikleri ihtiva eden *K'ai yüan chan ching* başlıklı kitabın müellifi idi. Bkz. Needham 1959, 202-203. *Navagrāha Takvimi*'nin hesaplamaları Ch'ang-an'da yapılan gözlemlere dayanmaktaydı ve bu yüzden tamamen Hintçe orijinalinden tercüme edildiği söylenemezdi. Bu eser sıfır rakamını, trigonometrik fonksiyonları ve buna benzer şeyleri ihtiva ediyordu.

65 "Yedi Işık" (*ch'i yao*) güneş, ay ve beş gezegeni imliyordu.

66 Yeh Te-lu 1942, 157.

67 TLSI, 2, (ch. 9), 82.

resmî mahremiyet, devlet tasdikli âlimler ile onları idare eden siyasetçiler için gökbilimsel egzotizmin göz kamaştırıcı etkilerine ancak kısıtlı bir erişim anlamına geliyordu. Hint takvim hesaplama usûllerinin tanıtılması konusunda fevkalâde etkin olan Amoghavajra, gezegenlerin konumlarını doğru biçimde önceden bildiren; *Meymenetli ve Menhus Günler, İyi ve Kötü Gezegenler ve Ayın Evreleri Hakkında Bodhisattva Manjûsri Tarafından Konuşturulan Sutra*⁶⁸ adlı eseri Çinceye çevirdi. Bu âlimin Çinli müridi Yang Ching-feng 764 yılında haftanın günlerini Hintçe, Farsça ve Soğdca gezegen adlarıyla birlikte listeledi ve zikredilen kitapta yayınladı. Çince imlerle yazılan “Yedi Işığın” Soğdca (Manihaist?) listesi, sırta kadem basmış Babil tanrılarının hayranlık uyandıran bir fihristidir: Mihr (Güneş), Mâh (Ay), Behrâm (Mars), Tîr (Merkür), Hürmüz (Jüpiter), Nâhid (Venüs) ve Kevân (Satürn)⁶⁹. Nâhid, daha çok ismin eski bir Farsça formu olan, Samî dilindeki Afrodite anlamına gelen Anaitis’i çağrıştıran Anahata sözcüğü ile tanınmaktadır. Ancak bu hafifmeşrep kadının, T’ang döneminde kendi gezegeninin adıyla anıldığını tasavvur etmek şüphelidir. Soğd dilindeki “Pazar” (Sunday) adı ise özellikle kalıcı olmuştur: Mihr Günü, 1960’ta Tayvan’da yayınlanan Çince bir almanakta dahi gözükmemektedir⁷⁰.

T’ang döneminde tedavülde olan takvim bilimi ve astrolojiyle ilgili diğer birçok kitap Batı’nın sistemine dayanıyordu. Su gücüyle çalışan ve semavî cisimlerin hareketleri ile uyum sağlayan kaçış mekanizmalı halkalı usturlabın yaratıcısı olan büyük gökbilimci keşiş I-hsing de⁷¹ astronomi hakkında telif ettiği kitaplarında gezegenlerin Yakın Doğu’daki isimlerini kullanmıştı⁷².

Tıp ve ecza kitapları ayrıca Hintleşmiş memleketlerden de geliyordu. Bunların çoğu Sui Hanedanı devrinde saray kütüphanesine alınmıştı. Bazılarının başlıkları şunlardı: *Batı Bölgeleri’nin Çeşitli Rişileri Tarafından Tavsiye Edilen İlaç Reçeteleri; Brahman Ülkelerin İlaç Reçeteleri ve Batı Bölgeleri’nin Ünlü Hekimleri Tarafından Toplanan Önemli Reçeteler*⁷³. Bu kitapların adları, resmî T’ang kataloğunda yer almamaktadır ve zaman zaman T’ang Hanedanı’nın başına dert olan iç savaşlar veya belki de Wu Tsung’un ecnebi mezalimi sırasında yok oldukları düşünülmektedir. Ancak tıp konusundaki yeni kitaplar, özellikle de daha önce görmüş olduğumuz “gizemli reçeteler” hakkındaki kitaplar ecnebi memleketlerden gelmeye devam etmiştir.

68 Needham 1959, 202. Buradaki başlık Baghci tarafından tercüme edilmiştir.

69 Huber 1906, 40-41. İktibas ettiğim Farsça biçimleri esasen Soğdca değildir fakat Baghci’nin Soğdca olarak sunduklarından (*mir, max, wnhan, tir, wrmzt, maxid, kewan*) daha yakındır. Mars’ın transkribe edilmiş Çince adının Çince neden “Sütlü Yol” anlamına gelen “Bulutlu Han” olduğu merak konusudur.

70 Chuang 1960, 271-301 ve levha.

71 Needham 1959, 360.

72 Huber 1906, 41.

73 SuS, 34, 2452c. Bu kaynağa istinat eden kitapların bir listesi de ayrıca TC, 69, 812b’de mevcuttur.

Hatta resimleri bulunan ecnebi kökenli bir bitki kitabı hakkında dahi malumat sahibiyiz: Hsüan Tsung, kendisine gönderilen bir çift beyaz papağan karşılığında Silla kralına mor renkli ve nakışlı bir cüppe, altın ve gümüşle işlenmiş zarif kakmalı kaplar, üç yüz parçadan fazla süslü bürümcük ve Şam işi kumaş yolladı. Silla kralı da bir teşekkür mektubuyla birlikte memleketinin bitki ve mantarlarını gösteren resimli tasvirler gönderdi⁷⁴.

6- NOTA TABLARI VE HARİTALAR

Tang Hanedanı'nda Doğu Türkistan mûsikîsinin gördüğü rağbet ile buranın mûsikî üstatlarına sağlanan istihdam, ecnebi nota sistemi kullanan Doğu Türkistan'dan mûsikî notalarının da ithal edildiği anlamına geliyordu. Hsüan Tsung'un ağabeyi, tarz ve stil sahibi Prens Ning hevesli bir mûsikîşinâs idi; davul çalıyordu ve "...okuduğu kitaplar Kuça mûsikî notalarıydı". İmparator kardeşinin gözlemine göre kendisi, "mûsikî ile sarhoş olan birisi" idi⁷⁵. Kuça'ya ait bu mûsikî metinlerinin örneklerine sahip olmasak da Tun-huang'da (modern halinden oldukça farklı) Orta Çağ'dan kalma bir nota tabı üzerine yazılmış ud nağmesi bulunmuştur ve Tang Hanedanı'na özgü beş telli ud için yazılmış bir partiyon Japonya'da muhafaza edilmektedir⁷⁶. Bunlar, güçlü Kuça tesiri altında yazılmıştı ve prensin partiyonlarının bunlarla yakın bir benzerliği olsa gerekti.

Tang döneminde harita yapımı, stratejiyle olduğu kadar devletin askerî kurumlarına duyduğu büyük hassasiyetiyle de yakından ilişkiliydi. Yeni memleketleri zapt ederken Tang Hanedanı'nın başarısını kolaylaştırmak ve hâkimiyet altındaki yerlerde kontrolü sağlamak amacıyla, yurt dışındaki elçilerin ananevî bir casusluk melekesi olan harita çizimini, işlerinin bir parçası olarak görmeleri umulurdu. Bununla birlikte, payitahta gelen tüm ecnebi ziyaretçiler, amaçları kendi ülkelerinin çevresindeki bütün bilgileri mümkün mertebe onlardan almak olan görevliler tarafından sıkı biçimde sorgulanıyor ve bu detaylar haritalara kopyalanıyordu⁷⁷. Bazen de bir ülke Göğün Oğlu'na gönüllü olarak bir harita sunuyor ve böylece kendisini sefil bir şekilde harağüzâr kılıyordu. Wang Hsüan-t'e'nin Magadha'ya yapmış olduğu başarılı saldırının sonrasında gerçekleşen durum da aynen böyleydi. Muzafer komutan, bugün Batı Assam'da yer alan Kāmarūpa'yı ziyaret etmiş ve akabinde o ülkenin kralı, Lao Tzu'nun bir resmini ve onun telifatı olan *Tao te ching* nam eserin metnini rica ederek karşılığında Ch'ang-an'a elçilerle, çok sayıda nadide ve harikulâde eşyayla birlikte kendi ülkesinin haritasını da göndermişti⁷⁸.

74 THY, 95, 1712.

75 YYTT, 12, 92.

76 P'an 1958, 97

77 TLT 5, 20b.

78 CTS, 198, 3613d. Krş. Lévi 1900, 308; Waley 1952, 91.

BİBLİYOGRAFYA

BİRİNCİ EL KAYNAKLAR¹

CAC	Sung Min-ch'iu, <i>Ch'ang-an chih</i> , Hiraoka 1956.
CC	P'ei Hsing, <i>Ch'uan Ch'i</i> .
CCCCTS	Tu Fu, <i>Chiu chia chi chu Tu shih</i> , Concordance 1940.
CCF	Sun Szu-miao, <i>Ch'ien chin fang</i> .
CCL	Wen Ting-yün, <i>Ching chuang lu</i> . (SF)
CFC	Ts'ui Ling-ch'ün, <i>Chiao fang chi</i> . (TSCC)
CHC	Tu Huan, <i>Ching hsing chi</i> . (CCTSKTS)
ChIC	Tao Ku, <i>Ch'ing i lu</i> . (HYHTS)
CHL	Wei Hsüan, <i>Liu Pin-k'o chia hua lu</i> . (TTTS)
CHP	Tuan Ch'eng-shih, <i>Chi huan p'in</i> . (SF)
ChS	<i>Chou shu</i> .
CIC	Hsüeh Chou-jo, <i>Chi i chi</i> . (TTTS)
CIL	Ch'in Tsai-szu, <i>Chi i lu</i> . (HFLSF)
CL	<i>Chou li</i> .
CLC	Chang Mi, <i>Chuang lou chi</i> . (TTTS)
CLCC	Chiang Tsung, <i>Chiang Ling chün chi</i> . (HWLC)
CLHC	Chou Tun-i, <i>Chou Lien-hsi chi</i> . (TSCC)
CLPT	<i>Ch'ung hsiu Cheng ho cheng lei pen ts'ao</i> . (SPTK)
CLWKC	<i>Ching lun wen kuan chi</i> .
CMYS	Chia Szu-hsieh, <i>Ch'i min yao shu</i> .
CS	<i>Chin shu</i> . (KM)
CSC	Feng Chih, <i>Chi shih chu</i> . (TTTS)
CSL	Hsü Hsüan, <i>Chi shen lu</i> .
CSS	Kuo T'o-t'o, <i>Chung shu shu</i> . (SF)
CSYSC	Chang Chi, <i>Chang Szu-yeh shih chi</i> . (SPTK)
CTC	Yü-wen, <i>Chuang t'ai chi</i> . (SF)
CTS	<i>Chiu Tang shu</i> . (KM)
CW	Niu Su, <i>Chi wen</i> .
CWTS	<i>Chiu Wu Tai shih</i> . (KM)
CYCT	Chang Cho, <i>Ch'ao yeh ch'ien tsai</i> . (TTTS)
EY	<i>Erh ya</i> .
EYI	Lo Yüan, <i>Erh ya i</i> . (TSCC)
FCWC	Tu Mu, <i>Fan ch'uan wen chi</i> . (SPTK)
FHTL	Ku Wen-chien, <i>Fu hsüan tsa lu</i> . (HFLSF)
FLHWC	Lu Kuei-meng, <i>Fu-li Hsien sheng wen chi</i> . (SPTK)

1 Parantez içerisinde gösterilen kısaltmalar "Collectanea and Encyclopedias" dizinine göre kaydedilen eserlere işaret etmektedir.

- FSYL Chang Yen-yüan, *Fa shu yao lu*. (TSCC)
 HC Chang Fan, *Han chi*.
 HCLC Han Yü, *Han Ch'ang-li chi*. (KHCPTS)
 HHHP *Hsüan ho hua p'u*. (TSCC)
 HHPT *Hsin hsiu pen ts'ao*, (facsimile), Shanghai 1959.
 HHS *Hou Han shu*. (KM)
 HKI Ying Shao, *Han kuan i*.
 HKSC Tao-hsüan, *Hsü Kao seng Chuan*.
 HNT *Huai nan tzu*.
 HP Hung Ch'u, *Hsiang p'u*. (TSCC)
 HS *Han shu*. (KM)
 HsHS *Hsü Han shu*.
 HTC Ch'ang Feng-chen, *Hsiang t'an chi*.
 ICCYI Hui-lin, *I ch'ieh ching yin i*. (TSDZK)
 IL I Li.
 ISTC Li Shang-yin, *I shan tsa chi*. (TTTS)
 JCSP Hung Mai, *Jung Chai sui pi*. (TSCC)
 KC Kuo I-kung, *Kuang chih*.
 KCC Ts'ui Pao, *Ku chin cu*.
 KHTS Chou Mi, *Kuei hsin tsa shih* (hsü ci). (HCTY)
 KHYHC Fan Ch'eng-ta, *Kuei ha yü heng chih*. (PSNIC)
 KIC Tai Fu, *Kuang i chi*.
 KKYL Ts'ao Chao, *Ko ku yao lun*. (TSCC)
 KSP Li Chao, [*T'ang*] *Kuo shih pu*. (HCTY)
 KSTI *Kuo shih tsuan i*.
 KTCH Cheng Ch'i, *K'ai t'ien ch'uan hsin chi*. (TTTS)
 KTCY Wang Su, *K'ung tzu chia yü*.
 KuCC *Kuang Chou chi*.
 KY Lu Fa-yen, *Kuang yüan*, (Rev. by Ch'en P'eng-nien).
 KYTPIS Wang Jen-yü, *K'ai yüan T'ien pao i shih*. (TTTS)
 LC *Li chi*.
 LCC Chang Chün-fang, *Li ch'ing chi*. (SF)
 LCKS Li Ho, *Li Ch'uang-chi ko shih*, 1760.
 LCCWH *Liu ch'en chu Wen hsüan*.
 LCWTC *Liang Chien wen ti chi*. (HWLC)
 LHC *Lin hai chih*.
 LHSC Li Tsung-yüan, *Tseng kuang chu shih yin pien Tang Liu hsien sheng chi* (SPTK)
 LIC Tu Kuang-t'ing, *Lu i chi*.
 LiHC Wang K'uei, *Li hai chi*. (TSCC)
 LMCTC Yang Chü-yüan, *Li Mo ch'ui ti chi*. (TTTS)
 LMTWC Liu Yü-hsi, *Liu Meng-te wen chi*. (SPTK)
 LPLI Liu Hsün, *Ling piao lu i*. (TSCC)
 LS *Liao shih*. (KM)
 LTMHC Chang Yen-yüan, *Li tai ming hua chi*. (TSCC)
 LTPWC Li Po, *Li Tai-po wen chi*, (Hiraoka, 1958)
 LYC *Leng yen ching*.
 LYMTC Ou-yang Hsiu, *Lo-yag mu-tan chi*. (PCHH)
 MCML Chang Pang-chi, *Mo chuang man lu*. (TSCC)
 MCPT Shen Kua, *Meng ch'i pi t'an*. (TSCC)
 MHTL Cheng Ch'u-hui, *Ming huang tsa lu*. (TTTS)

- MHTLCKC Ch'ien Hsi-tso, *Ming huang tsa lu chia k'an chi*. (SSKTS)
 MS Fan Ch'o, *Man shu*. (TSCC)
 MTTC Mu t'ien tzu chuan. (TSCC)
 NCS Nan Ch'i shu. (KM)
 NFIWC Fang Ch'ien-li, *Nan fang i wu chih*.
 NFTMC Chi Han, *Nan fang ts'ao mu chuang*.
 NHCSC Wu Lan-hsiu, *Nan Han chin shih chi*. (TSCC)
 NKCMML Wu T'seng, *Neng kai chai man lu*. (TSCC)
 NPYHC Feng Chih, *Nan pu yen hua chi*. (TTTS)
 NS Nan shih.
 NYC Shen Huai-yüan, *Nan Yüeh chih*.
 PCS Pei Ch'i shu. (KM)
 PHL Tuan Kung-lu, *Pei hu lu*. (TTTS; HHLP)
 PKLT Po Chü-i and K'ung Chuan, *Po K'ung liu t'ieh*.
 (Ming Chia ching edition)
 PLC Sun Ch'i, *Pei li chih*. (TTTS)
 PMSY Sun Kuang-hsien, *Pei meng so yen*. (TSCC)
 PS Pei shih. (KM)
 PSCCC Po Chü-i, *Po shih Chia-ch'ing chi*. (SPTK)
 PSMC Lu Yu, *P'i shu man ch'ao*. (TSCC)
 PTKM Li Shih-chen, *Pen ts'ao kang mu*. (Hung pao chai edition)
 PTSI Ch'en Ts'ang-ch'i, *Pen ts'ao shih i*.
 SAWC Yang Shen, *Sheng an wai chi*.
 SC Shih chi. (KM)
 SCC Wang Shao-chih, *Shen ching chi*. (SF)
 SHC Shan hai ching.
 SHIC Wang Hsi, *Shih i chi*. (PSNIC)
 SIC Jen Fang, *Shu i chih*. (HWTS)
 SKC San kuo chih. (KM)
 SKSC Tsan-ning, *Sung kao seng chuan*. (TSDZK)
 SLPT Meng Shen, *Shih liao pen ts'ao*.
 SP Wei Ch-yüan, *Shih p'u*. (TTTS)
 SPT Han Pao-sheng, *Shu pen ts'ao*.
 SS Sung shih. (KM)
 STCH Liu Su, *Sui Tang chia hua*. (TTTS)
 SuS Sui shu. (KM)
 SWCY Kao Ch'eng, *Shih wu chi yüan*. (TSCC)
 TC Cheng Ch'iao, *Tung chih*. (KM)
 TCTC Szu-ma Kuang, *Tzu chih t'ung chien*. (Tokyo, 1892)
 TCWC T'ai chen wai chuan. (TTTS)
 TFCY Tu-ku Tao, *Tan fang ching yüan*.
 TFYK Ts'e fu yüan kuei. (1642 edition)
 THPL Wei Tai, *Tung hsüan pi lu*. (TSCC)
 THY Tang hui yao. (TSCC)
 TLCCFK Hsü Sung, *Tang liang ching ch'eng fang k'ao*. (Hiraoka, 1956)
 TLSI Chang-sun Wu-chi, *Tang lü shu i*. (KHCTPS)
 TLT Tang liu tien. (Kyoto, 1935)
 TMC (Pieh kuo), *tung ming chi*, (T'seng ting HWTS)
 TMJHPT Ta ming jih hua pen ts'ao.
 TPHYC Tai p'ing huan yü chi. (1803 edition)
 TPKC Tai p'ing kuang chi. (1846 edition)

TPT	Su Kung, <i>T'ang pen ts'ao chu.</i>
TPYL	<i>Tai p'ing yü lan.</i> (1892 edition)
TS	<i>T'ang shu.</i> (KM)
TTCLC	Chao Hsi-hu, <i>Tung t'ien ch'ing lu chi.</i> (TSCC)
TTHY	Liu Su, <i>Ta Tang hsin yü.</i> (TTTS)
TTHYC	Hsüan-tsang, <i>Ta Tang hsi yü chi.</i> (SPTK)
TTKSC	I-ching, <i>Ta Tang hsi yü ch'iu fa kao seng chuan.</i>
TTSL	[<i>T'ang</i>] <i>Tai Tsung shih lu.</i>
TuT	Tu Yu, <i>T'ung tien.</i> (KM)
TYF	Ts'ui Hsing-kung, <i>Tsuan yao fang.</i>
TYTP	Su O, <i>Tu yang tsa pien.</i> (TTTS)
WFCSC	Wen T'ing-yün, <i>Wen Fei-ch'ing shih chi chien chu.</i> (1920 edition)
WHTK	Ma Tuan-lin, <i>Wen hsien t'ung k'ao.</i> (KM)
WL	Kao Szu-sun, <i>Wei lüch.</i>
WS	<i>Wei shu.</i> (KM)
WTAC	Wang Po, <i>Wang Tzu-an chi.</i> (1922 edition)
WTS	<i>Wu Tai shih.</i> (KM)
YCYI	Fan Shu, <i>Yün ch'i yü i.</i>
YFL	Ch'eng Ta-ch'ang, <i>Yen fan lu.</i> (HCTY)
YFTL	Tuan An-chieh, <i>Yüeh fu tsa lu.</i> (TTTS)
YHCC	<i>Yeh hou chia chuan.</i>
YHTC	Feng Chih, <i>Yün hsien tsa chi.</i> (TSCC)
YLSP	Tu Wan, <i>Yün lin shih p'u.</i> (TSCC)
YP	Hou Ning-chi, <i>Yüeh p'u.</i> (Ed. by T'ao Ku), (TTTS)
YS	<i>Yüan shih.</i> (KM)
YSCCC	Yüan Chen, <i>Yüan shih Ch'ang-ch'ing.</i> (1929 edition)
YTCC	Yü Chien-wu, <i>Yü Tu-chih chi.</i> (HWLC)
YTCWC	Bkz. TCWC
YYKYL	Chou Mi, <i>Yün yen kuo yen lu.</i> (TSCC)
YYTT	Tuan Ch'eng-shih, <i>Yu yang tsa tsu.</i> (TSCC)

DERLEMELER VE ANSİKLOPEDİLER

CCTSKTS	<i>Che-chiang t'u-su-kuan ts'ung shu.</i>
CHSKCNPCS	<i>Ch'üan Han San kuo Chin Nan pci ch'ao shih.</i>
ChTS	<i>Ch'üan Tang shih.</i>
CTPS	<i>Chin tai pi shu.</i>
CTW	<i>Ch'üan Tang wen.</i>
HCTY	<i>Hsüeh chin t'ao yüan.</i>
HFLSF	<i>Han fen lou Shuo fu.</i>
HHLP	<i>Hsüeh hai lei pien.</i>
HWLC	<i>Han Wei Liu ch'ao san po chia chi.</i>
HWTS	<i>Han Wei ts'ung shu.</i>
HYHTS	<i>Hsi yin hsüan ts'ung shu.</i>
KCSH	<i>Ku chin shuo hai.</i>
KHCPTS	<i>Kuo-hsüeh chi-pen ts'ung shu.</i>
KM	<i>K'ai ming edition.</i>
PCHH	<i>Po ch'uan hsüeh hai.</i>
PSNIC	<i>Pi shu nien i chung.</i>
PWYF	<i>P'ei wen yün fu.</i>
SF	<i>Shuo fu.</i> (1647 edition)

SPTK	<i>Szu pu ts'ung k'an.</i>
SSKTS	<i>Shou shan ko ts'ung shu.</i>
TSCC	<i>Ts'ung shu chi ch'eng.</i>
TSDZK	<i>Taishō Daizōkyō.</i>
TSPMCCC	<i>Tang shih po ming chia ch'üan chi.</i>
TuSCC	<i>T'u shu chi ch'eng.</i>
TT	<i>Chu Ch'i-feng, Tz'u t'ung. (Shanghai, 1934)</i>
TTTS	<i>T'ang tai ts'ung shu. (1864 edition)</i>
YSH	<i>Yüan shih hsüan.</i>

İKİNCİ EL KAYNAKLAR

- Acker, W. R. B.
1954 *Some Tang and Pre-Tang Texts on Chinese Painting*, Leiden, 1954.
- Anderson, J. K.
1961 *Ancient Greek Horsemanship*, Berkeley and Los Angeles, 1961.
- Andersson, J. G.
1943 "Researches into the Prehistory of the Chinese", *Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities*, Vol. 15, Stockholm, 1943, 1-304.
- Arai Ken
1955 "Ri Ga no shi-toku ni sono shikisai ni tsuite", *Chūgoku bungaku hō*, Vol. 3, Kyoto, 1955, 61-90.
- 1959 *Ri Ga*, Tokyo, 1959.
- Asahina Yasuhiko, ed.
1955 *Shōsōin yakubutsu*, Osaka, 1955.
- Aymonier, E.
1891 "Les Tchames et leurs religions", *Revue de l'histoire des religions*, Vol. 24, 1891, 187-237, 261-315.
- Ayscough, Florence
1929 *T'u Fu: The Autobiography of a Chinese Poet, A.D. 712-770*, Vol. I, Boston, New York, London, 1929.
- Bagchi, Prabodh Chandra
1929 *Deux lexiques Sanskrit-chinois*, Vol. I, Paris, 1929.
- 1950 *India and China: A Thousand Years of Cultural Relations*, 2nd edition, Bombay, 1950.
- Bailey, H. W.
1937 "T'augara", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 8 London, 1937, 883-921.
- 1961 *Indo-Scythian Studies, Being Khotanese Taxis Volume IV (Saka Taxis from Khotan in the Hedin Collection)*, Cambridge, England, 1961.
- Balazs, Etienne [Stefan Balázs]
1931 "Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Tang-Zeit", *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*, Vol. 34, 1934, I-92.
- 1932 "Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Tang-Zeit", *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*, Vol. 35, 1935, 1-73
- 1960 "The birth of capitalism in China", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 3, 1960, 196-216.
- Ball, Sydney H.
1950 *A Roman Book on Precious Stones, Including an English Modernization of the 37th Booke of the Historie of the World by. E Plinius Secundus*, Los Angeles, 1950.
- Baltrušaitis, Jurgis
1955 *Le moyen âge fantastique: antiquités et exotismes dans l'art gothique*, Paris, 1955.

Bang, W., and Rachmati, G. R

1932 "Die Legende von Oyuz Qayan", *Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften*, (Philosophisch-historische Klasse, 1932), 683-724.

Barthold, W.

1958 *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, 2nd edition, London, 1958.

Baxter, G. W.

1953 "Metrical Origins of the Tz'u", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.16, 1953, 108-145.

Beal, Samuel

1885 *Si-yu-ki: Buddhist Records of the Western World Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang*, (A.D. 629), 2 vols, Boston, 1885.

Bergman, Folke

1939 *Archaeological Researches in Sinkiang*, Publication 7, Stockholm: Sino-Swedish Expedition, 1939.

Berthelot, M.

1938 *Introduction a l'étude de la chimie des anciens et du moyen- âge*, Paris, 1938.

Blackband, W. T.

1934 "My Rediscovery of the Etruscan Art of Granulation", *Illustrated London News*, April 28, 1934, p.659.

Blair, Dorothy

1960 "The Cloisonné-Backed Mirror in the Shosoin". *Journal of Glass Studies*, Vol.2, 1960, 83-93.

Boodberg, P. A.

1935 "Some Early 'Turco-Mongol' Toponyms", *Hu T'ien Han Yüeh Fan Chu*, Vol.9, May, 1935, 11-13.

1937 "Some Proleptical Remarks on the Evolution of Archaic Chinese", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.2, 1937, 329-372.

Bostock, John, and Riley, H. T., trans.

1855 *The Natural History of Pliny*, Vol. III, London, 1855.

1856 *The Natural History of Pliny*, Vol. IV, London, 1856.

Boyer, Martha

1952 *Mongol Jewellery: Researches on the Silver Jewellery Collected by the First and Second Danish Central Asian Expeditions Under the Leadership of Henning Haslund-Christensen 1936-37 and 1938-39* (København: National museets skrifter, Ethnografisk Reakke, 1952), V.

Braddell, Dato Sir Roland

1956 "Malayadvipa: A study in Early Indianization", *Malayan Journal of Tropical Geography*, Vol. 9, December, 1956, 1-20.

Bridges, William

1948 *Wild Animals of the World*, Garden City, 1948.

Brockelmann, C.

1928 *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāšgarī's Dīwān Lugāt at-Turk*, Leipzig, 1928.

Bromehead, C. E. N.

1945 "Geology in Embryo (up to 1600 A.D.)", *Proceedings of the Geologists' Association*, Vol. 56, 1945, 89-134.

Brough, John

1948 "Legends of Khotan and Nepal", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol.12, London, 1948, 333-339.

Bryant, P. L.

1925 "Chinese Camphor and Camphor Oil", *China Journal*, Vol.3, 1925, 228-234.

Burkill, I. H.

1935 *A Dictionary of the Economic Products of the Malay Peninsula*, London, 1935.

Burton, Richard F.

1934 *The Book of the Thousand Nights and a Night: A Plain and Literal Translation of the Arabian Nights Entertainments*, 3 vols. New York, 1934.

Bushell, S. W.

1880 "The Early History of Tibet. From Chinese Sources", *Journal of the Royal Asiatic Society*, n.s., Vol.12, 1880, 435-541.

Carter, Thomas F.

1955 *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward*, 2nd edition, Rev. by L. C. Goodrich, New York, 1955.

Chang Ch'ang-kung

1951 *Tang Sung ch'uan-ch'i tso-che chi ch'i shih-tai*, Peking, 1951.

Chang, H. T.

1926 "One the Question of the Existence of Elephants and the Rhinoceros in Northern China in Historical Times", *Bulletin of the Geological Society of China*, Vol. 5, 1926, 99-106.

Chang Hsing-lang

1929 "Tang-shih Fei-chou hei-nu shu Chung-kuo k'ao", *Fu-jen hsüeh-chih*, Vol 1, 1929, 93-112.

1930 *Chung-hsi chiao-t'ung shih-liao hui-p'ien*, Pei-p'ing, 1930.

1930a "The Importation of Negro Slaves to China Under the Tang Dynasty", *Bulletin of the Catholic University of Peking*, Vol. 7, December, 1930, 37-59.

Chang Hung-chao

1921 "Shih ya (Lapidarium Sinicum)", *Ti-chih chuan-pao*, ser. B, no. 2, Peking, 1921.

Chang Tzu-kao

1958 "Ts'ung tu-hsi t'ung-ch'i t'an-tao wu'tzu pen-i", *K'ao-ku hsüeh-pao*, Vol. 3, 1958, 73-74.

Chang Wan

1960 "P'u-sa-man chi ch'i hsiang-kuan chih chu wen-t'i", *Ta-lu tsa-chih*, Vol. 20, 1960, 19-24, 47-49, 93-98.

Chao Wen-jui

1926 "Tang-tai shang-yeh chih t'e-tien", *Ch'ing-hua hsüeh-pao*, Vol. 3, 1926, 951-966.

Chapin Helen B.

1940 "Toward the Study of the Sword as Dynastic Talisman: The Fêng-ch'êng Pair and the Sword of Han Kao Tsu", unpublished Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley, June, 1940.

Chavannes, Edouard

1894 *Mémoire composé à l'époque de la grande dynastie Tang sur les religieux éminents qui allèrent chercher la loi dans les pays d'occident par I-tsing*, Paris, 1894.

1903 *Documents sur les T'ou-kiue (Turcs), Occidentaux*, St. Pétersbourg, 1903.

1905 "Le pays d'Occident d'après de Wei lio", *T'oung pao*, Vol. 6, 1905, 519-571.

Ch'en Pand-hsien

1957 *Chung-kuo i-hsüeh shih*, Shanghai, 1957.

Ch'en Tsu-kuei, Ed.

1957 *Chung-kuo nung-hsüeh i-ch'an hsüan-chi*, A, 5, "Mien" (Shang Mien), Shanghai, 1957.

Ch'en Yüan

1928 "Manichaeism in China", *Bulletin of the Catholic University of Peking*, Vol. 4, May, 1928, 59-68.

Cheng Chen-to

1958 *Preface, Shan-hsi-sheng ch'u-t'u Tang-yung hsüan-chi*, Peking, 1958.

Cheng Tso-hsin

1955 *Chung-kuo niao-lei fen-pu mu-lu*, Vol. 1, Peking, 1955.

Chmielewski, Janusz

1958 "The Problem of Early Loan-Words in Chinese as Illustrated by the Word *p'u-l'ao*", *Rocznik orientalistyczny*, Vol. 22, no. 2, 1958, 7-45.

1961 "Two Early Loan-Words in Chinese", *Rocznik orientalistyczny*, Vol. 24, no. 2, 1961, 65-86.

Chou Yi-liang

1945 "Notes on Marvazī's Account of China", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 9, 1945, 1-23.

1945a "Tantrism in China", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 8, 1945, 241-332.

Christensen, Arthur

1936 "L'Iran sous les Sassanides", *Annales du Musée Guimet, Bibliothèque d'Etudes*, Vol. 48, 1936.

Christie, Anthony

1957 "Ta-ch'in P'o-lo-men", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 20, London, 1957, 159-166.

1957a "An Obscure Passage from the *Periplus*: *κολανδιοφωντα τὰ μέγιστα*", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 19, London, 1957, 345-353.

Chu Hsiu-hsia

1957 *Tang-tai ch'uan-ch'i yen-chiu*, Taipei, 1957.

Ch'üan Han-sheng

1947 "Tang-tai wu-chia-ti pien-tung", *Kuo-li chung-yang yen-chiu-yüan, li-shih yü-yen yen-chiu-so chi-k'an*, Vol. II, Shanghai, 1947, 101-148.

1947a "Tang-Sung shih-tai Yang-chou ching-chi ching-kuang-ti fan-jung yü shuai-lo", *Kuo-li chung-yang yen-chiu-yüan, li-shih yü-yen yen-chiu-so chi-k'an*, Vol. II, Shanghai, 1947, 149-176.

1948 "Chung-ku tzu-jan ching-chi", *Kuo-li chung-yang yen-chiu-yüan, li-shih yü-yen yen-chiu-so chi-k'an*, Vol. 10, 1948, 73-173.

Chuang Shen

1960 "Mi jih k'ao" [An investigation of "Mihr" as Sunday in a Week Introduced into China During the Tang Dynasty], *Bulletin of the Institute of History and Philology, Academia Sinica*, Vol. 31, 1960, 271-301.

Coedès, G.

1948 *Les états hindouisés d'Indochine et d'Indonesie*, Paris, 1948.

Collier, V. W. F.

1921 *Dogs of China and Japan in Nature and Art*, London, 1921.

Concordance

1940 "A Concordance to the Poems of Tu Fu", *Harvard-Yenching Institute Sinological Index Series*, Vol. II, Suppl. 14, Cambridge, 1940.

Cox, E. H. M.

1945 *Plant-Hunting in China: A History of Botanical Exploration in China and the Tibetan Marches*, London, 1945.

Crevost, Ch.

1925 "Catalogue des produits de l'Indochine", *Bulletin Economique de l'Indochine*, 1925, 26-30.

Dana, E. S.

1892 *The System of Mineralogy of James Dwight Dana: Descriptive Mineralogy*, New York, 1892.

David, A., and Oustalet, E.

1877 *Les Oiseaux de la Chine*, Paris, 1877.

Davidson, J. Leroy

1954 *The Lotus Sutra in Chinese Art: A Study in Buddhist Art to the Year 1000*, New Haven, 1954.

Davis, Frank

1960 "A Ming Winecup and Cloisonné" (A page for Collectors), *Illustrated London News*, October 15, 1960, p. 650.

Delacour, Jean

1947 *Birds of Malaysia*, New York, 1947.

1951 *The Pheasants of the World*, London and New York, 1951.

Delacour, J. and Jabouille, P.

1931 *Les Oiseaux de l'Indochine Française*, Vol. IV, Paris, 1931.

Demiéville, P.

1924 "Review of Tchang Hong-tchao, *Che ya (Lapidarium sinicum)*", *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient*, Vol. 24, 1924, 276-301.

1925 "La musique čame au Japon", *Etudes asiatiques publiées à l'occasion du vingt-cinquième anniversaire de l'Ecole Française d'Extrême-Orient*, Vol. I, 1925, 199-226.

1952 *Le concile de Lhasa: une controverse sur le quiétisme entre bouddhistes de l'Inde et de la Chine au VIIIe siècle de l'ère chrétienne*, Paris, 1952.

Demiéville, P., ed.

1929 *Hôbôgirin*, Tokyo, 1929.

Derniers, Refuges

1956 *Derniers Refuges: Atlas commenté des réserves naturelles dans le monde, préparé par l'Union Internationale pour la Conservation de la Nature et de ses Ressources*, Brussels, 1956.

Dragon King's Daughter

1954 *The Dragon King's Daughter: Ten Tang Dynasty Stories*, Peking, 1954.

Drake, F. S.

1940 "Foreign Religions of the Tang Dynasty", *Chinese Recorder*, Vol. 71, 1940, 343-354, 643-649, 675-688.

1943 "Mohammednism in the Tang Dynasty", *Monumenta Serica*, Vol. 8, 1943, I-40.

Dubs, H. H.

1944 *The History of the Former Han Dynasty by Pen Ku*, Vol. II, Baltimore, 1944, reprinted 1954.

Duyvendak, J. J. L.

1939 "The True Dates of the Chinese Maritime Expeditions in the Early Fifteenth Century", *T'oung Pao*, Vol. 34, 1939, 341-412.

1949 *China's Discovery of Africa*, London, 1949.

Eberhard, W.

1937 *Typen chinesischer Volksmärchen*, FF Communicaions, No. 120, Helsinki, 1937.

1942 "Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas", *T'oung Pao*, Suppl. to Vol. 36, 1942.

1942a "Lokalkulturen im alten China", I, *T'oung Pao*, Suppl. to Vol. 37, 1942; II, *Monumenta Serica*, Monograph 3, 1942.

1948 "Some Cultural Traits of the Sha-t'o Turks", *Oriental Art*, Vol. I, 1948.

1950 *A History of China*, Berkeley and Los Angeles, 1950.

Ecke, G. and Demiéville, P.

1935 *The Twin Pagodas of Zayton: A Study of Later Buddhist Sculpture in China*, Cambridge, Mass., 1935.

Edwards, E. D.

1937 *Chinese Prose Literature of the Tang Period*, A. D. 618-906, Vol. I, London, 1937.

Egami, Namio

1951 "The k'uai-t'i, the t'ao-yu, and the tan-hsi, the strange domestic animals of the Hsiung-nu", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, Vol. 13, Tokyo, 1951, 87-123.

Encyclopaedia Britannica

1956 *Encyclopaedia Britannica*, Chicago, 1956.

Erkes, Eduard

1940 "Das Pferd im alten China", *T'oung Pao*, Vol. 36, 1940, 26-63.

1942 "Vogelzucht im alten China", *T'oung Pao*, Vol. 37, 1942, 15-34.

Ettinghausen, Richard

1950 *Studies in Muslim Iconography: I. The Unicorn*, Freer Gallery of Art, Occasional Papers, Vol. I, No. 3, Washington, 1950.

Farquhar, David M.

1957 "Oirat-Chinese Tribute Relations, 1408-1446", *Festschrift für Nikolaus Poppe*, Wiesbaden, 1957, 60-68.

Feng, Han-yi

1944 "The Discovery and Excavation of the Royal Tomb of Wang Chien", *Szechwan Museum Occasional Papers*, No. I, (reprinted from *Quarterly Bulletin of Chinese Bibliography*, n.s., Vol. 4, nos. 1-2, Chengtu, 1944, I-II).

Fernald, Helen E.

1935 "The Horses of Tang Tai Tsung and the Stele of Yu", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 55, 1935, 420-428.

1942 "In Defense of the Horses of Tang Tai Tsung", *Bulletin of the University Museum*, Vol. 9, No. 4, Philadelphia, 1942, 18-28.

1959 "Chinese Art and the Wu-sun Horse", *1959 Annual*, Art and Archaeology Division, Royal Ontario Museum, Toronto, 24-31.

Fitzgerald, C. P.

1933 *Son of Heaven: A Biography of Li Shih-min, Founder of the T'ang Dynasty*, Cambridge, England, 1933.

1938 *China: A Short Cultural History*, New York and London, 1938.

1947 "The Consequences of the Rebellion of An Lu-shan upon the Population of the Tang Dynasty", *Philobiblon*, Vol. II, No. I, September, 1947, 4-II.

Fletcher, T. B. and C. M. Inglis

1924 *Birds of an Indian Garden*, Calcutta and Simla, 1924.

Forbes, R. J.

1955 *Studies in Ancient Technology*, Vol. I, Leiden, 1955.

Franke, H.

1955 "Some remarks on Yang Yü and His Shan-chü hsin-hua", *Journal of Oriental Studies*, Vol. II, no. 2, Honkong, July, 1955, 302-308.

Friederichs, Heinz F.

1933 "Zur Kenntnis der frühgeschichtlichen Tierwelt Südwestasiens; unter besonderer Berücksichtigung der neuen Funde von Monhenjo-daru, Ur, Tell Halaf und Maikop", *Der Alte Orient*, Vol. 32, 1933, 45 pp.

Fujita, Toyohachi

1943 "Menka mempu ni kan-suru kodai Shinajin no chishiki", *Tōzai kōsha-shi no kenkyū*, *Nan-kai hen*, 1943, 533-584.

Gabain, Annemarie von

1961 "Das uigurische Königsreich von Chotscho, 850-1250", *Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst*, 1961, nr. 5.

Garner, Sir Harry

1955 "Chinese Art, Venice, 1954", *Oriental Art*, n.s., Vol. I, no.2, Summer, 1955, 66-70.

Gernet, Jacques

1956 "Les aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise du ve au xe siècle", *Publications de Ecole Française d'Extrême-Orient*, Vol. 39, Saigon, 1956.

Gershevitch, Ilya

1957 "Sissoo at Susa (O Pers. yakā = Dalbergia sissoo Roxb.)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol.19, 1957, 317-320.

Gettens, R. J.

1950 "Lapis lazuli and ultramarine in ancient times", *Alumni: Revue du cercle des Alumni des Fondations Scientifiques*, Vol. 19, Brussels, 1950, 342-357.

Giles, H. A.

1923 *Gems of Chinese Literature*, Vol. I, Shanghai, 1923.

Giles, Lionel

1932 "A Chinese Geographical Text of the Ninth Century", *Bulletin of the School Oriental and African Studies*, Vol. 6, 1932, 825-846.

1935 "Dated Chinese Manuscripts in the Stein Collection: II, Seventh Century A.D.", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 8, 1935, I-26.

1937 "Dated Chinese Manuscripts in the Stein Collection: III, Eighth Century A.D.", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 9, 1937, I-25.

1957 *Descriptive Catalogue of the Chinese Manuscripts from Tunhuang in the British Museum*, London, 1957.

Glaesser, Gustav

1957 "Painting Ancient Pjandžikent", *East and West*, Vol. 8, 1957, 199-215.

Gode, P. K.

1949 "History of Ambergris in India Between About A.D. 700 and 1900", *Chymia*, Vol. II, 1949, 51-56.

Goodrich, L. C.

1931 "Negroes in China", *Bulletin of the Catholic University of Peking*, Vol. 8, December, 1931, 137-139.

1959 *A Short History of the Chinese People*, 3rd edition, New York, 1959.

Gray, Basil

1959 *Buddhist Cave Paintings at Tun-huang*, with photographs by J. B. Vincent, London, 1959.

Griessmaier, Viktor

1933 "Die granulierten Goldschnalle", *Wiener Beiträge zur Kunst und Kulturgeschichte Asiens*, Vol. 7, (Studien zur Kunst der Han-Zeit, Die Ausgrabungen von Lo-lang in Korea, 1933), 31-38.

Grigson, Geoffrey

1947 *The Harp of Aeolus and Other Essays on Art, Literature, and Nature*, London, 1947.

Grousset, René

1932 *In the Footsteps of the Buddha*, transl. by Mariette Leon, London, 1932.

1948 *De la Grèce à la Chine*, Monaco, 1948.

Gulik, R. H. van

1954 "The 'Mango' Trick in China: An Essay on Taoist Magic", *Transactions of the Asiatic Society of Japan*, ser. 3, Vol. III, December, 1954, 117-175.

Gyllenswärd, Bo

1958 "Ekolsund: And Historic Swedish Country House with World-Famous Chinese Collections", *Connoisseur*, American edition, March, 1957, pp. 2-7.

Hackmann, Heinrich

1951-1954 *Erklärendes Wörterbuch zum Chinesischen Buddhismus: Chinesisch-Sanskrit-Deutsch*, Leiden, 1951-1954.

Han Chüeh

1953 "Tiao p'i k'ao", *Ta-lu tsa-chih*, Vol 6, 1953, 390-393.

Han, Wai-toon

1941 "Lung nao hsiang k'ao", *Journal of the South Seas Society*, Vol. II, no. 1/3, 1941, 3-17.

Hansford, S. Howard

1957 *The Seligman Collection of Oriental Art: I. Chinese, Central Asian and Luristān Bronzes and Chinese Jades and Sculptures*, London, 1957.

Harada, Yoshito

1939 "The Interchange of Eastern and Western Culture as Evidenced in the Shō-sō-in Treasures", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, Vol. II, Tokyo, 1939, 55-78.

1944 *Tōa ko-bunka kenkyū*, 3rd edition, Tokyo, 1944.

Harich-Schneider, Eta

1954 "The Rhythmical Patterns in Gagaku and Bugaku", *Ethno-musicologica*, Vol. 3, Leiden, 1954.

Harvey, E. Newton

1957 *A History of Luminescence from the Earliest Times Until 1900*, Philadelphia, 1957.

Harvey, G. E.

1925 *History of Burma, from the Earliest Times to 10 March, 1824, the Beginning of the English Conquest*, London, 1925.

Hasan, Hādī

1928 *A History of Persian Navigation*, London, 1928.

Hastings, J., Ed.

1927 *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, New York, 1917-1927.

Hayashi, Kenzō

1925 "Hō-kin kō", *Shinagaku*, Vol. 8, 1925, 447-456.

Hiraoka, Takeo, Ed.

1956 *Chōan to Rakuyō*, Kyoto, 1956.

1958 *Rihaku no saḡuhin*, Kyoto, 1958.

Hirth, F.

1885 *China and the Roman Orient: Researches into Their Ancient and Mediaeval Relations as Represented in Old Chinese Records*, Leipsic, Munich, Shanghai, Hongkong, 1885.

Hirth, F. and Rockhill, W. W.

1911 *Chau Ju-kua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the Twelfth and Thirteenth Centuries, Entitled Chu-fan-chi*, St. Petersburg, Russia, 1911.

Ho Ping-yü and Needham, J.

1959 "Theories of Categories in Early Mediaeval Chinese Alchemy", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 22, 1959, 173-210.

1959a "Elixir Poisoning in Mediaeval China", *Janus*, Vol. 48, 1959, 221-251.

1959b "The Laboratory Equipment of the Early Mediaeval Chinese Alchemist", *Ambix*, Vol. 7, 1959, 57-115.

Holmes, Urban T.

1934 "Mediaeval Gem Stones", *Speculum*, Vol. 9, 1934, 195-204.

Horn, Paul and Steindorff, Georg, Eds.

1891 "Sassanidische Siegelsteine", *Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen, Königliche Museen zu Berlin*, Vol. 4, 1891, I-49.

Hornell, James

1946 "The Role of Birds in Early Navigation", *Antiquity*, Vol. 20, 1946, 142-149.

Hou K'uan-chao

1957 *Kuang-Chou chih-wu chien-so-piao*, Shanghai, 1957.

Hourani, G. F.

1951 *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times*, Princeton, 1951.

Hsia Nai

1957 "Chung-kuo tsiu-chin fa-hsien-ti Po-szu Sa-shan-ch'ao yin-pi", *K'ao-ku hsüeh-pao*, Vol. 16, 1957, 49-60.

1958 "Ch'ing-hai Hsi-ning ch'u-t'u-ti P-szu Sa-shan-ch'ao yin-pi", *K'ao-ku hsüeh-pao*, Vol. 19, 1958, 105-110.

Hsiang Ta

1933 *Tang-tai Ch'ang-an yü Hsi-yü wen-ming*, *Yen-ching hsüeh-pao chuan-hao chih* 2; Peking, 1933.

1957 *Tang-tai Ch'ang-an yü Hsi-yü wen-ming*, enlarged edition, Peking, 1957.

Hsü Sung

1902 *Tang liang ching ch'eng fang k'ao*, edition of 1902 reproduced in Hiraoka, 1956.

Huard, Pierre, and Wong, M.

1957 "Structure de la Médecine chinoise", *Bulletin de la Société des Etudes Indochinoises*, Saigon, 1957.

1958 *Evolution de la matière médicale chinoise*, Leiden, 1958.

Huber, E.

1906 "Termes Persans dans l'astrologie bouddhique chinoise", (Etudes de littérature bouddhique," VII), *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient*, Vol. 6, 1906, 39-43.

Hung, William

1952 *Tu Fu, China's Greatest Poet*, Cambridge, Mass., 1952.

Inhibashi, Gorō

1901 "Tō-Sō jidai no Shina enkai bōeki narabi ni bōekikō ni tsuite," *Shigaku zasshi*, Vol. 12, 1901, 952-975, 1051-1077, 1298-1314.

Ishida, Mikinosuke

1932 "Etudes sino-iraniennes, I. A propos du *Hou-siuan-wou*" *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, Vol. 6, Tokyo, 1932, 61-76.

1942 *Chōan no horu*, 3rd edition, Tokyo, 1942.

1948 *Tō-shi sōshō*, Tokyo, 1948.

Ishida, Mikinosuke and Gunichi Wada

1954 *The Shosoin: An Eighth-Century Treasure-House*, English résumé by Jiro Harada, Tokyo, Osaka, and Moji, 1954.

Janson, H. W.

1952 *Apes and Ape Lore in the Middle Ages and the Renaissance*, London, 1952.

Jayne, H. H. F.

1942 "Maitreya and Guardians", *Bulletin of the University Museum*, Vol. 9, no. 4, Philadelphia, 1941, 7.

Jenyns, R. Soame

1954 "Chinese Carvings in Elephant Ivory", *Transactions of the Oriental Ceramic Society*, 1951-1952, 1952-1953, London, 1954, 37-59.

1957 "The Chinese Rhinoceros and Chinese Carvings in Rhinoceros Horn", *Transactions of the Oriental Ceramic Society*, 1954-1955, London, 1957, 31-62.

Katō, Shigeshi

1936 "On the Hang of the Association of Merchants in China, with Especial Reference to Institution in the Tang and Sung Periods", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, Vol. 8, Tokyo, 1936, 45-83.

Keller, Conrad

1902 *Die Abstammung der ältesten Haustiere*, Zürich, 1902.

Keller, Otto

1909 *Die Antike Tierwelt*, Vol. I, Leipzig, 1909.

1903 *Die Antike Tierwelt*, Vol. II, Leipzig, 1909.

Kiang Chao-yuan

1937 *Le voyage dans la Chine ancienne considéré principalement sous son aspect magique et religieux*, Vol. I, transl. by Fan Jen, Shanghai, 1937.

Kimura Kōrchi

1942 "Honzō", *Shina chiri rekishi daikei*, Vol. 8, Tokyo, 1942, 187-217.

1946 *Kan-wa yakumei mokuroku*, Tokyo, 1946.

1954 "Ancient Drugs Preserved in the Shōsōin", *Occasional Papers of the Kansai Asiatic Society*, no. I, Kyoto, 1954.

Kishibe Shigeo

1948 *Tōyō no gakkō to sona rekishi*, Tokyo, 1948.

1952 "Seiiki-gaku tōryū ni okeru kogaku raichō no igi", *Rekishi to bunka: Rekishigaku kenkyū hōkoku*, Vol. I, (Tōkyō Daigaku kyōikugakubu jimbun-kagaku-ka kiyō), Tokyo, 1952, 67-90.

1954 "The Origin of the K'ung-hou (Chinese Harp): A companion Study to The Origin of the P'i-p'a" *Tōyō Ongaku Kenkyū*, transl. by Leo M. Traynor, Tokyo, 1954.

1955 "Tō-dai gikan no soshiki", *Kodai kenkyū 2: Rekishigaku kenkyū hōkoku*, Vol. III, no. 5, (Tōkyō Daigaku kyōikugakubu jimbun-kagaku-ka kiyō, Tokyo, 1955), 133-186.

1956 "Zen-Shoku Shiso Ō Ken kanza sekichō no nijūshi hakugi ni tsuite", *Kokusai tōhō gakusha kaigi kiyō*, Vol. I, 1956, 9-21.

K'ung Te

1934 *Wai-tsu yin-yüeh liu-ch'uan Chung-kuo shih*, Shanghai, 1934.

Kuwabara Jitsuzō

1930 *T'ang Sung shih-tai chung-hsi t'ung-shang shih*, transl. by Feng Yu, Shanghai, 1930.

Laufer, Berthold

1905 "Historical Jottings on Amber in Asia", *Memoirs of the American Anthropological Association*, Vol. I, 1905-1907, 211-244.

1909 *Chinese Pottery of the Han Dynasty*, Leiden, 1909.

1913 "Arabic and Chinese Trade in Walrus and Narwhal Ivory", *T'oung Pao*, Vol. 14, 1913, 315-364.

1913a *Notes on Turquoise in the East*, Field Museum of Natural History, Publication 169, Anthropological Series, Vol. 13, no. I, Chicago, 1913.

1914 "Bird Divination Among the Tibetans", *T'oung Pao*, Vol. 15, 1914, 1-110.

1914a *Chinese Clay Figures: Part I. Prolegomena on the History of Defensive Armor*, Field Museum of Natural History, Publication 177, Anthropological Series, Vol. 13, no. 2, Chicago, 1914.

1915 "Asbestos and Salamander: An Essay in Chinese and Hellenistic Folk-Lore", *T'oung Pao*, Vol. 16, 1915, 299-373.

1915a "Three Tokharian Bagatelles", *T'oung Pao*, Vol. 16, 1915, 272-281.

1915b "Viḍaṅga and Cubebs", *T'oung Pao*, Vol. 16, 1915, 282-288.

1915c *The Diamond: A study in Chinese and Hellenistic Folklore*, Field Museum of Natural History, Anthropological Series, Vol. 15, no. I, Chicago, 1915.

1915d "The Story of the Piarra and the Syrian Lamb", *Journal of American Folk-Lore*, Vol. 28, 1915, 103-128.

1915e "Optical Lenses", *T'oung Pao*, Vol. 16, 1915, 169-228.

1915f "Burning-Lenses in India", *T'oung Pao*, Vol. 16, 1915, 562-563.

1916 "Supplementary Notes on Walrus and Narwhal Ivory", *T'oung Pao*, Vol. 17, 1916, 348-389.

1918 "Malabathron", *Journal Asiatique*, 11th ser., Vol. 12, 1918, 5-49.

1919 *Sino-Iranica: Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran, with Special Reference to the History of Cultivated Plants and Products*, Field Museum of Natural History, Publication 201, Anthropological Series, Vol. 15, no.3, Chicago, 1919.

- 1923 *Oriental Theatricals*, Field Museum of Natural History, Department of Anthropology Guide, pt. I, Chicago, 1923.
- 1923a "Review of V. W. F. Collier, *Dogs of China and Japan in Nature and Art*", *Isis*, Vol. 5, 1923, 444-445.
- 1925 *Ivory in China*, Field Museum of Natural History, Anthropology Leaflet 21, Chicago, 1925.
- 1926 *Ostrich Egg-Shell Cups of Mesopotamia and the Ostrich in Ancient and Modern Times*, Field Museum of Natural History, Anthropology Leaflet 23, Chicago, 1926.
- 1937 *Felt: How It Was and Used in Ancient Times and a Brief Description of Modern Methods of Manufacture and Uses*, 5th printing, Chicago, 1937.
- 1946 *Iade: A Study in Chinese Archaeology and Religion*, 2nd edition, South Pasadena, 1946.
- Le Coq, Albert von
- 1925 *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, Berlin, 1925.
- Lessing, F.
- 1935 *Über die Symbolsprache in der chinesischen Kunst*, (Frankfurt am Main, n.d., [1935?]).
- Lévi, Sylvain
- 1900 "Les missions de Wang Hiuen-ts'e dans l'Inde", *Journal Asiatique*, Vol. 15, 1900, 297-341, 401-468.
- 1913 "Le 'tokharien B' langue de Koutcha", *Journal Asiatique*, 11th ser., Vol. 2, 1913, 351-352.
- Lévi, S. and Chavannes, E.
- 1895 "L'Itinéraire d'Ou-k'ong (751-790)", *Journal Asiatique*, 9th ser., Vol. 6, 1895, 341-384.
- Levy, Howard S.
- 1951 "An Historical Introduction of the Events Which Culminated in the Hung Ch'ao Rebellion", *Phi Theta Annual*, Vol 2, 1951, 79-103.
- 1955 *Biography of Huang Ch'ao*, Chinese Dynastic Histories Translations, no. 5, Berkeley and Los Angeles, 1955.
- Lewicki, Tadeusz
- 1935 "Les premiers commerçants Arabes en Chine", *Rocznik Orientalistyczny*, Vol. 11, 1935, 173-186.
- Li, H. L.
- 1959 *The Garden Flowers of China*, New York, 1959.
- Li Lin-Ts'an
- 1956 "Yen Li-pen chih-kung t'u", *Ta-lu tsa-chih*, Vol. 12, 1959, 33-50.
- Ling Ch'un-sheng
- 1958 "Chung-kuo chiu chih ch'i-yüan", *Chung-yang yen-chiu-yian, Li-shih yü-yen-yen-chiu-so chi-k'an*, Vol. 29, Ch'ing-chu Chao Yüen-jen Hsien-sheng liu-shih-wu sui lun-wen-chi, B, Taipei, 1958, 883-907.
- Liu Ling-ts'ang
- 1958 *Tang-tai jen-wu hua*, Peking, 1958.
- Liu Mau-tsai
- 1957 "Kulturelle Beziehungen zwischen den Ost-Türken (=T'u-küe) und China", *Central Asiatic Journal*, Vol. 3, no. 3, 1957-1958, 190-205.
- Loehr, Max
- 1959 "A Props of two Painting Attributed to Mi Yu-Jen", *Ars Orientalis*, Vol.3, 1959, 167-173.
- Lu Gwei-djen and Needham, J.
- 1951 "A Contribution to the History of Chinese Dietetics", *Isis*, Vol. 42, 13-20.
- Lucas, A.
- 1934 *Ancient Egyptian Materials and Industries*, 2nd edition, London, 1934.

Luce, G. H.

1924 "Countries Neighbouring Burma", *Journal of the Burma Research Society*, Vol. 14, 1924, 138-205.

Lydekker, R.

1898 *Wild Oxen, Sheep and Goats of All Lands: Living and Extinct*, London, 1898.

1912 *The Horse and Its Relatives*, New York, 1912

1912a *The Ox and Its Kindred*, London, 1912.

1912b *The Sheep and Its Cousins*, London, 1912.

McDermott, W. C.

1938 *The Ape in Antiquity*, Baltimore, 1938.

Macgowan, D. J.

1854 "Chinese and Aztec Plumagery", *American Journal of Science and Arts*, 2nd ser., Vol. 18, 1854, 57-61.

Maenchen-Helfen, Otto

1950 "Two Notes of the Diamond in China", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 70, 1950, 187-188.

1957 "Grenelated Mane and Scabbard Slide", *Central Asiatic Journal*, Vol. 3. No.II, 1957, 85-138.

Mahler, Jane Gaston

1959 *The Westerners Among the Figurines of the T'ang Dynasty of China*, Rome, 1959.

Majumdar, R. C.

1927 *Ancient Indian Colonies in the Far East: I. Champa*, Lahore, 1927.

Maspero, H.

1953 *Les documents chinois de la troisième expédition de Sir Aurel Stein en Asie Centrale*, London, 1953.

Masutomi Junosuke

1957 *Shōsōin yakubutsu wo chūshin to suru kodai sekiyaku no kenkyū, Shōsōin no kōbutsu*, Vol. I. Kyoto, 1957.

Mathew, Gervase

1956 "Chinese Porcelain in East Africa and on the Coast of South Arabia", *Oriental Art*, n.s., Vol. II, Summer, 1956, 50-55.

Matsui, Shūichi

1959 "Ro-ryū hanchin kō", *Shikagu zasshi*, Vol. 68, 1959, 1397-1432.

Medley, Margaret

1955 "The T'ang Dynasty: A Chinese Renaissance, A.D. 618-906", *History Today*, Vol. 5, no. 4, April, 1955, 263-271.

Merrill, George P.

1922 *Handbook and Descriptive Catalogue of the Collections of Gems and Precious Stones in the United States National Museum*, United States National Museum Bulletin 118, Washington, 1922.

Miller, Roy A.

1959 *Accounts of Western Nations in the History of the Northern Chou Dynasty*, Chinese Dynastic History Translations, no. 6, Berkeley and Los Angeles, 1959.

Mookerji, Radha Kumud

1957 *Indian Shipping: A History of the Sea-Borne Trade and Maritime Activity of the Indians from the Earliest Times*, 2nd edition, Calcutta, 1957.

Murakami Yoshimi

1955 "Tō-dai kizoku teien", *Tōhōgaku*, Vol. II, 1955, 71-80.

Na Chih-Liang

1953 "Lan-t'ien yü", *Ta-lu tsa-chih*, Vol. 7, 1953, 363-364.

Nagahiro, T.

1955 "On Wei-ch'ih I-seng, a Painter of the Early T'ang Dynasty", *Oriental Art*, n.s., Vol. I, no. 2, Summer, 1955, 70-74.

Nakamura Kishirō

1917 "Tō-jidai no Kanton", *Shikagu zasshi*, Vol. 28, 1917, 242-258, 348-368, 487-495, 552-576.

1920 "Kanton no shōko oyobi Kanton Chōan wo renketsu suru suiro shūun no kōtsū", *Tōyōgaku*, Vol. 10, 1920, 244-266.

Nakano Kōkan

1924 *Shina no uma*, Peking, 1924.

Nanjio, Bunyiu

1883 *A Catalogue of the Chinese Translation of the Buddhist Tripitaka: The Sacred Canon of the Buddhists in China and Japan*, Oxford, 1883.

Needham, Joseph

1954 *Science and Civilisation in China*, Vol. I, Cambridge, England, 1954.

1958 *The Development of Iron and Steel Technology in China*, London, 1958.

1959 *Science and Civilisation in China*, Vol. III, Cambridge, England, 1959.

1959 "The Missing Link in Horological History: A Chinese Contribution", *Proceedings of the Royal Society, A*, 250, 1959, 147-179.

Needham, Joseph, Wang Ling, and Derek J. Price

1960 *Heavenly Clockwork: The Great Astronomical Clocks of Medieval China*, Cambridge, England, 1960

Needham, Joseph, Wang Ling, and K. G. Robinson

1962 *Science and Civilisation in China*, Vol. IV, no. I, Cambridge, England, 1962.

Nyberg, H. S.

1931 *Hilfsbuch des Pehlevi. II. Glossar*, Upsala, 1931.

Ogawa Shōichi

1957 "Ban-Tō-shi no ichimen-sono shakaisei-", *Tōkyō Shinagaku*, Vol. 3, June, 1957, 97-114.

Owaga Tamaki

1959 "Chokuroku no uta-sono gengo to bungakushi-teki igi", *Tōhōgaku*, Vol. 18, June, 1959, 34-44.

Osborne, D.

1912 *Engraved Gems, Signets, Talismans and Ornamental Intaglios*, New York, 1912.

P'an Huai-su

1958 "Ts'ung ku-chin tzu-p'u lun Ch'iu-tzu-yüeh ying-hsiang-hsia-ti min-tsu yin-yüeh", *K'ao-ku hsüeh-pao*, Vol. 21, 1958, 95-124.

Paris, Pierre

1952 "Quelques dates pour une histoire de la jonque chinoise", *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient*, 46/1, 267-278, Vol. 46, no. II, 1954, 653-655.

Pelliot, Paul

1903 "Le Fou-nan", *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient*, Vol. 3, 1903, 248-303.

1904 "Deux itinéraires de Chine en Inde à la fin du viiie siècle", *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient*, Vol. 4, 1904, 131-413.

1912 "Autour d'une traduction Sanskrit du Tao-tō-king (Tao Tê Ching)", *T'oung Pao*, Vol. 13, 1912, 350-430.

1912a "Review of Hirth and Rockhill, *Chau lu-kuo: His work on the Chinese and Arab Trade in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Entitled *Chu-fan-chi*", *T'oung Pao*, Vol. 13, 446-481.

1912b "Les influences iraniennes en Asie Centrale et en Extrême-Orient", *Revue d'histoire et de littérature religieuse*, n.s. Vol. 3, 1912, 97-119.

- 1923 "Quelques artistes des Six Dynasties et des Tang", *T'oung Pao*, Vol.22, 1923, 215-291.
- 1928 "L'édition collective des oeuvres de Wang Kouo-wei", *T'oung Pao*, Vol. 26, 1928, 113-182.
- 1928a "Des artisans chinois à la capitale abbaside en 751-762", *T'oung Pao*, Vol. 26, 1928, 110-112.
- 1959 *Notes on Marco Polo*, Vol. I, Paris, 1959.
- Penzer, N. M.
- 1952 *Poison-Damnells and Other Essays in Folklore and Anthropology*, London, 1952.
- Phillips, Ralph W.
- 1958 "Cattle", *Scientific American*, June, 1958, 51-59.
- Phillips, Ralph W., Ray G. Johnson, and Raymond T. Mayer
- 1945 *The Livestock of China*, Washington, 1945.
- Po Shou-i
- 1937 "Sung shih I-szu-lan chiao-t'u-ti hsiang-liao mao-i", *Yü kung*, Vol. 7, no. 4, April, 1937, 47-77.
- Priest, Alan, and Simmons, Pauline
- 1931 *Chinese Textiles: An Introduction to the Study of Their History, Sources, Technique, Symbolism, and Use, Occasioned by the Exhibition of Chinese Court Robes and Accessories*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1931.
- Průšek, Jaroslav
- 1939 "Researches into the Beginnings of the Chinese Popular Novel", *Archiv Orientální*, Vol. 11, 1939, 91-132.
- Pulleyblank, E. G.
- 1955 *The Background of the Rebellion of An Lu-shan*, London, New York and Toronto, 1955.
- 1958 "The Origins and Nature of Chattel Slavery in China", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. I, 1958, 185-220.
- 1960 "Neo-Confucianism and Neo-Legalism in Tang Intellectual Life, 755-805", *The Confucian Persuasion*, Stanford, 1960.
- 1962 "The Consonantal System of Old Chinese", *Asia Major*, Vol. 9, 1962, 58-144.
- Quennell, Peter, transl.
- 1928 [Buzurg ibn Shahriyar], *The Book of the Marvels of India*, from the Arabic by. L. Marcel Devic, London, 1928.
- Rabinowitz, L.
- 1946 "Eldad ha-Dani and China," *Jewish Quarterly Review*, Vol. 36, 1946, 231-238.
- Ramstedt, G. J.
- 1949 *Studies in Korean Etymology*, Helsinki, 1949.
- Read, B. E.
- 1932 "Chinese Materia Medica, Avien Drugs", *Peking Society of Natural History Bulletin*, Vol. VI, no. 4, June, 1932.
- 1936 *Chinese Medicinal Plants from the Pen Ts'ao Kang Mu A.D. 1596*, 3rd edition, Peking, 1936.
- 1937 "Chinese Materia Medica, Turtle and Shellfish Drugs", *Peking Natural History Bulletin*, Vol. 12, no.2, December, 1937.
- 1943 "Influence des régions méridionales sur les médecines chinoises", *Bulletin de l'Université l'Aurore*, 3rd ser., Vol. 4, 1943, 475-483.
- Read, B. E. and Pak C.
- 1928 "A Compendium of Minerals and Stones Used in Chinese Medicine from the Pen Tsao[sic] Kang Mu; Li Shih Chen, 1597 A.D.", *Peking Society of Natural History Bulletin*, Vol. III, no. 2, December, 1928.

Reinaud, M.

1845 *Relations des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et la Chine dans le IXe s. de l'ère chrétienne*, Arab text and French transl. by M. Reinaud, Paris, 1845.

Reischauer, E. O.

1940 "Notes on Tang Dynasty Sea Routes", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 5, no. 2, June, 1940, 142-164.

1955 *Ennin's Diary: The Record of a Pilgrimage to China in Search of the Law*, New York, 1955.

1955a *Ennin's Travels in T'ang China*, New York, 1955.

Rock, J. F.

1955 "The D'a Nv Funeral Ceremony with Special Reference to the Origin of Na-khi Weapons", *Anthropos*, Vol. 50, 1955, 1-31.

Des Rotours, R.

1947 *Traité des fonctionnaires et traité de l'armée; traduits de la nouvelle histoire des Tang*, Vol. I, chaps. xlv-l, Leyden, 1947.

1948 *Traité des fonctionnaires et traité de l'armée*, Vol. II, Leyden, 1948.

1952 "Les insignes en deux parties (fou) sous la dynastie des Tang (618-907)", *T'oung Pao*, Vol. 41, 1952, 1-148.

Roux, Jean-Paul

1959 "Le chameau en Asie Centrale: son nom-son élevage-sa place dans la mythologie", *Central Asiatic Journal*, Vol. 5, 1959, 27-76.

Rowland, Benjamin, Jr.

1947 "Chinoiserie in Tang Art", *Artibus Asiae*, Vol. 10, 1947, 265-282.

Rudolph, R. C.

1959 "Chinese Medical Stelae", *Bulletin of the Institute of History and Philology, Academia Sinica*, Vol. 30, 1959, 681-688.

Sampson, Theos.

1869 "The Song of the Grape", *Notes and Queries on China and Japan*, Vol. III, 1869, 52.

Sarton, George

1944 "Fishing with Otters (Query and Answer)", *Isis*, Vol. 35, 1944, 178.

Sauvaget, Jean

1948 *Ahbār as-Šin wa'l-Hind: Relations de la Chine et de l'Inde rédigée en 851*, Paris, 1958.

Schafer, E. H.

1948 "Notes on a Chinese Word for Jasmine", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 68, 1948, 60-65.

1950 "The Camel in China Down to the Mongol Dynasty", *Sinologica*, Vol. II, 1950, 165-194, 263-290.

1951 "Iranian Merchants in Tang Dynasty Tales", *Semitic and Oriental Studies Presented to William Popper*, University of California Publications in Semitic Philology, Vol. 6, 1951, 403-422.

1951a "Ritual Exposure in Ancient China", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 14, 1951, 130-184.

1952 "The Pearl Fisheries of Ho-p'u", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 72, 1952, 155-168.

1954 *The Empire of Min*, Rutland, Vt., and Tokyo, 1954.

1955 "Orpiment and Realgar in Chinese Technology and Tradition", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 75, 1955, 73-89.

1956 "The Development of Bathing Customs in Ancient and Medieval China and the History of the Floriate Clear Palace", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 76, 1956, 57-82.

1956a "The Early History of Lead Pigments and Cosmetics in China", *T'oung Pao*, Vol. 44, 1956, 413-438.

- 1956b "Cultural History of the Elaphure", *Sinologica*, Vol.4, 1956, 250-274.
- 1957 "Roswood, Dragons's Blood, and Lac", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 77, 1957, 129-136.
- 1957a "War Elephants in Ancient and Medieval China", *Oriens*, Vol. 10, 1957, 289-291.
- 1959 "Falconry in Tang Times", *T'oung Pao*, Vol. 46, 1959, 293-338.
- 1959a "Parrots in Medieval China", *Studia Serica Bernhard Karlgren Dedicata*, Copenhagen, 1959, 271-282.
- 1961 *Tu Wan's Stone Catalogue of Cloudy Farest: A Commentary and Synopsis*, Berkeley and Los Angeles, 1961.
- Schafer, E. H. and Wallacker, B. E.
- 1961 "Local Tribute Products of the T'ang Dynasty", *Journal of Oriental Studies*, Vol. 4, 1957-1958, 213-248.
- Scheffer, Victor B.
- 1958 *Seals, Sea Lions and Walruses: A Review of the Pinnipedia*, Stanford, 1958.
- Schlegel, G.
- 1898 "Geographical Notes", *T'oung Pao*, Vol. 9, 1898, 50-51, 278.
- Schuyler, Montgomery
- 1908 "Notes on the Making of Palm-Leaf Manuscripts in Siam", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 29, 1908, 281-283.
- Sclater, P. L. and Thomas O.
- 1897-1898 *The Book of Antelopes*, Vol. III, London, 1897-1898.
- Seckel, Dietrich
- 1954 "Kirikane: Die Schnittgold-Decoration in der Japanischen Kunst, ihre Technik and ihre Geschichte", *Oriens Extremus*, Vol. I, 1954, 17-88.
- Sen, Satiranjan
- 1945 "Two Medical Text in Chinese Translation", *Visva-Bharati Annals*, Vol. I, 1945, 70-95
- Shida Fudumaro
- 1957 "Chūgoku ni okeru satō no fukyū", *Takigawa hakase kanreki kinen rombunshū*, Vol. I, *Tōyōshi*, Ueda, 1957, 125- 139.
- Shih Lu
- 1954 "Ch'i-lin chieh", *Ta-lu tsa-chih*, Vol. 9, 1954, 44, 56.
- Shih Sheng-han
- 1958 *A Preliminary Survey of the Book Ch'in Min Yao Shu: An Encyclopaedia of the 6th Century*, Peking, 1958.
- Shiratori Kurakichi
- 1939 "The Mu-nan-chu of Ta-Ch'in and the Cintāmani of India", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, Vol. II, Tokyo, 1939, 1-54.
- 1956 "An New Attempt at Solution of the Fu-Lin Problem", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, Vol. 15, Tokyo, 156-329.
- Shōsōin
- 1928 *Shōsōin gyobutsu zuraku*, Tokyo, 1928.
- 1960 *Shōsōin hōbutsu*, Tokyo, 1960.
- Simmons, Pauline
- 1948 *Chinese Patterned Silks*, New York, 1948.
- 1956 "Some Recent Developments in Chinese Textiles Studies", *Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities*, Vol. 28, 1956, 19-44.
- Sirén, O.
- 1927 "Tch'ang-ngan au temps des Souei et des T'ang", *Revue des Arts Asiatiques*, Vol. 4, 1927, 40-46, 98-104.
- 1928 *Chinese Paintings in American Collections*, Paris and Brussels, 1928.

Sitwell, Sacheverell

1936 *Dance of the Quick and the Dead: An Entertainment of the Imagination*, London, 1936.

1941 *Valse des Fleurs: A Day in St. Petersburg and Ball at the Winter Palace in 1868*, London, 1941

1947 *The Hunters and the Hunted*, London, 1947.

1953 *Truffle Hunt*, London, 1953.

Smith, Marion B.

1940 *Marlowe's Imagery and the Marlowe Canon*, Philadelphia, 1940.

Soothill, W. E. and Hodous, L.

1937 *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms, with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*, London, 1937.

Soper, A. C.

1947 "The 'Dome of Heaven' in Asia", *Art Bulletin*, Vol. 29, 1947, 225-248.

1950 "Tang Ch'ao Ming Hua Lu (The Famous Painters of the Tang Dynasty) by Chu Ching-hsüan of Wu-chün Translated", *Archives of the Chinese Art Society of America*, Vol. 4, 1950, 5-28.

1951 *Kuo Jo-hsü's Experiences in Painting (T'u-hua chien-wen chih): An Eleventh Century History of Chinese Painting Together with the Chinese Text in Facsimile*, Washington, D. C., 1951.

1958 "Tang ch'ao ming hua lu: Celebrated Painters of the Tang Dynasty, by Chu Ching-hsüan of Tang", *Artibus Asiae*, Vol. 21, 1958, 204-230.

Sowerby, A. de C.

1937 "The Horse and Other Beasts of Burden in China", *China Journal*, Vol. 26, 1937, 282-287.

1940 *Nature in Chinese Art*, New York, 1940.

Stein, A.

1907 *Ancient Khotan: Detailed Report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan*, Oxford, 1907.

1921 *Serindia: A Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China*, Oxford, 1921.

1925 "Innermost Asia: Its Geography as a Factor in History", *Geographical Journal*, Vol. 65, 1925, 377-403, 473-501.

1928 *Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Irân*, Oxford, 1928.

1933 *On Ancient Central-Asian Tracks: Brief Narrative of Three Expeditions in Innermost Asia and North-western China*, London, 1933.

Stein, R.

1942 "Jardins en miniature d'Extrême-Orient", *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient*, Vol. 42, 1942, 1-104.

1947 "Le Lin-yi: sa localisation, sa contribution à la formation du Champa et ses liens avec la Chine", *Han-hiue*, Bulletin 2 du Centre d'Etudes Sinologiques de Pekin, Pekin, 1947.

Stephenson, J.

1928 *The Zoological Section of the Nuzhatu-l-qulüb of Hamdullah al-Mustaufi al-Qazwini*, London, 1928.

Stewart, G. R., Jr.

1930 "Color in Science and Poetry", *Scientific Monthly*, Vol. 30, 1930, 71-78.

Strachwitz, A. Graf

1940 "Chinesisches Tang-Silber und ost-westliche Kunstbeziehungen", *Ostasiatische Zeitschrift*, n.f., Vol. 15-16, 1940, 12-21.

Stuart, G. A.

- 1911 *Chinese Materia Medica: Vegetable Kingdom*, Shanghai, 1911.
- Takakusu, J.
1896 *A record of the Buddhist Religion as Practised in India and the Malay Archipelago (A.D. 671-695)* by I-Tsing, Oxford, 1896.
- 1928 "Aomi-no Mabito Genkai(779), *Le Voyage de Kanshin en Orient (742-754)*", *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient*, Vol. 28, 1928, 1-41, 441-472; Vol. 29, 1929, 47-62.
- Tang Hao
1957 "Shih-k'ao wo-kuo Sui-T'ang i-ch'ien-ti ma-ch'iu", *Chung-kuo l'i-yü-shih ts'an-k'ou tzu-liao*, Vol. II, 1957, 1-9.
- Tate, G. H. H.
1947 *Mammals of Eastern Asia*, New York, 1947.
- Thompson, A. P. D.
1951 "A History of the Ferret", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, Vol. 6, 1951, 471-480.
- Thompson, R. Campbell
1936 *A Dictionary of Assyrian Chemistry and Geology*, Oxford, 1936.
- Tori Ryūzō
1946 "Shih-mien tiao-k'o chih P'o-hai-jen feng-su yü Sa-shan-shih hu-p'ing", *Yenching hsüeh-pao*, Vol. 30, 1946, 51-61.
- Trubner, Henry
1957 *The Arts of the Tang Dynasty: A Loan Exhibition Organized by the Los Angeles County Museum from Collections in America, the Orient and Europa, January 8- February 17, 1957*, Los Angeles, 1957.
- 1959 "The Arts of the Tang Dynasty", *Ars Orientalis*, Vol. III, 1959, 147-152.
- Twitchett, D. C. and Christie, A. H.
1959 "A Medieval Burmese Orchestra", *Asia Major*, n.s., Vol. 7, 1959, 176-195.
- Villiers, Alan
1952 *Monsoon Seas: The Story of the Indian Ocean*, New York, 1952.
- Visser, M. W. de
1920 "Die Pfauenkönigin in China und Japan", *Festschrift für Friedrich Hirth zu seinem 75. Geburtstag*, Berlin, 1920, 370-387.
- Wada Sei
1947 "Shuju-kō", *Tōyōgaku*, Vol. 31, 1947, 345-354.
1955 "Kotsu-jaku-kō", *Tōyōgaku*, Vol. 38, 1955, 1-18.
- Waley, Arthur
1922 *The Nō Plays of Japan*, New York, 1922.
1923 "Tai Tsung's Six Chargers", *Burlington Magazine*, Vol. 43, September, 1923, 117-118.
1927 "Foreign Fashions: Po Chü'l (772-846)", *Forum*, Vol. 78, July, 1927, 3.
1931 *A Catalogue of Paintings, Recovered from Tun-huang by Sir Aurel Stein, K.C.I.E., Preserved in the Sub-Department of Oriental Prints and Drawings in the British Museum, and in the Museum of Central Asian Antiquities, Delhi*, London, 1931.
1941 *Translations from the Chinese*, New York, 1941.
1952 *The Real Tripitaka, and Other Pieces*, London, 1952.
1954 "27 Poems by Han-shan", *Encounter*, Vol. 3, 1954, 3-8.
1955 "The Heavenly Horses of Ferghana: A New View", *History Today*, Vol. 5, 1955, 95-103.
1956 "Some References to Iranian Temples in the Tun-huang Region", *Bulletin of the Institute of History and Philology, Academia Sinica*, Vol. 28, 1956, 123-128.
1960 *Ballads and Stories from Tun-huang: An Anthology*, London, 1960.

1961 *Chinese Poems*, new edition, London, 1961.

Wang Gungwu

1958 "The Nanhai Trade: A Study of the Early History of Chinese Trade in the South China Sea", *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society*, Vol. 31, no. 2, June, 1958, 1-135.

Wang Ling

1947 "On the Invention and Use Gunpowder and Firearms in China", *Isis*, Vol. 37, 1947, 160-178.

Wang Tung-ling

1930 "Tang Sung shih-tai chi k'ao", *Shih-hsüeh nien-pao*, Vol. I, 1930, 21-32.

Wang Yi-t'ung

1953 "Slaves and Other Comparable Social Groups During the Northern Dynasties", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.16, 1953, 293-364.

Wayman, Alex

1954 "Notes on the Three Myrobalans", *Phi Theta Annual*, Vol. 5, 1954-1955, 63-77.

Wenley, A. G.

1948 "The Question of the Po-shan Hsiang-lu", *Archives of the Chinese Art Society of America*, Vol. III, 1948-1949, 5-12.

Werth, Emil

1954 *Grabstock Hacke und Pflug*, Ludwigsburg, 1954.

Wheatley, Paul

1961 "Geographical Notes on Some Commodities Involved in Sung Maritime Trade", *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society*, Vol. 32, no. 2, 1961, 1-140.

1961a *The Golden Khersonese: Studies in the Historical Geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*, Kuala Lumpur, 1961.

White, W.C.

1942 *Chinese Jews: A Compilation of Matters Relating to the Jews of K'ai-feng Fu, Pt. I. Historical*, Toronto, 1942.

Wilbur, C. M.

1943 *Slavery in China During the Former Han Dynasty, 206 B.C.-A.D. 25*, Field Museum of Natural History, Anthropological Series, Vol. 34, Chicago, 1943.

Wilder, G. D., and Hubbard H. W.

1924 "List of the Birds of Chihli Province", *Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society*, Vol. 55, 1924, 156-239.

Wolters, O. W.

1960 "The Po-ssü Pine Trees", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 23, 1960, 323-350.

Wood, R. W.

1934 "The Purple Gold of Tut'ankhamün", *Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 20, 1934, 62-65.

Wright, A. F.

1951 "Fu I and the Rejection of Buddhism", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 12, 1951, 33-47.

1957 "Buddhism and Chinese Culture: Phases of Interaction", *Journal of Asian Studies*, Vol. 17, 1957, 17-42.

Wu Chi-yu

1959 "Trois poèmes inédits de Kouan-hieou", *Journal Asiatique*, Vol. 247, 1959, 349-379.

Wu, John C. H.

1939 "The Four Seasons of T'ang Poetry", Pt. X, *T'ien Hsia Monthly*, Vol. 8, no. 2, February, 1939, 155-176.

Wu, K. T.

- 1937 "Libraries and Book-Collecting in China Before the Invention of Printing", *T'ien Hsia Monthly*, Vol. 5, no. 3, October, 1937, 237-260.
- Wu Lien-teh
- 1933 "Early Chinese Travellers and Their Successors", *Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society*, Vol. 64, 1933, 1-23.
- Wu Ting-hsieh
- 1937 "Tang fang chen nien piao", *Erh shih wu shih pu pien*, Vol. 6, Shanghai, 1937, 186-192.
- Wylie, A.
- 1867 *Notes on Chinese Literature with Introductory Remarks on the Progressive Advancement of the Art*, Shanghai and London, 1867.
- Yabuuti, Kiyosi
- 1954 "Indian and Arabian Astronomy in China" (transl. by L. Hurvitz), *Silver Jubilee Volume Of the Zin-bun Kagaku-Kenkūsyō Kyoto University*, Kyoto, 1954, 585-603.
- Yamada, Kentaro
- 1954 "A Study on the Introduction of An-hsi-hsiang in China and that of Gum Benzoin in Europe", I, *Kinki daigaku Sekkai keizai kenkyūjo hōkoku*. Vol. 5, 1954; II *ibid.*, Vol. 7, 1955.
- 1955 "A Short History of Ambergris by the Arabs and Chinese in the Indian Ocean", I, *Report of the Institute of World Economics, the Kinki University*, Vol. 8, 1955.
- 1956 "Nyūkō motsuyō shi josetsu", *Shōgaku kensan* (Fukuda Yoshitarō Sensei kanreki shukuga kinen), Kobe, 1956, 201-236.
- 1956a "A Short History of Ambergris by the Arabs and Chinese in the Indian Ocean", II, *Report of the Institute of World Economics, the Kinki University*, Vol. II, 1956.
- 1957 *Tōzai kōyaku shi*, 2nd edition, Tokyo, 1957.
- 1958 "Yashitsumei, matsuri, sokei (Jasminum) kō", *Oriental Studies in Honour of Juntaro Ishihama on the Occasion of His Seventieth Birthday*, Osaka, 1958, pp. 589- 602.
- 1959 "Perusya-Arabya-jin no daru-chini (dār-čīnī, shin-no-ki, sunawachi nikkei) to iū shōhinmei ni tsuite", *Momoyama gakuin daigaku keizai gaku ronshū*, Vol. I, 1959, 131-150.
- Yang, Lien-sheng
- 1952 "Hostages in Chinese History", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 15, December, 1952, 507-521.
- 1955 "Notes on Maspero's Les documents chinois de la troisième expedition de Sir Aurel Stein en Asie Centrale", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 18, 1955, 142-158.
- 1955a "Review of J. Needham, Science and Civilisation in China, I", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 18, 1955, 269-283.
- Yeh Ching-yüan
- 1958 "Chung-kuo wen-hsien-shang-ti kan-chü tsai-p'ei", *Nung-hsüeh i-ch'an yen-chiu ch-k'an*, Vol. I, 1958, 109-163.
- Yen Te-lu
- 1942 "Ch'i-yao-li ju Chung-kuo piao", *Fu-jen hsüeh-chih*, Vol. 11, 1942, 137-157.
- 1947 "Tang-tai hu-shang yü chu-pao", *Fu-jen hsüeh-pao*, Vol. 15, 1947, 101-103.
- Yen Keng-wang
- 1954 "Tang-tai kuo-nei chiao-t'ung yü tu-shih", *Ta-lu tsa-chih*, Vol. 8, 1954, 99-101.
- Yetts, W. Percival
- 1934 "The Horse: A Factor in Early Chinese History", *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, Vol. 9, Minns Volume, 1934, 231-255.
- Yule, Henry and Burnell, A. C.
- 1903 *Hobson-Jobson; A Glossary of Colloquial Anglo-Indian Words and Phrases, and of Kindred Terms, Etymological, Historical, Geographical and Discursive*, London, 1903.

Yü Ching-jiang

1954 "Po-szu tsao", *Ta-lu tsa-chih*, Vol. 8, 1954, 193-195.

1955 "Yü-chin yü Yü-chin-hsiang", *Ta-lu tsa-chih*, Vol. 11, 1955, 33-37.

Yü Fei-an

1955 *Chung-kuo-hua yen-se-ti yen-chiu*, Peking, 1955.

Yü Kung-ku

1934 "Chia Tan yü Mo-ni-chiao", *Yü kung*, Vol. 2, no. 4, October, 1934, 8-9.

Zach, Erwin von

1952 *T'u Fu's Gedichte*, Harvard-Yenching Institute Series, Vol. I, Cambridge, 1952.

DİZİN

A

- Abbasî 36, 58
Ahura Mazda 100, 254, 417
Ali 4
Amu Derya 52, 102, 111, 277, 356, 377
An Lu-shan 25, 32, 33, 92, 103, 121,
127, 144, 223, 250, 251, 253, 267,
333, 361, 408, 456, 464
Annain 22, 26, 34, 86, 140, 185, 186,
192, 218, 219, 221, 227, 235, 245,
253, 262, 265, 268, 273, 279, 309,
311, 318, 319, 322, 323, 334, 341,
344, 347, 362, 391, 393, 399, 406,
408, 413, 419
Apollonius Dyscolus 331
Ashina 81
Asur 146, 376, 381, 387

B

- Babil 146, 420, 445
Basra Körfezi 36, 38, 89, 147
Baykal Gölü 125, 321
Belçika 21
Bellini 63
Birmanya 69, 98, 104
Bodhisattva 66, 144, 209, 211, 212, 252,
268, 325, 433, 434, 445
Budizm 33, 61, 66, 117, 150, 202, 209,
222, 231, 251, 297, 299, 410, 416,
430, 431, 433
Buhara 97, 102, 116, 133, 151, 206, 247,
329, 420
Burma 32, 40, 67, 78, 97, 141, 168, 176,
242, 246, 333, 341, 351, 357, 375,
376, 379, 385, 402, 428, 458, 462

C

- Champa 26, 45, 53, 58, 61, 67, 78, 87,
98, 99, 104, 105, 141, 142, 143,
145, 165, 171, 172, 183, 204, 262,
276, 277, 322, 339, 342, 348, 351,
387, 391, 398, 402, 440, 462, 467
Champalar 49
Chang Chou 142
Chang Hsiao-p'iao 163, 260
Chang Hsüan 65, 66
Chen Irmağı 45
Chou Fang 17, 22, 65, 66, 172
Chou İmparatorluğu 30
Chung Tsung 19, 60, 71, 120, 121, 122,
142, 144, 148, 252

D

- Delacroix 63
Devarāja 67

E

- E. G. Pulleyblank 25
Endonezya 21, 36, 38, 39, 67, 88, 97,
104, 135, 145, 170, 172, 175, 176,
203, 205, 226, 235, 242, 244, 264,
265, 269, 270, 271, 273, 274, 311,
321, 325, 341, 347, 348, 357, 359

F

- Fan Shu 434, 450
Feng Jo-fang 43, 85, 271, 348
Fergana 85, 110, 111, 112, 116, 117, 121,
124, 204, 229, 320, 349, 357, 386

Fransızlar 54
Fu-lin 27, 65, 136

G

Gandhara 207, 214, 392
Garbî Hindistan 21
Gauguin 63
Geoffrey Grigson 197
Gobi Çölü 39, 52, 198, 312
Gozzoli 63
Güney Çin Denizi 36, 40, 45, 270, 314, 402

H

Hang-chou Körfezi 35
Han Hsiang-tzu 212
Hanoi 37, 40, 43
Harezmi 85, 103, 178, 198, 247, 321, 356, 395, 427
Hazar Denizi 110, 201, 321
Hindu 34, 40, 42, 45, 49, 60, 66, 67, 68, 90, 99, 100, 188, 222, 429
Hint Okyanusu 35, 36, 37, 87, 336
Horasan 42, 143, 148, 238
Hsüan Tsung 19, 25, 31, 32, 60, 69, 72, 73, 82, 93, 97, 99, 100, 103, 104, 108, 111, 113, 116, 117, 118, 121, 122, 125, 127, 128, 136, 142, 144, 146, 159, 160, 161, 163, 171, 172, 180, 182, 190, 198, 200, 204, 210, 223, 250, 251, 253, 256, 260, 261, 263, 267, 298, 299, 306, 312, 318, 329, 333, 335, 361, 363, 366, 368, 369, 379, 380, 388, 389, 395, 408, 412, 421, 423, 433, 439, 443, 444, 446
Huai 35, 120, 136, 204, 267, 327, 422, 448, 449, 463
Hu Ch'ien 64
Hung-lu Dairesi 58
Huttal 102, 117, 335

I

İspanyol 21, 412
İstanbul 148
İsveç 21

J

Japonya 14, 22, 24, 35, 61, 74, 77, 92, 94, 95, 98, 101, 110, 120, 175, 178, 179, 183, 191, 192, 239, 240, 255, 259, 265, 300, 316, 317, 321, 328, 334, 355, 373, 387, 398, 402, 407, 436, 442, 446
Javalılar 49
Jayavarman 141
Julius Caesar 24

K

Kabūdihān 274
Kalaviṛka 98, 99
Kan Irmağı Vadisi 45
Kansu 24, 39, 73, 107, 112, 127, 129, 156, 169, 178, 180, 183, 186, 227, 230, 233, 237, 302, 313, 318, 319, 329, 332, 355
Kanton 31, 32, 33, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 53, 54, 69, 71, 83, 86, 130, 139, 145, 172, 181, 186, 189, 196, 201, 219, 221, 223, 235, 241, 244, 254, 262, 265, 275, 276, 302, 305, 306, 338, 340, 390, 393, 406, 415, 417, 430, 463
Kanton Limanı 36, 41, 393
Kao Tsung 19, 81, 100, 108, 122, 142, 155, 160, 174, 305, 328, 332, 335, 363, 367, 412, 440
Kapiša Krallığı 214
Kerulen Irmağı 153
Kiangsi Eyaleti 45
Kitanlar 114, 153, 375
Kmerler 49, 87
Koguryō 29, 35, 79, 85, 105, 122
Konstantinapolis 378
Kore 14, 22, 29, 33, 35, 39, 66, 76, 79, 85, 97, 98, 105, 120, 122, 124, 130, 162, 192, 237, 239, 317, 318, 320, 323, 327, 334, 340, 374, 408, 411, 412, 413, 416, 423
Kuan-nei 127
Kuça 39, 66, 72, 73, 81, 96, 97, 101, 110, 117, 126, 130, 135, 143, 227, 332, 357, 415, 417, 446
Kunlun Dağları 39, 133

Kurikan 125
 Kurung 68, 87, 88, 89, 90, 219, 310, 321,
 337, 351, 368, 391
 Kweichow Eyaleti 64

L

Lañkāvatāra-sūtra 68
 Li Ch'eng-ch'ien 62
 Li Ho 68, 101, 192, 193, 206, 217, 218,
 219, 257, 258, 263, 310, 330, 341,
 368, 403, 404, 409, 425, 437, 448
 Lingnan 26, 30, 145, 166, 170, 185, 186,
 190, 192, 198, 218, 235, 238, 243,
 265, 302, 309, 310, 331, 338, 340,
 391, 406, 413, 415, 416
 Li Po 30, 51, 109, 111, 121, 150, 164,
 174, 178, 206, 207, 223, 349, 371,
 403, 448
 Liu Tz'u 434
 Lobnor Gölü 39
 Lo-yang 32, 38, 48, 51, 60, 89, 95, 96,
 100, 123, 144, 199, 210, 258, 389,
 421, 430, 438, 443
 Lungpien Limanı 41
 Lung-yu 115, 127, 156

M

Malakka Boğazı 37
 Mañçurya 29, 33, 39, 59, 71, 77, 79, 114,
 151, 152, 153, 161, 162, 182, 239,
 302, 317, 318, 319, 320, 321, 323,
 333, 366, 375, 388, 395, 412, 415,
 423, 426, 427
 Manihaizm 33
 Maoriler 365
 Marcel Proust 23
 Marco Polo 44, 128, 427, 464
 Maskat 37
 Mecusî 34, 63
 Meksika 21
 Mezopotamya 36, 146, 434
 Moğolistan 29, 79, 82, 127, 134, 156,
 162, 183, 271, 302, 333

N

Nagasaki 35
 Nakliye Irmağı 46, 48

Nan-chao Devleti 32, 40, 97, 117, 360,
 412, 426
 Nesturîler 33, 34
 Norveç 111, 112

O

Ordos 112, 118, 129, 180, 302, 329, 333

P

Paekche 29, 35, 57, 105, 122, 317, 335,
 374, 423
 Pamir Dağları 40
 Paul Pelliot 14, 24
 Pers İmparatorluğu 36, 78
 Plinius 154, 205, 208, 213, 243, 271,
 308, 314, 331, 345, 370, 376, 378,
 384, 387, 402, 451
 Po Chü'i 30, 82, 209, 349, 438
 P'o-hai Devleti 35, 104, 317

R

Romalılar 157, 165, 205, 229, 313, 331,
 383

S

Samoyed 135
 Saracen 63
 Sarı Irmak 32, 35, 47, 139, 162, 355, 440
 Sārthavāk 49
 Sāsânî 34, 37, 57, 93, 326, 328, 348, 378,
 386, 407, 414, 417
 Senoiler 91
 Seram Adası 172
 Seylan 37, 38, 90, 147, 202, 224, 274,
 306, 336, 339, 364, 376, 384, 391,
 398, 400, 431, 437, 443
 Shang 18, 25, 72, 112, 139, 140, 145,
 148, 207, 258, 259, 273, 280, 352,
 394, 409, 438, 440, 448, 453
 Sır Derya 52, 110, 111
 Sibirya 66, 92, 124, 133, 151, 153, 154,
 181, 326, 395
 Silla Hanedanı 35
 Simurg 76
 Siraf 36, 37, 38
 Sir Aurel Stein 24, 26, 462, 468, 470
 Siyam 21, 24, 26, 204, 255, 348, 350, 362

Soğdlar 49

Sui Hanedanı 29, 47, 71, 96, 107, 298,
348, 369, 417, 422, 445

Sumatra 58, 60, 87, 90, 91, 143, 145,
146, 222, 238, 261, 265, 266, 270,
310, 338

Sunda Adaları 23, 222, 338, 350

Sung Hanedanı 38, 45, 47, 50, 64, 90,
103, 127, 136, 140, 143, 168, 184,
222, 248, 257, 334, 376, 393

Su Ting-fang 81

Szechwan 46, 52, 84, 86, 113, 132, 137,
145, 154, 156, 169, 183, 198, 199,
209, 240, 243, 246, 247, 248, 260,
277, 302, 313, 320, 327, 345, 355,
368, 369, 397, 406, 415, 426, 439,
456

Ş

Şam 36, 37, 46, 48, 52, 55, 103, 178, 229,
326, 327, 383, 427, 446

Şaş 101, 102, 103, 117, 126, 179, 232,
234, 261, 308, 329, 356, 376, 377,
378, 412, 415

Şii 42

T

Tabooed Parkı 200

Tai Tsung 19, 57, 62, 64, 65, 72, 75, 76,
80, 81, 82, 85, 95, 100, 105, 111,
116, 117, 122, 123, 124, 145, 147,
160, 161, 163, 171, 172, 174, 179,
204, 246, 327, 359, 383, 430

Talas Irmağı 33

T'ang 5, 13, 14, 15, 16, 18, 22, 23, 24, 25,
26, 27, 29, 30, 33, 34, 35, 37, 39,
40, 41, 42, 45, 46, 47, 49, 50, 54,
56, 57, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66,
67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 76, 77,
79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 89,
90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98,
100, 101, 102, 103, 104, 105, 107,
108, 109, 111, 113, 114, 116, 120,
121, 122, 123, 124, 125, 126, 127,
129, 130, 132, 134, 135, 136, 137,
140, 141, 142, 143, 144, 145, 147,
148, 149, 150, 151, 152, 153, 155,
156, 157, 159, 160, 162, 163, 164,

165, 166, 167, 168, 170, 171, 172,
173, 174, 175, 178, 179, 180, 181,
183, 184, 185, 186, 187, 188, 189,
190, 191, 195, 196, 197, 198, 199,
201, 202, 203, 204, 205, 206, 207,
208, 209, 210, 211, 212, 214, 217,
219, 221, 222, 224, 225, 226, 227,
228, 229, 230, 231, 232, 233, 234,
235, 236, 237, 238, 239, 240, 241,
242, 243, 244, 245, 246, 247, 249,
251, 252, 254, 255, 256, 260, 261,
262, 264, 265, 266, 267, 268, 269,
270, 271, 272, 273, 274, 275, 276,
277, 278, 297, 298, 299, 300, 301,
302, 303, 304, 305, 306, 307, 308,
310, 311, 312, 313, 314, 315, 316,
317, 318, 320, 322, 323, 324, 325,
326, 327, 328, 329, 331, 332, 333,
334, 335, 337, 338, 339, 343, 344,
346, 347, 348, 349, 351, 352, 353,
354, 356, 357, 358, 359, 360, 361,
362, 363, 364, 365, 366, 367, 368,
369, 370, 372, 373, 374, 375, 376,
377, 378, 379, 380, 381, 383, 384,
385, 386, 387, 389, 390, 391, 392,
393, 394, 395, 396, 397, 398, 399,
400, 401, 402, 403, 406, 407, 408,
409, 410, 412, 413, 414, 415, 416,
417, 419, 420, 421, 422, 423, 424,
425, 426, 427, 428, 429, 431, 432,
433, 435, 436, 437, 438, 439, 440,
441, 442, 443, 444, 445, 446, 447,
448, 449, 450, 451, 453, 454, 455,
456, 459, 460, 461, 462, 463, 464,
465, 466, 467, 468, 469, 470

Tangutlar 229

Tanrı Dağları 39, 198

Tarım 26, 126, 366

Theos Sampson 232

Tibet 14, 22, 35, 40, 42, 52, 62, 84, 94,
117, 118, 127, 129, 131, 132, 133,
134, 135, 156, 169, 182, 183, 186,
211, 235, 237, 246, 302, 329, 332,
334, 341, 357, 363, 368, 377, 411,
415, 416, 417, 424, 429, 430, 432,
440, 442, 453

Toharlar 49

Tongking Limanı 40

Tuan Ch'eng-shih 145, 150, 162, 168,
202, 204, 207, 208, 212, 240, 243,
257, 266, 270, 278, 313, 314, 315,
321, 322, 400, 401, 435, 436, 440,
447, 450
Tunguz 39, 114, 135, 181, 317, 395, 428
Tun-huang 17, 24, 31, 35, 39, 40, 62, 66,
67, 68, 83, 92, 94, 162, 210, 211,
214, 229, 230, 231, 259, 317, 351,
355, 371, 381, 408, 409, 424, 433,
446, 457, 468
Turfan 26, 39, 96, 328, 335
Turini 87
Türgiş 126, 234, 237, 308, 329, 356, 363,
385, 415
Türkistan 17, 22, 26, 29, 33, 37, 39, 50,
52, 66, 68, 71, 79, 82, 96, 97, 98,
99, 100, 102, 110, 111, 116, 117,
120, 121, 124, 126, 127, 131, 133,
134, 135, 162, 178, 191, 198, 229,
237, 249, 259, 270, 313, 314, 324,
328, 338, 339, 356, 358, 362, 366,
368, 377, 378, 388, 404, 412, 415,
417, 421, 423, 429, 433, 435, 446

U

Umman Denizi 36
Uygurlar 49, 115, 117, 126, 362, 443

V

Vietnam 26, 33, 45, 143, 170, 176, 342,
400
Viša Īrasangä 67

W

Wang Chien 95, 257, 259, 340, 368, 369,
371, 398, 456
Wang Mao-chung 83
Wei İrmağı 108, 162, 200
Wei Shan-fu 359
Wei Ying-wu 371, 400, 402

Y

Yangtze İrmağı 31, 35, 46, 145, 179,
183, 227, 239, 279, 327, 329
Yen Li-pen 17, 64, 65, 124, 135, 144,
150, 159, 163, 169, 172, 396, 461
Yumen Geçidi 39, 116
Yüan Chen 60, 61, 69, 84, 101, 103, 146,
331, 332, 349, 415, 438, 450
Yüan Hanedanı 90, 196, 199, 205

Z

Zümrüd-ü Anka 75, 120, 160, 168, 190,
258, 260, 327, 328, 331, 336, 342,
369, 389, 403, 409, 421

SEMERKAND'IN ALTIN ŞEFTALİLERİ

EDWARD HETZEL SCHAFER

Çeviren: Serkan Acar

GÖKTÜRKLER VE UYGURLAR DÖNEMİNDE
ULUSLARARASI TİCARET

Çin dili, edebiyatı, tarihi ve özellikle maddî kültürü üzerine çok önemli araştırmaları bulunan Edward Hetzel Schafer'ın *Semerkind'in Altın Şeftalileri* adlı eseri, sadece Türkistan coğrafyası için değil neredeyse bütün Asya coğrafyasının toplumsal, kültürel ve ticari hayatıyla alakalı malumat sunması dolayısıyla bugüne kadar Türkçede yayımlanan en önemli başvuru kaynaklarından biri olarak görülmelidir. Kitabı okurken Buda heykellerinin niçin sadece silhat bitkisinden elde edilen bir esansla yıkıldığını, Çin saraylarında kralların rakkaseler ve sazandeler eşliğinde işret meclislerini nasıl oluşturduğunu, cücelerin toplumdaki konumlarının ne olduğunu, egzotik kuşların kültürel olarak insanlar arasında ne mana ifade ettiğini, ipek kumaşların ticaret sırasında para olarak hangi durumlarda kullanıldığını, sarı altının yanında mor altın denilen bir madenin neden o kadar değerli olduğunu ve seyyahlarla beraber gelişen seyahatnameler ve onların kitaplarının nasıl egzotik bir edebiyat literatürü oluşturduğuna dair ilgi çekici bir seyahate çıkacaksınız. Yoğun bir mesainin ve olağanüstü titiz bir çalışmanın ürünü olan bu kitabın, Türk kültürüne ve İslamiyet öncesi Türk tarihine büyük katkı sağlayacağı açıktır. Zira Göktürk ve Uygur kağanlıklarının hüküm sürdüğü dönemi konu edinip Eski Türkler hakkında emsalsiz bilgiler sunması ve dönemin Çin'inde yaygınlık kazanan Türk modası gibi çok önemli ayrıntılardan bahsetmesi kitabı fevkalâde ilgi çekici bir konuma yükseltiyor. *Semerkind'in Altın Şeftalileri* kitabının asıl mevzuunu, Çin ve etrafındaki dünyanın birbirleriyle egzotik emtia ticareti oluştursa da; Celebes'in kakadu papağanından, Semerkind'in it eniğinden, Magadha'nın tuhaf dua kitaplarından ya da Champapura'nın etkili ilaçlarından her birinin farklı zaviyeden Çin muhayyesini yansıtır toplumsal yaşamı hangi açılardan etkilediğini ve en nihayetinde bir şiirde, bir fermana, kısa bir hikâyede ya da bir cülus töreni bildirgesinde nasıl somutlaştığını göstermesi bakımından okuyucuyu egzotik nesneler eşliğinde büyümlü bir yolculuğa çıkarıyor.

facebook/selengeyayinevi
instagram/selengeyayintari
twitter/selengeyayinevi
selenge.com.tr

ISBN 978-605-4944-46-0

